

Йосип Берко

**СВІТ РОСЛИН
У МИСТЕЦТВІ ТА ПОЕЗІЇ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Львів – 2019

Берко Й. М.

Світ рослин у мистецтві та поезії Тараса Шевченка. – Львів: ТЗОВ «Компанія “Манускрипт”», 2019. – 636 с. Іл. 144, табл. 22.

На підставі вивчення творів чотиритомної «Мистецької спадщини» (Вид-во АН УРСР, 1961–1964 рр.) та «Кобзаря» (ВЦ «Просвіта», 2003 р.) Тараса Шевченка встановлено їхнє співвідношення за наявністю або відсутністю в них ботанічного компонента, з’ясовано функціональну роль у творах з ботанічним компонентом образів численних представників світу рослин, зображуваних і опоетизованих їхнім автором у процесі мистецької та поетичної творчості. Виділено дві групи мистецьких творів, в одній із яких зображувані рослини є мистецькою деталлю, в інших, навпаки, вони є основним зображувальним об’єктом, подано автобіографічну хронологічну періодизацію творів (роки навчання, заслання і після заслання) з викладом їхнього змісту та ідейної спрямованості, показано еволюцію поглядів автора мистецьких творів щодо мети зображення в них рослин – від романтично-естетичного в академічному періоді до ідейно-символічного в часи професійної діяльності. Проведено різноаспектний аналіз рослин різних назв поетичних творів, докладно охарактеризовано їх з позицій системи художньо-образних засобів та ідейно-змістової сутності, а також у порівняльному викладі за номінативним та тропеїчним значенням їхніх образів, зокрема, у складі тропів порівняння, символ, уособлення, алегорія та іронія. Висловлено думку, що Тарас Шевченко володів достатніми знаннями про вживані в його творах назви рослин, підставою чого слугують їхні об’єктивні образи, створені відповідно з урахуванням морфологічних, біологічних, екологічних особливостей та географії поширення кожної рослини як у межах України, так і на теренах далеких від неї країв.

Для мистецтвознавців і літературознавців та усіх шанувальників творчості геніального сина нашого народу Тараса Шевченка.

*Світлій пам'яті
моїх дорогих батьків Миколая та Марії
зі синівською любов'ю і вдячністю
присвячую цю книгу*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
----------------------------	---

Частина 1

СПОГЛЯДАЮЧИ, ЗАХОПЛЮЮЧИСЬ, ПІЗНАЮЧИ ТА ЗОБРАЖАЮЧИ СВІТ РОСЛИН

Розділ 1. Із дивовижною любов'ю до рідної природи, до світу рослин . . .	15
Розділ 2. Шевченкове визнання рослин як важливих художніх та образотворчих елементів мистецьких творів.	19
2.1. Зображення рослин різних життєвих форм у мистецьких творах періоду навчання в Академії мистецтв	19
2.2. Пріоритетність зображення пейзажу в малярській творчості під час подорожей Україною	26
Розділ 3. Рослини в підневільній мистецькій творчості Тараса Шевченка	36
3.1. Пейзажні малюнки прибережних, півострівних і острівних ландшафтів Аральського моря з зображенням фрагментів їх рослинного вкриття	36
3.2. Акварельні пейзажі та пейзажні рисунки з зображенням рослин періоду Каратауської експедиції	48
3.3. Малюнки дивовижних дерев Мангишлацького саду як феноменів світу рослин і зелених «натурників»	54
3.4. Участь Шевченка в озелененні пустельної місцевості Новопетровського укріплення: посадка верби і фруктового саду та закладення городу й робота на ньому	65
3.5. Етюди Шевченка з зображенням рослин природного середовища Новопетровського укріплення та його околиць	70
3.6. Жанрові твори Шевченка з біоморфологічним та екологічним розмаїттям рослинного компонента	86
Розділ 4. Рослини в мистецькій творчості Тараса Шевченка після повернення з заслання	109
4.1. Образи рослин різних життєвих форм у завершених творах петербурзького періоду	109
4.2. Малюнки деревних і трав'яних рослин та пейзажні етюди періоду останньої подорожі Шевченка Україною	116
Розділ 5. Підсумкові узагальнення мистецьких взаємин Тараса Шевченка зі світом рослин	122

Частина 2
СПОГЛЯДАЮЧИ, ЗАХОПЛЮЮЧИСЬ,
ПІЗНАЮЧИ ТА ОПОЕТИЗУЮЧИ
СВІТ РОСЛИН

Розділ 6. Рослини поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка, їх багатоманітність та різноаспектний аналіз	155
6.1. Народні назви рослин та їх наукові відповідники	157
6.2. Систематичний огляд рослин	167
6.3. Біоморфологічний аналіз рослин	172
6.4. Співвідношення між рослинами за кількістю творів «Кобзаря», в яких поетом ужито їхні назви	177
6.5. Співвідношення між рослинами за частотою вживання їхніх назв у творах «Кобзаря»	179
6.6. Похідні слова від назв рослин і частота їх вживання у творах «Кобзаря»	182
6.7. Залежність між кількістю творів «Кобзаря» з назвами рослин і періодом життя поета	184
Розділ 7. Рослини в системі художньо-образних засобів та ідейно-змістовій сутності поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка	191
7.1. Дерева	193
7.1.1. Дерева дикорослі	193
БЕРЕСТ	193
ВЕРБА	195
ДУБ	205
КЕДР	231
ОСОКІР	234
ТОПОЛЯ	238
ЯВІР	255
ЯЛИНА	260
ЯСЕН	263
7.1.2. Дерева культивовані	266
ВИШНЯ	267
ГРУША	272
ПЛАТАН	275
СМОКІВНИЦЯ, ФІГА	277
ЧЕРЕШНЯ	280
ЯБЛУНЯ	283
7.2. Чагарники (кущі)	285
7.2.1. Чагарники дикорослі	285
ВЕРБОЛІЗ	285
ЗІНОВАТЬ	288
КАЛИНА	293
ТЕРЕН	304

7.2.2. Чагарники культивовані	313
Виноград	313
7.3. Чагарнички (кущики)	315
7.3.1. Чагарнички дикорослі	315
Плющ	315
7.4. Напівчагарнички (півкущики)	319
7.4.1. Напівчагарнички дикорослі	320
Барвінок	320
7.5. Трави	333
7.5.1. Трави багаторічні	334
7.5.1.1. Трави багаторічні дикорослі.	335
Буги́ла	335
Кови́ла	344
Кропи́ва.	350
Ку́га.	354
Лата́ття	357
Осо́ка.	360
Оче́рет	365
Підсні́жник і ря́бчик	372
Ря́ска	379
Ряст.	380
Сон	384
Хмлі́ль	390
Хрін	393
7.5.1.2. Трави багаторічні культивовані	395
Карто́пля	395
Лі́лія	398
Любисто́к.	408
Ру́та	411
7.5.2. Трави дворічні.	416
7.5.2.1. Трави дворічні дикорослі	416
Блекота	417
Будя́к	422
Лопух.	426
7.5.2.2. Трави дворічні культивовані	429
Капу́ста	429
Пастерна́к	439
Петру́шка.	442
7.5.3. Трави однорічні	443
7.5.3.1. Трави однорічні дикорослі	444
Куклі́ль.	444
Лути́га	447
Рома́н.	449
Спо́риш	452
Щири́ця.	456

7.5.3.2. Трави однорічні культивовані	457
Васильки	458
Горох	461
Гречка	463
Жито	466
Квасоля	478
Конопля	480
Кукурудза	484
Льон	486
Мак	488
Пшениця	492
Тютюн	497

Розділ 8. Гриби, що традиційно належали до світу рослин, у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка	501
8.1. Опеньок та його основні мікологічні особливості	503
8.2. Образ гриба опенька в поетичних творах Шевченкового «Кобзаря»	505

Розділ 9. Порівняльна характеристика рослин поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка за їх номінативним та тропеїчним значенням	511
9.1. Кількісне співвідношення рослин у поетичних творах «Кобзаря» за їх номінативним та тропеїчним значенням	512
9.2. Рослини поетичних творів «Кобзаря» з номінативним значенням	516
9.3. Рослини поетичних творів «Кобзаря» з тропеїчним значенням	525
9.3.1. Образи рослин у складі тропу порівняння	526
9.3.2. Символічні образи рослин	553
9.3.3. Уособлення та його вегетативна модель	579
9.3.3.1. Уособлення рослин за динамічною звуковою ознакою, властивою людині	582
9.3.3.2. Уособлення рослин на основі почуттєво- психологічних ознак, властивих людині	584
9.3.3.3. Уособлення рослин на основі зовнішньо-відчуттєвих сприйнять людини, її рухів тощо	587
9.3.3.4. Дружні стосунки дівчини з уособленими нею рослинами	588
9.3.4. Алгоритмічні образи рослин	593
9.3.5. Рослини в іронічних образах	602

Післямова	609
ЛІТЕРАТУРА	619
Додаток. Відомості про назви рослин у творах «Кобзаря» Тараса Шевченка	627

ПЕРЕДМОВА

З Тарасом Шевченком я іду по життю з часу свого національного самоусвідомлення. У шкільні роки, коли я жив у сільській батьківській хаті, Шевченко з портрета, що висів на її головній стіні, дивився щоденно на мене, і я розумів, чому він там висить і що для мене та моїх рідних він означає.

Після закінчення середньої школи я пішов до міста Лева на подальше навчання у Франковому університеті, і моє невидиме єднання з духовним світом поета не тільки не припинялося, а скоріше, навпаки, ще більше посилювалося. Цьому сприяло спілкування з однодумцями серед студентського загалу, для яких Шевченко був символом українства, українського духу й українського народу, його свободи й державної незалежності.

Єднання з Шевченком ставало щораз міцнішим під час щорічних відвідин велелюдних березневих концертів у Львівській філармонії з нагоди вшанування днів його уродин і досягло найвищого довершення в 1961 році, коли мені пощастило з групою ста патріотично налаштованих львів'ян, яку добровільно склали переважно молоді хлопці і дівчата з різних навчальних закладів та виробничих установ міста Львова, у 100-річчя відходу поета в інший світ відвідати його могилу в Каневі й поклонитися праху великого сина України.

Як своєрідну пам'ятну реліквію про цю подію, яку організатори і керівники поїздки вручали на спогад кожному її учасникові, досі зберігаю урну з грудочкою землі з могили Тараса з прикріпленим до неї написом: «Нехай ця земля з могили Великого Кобзаря буде найдорожчим скарбом духа вашого». Такі ж відвідини Шевченкової могили та сама молодіжна група повторила також у 1964 році з нагоди 150-річчя від дня народження поета.

Тарас Шевченко, як раніше, так і зараз дивиться на мене та моїх рідних із портрета, що висить на головній стіні тепер уже мого власного помешкання, та й при цьому з портрета, намальованого моєю рукою. Дивиться він на мене також із книжкової полиці «Кобзарем» різних років видання, у тому числі ошатним ювілейним виданням 1964 року, яке вже давно стало раритетним. Дивиться багатьма книжками, написаними про нього – історичними й художніми. Перечитуючи цю шевченківську й шевченкознавчу лектуру, я скріплюю щоденно узи єднання з цим Великим Українцем, живу й дію з ним, іду до нього, бо він «як явище велике і вічно живе – невичерпний, нескінченний і незупинний»¹.

Якось у перші роки останнього десятиріччя минулого століття я вирішив прочитати «Кобзар» Тараса Шевченка, мою настільну духовну книгу, зовсім під іншим, ніж завжди, кутом зору. Прочитати, опрацюовуючи текст її поетичних

¹ Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-ге, доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 5.

творів як професійний ботанік. Зауважу, що й зараз не можу пригадати, що стало цьому спонукою.

Очевидно, як ботанік, я, читаючи «Кобзаря», не міг не звернути увагу на велику кількість назв рослин, які органічно поєднуються з ідеєю творів, урізноманітнюють їхню поетичну образність та лексичний стрій. Звичайно, невичерпним джерелом цих назв рослин, що їх Шевченко вживав у своїх творах, була багатюща народна творчість, особливо пісенна, в яких вони виступають у ролі різноманітних художніх символів та образів. Завдяки такому поєднанню своєї творчості з народною, Шевченко став зрозумілим для своїх одноплемінників, а надто для тієї частини українців, які споконвік працюють на рідній землі, обробляють і засівають її, щоб збирати згодом даровані нею за щоденну важку працю щедрі врожаї.

Саме тому, як пише Іван Дзюба – автор фундаментальної шевченкознавчої праці, «український селянин розумів Шевченка, коли той говорив про його життя його мовою – мовою символів народної поезії. Тут селянин був ближчий до Шевченка, ніж наш сучасник. Ми ж нині лише здогадуємося про глибинний зміст цієї символіки: «три шляхи» – це ніби з топографії, «тополя», «дуб», «осока», для прикладу беручи, – це для більшості наших сучасників лише ботанічна номенклатура, що не тягне за собою світовпорядкувальних і світопояснювальних асоціацій»¹.

Читаючи твори «Кобзаря» під ботанічним кутом зору, мене, що цілком природно, з одного боку, цікавила їх багата і різноманітна ботанічна номенклатура, тобто перелік усіх назв рослин, ужитих поетом, а з іншого, і це було найголовнішим завданням, з'ясувати перш за все те, на чому наголошував Іван Дзюба, а саме: глибинний зміст кожної рослини у творі, логіку і мотиви поета щодо вживання в тому чи іншому творі тієї чи іншої назви рослини чи серії назв рослин.

Не менш важливо було з'ясувати, наскільки Шевченко був обізнаний з морфологічними, біологічними та екологічними особливостями рослин і як він використовував їх для розкриття ідеї всього твору, його центрального образу або окремого явища чи епізоду.

Дослідження поетичних творів «Кобзаря» під таким кутом зору було розпочато ще в 1993 році. З метою надання їм офіційного статусу я, тоді доцент і завідувач кафедри біології Львівської академії ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького, сформулював назву ініціативної наукової теми «Світ рослин у житті та творчості Тараса Шевченка», яка була внесена в кафедральний план науково-дослідної роботи на 1994 рік.

За попередніми результатами проведених досліджень з цієї теми в наукову частину академії було представлено річний звіт, копія якого зберігається у мене й досі.

¹ Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-ге, доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 10.

Із цими результатами ознайомилися також члени Львівського відділення Українського ботанічного товариства, на одному з засідань якого було виголошено доповідь, що викликала, пригадую, жваве обговорення й отримала схвальну оцінку.

На жаль, у подальшому з різних причин, переважно пов'язаних із професійною та адміністративною діяльністю в навчальному закладі, дослідження, які розпочато з моєї ініціативи, не були продовжені, а їх результати залишилися неопублікованими.

Відтоді минуло понад два десятиліття. Думка про колишню мою мету та потребу її остаточного здійснення не покидала мене впродовж усього цього довгого часу. Звільнившись за власним бажанням від керівництва кафедрою і ставши її рядовим викладачем, правда, в професорській іпостасі, у мене відкрилося друге дихання для реалізації своєї давньої мети.

Не можу не відзначити, що зміст та обсяг цієї мети подвоїлися, оскільки спонтанно виникла ідея розглянути використання Тарасом Шевченком світу рослин не тільки в поетичних, але також у мистецьких творах.

Для втілення у життя давно задуманого з ботанічного погляду докладно було проаналізовано обраний для цього «Кобзар» Тараса Шевченка видання 2003 року¹ та його «Мистецьку спадщину у чотирьох томах», що виходила підписним виданням упродовж 1961–1964 років². Як відомо, ці роки – це період вшанування пам'ятних дат в історії українського народу – 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка та 150-річчя від дня його народження.

Якщо Шевченків «Кобзар» (уже який за рахунком, починаючи з 1961 року!) я купив у 2004 році на традиційному осінньому книжковому ярмарку у Львові, то його «Мистецька спадщина» – це подарунок мені моїх ровесників, однодумців та щирих друзів. Восени далекого 1961 року вони подарували мені перший том цього видання, який щойно вийшов з друку, та квитанцію на наступні його томи.

Звичайно, у читача може зародитися сумнів щодо актуальності дослідження «Мистецької спадщини» з погляду її ботанічного прочитання, адже минуло понад півстоліття від часу виходу в світ цього фундаментального видання.

Щоб розвіяти цей сумнів, наведемо думку Редколегії 7-го тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах, яким започатковано публікацію у цьому виданні його мистецької спадщини – живопису і графіки 1830–1843 років³. Вона зводиться до того, що першим фундаментальним академічним виданням мистецьких творів Тараса Шевченка стали 7–10 томи (у п'яти

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – 344 с.

² Шевченко Т. Г. Мистецька спадщина у чотирьох томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961–1964.

³ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 7. Мистецька спадщина. Живопис і графіка. 1830–1843. – К.: Наук. думка, 2005. – 504 с.

книжках) його десятитомного Повного зібрання творів, що були видані впродовж 1961–1964 років.

Це видання, на думку Редколегії, упродовж десятиліть було еталонним і водночас пробуджувало до подальшої дослідницької активності. Подібне твердження цілком стосується і «Мистецької спадщини у чотирьох томах», яка теж вийшла у світ у п'яти книгах упродовж 1961–1964 років, але окремим виданням, безсумнівно, як повторення 7–10 томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка у десяти томах.

У Повному зібранні творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах, що почало виходити з 2001 року, його мистецька спадщина представлена в 7–11 томах.

За даними Редколегії 7-го тому, побудова (структура, хронологічний принцип, нові публікації тощо) викладу мистецької спадщини Тараса Шевченка в усіх 7–11 томах є значно оновленою порівняно з 7–10 томами Повного зібрання творів Тараса Шевченка в десяти томах 1961–1964 років.

У новому виданні, як відзначено Редколегією 7-го тому, мистецька спадщина художника збагачена деякими творами, які раніше були відомі за літературою і виявлені в останні роки. Беручи до уваги такий невеликий обсяг нововведень у мистецьку спадщину Тараса Шевченка в його Повному зібранні творів у дванадцяти томах, можемо висловити припущення, що вони все ж не є настільки суттєвими, щоб ставити під сумнів як можливість використання з дослідницькою метою під ботанічним кутом зору «Мистецької спадщини у чотирьох томах» видання 1961–1964 років, так і об'єктивність результатів, отриманих у процесі такого дослідження.

Звичайно, щодо об'єктивності та якості цих результатів, то право про них судити належить моїм шановним читачам.

Принагідно висловлюю щиру подяку моїм рідним та близьким за моральну підтримку та допомогу в розв'язанні організаційно-технічних питань під час написання цієї книги.

Щиру подяку висловлюю також доктору філологічних наук Тарасові Пастуху (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) за люб'язну згоду прочитати першу частину тексту книги та за зроблені слушні зауваження і висловлені цінні поради щодо подальшої роботи над її текстом.

Особливу вдячність висловлюю філологині Тетяні Денисюк за її ґрунтовне редагування майже всього тексту книги, за винятком перших п'ять десятків сторінок, відредагованих професором Михайлом Падурою, якому я теж вельми вдячний.

ЧАСТИНА 1

**СПОГЛЯДАЮЧИ, ЗАХОПЛЮЮЧИСЬ,
ПІЗНАЮЧИ ТА ЗОБРАЖАЮЧИ
СВІТ РОСЛИН**

Розділ 1

Із дивовижною любов'ю до рідної природи, до світу рослин

Дивовижною була любов Тараса Шевченка до природи та її живого феномена – розмаїтого рослинного світу. Любив він їх із якимсь безмежним благоговінням і водночас напрочуд надто природно. За зелену барву, що так повсюдно на всіх земних континентах є властивою рослинам, називав він їх, як не дивно, не пафосно, не величаво, а звичайним, майже побутовим, одним словом – «зеленню». Однак, це лише так здається на перший погляд. У розумінні Шевченка слово це за своїм значенням є незвичайним. У ньому відображено глибокий космічний смисл світу рослин. Адже зелень – це «жива ошатна риза матері природи, що посміхається»¹.

Ця зелена риза справді є своєрідним природним феноменом, одягом на тілі нашої планети і не випадково Шевченком названа і живою, і ошатною, бо саме завдяки їй під благодатними променями нашого денного Світила в хлорофілових зернах клітин її зелених листків відбувається таїнство синтезу органічних речовин з неорганічних, що супроводжується виділенням у навколишній простір життєво важливого для усіх живих істот безбарвного газу кисню.

Можна думати, що Шевченко не випадково нашу природу бачив усміхненою саме завдяки цій зеленій ризі. Буде вона завжди такою у природі, завжди будуть підстави природі всміхатися. Руйнування цієї ризи є для нашої матінки природи й усього в ній суцього трагічним за своїми наслідками. Народжений в Україні, серед української «чудової природи, що вічно посміхається»², Шевченко по-синівськи любив їх обох, любив безмежно, щиро і самовіддано, любив теж і тоді, коли недоля закинула його на довгі роки в киргизькі пустельні простори.

Його сучасники одні з подивом, інші з захопленням згадували про цю дивовижну Шевченкову любов до природи і до своєї України. Так, наприклад, Микола Момбеллі, офіцер, учасник таємної політичної організації петрашевців, з яким Шевченко познайомився в Євгена Гребінки в 1844–1845 роках, згадував, що він був вражений сильною прихильністю поета до своєї батьківщини, до рідної пісні, яка «викликала сльозу з очей патріота», і загалом до всього йому рідного, яке його «веселило і приводило в захват»³.

¹ Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 678.

² Там само.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 69; 385.

Не можемо не навести також дуже теплі спогади про патріотичні почуття Шевченка до України та її природи Агати Ускової, дружини Іраклія Ускова, коменданта Новопетровського укріплення в 1853–1856 роках та їхньої внучки Є. Литвинової. Вони, ці спогади, настільки щирі і правдиві, що ми подаємо повністю один із їх уривків, в якому читаємо: «Тарас Григорович палко любив природу, музику й співи. Співи він міг слухати годинами, в якомусь вдячно-молитовному настрої. Слухаючи сумні мотиви України, він плакав. Журба діймала його смертельно. Він з якоюсь пристрасстю любив свою Україну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому змінялося, серце билось, як пташка в клітці, він готовий був зараз же, як брата, обняти й притиснути українця до своїх грудей. Цілими ночами іноді просиджував він на своєму горді, милуючись природою, бідною природою фортеці, чарівно перетвореною місячним сяйвом та його власною фантазією в дивну казку. Він забував тоді все й, милуючись яскравими блискотливими зірками, перелітав думками туди, де було для нього життя й любов»¹.

Відбуваючи уже останній рік свого заслання, Шевченко думкою лине в Україну, всім своїм єством очікує зустрічі з нею: «О моя бідна, моя прекрасна, моя мила батьківщино! Чи скоро я здихну твоїм живильним солодким повітрям? Милосердний Бог – моя нетлінна надія»².

Навоколишня природа для Шевченка не тільки вічно усміхнена, вона ще й божественна і безсмертна, наділена красою, якої в ній «багато, безмежно багато». Таке емоційно-величне сприйняття Шевченком природи формувалося у нього ще з ранніх літ, можна сказати – з колиски, коли він заслуховувався материнськими піснями, які усі так чи інакше, а це є характерним, як вказує Василь Скуратівський у своїй передмові до книжки науково-художніх оповідань Андрія Кондратюка, для української народної етнопедagogіки, були пов'язані з природою, прищеплювали «немовлятам святенне ставлення до всього живого і неживого, що оточувало дитину»³.

Таке ставлення до навколишнього світу посилювалося і в підлітковому періоді під час випасання ягнят в околицях села, коли хлопець цілі дні проводив на лоні природи, часто ховався в садах, щоб слухати пісні.

Власне процес споглядання, замилювання і возвеличення природи у Шевченка ніколи не припинявся, а, навпаки, постійно зростав упродовж усього його життя, багатого стражданнями й нетривкими радісно-щасливими періодами. Благоговіння перед природою поет зберіг у тяжких умовах заслання, перебува-

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 194.

² Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 678.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду: наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського. – К.: Молодь, 1991. – С. 4.

ючи в Новопетровському укріпленні, розташованому в пустелі, де, як він писав, «ні травинки, ні кущика немає».

Однак подивуймося любові Шевченка й до такої бідної природи навіть на десятому році його заслання. Ось як тепло про неї він відзивається: «Ранок був тихий, чудовий. Іволги і ластівки порушили зрідка тільки сонну і солодку тишу ранку. Від деякого часу, з тих пір, як мені дозволено усамітнюватися, я надзвичайно полюбив усамітнення. Миле усамітнення! Нічого не може бути в житті солодше, чарівніше усамітнення, особливо перед лицем квітучої красуні матері Природи, що посміхається. Під її солодким чарівничим очаруванням людина мимоволі заглиблюється в себе й бачить Бога на землі, як говорить поет»¹.

Вникаючи в сутність взаємин Шевченка з природою, мусимо зауважити, що були вони аж ніяк не абстрактними, а завжди ґрунтувалися на емоційно-образному сприйнятті її живих і неживих компонентів, які, будучи окремішніми, постійно взаємодіють між собою, взаємодоповнюють одне одного, утворюючи разом планетарну цілісність, яку й називаємо Природою.

Звичайно, кожна людина по-своєму сприймає природу як єдиний образ, однак завжди виділяючи в ньому якийсь один його складник, що вражає її уяву чи призводить у стан раптового душевного збудження.

Для Шевченка, який сприймав природу в її животворящій цілісності і божественній величі, було властиво уміти виділити в ній той найголовніший складник, яким безперечно був світ рослин, той феноменальний чинник, що єдиний підтримує життєві процеси на Землі, є її окрасою, вкриваючи земне тіло, за висловом самого Шевченка, зеленою ошатною ризою.

Спілкування Шевченка зі світом рослин невіддільне від спілкування з природою. Починалося воно, як ми вже згадували, з дитячої колиски, з заслуховування маминими колісковими піснями з улюбленими в них червоною калиною, рутою-м'ятою, білою лілеєю та іншим квітчатим зіллям.

Воно продовжувалося, коли ще в школі, як він згадує, «І зроблю Маленьку книжечку. Хрестами і візерунками з квітками Кругом листочки обведу...»², коли навчався в Академії мистецтв і зарисовував рослини на Смоленському кладовищі в Петербурзі, коли, подорожуючи Україною за власним вибором і за завданням Київської археографічної комісії, заслуховувався народними піснями з багатою у них ботанічною лексикою та зарисовував чудові українські сільські і міські краєвиди з їх буйною рослинністю, коли на чужині художником працював в Аральській описовій та Каратауській експедиціях, коли в Новопетровському укріпленні разом із його комендантом посадили в безлюдній пустелі

¹ Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 653.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Проміт», 2003. – С. 181.

фруктовий сад. І ще можна назвати чимало таких «коли» про спілкування і захоплення Шевченка розмаїтим світом рослин.

Щоб повніше відтворити роль рослинного світу в житті і творчості Тараса Шевченка, звернемося до його автобіографічних відомостей, спогадів численних сучасників та аналізу його мистецьких і поетичних творів.

Оскільки творче життя Шевченка, незважаючи на різні повороти долі, цілком було віддане служінню двом музам – образотворчому мистецтву та поезії, стає зрозумілим, що Шевченко-художник і Шевченко-поет сприймають світ рослин кожен по-своєму, зважаючи на об'єкт і предмет професійних творчих уподобань. З огляду на це, між ними не могло не існувати певних відмінностей.

Як відзначає З. П. Тарахан-Береза, Шевченко як поет-художник глибоко усвідомлював специфіку обох мистецтв і «не переносив особливостей одного виду мистецтва на інший, що сприяло оригінальності та неповторності його творчого обличчя. Витоки обох мистецтв спільні. Це – навколишній світ у всіх проявах, людське життя та природа. Та якщо художник дає статичний образ їх, то поет – динамічний»¹.

З урахуванням цих міркувань, розглянемо спочатку значення світу рослин у мистецькому житті Шевченка під кутом зору використання їх як природних наочних засобів для зростання й удосконалення мистецького фаху та чинника збудження творчої уяви в процесі створення численних малярських творів. Логічно буде, як нам видається, проводити такий розгляд цього питання, дотримуючись послідовності перебігу життєвого шляху художника і поета, на якому рослини були для нього джерелом не тільки творчої наснаги, естетичної і душевної насолоди, але й живими зеленими «натурниками», без яких не обходиться жоден процес навчання і становлення художника-професіонала.

---

¹ Тарахан-Береза З. П. Шевченко поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 172.

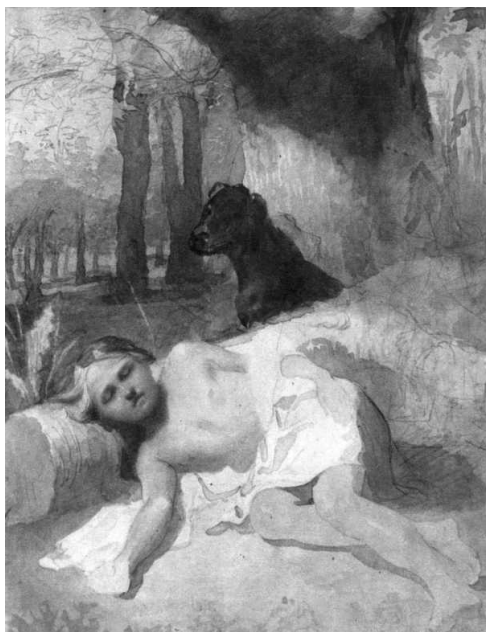

Розділ 2

ШЕВЧЕНКОВЕ ВИЗНАННЯ РОСЛИН ЯК ВАЖЛИВИХ ХУДОЖНІХ ТА ОБРАЗОТВОРЧИХ ЕЛЕМЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ

2.1. Зображення рослин різних життєвих форм у мистецьких творах періоду навчання в Академії мистецтв

Зображувати рослини у своїх мистецьких творах Шевченко почав ще навчаючись в Академії мистецтв у Петербурзі. Першим таким твором, якого Шевченко вважав незакінченим, був малюнок, виконаний сепією, під назвою «Хлопчик з собакою в лісі» (мал. 1). Передній край малюнка займає його головний персонаж, який, як видно з прийнятої ним пози, солодко заснув, обперши голову об лежачий на землі зрізаний стовбур дерева, за яким видно собаку на фоні нижньої частини товстого-претовстого стовбура якогось віковичного дерева, а далі суцільний ліс нечітко виписаних дерев.

Мал. 1. Хлопчик з собакою в лісі. Сепія. [24; I, кн. 1]¹

¹ Тут і в подальшому назва та техніка виконання малюнка подаються згідно з «Мистецькою спадщиною у чотирьох томах» (1961–1964 рр.) Тараса Шевченка. В квадратних дужках вказується порядковий номер малюнка, під яким він поміщений у відповідному томі (позначається римською цифрою) цього мистецького видання.

На іншому малюнку, що має назву «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (мал. 2), зображено фрагмент заростей різних трав із добре виписаними на передньому плані великими яйцевидно-серцевидними листками одного з дворічних видів роду лопух (*Arctium*) з родини айстрові (*Asteraceae*), яким напевно є лопух справжній (*A. lappa*). У перший рік свого життя ці рослини утворюють прикореневу розетку великих листків. У народі їх, як і низку інших, подібних до них за величиною і формою листків, як правило, називають просто лопухами. Квітконосне розчепірено-галузисте стебло з суцвіттями кошиками в цих рослин розвивається лише на другому році їх життя. Після утворення й висипання насіння рослини засихають, завершуючи свій дворічний життєвий цикл.

Шевченко, очевидно, знав цю звичну в народі назву й використовував її у повсякденному вжитку. Із його власних спогадів, записаних Г. Н. Честахівським, дізнаємося, що він, як учень Академії мистецтв, разом зі своїм близьким другом, теж учнем Академії, М. І. Штернбергом «ходили на Смоленське кладовище рисувати лопухи, – воно ж дуже пригоже на картині; як змалювати на переднім стані, то воно дуже гарно»¹ (курсив наш. – Авт.). До речі, так він не раз учиняв у своїх наступних творах, наприклад, на картині «Циганка-ворожка», де в її правому нижньому кутку вони добре пізнаються.

Мал. 2. Куток Смоленського кладовища в Петербурзі.
Олівець, сепія. [25; I, кн. 1]

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 32.

Рисувати «лопухи» влітку 1840 року Шевченко ходив не раз і не тільки зі Штернбергом. Товариство йому в цих походах у природу складав його добрий приятель, німець за походженням, Йохим, який був вільним слухачем Академії мистецтв і разом з ним навчався у Карла Брюллова¹. Очевидно, ці походи Шевченкові добре запам'яталися, бо згадує він про них у своїй повісті «Художник», де пише, що «ранніми ранками ходив з Йохимом на Смоленське кладовище лопухи і дерева рисувати»².

Окрім зображень листків лопуха, на малюнку порівняно добре виписані і в пізнаються супротивні серцевидно-яйцевидні, загострені, зубчато-пилчасті по краях листки кропиви дводомної (*Urtica dioica*), а також довгі перисто-розсічені листки високої рослини, очевидно, теж, як і лопух, з родини айстрові.

До цього періоду, тобто літа 1840 року, належать начерки двох інших видів трав'яних рослин, які були на Смоленському кладовищі, бо один з них дуже нагадує рослину, зображену за лопухами на малюнку «На Смоленському кладовищі».

Однак обоє друзів не обмежувалися лише Смоленським кладовищем як місцем для малювання етюдів. «Іноді, як пише у цій же повісті Шевченко, ми дозволяємо собі прогулянки на Петровський і Крестовський острови з метою нарисувати чорну ялину або білу березу»³. Те, що Шевченко вправлявся у змальовуванні дерев, свідчить один з етюдів, на якому зображена струнка і велична тополя та начерк гілки дуба з дуже покрученими багатьма розгалуженнями.

Присутність рослин, а головню дерев різних порід, стає звичним для низки інших творів Шевченка, виконаних ним у період навчання в Академії мистецтв до часу його поїздки в Україну. Серед них відзначимо дві картини – це акварель «Циганка-ворожка» (мал. 3) та «Катерина» (мал. 4), яка виконана олійними фарбами. На першій з них, сюжет для якої художник взяв із народного побуту, його, як відзначає М. І. Мацапура, не стільки захоплює цей побутовий мотив, як глибоко хвилює доля простої дівчини-селянки, що у хвилину скрути звертається за порадою до ворожки⁴.

Весь лівий край цієї картини займає зображення стовбура дерева, від якого відходить достатньо потовщена у своїй нижній частині бічна гілка з дуже покрученим відгалуженням з пальчастолопатовими, коротко загостреними листками, що характерні для деяких видів клена (*Acer*).

Зображення гілки займає верхній край картини, якою створюється своєрідний зелений навіс, під яким відбувається дійство ворожіння циганкою селянській дівчині, що одягнена в український одяг – «сорочку з довгими рукавами,

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 265.

² Шевченко Т. Г. Художник. – К.: Молодь, 1961. – С. 58.

³ Там само.

⁴ Мацапура М. І. Т. Г. Шевченко. Живопис. – К.: Мистецтво, 1964. – 34 с.

зав'язану на грудях червоною стрічкою, у плахті, червоному фартуху. Голова її прикрашена квітами і пов'язана рожевою стрічкою, кінці якої розвіюються вітром»¹.

Як годиться в таких випадках, дівчина віддячує циганці за ворожіння якоюсь кількістю монет, які, не дивлячись на неї, подає в наставлену нею руку. Руки ворожки та дівчини практично доторкаються, що не дуже подобається зображеному на першому плані картини песику, який, судячи з його напруженої пози, не надто задоволений присутністю чужої жінки, яка ще й до того насмілилася торкатися своєю рукою руки його господині.

Опис поведінки цього «персонажа» картини знаходимо також у спостереженнях та інтерпретаціях В. Яцюка, який пише, що «собачка поганенька» (слова Шевченкові. – В. Я.) насторожилася, ніби відчуваючи щось лихе»².

Мал. 3. Циганка-ворожка.
Акварель. [32; I, кн. 1]

¹ Паламарчук Г. «Циганка-ворожка» (картина). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 3 л.

² Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / Зредагував Володимир Козирський. – К.: РАДА, 2003. – С. 50.

Передній нижній край картини, з лівого і правого кутів, рясніє трав'яними рослинами, серед яких упізнаємо «лопухи», які, як уже згадувалося вище, зарисовані Шевченком на Смоленському кладовищі. Опинилися вони на цій картині не випадково. Адже, про що теж згадувалося вище, сам Шевченко говорив про ці рослини, що «воно ж дуже пригоже на картині; як змалювать на передньому стані, то воно дуже гарно»¹.

До речі, зображення в лівому краї картини стовбура дерева з нижньою товстою гілкою його крони дуже співзвучне зображенню дерева і його бічної гілки на картині Карла Брюллова «Перерване побачення», акварельну копію з якої виконав Шевченко. Правда, Шевченкова картина є більш ботанічною та й морфологічно чіткішими є виписані листки крони дерева, завдяки чому вдається встановлювати його родову приналежність.

На нашу думку, трав'яні рослини, що зображені на першому плані акварелі, а це, наголосимо, крім лопухів, рослини з довгими непарноперистими складними і трійчастолопатовими зеленими та бурого відтінку вузьколінійними загостреними листками, що ростуть біля підніжжя стовбура клена, а також з яйцевидними, злегка загостреними, листками, що торкаються з лівого боку нижнього краю плахти дівчини, напевно були зарисованими Шевченком на Смоленському кладовищі Петербурга чи десь в його околицях.

Підставою так думати нам дає те, що зображення цих рослин зустрічаємо в композиціях малюнків художника, виконаних майже 15 років пізніше, під час перебування на засланні, зокрема в Новопетровському укріпленні. Наприклад, на малюнку 34 «Телемак на острові Каліпсо» бачимо зображені такі ж непарноперисті складні листки перед входом у печеру Телемака. Їх бачимо також на малюнку 37 «Мілон Кротонський» справа від пня дерева. Рослини з загостреними яйцевидними листками зображені на другому плані праворуч підніжжя стовбура дерева на малюнку 38 «Нарцис та німфа Ехо», а також упізнаються вони справа на передньому плані акварельного малюнка 32 «Мангшлацький сад».

Наводячи ці роздуми, мусимо наголосити на тому, що рослина з непарноперистими складними листками є зображеною в композиції етюду «Декоративні рослини» (мал. 27), який Шевченко виконав в Новопетровському укріпленні влітку 1854 року. Не виключено, що створюючи зазначені вище новопетровські сепії літом 1856 року, Шевченко скористався «свіжим», виконаним на два роки раніше, етюдом «Декоративні рослини». Можливо, однак, подібність рослин з такими листками на акварелі «Циганка-ворожка» (1841 рік) і названими вище творами 1856 року є очевидною.

Подібно як і на малюнку «Циганка-ворожка», Шевченко вводить зображення дерева також у композицію картини «Катерина». Однак бачимо на ній лише

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 32.

його фрагмент, зокрема приблизно середню частину стовбура з бічною гілкою, оскільки нижня його частина є невидимою, бо лежить за куренем, під яким, за словами самого Шевченка, «дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль не плаче»¹.

Як і на малюнку «Циганка-ворожка», так і на картині «Катерина», на нашу думку, чимале смислове й художнє навантаження пов'язане з гілкою дерева, яка теж є тут дуже покрученою і достатньо розгалуженою на багато тонесеньких гілочок із розвиненими перистолопатовими листками, які притаманні деревам дуба.

Це зображення гілки, як відзначає В. М. Яцюк у своїх Шевченкознавчих етюдах², є перенесеним з етюд «Гілля дуба»³, який Шевченко виконав для картини «Катерина». Правда, воно не є зовсім тотожним. За твердженням згаданого автора, Шевченко при перенесенні етюд на полотно дещо змінив його конфігурацію. «Сенс коректив живописця, як вказує В. М. Яцюк, зрозумілий: така трансформація етюд [...] надає загальній композиції характеру овальності та пірамідальності» (С. 71).

У книзі «Вічний як народ» її автори, даючи художню оцінку картині «Катерина», відзначають: «Все в картині підпорядковане розкриттю трагедії дівчини-покритки: і загальний зеленкувато-синій колорит, що створює сумний настрій, і співчутливий погляд діда-ложкаря, і журлива постать Катерини»⁴.

Із такої колористичної інтерпретації цієї картини мимоволі напрашується висновок, що Шевченко цілком усвідомлено зобразив на ній не будь-яке дерево того чи іншого виду, а саме дерево дуба, яке має темнувато-зелені листки з синюватим відтінком, які підсилюють загальну сумну кольорову гаму картини. Окрім кольору листків гілки цього дерева, яка на картині ніби зеленим покривалом зависла над головою Катерини, подібну до них функцію виконує її стебло – покручене і коструbate. Очевидно, автор картини не випадково надав йому таку форму, символізуючи нею надто тяжкий, з крутими поворотами долі, життєвий у майбутньому шлях дівчини, що відступилася від усталених в українському народі моральних засад дівочої поведінки.

Думаємо, що чи не найбільше символізує трагізм особистого життя Катерини, oprіч уже згаданих характерних рис цього твору, самотня гілочка, що відламалася з крони дуба, очевидно, під час сильного пориву вітру й, впавши

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 20.

² Яцюк В. М. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – 302 с.

³ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 256.

⁴ Вічний як народ: Сторінки до біографії Т. Шевченка: навч. посіб. / Автори-упоряд. О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998. – С. 45.

на землю, приречена на повільне, але невблаганне затухання в ній життєвих процесів. Шевченко зобразив її в нижньому лівому кутку картини зі ще зеленими живими листками, чим, можливо, засвідчив одночасність трагізму події, що сталася, як для гілочки дуба, так і Катерини.

Мал. 4. Катерина.
Олія. [38; I, кн. 1]

Подібна своєрідність образної мови в цій картині, як і загалом у мистецьких творах Шевченка, зумовлена тим, що він, як зазначає П. Білецький (цит. за: Яцюк В.М.¹), кожен складову частину композиції твору перетворює на символ – засіб винятковий у професійному живописі часів навчання Шевченка в Академії, але традиційний в українському образотворчому фольклорі.

¹ Білецький П. (1973). Цит. за: Яцюк В. М. Живопис — моя професія: Шевченкознавчі етюди. — К.: Рад. письменник, 1989. — 302 с.

У його картині, продовжує далі П. Білецький, «постать Катерини зростає до символу Батьківщини, образ діда втілює сум поневоленого люду з приводу її долі, уособленням якої є відламана з могутнього дуба та кинута на шлях гілочка; вершник у мундирі, курява, смугастий стовп на тлі степу здаються чимось дисгармонійним; сонячний промінь, що протнув хмари, ніби віщує майбутнє...».¹

Однак можлива й інша версія зображення художником на картині за спиною Катерини і дідуся та за куренем фрагмента стовбура дуба з розлогою його гілкою, що густо вкрита листям. Відомо, що в народі дерево дуба є символом довговічності та могутності². Немає сумніву, що Шевченко про це знав і тому, зобразивши його на своїй картині, хотів тим самим символізувати існування для Катерини і дідуся джерела надії та оптимізму.

Адже необачний епізод у житті Катерини є минулим і короткочасним порівняно з тривалим її життєвим майбуттям, у якому завжди є шанс зробити його щасливим для себе й для рідних та близьких тобі людей.

2.2. Пріоритетність зображення пейзажу в малярській творчості під час подорожей Україною

Варто зауважити, що Тарас Шевченко не покидав своєї традиції рисувати дерева, які захоплювали його пишністю та величністю їхніх крон або своєрідністю форми росту, чи незвичністю вигляду напівзруйнованих від старості залишків колись могутніх стовбурів, і під час своєї подорожі Україною, яка відбувалася вперше з кінця травня 1843 року і впродовж наступних дев'яти місяців після майже 14-річної розлуки з нею.

За цей час ним була зроблена низка малюнків, наприклад, «Хата біля річки» (мал. 78), «Краєвид з річкою» (мал. 79), «Видубицький монастир»³, на яких провідну роль у природному фоні посідає деревна рослинність.

Однак, потрібно зауважити, що подорож рідною Україною характерна для творчості Шевченка не тільки поживленою малярською діяльністю, але й замилюванням її чарівною природою. Прикметною особливістю цієї подорожі є те, що вона сприяла розвою величчю багатогранного таланту молодого, хоч зрілого за віком, художника, який ще тільки перебував на завершенні третього десятка свого життєвого шляху.

¹ Білецький П. (1973). Цит. за: Яцюк В. М. Живопис — моя професія: Шевченкознавчі етюди. — К.: Рад. письменник, 1989. — С. 35.

² Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцій Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — С. 23.

³ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Мал. 81.

Мистецтвознавець В. Яцюк, аналізуючи твори Шевченка, написані під час його першої подорожі Україною, доходить висновку, що «правдивим видається твердження, що краса рідної землі надихнула художника і народила в ньому пейзажиста»¹. Підставою для такого висновку, як вказує цей автор, було те, що за весь час перебування Шевченка в Петербурзі, якщо не брати до уваги «Куток Смоленського кладовища», він не створив жодного твору в жанрі пейзажу.

Виконані Шевченком за цей час малюнки, етюди, начерки використані були після його повернення в кінці лютого 1844 року в Петербург для підготовки до видання «Живописної України», якою він хотів пропагувати серед українського народу твори мистецтва, виховувати в нього почуття національної самосвідомості і національної гордості, любов до рідної землі та власної історії.

Та найдоречнішим у даному контексті буде надати слово самому Шевченкові, який так обґрунтовував свій задум:

«Історія Південної Росії усіх і всякого дивує своїми напівлегендарними лицарями і тим, що тут діялося; народ навдивовижу оригінальний, земля прекрасна, і всього цього не бачили очі освіченого люду, тоді як Малоросія давно вже мала і композиторів своїх, і художників, і поетів.

Що їх так причарувало, що вони забули своє рідне, не знаю.

Здається мені, якби батьківщина моя була найбіднішою на землі і наймізернішою, то й тоді вона здавалася б мені кращою Швейцарії чи й усїєї Італії. Ті, хто хоч раз бачили нашу Країну, кажуть, що хотіли б жити і вмерти на її прекрасних полях. А що казати нам, дітям її.

Треба любити і пишатися найкращою своєю матір'ю. І я яко син її великого сімейства служу, якщо не ради добра для нього явного, то, принаймні, для слави імені України. Навчений трохи мистецтву малярства, я розпочав видання, назване мною «Мальовнича Україна».

Ми навмисно навели цю довгу цитату, запозичену з книжки В. Яцюка², оскільки вона за своїм змістом є позачасовою і надто актуальною для нашого сьогодення. Якби ж то бодай кожен українець хоча б знав ці Шевченкові слова, а знаючи, їх дотримувався, то історія наша йшла б по-іншому, ліпшому для українців шляху!

Завершивши навчання в петербурзькій Академії мистецтв, Шевченко в кінці березня 1845 року виїхав в Україну, в якій пробув до 5 квітня 1847 року, коли його було заарештовано на переправі через Дніпро біля Києва.

Цей відтинок часу в два роки був найбільш плідним у його мистецькій та поетичній творчості. «То була найщасливіша пора в житті Шевченка ... Ніби

¹ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / Зредагував Володимир Козирський. – К.: РАДА, 2003. – С. 124.

² Яцюк В. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 50.

сама доля дала можливість Тарасу Григоровичу побувати в різних куточках України, надивитися на рідний край, відчутти красу, велич і щедрість української природи, відтворити її в малюнках перед довгою і страшною розлукою, спричиною арештом 1847 року»¹.

За час подорожі Україною по місцях, які Шевченком вибиралися на його власний розсуд, а також за завданням Київської археографічної комісії, в якій він почав працювати вже з літа 1845 року, хоча юридично дійсним її членом став щойно 10 грудня цього року. Як художник цієї Комісії, мав від неї доручення побувати в різних краях України для збору та зарисовування пам'яток старовини й мистецтва².

«Старовиною, як пише О. Т. Новицький, Шевченко займався з великою любов'ю і охотою, й чимало зробив у сім напрямі, мабуть і без наказу Комісії. Така праця йому дуже подобалася...»³.

Як відзначає Д. В. Антонович, Шевченко у цей період вів кочове життя, подорожуючи переважно по Полтавщині та Чернігівщині, а також по Київщині. Окрім цього, ним була здійснена екскурсія на Поділля та Волинь. Таким чином, своїми подорожами він охопив майже усю середню частину України⁴.

У творчому доробку художника цього періоду нараховується багато мистецьких творів, серед яких провідне місце посідає пейзаж і, зокрема, архітектурний пейзаж. Створені вони різною технікою виконання – олівцем, сепією, аквареллю з обмеженою чи багатоколірною гамою.

Будучи безмежно закоханим в українську природу, на одних його пейзажах, які можна віднести до типу сільського пейзажу, він відтворив чарівний колорит українських сіл з їх вербами та тополями, розлогі краєвиди з гаями і дібровами, неозорий український степ із кам'яними бабами (мал. 5, 6).

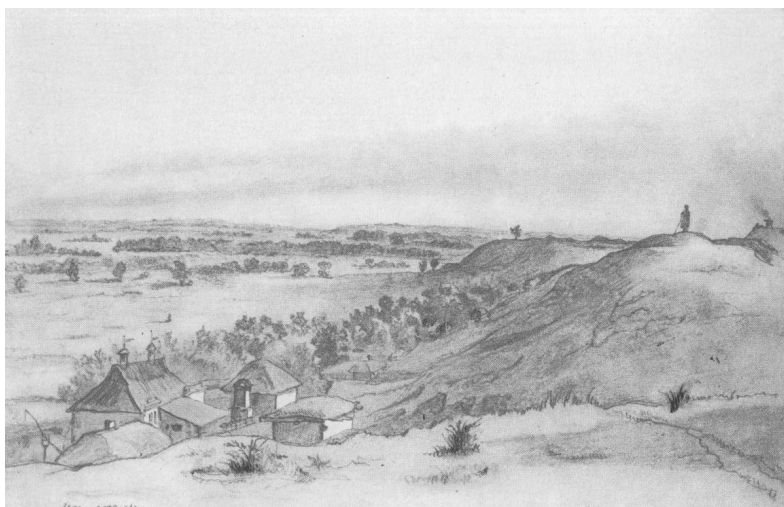
На кожному із цих пейзажів рослини, а це винятково дерева різних порід, є невід'ємним атрибутом української сільської природи, без яких українські села не були б тими селами, в яких звик жити український селянин, а ставки в селі з вербами над їх водою не були б тими ставками, що зачаровують своєю дивною красою. Шевченко чи не вперше з великою художньою майстерністю відтворив цю правічну гармонію українського села і зрідненого з ним світу деревних рослин.

¹ Вічний як народ: Сторінки до біографії Т. Шевченка: навч. посіб. / Автори-упоряд. О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998. – С. 82.

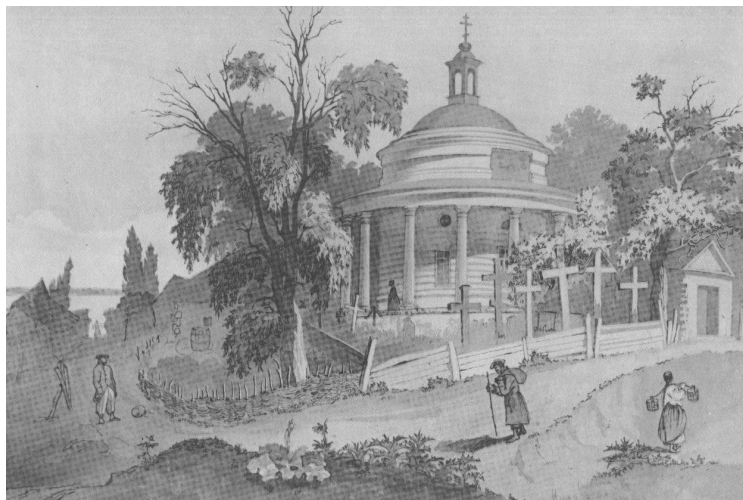
² Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XVII.

³ Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. – Львів–Москва: Накладом Наук. Т-ва імени Шевченка. 1914. – С. 18.

⁴ Антонович Д. В. Шевченко – маляр / вступ. сл. С. А. Гальченка; післямова Т. І. Андрущенко). – К.: Україна, 2004. – 270 с.

Мал. 5. На Орелі (село). *Олівець*. [115; I, кн. 1]Мал. 6. Краєвид з кам'яними бабами. *Олівець*. [118; I, кн. 1]

Подібну гармонію спостерігаємо в архітектурних пейзажах Шевченка, виконання яких входило в коло завдань від Археографічної комісії. Усі зображені на малюнках архітектурні споруди обов'язково «оживлені» деревними рослинами, що біля них були колись посаджені. Це або одне, чимось примітне для ока дерево, скажімо, з крилатою кроною чи дивною формою росту, або одна-дві струнки, спрямовані в небесну вись, тополі, або густі деревостани з різних порід, що обрамляють зусібіч архітектурні творіння людських рук та розуму – монастирі, церкви, Аскольдову могилу, Почаївську лавру (мал. 7, 8).

Мал. 7. Аскольдова могила. *Сепія, акварель.* [145; I, кн. 1]

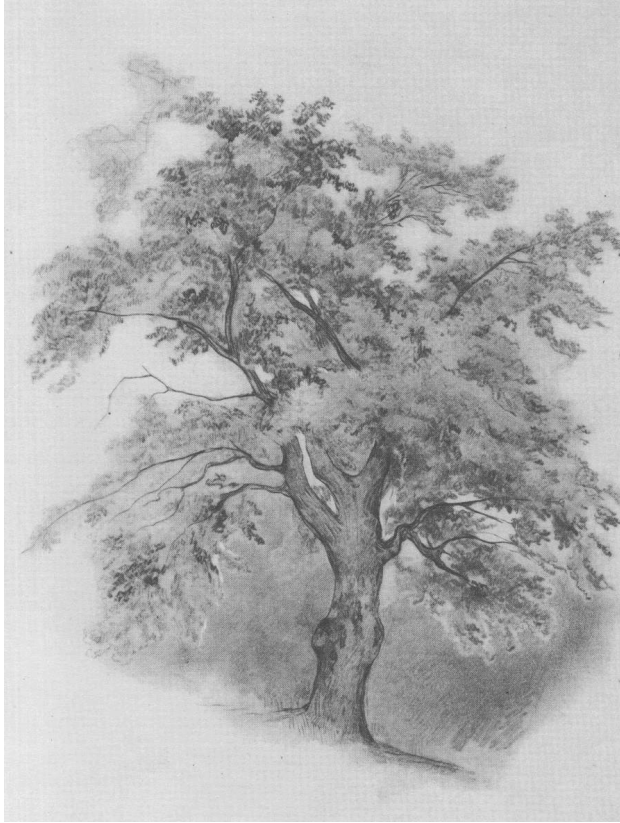
Мал. 8. Почаївська лавра з заходу. *Акварель.* [149; I, кн. 1]

Прикметною ознакою мистецької творчості Шевченка під час другого його перебування на батьківщині є те, що він, захоплюючись малюванням природних краєвидів та урбанізованих куточків рідної йому природи, не забував про рисування дерев, яке, як пригадуємо, він започаткував улітку 1840 року, будучи учнем Академії мистецтв.

Серед багатьох малюнків цього періоду, таких, де об'єктами зацікавлення художника є дерева, нараховується лише чотири. Це малюнки «Дерево» та «Узлісся», які обидва виконані олівцем, але останній ще й аквареллю з обмеженою гамою, та дві сепії під однойменною назвою «Андрušі».

На першому з цих малюнків Шевченко дуже реалістично та майстерно зображає одиноке величне дерево зі стовбуром, розгалуженим уже з нижньої частини на потужні гілки, що завершується пишною багатолистою кроною, за якою упізнається дерево дуба (мал. 9). За віком воно ще порівняно молоде, якщо зважити на властиву деревам цього роду довговічність, яка може тривати до 2000 років¹.

Мал. 9. Дерево. *Олівець*. [130; I, кн. 1]

Про правильність нашої догадки щодо родової назви цієї деревної рослини говорить те, що вона співпадає з назвою цього малюнка, яку наводить І. Плещинський у своїй роботі «Малюнки й акварелі»². Все це говорить про високу художню правдивість зображуваного на малюнку дерева і не менш високу майстерність художника.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 39.

² Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 51.

Стосовно другого малюнка «Узлісся», то на ньому Шевченко основний акцент зробив на порівняно тонкі і стрункі стовбури дерев та їх розгалуження, які достатньо чітко ним окреслені і добре виділяються на сіруватому фоні штрихових контурів їх розріджених крон (мал. 10). Володіючи особливо тонким відчуттям краси природи, Шевченко знаходив такі її куточки, особливо в сільській місцевості, які він не міг не увіковічнити на папері для своїх нащадків.

Мал. 10. Узлісся. Олівець. [131; I, кн. 1]

Такі думки виникають, коли споглядаєш два пейзажі в селі Андруші (село біля Переяслава), на яких основними «персонажами» є групи дерев, однак не просто групи як такі, а своєрідні, хвилюючі око художника, композиції дерев, що виникли шляхом природного компонування вздовж дороги та по берегах ставка.

На одному з цих малюнків Шевченка на передньому плані, практично у самому центрі, пишається своєю красою ще не зачеплена старістю верба (мал. 11). Виділяють її порівняно короткий, але товстий, злегка зігнутий стовбур, який у верхній своїй частині губиться у декількох розгалуженнях на потужні, теж розгалужені, гілки, які завдяки своєму близькому сусідству й багатому облиственню утворюють пишну, майже округлу, крону, що напевно відбивається у водному дзеркалі ставка. А далі від верби-красуні по самісінькому краю берега цього ставка ще видніються де дві, де одна верби, створюючи усі разом чарівний і захоплюючий краєвид.

Справа від верби, на другому плані малюнка, видніється добротний будинок з ганком і декількома вікнами, за яким штриховкою окреслені контури густих деревостанів. Будинок цей прикметний ще й тим, що в ньому, як вказується

у «Коментарях» факсимільного відтворення альбому 1845 року, побував сам Тарас Шевченко, який увіковічнив його на своєму малюнку¹.

Мал. 11. Андруші. *Сеня*. [212; I, кн. 2]

У композиції пейзажу другого малюнка теж домінують верби, точніше рядочки верб, що ростуть по краю берега ставка і водночас по краю дороги, що тут пролягла (мал. 12). Однак верби ці уже «биті часом»: стовбури їх невисокі, на верхівках з багатьма «пеньками», що залишилися від зрізаних гілок, і лише від декотрих із них відросли нові гілки, високі та рясно галузисті. Від дерев через дорогу й далше падають довгі тіні, адже змальовано пейзаж у надвечірню пору дня.

Справа від дороги, дещо даліше від ставка, в глибині села видніються дві куполоподібні з високими шпилями, що завершуються хрестами, верховини сільської церкви, які вивищуються над рядком дерев, густі крони яких зімкнулися і закрили від людського ока всю решту частину її споруди. Оживляє цю сільську ідилію два вози з запряженими в них волами та їх погонич із батіжком, яким замахнувся на одного з волів, що ближчий від нього, аби той приспішив крок.

На цих обох пейзажах, які відзначаються ліричністю, Шевченко прагнув показати мальовничість української природи, романтичність її пишнокронних дерев, що розвинулися на їх злегка вигнутих стовбурах. Головним персонажем цих пейзажів є сільський ландшафт з його розмаїтим лагідним рельєфом, спокійними, чистими чи вкритими ряскою ставками, береги яких та узбіччя доріг обрамлені рядками або групами крислатих верб. На цих, як і на інших пейзажних

¹ Шевченко Тарас. Альбом 1845 року: факсимільне відтворення / [упоряд., передмова та коментарі Сергія Гальченка]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Дніпродзержинськ: Андрій, 2012. – Мал. 14.

малюнках («У Києві», «Видубицький монастир», «На пасіці»), Шевченко, на чому наголошує Д. В. Степовик, ще не приділяє значної уваги повітряному середовищу – небу і хмарам, якому він надаватиме більшої ваги у подальших своїх творах такого жанру, наприклад, у архітектурних пейзажах¹.

Мал. 12. Андруші. *Сеня*. [211; I, кн. 2]

Шевченко відвідав село Андруші зі своїм другом Андрієм Козачковським, у якого він лікувався, коли хворів. Очевидно, природа села справила на нього величезне враження, яке він зберіг у своїй пам'яті на довгі роки. Про це свідчать два листи Шевченка до А. Козачковського, писаних ним із Новопетровського укріплення з першою один від другого майже в два роки.

У першому з них, датованому 16 липня 1852 року, тобто вже на шостому році перебування в неволі, Шевченко пише, що моральний стан його життя є настільки поганим, що писати нічого йому не хочеться. Живе, як він каже, лише одними спогадами, бо хто ними не живе. І далі він звертається до свого адресата з такими словами: «Чи пам'ятаєте нашу з вами прогулянку в Андруші і за Дніпро в Монастирище на гору. Згадайте цей чудовий вечір, ту широку панораму, і посередині її довгу широку фіолетову стрічку, а за стрічкою фіолетовою блищить як із золота кований Переяславський собор. Якась дивна, урочиста тишина. Пам'ятаєте, ми довго не могли вимовити слова, поки на кінець біла, ледь помітна цяточка не заспівала:

Та яром, яром за товаром.

¹ Шевченко Т. Г. Живопис; Графіка: Альбом / Авт. вступ. сл. та упоряд. Д. В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1986. – С. 12.

Чудовий вечір! Чудовий край і пісні чудові. Багато добрих спогадів зберіг я про старий Переяслав і про тебе, мій щирий друже»¹.

Як ми уже згадували, минуло майже два роки від часу написання Шевченком листа А. Козачковському. Однак його спогади про спільне перебування в Андрушах і ті враження, що він пережив там, надовго залишилися у його пам'яті. Більше того, в другому листі від 14 квітня 1854 року він радить своєму другові побувати там ще раз, прикро, звичайно, що без нього, але обов'язково з дружиною і дітьми.

Свою пораду він викладає так: «Друже мій милостивий! Як отримаєш це нехитре послання моє, то вибери хороший погідний день та повели запрягти у бричку коні, та візьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, і поїдьте собі з богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архієрейському гаї, та гуляючи попід дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з тобою в Андрушах гуляли. [...]. Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші»². До речі, у цьому ж листі, oprіч усього іншого, виявляємо також властиву Шевченкові особливу зацікавленість та увагу до дерев як до своєрідної життєвої форми рослинного світу. У його пам'яті, як видно з цього листа, зберігся, здавалось би, на перший погляд особливо нічим не примітний для звичайних людей епізод садіння дерев А. Козачковським коло баркана свого будинку. Якщо для переважної більшості людей це звичайна буденна робота, то для Шевченка це щось більше. Знаючи його захоханість у природу, цей акт садіння Козачковським дерев Шевченко сприймав як акт облагородження природи, гідний похвали і поширення.

Тому він з деяким докором пише А. Козачковському: «Та ще чом ти мені не напишеш, чи великі виросли дерева, що посадив ти восени 1845 божого року, бо мені так і здається, що як я пишу оцей лист до тебе або як я просто тебе згадую, то так неначе дивлюся на тебе, як ти коло баркана рядочком восени дерева саджаєш». Додамо від себе, що з часу садіння А. Козачковським дерев і часом написання Шевченком свого листа до нього (14 квітня 1854 року) минуло неповних дев'ять років. Цей, а також інші епізоди з життя Шевченка, про які йтиметься далі, переконливо свідчать про його неабияку спостережливість та про те, «якою багатою й чіпкою пам'яттю було його обдаровано»³.

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 278.

² Там само.

³ Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-ге, доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 459.

Розділ 3

РОСЛИНИ В ПІДНЕВІЛЬНІЙ МИСТЕЦЬКІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3.1. Пейзажні малюнки прибережних, півострівних і острівних ландшафтів Аральського моря з зображенням фрагментів їх рослинного вкриття

Не важко собі уявити психоемоційний, душевний стан молодого Тараса Шевченка, який розміняв не так давно своє тридцятиліття, все єство якого було перейнято Україною, її природою з широким повноводним Дніпром, обрамленим верболозами, неначе писанка селами з чепурними білосніжними під солом'яною стріхою хатками, що утопають весною в буйному цвітінні вишневих садочків, зеленими левадами, теплими під високим зоряним небом вечорами з нестихаючими в гаях співами соловейків, рядами високих при дорозі тополь, що стиха розмовляють з полем, важкою думою про злидений стан закріпаченого російським царатом рідного народу, що зберіг у цих умовах свою культуру, мелодійні пісні, любов до всього прекрасного в природі і людині, й раптом опинитися зовсім серед іншої природи, абсолютно протилежній його рідній.

Це природа зауральських степів, у які він попав як арештант російського царя, проїхавши тисячі кілометрів на південний схід від України. Будучи зачисленим художником до складу Аральської описової експедиції, Шевченко разом з експедиційним транспортом із 3000 возів і 1000 верблюдів здійснює більш ніж місячну за тривалістю подорож із Орської фортеці до укріплення Раїм, розташованого в районі ріки Сирдар'я. Цікаво, що ж являла собою місцевість, по якій рухався транспорт експедиції, який нагадував, за словами Шевченка, «якесь велетенське чудовисько», що «глухо стогне»?

Шевченко так характеризує її, перебуваючи в стані «тихого суму» від споглядання навколишньої природи: «Це був рівний, без найменшого зі всіх сторін підвищення, степ, і, як білою скатертиною, ковилою покритий неозорий степ. Дивна, але й водночас і сумна картина. Ні кущика, ні балки, зовсім нічого, крім ковили, та й та стоїть, не поворухнеться, мов закам'яніла; ні шелесту коника, ні цвірінкання пташки, ні навіть ящірка не блисне перед тобою своїм пістрявеньким граціозним хребтом – все, крім ковили, змертвіле. Німе все й бездиханне...»¹.

¹ Шевченко Тарас. Близнецы // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 503.

Ми навели цю дещо довгу цитату з повісті Шевченка «Близнецы», щоб дано було нам зрозуміти стан його чисто людських відчуттів, які опанували ним при зустрічі з вкрай різною порівняно з українською, бідною природою нового для нього краю, де немає таких звичних для українця гаїв і дібров з могутніх дерев дуба, явора чи клена, що так завжди милували його око художника своєю красою і дивовижністю форм.

Однак, ні! Будучи залюбленим змалку в природу, природа навіть і тут, де все в ній «змертвіло», все-таки знайшла як виявити вдячність Шевченку за його прихильність до неї і принести йому короткі хвилини радості, зберігши, ніби лише для нього серед безмежного ковилового степу одне-однісіньке дерево.

Зустрітися Шевченкові з цим деревом допомогли певні обставини. По-перше, в цей день він перебував в ар'єргарді транспорту, що для нього не було звично, бо завжди був у його авангарді. По-друге, він звернув увагу, що люди, хто пішки, а хто на коні, почали відділятися від транспорту й направилися усі в сторону однієї темної цятки, на яку йому нагайкою показав башкирський тюря, якого Шевченко запитав про причину такої поведінки людей. Не тільки показав, але й назвав, що це «мана ауля агач», що означає святе дерево (мал. 13).

Мал. 13. Джангис-агач. Акварель. [5; II]

Почуте слово Шевченка здивувало, й він так описує свій подив: «Як? У цій мертвій пустелі дерево? І вже, звичайно, коли воно існує, то повинне бути святим. За юрбою зацікавлених і я пустив свого вороного. Справді, десь за дві версти від шляху, в балці, зеленіла стара тополя. Я застав уже навколо неї чималу юрбу, що з подивом і навіть (так мені здавалося) з побожністю дивилася на зелену гостю пустелі. Навколо дерева й на його гілках було понавішувано

побожними киргизами шматочки різнокольорових тканин, стрічечки, пасма фарбованої кінської волосіні, і найбагатша жертва – це шкура дикої кішки, міцно прив'язана до гілки»¹.

Все побачене справило на Шевченка велике враження, яке він, очевидно, пережив уперше. Там, в Україні, зустрічі з деревами були головню як з об'єктами вправляння у фаховій майстерності й, звичайно, як невід'ємний елемент української природи, що посилював емоційність її сприйняття та зачарованість її неперевершеною красою.

А, можливо, стоячи перед цим самотнім в степу деревом, священним для місцевого люду, йому по генетичному коду передавалися відчуття, що їх сповідували його далекі пращури, які теж обожнювали дерева, приносили під ними жертви, свято їх оберігали. Може тут він відчув щемливий клич предків! Хтозна?!

Поки Шевченко стояв у задумі, всі, хто був біля дерева, уже розійшлися. «Я, – пише він, – останній від'їхав від дерева й довго ще оглядався, ніби не вірячи баченому мною диву. Я оглянувся ще раз і зупинив коня, щоби в останній раз полюбуватися на обожнюваного зеленого велетня пустелі. Подув легенький вітерець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою. А я, в забутті, якби живій істоті, промовив: «Прощай» – і тихо поїхав за транспортом, що зник у куряві»².

Таким є фінал зустрічі Шевченка з цим самотнім деревом пустелі, описаним у повісті «Близнець». Однак насправді він був трішки іншим. Підстави так думати спонукає нас те, що Шевченко не тільки з великим зацікавленням і не з меншою спостережливістю описав зустріч з цим самотнім деревом, але й ще зробив його акварельний малюнок, про який в його описі немає жодної згадки.

Малюнок цей під назвою «Джангис-агач» наводиться у другому томі «Мистецької спадщини» Шевченка серед інших творів, виконаних ним під час Аральської описової експедиції. Датований він 26 травня 1848 року, тобто в період сухопутного переходу Шевченка у складі транспорту експедиції від Орської фортеці до укріплення Раїм (11. V – 17. VI 1848).

На ньому на фоні неозорого, з низьким горизонтом, пустинного степу, на якому ледь проглядається, мов в тумані, самотня фігура вершника чи то на коні, а чи на ослі, що тримає над собою довжелезне, трохи нахилене за спиною, древно з малесеньким прапорцем, та високого, з ледь буруватим до світло-зеленуватого відтінку, неба велично вивищується це святе, єдине на весь степ, дерево (мал. 13).

¹ Шевченко Тарас. Близнець // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 504–505.

² Там само. – С. 505.

Така композиція пейзажу з самотнім деревом на передньому плані не є випадковою. Як стверджує Д. В. Степовик¹, це є наслідком внутрішньої еволюції поглядів Шевченка на пейзаж – від камерного лірико-поетичного в період навчання в Академії мистецтв до епічного, концептуальні засади якого він почав утверджувати ще під час роботи в Археографічній комісії і продовжив та розвинув у своїх малярських роботах, виконуваних в умовах заслання, перебуваючи в якому він зустрівся з незвичними раніше для нього безмежними просторами казахських степів.

Щоб підсилити драматичне відчуття від споглядання самотнього дерева в степу, Шевченко опускає дуже низько лінію горизонту, унаслідок чого збільшується широчінь земного простору і височінь неба, на фоні якого значно емоційніше сприймається його зовнішній образ, який своєю кольоровою гамою сильно контрастує з одноманітною небесною далечинню.

Малюнок дерева достатньо добре передає його вже поважний вік, за час якого йому доводилося протистояти розкотистим громовицям і руйнівним ударам блискавиць, витримувати шквалисті степові вітри, тривалі літні спеки й сильні зимові морози. Однак витримувати не тільки їх, цих буйних і ніким не керованих сил неживої природи.

Як не дивно, в цьому, практично безлюдному, степу самотньому в ньому дереву не вдалося протистояти представниці живої природи – людині, та ще й зовсім позбавленої елементарних понять культурних стосунків з предметами та істотами навколишнього світу, та ще й з сокирою в руці!

Про наслідки такої зустрічі цього самотнього дерева з людиною (для казахів дерева святого!), дізнаємося з опису, який подає М. Е. Гаско: «Вражають сліди сокири, що погуляла по цьому дереву: обкорована права частина (від глядача) основного стовбура і, очевидно, зрубана крайня права віта»². Однак цією болючою для самотнього дерева раною не закінчилася його зустріч з людиною. Із спогадів О. Макшеева про це дерево, цитату з яких наводить у своїй книзі М. Е. Гаско, дізнаємося взагалі про таке немислиме, яке могла вчинити лише людина з затуманеним оковитою розумом. О. Макшеев пише, що джангис-агач був священним (ауліє) для киргизів деревом, які обвішували його різними нехитрими прикрасами. Але не менш священним воно було й для «русских странствователей» під час нестерпної літньої спеки в степу, які в тіні його крони знаходили такий бажаний для них відпочинок. Однак тепер, як згадує далі О. Макшеев, «киргизы и русские» не мають можливості відпочити під цим деревом, бо якийсь п'яний козачий офіцер для своєї потіхи його зрубав і спалив. Ось так

¹ Шевченко Т. Г. Живопис; Графіка: Альбом / Авт. вступ. ст. та упоряд. Д. В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1986. – С. 12–13.

² Гаско М. Е. Про що розповідають малюнки Тараса Шевченка: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 98.

трагічно закінчилася життєва доля цього описаного і замальованого Шевченком, і, до речі, не тільки ним одним, одинокого в степу дерева, що багато років успішно протистояло силам неживої природи, однак було безсилим протистояти окремим нікчемним особам роду людського.

Однак повернемося до характеристики зображеного й увіковіченого Шевченком на акварелі одинокого степового дерева. Короткий, ледь не приземистий, його стовбур розгалужений на чотири товсті, майже вертикальні гілки, кожна з яких у верхній частині галузиться на щораз менші за товщиною густо облиствені гілочки. Немало гілок крони повсихали – чи то за віком, а чи не вистояли перед степовою стихією, однак деревина їх ще міцна і вони ще не скоро покинуть своїх живих в кроні гілок-посестер. Хоч не пишною є крона дерева, та все-таки вона створює певний життєдайний затишок для трав'яних рослин, що утворили густувате вкриття під її наметом, серед якого знаходить життєвий притулок одинокий кущик, напевно, саксаулу. Навпроти дерева при березі степової річки прижилася невеличка купина очерету, невисокі пагони якого нахилилися в одну сторону під напором налетілого зненацька степового вітру. Немає сумніву, що джангис-агач, – це одиноке в приаральському степу, святе для казахів дерево, неабияк схвилювало Тараса Шевченка, й він відреагував на отримане відчуття не тільки як художник, але й як поет віршем «У Бога за дверима лежала сокира», в якому є такі рядки:

Одним-єдине при долині	І кайзаки не минають
В степу край дороги	Дерева святого.
Стоїть дерево високе,	На долину заїзжають,
Покинуте Богом.	Дивуються з його
Покинуте сокирою,	І моляться, і жертвами
Огнем непалиме,	Дерево благають,
Шепочеться з долиною	Щоб парости розпустило
О давній годині.	У їх біднім краї ¹ .

Є. Б. Вандровська вважає, що спонукою для написання Шевченком цього вірша були не тільки враження від зустрічі з одиноким деревом, але й почута ним надзвичайно поетична легенда, яка говорить, що Бог, караючи людей за гріхи, змилювався над цим єдиним деревом, яке з тих пір вважається священним; біля нього люди моляться і благають Бога, щоб воно розпустило нові «парости», з яких мав би розвинутися новий ліс, щоб вкрилася зеленню й знову зацвіла пустеля. Для них, господарів цієї пустелі, святе дерево стало символом безсмертя народного духу, незламної волі народної².

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – С. 190.

² Вандровская Е. Б. Т. Г. Шевченко – художник. – Алма-Ата : Казах. гос. изд-во, 1963. – 62 с.

Вище уже згадувалося, що описи одинокого в степу дерева були зроблені Шевченком в повісті «Близнець» та О. І. Макшеевим у його спогадах, який, як офіцер, брав участь в Аральській експедиції, за час якої між ним і Шевченком встановилися дружні взаємини. Окрім описових відомостей Макшеева про це дерево, які наведені вище, додамо ще взяті з них його морфометричні характеристики. Цим деревом був осокір, «товщиною біля кореня сажнів у два в обхваті і висотою сажнів у п'ять»¹, тобто відповідно біля 4, 27 м і 10, 67 м. На ньому було гніздо тальги, птаха з породи орлів.

Зауважимо, що осокором у народі називають тополлю чорну (*Populus nigra*), у якої листки за формою пластинки є трикутно-яйцевидними або яйцевидно-ромбічними, при основі від ширококлиновидних до майже прямо обрізаних, а на верхівці витягнуті в довгий гострячок².

За час перебування Шевченка в Аральській експедиції, яке тривало неповних півтора року (травень 1848 р.–вересень 1849 р.), суттєво поглибилися його знання про флористичне розмаїття приаральських степів та узбережжя Аральського моря. Адже тут він зустрівся з зовсім іншим, ніж в Україні, світом рослин, які в екстремальних умовах існування зуміли пристосуватися до них, набули своєрідних форм і біологічних особливостей, які забезпечують виконання ними необхідних життєвих функцій.

Уже впродовж першого більш ніж місячного переходу з Орська в Раїм, Шевченко безпосередньо споглядав, як він сам писав у повісті «Близнець», «фізіономію киргизького степу з характерними для нього ковилою, кущами саксаулу та заростями очерету по узбережжю солоних озер». На жаль, Шевченко майже не залишив у своїх записах (листах, щоденнику) відомостей про рослини, з якими, у чому немає сумніву, йому довелося стикатися під час перебування в Аральській експедиції.

Відповіді про такий стан речей знаходимо в його листах до близьких йому людей – А. І. Лизогуба та В. М. Репніної. Зокрема, в листі від 8 листопада 1849 року до першого адресата, який був добре знайомим Шевченка і високо цінував його творчість, Шевченко пише: «Позавчора вернувся я із цього степу киргизького та моря Аральського до Оренбурга та й заходився оце писать до тебе. ... Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій, не гаючись, то я тойді вже і одпишу до тебе, геть усе порозказую, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраїм пропадав. *Геть усе розкажу, нічого не потаю*» (курсив наш. – Авт.)³.

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 6–7.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194.

³ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 259.

Одначе, якщо А. І. Лизогубу Шевченко обіцяє геть усе порозказувати про своє перебування в експедиції, то в листі до В. М. Рєпніної, писаному 14 листопада цього ж року, тобто буквально через 6 днів після написання попереднього листа, він, навпаки, такої обіцянки не дає і пояснює, з якої причини: «Багато є цікавого в киргизькому степу і в Аральському морі, але Ви знаєте давно, що я ворог усяких описів, і тому не описую Вам цієї несходимої пустелі!»¹.

Очевидно, якісь міркування чи обставини спричинилися до того, що Шевченко відкрито відмовився В. М. Рєпніній описувати своє перебування в Аральській експедиції. Із цих причин так само, судячи з його наступних листів до А. І. Лизогуба, він так і не виконав своєї обіцянки, даної йому в листі від 8 листопада 1849 року.

Із цих же листів дізнаємося, що А. І. Лизогуб просив його все-таки описати йому про своє перебування в експедиції. На це Шевченко в листі до нього від 29 грудня 1849 року так пояснює обставини, чому він не може цього зробити: «Ще Ви пишете, щоб розказать Вам, що зо мною діялось на Аральським морі два літа, – цур йому! бодай не діялось того ні з ким на світі! Опріч нудьги, всі лиха перебували в мене, навіть і нужа, – аж згадувать бридко!»².

До висловленої А. І. Лизогубу оцінки часу свого перебування в Аральській експедиції доречно буде додати подібну оцінку, дану Шевченком у листі до Й. М. Бодяньського від 3 січня 1850 року: «Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі, в цім богом забутім краї! Тяжко мені, друже! дуже тяжко! та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю киргизькую степ аж до Аральського моря, плавав по йому два літа. Господи, яке погане! аж бридко згадувать! Не те що розказувать добрим людям»³. Однак за такої непривабливої характеристики Шевченком періоду свого перебування в експедиції, віддамо належне Марієтті Шагінян, яка, визнаючи справедливість Шевченкових оцінок, наголошує на вельми позитивному значенні для нього участі в цьому тривалому науково-експедиційному дослідженні малознаного краю⁴.

Вперше, як пише дослідниця творчості Шевченка, він за все своє життя, якщо не рахувати навчання в Академії мистецтв, провів два роки в організованому колективі на військовому кораблі, в спілкуванні з культурними й освіченими людьми, в переборенні реальних фізичних небезпек, у напрузі великої колективної праці. Все це та багато чого іншого, з чим зустрічався Шевченко як діяльний учасник науково-описової Аральської експедиції, суттєво позначилось на його художньому зростанні, збагаченні науково-природничих знань, розши-

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 260.

² Там само. – С. 262.

³ Там само. – С. 264.

⁴ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – 254 с.

ренні і поглибленні світоглядного кругозору, загартуванню волі до переборювання різноманітних життєвих незгод. Ось чому, як відзначає Шагінян, обійти Аральську експедицію в біографії поета – значить не побачити однієї з найщасливіших обставин його життя.

Однак повернемося до стосунку Шевченка зі світом рослин за час його Аральської експедиції. Вище ми вже відзначали, що з документальних матеріалів (листи, щоденник) важко або просто неможливо з цього питання дійти до якихось висновків. Як нам здається, вперше здійснила спробу пролити світло на зацікавлення Шевченка світом рослин приаральських степів і побережжя Аральського моря Марієтта Шагінян в уже поійменованій вище книзі.

Як відомо, Шевченко брав участь у цій експедиції як художник і в його завдання входило замальовування краєвидів берегів Аральського моря та інших цікавих і важливих з наукової точки зору природних об'єктів, тобто візуального документування того, що інші учасники експедиції записували словами. Геологічні і ботанічні дослідження під час експедиції її керівник О. І. Бутаков доручив проводити польському політичному засланцю, освіченому унтер-офіцерові Томашу (Хомі) Вернеру, з яким Шевченко перебував у дружніх взаєминах. Як вказує Марієтта Шагінян, Вернер колекціонував зразки гірських порід, вкопував для гербарію з корінням усі квітучі види рослин приаральської флори. Очевидно, не раз він супроводжував О. І. Бутакова, коли той обстежував невідомі ще ділянки Аральського моря, збираючи на них, як пише Бутаков у своєму щоденнику від 25 травня 1849 року, «ботанічні екземпляри».

У всіх цих і ще в багатьох інших роботах, як відзначає Шагінян, Шевченко брав найдіяльнішу участь. Вказує вона також, що під час першого переходу до Раїма він «розбирається у видах пустельної флори», уже в час самої експедиції робить десятки зарисовок рослин, – його «нарис рослин» наче один і той же, але всі вони різні», є присутнім, коли Вернером «десятки рослин при ньому класифікувалися за видами і родами, – і це загострило його погляди на типове». Із приводу наведених вище тверджень Марієтти Шагінян про пряму чи опосередковану участь Шевченка в ботанічних роботах Вернера й здійснюваних самим Шевченком зарисовок рослин можна міркувати таким чином. Усі вони, як нам здається, належать до категорії припущень, бо їх автором не підкріплюються конкретними фактами. Не знайшли їх і ми в листах і щоденнику Шевченка.

Певна частина цих тверджень, очевидно, зроблена Шагінян на основі припущень, які опираються на цілком логічні і об'єктивні міркування. Знаючи про властиву Шевченкові якусь особливу любов до природи з діяльним у ній силовим полем пізнавального спрямування, його можливе знайомство з «Космосом» із корабельної бібліотеки, а також дружні стосунки з Т. Вернером, М. Шагінян мала повне право припускати, що Шевченко не міг бути байдужим до збирання Вернером у природі рослин для гербарію, не зацікавитися здійснюваним ним процесом їх визначення, у результаті якого встановлювалася до того невідома

для зібраної рослини її наукова назва й загалом систематичне положення, тобто належність до родини, класу та відділу насінних рослин.

Окрім цього, й Вернер не міг не вводити Шевченка у світ рослин, розповідати про їх роль у підтриманні життєвих процесів на нашій планеті, знайомити його з основами ботаніки, з її значенням для пізнання і збереження рослинного розмаїття наземних та водних екосистем. Більше того, такі ж ґрунтовні відомості він отримував від свого друга про геологічні зразки і геологію взагалі.

Підтвердження цьому знаходимо у повісті Шевченка «Близнецы», в якій один із її героїв, лікар Саватій, зустрівся зі своїм земляком, «що знаходився при описовій експедиції на Аральському морі», в якому автор зобразив самого себе. Устами цього лікаря Шевченко так розказує про себе: «... цей щасливий земляк повідомив йому найповажніші відомості про береги і острови Аральського моря, – такі відомості (в геологічному стосунку), за повідомлення яких сам Мурчісон сказав би дякую»¹.

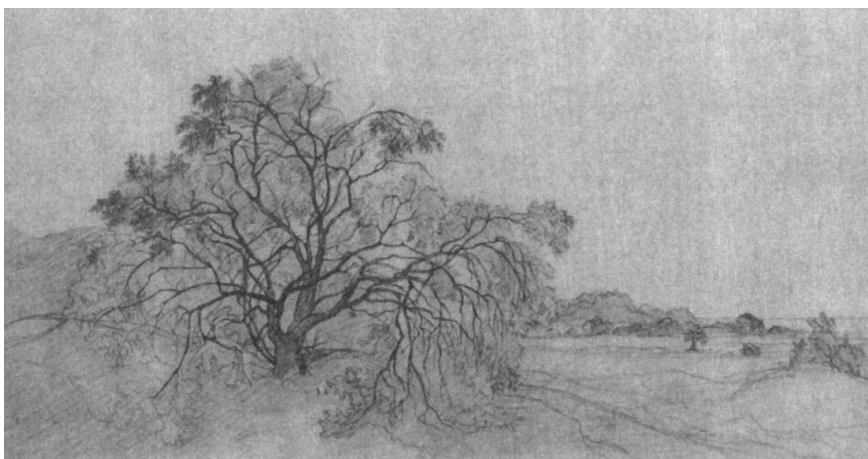
Р. Мурчісон – англійський геолог, член Петербурзької академії наук, автор праці з геології Росії, яка, як припускає М. Шагінян, могла бути на шхунах, на яких плавав Т. Шевченко під час експедиції по Аральському морю і з якою він міг бути ознайомленим.

Що стосується інших тверджень Шагінян, наприклад, про те, що Шевченко під час експедиції «робить десятки зарисовок рослин», то воно, на нашу думку, є сумнівним. Адже ці зарисовки мали б залишитися разом з іншими малюнками в матеріалах експедиції, в його мистецькій спадщині. Переглядаючи завершені твори Шевченка, серед яких центральне місце посідають малюнки часу перебування його в Аральській експедиції 1848–1849 роках, дорожні альбоми з рисунками, що були розпочаті ним ще в Україні й закінчені в експедиційний період, а також ескізи, етюди та начерки, що відносяться до 1847–1850 років, які всі зібрані в другому томі його «Мистецької спадщини»², зауважимо, що із 193 малюнків цього тому лише два із них є суто ботанічними, тобто на них зображено спеціально окремі види рослин, зокрема деревних.

Це джангис-агач (мал. 5), одиноке в степу дерево, про яке уже згадувалося вище, та куюн-суюк – своєрідне дерево з досить коротким і товстим стовбуром, візуальне сприйняття виразності якого губиться внаслідок інтенсивного його розгалуження майже від самої основи стовбура на багато бічних гілок із товстуватими скелетними стебловими осями, які чим далі від місця свого утворення стають щораз тоншими і розгалуженими в свою чергу на безліч тонесеньких облиствлених гілочок (мал. 14).

¹ Шевченко Тарас. Близнецы // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 507–508.

² Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II. (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

Мал. 14. Куян-суюк. *Олівець*. [166; II]

За своїм виглядом це дерево нагадує великий кущ, бічні гілки якого низько звисають і торкаються поверхні землі. Трапляється воно на берегах Аральського моря, очевидно, самотніми екземплярами. Одне з таких дерев як елемент краєвиду, але вже дуже старе з окремими частинами ще живих розгалужень стовбура, зобразив Шевченко на малюнку «Гористий берег острова Ніколая» (мал. 15).

Мал. 15. Гористий берег острова Ніколая. *Олівець*. [165; II]

В «Описах та коментарях» до малюнків другого тому «Мистецької спадщини» Шевченка¹ вказується, що куян-суюк – це назва східного берега о-ва Ніколая в Аральському морі, а за О. І. Бутаковим – це назва чагарника, який росте

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 57.

на східному березі півострова Кунган-Сандан. Марієтта Шагінян у своїй праці наводить уривок із щоденника Бутакова, з якого дізнаємося, що куян-суук зрідка росте серед заростей кущів «саксаульника» на піщаних насипах півострова й що з цього куща «киргизи і каракалпаки добувають жовтий барвник»¹.

На мою думку, це все-таки дерево, а не кущ (чагарник), бо «дерева завжди мають більш або менш розвинутий багаторічний, у різній мірі здерев'янілий стовбур, розгалужений або нерозгалужений, який зберігається впродовж усього життя рослини»². Усіма цими ознаками володіє рослина, яку Шевченко зобразив на своєму малюнку. Думаю також, що це дерево привернуло увагу Шевченкьєва й «удостоїлося» бути увічненим на малюнку не стільки з ботанічного зацікавлення ним, а виключно з професійного боку як об'єкт чи як «натурник» для удосконалення його художньої майстерності, що ним, до речі, робилося вже раніше на прикладі дерев і продовжуватиметься також у наступних роках його заслання, але про це мова йтиме згодом.

Окрім згаданих двох малюнків Шевченка часів Аральської експедиції з зображенням деревних рослин, які стали предметом його професійного зацікавлення, на багатьох інших малюнках є зображення рослин, у яких упізнаються невеликі зарості очерету і рогозу як прибережних рослин, кущі і кущики місцевої флори, що ростуть групами чи поодинокі на суходільних берегах Аральського моря, а також скупчення рослин з ескізним відтворенням їх габітуальних форм (мал. 16). Усі вони зображені як невід'ємні природні компоненти прибережних, півострівних чи острівних ландшафтів на пейзажних малюнках художника.

Мал. 16. Берег острова Ніколая. Акварель. [27; II]

¹ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 192.

² Серебряков И. Г. Жизненные формы высших растений и их изучение // Полевая геоботаника. Т. III. – М.–Л.: Наука, 1964. – С. 158.

Варто наголосити на тому, що ці малюнки, крім художньої, мають також вагому наукову вартість у її широкому природничому розумінні, оскільки на них зафіксовані й майстерно передані своєрідні особливості ландшафту приаральського краю, що надає їм непересічного значення як наукових візуальних документів, важливих для різноаспектних наукових досліджень.

Вагоме значення вони мають також із точки зору ботаніки та екології. Аналізуючи зображену на цих малюнках рослинність, вдається достатньо повно встановити закономірності поширення тих чи інших видів рослин залежно від екологічних умов їх оселищ, виявити ступінь асоційованості окремих представників трав'яних і деревних рослин. Неоціненне значення мають ці малюнки художника для досліджень історичних змін рослинності приаральських територій і загалом для виявлення динамічних тенденцій їх пустельної природи.

Вартим уваги є також і те, що в дорожньому альбомі Шевченка 1846–1850 років є десятки начерків краєвидів гористих берегів Аральського моря, людських фігур у різних ракурсах, різних порід тварин – коней, верблюдів тощо, однак немає жодного рисунка будь-якої рослини.

Усе це, на нашу думку, говорить про те, що Шевченко, тісно співпрацюючи з геологом і ботаніком Т. Вернером, живо цікавився цими природничими науками, в чомусь йому допомагав у його польових і камеральних дослідженнях, однак, судячи з Шевченківських мистецьких творів цього періоду, можна стверджувати, що і професіонал Вернер, і професіонал Шевченко кожен виконував ту роботу, заради якої керівник Аральської описової експедиції О. І. Бутаков включив обох до складу її учасників: Вернер проводив геологічні і ботанічні дослідження приаральських берегів, а Шевченко замальовував їхні краєвиди.

Зауважимо, що Шевченко під час експедиції повинен був як художник робити не просто малюнки цих берегів, а наукові малюнки, які, як відзначає Б. Бутник-Сіверський в «Передмові» до «Мистецької спадщини» Шевченка, «характеризували б досліджувану місцевість, – її рельєф, флору, фауну і насамперед – її геологічну будову»¹. Щодо рисунків із зображеннями гір, наприклад, рисунка «Високий берег Аральського моря», то на ньому, як відзначає Б. Бутник-Сіверський, є така детальна прорисовка кожного каменя, що вона може задовольнити найвимогливішого геолога².

Закінчуючи розгляд питання про взаємини Шевченка зі світом рослин під час Аральської експедиції, відзначимо ще таке. Після завершення цієї експедиції, як пише Марієтта Шагінян³, Шевченко за дорученням О. І. Бутакова закінчував оформлення альбома своїх малюнків в Оренбурзі, де на допомогу йому

¹ Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXI.

² Там само. – С. XXIII–XXIV.

³ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 178; 200.

для пришвидшення роботи було надано в помічники Броніслава Залеського, польського засланиця, художника–аматора. Виготовлений альбом настільки сподобався О. І. Бутакову, що він вирішив його надіслати цареві, який, дізнавшись про автора альбома й, пам'ятаючи про винесену йому кару – заборону писати і малювати, буцімто його не прийняв.

І, нарешті, ще про таке. Із книги Шагінян дізнаємося, що наукові дослідження Аральської експедиції стали широко відомими в Європі, отримали визнання вчених європейських країн. Керівник експедиції О. І. Бутаков за пропозицією відомого німецького вченого А. Гумбольдта був обраний у 1853 році почесним членом Берлінського географічного товариства, а в 1867 році одержав медаль від Лондонського королівського географічного товариства.

Ми, українці, маємо всі підстави гордитися тим, що відчутний внесок в успішне завершення Аральської описової експедиції, в її великий науковий доробок зробив і геніальний український поет та художник Тарас Григорович Шевченко, до того ж, як засланиць російського царату, постійно перебуваючи під його гнітючим морально-психологічним пресом.

3.2. Акварельні пейзажі та пейзажні рисунки з зображенням рослин періоду Каратауської експедиції

За зробленим у відповідні інстанції доносом на Тараса Шевченка, в якому йшлося про те, що він під час відбування заслання в Оренбурзі порушує винесений йому судовий присуд, тобто займається малюванням, а також не виконує усіх вимог режиму несення військової служби, його було вдруге арештовано й згодом переведено на службу в Новопетровське укріплення, яке знаходилося на півострові Мангишлак.

Прибувши під конвоєм 17 жовтня 1850 року на нове місце служби, Шевченко був зарахований рядовим 4-ої роти 1-го лінійного батальйону Оренбургського корпусу, в якому ніс свою службу аж до 2 серпня 1857 року, тобто дня, яким закінчувалося його 7-річне перебування в укріпленні й загалом усе 10-річне заслання. Щоб уявити собі куди недоля занесла Шевченка та в яких природних умовах йому довелося жити й нести нестерпну для нього військову службу, найдоречніше буде скористатися враженнями й описом цих умов, залишених нам самим Шевченком.

У його листі, адресованому С. С. Гулаку-Артемівському й датованому 1 липня 1852 року, тобто на завершенні другого року перебування в укріпленні, читаємо: «Киргизький степ із кінця в кінець весь сходяв, море Аральське вздовж і впоперек все проплавав, і тепер сиджу в Новопетровському укріпленні й чекаю, що далі буде; а це укріплення, щоб ти знав, лежить на північно-східному березі Каспійського моря, в киргизькій пустелі. Справжня пусте-

ля! пісок і камінь; хоч би травинка, хоч би деревце – нічого немає. Навіть гори порядної не побачиш...»¹.

І на додаток до цього ще уривок з листа Шевченка до А. І. Лизогуба від 16 липня цього ж 1852 року: «І тепер не неволя гнітить мене в цій пустелі, самотність – ось мій найлютіший ворог! У цій широкій пустелі мені тісно, а я один... Пустеля, справжня пустеля, без будь-якої рослинності, пісок та камінь, і найубогіші мешканці – це кочівні де-не-де киргизи. Дивлячись на цю безжиттєвість, така нудьга бере, що сам не знаєш, що з собою робити, і якщо б можна було б мені малювати, то, справді, нічого не намалював би, так порожньо. Я до сих пір не маю дозволу малювати, шостий рік уже. Жахливо!»².

Умови для життя в укріпленні, як бачимо з Шевченкових листів, були на межі екстремальних. Гарнізон, у якому числився Шевченко, «страждав від браку прісної води, хоч скільки-небудь нормальної їжі. Немало солдатів умирало від хвороб. Більше двох років тут солдатів не тримали, змінювали; Шевченко пробув тут майже сім років...»³. А тепер вдумаймося й задумаймося. А як же було в тих умовах перебувати Шевченкові, якого, подібно як інших солдат, мали змінювати щонайменше три рази, а не змінили жодного разу впродовж семи років?!

Однак світ не без добрих людей.

Знайшлися такі люди у мангишлацькій пустелі, в Новопетровському укріпленні, в особі його першого коменданта Антона Маєвського, а згодом його наступника Іраклія Ускова, які були офіцерами, освіченими людьми з гуманними поглядами, знали ціну освіти, сповідували повагу до неї й до інших людей, незважаючи на те, що вони перебувають на найнижчому військовому щаблі – рядовим солдатом та й ще арештантом, але багатих інтелектом та творчими обдаруваннями. Вони фактично нехтували царською забороною Шевченкові писати й малювати, ризикуючи своїм службовим становищем, чим заслужили вдячну пам'ять у нащадків Тараса, усіх справжніх українців, усіх, хто був і є прихильником його мистецької та поетичної творчості.

Так, прибувши в Новопетровське укріплення в середині жовтня 1850 року, Шевченко уже в кінці травня наступного 1851 року був зарахований до складу Каратауської експедиції, яка була організована командиром Окремого Оренбургського корпусу В. Обручовим для виявлення покладів кам'яного вугілля в горах Каратау на півострові Мангишлак. Зарахування Шевченка до складу експедиції відбулося завдяки його друзям, польським політичним засланням, Людвігу Турно й Броніславу Залеському, які як учасники експедиції

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 273.

² Там само. – С. 275–276.

³ Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 418.

звернулися до її керівника гірничого інженера О. Антипова з проханням по клопотати перед комендантом Новопетровського укріплення А. Маєвським включити до неї також Тараса Шевченка. Отримавши згоду, Шевченка зарахували в команду загону солдатів, що супроводжував експедицію і мав допомагати в роботі її гірничій партії. Насправді основним завданням Шевченка було змальовувати краєвиди місцевості вздовж всього маршруту пересування експедиційного транспорту¹.

Подорожуючи разом з експедицією в горах Каратау, Шевченко «створив ряд акварельних пейзажів та жанрових сепій», а також «велику кількість пейзажних рисунків і начерків олівцем»², ознайомлення з якими дає підстави уявити нам із яким надзвичайним захопленням зірке око художника вловлювало такі незвичні для нього краєвиди вперше побаченої незнайомої гірської країни, а надто зустріти в ній, на її кам'янистій і безводній землі, нечисленних представників світу рослин, та ще й улюбленої для нього як художника життєвої форми дерева.

Шевченко вперше тут зустрівся з деревами в урочищі Ханга-Баба, в яке спочатку направився загін експедиції. Знаходиться воно за 30 км від Новопетровського укріплення, являє собою, як вважає Броніслав Залеський, гірську долину на півострові Мангишлак, де «є кілька великих дерев морвових обдертих з листя і кількадесят малих, покритих зеленню»³. Не обійшла увагою це урочище у своїх спогадах Агата Ускова – дружина коменданта Новопетровського укріплення Іраклія Ускова, яка описує його так: «Місце Ханга-Баба чарівне, але я тільки раз була там: гори розташовані з 3 сторін, в ущелинах ростуть тутові дерева. У підніжжі гір простягається чудова зелена поляна, на якій стоїть величезне тутове дерево, саженів 2 в обхваті»⁴.

Природно, Шевченко не міг не зарисувати ці дерева. Зроблений ним малюнок є першим із численної серії малюнків, виконаних за час більш ніж тримісячної експедиції (з 28 травня по 7 вересня 1851 року) (мал. 17).

На малюнку на фоні передвечірнього неба зображено ряд із чотирьох дерев, з яких перше виділяється короткуватим деформованим стовбуром, від якого відходять дві чи три дуже густо галузисті безлисті гілки. Вони займають центральну частину малюнка, й на думку Г. П. Паламарчук, є його головним сюжетним мотивом⁵. Наступні три дерева в ряду мають ще більше деформо-

¹ Паламарчук Г. П. Каратауська експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 279.

² Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 4.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Там само.

⁵ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 22.

ваний вигляд. Це лише теж невисокі стовбури з двома-трьома потовщеними, не галузистими рештками гілок.

Мал. 17. Ханга-Баба. Акварель. [1; III]

Сумний вигляд цих дерев доповнюється брудно-синім небом та двома надгробками на передньому плані, а в глибині малюнка ще й надгробками киргизського кладовища. Такий стан цих зображених Шевченком чотирьох дерев в урочищі Ханга-Баба є переконливим свідченням наявності тут екстремальних природних умов для життя представників деревної рослинності, в яких, безсумнівно, виживає небагато з них і то лише ті, яким властиві висока біологічна стійкість і витривалість. Можливо, про такі дерева в урочищі Ханга-Баба, які наводяться в III-ому томі «Мистецької спадщини» Тараса Шевченка, згадує Бр. Залеський. Згідно з цими спогадами урочище являє собою гірську долину на півострові Мангишлак, де «є кілька великих дерев морвових обдертих з листя і кількадесят малих, покритих зеленню»¹.

Підтвердженням цьому, як вважаємо, слугує та обставина, що з численних акварельних пейзажів і пейзажних рисунків, виконаних Шевченком під час Каратауської експедиції, немає жодного з зображенням дерев природного вигляду. Зауважимо, що на декількох рисунках, про які згадуватиметься нижче, є зображення дерев, однак вони надто схематичні, дуже малі й фактично являють собою контурні начерки стовбура та їх крон. Це ж стосується також надто стилізованих зображень на рисунках і представників трав'яної рослинності. Підтвердимо сказане розглядом цих творів із наявним у них ботанічним компонентом.

¹ Описи та коментарі // Тарас Шевченко. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 5.

Розпочнемо з акварельного пейзажу «Гора Кулаат» (мал. 13; III)¹, на якому Шевченко зобразив широку горбисту рівнину, на горизонті якої видніється значне за довжиною невисоке підвищення з платоподібною вершиною. На середньому плані малюнка видніються казахські юрти, недалеко від яких пасуться верблюди і кінь, що засвідчує наявність на рівнині розвиненого трав'яного вкриття. Про його наявність засвідчує також і те, що вздовж усього переднього плану малюнка зображено густі скупчення якоїсь доволі високої трави, які ростуть на деякій віддалі один від одного.

Зауважимо, що в урочищі Ханга-Баба Шевченко бував двічі під час експедиції², де виконав два рисунки олівцем. Обидва поійменовані «Ханга-Баба» і мають у III-ому томі його «Мистецької спадщини» номери 71 і 106. На рисунку 71, який міг бути виконаний «або в кінці дня 22-го, або вранці 23 травня»³ 1851 року зображено нешироку гірську улоговину, окреслену зліва спадистим уступом гірського плато, в підніжжі якого знаходиться якась господарська споруда з відкритим, овальним зверху, широким входом, а справа в улоговину більш-менш плавно опускається гірський схил, у верхній, дещо вирівняній, ділянці якого видніється також якась споруда.

Для нас цей рисунок є цікавим тим, що посеред улоговини Шевченко нарисовував невелике контурне зображення дерева з невисоким стовбуром і густою кроною, від якої на поверхні землі простяглася неширока смуга тіні. Можливо це є те дерево, про яке згадує у своїх спогадах Агата Ускова: «Місце Ханга-Баба чудове, але я тільки раз там була: гори розташовані з 3 боків, в міжгір'ях ростуть шовковицеві дерева. Біля підніжжя тягнеться прегарна, зелена поляна, на якій стоїть величезне шовковицеве дерево, саженів 2 в обхваті... Під цим деревом улаштували відпочинок, розташовувалася молодь і між ними Шевченко»⁴. До слова, Шевченко бував в урочищі Ханга-Баба кілька разів і в наступні після експедиції роки⁵.

Другий рисунок (№ 106) із зображенням урочища Ханга-Баба, але вже з більшої відстані Шевченко зробив у кінці Каратауської експедиції⁶. На ньому зображено горбисту рівнину, в одній із вузьких улоговин, ближче до переднього плану, схематично нарисовано не одне, як на попередньому рисунку № 71, а два теж невеликих дерева з добре розвиненими кронами.

¹ Тут і в наступному в дужках подається номер малюнка або рисунка в томі III «Мистецької спадщини у чотирьох томах» (1964) Тараса Шевченка.

² Описи та коментарі // Тарас Шевченко. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 5.

³ Там само. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 44; 56.

Подорожуючи разом з експедицією по гірській місцевості з виходами скель і нагромадженням брил каміння, Шевченко, напевно, був дуже здивований несподіваною зустріччю в цьому, на перший погляд, безжиттєвому просторі живого представника зі світу рослин, яким виявився невисокий, досить розгалужений кущ, облиствлені гілки якого у навколишній природі різко дисонували своїм зеленим кольором на жовто-бурому фоні каратауського гірського ландшафту. Вивіщувалися вони над брилами каміння, тоді як коренева система куща знаходилася в щілинах між цими брилами, проникаючи, безсумнівно, глибоко до водоносного горизонту, з якого вбирала життєдайну для себе воду. Природно, Шевченко не міг пройти мимо цього живого зеленого феномену, що вистояв і вижив в екстремальному для себе царстві гір, не увіковічивши його на своєму рисунку.

Зображення надто бідної рослинності каратауської гірської місцевості Шевченко навів також і на декількох інших рисунках. На одному з них під назвою «Долина Турш» (рис. 94; III) він зобразив горбисту місцевість без розвиненого на її поверхні рослинного покриву, що представлений лише розкиданими скупченнями якоїсь трави, очевидно, щільнодернинної злакової з високими пряморослими безлистими стеблами.

Двоє скупчень трави, подібних як на рисунку «Долина Турш», зобразив Шевченко і на рисунку, названому «Скелі» (рис. 110; III). Нарисовані вони на його передньому плані біля підніжжя короткого скелястого гірського схилу. Два інші рисунки (рис. 120 і 121; III), що теж мають назви «Скелі», подібні до першого рисунка під такою ж назвою тим, що на одному з них, зокрема № 120, зображений спади́стий у долину гірський схил з горизонтально розташованим у його верхів'ї виступом скелі, на передньому плані якого видніється лише одне щільне скупчення якоїсь злакової трави з досить високими, пряморослими пагонами, більша частина яких відмерла до своїх нижніх частин, які, однак, ще зберігаються в структурі її щільної дернини.

Щодо другого рисунка № 121, то на ньому в його центрі зображено в загальних рисах купу хаотично нагромаджених кам'яних плитчастих брил і дуже низеньке на її передньому плані дерево з коротким, товстим, роздвоєним стовбуром і гіллястою кроною.

Потрібно відзначити, що окрім двох акварельних пейзажних малюнків і сімох пейзажних рисунків, під час Каратауської експедиції Шевченко намалював аквареллю також одну жанрову композицію під назвою «Далісмен-мула-аульє», що означає «Могила святого Далісмена»¹. Розташована вона в центральній частині гірського хребта Північний Ак-Тау.

На малюнку в його лівій частині зображено людину в крилатому капелюсі, яка сидить зігнувшись і щось записує в записник, який поклала собі на коліна.

¹ Описи та коментарі // Тарас Шевченко. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 10–11.

Поруч перед нею стоять двоє коней, один з яких світлої, а другий темної масті. У правій нижній частині малюнка зображено лише фронтальну частку могили святого Далісмена. Це невисокий насип, вертикально обставлений вузькими кам'яними плитами, на вершині якого росте низький кущ якоїсь рослини з зеленими листками. З його середини стирчить висока вертикальна тичка, поруч з якою видніється така ж, однак удвічі менша, злегка вигнута та нахилена вправо. Перед могилою стоїть високий вузький кам'яний надгробок, напевно, з відповідними написами. На передньому плані біля підніжжя могили лежать череп і закручені роги якоїсь тварини.

Цікаво, що зображена на малюнку могила святого Далісмена цілком відповідає опису побудови туркменами і казахами могил своїх святих, який Шевченко зробив у своєму «Щоденнику» від 15 липня 1857 року. З нього дізнаємося, що в традиції цих народів прийнято хоронити тіло померлого святого шляхом накидання на нього потворної купи каміння, а також верблюжих, конячих і баранячих кісток – залишків жертвоприношень. Завершується похорон тим, що на могилі ставлять високу дерев'яну тичку, яку прикрашають різнокольоровими шматками матерії¹.

Узагальнюючи викладене вище, відзначимо, що серед акварельних пейзажів, жанрових сепій і особливо великої кількості пейзажних рисунків, виконаних Шевченком під час експедиції в гори Каратау, творів із зображенням у них рослин є загалом небагато. Вони представлені однією жанровою композицією і двома пейзажними малюнками та сімома пейзажними рисунками. Більшість зображень рослин на них є схематичними, нечіткими, представленими часто одним-декількома начерками їх зовнішнього вигляду.

Таке співвідношення творів з ботанічним компонентом є цілком реальним, бо об'єктивно відображає надзвичайно несприятливі умови гір Каратау Мангишлацького півострова для поширення і життя в них представників рослинного світу.

3.3. Малюнки дивовижних дерев Мангишлацького саду як феноменів світу рослин і зелених «натурників»

У Каратауській експедиції Тарас Шевченко провів три місяці. На початку вересня 1851 року експедиція, а разом із нею і він як її художник та активний учасник, повернулася в Новопетровське укріплення, де пробула близько двох тижнів².

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. 5. Щоденник. Вибрані листи.. – К.: Дніпро, 1971. – С. 65.

² Каратауська експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред.. УРЕ, 1978. – С. 279–280.

Натомість Шевченко, як царський в'язень, змушений був провести в укріпленні, на жаль, ще майже шість довгих років.

Умови життя в укріпленні були важкими й нестерпними, однак природне покликання рисувати і малювати, а також підтримка на місці й листовно добрих людей і друзів з України, Петербурга та інших міст надавали Шевченкові душевних і фізичних сил вижити й вистояти наперекір усьому.

Перебуваючи в укріпленні, він використовує кожну сприятливу можливість для продовження й удосконалення малярської творчості, ігноруючи заборону займатися професійною діяльністю. Однією з таких можливостей був дозвіл коменданта укріплення А. П. Маєвського, який прихильно ставився до нього¹, відлучатися на певний час із укріплення для мандрівок його околицями, милування їх природою, хоч якою вона була бідною та суворою, спостерігати за її живим світом.

Саме завдяки такій можливості, як можна думати, Шевченко неодноразово побував у так званому Мангишлацькому саду, який був не чим іншим, як гаєм із шовковицевих (тутових) дерев. Розташований він був за декілька кілометрів від укріплення й використовувався його жителями як місце відпочинку².

Мангишлацький сад справив на Шевченка як художника і природолюба надзвичайне враження. Він увіковічнив його на 10 малюнках, виконаних з використанням різних засобів малювання (сепія, акварель, туш, перо, білило, олівець) з метою найбільш повної передачі природної своєрідності зображуваних об'єктів. А цими об'єктами на всіх 10 малюнках є виключно дерева, що ростуть між крейдяними брилами різної величини та форми, або, просто кажучи, між брилами каміння.

Про своєрідність цього саду дізнаємося із опису, зробленого Бр. Залеським: «Недалеко від скелі «Монах» сотня тутових дерев, що мають в більшості дивовижні форми, росте в щілинах товстого шару вапнякових відкладень... Деревця ці досить великі, листя на них рясне; без сумніву, під скелями, які начебто нависли над ними, дерева ці сягають корінням води; без таких джерел як могли б вони рости під жагучим небом пустелі, в місцевості, зовсім позбавленій дерев?»³.

Зображені Шевченком переважно групи, рідше одинокі дерева з роду шовковиця або тутове дерево (*Morus*), створюють видиму картину словесної характеристики Мангишлацького саду, даної Броніславом Залеським. Усі змальовані ним дерева мають справді дивовижні форми, яких вони набули внаслідок пристосування до виживання в екстремальних умовах із постійною нестачею води, високими літніми температурами та пануючими на півострові впродовж усього року вітрами (мал. 18).

¹ Каратауська експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 373.

² Описи та коментарі // Тарас Шевченко. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 18.

³ Там само.

Мал. 18. Мангишлпцький сад. *Сенія*. [21; III]

Ростуть дерева в ущелинах хаотичного нагромадження кам'яних брил. Їхні стовбури криві, деформовані, інколи розчахнуті відламанною від них великою бічною гілкою. Крони дерев безформні, утворені кострубато розгалуженими декількома товстуватими скелетними осями гілок, значна частина яких, ніби захищаючись від панівних вітрів, росте не вгору, що є притаманною ростовою особливістю в нормальних умовах їх життя, а навпаки, донизу, торкаючись своїми верхів'ями поверхні кам'яних брил і навіть стелячись по них.

Частина гілок крони багатьох дерев позасихали, що свідчить як про їх поважний вік, так і скоріше всього, про напружений режим життєво важливого водозабезпечення та мінерального живлення. Змісвидні корені деяких дерев, що позбавлені можливості проникати в ущелини між камінням до місць з наявними в них хоч якими фрагментами ґрунту і мізерної вологи, стеляться по поверхні кам'яних брил, нерідко обплітають їх і, не натрапивши між ними на латку хоч би бідного поживними речовинами ґрунту, поступово припиняють свій ріст і засихають (мал. 19, 20, 21).

Окрім завершених творів із зображеннями Мангишлацького саду, Шевченко ще виконав два начерки¹. На першому з них зображено загальний вигляд декількох дерев Мангишлацького саду з достатньо виразною передачею форми крон та конфігурацією гілок, які утворюваних їх і завершуються на своїх верхівках густим мереживом тоненьких розгалужень. Другий начерк – це лише контури безлистих стовбурів дерев цього ж саду, химерно гіллястих у своїй верхній частині. Одне з дерев, що на передньому плані, має відносно добре тоновані гілки, завдяки чому виразно виділяється на фоні контурних зображень інших дерев.

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 130, 131.

Мал. 19. Мангишлацький сад. *Сенія, туш, перо, білило.* [24; III]

Мал. 20. Мангишлацький сад. *Сенія, білило.* [25; III]

Мал. 21. Мангишлацький сад. *Сенія, туш, білило.* [27; III]

Розглядаючи твори Шевченка з зображенням на них дерев Мангишлацького саду, не можемо не наголосити на високій прецизійності і реалістичності передачі Шевченком умов їх життя в оселищах із сукупністю надзвичайно складних екологічних чинників, пристосування до яких неминуче призводить до деформації їх життєвої форми, яка в дерев за оптимальних для життя умов є відображенням їх величі, могутності та природної краси.

Окрім чисто мистецького значення, малюнки Мангишлацького саду сповнені глибокого філософського, символічного змісту. На цій їх особливості наголошує низка дослідників творчості Тараса Шевченка. Так, Г. П. Паламарчук відзначає, що своєрідні дикою красою краєвиди Мангишлацького саду не могли не привернути увагу Шевченка, однак все ж таки його «особливо хвилювала та стійкість, із якою боролися за існування ці дерева, могутнім корінням пробиваючи собі шлях по щілинах у скелях до життєдайного ґрунту. Героїчна поезія владної боротьби за існування сповнює ці Шевченкові малюнки і немовби набуває символічного звучання»¹

Аналізує краєвиди Мангишлацького саду й Марієтта Шагінян, однак в екологічному контексті, у взаємозв'язку та взаємозалежності розвитку рослинних організмів із умовами абіотичного середовища, в їх боротьбі за своє існування. На її думку, Шевченко бачить, як рослина захоплює «шматок за шматком від мертвої матерії і соками свого тіла перетворює цю матерію в органіку, як дерево само створює собі ґрунт»².

Подібні міркування висловлює З. П. Тарахан-Береза, яка вважає, що художник, зображаючи дерева Мангишлацького саду, утверджує «всеперемагаючу волю до життя і, будучи засланим, він подібно до змальованих ним дерев, «також боровся за своє існування і лишився незламним»³.

У такому ж ключі здійснює своє оригінальне й цікаве мистецьке прочитання 10-ти творів Шевченка з зображеннями різних пейзажів Мангишлацького саду В. М. Яцюк⁴. Мистецтвознавець наголошує на існуючій відмінності між більшістю пейзажних творів періоду заслання з такими ж творами, об'єднаними спільною назвою «Мангишлацький сад».

Якщо на перших із них, зауважує В. М. Яцюк, «монументально-епічний образ природи створений за допомогою віддалення від головного об'єкта зображення і завдяки панорамній передачі великого простору на горизонтально ви-

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 31.

² Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 206.

³ Тарахан-Береза З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 169.

⁴ Яцюк В. М. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 148.

довженому папері», то мангишлацьким пейзажам «притаманна максимально наближена точка зору».

Щоб краще вникнути, сприйняти, зрозуміти природу деревних угруповань цього саду та її художньо осмислити, Шевченко, як вважає В. М. Яцюк, «кадрує натуру», завдяки чому досягається зосередження нашого погляду на «примхливо переплетених, подекуди вже засохлих вітах дерев, на химерних формах кам'яних брил, які важко налягають на покручені стовбури й оголене могутнє коріння. Цим досягається те, що в поле зору глядача майже не потрапляє верхня частина крони дерев, а натомість глядач мобілізує свою увагу на «основному мотиві цієї серії малюнків: на протиборстві живого і неживого в природі, на відчайдушній боротьбі осяяних сонцем дерев і царства каменю».

Потрібно відзначити також, що твори Шевченка з зображеннями дерев Мангишлацького саду мають величезне пізнавальне та наукове значення. Шевченко, безсумнівно, був першим серед митців, хто вперше для науки відтворив у художніх образах угруповання дивовижних за своєю формою і будовою шовковицевих (тутових) дерев, набутих ними в постійному пристосуванні до виживання в екстремальних екологічних умовах цього унікального саду на теренах пустельного краю півострова Мангишлак.

За такого значення малюнків Шевченка цілком доречним є твердження Марієтти Шагінян, що на його мистецькі твори, на яких зображено краєвиди берегів Аральського моря чи гір Каратау, чи приаральських степів, які були апробовані фахівцями наукових експедицій, «треба й нам зуміти поглянути очима геолога, метеоролога, ботаніка, зоолога»¹.

Важливо відзначити, що дерева привертали увагу Шевченка й зображувалися на його малюнках у двоякій іпостасі: а) як своєрідний феномен світу рослин із притаманними йому величезними розмірами тіла, дуже мінливим і дивовижним габітусом крони, здатним формувати на величезних площах густі чи паркового типу деревостани, створювати середовище, в якому людина відчуває глибоку естетичну насолоду від оточуючого її зеленого розмаїття, і б), про що ми уже згадували раніше, як «зелені натурники» для художника, що завжди постають перед ним різними за своїм зовнішнім виглядом і своєю архітектурою, сформованою оптимальними чи екстремальними екологічними чинниками їх оселищ, але тим-то вони й стають найбільш вдячними для художника об'єктами щодо опанування ним професійної майстерності та зростання мистецької зрілості.

Недаремно тому Б. С. Бутник-Сіверський вважає, що серія малюнків Шевченка з зображенням дерев Мангишлацького саду, що ростуть серед каміння в найнесприятливіших для життя умовах, має характер с т у д і й дерева (курсив наш. – Авт.) і нагадують вони малюнки дерев, зроблені ним до початку заслання².

¹ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 203.

² Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXV.

Слово «студії», згідно з Словником української мови, означає «ретельне вивчення, дослідження чого-небудь...»¹. Отож, для Шевченка, як художника, замальовування дерев із різною конфігурацією стовбурів та крон було не чим іншим, як студіями дерева, в процесі яких саме ретельне відображення всіх особливостей його складної форми та структури було вагомим засобом на шляху становлення художника як фахівця своєї справи й творчої особистості.

Це добре розумів Шевченко, який не тільки впродовж усього життя вправлявся як митець, використовуючи метод студій дерева, але й переконливо рекомендував це робити своєму другу Броніславу Залеському в своїх листах до нього з Новопетровського укріплення:

«Багато би й багато молитов сердечних послав би я до престолу живого бога за одну годину, проведена з тобою в дрімучому сосновому лісі, під темною тінню широко галузистої, похмурої, як дума Оссіана, ялини. Добре й, боже милий, як добре пройшов би той час із тобою разом. Ми би вибрали добрий пункт і освітлення та нарисували би, в міру сил, сумну і величну царицю лісів туманної півночі.

А добре ось що у нас: минулої осені Іраклій посадив на відомому тобі городі декілька верб, і вони добре зеленіють; років через 10 їх можна буде рисувати, а поки я обмежусь уявою; тобі ж раджу, друже мій, як можна більше робити етюдів із дерев. Не втрачай нагоди, вчися, бог знає, чи доведеться другий раз провести літо в лісі» (лист від 6 червня 1854 року)².

В іншому листі до свого друга він знову радить йому: «В останньому моєму листі я забув тобі сказати, щоби ти ходив у вільний час за Урал у парк або гай і робив етюди; там є взірці живописних дерев» (лист від 10 квітня 1855 року)³.

Шевченко, розуміючи настирливість своїх порад Бр. Залеському, старається певним чином виправдатися перед ним і пояснює йому, чому він це робить: «Великий Брюллов частенько говорив, бувало: «Не копіюй, а вглядайся», і я цілком вірю безсмертному Брюллову. Але я, здається, взяв на себе роль професора, це для тебе тільки, друже мій єдиний, тому що в Оренбурзі тобі й цього нікому сказати, а ти так любиш прекрасне мистецтво» (лист: вересень–листопад 1853 року).⁴

Більше того, Шевченко, знаючи, що Бр. Залеський є художником, але поки що лише художником-аматором, і тому щиро радить своєму другові: «Так чи інакше, а ти повинен бути в Академії мистецтв, або буде прогалина, не заши- та діра в твоєму і моєму житті». Далі Шевченко йому пояснює: «Недостатньо

¹ Словник української мови. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 800–801.

² Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 298 – 300.

³ Там само. – С. 311.

⁴ Там само. – С. 289.

бачити, милуватися прекрасним, розумним, добрим чолом людини, потрібно нарисувати його на папері й милуватися ним, як творінням живого бога. Ось що потрібно для повноти нашої радості, для повноти нашого життя!» (лист від 10 лютого 1857 року).¹

Як можемо з цієї поради зрозуміти, такий малюнок, яким би можна було милуватися, як творінням живого Бога, під силу зробити лише професійному, кваліфікованому художнику. А тому Шевченко, як можемо здогадуватися з попереднього змісту цього листа, радить другові (у фінансовому розумінні) зробити, але конче зробити все можливе, бо це необхідно як для нього самого, так навіть і для Шевченка, для якого «тому, що я бажаю бачити і цілувати мого друга досконалого, а для твоєї досконалості потрібна Академія мистецтв»².

Звідси можемо здогадуватися, чому для його друга потрібна Академія мистецтв, бо після її закінчення він набуде професійної досконалості, завдяки якій і тільки якій він зможе сприймати й розуміти красу навколишньої природи, відтворити її на папері й милуватися як творінням живого Бога. Бо без цієї досконалості людина не здатна розуміти краси природи, а раз так, то на думку Шевченка: «Без справжнього розуміння краси людини не побачити всемогутнього бога в дрібному листочку найменшої рослини»³.

І на підтвердження сказаного, Шевченко пише знамениті слова, знаменитий вислів про ботаніку і зоологію, який став крилатим, лоскоче душу і серце тим, хто присвятив себе вивченню рослинного і тваринного світів, вивищує певним чином обидві ці науки перед іншими в пізнанні не тільки розмаїття живих істот, а й усієї природи з цими істотами суцєю.

Ось він цей вислів: *«Ботаніці і зоології необхідне захоплення, бо інакше ботаніка і зоологія будуть мертвим трупом між людьми. А захоплення це набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії і гармонії в природі»*⁴. Як нам здається, ці слова написані Шевченком не експромтом у ході викладу в листі своєї думки щодо доцільності його другові навчатися в Академії мистецтв і того, яким благом для нього це обернеться.

Немає сумніву, що в цих словах акумулювався весь попередній досвід Шевченка ще змалку закоханого в природу, зачарованого її красою, а надто незрівнянно гарною красою української природи, зокрема ідилією українського села, набутого досвіду споглядання і пізнання природи уже професійним художником за часи перебування в Україні, Петербурзі, в степах і пустелях Казахстану, під час плавання по Аральському морю тощо.

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 344 – 345.

² Там само. – С. 345.

³ Там само.

⁴ Там само.

Марієтта Шагінян, наводячи у своїй книзі цей вислів Шевченка, вважає, що він «міг бути відгомонам лише Аральської експедиції, де Шевченко спілкувався з людьми, які знали і любили Гумбольдта»¹. Не виключено, що так, бо в згаданому вище листі до Бр. Залеського Шевченко чомусь пише: «О, якби мені хотілося тепер поговорити з тобою про «Космос»...», тобто про працю А. Гумбольдта, в якій зроблено спробу зведення природничих знань першої половини ХІХ століття і яку Шевченко міг читати, скориставшись книжкою, яка, напевне, була в бібліотеці на шхуні, на якій він плавав по Аральському морю під час експедиції.

До слова скажемо, що знайомству Шевченка з працями Гумбольдта присвятив окрему статтю П. М. Попов, з якої дізнаємося, що Шевченко читав «Космос» у російському перекладі М. Фролова, а також із своїм другом Бр. Залеським в Оренбурзі, який допомагав Шевченкові опрацьовувати матеріали замальовувати берегів Аральського моря².

Автор цієї статті вказує також, що Шевченко читав «Космос» після повернення з заслання в Петербурзі з С. Гулаком-Артемовським, а також, що він зберігав цю книжку у своїй особистій бібліотеці й що в цій бібліотеці був ще інший твір Гумбольдта, зокрема «Погляди на природу».

Як нам здається, значення наукових праць для розширення природничих знань Шевченка потрібно брати до уваги, оскільки вони мають стосунок до формулювання Шевченком свого знаменитого вислову.

Проте, щоб глибоко розуміти красу, нескінченність, симетрію і гармонію в природі потрібне, як каже Шевченко, захоплення, а воно, як ми думаємо, набувається тільки терпеливим, вдумливим спогляданням живої природи, чим Шевченко від народження цілком володів.

Згадаймо Шевченкове:

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...³

Такий стан у молодого хлопця міг бути викликаним безпосереднім спогляданням природи за сільською околицею, її полів, садків, пташок, синього неба, ласкавого сонячного проміння, відчуття його життєдайної сили.

Або його ж:

¹ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 182.

² Попов П. М. Т. Шевченко і О. Гумбольдт // Всесвіт. – 1961. – № 8 (38). – С. 153–158.

³ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є Нахліка. – К.: Вид. центр «Проміт», 2003. – С. 173.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть¹.

Варто підкреслити, що вірш цей написаний Шевченком не в час безпосереднього споглядання передвечірнього стану української сільської природи й усього, що в ній діється, а в Петербурзі, в камері каземату (!) Третього відділу – репресивного органу в царській Росії, де він перебував, будучи під слідством як учасник Кирило-Мефодіївського товариства. Отже, на підставі давніших спостережень, які глибоко запали в душу поета не як хаотичне нагромодження вражень, а вражень осмислених і впорядкованих, бо інакше як би зміг він так тонко передати за допомогою словесних образів таку типову для тогочасного, та й не тільки тогочасного, українського села передвечірню ідилію, що виражена в гармонії людини з природою.

І, нарешті, наведемо ще один уривок, яких, до речі, у творах Шевченка є досить багато, що свідчить про його здатність до всеохоплюючого сприйняття і пізнання навколишньої природи, її чарівної краси. Це уривок з поеми «Сон»:

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все-то те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає ...
І нема тому почину,
І краю немає!²

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003.. – С. 165.

² Там само. – С. 107.

Навмисно не коментуємо цей уривок. Вдумливий читач знайде в ньому підтвердження того, що описати такий предковічний стан буття природи під силу людині, яка сприймає природу з емоційною напругою, що переходить у стан захоплення, а воно, як писав сам поет, «набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії і гармонії в природі».

Можна думати, що сприйняття Шевченком природи відбувалося завжди з глибоким проникненням у сутність її існування, скрупульозним спостереженням над окремими її живими істотами, які викликали в нього подив, що переходив у стійке захоплення баченим. Навіть у бідній природі пустелі навколо Новопетровського укріплення, де лише один пісок і камінь, ні травинки, ні деревця, Шевченко знаходив предмет свого зацікавлення, бо чого б просиджував там годинами.

Про таке усамітнення Шевченка дізнаємося зі спогадів поручика Фролова, записаних із його слів Ф. Піскуновим: «Вставши спозаранку, він звичайно йшов у степ за bastiони укріплення й, сівши там де-небудь на камені, просиджував по декілька годин, зрідка наспівуючи що-небудь про себе; на запитання солдат, що проходили мимо нього, він зазвичай відповідав: «думку думаю»¹.

Таким же подібним про Шевченка є й спогад дружини коменданта Новопетровського укріплення Агати Ускової, зі слів якої дізнаємося, що «Цілими ночами іноді просиджував він на своєму городі, милуючись природою, бідною природою фортеці, чарівно перетвореною місячним сяйвом та його власною фантазією в дивну казку»².

Ці спогади про ставлення Шевченка до природи цілком співзвучні з розповідями О. Афанасьєва-Чужбинського, за якими Шевченко «любив... і поважав природу», що він «годинами просиджував біля нірки якогось жучка і вивчав його нехитрі звички і звичаї»³.

Таким чином, пізнання Шевченком законів життя природи давалося йому не впродовж хвилини-другої, а годинами терпеливого спогляданням її багатогранного розмаїття, яке завершувалося настанням у нього вибуху позитивних емоцій, який поет назвав захватом. Ці емоції, як ми бачимо, викликалися різними за масштабами сприйняття явищами природи – чи то спогляданням безкрайого краєвиду степу, чи то спогляданням малесенького жучка біля його нірки.

Як нам здається, не могли не викликати у нього подібних емоційних вражень і дерева – одне самісіньке в степу, а чи їх цілі групи, яким він приділяв стільки уваги – і як об'єктам студій, і як феномену рослинних життєвих форм.

Немає сумніву, що будь-яке дерево – чи то в Україні, чи в безводних горах Каратау сприймалися ним як джерело естетичної насолоди. Чи то було дерево величне, з пишною кроною десь на Київщині чи Полтавщині, чи кострубате, що

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 165.

² Там само. – С. 194.

³ Цит. за: Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 202.

ледь животіє між скель в урочищі Ханга-Баба гір Каратау, однак для художника вони були виявом специфічної природної краси, яка не залишала його байдужим до неї на цілі роки, будила приємні спогади в його пам'яті.

Про це переконає нас лист Шевченка, писаний у січні 1854 року до Бр. Залеського: «З того часу, як ми розсталися з тобою, я два рази був на Ханга-Бабі, переглянув і перещупав усі дерева і гілочки, якими ми з тобою милувалися, і признаюся тобі, друже мій, заплакав. Не було з ким поглянути на творіння руки божої – ось причина сліз моїх: ти був далеко, ...»¹.

А хіба вдивляючись у крону дерева й замальовуючи її, він не спостерігав у її архітектурі гармонію і симетрію її структур – гілок різної форми, їх товщину і розміри? Те ж стосується й нескінченності цієї крони, нехай і відносної, але нескінченності, бо дереву, як і іншим рослинним організмам, властивий упродовж їх життя відкритий ріст, забезпечуваний в основному постійною діяльністю апікальних твірних тканин або меристем.

3.4. Участь Шевченка в озелененні пустельної місцевості

Новопетровського укріплення: посадка верби і фруктового саду та закладення городу й робота на ньому

До дерев Шевченко мав якісь особливі сентименти не тільки як до об'єкту своїх професійних студій, а й як до своєрідного витвору природи. Як на мене, цей стосунок чи не найвиразніше проявився в умовах заслання, в Мангишлацькій пустелі, під час перебування в Новопетровському укріпленні.

Розпочнемо з одного, усім добре відомого, але, як сам Шевченко пише, одного «відрадішого» епізоду в його житті-бутті, описаному ним у листі до М. Й. Осіпова від 20 травня 1856 року. У ньому йдеться про те, що в жовтні 1850 року, коли Шевченка як арештанта перепроводжували з Орської фортеці в Новопетровське укріплення, в містечку Гур'єві на вулиці він підняв ще не засохлу вербову палку, прибув із нею в укріплення й на гарнізонному городі встромив у землю та й забув. Весною з'ясувалося, що палка вкоренилася й росте. Дізнавшись про це від відповідального за комендантський город, Шевченко, як він пише: «я давай її поливати, а вона – рости, і тепер вона буде вершків шість товщини в діаметрі й, в крайньому разі, саженів зо три висотою, молода і розкішна; правда, я на неї і води чимало вилив, але зате у вільний час і з дозволу фельдфебеля розкошую собі в її густій тіні. Нинішнім літом думаю нарисувати її, зрозуміло, крадькома. Вона вже така товста і висока, що під олівцем Калама міг би вийти з неї прегарний етюд»².

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 290.

² Там само. – С. 327.

Отож, як бачимо, Шевченко не відступає від своєї традиції взаємин із деревами: плекає вербу, вона відповідає йому взаємністю: росте та створює під своїм густим листяним наметом для свого опікуна в спекотний день благодатну тінь, але водночас стане для нього й об'єктом майбутнього етюда.

Верба на городі Новопетровського укріплення стала для Шевченка ніби близьким другом, до якого він приходив, щоб знайти під її розлогою кроною заспокоєння, відпочинок, «миле усамітнення». І він не жаліє високих слів для верби, щоб належно віддячитися їй за притулок. Наведемо для підтвердження сказаного цілі висловлювання з Шевченкового «Щоденника»: «Сиджу або лежу мовчки цілими годинами під моєю *улюбленою* вербою¹ (тут і далі курсив наш. – Авт.), «я самовдоволено заспокоївся під своєю *фавориткою* вербою»², «Я вернувся на город, ліг під своєю *заповітною* вербою»³, «Пропозиція була прийнята, і ми відправилися під мою вербу»⁴.

Шевченко не забуває своєї улюблениці, під якою, в тіні її зеленого намету, він знаходить відраду від суворох житейських буднів. У повісті «Близнець», в якій низка «епізодів і картин мають ... автобіографічну основу»⁵, читаємо: «Далеко, дуже далеко від моєї милої, моєї прекрасної, моєї бідної батьківщини я люблю іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, перенестися думкою на берег широкого Дніпра й сісти де-небудь, хоч, наприклад, у Трахтемирові, в тіні крилатої верби, дивитися на позолочену заходом сонця панораму, а на темному фоні цієї широкої панорами, як діаманти, горять переяславські храми Божії, й один із них яскравіше всіх виблискує своєю золотою головою. Це собор, споруджений Мазепою. І багато, багато різних подій воскресає в пам'яті моїй, уявляючи собі цю чарівну панораму»⁶.

Перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко не тільки відпочивав під своєю вербою на городі, не тільки зарисовував кострубаті тутові дерева Мангишляцького саду, не тільки мріяв про споглядання краєвидів милої йому України, перебуваючи в ній і сидючи де-небудь під крилатою вербою, але й не стояв осторонь облагородження природного середовища у місці свого заслання, беручи участь у висаджуванні на його пустинній ділянці дерев і закладенні комендантського саду.

Як згадує дружина коменданта Новопетровського укріплення Агата Ускова, Шевченко брав діяльну участь разом із комендантом укріплення Іраклієм Уско-

¹ Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – Ірпінь; ВТФ «Перун», 2006. – С. 653.

² Там само. – С. 676.

³ Там само. – С. 677.

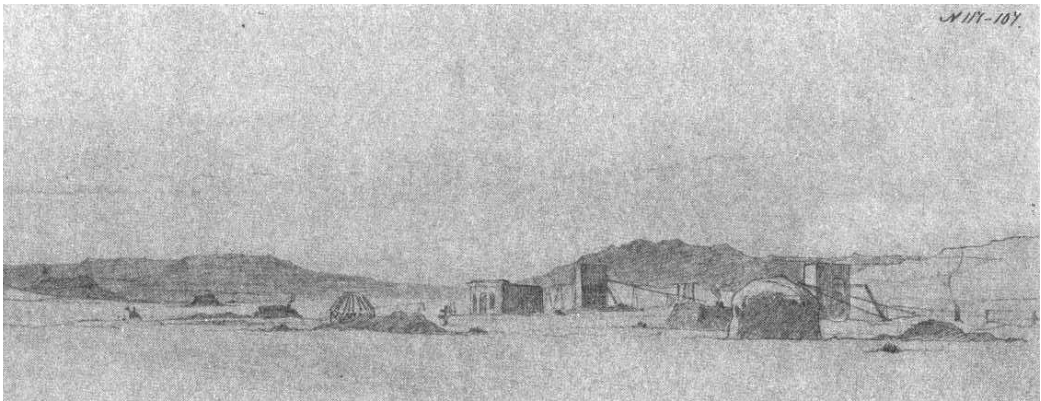
⁴ Там само. – С. 685.

⁵ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 76.

⁶ Шевченко Тарас. Близнець // Усі твори в одному томі. – Ірпінь; ВТФ «Перун», 2006. – С. 513.

вим у закладанні саду з багатьох порід дерев, які були виписані до осені 1853 року з Астрахані, з містечка Гур'єва, а також із тутових (шовковицевих) дерев, привезених із урочища Ханга-Баба з Каратауських гір. Їх вони обидва садили, допомагаючи один одному¹.

Історія цього саду відображена Шевченком образотворчим способом – декількома малюнками, починаючи з малюнка, на якому зображене місце для його закладення біля Новопетровського укріплення (мал. 22). На першому плані цього малюнка, виконаного влітку 1853 року, видніється рівна, як стіл, місцевість, на якій немає ні камінчика, ні травички й лише на другому плані художником зображено декілька різних споруд укріплення, а за ними – два видовжені горбисті утворення, відділені одне від одного широкою улоговиною. Восени цього ж року сад було закладено.

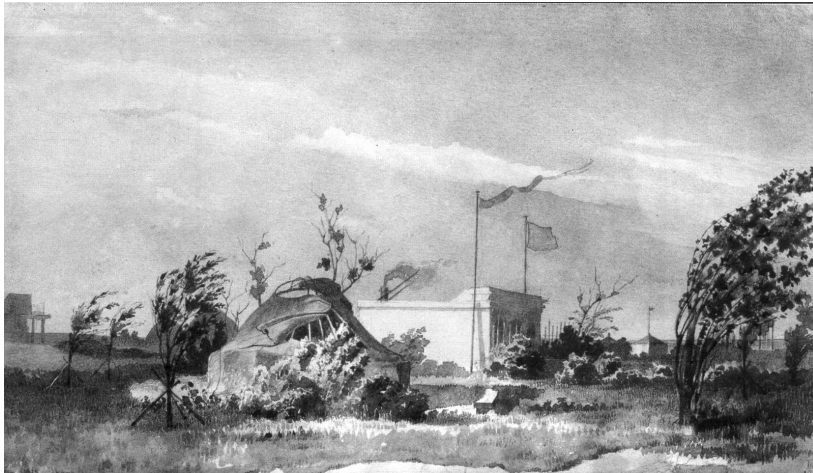

Мал. 22. Місце майбутнього саду біля Новопетровського укріплення.
Олівець. [153; III]

Завдяки старанню садівничих та належному догляду, всі дерева гарно прийнялися і наступного року їхні крони розгалузилися й рясно вкрилися зеленими листками. Одначе, незважаючи на турботливий догляд за деревами, умови їх життя на теренах навколишньої пустелі виявилися для них аж надто несприятливими. Окрім дефіциту води, вони змушені були ще протистояти пануючим тут сильним і постійним вітрам, під натиском яких їхні крони, як видно з малюнка, стають нахиленими в протилежному дії цих вітрів напрямку. Витримуванню натиску вітровіїв деревам допомагають високі підпорки, поставлені завчасно садівничими ще з осені під час закладання саду. Такий стан цього саду спостерігаємо на акварелі, яку з великою майстерністю виконав Шевченком влітку 1854 року, тобто в пору, коли дерева досягли свого найкращого розвитку (мал. 23).

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 185.

Мал. 23. Сад біля Новопетровського укріплення. *Акварель*. [39; III]

Цим своїм твором художник увіковічнив колоритний образ рукотворного зеленого дива серед випеченої сонцем і висушеної вітрами пустелі, гранично повно відтворив її природу, в якій взаємно поєдналися чинники неорганічного компонента з настирливістю і розумом людини.

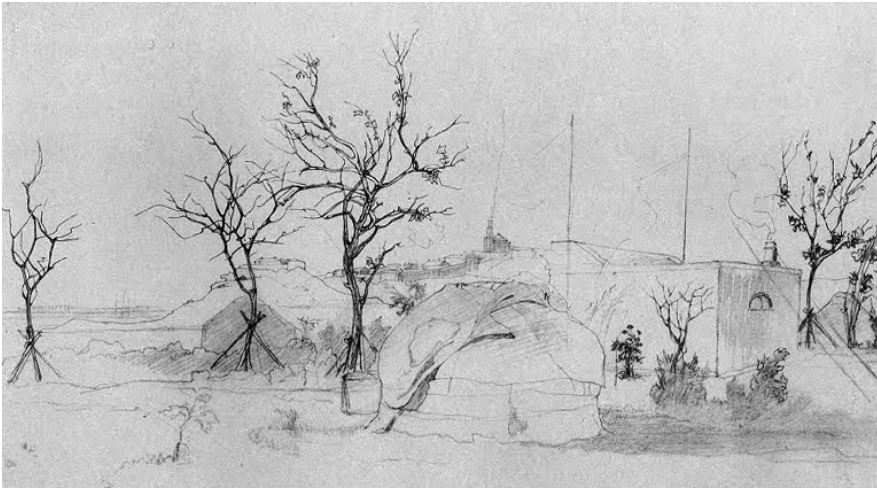
Споглядання цього дива, зображеного Шевченком, викликає позитивні асоціації, відчуття оптимізму за долю саду, віру в людські можливості облагородження навіть пустельного доквілля. На підтвердження цих роздумів наведемо прочитання Шевченкової акварелі Г. П. Паламарчук, яка так описує своє враження від зображеного на ній художником: «Сонце щедро шле на землю свої яскраві промені й сяє на кронах дерев, на білих стінах літнього комендантського будинку, на юртах та альтанці, що її видно в глибині. А вітер, господар казахських степів, пригинає додолу дерева й кущі, грає прапорами на щоглах і роздмухує густе пасмо диму, що здіймається над будинком»¹.

Як бачимо з наведеного опису твору Шевченка, вся його сутність наповнена оптимізмом за майбутнє саду, який є прямим відтворенням оптимізму мистецького твору, яким художник показав перемогу людини в протистоянні з екстремальними умовами безводної пустелі створенням у ній зеленого дива – рукотворного саду.

Насамкінець відзначимо, що, окрім згаданих вище малюнків саду, Шевченко зробив ще один його рисунок олівцем, на якому чітко виписано морфологічну будову низки дерев, позбавлених майже листків. Очевидно, що замальовано їх восени. Не виключено, що для Шевченка виконання цього рисунка було не чим іншим, як студією дерев (мал. 24).

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 28.

Мал. 24. Сад біля Новопетровського укріплення. *Олівець*. [159; III]

Очевидно, сад в умовах пустелі справляв неабияке враження на приїжджих у Новопетровське укріплення. Відомий природодослідник, академік Петербурзької академії наук Карл Бер, який прибув восени 1853 року в це укріплення з очолюваною ним експедицією і з яким близько зійшовся Тарас Шевченко, дуже зацікавився вирощеним Усковим і Шевченком садом, про що є записи в його щоденнику.

Не оминув увагою академік і вербу, яка добре прижилася в саду, й швидко розрослася, і яку, як пише він, посадив і виплекав на бідному ґрунті Мангишлаку Шевченко¹. Як природодослідник, Карл Бер добре розумів, яке значення в природничому і гуманному аспектах мала посадка Шевченком у цьому бідному і суворому на умови життя краї живого рослинного організму – верби, з якою він зріднився, під якою відпочивав і ніколи не залишав її на голодному водному забезпеченні. Ось чому, доходимо висновку, академік не оминув зробити запис про цю подію у своєму щоденнику.

Не можемо не відзначити, що й Шевченко добре розумів значення експедиційних досліджень К. Бера для науки та вивчення природи казахської землі. Про це свідчить висока оцінка Шевченком особистості Бера й готовності співпрацювати з ним за будь-яких умов. У листі до Бр. Залеського (січень 1854 року) Шевченко пише так: «але фон Бер такий акуратний німець, якого й в серці Німеччини нечасто можна зустріти ... Поцілуй Карла за мене й скажи йому, що якщо він вирішив побувати на Сирі, то я піду за ним на Куань і на Аму, в Тибет і всюди, куди він тільки піде».²

¹ Жур П. Встречи на Мангишлаке (Из новых материалов к биографии Т. Шевченко) // Звезда. – 1966, № 8. – С. 178–186.

² Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 290.

Минуло майже чотири з половиною роки від часу закладення комендантського саду в Новопетровському укріпленні й один із його садівничих, зокрема Іраклій Усков, у листі від 6 січня 1858 року до академіка К. Бера з гордістю пише йому: «Садок так тепер виріс, що вкрив своєю тінню бесідку і будиночок. Минулого літа ми їли свої персики, абрикоси, виноград і вишні. Я був у захопленні, що діждався плодів своєї праці»¹.

Немає сумніву, що такі ж самі почуття пестили зранену засланням відкрити для людей і природи благородну душу Шевченка.

Неабиякою розрадою для Шевченка були також заняття на городі, що належав коменданту укріплення Іраклію Ускову. Такі городи мала також кожна команда цього укріплення, на яких вирощували огірки, редьку, буряки та інші овочі. З розповіді дружини коменданта Агати Ускової дізнаємося, що її чоловік, «помітивши, що Тарас Григорович любить природу й сумує без діла [...], дав йому кращу частину на своєму городі».

Отримавши таку можливість, Шевченко «захопився своєю роботою й цілими днями, встаючи разом із сонцем, шпортався на грядках»². Помічницею йому в цій роботі була дочка Агати Ускової маленька Наталя, яку він дуже любив. Із її розповіді дізнаємося також, що бувало Шевченко з Наталею ходили в поле й верталися звідтіля у вінках, задоволені та щасливі.

Про любов Шевченка до квітів Агата Ускова згадує з захопленням: «А як він любив квіти! Прості, польові маки, ромашку, волошки, дзвіночки. Вінки, букети й цілі кошики незабудок, що їх приносили йому Наталя та нянька, радісно захоплювали його. Він встромляв у них своє перейняте захватом обличчя й на повні груди вдихав їх ніжні пахощі. Коло своєї улюбленої альтанки він насадив багато сонячників. Їхні яскравожовті віночки нагадували йому хутірці на Україні»³.

3.5. Етюди Шевченка з зображенням рослин природного середовища Новопетровського укріплення та його околиць

Висівання та вирощування Шевченком городніх та збирання польових квітучих рослин під час перебування в Новопетровському укріпленні не обмежується лише милуванням ними, а супроводжується також і їх зарисовуванням. Зокрема, ним виконана низка етюдів із зображенням відмінних за їх практичним значенням і способом життя трав'яних рослин – городніх, декора-

¹ Жур П. Встречи на Мангишлаке (Из новых материалов к биографии Т. Шевченко) // Звезда. –1966, № 8. – С. 178–186.

² Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 192.

³ Там само. – С. 194.

тивних та дикорослих. Усі вони, очевидно, привернули увагу художника своєю ерідністю свого габітусу, формою властивих їм вегетативних та генеративних органів.

Розглянемо кожен із цих етюдів зокрема.

Мал. 25. Постаць жінки. Соняшник. Гарбузиння

Малюнок за змістом його зображень, виразно ділиться на дві половини: у лівій – знаходяться два етюди рослин, а в правій – теж два, але начерки з добре в пізнаваному в одному з них постагтю жінки, що сидить.

Мал. 25. Постагтю жінки. Соняшник. Гарбузиння.

Олівець. [154; III]

Звичайно, нас цікавлять етюди рослин, тому розглянемо кожен з них зокрема. Крайній лівий етюд, судячи з підпису до малюнка, – це зображення гарбузиння. Шевченко намалював його у вигляді фрагмента, властивого рослинам гарбуза, лаячого пагона з густим розташуванням на його стеблі листків – черешкових, із великими, помітно лопатовими, серцевидними пластинками, що обплів посередині, намреслену лише контуром, нетовсту вертикальну тичину. Окрім листків, що зображені художником в основному з правого боку тичини й тонкого, з різною кутовою орієнтацією міжвузлів стебла, яке добре виділяється темнішим відтінком уздовж її лівого краю, помітними серед них є також зображення квіток.

Перш ніж про них ітиме мова, варто наголосити, що гарбуз належить до однодомних рослин, тобто до таких, у межах кожної особи з яких розвиваються тільки одностатеві квітки – тичинкові або маточкові¹. Відмінні вони між собою не тільки за статтю, а також за певними морфологічними ознаками. Так,

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник – К.: Вища школа, 1975. – С. 307.

тичинкові квітки мають розвинені довгі квітконіжки, тоді як у маточкових квіток вони, навпаки, є короткими¹.

Цю особливість морфології і біології квіток гарбуза добре помітив Шевченко, виконуючи з натури цей етюд. Маточкова квітка ним зображена в пазусі листка у верхній частині пагона з лівого боку від тичини. У неї добре помітна куляста нижня зав'язь та оцвітина з виразним п'ятилопатеvim віночком. У квіток цієї статі оцвітина є подвійною і складається з п'ятилопатевої чашечки та лійковидно-дзвоникovidного віночка². Натомість тичинкова квітка, навпаки, зображена в нижній частині етюдy з правого боку від тичини, причому якби винесена на довгій квітконіжці зі скупчення листків.

Не оминув Шевченко зобразити на малюнку ще й таку характерну для морфології гарбуза й способу його життя ознаку як наявність у нього пазушних вусиків – метаморфізованих органів пагонової природи. Рослини гарбуза, будучи лазячими, за допомогою цих вусиків чіпляються за опору. На малюнку ним зображено лише один вусик у верхній частині пагона, біля основи маточкової квітки, з лівого боку від тичини. Причому, наголосимо: за своєю морфологією – це простий вусик, тоді як у гарбуза вусики галузяться й вони є три-, п'ятироздільними³. Зараз важко сказати, що стало причиною такого відхилення в зображенні на малюнку цього елемента морфології вегетативної сфери гарбуза. Причини тут могли бути різні, але найголовнішим є те, у чому немає жодного сумніву, що Шевченком правдиво відтворено стан цього органа рослини таким, яким він був на час роботи над етюдом.

Мал. 26. Городні рослини

Вони представлені на нижній половині малюнка групою з двох різних видів рослин із прямостоячими стеблами та розташованими за ними двома виткими рослинами на тичинах, які з'єднані своїми верхівками горизонтальною тичиною, утворюючи вертикальний каркас для інших витких рослин. Одна з прямостоячих рослин виділяється міцним стеблом із добре помітним довгим бічним пагоном, що завершується невеликим, ще не розвиненим, кулястоподібним суцвіттям кошиком із пухким чубком звужених і загострених верхніх частин листкових елементів його обгортки.

Листки на стеблі цієї рослини розташовуються почергово: вони черешкові, з великими серцевидно-яйцевидними, видовженими до верхівки та загостреними по краях, виразно зарубчасто-зубчастими пластинками. Габітуально й

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 209.

² Там само.

³ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 307.

за морфологією листків ця рослина дуже нагадує соняшник, який ще продовжує рости, однак уже вступив у стадію формування генеративних органів, що візуально фіксується наявністю на верхівці одного з бічних пагонів морфологічно вираженого, але ще не розвиненого повністю, суцвіття кошика. Правдоподібність цього припущення певним чином узгоджується з розповіддю Агати Ускової, про яку згадувалося вище, що Шевченко біля своєї альтанки насадив багато соняшників, які нагадували б йому рідну Україну. Їх він, як бачимо, не тільки висівав, але й, виростивши, милувався ними, знаходячи у них для себе розраду.

Друга рослина, що зображена на малюнку поруч першої, дуже нагадує за своїми широкуватими ланцетно-лінійними листками кукурудзу. Обидві ці рослини з пряморослими стеблами й великими листками закривають розташований за ними каркас із декількох вертикальних тичин з недостатньо чітко зображеними рослинами, які по них в'ються. Порівняно добре виділяється серед них лише одна зі трійчастолопатовими листками на крайній тичині каркасу, яка виписана художником достатньо виразно.

На цьому ж малюнку, але в його верхній частині, зображено (правда, верхнім кінцем донизу) пагін винограду – дерев'янистої ліани, що в'ється по тичині й перебуває у стані активного росту та розвитку. Морфологічно чітко передано форми серії різновікових листків пагона – від порівняно великих дорослих, в обрисі яйцевидних, із глибокою черешковою виїмкою й невиразно 5–7-лопатових, кожна з лопатей яких завершується гоструватим зубцем.

Мал. 27. Декоративні рослини

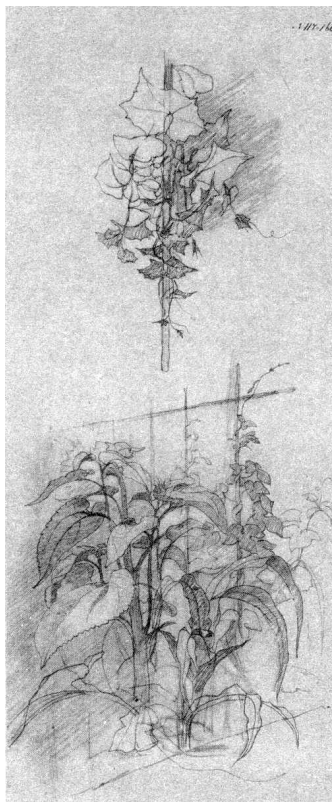
На малюнку є три етюди рослин, назвемо їх як нижній, середній та верхній. Нижній етюд, як нам здається, це накладення рисунків одних рослин на інші. Так, на контурні зображення великих серцевидних листків, що нагадують листки соняшника, накладено рисунок достатньо чітко окресленого стебла високої рослини з розташованими в його верхній частині у вигляді «парасольки», правдоподібно, непарноперистоскладних листків.

Ця рослина у свою чергу нарисована на фоні, як можна думати, вертикального каркаса (решітки) з вузьких дерев'яних планок, що розташовані навскіс одна до другої.

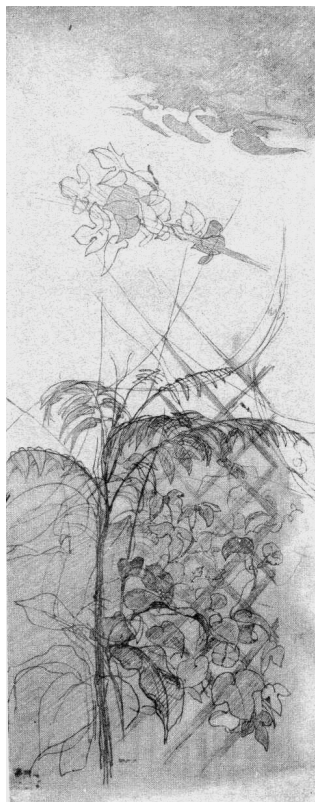
Цей дерев'яний каркас служить опорою для двох різних витких рослин, в однієї з яких листки з серцевидними, загостреними пластинками, в другій, яка перебуває у фазі цвітіння, навпаки, вони трійчастолопатові, подібні до тих, що зображені на етюді «Городні рослини». Добре передано загальний вигляд квітки цих рослин із великим лійковидним зрослопелюстковим віночком.

За формою такого віночка можна припустити, що ці рослини належать до порядку трубкоцвіті (Tubiflorae) й, зокрема, до родини березкові (Convolvulaceae) роду іпомея, або інакше – кручені паничі (Ipomoea).

Мал. 26. Городні рослини.
Олівець. [155; III]

Мал. 27. Декоративні рослини.
Олівець. [157; III]

Середній етюд – це невеличкий фрагмент на тичині двох видів витких рослин, один з яких із трійчатою лопатевими листками, а другий – із серцевидними загостреними, що зображені на нижньому етюді, однак із значно чіткіше переданою формою листків обох видів.

Щодо верхнього етюда цього малюнка, то, як можна думати, художником нарисована середня частина нерозгалуженого прямостоячого стебла якоїсь рослини з достатньо великими черешковими, супротивними, цілісними листками, форма пластинок яких є не зовсім чітко виписаною, у зв'язку з чим можна припустити, що вона близька до форми пластинок листків соняшника.

Мал. 28. Рослини

На малюнку компактно, один біля другого, зображено етюди трьох різних видів рослин, із яких дві, зображені ліворуч і праворуч від середньої рослини, мають короткі, напевно, ще не зовсім розвинені стебла. Рослина з лівого краю малюнка виділяється серед інших великими, з серцевидною основою, перистолопатовими до перистороздільних, листками на довгих черешках, пластинки

яких змикаються між собою, частково перекривають одні других, справляючи враження суцільної листової маси. Очевидно, це рослини в молодому віковому стані, коли ріст стебел загальмований, а натомість іде інтенсивне формування листової маси.

Мал. 28. Рослини. *Олівець*. [166; III]

Рослина середньої частини малюнка на перший погляд справляє враження одного прямостоячого, дещо нахиленого у верхній частині, пагона. Проте при уважнішому його розгляді кидається у вічі, що це пагонова структура, яка складається з двох різновікових пагонів. Нижня її частина – це фрагмент материнського пагона з чотиригранним, очевидно, зламанім стеблом і невиразно зарисованою формою його листків, за винятком одного, з розсіченою до серединної жилки на три лопаті пластинкою. Верхня частина цієї структури – це, як ми думаємо, молодий бічний пагін, що розвинувся з однієї з бічних бруньок материнського пагона. Стебло в нього тонке, кругле з почерговим розташуванням черешкових листків із трійчастолопатовими пластинками, подібними до пластинок витких рослин одного з етюдів малюнка «Декоративні рослини».

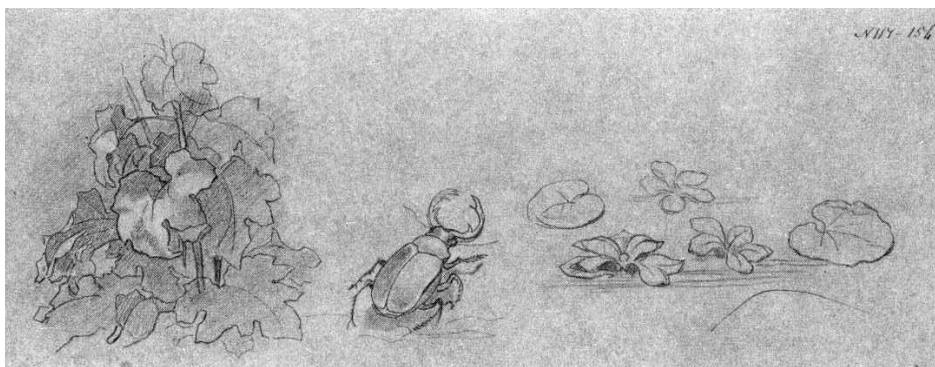
І, нарешті, етюд справа – це приземиста розетка листків із великими цілісними пластинками, краї яких виїмчасто-колючозубчасті. Шевченко цей етюд використав, помістивши його на передньому плані в нижньому лівому кутку малюнка «Самаритянка»¹.

Мал. 29. Жук. Водяні квіти. Рослина

На малюнку зображено три етюди – етюд тварини жука та два етюди рослин – суходільних і водяних. У лівій його частині під назвою «Рослина», судячи

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 74.

з форми пластинок листків, зображена та ж сама рослина, що й на малюнку 28, однак із тією різницею, що в описуваному нами малюнку 29 вона зарисована у віковому стані дорослої особини з розвиненими видовженими стеблами і листками серединної формації. Очевидно, два цих рисунки однієї й тієї ж рослини узгоджуються з твердженням Марієтти Шагінян, що Шевченко залишив нам художній бюлетень росту рослин саду-городу, у вирощенні якого він брав безпосередню участь. «Є ціла низка, – пише вона, – шевченківських зарисовок цього городу в усіх стадіях його розвитку – від перших паростків на землі до розкішного, тінистого саду з невеличкою фігуркою людини, вміщеною для масштабу»¹.

Мал. 29. Жук. Водяні квіти. Рослина. *Олівець*. [167; III]

Стосовно етюду «Водяні квіти» в правій частині малюнка, то він являє собою зображення трьох окремих квіток та двох листків із округло-серцевидними пластинками, що розташовані на поверхні води. За формою пластинки цих листків дуже подібні до листків водяної рослини жабурника звичайного (*Hydrocharis morsus-ranae*).

Здавалось би, що й квітки, які зображені разом із двома листками, мали б належати одному й тому ж виду. Однак за будовою ці квітки не властиві жабурнику, за винятком хіба що однієї з них. Справа в тому, що в жабурника звичайного оцвітина квітки складається з шести листочків, які часто розділені за розташуванням на квітколожі на три зовнішні, більш дрібні і трав'яністі, що утворюють чашечку, і три внутрішні, більші за розмірами й забарвлені у білий колір з жовтою основою, що утворюють віночок².

Натомість дві квітки, зображені на малюнку Шевченка, мають по п'ять листочків і лише на одній із них їх нараховується шість, якщо не брати до уваги ще

¹ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 206.

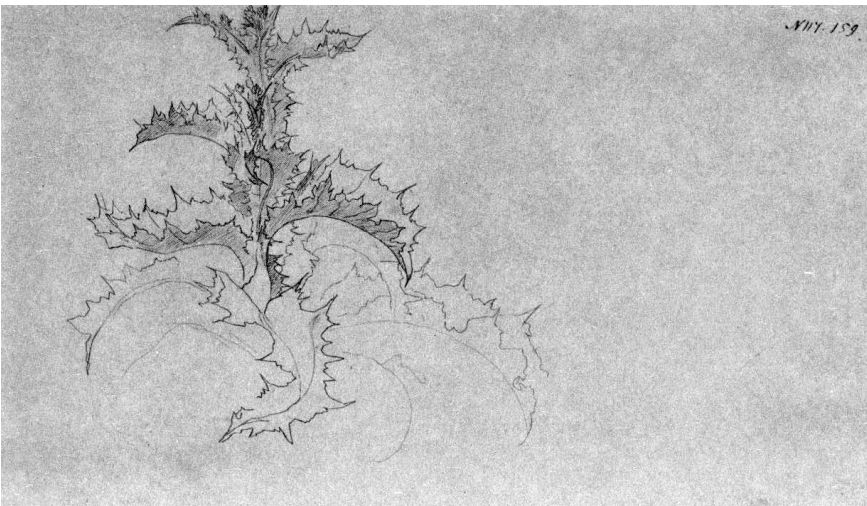
² Жизнь растений: в 6 т. / Гл. ред. А. Л. Тахтаджян. Т. 6. Цветковые растения / Под ред. А. Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1982. – С. 20.

двох їх листкоподібних елементів. Таким чином, видова належність цих квіток залишається сумнівною.

Згадуваний тут етюд «Водяні квіти», який Шевченко виконав улітку 1856 року, був використаний ним як деталь створюваного в цю ж пору малюнка «Нарцис та німфа Ехо»¹.

Мал. 30. Будяк

На малюнку під цією назвою зображено верхню частину трав'яної рослини, яка належить до однойменного роду будяк (*Carduus*) родини айстрові (*Asteraceae*). Прикметною особливістю морфологічної будови вегетативних органів рослин цього роду є наявність у них колючо-крилатих стебел і чергових колючозубчастих, перисторозсічених або надрізаних листків². Ці морфологічні ознаки стебла і листків у нарисованої рослини досить чітко передані тільки для п'яти верхніх колючозубчастих листків, тоді як нижні листки позначені лише контуром. Стебло будяка, правдоподібно, завершується верхівковим, ще тільки слабо розвиненим, суцвіттям кошиком,

Мал. 30. Будяк. *Олівець*. [171; III]

Як деталь цей етюд використано Шевченком у малюнку «Діоген», на якому зображено давньогрецького філософа³.

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 74.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 699.

³ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 75.

Мал. 31. Очерет

Етюд являє собою компактне зображення трьох пагонів очерету – багаторічної кореневищної рослини, що росте на узбережжі морів, рік, у плавнях і належить до роду *Phragmites* родини тонконогові (Poaceae), або злакові (Gramineae). Усі три пагони пряморослі, два з яких злегка похилені, досягли повного розвитку, вступивши в його генеративну фазу й сформувавши на своїх верхівках своєрідні за будовою та формою суцвіття – великі густі волоті, тоді як третій пагін залишився недорозвиненим і перебуває у вегетативному стані. Стебла пагонів добре облиствлені. Їхні листові пластинки довгі та загострені.

Варто зауважити, що очерет належить до високих трав. Стебла цих рослин можуть досягати висоти чотирьох і більше метрів, несучи верхівкові волоті завдовжки 20–50 см¹. За такої висоти, як нам здається, стебла не можуть зберігати строго вертикальне положення й під сукупною масою вегетативних і генеративних органів мимоволі стають постійно похиленими в ту чи іншу сторону, переважно в напрямку пануючих вітрів. Це положення у них зберігається й за відсутності дії вітру.

Мал. 31. Очерет. *Олівець*. [172; Ш]

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 82.

Недарма Шевченко зауважив, що в стані затишшя в природі очерет все-таки гнеться, тобто складається враження, що він неначе п'яний. Згадаймо Шевченкові рядки з вірша «І небо невмите, і заспані хвилі»:

І небо не вмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться.

Не виключено, що зображені художником пагони очерету все-таки гнуться під відносно відчутним для них поривом вітру, бо й стебла та їхні верхівкові суцвіття, а особливо всі листки спрямовані в одну сторону – туди, куди віє вітер.

Як етюди низки інших рослин, Шевченко також використав етюд «Очерет» для малюнка, названому «Шасливий ловець»¹.

Завершуючи розгляд «ботанічних» етюдів Шевченка, на яких ним зарисовані з природи різні види рослин, зауважимо, що всіх їх він, як художник, зробив із єдиною метою – використати у своїх мистецьких творах, що були виконані під час перебування у Новопетровському укріпленні.

Цю традицію з зарисовуванням саме рослин для їх використання у своїх малюнках Шевченко, про що уже згадувалося вище, започаткував ще будучи учнем Академії мистецтв, коли він разом із Штернбергом ходили на Смоленське кладовище рисувати лопухи. Її він дотримувався й у Новопетровському укріпленні, хоча вибір рослин у цьому своєрідному оазисі, створеному людськими зусиллями серед пустелі Мангишлацького півострова, був достатньо обмеженим.

Як пригадуємо, Шевченко ще тоді, навчаючись в Академії мистецтв, мав свою точку зору на в «живлення» зображень рослин у сюжет мистецького твору. Воно ж, як казав він, «дуже пригоже на картині; як змалювать на переднім стані, то воно дуже гарно»².

Розгляд мистецьких творів Шевченка, у яких він використав зроблені ним етюди з рослинами розпочнемо з твору «Мангишлацький сад» (мал. 32). Це акварель із багатою кольоровою гамою, яка різко контрастує з серією малюнків із такою ж назвою, на яких зображені криві та кострубаті дерева, які заледве «животіють» на скелястому ґрунті гір Каратау³. На ній зображено рукотворний сад, опис якого залишив у своїх спогадах М. Ф. Савичев. Розташований сад приблизно за сім верст від Новопетровського укріплення й мав назву саду Разуманова за прізвищем багатого купця, який відкрив і облюбив цю місцевість.

¹ Описи та коментарі // Тарас Шевченко. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 75.

² Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 32.

³ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1852–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 19–28.

Сад, як згадує М. Ф. Савичев, був невеликий: «На одному з маленьких майданчиків, природним чином обгородженим із трьох сторін кам'яною загорожею, стояли три великі дикорослі тутові дерева; декілька грядок із квітами, молодий виноградник на тичинах, місток через тріщину, декілька лавочок, – ось і весь сад Разуманова...»¹.

Мал. 32. Мангишлацький сад. Акварель. [40; III]

Справді, на акварелі бачимо три дорослі тутові дерева, або шовковиці, що ростуть укупі, утворюють потужну й пишну крону, яка займає три чверті ширини малюнка, стикаючись із лівого боку з високою прямовисною скелею.

На першому плані малюнка, зліва і справа, зображено по грядці, кожна з яких обгороджена невисокою кам'яною огорожею. Біля однієї з них зображено постать казаха в національному головному уборі, що присів, мабуть, відпочити в тіні дерев.

У розділі «Описи та коментарі» третього тому «Мистецької спадщини» Тараса Шевченка вказується, що як деталь у композиції малюнка «Мангишлацький сад» використано верхній етюд (виноград на тичині) з малюнка 26 «Городні рослини»². Порівнюючи зображення етюда «виноград на тичині» з його подібним зображенням на малюнку «Мангишлацький сад», вважаємо, що автори

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 26.

² Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 70–71.

«Описів та коментарів», очевидно, мали на увазі зображення виткої рослини на тичині, що знаходиться на лівій грядці в саду. На її виткому стеблі почергово розташовуються трійчастолопатеві листки, кожна лопать із яких теж є помірно почленованою. Уважно порівнявши рослину на тичині, яка зображена на етюді, та рослину на тичині з малюнка «Мангишлацький сад», доходимо висновку, що твердження авторів «Описів та коментарів» є помилковим, оскільки за морфологією листків ці рослини є зовсім відмінними.

Насправді на малюнку «Мангишлацький сад» як деталь використано середній етюд із трьох етюдів на малюнку 28 «Рослини». Витка рослина на ньому за формою листків дуже подібна до виткої рослини на тичині, зображеної на лівій грядці малюнка «Мангишлацький сад». Різниця між ними полягає лише в тому, що на етюді верхня частина її виткого пагона нахилена вправо й не має тичини, а на малюнку саду цей пагін в'ється по тичині, що разом із ним нахилена до лівого краю малюнка.

Що ж до твердження авторів «Описів та коментарів», що на малюнку «Мангишлацький сад» як деталь використано середній етюд із трьох етюдів малюнка 27 «Декоративні рослини», то воно є правдивим лише наполовину. На ньому, як ми вже писали вище, зображено частину тичини з фрагментом витких пагонів не одної, а двох рослин, що чітко відрізняються формою пластинок листків. У однієї виткої рослини листки трійчастолопатеві, тоді як у другої – серцевидно-яйцевидні, загострені. Ось саме рослини з такими серцевидно-яйцевидними загостреними листками й зображені на двох тичинах на правій грядці малюнка «Мангишлацький сад». Витких рослин з трійчастолопатевиими листками серед них немає. Крім витких, на цій грядці малюнка художник зобразив ряд інших високорослих і низькорослих рослин. Серед перших – рослина з великим суцвіттям кошиком і відносно великими серцевидно-яйцевидними, до верхівки звуженими, листками є, очевидно, соняшником, що зображений на етюді малюнка 25 «Постать жінки. Соняшник. Гарбузиння». По сусідству з соняшником на грядці малюнка бачимо також ще якісь інші рослини, квітки яких мають білі пелюстки та червоні цятки в їх центральних частинах. Голубими квітками серед рослин грядки виділяються, очевидно, незабудки, а також приземисті трави з червоними віночками квіток.

Майже повністю, за винятком високої рослини з «парасолькою» перистоскладних листків, використав Шевченко нижній етюд з малюнка 27 «Декоративні рослини» у творі «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею» (мал. 33). Нагадаємо, що на цьому етюді зображено вертикальну стінку, що являє собою решітку з дерев'яних, взаємно скісних і вузьких планок, яка служить опорою для витких рослин із трійчастолопатевиими листками та рослин із серцевидно-яйцевидними загостреними листками, при цьому останні перебувають у фазі цвітіння, про що засвідчують їхні квітки з віночками лійковидної форми, що добре простежуються на малюнку.

Мал. 33. Портрет А.О. Ускової з донькою Наташею. *Сеня*. [41; III]

Окрім рослин згаданого етюда, Шевченко в цьому творі зобразив ще одну рослину, а точніше верхню частину її вегетативного пагона, яку вклав у підняту праву руку доньки Агати Ускової, від чого поза дівчинки стає динамічною, вираз лиця набуває зосередженості, а погляд допитливих і гарних очей спрямовується на якийсь предмет, що знаходиться десь тут, недалеко перед нею.

Цей, нам невидимий предмет, не викликає в неї стурбованості, а навпаки, збуджує дитячу зацікавленість і викликає стан емоційного піднесення, про що свідчить поява на її пухкеньких дитячих губах усмішки, яка ще тільки-тільки зароджується. Уся поза дівчинки виявляє готовність до здійснення якогось доброго вчинку, що супроводжуватиметься дзвінким дитячим сміхом.

Варто зазначити, що образ дівчинки з гілкою в руці привертав увагу дослідників цього твору Шевченка не менше, ніж образ її матері. Наприклад, Г. П. Паламарчук вважає, що цей твір «за композицією і художньою досконалістю можна цілком заслужено віднести до вершин портретної майстерності художника»¹. Д. В. Антонович, оцінюючи цей твір Шевченка, віддає йому належне за праг-

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 46.

нення «передати *charme* молодій матері і більше підкреслити інтимність цілого образу; але, – як пише далі він, – все ж найбільше притягує увагу дитина з дуже гарними і спливчастими складками її сорочки, з мило, по-дитячому диспропорційними ручками, ніжками і по-дитячому великою головою з лупатими очима. Тут знову в Шевченка повно й дотепно виявилася його велика любов до дітей».¹

Не менш цікавою є також думка цього автора не тільки щодо образів дитини Агати Ускової, її самої, але й стосовно композиції твору взагалі. «Хто знає, – пише він, – чи то випадок, чи ні, що цей портрет композиційно дуже нагадує образи італійського Ренесансу, що представляють у сучасній життєвій обстановці Мадонну з Дітям на колінах, причому Мадонна замислено дивиться в далечінь, а Дитя Ісус невинно і мило пустує в неї на колінах з квіткою або пташкою в руках. Так, пані Агата Ускова сидить у фотелі біля відкритого, заставленого квітами вікна, а на колінах у неї в одній сорочечці сидить дитина з зеленою гілкою в руці»².

Як бачимо з наведеної цитати Д. В. Антоновича, її автор не уточнює назву рослини, гілку якої тримає в руці дочка Агати Ускової. Більш конкретно в цьому питанні є Г. П. Паламарчук, яка, даючи мистецьке прочитання цього твору, вважає, що донька Ускової тримає в правій руці гілку верби, яка «немов простягнута в дарунок глядачеві»³.

Із думкою цього автора не можна не погодитися, однак нас цікавить не тільки родова, але й видова назва верби, гілку якої тримає в ручці маленька дівчинка. Більше того, нас цікавлять також міркування Шевченка, які спонукали його вкласти в ручку дівчинки гілку цієї деревної рослини.

Єдиним можливим засобом отримання відповіді щодо видової назви верби є візуальне вивчення морфологічної будови листків її гілки, хоч правильніше було б сказати – молодого пагінця.

Як бачимо з малюнка, гілка верби виразно ділиться на дві половини – нижню безлисту, з прямим і помітно потовщеним стеблом, яке в середній частині міцно охопила права ручка доньки Ускової, та верхню облиствену з поступовим зменшенням товщини стебла, внаслідок чого у верхів'ї воно зігнулося під вагою листочків. Наявність вздовж верхньої половини гілки листків, лінійні розміри яких поступово зменшуються до верхівки гілки, вказує на те, що вона продовжувала рости й розвиватися на дереві, поки з нього її не зрізали. За часом, за який гілка досягла таких розмірів, це могли бути початок або навіть середина літа, коли дерево знаходилося ще в стані активної вегетації. Додатковим підтвердженням цьому припущенню може слугувати дата виконання етюдів

¹ Антонович Д. В. Шевченко – маляр /Вступ. слово С. А. Гальченка; Післямова Т. І. Андрущенко. – К.: Україна, 2004. – С. 175.

² Там само. – С. 174–175.

³ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 47.

«Рослина» і «Декоративні рослини» (літо 1854 року), які використані як деталь до цього твору¹.

Однак повернемося до опису листків гілки верби, що її тримає в руці донька Агати Ускової. Вище уже було відмічено, що в межах гілки поступово до її верхівки зменшуються їхні розміри, проте не тільки вони. Певним чином змін зазнає й форма цих листків, яка, як і розмір, є взаємозалежною з їхнім віком.

Як видно з малюнка цієї гілки, найкраще розвиненими й повністю сформованими в неї є 3–4 нижніх листки, які серед інших виділяються більш темнішим забарвленням, завдяки чому чіткішим стає зображення форми їхніх пластинок. Зауважимо, що листкам у стані повної сформованості властиві, як правило, типові ознаки виду рослини, на підставі чого їх можна використовувати не тільки для її родової, але й видової ідентифікації.

Форма пластинок цих листків є ланцетною. Усі вони, як і решта листків гілки, почергово розташовані на стеблі, мають короткі черешки, а у верхній частині загострені й навіть у деяких листків настільки, що витягнуті в довгий гостряк. Листки з такими морфологічними ознаками серед багатьох видів верб властиві вербі білій (*Salix alba*), у якої вони досягають до 12 см завдовжки й до 3 см завширшки².

Верба біла – це вологолюбне дерево, що росте у перезволожених оселищах – по берегах водойм, на річкових заплавах, у вологих лісах. У краю заслання Тараса Шевченка цей вид верб поширений переважно в культурі. Можна з великою долею вірогідності припускати, що гілку верби для її зображення в малюнку «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею» було зрізано з верби, яку Шевченко вирощував із знайденої ним у 1850 році в місті Гур'єві на дорозі ще не засохлої вербової палки й ним же посадженої в Новопетровському укріпленні.

У листі до М. Й. Осіпова, писаному 20 травня 1856 року, Шевченко повідомляє, що завдяки його догляду за цією вербою, вона розрослася й, будучи ще молодю, стала розкішним деревом «вершків шість товщини в діаметрі й, в крайньому разі, саженів три висоти»³, тобто стовбур цього дерева був товщиною більше 25 см, а його висота сягала до 6 м. Про її вологолюбність і добрий ріст видно з таких слів Шевченка, що є у цьому листі: «правда, я на неї і води немало вилив...»⁴.

І, насамкінець, зупинимось на питанні щодо того, чому на малюнку Шевченко в руку дівчинки вклав гілку верби, а не якийсь інший предмет. Якщо дотримуватися висловленого Д. В. Антоновичем дуже правдоподібного припу-

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 70–71.

² Флора УРСР. Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 68.

³ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 327.

⁴ Там само.

щення про композиційну подібність Шевченкового твору до образів італійського Ренесансу, яке дослівно наведено нами вище, то дочка Ускової повинна би була тримати в руці або квітку, або пташку. А вона, як бачимо, тримає гілку верби.

На нашу думку, це пояснюється часовими, релігійними і народно-обрядовими обставинами. Вище на підставі аналізу життєвого стану гілки верби ми висловлювали припущення, що портрет Агати Ускової з донькою Наташею Тарас Шевченко писав на початку або десь всередині літа, тобто коли він ще перебував під враженнями Великодніх свят, які порівняно недавно святкував весь християнський православний світ і які, безсумнівно, не могли обійти його, як і всіх мешканців Новопетровського укріплення.

Про це засвідчують його листи, писані в цю пору 1854 року з Новопетровського укріплення, тобто в рік написання згадуваного портрету, до А. Й. Козачковського (14 квітня) і до Й. М. Бодяньського (1 травня), кожен з яких починається вітанням «Христос воскресє!»¹.

Немає ніякого сумніву, що Шевченко, відзначаючи ці свята в умовах заслання в Новопетровському укріпленні, постійно думками линув в Україну, подумки перебував в атмосфері релігійної урочистості і народної обрядовості, якої українці дотримувалися й виконували до Великодніх свят, у час їх проведення й ще певний час після них. Окрім щемливих згадок про великодні писанки і крашанки, барвисті дівочі хороводи, які називалися веснянками й під час яких дзвінкі дівочі голоси виспівували весняних обрядових пісень², напевно, Шевченкові не могло не запам'ятися відзначення напередодні Великодня Вербної неділі.

У цей день у церкві святили вербові гілки й матері з освяченою вербою, зайшовши до хати, «освячували» своїх дітей «легким поцьопуванням різочки, щоб були слухняними й чемними, приказуючи:

Не я б'ю – верба б'є,
За тиждень – Великдень,
Недалечко – красне яечко.

Будь здоров, як вода,
Будь багат, як земля,
І будь плодний, як лоза!»³

¹ Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 295–297.

² Українське народознавство: навч. посібник / За загал. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Гориня, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Видав. центр «Фенікс», 1997. – С. 137–149.

³ Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 33; 37.

Отож чи не під впливом цих віртуальних спогадів про Вербну неділю й загалом про весь обрядовий цикл Великодніх свят Тарас Шевченко, пам'ятаючи про використання освяченої вербової гілки як одного з засобів української народної педагогіки, у своєму малюнку вклав у ручку доньки Агати Ускової не пташку і не квітку, а освячену гілку верби – символ, який доброзичливо використовувався матерями напередодні Великодніх свят для усвідомлення їхніми дітьми дотримуватися шанованих у народі чеснот – рости вихованими, порядними і чесними. Легким доторканням гілочкою верби до іншої людини символічно нагадувалося їй про наближення Великодня, висловлювалося щире побажання доброго здоров'я, достатку й всяких гараздів.

Вдивляючись вкотре в образ дівчинки на малюнку Шевченка, бачимо, що вся її поза виявляє дію до задуманого вчинку: лівою ручкою вона вхопилася за одяг матері, щоб набути стійкості для здійснення правою ручкою помаху гілкою, якою має доторкнутися до когось, хто знаходиться десь близько спереду неї. Жест її правої ручки й ледь нахилена за спину дівчинки гілка, що аж вигнувся додола її вершечок, виразно свідчать, що вона, подібно як це роблять усі у Вербну неділю, замахнулася для здійснення дотику до когось і нагадати йому про близький прихід Великодня, побажати здоров'я та щасливих і радісних днів.

Із приводу викладених вище міркувань щодо змісту та часу виконання малюнка 33 «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею» вважаємо однак за потрібне наголосити на тому, що вони базуються винятково на «ботанічних» засадах, інакше кажучи, на з'ясуванні ролі зображень рослин та їх частин у загальній композиції цього твору.

3.6. Жанрові твори Шевченка з біоморфологічним та екологічним розмаїттям рослинного компонента

Окрім творів «Мангишлацький сад» і «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею», Шевченко продовжував використання етюдів рослин і в наступних своїх творах, намальованих ним у Новопетровському укріпленні. Це були жанрові композиції, серед яких виділяється група з 10 творів, виконаних сепією на біблійні, міфологічні, історичні, літературні теми, а також побутові теми з життя казахів.

Звернення Шевченка до образів такого змісту було не випадковим. Як відмічає З. П. Тарахан-Берега, біблійні мотиви, для прикладу, потрібні були художнику, «щоб прибрати в християнський одяг думки та ідеї, спрямовані супроти самодержавно-кріпосницької дійсності, які він не міг висловлювати відкрито. Вони були «своєрідним шифром езопівської мови, засобом підцензурної розмови з читачем»¹. Це ж стосується й творів на міфологічні та літературні сюжети.

¹ Тарахан-Берега З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.

Усі вони разом відзначаються глибоким філософським змістом, будять думку, спонукають до їх аналітичного осмислення та виведення відповідних узагальнень, важливих для формування особистісних рис та суспільних переконань.

У переважної більшості творів цієї групи (семи із десяти) Шевченко в їх композиційну побудову вводить ботанічний компонент, який залежно від ідеї та змісту твору, представлений різними рослинами й до того ж різної екології. Практично в третині з них другий план займає зображення потужного стовбура дерева, на який проектується зображення головного персонажа твору першого плану. Із суходільних трав чи то на першому, а чи то на другому планах як не з декоративною, то з ідейно-змістовою метою серед композиційних елементів виразно виділяються чіпкі, виткі, пряморослі, розеткові й навіть властиві посушливим місцевостям сукулентні трави з потужно розвиненою водозапальною тканиною, завдяки якій забезпечується перенесення ними несприятливих умов пустелі. Їхнє різноманіття доповнюють надто відмінні їм за екологією прибережні рослини водойм, а також водяні рослини зі своєрідними за формою та будовою листками, що зазвичай плавають на поверхні води.

Окремим із цих рослин, які, будучи введені в композиційну канву твору, Шевченко надає, як нам здається, певного символічного звучання. Набувши такого значення, вони стають додатковим джерелом підсилення ідейного звучання твору, поглиблюють його змістове наповнення. Елементи символічності рослин у мистецькій творчості Шевченка, на нашу думку, найбільш повно виражені саме в його десяти новопетровських сепіях.

Розпочнемо їх розгляд у послідовності, відповідній порядковій нумерації, встановленій самим художником. Першим із цих творів є твір під назвою «Телемак на острові Каліпсо» (мал. 34). Головний персонаж малюнка Телемак, герой давньогрецької епічної поеми «Одіссея», син Пенелопи і Одиссея, який потрапив на острів німфи Каліпсо, шукаючи свого батька¹.

Телемак Шевченком зображений у печері сидячим поблизу її овального входу, злегка нахиленим і обпертим правим боком, напевно, на великий камінь, якого він попередньо застелив верхньою частиною знятого з себе покривала, внаслідок чого його фігура стала наполовину оголеною.

Весь правий край входу в печеру аж під саме його овальне склепіння художник обрамив галузистим пагоном, який, судячи по значній у нижній частині товщині стебла, напевно, є дерев'янистим, а по ледь помітних на його верхівці звивистих вусиках належить якійсь чіпкій рослині. Будучи фактично сильно розгалуженим від самої основи, він являє собою густе плетиво бічних пагінців із рясно розвиненими на них листками, пластинки яких є глибоко розчленованими на три або чотири лопаті з зубчастими чи зарубчастими краями.

¹ «Телемак на острові Каліпсо» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 265.

Мал. 34. Телемак на острові Каліпсо. *Сенія*. [46; III]

Г. П. Паламарчук, інтерпретуючи цей твір Шевченка, вважає, що художник у ньому зобразив свого головного героя заглибленим у свої думки й через це він «не помічає німфи, яка з острахом заглядає в печеру, стежить за ним, побоюючись, щоб Телемак не порвав ті тенета кохання, якими вона його обплутала».¹

Вдивляючись у лице німфи, що виражає мистецьки майстерно переданий Шевченком острах на її лиці, і загалом на всю її динамічну позу з частково відкритою верхньою частиною тіла, яка заглядає в печеру на Телемака з-за плетива густо облиствлених гілок чіпкого пагона, мимоволі закрадається думка: «А чи не символізує зображення густого плетива гілок пагона ті тенета кохання, які сплела німфа Каліпсо, щоб у них спіймався такий бажаний для неї Телемак?»

Окрім пагона цієї рослини, що обрамляє з правої сторони овальний край виходу з печери, у його основі зображено скупчення трав'яних рослин, яке виділяється довгими, але похиленими майже горизонтально до поверхні землі непарноперистоскладними листками, кожна з пластинок яких чітко виділяється своїм світлим відтінком на темному фоні входу в печеру. Зображення цих рослин з такою будовою складних листків використано Шевченком, очевидно, з нижнього етюда високорослої рослини малюнка 27 під назвою «Декоративні рослини».

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 74.

Наступним за визначеним самим Шевченком твором із його десяти сепій є твір «Робінзон Крузо» (мал. 35). Із попереднім твором їх споріднює лише подібність нещасливого випадку, який спіткав головних героїв цих творів Телемака і Робінзона Крузо: обидва після корабельної аварії опинилися на островах, перший із них на острові німфи Каліпсо, а другий – на острові, але зовсім безлюдному. Цим власне й вичерпується подібність обох творів.

Мал. 35. Робінзон Крузо. Сепія. [47; III]

Твір «Робінзон Крузо» Шевченко створив за сюжетом прочитаного ним роману Данієля Дефо, у якому «знайшли художнє втілення політичні, соціально-економічні та моральні ідеї Просвітительства»¹. Носії цієї ідеології у 18–19 століттях критично ставилися до пануючого тоді соціально-економічного ладу, вимагали встановлення нових прогресивних суспільних порядків, вважали освіту однією з важливих рушійних сил суспільного прогресу².

Шевченко, безсумнівно, знав про ідеї Просвітительства, які втілені в романи Дефо, розумів значення прогресивних ідей, освіти, культури для розвитку

¹ «Дефо (Defoe) Данієль // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 189.

² Український Радянський Енциклопедичний Словник. Т. 3. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – С. 60.

суспільства. Тому немає нічого дивного, що Робінзона Крузо він зобразив саме з книгою – загальноновизнаним символом і джерелом освіти.

Робінзон Крузо в Шевченка – це людина, в якій «міцне мускулясте тіло чоловіка» зі «спрацьованими робочими руками й замисленим обличчям, яке свідчить про глибокий інтелект цієї людини»¹. Він наполовину оголений, в капелюсі, приліг під уступом печери, обпершись зігнутою лівою рукою на розстелену на землі виправлену шкуру, очевидно, кози, багато з яких водилися на острові, а правою взявся перегорнути чергову сторінку товстелезної Біблії, що лежить перед ним. Лице його свідчить про глибоку задуму, в якій він перебуває після чогось прочитаного з книги.

Верхня частина малюнка, а це зображення уступу печери, повністю вкритого рослинами, що буйно на ньому розрослися. Таке багате ботанічне декорування уступу над печерою, очевидно, не є випадковим. Художник у такий спосіб, напевно, хотів показати багатство і різноманіття автохтонної флори ще не обжитого людьми острова, на якому знайшов притулок Робінзон Крузо. І він мав на це підстави. Адже Шевченко добре знав цей роман, це «безсмертне творіння Дефо»², у якому його автор щоденниковими записами Робінзона Крузо показав існування на острові буйної трав'яної і деревної рослинності, утвореної різними видами, серед яких згадуються зарості зеленого тютюну, дика тростина, виноград, виткі пагони якого плелися по стовбурах дерев, багато динь, численні апельсинові та лимонні дерева, кокосові пальми, інші рослини.

В одному із записів Робінзона мовиться, що він, вийшовши на відкриту місцевість на острові, був зачарований тим, що все «навкруги зеленіло, цвіло й пахло, наче сад, насаджений людськими руками, де кожна рослина пишалася красою весняного вбрання»³.

Безсумнівно, Шевченко, створюючи мистецький твір про Робінзона Крузо, не міг оминати власних вражень героя твору від знайомства з рослинністю острова. Цим безперечно й пояснюється таке ботанічне багатство цього твору.

Розглядаючи зображені на малюнку рослини, найперше, що найбільше кидається в очі – це їх відмінність за життєвими формами, тобто за габітусом, або по-іншому – за зовнішнім виглядом. Із усіх них особливо виділяється рослина з великими соковитими ланцетоподібними, звуженими до верхівки у витягнуте вістря, листками, що зібрані в прикореневу розетку. Подібна консистенція, форма і розташування листків приземною розеткою характерні для сукулентних рослин роду агава (*Agave*) родини амарилісові (*Amaryllidaceae*), поширених у посушливих областях півдня Північноамериканського та Південноамерикан-

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 75–76.

² Шевченко Тарас. Художник. – К.: Молодь, 1961. – С. 91.

³ Дефо Д. Робінзон Крузо. – К.: Дніпро, 1985. – С. 92.

ського континентів. Не виключено, що на малюнку зображена рослина одного з видів цього роду, вирощена в кімнатних або оранжерейних умовах.

Подібним чином зібрані листки в іншій рослині, що зображена у верхньому лівому кутку малюнка. Однак її листки набагато менших розмірів і до того ж довгасті з зарубчастими або зубчастими краями.

Варто зауважити, що обидві розеткові рослини на малюнку «Робінзон Крузо» за своїм зовнішнім виглядом дуже нагадують такі ж розеткові рослини, що зображені на малюнку 38 «Нарцис та німфа Ехо». Так, розеткова рослина з великими ланцетними листками на малюнку «Робінзон Крузо» близька морфологічно до розеткової рослини з такими ж листками, що зображена біля лівого краю переднього плану малюнка «Нарцис та німфа Ехо».

Відповідно розеткова рослина з довгими зарубчастими листками, що зображена у верхньому лівому кутку першого малюнка дуже подібна до розеткової рослини з такими ж, але дещо більшими й значно почленованими по краях листками, що зображена з правого краю переднього плану другого малюнка.

Звисає над входом у печеру рослина з коротким стеблом, розгалуженим у верхній частині в щільну сукупність пагінців кулястих обрисів. Значна частина правої сторони малюнка від великої розеткової рослини зайнята виткими рослинами, які Шевченко перемалював з етюдів малюнка 26 «Городні рослини» (нижній етюд) та малюнка 27 «Декоративні рослини» (середній етюд). Це рослини з трилопатовими листками, які художником зображені темним відтінком і тому чітко виділяються на світлому фоні малюнка, та рослини з такими ж, але значно дрібнішими листками, якими рясно обліствлена низка пагонів, що звисають з уступу над входом у печеру. Листки цих пагонів, навпаки, передані світлим відтінком, що робить їх чітко окресленими на темному фоні входу печери.

Окрім рослин, зображених Шевченком на уступі входу до печери, ним зображена також рослина перед входом до печери, що росте праворуч від Робінзона Крузо, впритул із дворогою твариною, якою є одна з кіз, багато з яких водилося на острові. Має ця рослина невисоке стебло, в основі якого розвинулася розетка вузько довгастих, поступово загострених до верхівки, соковитих листків із зубчастими краями. Вздовж по стеблу такі ж листки розташовуються почергово, а на його верхівці вони, ще продовжуючи розвиватися, зібрані у велику верхівкову розетку.

Загальний вигляд зображеної на малюнку рослини, морфологія та консистенція її листків не тільки свідчать про належність до екологічної групи сукулентних рослин, але й дають підстави припускати, що зображеною художником рослиною є один із видів роду алое (*Aloe*), дуже можливо, що алое деревовидне (*Aloe arborescens*) з родини лілійні (*Liliaceae*), яке в природі поширене переважно в напівпустелях Африки, а в помірному поясі вирощується в кімнатних умовах та в оранжерей.

Моє припущення, що цією рослиною є алое знайшло підтвердження після прочитання мною роману Дефо, у якому Робінзон Крузо, знайомлячись з островом, записав у щоденнику, що він «бачив величезні рослини схожі на алое» (с. 91).

Третю позицію у згаданих десятих сепіях відведено художником твору під назвою «Самаритянка» (мал. 36). У цьому творі, який «виконано на євангельський сюжет про зустріч Христа біля колодязя з жінкою з ворожої Іудеї Самарії та про те, як він схилив її до своєї віри»¹, Шевченко використовує в його композиції один із трьох етюдів, зокрема правий, малюнок 28 «Рослини», в якому зображено приземисту розетку великих листків з виїмчасто-колючозубчастими краями.

Цю «колючолисту» рослину художник намалював на передньому плані твору в його лівому кутку, праворуч від босих ніг самаритянки, яка легко, без особливого напруження фізичних сил, несе на дугоподібно вигнутому коромислі дві амфори з водою, але лице її, а особливо очі, передають стан глибокої задуми.

Мал. 36. Самаритянка. Сепія. [49; III]

Про такий стан самаритянки наголошує у своїй праці також і З. П. Тарахан-Берега. На її думку, в цьому творі Шевченко не наслідую механічно біблійну легенду, а основну увагу приділяє самаритянці, показуючи її задуманою, абстрагованою від навколишнього середовища, в якому вона перебуває. Героїня твору, за словами З. П. Тарахан-Береги, «поволі рухається вперед, несучи воду

¹ «Самаритянка» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 193.

в амфорах на коромислі, поринувши в свої думки і ніби прислухаючись до чогось»¹. Однак автор не розкриває причини, які спонукали молоду жінку бути глибоко задуманою.

Як нам здається, причиною, яка спонукала самаритянку до такої задуми, став перш за все вчинок, який вона тільки що здійснила, відмовившись від своєї віри і прийнявши іншу. Нам здається також, що Шевченко переніс у цей малюнок етюд «колючолистої» рослини зовсім не випадково. Міг же він помістити в ньому лівий етюд із цього ж самого малюнка 28 «Рослини», на якому зображено компактну, низькорослу, очевидно, за віком ще молоду рослину з розвиненими в неї довгочерешковими великими листками. Їхні пластинки, які майже змикаються між собою, у своїй основі виразно серцеподібні й розділені на окремі, різної величини, лопаті. Зовнішній вигляд цієї рослини за умови її споглядання не викликає особливого емоційного збудження, сприймається спокійно, тоді як «колючолиста» рослина, навпаки, викликає відчутне емоційне напруження, усвідомлення стану тривоги і перестороги.

У такій же мірі Шевченко міг використати для цієї мети також лівий етюд малюнка 29 «Жук. Водяні квіти. Рослина», який дуже подібний до лівого етюду малюнка 28 «Рослини». Однак, чомусь він вважав за доцільне помістити на малюнку саме цю, колючолисту, рослину. Ми навмисно не будемо викладати свою здогадку щодо такої композиційної побудови цього малюнка, яка, як ми думаємо, має все-таки безпосередній ідейний зв'язок із вчинком, здійсненим самаритянкою. Залишимо це зробити кожному з шановних читачів, хто забажає задуматися над цією мистецькою загадкою в розглядуваному малюнку.

Правда, Шевченко «колючолисту» рослину не залишив на малюнку самотньою. За нею він домалював рослини з ланцетними довгозагостреними листками, які дуже нагадують листки прибережної водяної рослини, очевидно, молоді пагони очерету, з малюнка 38 «Нарцис та німфа Ехо», а перед нею зобразив, ніби розкидані по землі, невеличкі листки витких рослин з яйцевидними, злегка загостреними, пластинками, яких він, очевидно, «запозичив» з етюдів малюнка 27 «Декоративні рослини», бо серед листків цих рослин трапляються листки з подібною формою пластинок.

Таке куцоподібне утворення з трьох видів багаторічних трав'яних рослин, різко відмінних між собою як за розмірами, так і за формою листових пластинок, що зображене Шевченком на сепії «Самаритянка» в лівому кутку першого плану, дуже подібне до такого ж утворення цих же рослин, розташованих на першому плані, але в протилежному кутку сепії «Старець на кладовищі» (мал. 47).

Така подібність цього рослинного утворення, а також інших композиційних елементів на обох згадуваних сепіях, дала підставу мистецтвознавцю В. Яцюку

¹ Тарахан-Берега З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 130.

говорити про їх значну подібність. На його думку, Шевченко або «компопував з одних і тих же самих етюдних замальовок, або за оригінал йому правив безпосередньо один із порівнюваних малюнків, що був виконаним першим»¹. Власне таким припущенням цього автора й завершується його увага до цієї рослинної композиції, чим, очевидно, підкреслюється відсутність смислових та ідейних зв'язків між нею та іншими персонажами твору.

У своєму прочитанні твору «Самаритянка» В. Яцюк основний акцент зробив на зустрічі його героїні з Ісусом Христом, після якої «самарянка увірувала в Спасителя, а через неї увірували й інші самаряни». «Шевченко, – як стверджує цей автор, – зобразив самарянку, коли вона, натхненна словом Сина Божого, йде до Сіхари сповістити її мешканцям про зустріч з Ісусом»². Можливо, що й так. Але й можливе запитання стосовно того, чому ж тоді Шевченко зобразив на землі поруч із самарянкою, що задумана йде босоніж, «колючолисту» рослину та разом із нею не вельми декоративні частини ще двох інших рослин. Невже лише для того, щоб, говорячи його ж словами, «як змалювать на переднім стані, то воно дуже гарно»?³

На противагу уже розглянутим попереднім сепіям, у яких головні герої зображаються в різній природній обстановці – у печерах («Телемак на острові Каліпсо», «Робінзон Крузо») або в безкрайї пустелі («Самаритянка»), то у трьох наступних сепіях, у двох із яких їхні герої опиняються в непередбачуваній ситуації, зазнають мук, стаючи жертвою хижих тварин («Мілон Кротонський»), гинуть за переконання («Св. Себастьян») у лісовому середовищі, утворюваному різними породами широколистяних дерев, а в третій («Нарцис та німфа Ехо»), навпаки, любуються своїм відображенням у водному дзеркалі.

На сепії «Мілон Кротонський» (мал. 37) на її передньому плані зображено давньогрецького атлета у своєрідній сидячій позі перед великим пнем, який, судячи з малюнка, утворився внаслідок наполовину зрубаного, а решта зламаного стовбура дерева, яке впало підрубане, під власною вагою, від чого половина пня набула звичного в таких випадках вигляду – нерівну поверхню зламу з численними, різної довжини і товщини, гострими виступами деревини.

Щоб показати свою силу, Мілон хотів розчепити цього пня, однак його частини так міцно защемили йому руку, що він не зміг її висмикнути і залишився безборонним перед лісовими хижими звірами, що напали на нього.

Сюжет твору є трагічним, і Шевченко, стараючись найповніше це передати у творі, відводить не останню роль у ньому також і лісовим рослинам, якими зайнятий увесь другий план малюнка. Найперше, звичайно, – це дерева. Усі вони зображені в якомусь неприродному для них стані.

¹ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. – К.: РАДА, 2003. – С. 313.

² Там само. – С. 314.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 32.

Так, у найбільшого за товщиною стовбура дерева, що росте зразу ж за пнем, гілки дивовижно покручені, нагадують кінцівки якогось чудовиська. З лівого від глядача краю по стовбуру цього дерева, повторюючи його контур, від основи аж до гілок, простяглося плетиво довгих пагонів рослини – лязячої ліани з морфологічно не дуже чітко вираженими списовидними чи стріловидними загостреними листками, яка за допомогою додаткових корінців-причіпок, прикріплюється до кори стовбура дерева.

Мал. 37. Мілон Кротонський. *Сенія*. [51; III]

У глибині лісу групки з двох-трьох дерев теж виділяються деформованими стовбурами – нерівними, зігнутими вже майже від основи в різні сторони. Справа від пня видніється невеличке скупчення трав з перистоскладними листками, які морфологічно близькі до листків рослин, зображених на малюнку «Телемак на острові Каліпсо». Посилує трагічну атмосферу лісового середовища фігура хижої тварини, подібної на лева, що наближається до беззахисного Мілона Кротонського. З. П. Тарахан-Бережа вважає, що це лев, морда якого «дуже нагадує заросле людське обличчя, на якому виділяються жадібні очі звіра, що втупилися в жертву перед тим, як розірвати її»¹.

¹ Тарахан-Бережа З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 130.

Однак іншої думки Г. П. Паламарчук, з якою не можна не погодитися. Вона вважає, що на малюнку лев, який підкрадається до Мілона, поданий карикатурно, бо художник «користувався тут уявою і не міг створити реальний образ хижака, якого йому не доводилося бачити в натурі»¹.

До речі, чіпка рослина з морфологічно невиразними списовидними листками малюнка «Мілон Кротонський» була Шевченком також введена в композицію малюнка «На кладовищі»². Проте зображена вона на ньому зовсім в іншій іпостасі, а саме у вигляді двох груп пагонів, що звисають із фронтальної і бічної сторін вертикальної чотиригранної колони, складеної з великих кам'яних плит правильної форми. Звислі пагони добре облиствлені, їхні листки черешкові, зі списовидними пластинками, що виразно виділяються темно-коричневим забарвленням на світлому фоні частин малюнка.

Зовсім іншу атмосферу створюють рослини своїм великим розмаїттям видів і життєвих форм, які введені Шевченком у композиційну структуру твору «Нарцис та німфа Ехо» (мал. 38). Він, красень Нарцис, герой давньогрецького міфу³, зображений художником на першому плані малюнка сидячи напівголим на краю берега ставка й нахиленим над водою. Перед ним і позаду нього, а, власне кажучи, довкола нього буяє рослинність.

У спокійній стоячій воді ставка, у якій, наче в дзеркалі, Нарцис бачить своє відображення і закохується в нього. На поверхні води плавають, як ми вважаємо, листки водяної рослини жабурника та квітки якоїсь рослини не встановленої назви. Як деталлю до твору Шевченко скористався етюдом з зображенням цієї рослини на малюнку 29 «Жук. Водяні квіти. Рослина».

У воді при березі ростуть групами, очевидно, молоді рослини очерету, а понад берегом зліва і справа біля країв малюнка зображено дві приземисті розетки рослин, одна з яких утворена з відносно довгих оберненоланцетних цілокраїх листків, тоді як друга – з перистороздільних, причому в обох їх окремі листки своїми верхівками нахиляються до води, занурюючись навіть у неї. Довга паличка, яка лежить упоперек перед Нарцисом, обвита якоюсь рослиною з морфологічно нечітко вираженими серцевидно-яйцевидними загостреними та оберненоланцетними цілісними листками.

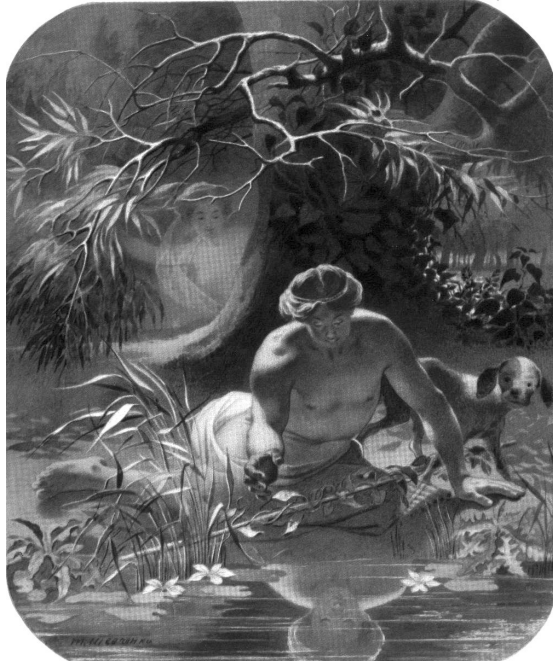
Весь другий план малюнка також достатньо багатий зображеннями рослин. Найперше – це нижня частина потужного стовбура дерева, яка подана темним фоном, на яку проектується освітлена з правого боку постать Нарциса. Біля підніжжя дерева видніється ціла група рослин, серед яких одні – пряморослі

¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 73.

² Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 65.

³ «Нарцис та німфа Ехо» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 34.

з серцевидно-яйцевидними загостреними листками інші, очевидно, є виткими або чіпкими, що вкрили передню частину стовбура цього дерева. Ростуть вони вгору по стовбуру, чіпляючись за його кору, до першої, дуже розгалуженої бічної гілки, верхів'я якої, звисаючи ледь не до самої землі, густо облиствлене ланцетними листками. Судячи з форми пластинок цих листків, які розвинулися на стеблах гілки, це, безсумнівно, є гілка верби, а, отже, й стовбур дерева, від якого вона відходить, є стовбуром цієї рослини.

Мал. 38. Нарцис та німфа Ехо. *Сенія*. [52; III]

Зображення на цьому малюнку інших трав'яних рослин узяті Шевченком з етюдів малюнка 26 «Городні рослини» та малюнка 27 «Декоративні рослини».

Цікаво, що лівий з боку глядача край висхідного підніжжя стовбура верби Шевченко зобразив вільним від рослин, оскільки в цей відкритий простір між стовбуром і звислим верхів'ям гілки він помістив фігуру німфи Ехо, яка нагадує німфу Каліпсо з малюнка «Телемак на острові Каліпсо»¹.

Німфа Ехо заглядає з-за стовбура дерева на задивленого у своє відображення Нарциса. Обоє вони, як відомо, були закохані: Нарцис у своє відображення у воді ставка, німфа Ехо – в Нарциса. На жаль, фінал такого кохання виявився невтішним для обох закоханих: Нарцис зачах від свого кохання й перетворився

¹ Описи та коментарі / Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 33.

у квітку, яку назвали його ім'ям, а німфа Ехо «висохла від безнадійного кохання, що від неї залишився лише звук»¹.

Цілком відмінним від попереднього твору за ідеєю, сюжетом і, відповідно, композицією є твір «Св. Себастьян» (мал. 39). Центральний образ малюнка – це напівоголена могутня постать Себастьяна з хрестиком на шиї, обидві розкинуті в сторони руки якого прив'язані міцними мотузками до протилежних товстих гілок потужного стовбура дерева, та ще й із глибоко прониклою в тіло стрілою, випущеною з ворожого лука. Такою мученицькою смертю завершив він своє життя за приналежність до християн².

Мал. 39. Св. Себастьян. *Сенія, білило*. [53; III].

Ліворуч від постаті Себастьяна Шевченко намалював трав'яні рослини, серед яких на передньому плані чітко виділяється одна з них, як здається з першого погляду, нібито з прямостоячими пагонами і глибоко розчленованими, пальчатороздільними листками. Її Шевченко зображує світлим тоном на темному тлі малюнка, завдяки чому вона, після споглядання постаті Себастьяна, повертає першою до себе увагу.

¹ Описи та коментарі / Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 32.

² Там само. – С. 33.

При детальнішому вивченні зображення цієї рослини виявляються, що стебла її тонкі й, очевидно, неміцні, не здатні підтримувати себе у вертикальному положенні, бо мають численні вусики для прикріплення до певної опори, ростуть вище гілок, до яких прив'язані руки Себастьяна.

Аналізуючи морфологію зображеної Шевченком на малюнку рослини, мимоволі напрошується два запитання. По-перше, чому на малюнку зображено чіпку рослину з вусиками, для яких немає опори, за яку можна було б зачепитися, адже стовбур дерева має значну товщину й здається малоюмовірним, щоб він міг послужити опорою, якою могла би скористатися рослина за допомогою своїх вусиків. По-друге, чому на малюнку зображено рослину з такою сильною розчленованістю листків та кволістю стебел?

Відповідь на обидва запитання, як нам здається, полягає в тому, що Шевченко не випадково обрав для малюнка, трагічного за своїм змістом, рослину, яка своєю морфологічною будовою (наявність вусиків за відсутності для них опори, слабкість стебел і сильна розчленованість пластинок листків) символізує екстремальність екологічних умов їх існування, у яких вона опинилася, а, можливо, й безвихідь такого існування. Стан рослини, як бачимо, не дисгармоніює з трагічним звучанням малюнка, з зображенням стану його головного персонажа, а, навпаки, повністю узгоджується з ним, більше того, суттєво його посилює.

Безперечно, доля Себастьяна, на жаль, є трагічною. «Він, – як відзначає З. П. Тарахан-Берега, – жорстоко покараний, однак на обличчі не видно ні страждання, ні каяття. Це мужня, безстрашна, непохитна в правильності своїх переконань людина, що страждає в ім'я високої мети, яка допомагає їй витримати нелюдські муки»¹.

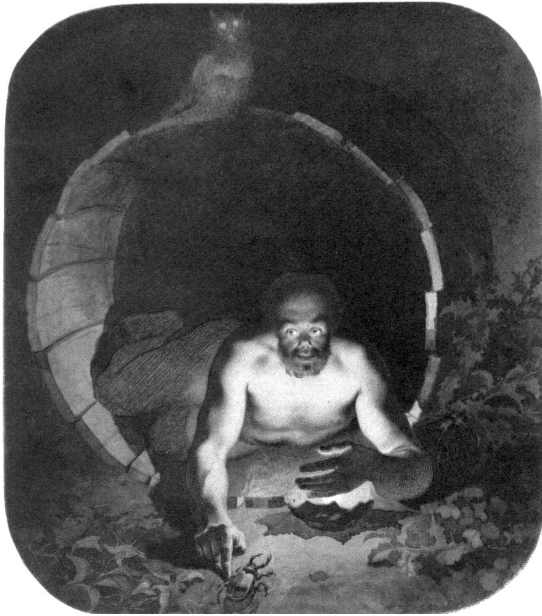
Авторка має цілковиту рацію, вказуючи, що образ святого Себастьяна, зображений Шевченком у цьому однойменному творі, цілком співзвучний самому художнику, який витримував нелюдські умови заслання, але не скорився царю-тирану й усій його імперській системі.

І, насамкінець, розглянемо, як і всі попередні твори, під ботанічним кутом зору останній твір із циклу десяти сепій, написаних Шевченком улітку 1856 року в Новопетровському укріпленні. Ним є твір під назвою «Діоген» (мал. 40).

В «Описах та коментарях» до третього тому мистецьких творів Тараса Шевченка вказується, що художник використав як деталь для цього малюнка етюд із малюнка 30 «Будяк», на якому зображена верхня частина цієї рослини з великими, близькими до перистороздільних, видовженими, гостро колючими по краях листками².

¹ Тарахан-Берега З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 131.

² Описи та коментарі / Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 75.

Мал. 40. Діоген. *Сенія, бістр.* [55; III]

Справді, роздивляючись малюнок «Діоген», зауважуємо, що права його частина між краєм бочки, що лежить на землі, і в якій живе Діоген, та краєм малюнка, замальована нечітко вираженими листками рослини, що подібні до листків будяка на однойменному етюді. Однак, лише подібні, бо листки рослини на малюнку виділяються більшою розчленованістю листової пластинки і їх можна віднести до перисторозсічених, тоді як листки будяка на етюді є за ступенем розчленування своєї пластинки близькими до перистороздільних.

Варта уваги ще одна деталь малюнка, що пов'язана з рослинами. Окрім листків будяка, що зображені з правого боку малюнка, Шевченко на його лівому боці, безпосередньо біля нижнього краю, малює фрагмент лежачого погона з черешковими списовидними листками, яких немає на етюдах, виконаних у Новопетровському укріпленні.

Обрамлення Діогена в бочці двома різними рослинами, одна з яких із колючими листками, а друга – зі списовидними, тобто такими, що подібні на предмети, які застосовуються у войовничих справах, безсумнівно, не є випадковим. Думаємо, що художник зробив це цілком усвідомлено.

Створюючи мистецький твір про давньогрецького філософа, який «заперечував користь цивілізації для людини й наполягав на необхідності повернення до «природного стану»¹, й зображуючи його лежачим у бочці з дерев'яних дощок, що служила йому оселею, Шевченко, як ми думаємо, обрамляючи героя

¹ «Діоген» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 191.

свого малюнка такими символічно «войовничими» рослинами, висловив як представник цивілізованого світу, своє негативне ставлення до неприйнятної йому філософії Діогена.

Варто додати, що суть учення цього філософа не обмежувалася лише запереченням загальнолюдського поступу. Він проголошував незалежність людини від умовностей світу, заперечував державу та вважав себе громадянином світу, надбання культури відносив до чинників, які вступають у суперечності з природою людини, а сенс людського життя вбачав не в розкоші і багатстві, а в аскетичній добродішності¹.

Наголосимо, що таке тлумачення суті філософії головного героя твору Шевченка «Діоген» наводиться у виданнях енциклопедичного характеру. З нею, на нашу думку, збігається символічне звучання деталей ботанічного змісту, введених Шевченком у композиційну структуру твору.

Однак не можемо не зауважити, що в літературі з приводу цього твору Шевченка існують зовсім інші думки, фактично протилежні викладеним вище. Правда, автори цих думок не приділяють уваги ботанічним деталям твору, зосередивши свої судження виключно на головному персонажі та його філософських поглядах, а, отже, на ставленні до нього автора твору.

Так, Г. П. Паламарчук вважає, що Шевченко «відчував симпатію до цього грецького мислителя, що пристрасно шукав істину й справжню людину серед розбещених і морально спустошених представників грецької аристократії»².

Вона також висловлює припущення, що Шевченко чи то на знак певної солідарності до свого героя, чи співчуваючи йому, надає обличчю Діогена навіть своєї зовнішньої подібності. Більше того, продовжує свою думку Г. П. Паламарчук, вираз обличчя мешканця бочки-житла Діогена, а особливо погляд його широко відкритих очей є свідченням глибокого розуму цієї людини. Із цією обставиною не випадково над головою Діогена, на верхньому краю бочки, зображено сову як символ мудрості.

Практично в такому ж ключі трактує твір Шевченка З. П. Тарахан-Береза. Вона вважає, що твір Шевченка «Діоген» є «ніби підсумком його глибоких роздумів», у якому зображений філософ, що «виявив протест найбільш прощарків античного рабовласницького демосу проти пануючого ладу»; над бочкою, в якій перебуває Діоген, «сидить сова (символ мудрості)», а його житло «підтверджує слова поета про те, що людині потрібно дуже мало для фізичного існування, вона може до мінімуму як Діоген, звести свої потреби, однак не в силі відмовитися від духовного життя...». І далі З. П. Тарахан-Береза продовжує:

¹ Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1966. – С. 612.

² Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 77.

«В образі Діогена [...] змальований мислитель, який, незважаючи на убогість обстановки, стоїть вище підлості, жорстокості навколишнього світу»¹.

Вона вважає, що таким і був сам Шевченко, автор твору «Діоген», якого ні заборона царя писати і малювати, ні жорстокі умови заслання не зламали його творчий дух, не змусили замовкнути його слово, не скорили його ні фізично, ні морально.

Безперечно, додамо від себе, що все це так щодо мужності і незламності духу поета і художника, однак щодо ставлення його до філософії Діогена, не вдаючись у ширшу аргументацію, що не є нашим завданням, обмежимося лише лаконічним міркуванням, що, очевидно, все це не зовсім так.

Якщо б Шевченко (на хвилинку припустимо таке!) поділяв погляди Діогена, то, напевно, на малюнку краї отвору його житла-бочки були б оповиті лавровими листками, а не листками сильно розчленованими і гостро колючими по краях, як у будяка. Та й, напевно, не намалював би він перед бочкою-житлом Діогена фрагмент лежачого на землі пагона зі списовидними листками, що за формою пластинок подібні на металевий наконечник одного з видів холодної зброї, якою є спис. Не намалював би він, окрім уже названих рослин, запозиченого з етюдів малюнка 29 «Жук. Водяні квіти. Рослина» зображення жука, який, як видно з малюнка, рішуче повзе до Діогена, націливши на нього свою «зброю» – два великі, розставлені на голові, серповидні зазублені роги.

Не лише на розглянутих 10 сепіях, Шевченко продовжував далі практикувати включення в композицію своїх наступних творів зображень рослин, запозичених із раніше виконаних етюдів. Так, на малюнку 41 «Т. Г. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою», художник зобразив на першому плані напівоголеного казахського хлопчика в національному головному уборі, який сидить у кімнаті з відчиненими дверима поблизу порога й вказівним пальцем правої руки спонукає теж сидячу на задніх лапках кішку до гри з ним.

За цією дитячою забавою з глибини двору з цікавістю споглядає автор малюнка, який теж присів на якийсь предмет перед відчиненими дверима якогось приміщення, закинувши ногу на ногу й обхопивши руками її коліно. Весь третій план малюнка – ген на горизонті – це густе, передане практично одним тоном скупчення дерев, перед якими на освітленому сонцем полі добре помітна рослина соняшника, стебло якої вигнулося дугою під доволі великим, може, аж надто великим, колесовидним і, очевидно, ваговитим суцвіттям, що йменується за ботанічною термінологією кошиком.

Ваговитим воно стає в кінці літа, коли з численних, розташованих на спільному квітколожі трубчастих двостатевих квіток після їх запилення та запліднення, розвинуться плоди сім'янки, маса яких, у міру дозрівання, поступово збіль-

¹ Тарахан-Берега З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 135–136.

шуватиметься, а прямостояче до цвітіння стебло, не витримуючи тягара кошика з плодами, нагинатиметься донизу, до землі, набуваючи дугоподібної форми.

Мал. 41. Т. Г. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою. *Сенія*. [56; III]

На підставі такого вигляду соняшника можна припустити, що малюнок був виконаний художником десь під кінець літа, коли рослини вступають у фазу плодоношення.

Не виключено, що на малюнку зображено один із тих багатьох соняшників, які, як згадує дружина коменданта Новопетровського укріплення Агата Ускова, Шевченко насіяв і вирощував біля своєї улюбленої альтанки, що знаходилася недалеко від будинку Ускових. Вони нагадували йому таку рідну, але далеку Україну¹.

Перебуваючи на казахській землі, Шевченко цікавився культурою і побутом казахів, які, як і їхні діти, ставали персонажами його мистецьких творів. Одним із них є твір «Щасливий ловець» (мал. 42), на якому зображена майже ідилічна картина на березі моря з казахським хлопчиком, який втомлений після риболовлі, приліг просто на землю та заснув. Не порушує його щасливого і глибокого сну навіть шелестіння очерету, запозиченого художником з етюда

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 194.

«Очерет» (мал. 31), і зображеного на другому плані малюнка у вигляді скупчення облиствлених вегетативних низькорослих пагонів, серед яких виділяються два генеративних, які нахилені під вагою своїх великих волотевидних суцвіть, та один зламаний, що лежить на землі, майже торкаючись своєю верхівкою сонного хлопчика.

Мал. 42. Щасливий ловець. *Сеня*. [57; III]

Особливістю цього твору є ще й своєрідна його форма у вигляді кола, яку, на думку Г. П. Паламарчук, художник використав як прийом концентрації уваги глядача на постаті хлопчика. Загалом, як продовжує далі згадувана авторка, від зображеної Шевченком картини на узбережжі Каспійського моря «віє невимушеною простотою, теплом, щирістю і безпосередністю», а найголовніше, «твір свідчить про любовне ставлення художника до свого малого натурника»¹.

Не оминув Шевченко можливості використати зображення рослин також у малюнках, серія яких, за висловами їхніх інтерпретаторів З. П. Тарахан-Берези² і Д. В. Антоновича³, була відповідно «фінальним акордом у творчості митця

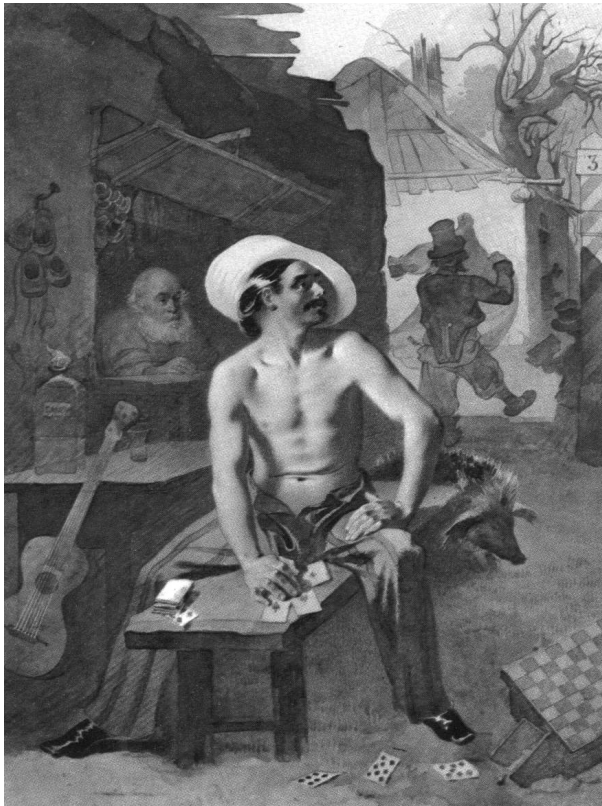
¹ Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 61.

² Тарахан-Бережа З. П. Шевченко – поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 143.

³ Антонович Д. В. Шевченко – маляр. (Вступ. слово С. А. Гальченка; Післямова Т. І. Андрущенко. – К.: Україна, 2004. – С. 202.

періоду заслання» та як «остання велика рисувальна праця Шевченка на засланні». Цією серією були сатиричні малюнки під назвою «Притча про блудного сина», яких художником планувалось дванадцять, але з певних причин виконав він лише вісім. Мета їх створення полягала у прагненні Шевченка до використання сатири для виправлення ганебних вад тогочасного суспільства, «темного напівтатарського купецтва», його морального падіння. Як і в багатьох попередніх творах, так і в творах цієї серії, зображення рослин у їх композиційній побудові несуть відповідне символічне навантаження, що узгоджується з ідейним спрямуванням твору, урізноманітнює звучання його мистецьких деталей.

Таку роль рослин бачимо, зокрема, у першому творі серії «Притча про блудного сина» під назвою «Програвся в карти» (мал. 43). Зображене на третьому плані малюнка дерево з покрученими і голими без листків гілками цілком символізує стан головного персонажа його першого плану – молодого картяра, що сидить на стільці, напівголий, бо, очевидно, програв у карти останню сорочку, з розщепленими штанами, бо, очевидно, готовий також і їх виставити як заставу в картярській грі.

Мал. 43. Програвся в карти.
Туш, бістр. [62; III]

Напівголий картяр із покрученою життєвою долею і безлисте дерево з покрученими гілками складають єдиний ідейний ансамбль Шевченкового твору. Стає очевидним, що зображення дерева на малюнку є усвідомленою дією Шевченка в компонованні образних структур малюнка. Очевидним стає і те, яким би недоречним на цьому малюнку виглядало б дерево з пишною кроною та ще й у квітучому стані.

До речі, зображене Шевченком на цьому малюнку безлисте дерево, в якого стовбур у верхній частині зігнутий вправо фактично під прямим кутом, а його бічні гілки навдивовижу криві, є зображенням верхньої частини засохлого дерева з малюнка 20 «Мангишлацький сад». Нарисоване це дерево на першому плані з правого краю малюнка й відокремлене від решти густо розташованих дерев великими брилами каміння.

Потрібно зауважити, що зображення дерева на малюнку «Програвся в карти» не є точною копією верхньої частини дерева з малюнка 20 «Мангишлацький сад». На ньому передано загальний вигляд верхньої частини дерева, передано з достатньо високою точністю окремі зображення тонких гілочок і лише допущено незначні відхилення щодо передачі товщини двох більших гілок: на малюнку-оригіналі вони товстіші, тоді як на малюнку-копії вони, навпаки, тонші. При цьому на копії дорисована ще третя, значно більша гілка, порівняно з тими, що є на малюнку-оригіналі.

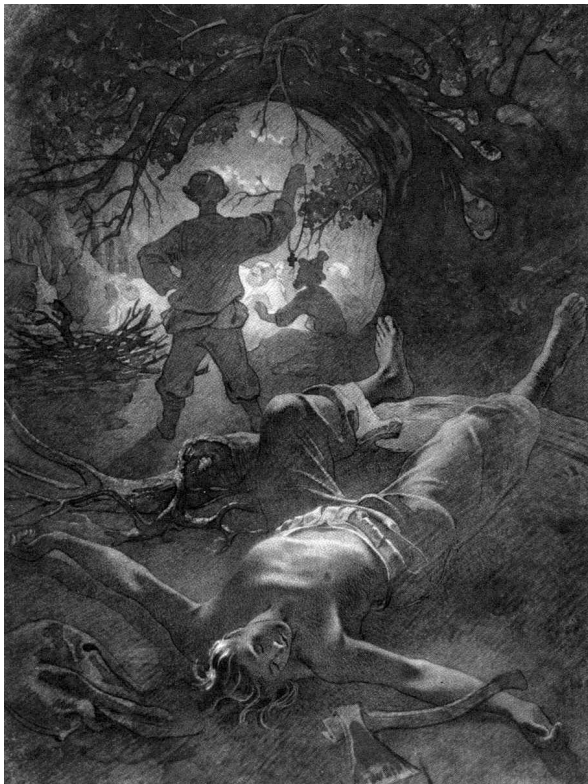
Подібний відносно «вільний» спосіб перенесення зображення того чи іншого предмета чи його частин із одного малюнка на інший нерідко практикувався Шевченком у його мистецькій діяльності. Підтвердження цьому знаходимо в праці В. М. Яцюка, який наводить приклад із етюдом «Гілля дуба», якого як деталь до картини «Катерина» Шевченко використав у дещо зміненій ним конфігурації¹.

Використав Шевченко рослинний компонент також і в іншому малюнку серії «Притча про блудного сина» під назвою «Серед розбійників» (мал. 44). Цей компонент представлений в композиції твору ненормальною формою дерева, якої воно набуває в екстремальних умовах для свого існування. Така форма дерева суттєво підсилює трагізм людини, яка опинилася в ненормальному людському середовищі, у якому стосунки між людьми будуються лише на силі, жорстокості та безсердечності, а життя людини в ньому немає ніякої вартості.

Свідченням цьому є зображене Шевченком на весь передній і середній плани твору лежаче тіло молодого хлопця з розпростертими руками, якого позбавив життя гурт розбійників, силуети яких видніються геть у глибині лісу, освітлені полум'ям вогнища, навколо якого вони, напевно, діляться враженнями від здійсненого ними вчинку.

¹ Яцюк В. М. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 71.

Щоб сконцентрувати увагу глядача на винуватцях людської трагедії, Шевченко малює не зовсім природну форму дерева, стовбур якого вигнутий як арка, у її площині видніються на освітленому вогнищем третьому плані малюнка силуети розбійників. Така дивовижна форма дерева з покрученими, здебільшого голими гілками, не є витвором фантазії художника. Подібної форми дерева Шевченко зустрів і змалював в екстремальних для них умовах життя, зокрема, на вапняковому субстраті між уламками скель і каміння на півострові Мангишлак. Серія малюнків таких дерев у його мистецькій спадщині, як ми уже згадували раніше, мають спільну назву «Мангишлацький сад»¹.

Мал. 44. Серед розбійників. *Туш, бістр.* [66; III]

Змальоване ним одне з таких дерев Мангишлацького саду, що зображене на малюнку 21 «Мангишлацький сад», за окремими деталями стовбура і крони дуже подібне до дерева, зображеного на малюнку 44 «Серед розбійників».

Зауважимо, що в розділі «Описи та коментарі» до творів третього тому «Мистецької спадщини» Тараса Шевченка, у яких подаються відомості про

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина в чотирьох томах. Т. III. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 19–28.

використання Шевченком етюдів чи навіть зображень окремих рослин на тих чи інших малюнках, в описі до малюнка 44 «Серед розбійників» не вказується про використання в його композиції частини малюнка 21 «Мангишлацький сад», як і, навпаки, не вказується в описі останнього малюнка про використання його частини в композиції малюнка 44 «Серед розбійників».

Теж саме стосується використання Шевченком частини зображення засохлого дерева з малюнка 20 «Мангишлацький сад» як мистецької деталі малюнка 43 «Програвся в карти», про що теж не вказується в їх описах і коментарях у третьому томі «Мистецької спадщини».

Судячи з усього, як нам здається, ми вперше наголошуємо на цій особливості чотирьох названих вище Шевченкових малюнків із серії «Притча про блудного сина».

Розділ 4

**РОСЛИНИ В МИСТЕЦЬКІЙ ТВОРЧОСТІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ З ЗАСЛАННЯ**

**4.1. Образи рослин різних життєвих форм
у завершених творах петербурзького періоду**

Завдяки клопотанням друзів Тараса Шевченка його було звільнено з заслання, як він сам писав, із тієї незамкненої тюрми, де мучився, але не каюся понад 10 років, починаючи з прибуття 8 червня 1847 року в Оренбург, а згодом в Орську фортецю й до 2 серпня 1857 року, коли він покинув Новопетровське укріплення.

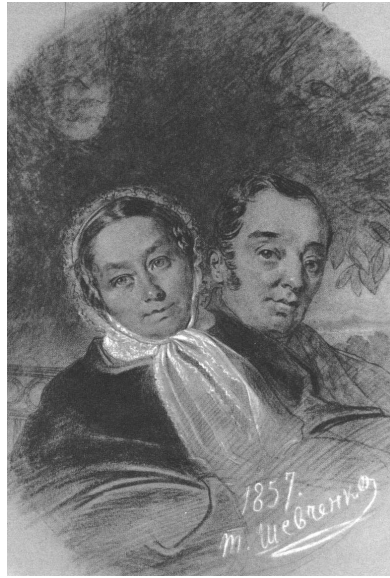
Художник і поет формально опинився на волі, однак для нього вона виявилася «хиренною» завдяки постійному таємному нагляду за ним царської охорони. Та, переборюючи всі життєві незгоди, талант Шевченка спонукає його до нових діянь пензлем і пером. Доробок художника, створений ним в останній період життя (1857–1861 рр.) містить 130 творів, виконаних під час подорожі по Волзі від Астрахані до Нижнього Новгорода, у Нижньому Новгороді, в Москві, Петербурзі та в Україні, які склали окремих, четвертий, том його «Мистецької спадщини».¹

Укладачі цього тому поділяють всі твори художника на 5 груп, до кожної з яких відповідно віднесено: а) завершені твори, б) рисунки з альбома 1859 року, в) ескізи, етюди та начерки цього ж року, г) один твір, який потребує підтвердження щодо його авторства та д) 9 творів, виконаних Шевченком у період із 1840 до середини 1850-х років, які не були включені в попередні томи його мистецької спадщини.

Важливо зауважити, що й у цей період свого життєвого та творчого шляху Шевченко не покидав зацікавлення рослинами, якими він милувався, споглядаючи їх у природі, робив із них етюди та вносив їх у сюжетне тло своїх творів. Звичайно, їхні зображення присутні не в усіх його творах, але в тих, у яких вони є, ми розглянемо кожен із них зокрема.

Із групи завершених творів розглянемо малюнок «Портрет подружжя Якобі» (мал. 45). Цікавим, як нам здається, він є тим, що портрет цього подружжя нарисований на іншому, раніше виконаному на цьому тонованому папері рисунку, який Шевченко сильно заштрихував, зокрема більше в центрі над головами подружжя і з поступовим послабленням штриховки до його країв.

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

Мал. 45. Портрет подружжя Якобі.
Італійський та білий олівець. [16; IV]

Завдяки такому неоднаковому заштриховуванню верхньої частини малюнка виразно простежуються залишки попереднього малюнка. Так, праворуч від голови М. К. Якобі виразно видно нарисований фрагмент гілки з групою листків із довгастими, цілокраїми і загостреними пластинками, що нагадують листки лавра благородного (*Laurus nobilis*). Теж група таких листків, але сильніше заштрихованих, простежується досить добре у верхньому правому кутку малюнка. Дещо вище і лівіше від них помітне паличкоподібне зображення, а ліворуч від голови дружини Якобі, біля самого краю малюнка помітні фрагменти однієї чи двох безлистих гілок.

Цікавим є також те, що у верхньому лівому куті малюнка на його заштрихованому фоні простежується більш світле зображення, яке схоже на голову людини без виразних рис обличчя. Як нам здається, елементом попереднього малюнка, що ліворуч від пані Якобі, є зображення декорованої загорожі (дерев'яної чи металеві) та дві дугоподібні лінії, які надавали малюнкові овальної форми, а праворуч від глави подружжя простежується ряд контурних дерев, а за ними – лінія крайнеба. Зауважимо, що автори «Описів та коментарів» до IV тому «Мистецької спадщини» Шевченка, очевидно, не надали відповідного значення присутнім фрагментам попереднього малюнка на малюнку «Портрет подружжя Якобі», оскільки в коментарях до нього про цю його особливість немає жодних їхніх міркувань.

Своє, майже традиційне для картин Шевченка, місце, зокрема, на передньому плані, займають зображення окремих органів рослин на малюнку 46 «Русалки», що виконаний художником на замовлення П. А. Кочубея. Цей малюнок нібито є ескізом до розписів стін і плафона в будинку замовника, яких так

і не вдалося здійснити Шевченкові¹. Органами рослин, що зображені у правому нижньому кутку цього малюнка, є дві квітки та п'ять, тісно зближених округло-овальних, глибоко серцевидних в основі, цілокраїх листків, які плавають на поверхні води, а ще дві квітки художник помістив на зображеннях русалок: одну на вуалі поблизу руки русалки, яка звернена до глядача спиною, а другу біля прикрашеної стрічками голови верхньої русалки, які розвіюються під час виконаного нею разом із своїми подругами швидкого повітряного танцю.

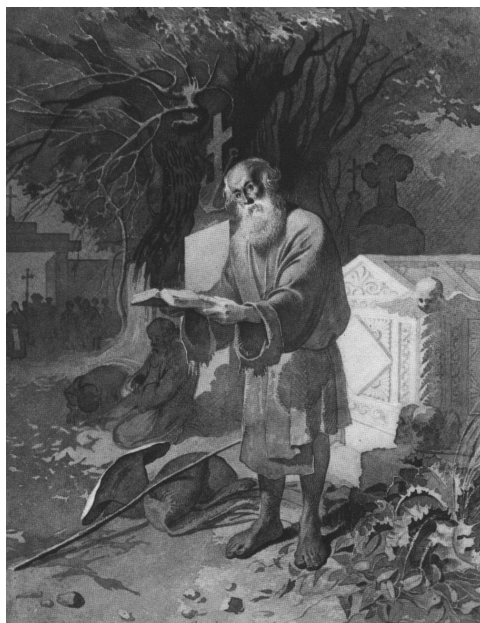
Мал. 46. Русалки. Сепія, білито. [37; IV]

Для зображення на малюнку групи плаваючих листків Шевченко використав один із етюдів малюнка 29 «Жук. Водяні квіти. Рослина», виконаного ним улітку 1856 року під час перебування на засланні в Новопетровському укріпленні. Крім трьох квіток, на цьому етюді зображено лише два, віддалених один від другого, плаваючі листки, які, про що ми вже відзначали раніше, судячи з форми їхніх листових пластинок, належать водянній рослині жабурнику звичайному (*Hydrocharis morsus-ranae*), а щодо квіток, то це квітки не цього, а якогось іншого виду, бо в жабурника внутрішні частини оцвітини мають три білих пелюстковидних листочки, а не п'ять, яких ми бачимо на малюнку.

Окрім зображених на малюнку «Русалки» в його правому нижньому кутку плаваючих листків та квіток водяних рослин, на ньому в його нижньому лівому кутку є зображення також цілого пучка невідомої водяної рослини, гнучкі стебла якої з дрібними світлуватими та темнуватими листками обвили ногу русалки, що пливе, розпустивши на поверхні води пишне волосся.

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 26.

Рослини присутні й у композиції малюнка 47 «Старець на кладовищі», але їх присутність у ній є не декоративною, а цілком, як ми вважаємо, належним чином усвідомленою Шевченком, який їх використовує для підсилення сумної атмосфери цвинтарного середовища, центральною фігурою в якому зображено людину похилого віку, очевидно, мандрівну і бідну, яка, знявши капелюха з широкими крисами й поклавши його разом із речовим мішком і довгою паличкою на землю поруч себе, стоїть босоніж, тримаючи перед собою обома руками розкриту книгу й щось із неї прочитавши, спрямувала погляд своїх розумних очей у небо, обдумуючи вчитане з цієї книги.

Мал. 47. Старець на кладовищі. *Сепія*. [39; IV]

Доля цієї людини з мудрим виглядом лица, очевидно, незавидна. Тому Шевченко, окрім надгробків і надмогильних хрестів, зображує на малюнку рослини, які символізують життєвий песимізм для головного персонажа малюнка, як і надгробок, що знаходиться за його спиною, передня стінка якого художником недаремно подається максимально освітленою.

Що ж це за рослини на цьому малюнку? На його передньому плані в правому нижньому кутку зображено розеткову рослину з перистороздільними пластинками великих листків, частки яких по краях мають колючі зубчики. Такі листки характерні для будяків, із одного з яких Шевченко виконав етюд (мал. 30), та осотів, які, крім клопоту, нічого іншого людині не приносять.

Поруч цієї «колючолистої» рослини Шевченко зобразив ще дві інші. Так, одну з них він нарисував зразу ж за нею у вигляді пучка вузьколінійних лист-

ків, злегка нахилених до правого краю малюнка, а другу зобразив перед нею лежачими на землі фрагментами її пагонів із кволими стеблами й списовидними листками. Скоріше всього, це, очевидно, якась чіпка рослина, яка для свого життя потребує відповідної опори. Як «колючолисту» рослину, так і чіпку зі списовидними листками, Шевченко уже зображав на малюнку 40 «Діоген».

До речі, рослинна композиція із трьох видів рослин різних за морфологією своїх вегетативних органів, найперше листків, та життєвою формою, що зображена в правому нижньому кутку малюнка 47 «Старець на кладовищі», дуже подібна до такої ж композиції рослин, яку художник помістив у лівий нижній куток малюнка 36 «Самаритянка».

Малюнки «Самаритянка» та «Діоген», які вміщені в третьому томі Шевченкової мистецької спадщини, виконані їх автором під час перебування у Новопетровському укріпленні¹. Там же, а не в Петербурзі, після повернення з заслання, як вважає В. Яцюк, була виконана також сепія «Старець на кладовищі»².

Однак композицією із трьох видів трав'яних рослин не вичерпується «ботанічна» насиченість малюнка «Старець на кладовищі». Розглядаючи докладніше композицію малюнка, бачимо, що за спиною старця Шевченко зобразив дерево з нечітко окресленим стовбуром, але з дуже непривітною для ока кроною з багатьох покручених гілок, яка дуже нагадує крони тутових (шовковицевих) дерев, що ростуть на скелях у Мангишлацькому саду, умови життя яких є надто несприятливими.

Отже, можемо дійти висновку, що всі компоненти малюнка Шевченка, що представлені неживими (надгробні споруди) та живими (трав'яні і деревні рослини) об'єктами за своїм змістовим і символічним значенням об'єднані єдиною ідейною сув'яззю твору, що передає незавидний стан людини з нещасливою життєвою долею.

Зауважимо, що твір Тараса Шевченка «Старець на кладовищі» став предметом глибокого та оригінального за своїм змістом та особистісним баченням зображуваних у ньому суб'єктів і подій художнього аналізу, здійсненого мистецтвознавцем В. Яцюком³. У ньому, зокрема, наголошується на виразній автобіографічності творчості художника, свідченням чому може слугувати й сепія «Старець на кладовищі» з її «прихованим або кодованим автобіографічним змістом». Не менш переконливим свідченням цьому є також те, що «обличчя старця художник малював із себе або послуговувався автопортретом».

Однією з характерних ознак творчого процесу Тараса Шевченка, як відзначає автор цього аналізу, є «повторне звернення до вже витворених художніх об-

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 31, 34.

² Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. – К.: Рада, 2003. – С. 317.

³ Там само. – С. 302–317.

разів та композиційних моделей». Власне твір «Старець на кладовищі» й у цьому контексті є вдалим прикладом, бо «коли уважно вдивляєшся в це Шевченкове малювання, складається враження, що подібне уже десь бачив».

І справді в цьому творі знаходиться чимало композиційних елементів інших творів художника. Це й дерева з «Мангишлацького саду», і Біблія, яку з самозаглибленням читає герой твору «Робінзон Крузо», й торба біля ніг старця, що нагадує таку ж із сепії «Серед розбійників», і окремі представники з групи трав'яних рослин із декількох творів, серед яких «Діоген», «На кладовищі», «Самаритянка».

Та попри ці особливості твору «Старець на кладовищі», а також і решта інших, нас все ж таки цікавить ботанічний аспект аналізу цього твору, зокрема трактування в ньому ролі рослин, найперше групи трав'яних, що в його композиції зображені художником на першому плані в нижньому правому кутку. Потрібно відзначити, що цій групі рослин автор аналізу Шевченкового твору приділив належну увагу й розглядає її в глибоко символічному значенні, в найтіснішому логічному взаємозв'язку з іншими елементами композиції твору.

Ним, до речі, відзначається, що різні види повторів у творчості поета-художника Шевченка зводяться до числа три. Трійка, за його твердженням, у Шевченка є «моделлю творення світу художніх образів». Вона, трійка, «в її найзагальнішому, абстрагованому вигляді символізує народження духу з матерії, асоціюється з Трійцею і є формулою світобудови».

Ми навели це твердження із здійсненого В. Яцюком аналізу твору «Старець на кладовищі» не випадково. Саме в цьому контексті ним розглядається символізм групи рослин у Шевченковому творі, у якому вони, як уже згадувалося вище, розташовані в ньому на першому плані в нижньому правому кутку, а за ними й за спиною старця художником зображено надгробок, в архітектурі якого унаочнено символ трійки, яка «віддавна співвідносна з трьома світами: небесним, земним і підземним».

Так, за В. Яцюком, угорі на одному з передніх рогів надгробка, зображено ангела, який є символом чистоти і вісником Бога. Середня (вертикальна) частина рогу надгробка має спіралеподібне оформлення, що символізує взаємопов'язаність життя і смерті. У нижній частині рогу зображено три черепи, що слід розглядати, як «тричі посилений символ смертності всього сушого».

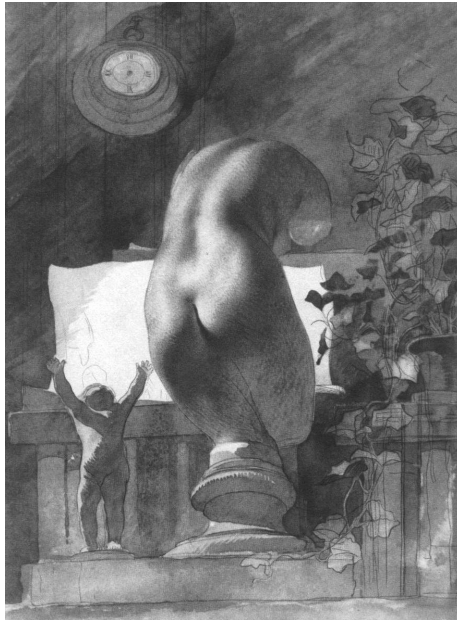
Наведений опис надгробка здійснено нами для того, щоб проілюструвати, в який спосіб автор аналізу твору пов'язує символізм архітектурних деталей надгробка з символізмом групи трав'яних рослин, які становлять єдину сув'язь, що починається «від голови янгола по вертикалі через символ смерті» й далі «до куща зела з трьох видів рослин», де й завершується. «Рослини, – як відзначає В. Яцюк, – з огляду на їх річний цикл, символізують смерть і нове відродження життя».

Таким чином, зображена Шевченком у правому нижньому кутку твору «Старець на кладовищі» компактна композиція із трьох різних за морфологією вегетативних органів трав'яних рослин, розглядається мистецтвознавцем В. Яцюком не тільки, як деталь у художньому полі цього твору, а й як деталь особливу, наділяючи її глибокою філософською символікою.

Таке наділення, додамо від себе, символічним означенням зображених на малюнку трав'яних рослин має цілком природне підґрунтя. Справді, саме трав'яні рослини завдяки своїм біологічним властивостям, незалежно від того, чи це однорічники з насіння, чи багаторічники з підземних або приземних бруньок відновлення кожної весни відроджують відмерлі попередньої осені надземні пагони генерацією нових пагонів. І так відбувається щорічно впродовж онтогенезу кожної особини й нескінченно довго впродовж існування виду.

Такий безперервний процес відмирання у рослин пагонів старої генерації і заміною їх генерацією новою символізує нескінченність буття живої матерії, торжество життя у всіх його формах і проявах.

До творів, які виконав Шевченко, повернувшись із заслання, цікавим з ботанічної точки зору є також твір «Натюрморт» (мал. 48). Цікавим він є тим, що в ньому, як і в низці інших творів художника, можна бачити прихильність Шевченка до зображення в їхніх композиціях витких чи чіпких рослин із довгими кволими та гнучкими стеблами. Так, практично по всьому його правому краю спостерігаємо одну з таких рослин із серцевидними, невиразно п'ятилопатеви-ми, листками, верхівка непарної лопаті яких є коротко загостреною.

Мал. 48. Натюрморт. *Олівець, сепія*. [57; IV]

Варто зауважити, що серед 67 завершених творів, виконаних Шевченком після заслання, лише в трьох малюнках цього періоду, якщо не брати до уваги малюнок «Портрет подружжя Якобі», на якому є залишки зображень листків рослини від попереднього малюнка, він свідомо використовує зображення рослин для повнішого відтворення умов середовища, в якому діють персонажі твору («Русалки»), або підсилення емоційного, зокрема, песимістичного настрою, який навівається компонентами навколишнього оточення, в якому опиняється головний персонаж твору («Старець на кладовищі») чи для декорування складників натюрморту, зображених на однойменному малюнку. Варто зауважити також і те, що зображені на малюнках «Русалки» і «Старець на кладовищі» рослини взяті з етюдів, виконаних художником у Новопетровському укріпленні.

4.2. Малюнки деревних і трав'яних рослин та пейзажні етюди періоду останньої подорожі Шевченка Україною

Подорожуючи влітку 1859 року востаннє Україною, Шевченко, окрім іншого, багато уваги приділив рослинам, зарисовуючи їх у свій дорожній альбом, розпочатий ще в 1858 році.

Із 18 рисунків цього альбому лише 4 датуються 1858 роком, а решта виконані ним під час подорожі по рідній землі. На цих рисунках переважають зображення окремих дерев, фрагментів дерев (частина стовбура з гілкою) чи груп дерев, зарисованих у Лихвині, в Корсуні, в Межиріччі, тобто в місцях, де зупинявся художник і де йому «упало в око» яесь, чимсь особливим примітне дерево чи скупчення таких дерев. А вони справді дивовижні своїм виглядом, формою крон, розгалуженнями гілок, незвичним просторовим розташуванням тощо (мал. 70, 71, 72, 73, 74, 75).

Одержимий любов'ю до природи, справжній художник не може пройти повз такого живого природного витвору, щоб не увіковічити його на папері й не дати можливість дивуватися чи милуватися ним іншим людям.

Зауважимо, що Шевченко й після повернення із заслання та живучи в Петербурзі, зберіг у душі той захват, у який він впадав, побачивши яесь дивовижне, цікаве для художника своєю неповторністю дерево. Яскравим підтвердженням цьому є спогад Єкаторини Юнге, дочки віце-президента петербурзької Академії мистецтв Ф. Толстого, який своїми енергійними заходами сприяв звільненню Шевченка з заслання та в дім якого «його прийняли, як рідного і близького»¹.

Єкаторина Юнге згадує: «Ніхто не був таким чуйним до красот природи, як Шевченко. Інколи він несподівано з'являвся коли-небудь після обіду. «Сердень-

¹ Толстой Федір Петрович // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 272.

ко мос, беріть олівець, йдемо скоріш!» – Куди це, дозвольте спитати? – «Та я тут дерево відкрив, та ще й яке дерево?» – Господи, де ж це таке диво? – «Недалеко, на Середньому проспекті. Так давайте йдемо ж!» І ми, стоячи, зарисовували в альбоми дерево на Середньому проспекті, а там переходили й на надбережну, милувалися заходом сонця, переливами тонів і не знаю, хто більше захоплювався – 14-річна дівчинка чи він, що зберіг у своїй багатостраждальній душі стільки дитячо-свіжого»¹.

До слова, Єкатерина Юнге згодом стала художницею. Вона вчилася в Шевченка малювати, слухала його розповіді, перекладала його розмови з негритянським актором-трагіком Айра-Фредеріком Олдріджем.

За спогадами скульптора і графіка М. Й. Мікешина, з яким Шевченко був у дружніх взаєминах, Айра Олдрідж бував у його вбогій кімнатці, в якій до приходу гостя господар наводив лад на своєму столі, й у такі урочисті для нього моменти навіть дозволяв відставному академічному солдату, який прислуговував йому, підмітати підлогу й прибирати ліжко.

Та найцікавішим для нас у цих спогадах М. Й. Мікешина є те, що під час таких прибирань Шевченкової кімнати з'ясувалося, що в ній господар зберігав засушені рослини – барвінок, руту, які є визнаними в нашому народі українськими символами. Вони не тільки нагадували Шевченкові далеку Україну, Дніпро, але й духовною сув'язю постійно єднали його з милою йому батьківщиною.

Тому важко собі уявити, щоб Шевченко, як на це вказує М. Й. Мікешин, міг дозволити солдату під час прибирання його кімнати, аби той зловтішно викидав «пучки барвінку, засохлої руту та інших степових квітів і трав українського походження, які напевно служили для натхнення поета»².

Зауважимо, що малюнки дерев та пейзажні етюди, виконані Шевченком у дорожньому альбомі під час подорожі літом 1859 року Україною, належно оцінюються фахівцями-мистецтвознавцями. Зокрема, Б. Бутник-Сіверський, розглядаючи пейзажні етюди Шевченка, дає їм таку оцінку: «Іноді це невеличкі затишні куточки природи, здебільшого – студії дерев: могутні стовбури, покручене гілля. При всій своїй етюдності ці малюнки мають велику художню цінність. У них вражає не тільки віртуозна техніка виконання та безпомилкова в кожному штриху робота олівцем і тушшю або тільки пером, а й їх надзвичайна сповненість повітря та сонця. Кращі з них – «В Лихвині», «Коло Канева» та «В Черкасах». Ці пейзажі переконливо свідчать, що Шевченко залишився видатним майстром пейзажного рисунка, хоча й не приділяв уже йому такої уваги, як це було до заслання і в роки заслання»³.

¹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 218.

² Там само. – С. 227.

³ Бутник-Сіверський Б. Передмова / Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXXI–XXXII.

Окрім малюнків дерев, які так чисельно представлені в альбомі 1859 року, Шевченко залишився не байдужим і до трав'яних рослин, зокрема лопухів, які він змальовував на Смоленському кладовищі в Петербурзі під час навчання в Академії мистецтв. Перебуваючи востаннє в Україні, він знайшов їх на рідній землі й, очевидно, згадавши студентські роки, зобразив їх на двох малюнках під назвами «Лопухи» (мал. 49) й «Лопухи та інші начерки» (мал. 50), перший з яких виконаний олівцем, а другий ще й з використанням туші та пера.

Мал. 49. Лопухи. Олівець. [71; IV]

Мал. 50. Лопухи та інші начерки. Олівець, туш, перо. [74; IV]

Згадавши тут Смоленське кладовище, принагідно зауважимо, що на ньому Шевченко не тільки приходив змальовувати лопухи, тобто рослини з розчепрено-галузистими стеблами заввишки до 150 см і великими яйцевидно-сер-

цевидними листками, що зісподу вкриті більш-менш розвинутим павутинистим опушенням. Виявляється, як дізнаємося з розділу «Незнайдені твори» його «Мистецької спадщини», він зарисовував також і верби на цьому кладовищі. Г. М. Честахівський у своєму списку малюнків, які залишилися після смерті Шевченка серед його речей під рубрикою: «Рисунки на крашенім папері, карандашем», зазначив: «114. Верби на Смоленському кладовищі. Любиме місце Кобзареве»¹.

З інших трав'яних рослин, які зацікавили Шевченка, назвемо водяні рослини з родини лататтеві (*Nymphaeaceae*). Художником зроблено начерк під назвою «Латаття» (мал. 51) групи плаваючих по поверхні води округло-овальних листків із серцевидною основою, серед яких видніється висунута з води на довгій квітконіжці квітка з нечітко зображеною оцвітиною. Цей, як і інші начерки чи етюди трав'яних рослин, був виконаний Шевченком із професійною метою для їх використання як деталей до своїх малюнків відповідної тематики.

Мал. 51. Латаття. Олівець. [84; IV]

З етюдів, ескізів та начерків 1857–1860 років присутність виразних зображень рослин є лише на декількох із них, зокрема, – це група дерев біля церкви святого Ніколая та поодинокі дерева біля Благовіщенського монастиря в Нижньому Новгороді². Художником накидані олівцем основні контури дерев із більш докладним зображенням в окремих із них характеру галуження стовбурів і формування структури їхніх крон.

¹ Незнайдені твори // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 72.

² Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 96; 97.

Ескіз «Дві дівчини» (мал. 52), на якому одна з них зображена з коромислом через плече та двома начепленими з обох його кінців відрами, у своїй композиції має також за спинами дівчат контурне зображення могутнього дерева з товстим стовбуром і декількома великими бічними гілками. Зображення Шевченком потужних дерев за спинами персонажів його творів не є вже такою рідкісною манерою художнього письма їх автора.

Мал. 52. Дві дівчини. Олівець. [99; IV]

Відтворюючи на малюнку 53 «В гаремі» пишний і багатий інтер'єр цього приміщення, Шевченко вважав доцільним декорувати його також ще й рослинами. Він зобразив їх у верхньому лівому кутку малюнка, посадженими у велику вазу. Їхні тонкі й слабкі стебла з серцевидно-трилопатовими з дещо видовженою середньою лопаттю листками звисають вниз, ледь не торкаючись підлоги гарему. Для зображення рослини з подібними листками, як деталь цього малюнка, Шевченко використав один з етюдів рисунка «Декоративні рослини» (мал. 27), що не раз, до речі, практикувалось ним у його мистецьких роботах.

Мал. 53. В гаремі. *Олівець*. [103; IV]

Не можемо не наголосити ще на одній особливості цього малюнка Тараса Шевченка, яка полягає в тому, що саме цим малюнком завершується серія різножанрових творів його великої мистецької спадщини, в яких важливим елементом їх композиційної структури є різні представники світу квіткових рослин із притаманними їм відмінними морфологічними та еколого-біологічними характеристиками.

Розділ 5

ПІДСУМКОВІ УЗАГАЛЬНЕННЯ МИСТЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗІ СВІТОМ РОСЛИН

Завершивши виклад взаємин Тараса Шевченка зі світом рослин, які започаткувалися ще в дитячі роки серед чудової української природи, набули осмисленої цілеспрямованості в роки навчання в петербурзькій Академії мистецтв, розвинулися, поглибилися й урізноманітнилися впродовж років його професійної творчої діяльності на основі чітких концептуальних філософських, ідейних та естетичних світоглядних засад, спробуємо зробити певні узагальнення з цієї ділянки мистецького життя художника, не такий вже довгий шлях якого долі судилося започаткувати поза межами рідної землі – в холодному Петербурзі й через роки страждань і непокори завершити знову ж у цьому місті, при цій же Академії мистецтв першим в Росії академіком гравюри. Про характер цих взаємин належні відомості отримуємо з таблиці 1, у якій наводиться кількісне співвідношення творів Шевченка з присутніми в них зображеннями рослин різних життєвих форм – дерев, кущів, суходільних і водяних трав, виконаних ним у різні періоди його стражденного життя й мистецької творчості та в різних адміністративних і географічних місцях перебування.

Складена ця таблиця на підставі опрацювання 830 творів щодо наявності або відсутності в них зображень рослин чи їхніх угруповань, описаних та репродукованих за оригіналами в «Мистецькій спадщині» Шевченка¹. У процесі їх опрацювання не враховувалась невеличка кількість творів, відзначених і виділених у виданні під заголовком «Сумнівні (Dubia)». Зауважимо також, що складена таблиця 1 являє собою уточнений варіант аналогічної таблиці, опублікованої нами раніше в одній із наукових статей².

Як видно з нового варіанту таблиці 1, серед великої мистецької спадщини Шевченка творів із зображенням рослин нараховується 249, або 30%, тобто дещо менше їхньої третини. Усі ці твори з ботанічним компонентом виразно розподіляються на дві групи. До першої з них належать твори, в кожному з яких зображення рослин є лише мистецькою деталлю, знаходячись не тільки в загальній його композиції, але й перебуваючи в тісному логічному та ідейному взаємозв'язку з усіма іншими її компонентами. На противагу першій групі творів, друга їх група є тематично чітко окресленою і включає твори, в яких рослини є основним їх зображуваним об'єктом.

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961–1964.

² Берко Й. М. Ботанічний аспект мистецької творчості Тараса Шевченка // Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. – 2013. – Т. 15, № 3 (57), част. 4. – С. 346–359.

Кожна з двох груп творів, у свою чергу, розподіляється на окремі підгрупи, залежно від характеру та змісту кожного твору. Так, у першій групі твори розділено на три жанрово відмінні підгрупи, а саме: жанрові композиції, пейзажі (краєвиди) та архітектурні пейзажі. Натомість у другій групі поділ творів здійснено за біоморфологічними ознаками рослин, що в них вони зображені, тобто за належністю їх до відповідної категорії життєвих форм – деревних чи трав'яних рослин. Твори з зображенням у них дерев поділено на дві підгрупи за кількісною ознакою, за якою окремо виділені твори з зображенням груп дерев та твори з зображеннями одиноких, але чимсь оригінальних за своїм виглядом чи структурою крони, дерев або окремих їх частин – гілок, фрагментів стовбурів із гілками, які привернули на себе зірку око художника.

Поділ творів, що містять зображення трав'яних рослин, здійснено, навпаки, за якісною ознакою, зокрема за екологічними особливостями цих рослин, на основі чого їх розділено на наземні (суходільні) та водяні трави.

Щодо автобіографічної періодизації Шевченкових творів із наявними в них зображеннями рослин, то вона здійснена за хронологічними періодами, які подаються в його «Мистецькій спадщині». Таких періодів у ній виділено чотири, а саме: а) перший період, який охоплює 1830–1847 роки (твори, виконані до початку та під час навчання в Академії мистецтв, а також під час перебування двічі в Україні до першого арешту), б) другий період – 1847–1850 роки (твори, виконані під час перебування в Оренбурзі та в Аральській описовій експедиції), в) третій період – 1851–1857 роки (твори, виконані в Новопетровському укріпленні) та г) четвертий період – 1857–1861 роки (твори, виконані після повернення з заслання).

Виклавши основні принципові підходи до розподілу мистецьких творів Тараса Шевченка, в композиції яких відповідне місце посідають квіткові рослини різних життєвих форм, перейдемо тепер до їх кількісної характеристики залежно від часу та місця перебування їх автора, в яких його творчими зусиллями вони були виконані.

Розглянемо спочатку першу групу творів, у композиції яких, про що вже згадувалося вище, зображення рослин є лише мистецькою деталлю. Представлені ці твори жанровими композиціями і пейзажами, в тому числі й архітектурними. Кожен із цих жанрів художніх творів у кількісному вимірі є достатньо відмінними між собою, а їх абсолютні значення суттєво залежать від життєвого періоду творчості Шевченка і соціального становища, в яких йому доводилося перебувати, здійснюючи свою творчу діяльність.

Так, якщо розглядати твори, що належать до жанрових композицій, то, як це видно з таблиці 1, виразно кидається у вічі два періоди в житті Шевченка, під час яких він найбільше приділяв уваги у своїй творчості саме цьому жанру. Перший із цих періодів – це час навчання в Академії мистецтв і дворазова подорож в Україну, друга з яких завершилася його арештом 5 квітня 1847 року.

Т а б л и ц я 1

Кількісне співвідношення мистецьких творів різних жанрів Тараса Шевченка з зображеннями в них рослин

Хронологічна періодизація творів Т. Шевченка з переліком місць його перебування	Твори різних жанрів, у яких зображені рослини є мистець- кою деталлю			Твори, в яких рослини є основним зображуваним об'єктом				Разом
	Жанрові композиції	Пейзаж (краєвиди)	Архітектурний пейзаж	Групи дерев	Одинокі дерева, Частина дерева	Суходільні трави	Воляні трави	
I. 1830–1847 рр.								
а) доакадемічний і академічний періоди	13	–	1	–	2	2	–	18
б) перша подорож в Україну	9	7	5	3	2	–	–	26
в) друга подорож в Україну	4	25	24	3	1	–	–	57
Разом	26	32	30	6	5	2	–	101
II. 1847–1850 рр.								
а) в Аральській експедиції. Оренбург	4	47	2	–	–	–	1	54
Разом	4	47	2	–	–	–	1	54
III. 1852–1857 рр.								
а) в Каратауській експедиції	1	9	–	–	–	–	–	10
б) в Новопетровському укріпленні	14	9	2	12	–	8	1	46
Разом	15	18	2	12	–	8	1	56
IV. 1857–1861 рр.								
а) на шляху з заслання. Петербург	11	7	4	2	–	–	–	24
б) третя подорож в Україну	–	4	–	4	3	2	1	14
Разом	11	11	4	6	3	2	1	38
Разом а) за 4 періоди б) у відсотках	56 22,5	108 43,4	38 15,3	24 9,6	8 3,2	12 4,8	3 1,2	249 100

За цей часовий відтинок його творчої діяльності ним було створено 26 жанрових композицій, найбільша кількість серед яких, зокрема 13, припадає саме на час навчання в Академії мистецтв. Усі вони відзначаються не тільки тематичною різноманітністю, але й не меншою відмінністю між собою за технікою виконання. Яскравим підтвердженням цьому слугують сепія «Хлопчик з собакою в лісі» (мал. 1), акварель «Циганка-ворожка» (мал. 3), картина «Катерина» (мал. 4), що виконана олією, а також ілюстрації – гравюра на сталі «Католицький чернець» до твору М. І. Надєждіна «Сила воли», рисунок олівцем і тушшю «Знахар» до однойменного твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, сепія «Зустріч Тараса Бульби з синами» до повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» та офорти «У Києві» і «Казка»¹.

Цікаво відзначити, що схильність Шевченка як учня Академії мистецтв до створення жанрових композицій зберігалася в нього, хоча зі значно меншою активністю, також під час його першої, майже дев'ятимісячної за тривалістю, подорожі Україною. За цей час ним створено 9 різних творів, серед яких олією картини «Селянська родина» і «На пасіці», композиційно відмінні дві однойменні сепії «Сліпий» («Невольник»)², етюд «У Києві», начерк «На березі» та начерк ескізу й ескіз під назвами «Селянська родина»³.

Менш творчо результативною стосовно створення жанрових композицій виявилась друга подорож Шевченка Україною, під час якої ним виконано лише чотири твори побутового характеру – сепії «Т. Г. Шевченко малює селянське подвір'я» та «У В'юнищі», а також два рисунки «Коло каші» і «Гурт селян...». Однак, незважаючи на значну відмінність щодо чисельності творів розглядуваного жанру, створених Шевченком під час навчання в Академії мистецтв та двох подорожей в Україну, сумарно вони суттєво переважають такі ж твори, створені художником у кожному з наступних періодів його життєвого шляху.

Другим періодом, під час якого Шевченко активно працював над створенням жанрових композицій, є роки, проведені ним у Новопетровському укріпленні, куди його за доносом одного з офіцерів про порушення ним царського указу було заарештовано й у жовтні 1850 року направлено на відбування заслання. За цей час Шевченком було намальовано 14 жанрових композицій із присутніми в них зображеннями різноманітних рослин, які є важливим елементом не тільки сюжету, але й засобом конкретизації змісту творів. Таким творами є сепії «Телемак на острові Каліпсо» (мал. 34), «Робінзон Крузо» (мал. 35), «Самаритянка» (мал. 36), «Мілон Кротонський» (мал. 37), «Нарцис та німфа Ехо» (мал. 38), «Діоген» (мал. 40) та низка інших.

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 1. – К.: Видво АН УРСР, 1961. – Мал. 31, 33, 35, 92, 96.

² Там само – Мал. 75, 76, 77, 78.

³ Там само, кн. 2. – Мал. 160, 164, 192, 197.

Повернувшись після десятирічного заслання до Петербурга, живучи й продовжуючи свою творчу діяльність у цьому північному місті, в якому започатковувався його шлях як видатного художника, Шевченко не покинув зацікавлення жанровими композиціями, зберігши мистецьку напругу майже такою, яка володіла ним у Новопетровському укріпленні, яке він ще недавно з радістю покинув назавжди.

Тарас Шевченко створює в цьому місті на Неві 10 з 11 жанрових композицій, остання з яких була виконана ним в Нижньому Новгороді на шляху повернення з заслання. Для створення цих композицій художник використовує різну техніку виконання, якою він досконало володів. Так, окремі з творів, зокрема, «Русалки» (мал. 46), «Старець на кладовищі» (мал. 47) виконані сепією, деякі олівцем, наприклад, ескіз «Дві дівчини» (мал. 52), «В гаремі» (мал. 53), а ще інші є офортами, серед яких «Вірсавія»¹, а також уже згадувані назви «Старець на кладовищі» і «Дві дівчини».

Не можемо не відзначити, що на фоні вище розглянутих періодів життя і творчості Тараса Шевченка контрастно виділяється перший період його заслання (1847–1850 рр.), який пов'язаний із перебуванням в Орській кріпості, в Аральській описовій експедиції та в Оренбурзі. Суворі умови арештантського життя зовсім не сприяли виконанню творів жанрового типу. Якщо умовно можна віднести до таких творів акварель «Портрет невідомої» з зображенням у її композиції предметів побуту на фоні гарного краєвиду з густою стіною листяних дерев, ескізи «Селянин слухає бандуриста» і «Дочка хіоського гончаря» та начерк ескізу «Родина біля будинку»² з альбому 1846–1850 років, у який увійшли рисунки, виконані частково в Україні та переважно на засланні³, то власне ними й вичерпується діяльність Шевченка в цьому жанрі творчості за перший період його заслання.

Загалом же за всі чотири хронологічні періоди свого життя і мистецької діяльності Шевченко створив 56 жанрових композицій з присутніми в них зображеннями рослин, що від усієї кількості творів із ботанічним компонентом, тобто 249, становить 22,5 % або близько їх четвертої частин.

Натомість фактично вдвічі більше порівняно з творами попереднього жанру, виконано Шевченком творів, які являють собою пейзажі багатьох, дуже часто таких різко відмінних за своєю природою місцевостей, у яких йому довелося побувати не тільки з власної, але ще більше з чужої волі.

Одразу зауважимо, що мова йде про пейзажі, включаючи й твори з сільським пейзажем, у яких відтворено місцевості з гармонійним поєднанням у них

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 54.

² Там само. Т. II. – Мал. 50, 108, 127, 135.

³ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 40.

рослинного компонента з іншими компонентами живої та неживої природи. Таких пейзажних творів, як це видно з таблиці 1, Шевченком створено 108, що становить 43,4 %, тобто їх кількість є відносно близькою до половини усіх його 249 творів, у яких наявні зображення рослин. Варто зауважити, що ця закономірність цілком збігається з закономірністю щодо співвідношення кількості пейзажних творів Шевченка до всього створеного ним мистецького доробку, що дорівнює теж майже його половині¹.

Зміст і характер цих творів виявляють тісну залежність від тих життєвих обставин, у яких Шевченкові доводилося здійснювати свою творчу діяльність. Якщо розглядати ці обставини життєвого шляху художника, то найбільш продуктивними у творчому доробку були друга після закінчення Академії мистецтв у Петербурзі подорож Україною, під час якої він працював у складі Київської археографічної комісії, та перший період заслання, під час якого його було залучено до роботи в Аральській описовій експедиції. Впродовж цих часових відтинків ним було створено 72 пейзажі, що становить 66,6 % від загальної кількості творів цього жанру.

Із двох подорожей Шевченка Україною багатою пейзажними творами виявилась, звичайно, як уже згадувалося вище, його друга подорож, під час якої він став дійсним членом Археографічної комісії й за її завданням виїжджав у низку країв України – Полтавщину, Київщину, Чернігівщину, Поділля та Волинь.

Чудові краєвиди цих країв не могли залишити байдужою до них від народження закохану в природу душу художника і як наслідок такого глибокого почуття появилось чимало, зокрема 25, пейзажних творів, виконаних олівцем та аквареллю. Серед них назвемо «На Орелі (село)» (мал. 5), «Андруші» (мал. 11, 12), «Хутір на Україні» (мал. 54), «Повідь» (мал. 55), «На околиці» (мал. 56), «Чигрин з Суботівського шляху» (мал. 57), «Урочище Стінка» (мал. 58), «Урочище Білик» (мал. 59), у яких невіддільним їх компонентом виступають угруповання деревно-трав'яної рослинності.

Дуже плідним у контексті діяльності Шевченка в жанрі пейзажу, про що також згадувалося вище, виявився час його перебування у складі Аральської експедиції, впродовж якого ним було виконано 47 пейзажних творів, більше двох десятків яких становили акварелі, стільки ж – рисунки, а решта були начерками.

У цих творах художником були відображені численні краєвиди островів та берегів Аральського моря з флористичною бідністю їхньої прибережної і суходільної трав'яної, а також кущової рослинності. Назви цих пейзажних творів говорять самі за себе про їх географічне знаходження.

¹ Бутник-Сіверський Б. С. Пейзаж Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 88.

Мал. 54. Хутір на Україні. Олівець, акварель. [116; I, кн. 1]

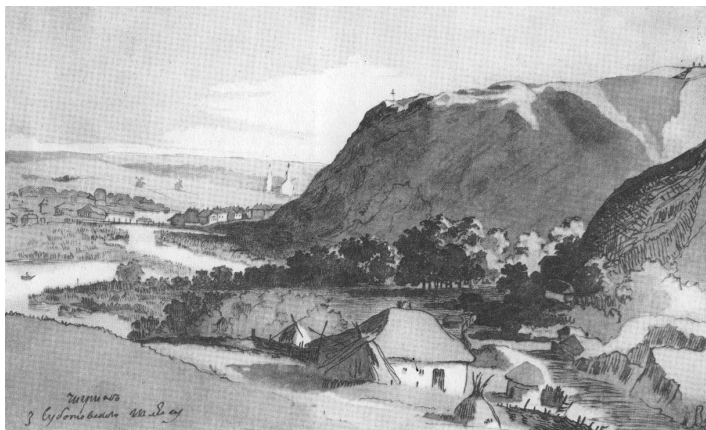

Мал. 55. Повідь. Акварель. [225; I, кн. 2]

Мал. 56. На околиці. Акварель. [230; I, кн. 2]

Мал. 57. Чигрин з Суботівського шляху. Акварель. [224; I, кн. 2]

Мал. 58. Урочище Стінка. Олівець. [309; I, кн. 2]

Мал. 59. Урочище Білик. Олівець. [310; I, кн. 2]

Наприклад, «Гористий берег острова Ніколая» (мал. 15), «Берег острова Ніколая» (мал. 16), «Південний берег півострова Куланди» (мал. 60), «Шатро експедиції на острові Бурса-Кельмес» (мал. 61), «Крутий берег Аральського моря» (мал. 62), «Острів Чикита-Арал» (мал. 63).

Мал. 60. Південний берег півострова Куланди. *Аquatint*. [20; II]

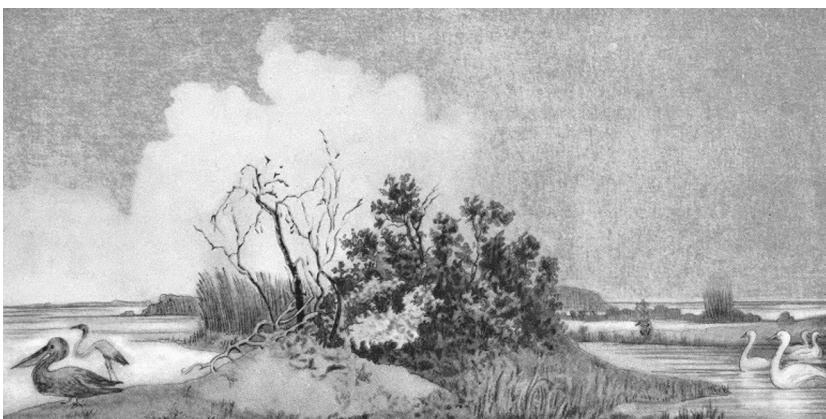
Мал. 61. Шатро експедиції на острові Барса-Кельмес. *Аquatint*. [22; II]

Набагато менше, ніж під час Аральської експедиції, виконав Шевченко пейзажних творів, перебуваючи в Каратауській експедиції, в якій він опинився фактично у становищі художника. З 9-ти творів цього жанру абсолютна більшість із них – це рисунки краєвидів гір Каратау, їх окремих місцевостей і навіть окремих скель. На усіх цих рисунках лише де-не-де помітно схематичні зображення небагатьох рослин, що виживають у цих пустельних умовах. Для прикладу назвемо два однойменних рисунки «Ханга-Баба», «Долина Турш» та

три рисунки під назвою «Скелі»¹. Власне такою є зображена рослинність і на акварельному малюнку «Гора Кулаат»². Винятком серед цих творів є акварель під назвою «Ханга-Баба» (мал. 17) з зображенням декількох шовковицевих (тутових) дерев, що перебувають на завершальному етапі свого життєвого циклу.

Мал. 62. Крутий берег Аральського моря. Акварель. [25; II]

Мал. 63. Острів Чикита-Арал. Акварель. [44; II]

Повернувшись у Новопетровське укріплення з експедиції в гори Каратау, Шевченко продовжив творчо працювати в жанрі пейзажу, створивши, як і під час експедиції, лише 9 творів. Це явище, як нам здається, має об'єктивне підґрунтя.

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 71, 106; 94, 110, 120, 121.

² Там само. – Мал. 13.

Якщо в горах Каратау художник перебував серед відносного розмаїття рослинного світу цієї гірської країни, то в умовах Новопетровського укріплення його оточувала, навпаки, відносна одноманітність пустельного простору, що не могло не позначитися як на характері, так і на продуктивності виконуваної ним творчої праці. Тому й не дивно, що в укріпленні ним виконано лише 9 пейзажних творів з присутніми в їх композиції рослинами, які відзначаються правдивістю відображення одноманітності природного екстремального середовища, в якому знаходилося Новопетровське укріплення та його мешканці. Підтвердженням цьому є хоча б те, що три (дві акварелі й один рисунок) з 9-ти творів присвячені змалюванню одного й того ж об'єкта – саду біля Новопетровського укріплення. З цієї причини всі вони мають однакову назву – Сад біля Новопетровського укріплення»¹. Однак, це не копії, а різні за композиціями та змістом твори, до того ж виконані в різні пори року й у різні роки – осінь 1853 р., літо 1854 р. та 1854–1855 роки, завдяки чому вони є відображенням природних етапів розвитку цього саду.

Подібним чином і ще три інші твори (одна акварель й два рисунки) також мають один об'єкт зображення – краєвиди Новопетровського укріплення, наприклад, «Новопетровського укріплення з Хівинського шляху», «Оселя в околицях Новопетровського укріплення» та «Казахське кладовище»², яке знаходилося недалеко від укріплення.

Порівняно з іншими періодами творчості Шевченко створив найменше пейзажних творів із присутністю в них рослин після повернення з заслання в Петербург і під час третьої подорожі в Україну. Пливучи на пароплаві по Волзі, він змалював краєвиди під час його стоянки біля Саратовської набережної («Поблизу Саратова»), а також вигляд на Волгу навпроти міста Казань («Проти Казані») й на місто Балаково та пристань на лівому березі цієї ріки («Балаково»)³.

Подорожуючи втретє Україною, Шевченко створив три пейзажі з околиць Лихвина, Корсуня та Канева, на двох перших з яких, зокрема «В Лихвині» (мал. 64) та «В Корсуні» (мал. 65), відтворені в усій своїй красі групи дерев із добре розвиненими кронами, що ростуть понад ставком, силуети яких віддзеркалюються в його прозорій воді.

Поруч із пейзажними творами, які містять художнє зображення місцевостей з «широким відкритим обрієм», узятим «від краю і до краю – наскільки сягає око художника»⁴, у творчості Шевченка значне місце посідає міський архітектурний пейзаж. І зовсім не випадково. За словами С. А. Таранушенка, це зумов-

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Мал. 33, 39, 159.

² Там само. – Мал. 59, 137, 173.

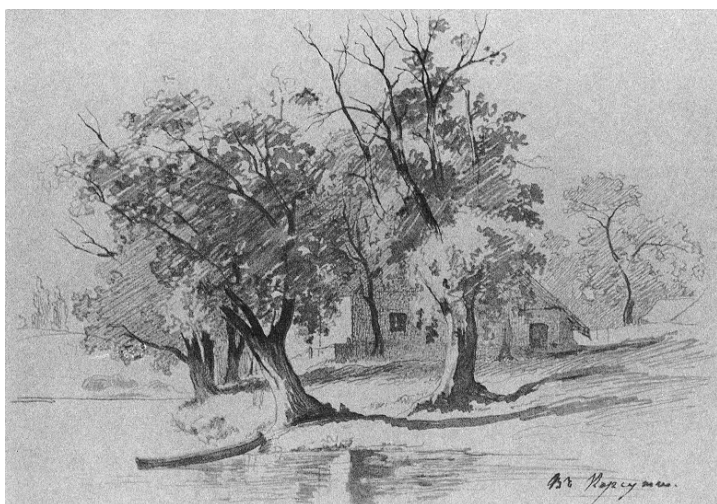
³ Там само. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 4, 10, 88.

⁴ Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXVI.

лено тим, що «Шевченко любив мистецтво архітектури, відчував красу її форм і в своїх рисунках виразно і ефектно подавав архітектурну пам'ятку, доносив до глядача її характер».

Мал. 64. В Лихвині. Туш, перо. [75; IV].

Мал. 65. В Корсуні. Туш, перо. [78; IV]

Завдяки цьому, як пише далі С. А. Таранущенко, «художник умів вибрати вигідну точку, таку, звідки архітектурний образ виявляється найповніше і найясніше. З великою майстерністю вкомпоновував він архітектурний мотив в природне оточення, пов'язував характер архітектури, її ритм з рельєфом місцевості, уміло «розкладав» в малюнку світло й тіні.

Всі його рисунки на архітектурні мотиви зігріті то почуттям милування інтимною затишністю будови, то підкресленням урочистої величності пам'ятки. У кожному рисунку архітектура пройшла через активну творчу свідомість художника. Холодної, безликої архітектури в творах Шевченка не знайти»¹.

Подібну високу оцінку Шевченка як знавця архітектури знаходимо також у праці Марієтти Шагінян. На її думку, глибоке розуміння Шевченком цього виду мистецтва пов'язане з його роботою в Київській археографічній комісії, за дорученням якої він багато подорожував Україною, змальовував пам'ятки старовини, що сприяло набуттю ним величезного досвіду в архітектурних стилях.

Докладно «з гетевською сумлінною і розумною точністю, з величезною культурою бачення і запам'ятовування» описував Шевченко архітектурні споруди у своїх повістях, що дало підстави Марієтці Шагінян дійти висновку про те, що й «досі немає жодного письменника, який залишив би в своїй літературній спадщині так багато і так старанно зроблених архітектурних спостережень, як Шевченко»².

Відзначимо, що до створення творів жанру міського архітектурного пейзажу, в яких у переважній їх більшості зображена багато розвинена деревна рослинність у поєднанні зі спорудами різних архітектурних стилів, художник звертається фактично лише двічі: у 1845–1846 роках в основному під час другого перебування в Україні після закінчення навчання в Академії мистецтв, тобто на початку своєї творчої біографії та наприкінці її, коли він повертався з заслання, зупинившись у Нижньому Новгороді.

Працюючи в Київській археографічній комісії і маючи, як відомо, завдання замальовування пам'яток старовини, Шевченко створив 24 архітектурних пейзажі, зберігши на папері для нащадків творіння їх історичних попередників.

Серед них назвемо такі, як «Аскольдова могила» (мал. 7), «Почаївська лавра з заходу» (мал. 8), «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі» (мал. 66), «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» (мал. 67), «Мотрин монастир» (мал. 68), «Чигринський дівочий монастир» (мал. 69), «Вознесенський собор в Переяславі», «Богданові руїни в Суботові», «У Василівці»³ та низка інших.

Підсумовуючи кількісну характеристику трьох жанрів творів першої групи, в яких рослинний компонент є лише мистецькою деталлю їх композиції, відзначимо, що вони є найбільш численними серед усіх 249 творів Шевченка, на яких присутні зображення рослин. Сумарно – це 202 твори, або 81,1 %.

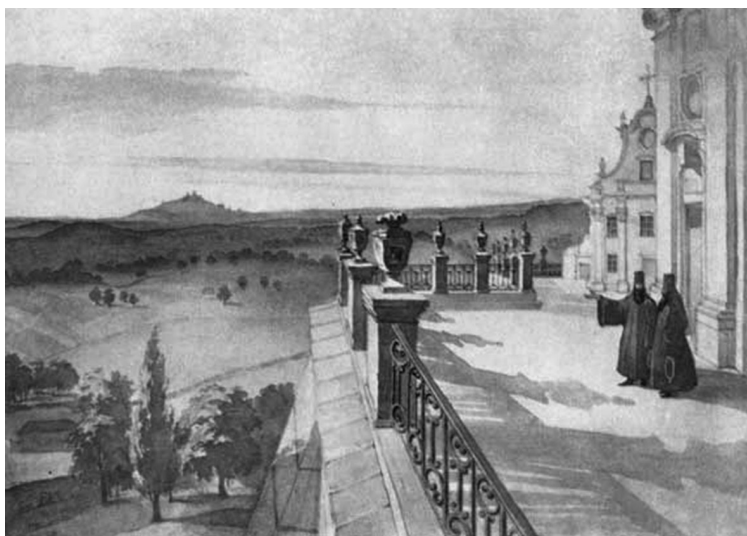
¹ Таранущенко С. А. До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка // Мистецька спадщина Тараса Шевченка. (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). Вип. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 159.

² Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 50.

³ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 208, 221, 232.

Мал. 66. Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі.
Сенія. [144; I, кн. 1].

Мал. 67. Вид на околиці з тераси Почаївської лаври.
Акварель. [151; I, кн. 1]

На твори другої групи, композиційна побудова яких представлена виключно зображеннями рослин, припадає, таким чином, лише 47 із них, або 18,9 % від усіх 249 творів з ботанічним компонентом. Як видно з таблиці 1, переважають серед творів цієї групи ті, в яких художником змальовані декілька чи більше дерев. Чисельно вони становлять фактично половину всіх її творів, тобто 24, або

51,0 %. Найбільше їх було створено Шевченком під час його перебування у Новопетровському укріпленні, серія яких із 12 творів об'єднана спільною назвою «Мангишлацький сад» (мал. 18, 19, 20, 21).

Мал. 68. Мотрин монастир. Акварель. [218; I, кн. 2]

Мал. 69. Чигринський монастир. Сепія. [219; I, кн. 2]

Решта творів із зображенням груп дерев він створив в основному під час своїх подорожей Україною, наприклад, «Узлісся» (мал. 10), «Дерева»¹ (перша і друга подорожі), «Дерева» (мал. 70), «В Межиріччі» (мал. 71), «Узлісся»² (третья подорож).

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 167.

² Там само. Т. IV (185–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 81.

Мал. 70. Деревя. Туш, перо. [79; IV]

Мал. 71. В Межиріччі. Туш, перо. [83; IV]

Окрім груп дерев, Шевченко замальовував також одинокі дерева або їх окремі фрагменти. Таких творів порівняно з творами попередньої підгрупи є відчутно менше – лише 8. Найбільше, зокрема п'ять із них, художник виконав під час перебування на рідній землі. Такими творами, для прикладу, є «Тополя», «Гілля дуба»¹, «Дерево» (мал. 9), а також два твори під однаковою назвою «Дуб», виконаних Шевченком під час третьої подорожі Україною в 1859 році².

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 237, 256.

² Там само. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 76, 82.

Рисунків наземних трав Шевченко виконав на 4 більше від рисунків одиноких дерев чи їх фрагментів, тобто 12, або 4,8 % від усіх 249 творів з наявними у них зображеннями рослин. Більша половина з них, а це 8 творів, він виконав у Новопетровському укріпленні. Це, окрім одного начерку, етюди культурних («Соняшник», «Гарбузиння»; «Городні рослини», «Декоративні рослини») (відповідно мал. 25, 26, 27) і дикорослих, здебільшого дворічних («Будяк», мал. 30) та багаторічних («Очерет», мал. 31) рослин. Чотири інші твори виконані Шевченком під час першого та четвертого періодів своєї мистецької діяльності, при чому в кожному з них він створив лише по два рисунки. Так, перші два з них припадають на час навчання в Академії мистецтв, коли він ходив з товаришами малювати, за його висловом, «лопухи» на Смоленському кладовищі в Петербурзі.

У результаті цих походів зроблені рисунок «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (мал. 2) та начерк двох різних видів рослин під спільною назвою «Бур'яни». Щодо двох інших малюнків («Лопухи», «Лопухи та інші начерки» (мал. 49, 50), то вони виконані Шевченком, коли він утретє у своєму житті після Петербурга перебував в Україні.

І, насамкінець, про водяні рослини, які теж привертала увагу Шевченка, однак аж не дуже значну. Підставою для такого висновку є те, що серед творів із виключно рослинною тематикою таких є лише три. Перший із них – це начерк «Латаття», час створення якого не є визначеним і він умовно датується «хронологічними рамками альбому – 1846–IV 1850 pp.», в який увійшли рисунки, «виконані частково на Україні та переважно на засланні – в Оренбурзі і під час Аральської експедиції»¹. Другим твором є етюд «Водяні квіти» (мал. 29), який Шевченко намалював улітку 1856 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, а третім – начерк «Латаття» (мал. 51), виконаний теж улітку, але вже 1859 року під час третьої подорожі в Україну.

Відомостями про ці три твори з зображеннями водяних рослин можна було б і завершити підсумкову кількісну характеристику усіх творів Тараса Шевченка, які мають у своїй композиційній побудові рослинний компонент. Однак така характеристика виявиться неповною, оскільки в ній є відсутній такий важливий кількісний показник, яким є чисельність мистецьких творів художника в кожному з чотирьох періодів його життєвого шляху і творчої діяльності. Значення цього показника дає об'єктивне й зрима уявлення про напругу творчої думки художника і його роботу олівцем та пензлем, результатом чого є поява все нових малюнків, етюдів, ескізів та начерків, у яких відображено соціальні, культурні, історичні, моральні та духовні аспекти життя рідного йому народу, не вгасає віра в його щасливе майбутнє, піднімаються проблеми загальнолюдського виміру, відтворюється велич і краса навколишньої природи.

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 40.

Повертаючись під цим кутом зору до таблиці 1, бачимо, що найпродуктивнішим у творчій діяльності Тараса Шевченка був перший період його життєвого і мистецького шляху, який охоплює 1838–1847 роки, коли він навчався в Академії мистецтв у Петербурзі й двічі подорожував Україною, при цьому другий раз вже як професійний художник. Впродовж цього періоду ним, повним молодих сил і творчих задумів, було створено 101 твір різних жанрів, або 40,5 % від усіх 249 творів, що містять зображення рослинного компоненту.

Звичайно, більшу половину з них становлять твори, що належать до жанрів пейзажу та архітектурного пейзажу. І це не випадково, адже саме в цей час, про що вже згадувалося вище, молодий художник був зарахований до складу Київської археографічної комісії, робота в якій, безсумнівно, давала можливість йому побувати в багатьох містах і краях України, вивчити і зарисувати історичні пам'ятки свого народу, розкрити й виявити набуті під час навчання фахові знання та вміння.

Важливою особливістю початкового періоду творчої діяльності Шевченка було також і те, що здійснювалася вона в умовах волі, яка, на жаль, для нього виявилася доволі короткою. Як відомо, за антикріпосницьку й антицарську діяльність владою російського царя його було заслано на довгі 10 років поза межі рідної землі. За ці роки неволі доля склалася для Шевченка таким чином, що, незважаючи на заборону писати й малювати, він все-таки не випускає з рук пера, олівця і пензля й постійно творить.

Справді, за ці роки заслання, які хронологічно й за умовами життя та творчості поділяються на два періоди, зокрема другий і третій, що охоплюють відповідно 1847–1850 роки, проведені в Оренбурзі, Орську і в Аральській експедиції, та 1851–1857 роки перебування в Новопетровському укріпленні, Шевченко виконав 110 творів різних жанрів, які чисельно лише дещо переважають його мистецький доробок першого періоду.

Звичайно, наводячи цю сумарну цифру про творчу працю художника в жорстоких умовах заслання, мусимо перш за все віддати належне його мужності і невсипущому потягу до творчості, який не піддався занепадницьким настроям, а вистояв, зберіг силу духу та віру в перемогу сил добра, що дозволило йому значно поповнити свої художні надбання.

Четвертий період творчої біографії Шевченка, як відомо, припадає на роки, прожиті ним після звільнення з заслання. Характерний цей період, окрім іншого, подальшим зацікавленням художника рослинами та їх зображеннями у його мистецьких творах. Хоч кількість виконаних ним таких творів за роки цього періоду була меншою порівняно з творами попередніх періодів (лише 38 або 15,2 %), проте вони аж ніяк не поступаються їм за своєю різножанровістю.

Насамкінець не можемо не відзначити, що розглянуті вище узагальнені відомості про кількісну характеристику творів Шевченка з присутніми в них зображеннями рослин як мистецької деталі чи як основного об'єкту твору цілком

грунтуються, у чому немає сумніву, на фізичному як людини і професійному як художника сприйнятті цього унікального зеленого феномену планети в усьому безмежжі його розмаїття та незбагненої краси.

Звичайно, узагальнені особливості взаємин Шевченка зі світом рослин найкраще виявляються у тих творах, у яких рослини були основним і єдиним об'єктом зацікавлення художника з метою відтворення їх образу на полотні чи папері. Таких, умовно скажемо, чисто «ботанічних» творів ним створено, як відомо уже з вище викладеного, 47 із тих 249-ти, в яких є ті чи інші зображення рослин. Зміст творів цієї категорії переконливо свідчить, що Шевченка цікавили рослини різних життєвих форм – дерева, кущі, наземні та водяні трави, однак перевагу він надавав все ж таки зображенню дерев, причому таких, що ростуть групами в навколишньому ландшафті. Таких творів Шевченко створив утричі більше, ніж творів із зображенням одиноких дерев чи їх окремих частин. Водночас відзначимо, що твори з зображенням деревних рослин удвічі переважають ті, на яких нарисовані різні види дикорослих і культурних наземних чи водяних трав.

Природно, у зв'язку з цим виникає запитання щодо такої уваги художника до цієї життєвої форми рослинного світу. Певну відповідь на нього знаходимо в Б. Бутника-Сіверського, який, аналізуючи пейзажі Тараса Шевченка, створені ним у період від закінчення Академії мистецтв до заслання, вказує, що в цих «пейзажах, виконаних аквареллю чи олівцем, переважає замилювання просторами, затишними куточками й особливо деревами з їхнім вибагливим і складним рисунком»¹ (курсив наш. – Авт.).

Цей же автор, аналізуючи твори з малюнками Мангшишляцького саду, що виконані художником в умовах заслання під час перебування в Новопетровському укріпленні, вказує, що «вони мають характер *студії дерева* (курсив наш. – Авт.) і нагадують малюнки дерев, зроблені Шевченком ще до заслання, тільки тут їх дано значно вільнішим штрихом у незрівнянно складніших поворотах гілля».²

Про постійну мистецьку увагу Шевченка до зображень дерев засвідчують етюди, виконані ним під час останньої подорожі в Україну, які, як підкреслює Б. С. Бутник-Сіверський, являють собою «здебільшого – студії дерев: могутні стовбури, покручене гілля».³

На нашу думку, така особлива увага Шевченка до зображення дерев і, зокрема, в їх груповому розташуванні, не є випадковою і може бути пояснена тим, що він, як художник, серед відносної подібності представників цієї життєвої форми не міг прийти мимо й не виділити такі з них, що різко дисонують усім іншим,

¹ Бутник-Сіверський Б. Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 401.

² Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXV.

³ Там само. – С. XXXI–XXXII.

які з ними ростуть і розвиваються. Таким деревам, як звичайно, притаманний якийсь незвичний вигляд, своєрідна будова крони, дивовижна форма росту та просторового розташування, що нерідко зумовлені існуванням в екстремальних умовах їх оселищ.

Зображення дерев подібного типу знаходимо в понад 20 творах Шевченка. Це, як правило, групи із двох і більше дерев старшого віку, в яких увагу художника привернули перш за все їхні стовбури: порівняно невисокі, достатньої товщини, химерної форми внаслідок вигнивання їх окремих ділянок, нерідко аж до самої основи, врзнібіч взаємне просторове розташування, майже повна відсутність крони через неодноразове обрізування гілок до місця їх виростання (мал. 70, 71, 74, 75).

Мал. 72. Дуб. Олівець, туш, перо. [76; IV]

Цікавили Шевченка також групи дерев і молодшого віку зі здоровими стовбурами і розвиненими у них кронами, але в основному через своєрідність системи їх розгалуження, кожен гілку яких він ретельно зарисовував, тоді як облиственість крони позначалася здебільшого фіксацією її контурів, щоб не затінити рисунок гілок.

Звичайно, такі дерева Шевченкові під час навчання в Академії мистецтв та в його трьох подорожах в Україну траплялися не так часто. З огляду на це, напевно, мистецьким раєм у цьому контексті став для художника Мангишлацький сад, який під час перебування в перші роки в Новопетровському укріпленні неодноразово він відвідував і змальовував його татові дерева¹.

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 18.

Мал. 73. Дерево. Туш, перо. [80; IV]

Мал. 74. Дерева. Олівець. [167; I, кн. 2]

Дерева, які Шевченко побачив у цьому саду, що росли серед каміння, в розщелинах скель із мінімальним забезпеченням вологою, своїм виглядом не були подібні на жодні інші, бачені ним раніше. Їхні дивовижні крони, які були утворені кострубатими і надмірно покрученими гілками, що пригиналися до кам'янистої поверхні, по якій плелися розгалуження коренів різної товщини, шукаючи між камінням живильного субстрату й вологи, справили, безсумнівно, на Шевченка величезне враження і він не міг їх не зарисовувати.

Мал. 75. Постаць селянина зі спини. Дерево.
Олівець. [173; I, кн. 2]

При цьому зарисовував Шевченко їх із такою високою професійною майстерністю, завдяки чому ним створена серія малюнків, на яких надзвичайно правдиво відтворено розмаїття та дивовижність цих деревних рослин, які завдяки відчутній зміні свого габітусу пристосувалися до виживання в цих жорстких для існування умовах (мал. 18, 19, 20, 21).

Окрім зображення груп дерев незвичних форм, Шевченко створив низку творів, об'єктом яких є одинокі дерева, які привертали до себе його увагу своїм величним виглядом (мал. 5 «Дерево»), стрункістю крони, що мов свічка, спрямована ввись («Тополя»)¹, ритуальною функцією (мал. 13 «Джангис-агач»), оригінальною і майже до самої основи складною системою розгалуження стовбура (мал. 14 «Куян-Суюк»), незвичною конфігурацією окремої гілки на стовбурі ще відносно молодого дерева (мал. 72 «Дуб»).

Однак дивовижні, незвичні для людського ока, дерева цікавили Шевченка не тільки завдяки цим, властивим їм ознакам. Вони були для нього ще й своєрідними «рослинами-натурниками». Зарисовування таких рослин вимагало від художника ретельного вивчення їх загальної будови, а особливо системи розгалуження стовбура, форми та характеру облиствлення крони як важливої запоруки отримання правдивості зображуваного предмету.

З іншого боку, таке зарисовування дерев ставало для художника школою вдосконалення професійної майстерності, якій він не переставав приділяти уваги впродовж усього свого творчого життя, досягнувши результатів надзвичайно високого рівня. Саме завдяки цим постійним студіям дерев, як вказує

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 2. – К.: Видво АН УРСР, 1961. – Мал. 237.

Б. Бутник-Сіверський, для малюнків Шевченка з зображенням цих рослин «вражає віртуозна техніка виконання та безпомилкова в кожному штриху робота олівцем і тушшю або тільки пером»¹.

Про високі успіхи, досягнуті Шевченком у студіях дерев, свідчать розповіді інших художників про те, що він, навчаючись в Академії мистецтв, відзначався майстерним виконанням пейзажів та славився «особливим почерком для кожного дерева»².

Окрім дерев, як відомо, Шевченко займався також студіями трав, правда, більше наземних, ніж водяних, серед яких вибирав не будь-які, а особливо характерні за морфологією листків, зокрема, за формою і розмірами листових пластинок та формою їхніх країв, а також за напрямом росту стебла – пряморослі, виткі, чіпкі (мал. 25, 26, 27, 30, 31). За окремими винятками, усі вони є етюдами, які використовувалися їхнім автором за мистецьку деталь в наступних нових творах.

Наголошуючи на цій звичній для професійної роботи художника технології використання етюдів як рисунків допоміжного характеру, не можемо не відзначити з цього приводу двох таких речей. По-перше, саме етюдні рисунки з зображенням не деревних, а різних видів трав'яних рослин найбільше знаходили використання в закінчених творах, головним чином у жанрових композиціях, більшість з яких були створені художником під час навчання в Академії мистецтв, у подорожах Україною та на засланні в Новопетровському укріпленні.

Другою особливістю, при цьому чи не найбільш характерною для мистецької діяльності Шевченка, є виразна еволюція зміни його поглядів на використання з певною метою етюдів морфологічно різних рослин як деталей для створення художніх творів. Суть їх полягає в тому, що ще навчаючись в Академії мистецтв, він ходив із товаришами на Смоленське кладовище в Петербурзі рисувати рослини, серед яких його найбільше вражали своїми великими розмірами листки лопуха. Як він говорив, рисунки таких рослин є «дуже пригоже на картині», а якщо їх «змалювать на передньому стані, то воно дуже гарно»³.

Як бачимо, Шевченко в роки навчання дивився на картини, які він буде створювати в майбутньому, коли стане дипломованим художником, ще очима романтика й естета. Зображення на передньому «стані» приземної розетки великих листків лопуха чи інших рослин, на його тодішню думку, мало підвищити її емоційне та естетичне сприйняття. Такі погляди Шевченка на мистецтво ще не виходили за межі пануючих у часи його навчання в Академії ідеалістичних естетичних принципів, вплив яких він не міг не відчути на собі.

¹ Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXXII.

² Касян В. І. Рисунки Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 166.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 32.

Академізм як класичний стиль у мистецтві являв собою, як пише С. Гординський, «напрямок із змаганням до педантичності й сухости, що кладе головний натиск на самі прийняті мистецькі форми й правила, а не так на вільну й самостійну творчість»¹. Однак, продовжує свою думку шевченкознавець, в Академії все ж зароджувалися тенденції до відходу від цього стилю, і навіть сам вчитель Тараса Шевченка, який «хоч і тримався класично-академічних традицій» і ще «поручав своїм учням вивчати антику», сам «усе ж таки проявляв уже деякі риси романтизму» й радив їм: «Вивчайте природу, яка в нас перед очима, і прагніть зрозуміти і відчувати усі її відтінки й особливості»².

Своїє позиції зображати рослини на передньому плані мистецьких творів Шевченко дотримувався, створюючи низку їх в академічний період творчої діяльності. У цьому переконаємося, розглядаючи, наприклад, такі з них, як «Католицький чернець», «Суворов на варті»³, «Циганка-ворожка» (мал. 3), «Катерина» (мал. 4). Згодом, закінчивши Академію мистецтв, подорожуючи Україною, перебуваючи на засланні, знайомлячись із українською та загалом світовою літературою, спілкуючись з освіченими людьми того часу, глибше пізнаючи життя покріпаченого рідного народу, його фольклор, звичаї, традиції, славу минувшину, у Шевченка започатковується поступовий відступ від романтично-естетичних поглядів на образотворче мистецтво та перехід на позиції утвердження в ньому принципів ідейності, символізму, відображення актуальних проблем соціального і духовного життя народу.

Під впливом цих поглядів у його творах, найперше в жанрових композиціях на історичні, міфологічні та біблійні теми, створених особливо під час перебування на засланні в Новопетровському укріпленні, використання в них зображень рослин є зовсім іншим і суттєво відмінним від творів академічного періоду, коли їх автор ще перебував у лоні романтичних уявлень про високе мистецтво. Створена ним у цьому укріпленні серія тематично різних жанрових малюнків відзначається включенням у їх композицію зображень рослин як деталей не стільки для надання їм естетичної привабливості, скільки з метою виконання ними відповідних символічних функцій, що органічно вплітаються в сюжет твору, посилюють його ідейне звучання або ж чіткіше виявляють позицію автора щодо зображуваних у ньому героїв. Так, у творі «Самаритянка» (мал. 36), героїня якого відмовилася від своїх вірувань, а перейняла інші, на його передньому плані поміщено чомусь зображення рослини не з лагідним зовнішнім виглядом листків, а, навпаки, з колючими листками, які символізують, як можна думати, критичну оцінку її вчинку;

¹ Гординський С. Тарас Шевченко – маляр, 1814–1861. – Краків: Львів: Українське вид-во, 1942. – С. 10.

² Там само. – С. 12.

³ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 31, 40.

- на малюнку 39 «Св. Себастьян» поруч з його героєм, що засуджений на жорстокі тортури за свої переконання і розіп'ятий на дереві та ще й пронизаний стрілою, зображено чіпку з вусиками і кволим стеблом рослину, життєвий стан якої фактично приречений і тотожний стану св. Себастьяна: щоб нормально жити і розвиватися вона повинна обов'язково своїми вусиками чіплятися за якусь опору, а її немає, бо стовбур дерева, біля якого вона виросла, товстий і гладкий, що й вусиками за нього не вчепитися;
- на малюнку 40 «Діоген», герой якого проповідував відмову від цивілізації і повернення до «природного стану» життя, зображено чомусь перед ним, лежачим у бочці, на поверхні землі гілочку не з нейтральною формою листків, а зі списовидною, а весь правий нижній бік малюнка «декорований» колючими листками будяка та й у додачу до них намальовано жука з рогами, наставленими супроти мешканця бочки;
- на малюнку 43 «Програвся в карти» його героя, який в азартній картярській грі програв «останню сорочку» і залишився напівголим, зображено на третьому плані дерево чомусь не з пишною облиствленою кроною, а дерево з покрученим стовбуром і такими ж покрученими голими, безлистими гілками. У додачу до цього рослинного символу Шевченко ще подає за спиною героя твору зображення свині, що символізує у повній мірі його поведінку і стиль життя;
- на малюнку 44 «Серед розбійників» зображено чомусь не звичне у переважній більшості «нормальне» дерево з прямим стовбуром і розвинутою кроною, а дерево з дугоподібно зігнутих стовбуром та безлистими покрученими гілками, що істотно посилює трагізм змісту цього твору.

Як бачимо з наведених прикладів, зображення рослин на цих малюнках здійснене їх автором саме в символічному ключі з метою якнайповнішого розкриття змісту малюнка.

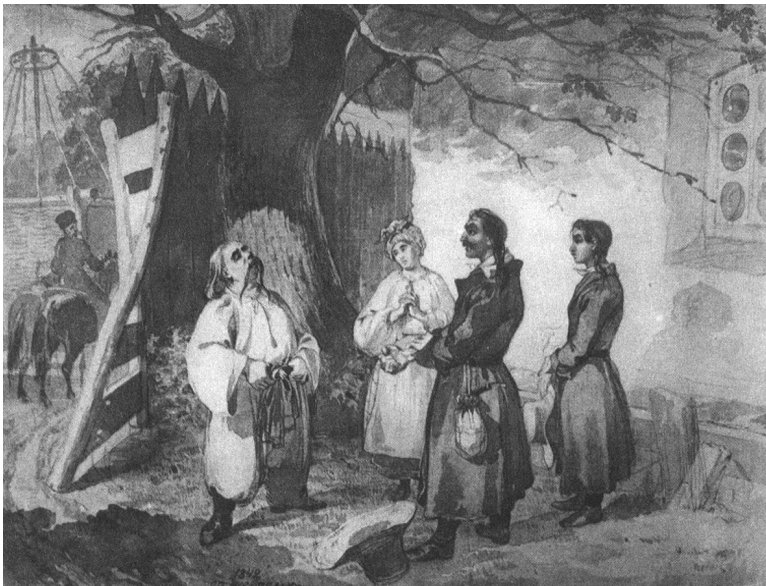
До речі, говорячи про символічність зображень рослин у композиції Шевченкових малюнків, слід вказати на те, що першою спробою такого методу художнього письма був твір «Катерина» (мал. 4), створений, як це не дивно, в академічний період його життя, коли він перебував ще під впливом романтичних ідей в образотворчому мистецтві. На малюнку за спиною Катерини красується пишною кроною дерево дуба, а на передньому плані біля ніг Катерини лежить відламана облиствлена гілочка (галузка) цього дерева, яка намальована, як ми думаємо, не для окраси місця події, а як символ її сумного кінця. Адже, будучи відірваною від живої крони дерева, іншою її доля не може бути. Водночас зображення відламані гілочки – це символ понівеченої долі героїні малюнка, або «символ її зламані сили»¹.

¹ Білецький П. О. Метод творчий Шевченка-художника // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 394–395.

Однак все ж таки найбільш повно символізм у жанрових творах Шевченка, як це було показано вище, притаманний часу його заслання в Новопетровському укріпленні.

Відзначаючи схильність Шевченка новопетровського періоду його творчості до надання зображенням рослин в одних творах відповідного символічного значення, мусимо наголосити на тому, що в цей же час він не відмовлявся від їх використання в інших творах із естетичною метою, збагачуючи їхню композицію, зміст та ідейне звучання. Подібними прикладами цьому можуть служити твори «Портрет А. О. Ускової з донькою Наташею» (мал. 33), «Телемак на острові Каліпсо» (мал. 34), «Нарцис та німфа Ехо» (мал. 38), «Щасливий ловець» (мал. 42), «Русалки» (мал. 46) та інші.

Для низки жанрових композицій Шевченка однією з характерних їх особливостей є зображення на передньому або на другому плані, як правило, за спинами персонажів твору, дерева з товстим потужним стовбуром, низько розгалуженим на великі бічні гілки, під кроною якого відбувається та чи інша подія. Подібну картину спостерігаємо у творах «Хлопчик з собакою в лісі» (мал. 1), «Циганка-ворожка» (мал. 3), «Катерина» (мал. 4), «Мілон Кротонський» (мал. 37), «Св. Себастьян» (мал. 39), «Старець на кладовищі» (мал. 47), «Дві дівчини» (мал. 52), «Зустріч Тараса Бульби з синами» (мал. 76), «Сліпий» («Невольник») (мал. 77) та інші.

Мал. 76. Зустріч Тараса Бульби з синами.

Сеня. [35; I, кн. 1]

Багато і різноманітно представлений світ рослин у пейзажних творах Шевченка, включаючи й твори архітектурного пейзажу. І в цьому немає нічого

дивного, оскільки пейзаж, як відомо, в мистецькому доробку художника посідає чільне місце. Таке ж місце посідає цей жанр, а це 146 творів, або 58,6 % серед 249 творів, в яких з тією чи іншою повнотою є присутніми зображення рослин чи їхніх угруповань (табл. 1).

Мал. 77. «Сліпий» («Невольник»). *Сенія*. [77; I, кн. 1]

Як уже відзначалося нами вище, найбільш плідними роками творчості Шевченка в жанрі пейзажу були ті, коли він перебував в Україні (перша і друга подорожі) та коли як художник брав участь у роботі Аральської описової експедиції. Пейзажі, створені їх автором у цих краях, за станом присутності в них зображеної рослинності настільки суттєво відмінні між собою, наскільки відмінною є їх навколишня природа. З огляду на це вони являють собою дві самостійні мистецькі групи, кожній з яких властиві свої характерні ознаки.

У ряді творів українського періоду творчості Шевченка особливості зображення рослинного компонента виразно корелюють із масштабами відтвореного краєвиду тієї чи іншої місцевості, який став предметом зацікавлення художника. У творах, у яких зображено краєвиди панорамного типу, з глибокою перспективою до самого обрію, за висловом Б. Бутника-Сіверського, «наскільки сягає око художника»¹, рослинність, а це в основному цілі смуги чи ділянки скупчення

¹ Бутник-Сіверський Б. Передмова // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXVI.

деревостанів та заростей верболозів, мають контурне зображення з застосуванням штриховки різних відтінків на першому, другому й третьому планах.

Такими є пейзажі «На Орелі (село)» (мал. 5), «Краєвид з кам'яними бабами» (мал. 6), «Чигрин з Суботівського шляху» (мал. 57), «Урочище Стінка» (мал. 58), «Урочище Білик» (мал. 59), «На Орелі», «Коло Седнева»¹, а також міські архітектурні пейзажі – «Воздвиженський монастир у Полтаві»², «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» (мал. 67).

У творах із пейзажами відносно невеликих природних територій чи таких же територій з розташованими на них архітектурними спорудами, яких нараховується достатньо багато, зображення рослин, до речі, в основному деревних, подаються художником здебільшого двояко: на першому плані одне чи декілька дерев змальовані порівняно виразно, з чітким відтворенням характерних деталей конфігурації стовбура й крони, тоді як на другому чи третьому планах вони подаються контуром і залежно від техніки виконання передаються різною штриховкою або суцільною м'якою заливкою певного відтінку.

Для прикладу такими є твори «Аскольдова могила» (мал. 7), «Почаївська лавра з заходу» (мал. 8), «Андруші» (мал. 11,12), «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі» (мал. 66), «Мотрин монастир» (мал. 68), «Хата біля річки» (мал. 78), «Краєвид з річкою» (мал. 79), «Краєвид Києва», «Комора в потоках», «В Густині. Трапезна церква», «У Василівці»³ та низка інших.

Мал. 78. Хата біля річки. *Олівець*. [175; I, кн. 2]

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Мал. 117, 135.

² Там само. – Мал. 119.

³ Там само, кн. 2. – Мал. 169, 214, 228, 232.

Мал. 79. Краєвид з річкою. *Олівець*. [198; I, кн. 2]

Щодо пейзажів, створених Шевченком під час перебування в Аральській експедиції, то вони, про що згадувалося вище, за наявності в їх композиції зображень рослин є цілком відмінними від пейзажів, у яких їхнім автором змальована природа рідної йому України. Та іншими вони не могли й бути, бо іншою є природа Аральського моря, зокрема, його берегів, замальовування яких входило до завдань художника експедиції Тараса Шевченка.

Береги ці, як дізнаємося з щоденника керівника експедиції О. І. Бутакова, «являють собою цілковиту пустелю»¹. Однак із цього ж джерела дізнаємося також, що ця пустеля все-таки не позбавлена рослинності, бо, наприклад, на східному березі моря поширені саксаул, джилвела і куян-суюк (мал. 14).

Ще краще є розвиненою рослинність на окремих морських островах, зокрема, на острові святого Ніколая (мал. 15, 16), який «надзвичайно рясно вкритий саксаулом, гребінником і тальником»², на острові Чикита-Арал (мал. 63), на якому ростуть, за записами О. І. Бутакова, «комиш і розкидані кущі гребінника»³, тобто тамариксу. В науковій ботанічній мові, окрім саксаулу (*Haloxylon*), гребінник має назву тамарикс (*Tamarix*), а тальник – це шелюга або верба гостролиста (*Salix acutifolia*). Всі вони мають куцувидну форму росту, а останні два представники аральської флори можуть бути також невисокими деревами заввишки не більше 5 метрів.

Окрім цих суходільних деревних рослин, при берегах моря та його островів не менш рясно розвинені густі зарості гігрофільних трав'яних багаторічних рослин – комишу (*Scirpus*) та очерету звичайного (*Phragmites communis*) (мал. 16).

¹ Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 54.

² Там само. – С. 17.

³ Там само. – С. 26.

Замальовуючи краєвиди Аральського моря, Шевченко відтворював на них реальний стан розвиненої прибережної чи острівної рослинності в тій чи іншій його місцевості. Відсутність на дуже багатьох його малюнках зображень рослин переконливо свідчить про флористичну і фітоценотичну бідність цієї території, яка небезпідставно О. І. Бутаковим названа цілковитою пустелею.

Із тієї причини лише в 47 пейзажних творах Шевченка цього періоду знаходимо зображення рослин, головним чином, їх невеликих трав'яних чи кущових, рідше деревних угруповань, розвинених у прибережних водах та на суходолі, однак все ж поблизу акваторії моря.

Прикладом цьому може служити акварель «Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сир-Дар'ї»¹, на якій зображено на першому плані невеликі скупчення очерету при березі та на суходільній береговій ділянці. Окремі розкидані невеличкі скупчення трав чи окремі кущі невизначеної рослини бачимо на малюнках «Пристань на Сир-Дар'ї в 1848 році», «Могила Мула-доса-мал на півострові Куланди»², «Шатро експедиції на острові Барса-Кельмес» (мал. 61).

На малюнках «Гористий берег острова Ніколая» (мал. 15) та «Крутий берег Аральського моря» (мал. 62) на першому плані достатньо добре виписані зображення поодиноких кущовидних дерев, можливо, куян-суюка.

У згаданих тут, а також в інших мистецьких творах «аральського» періоду, Шевченко зумів «уловити» найбільш характерні для природи цього краю краєвиди з розвиненою в них бідною рослинністю, передати особливості екологічного приурочення її угруповань, здатність їх існувати в умовах з мінімальним забезпеченням життєво важливими органо-мінеральними ресурсами.

Звичайно, твори Шевченка зі змальованими краєвидами берегів Аральського моря, його островів і півостровів з їхньою спорадичною рослинністю різко контрастують із творами цього жанру, але створеними в часи його перебування в Україні. Контраст цей є цілком закономірним і зумовлений контрастом між природою місця заслання автора цих творів та природою його рідного краю. Однак, якщо розглядати ці твори під ботанічним кутом зору, тобто з акцентуванням уваги на мистецькій позиції художника до відображення в них світу рослин, то в цьому контексті вони виявляються не такими аж контрастними.

Як в українській, так і в аральській природі рослинний світ є об'єктивно існуючою реальністю, невід'ємною і функціонально найважливішою їхньою складовою. Зображення на полотні чи папері певного краєвиду природи з наявними в ньому окремими рослинами чи їх угрупованнями здійснюється Шевченком не з фотографічної прецизійністю і не з позицій сліпого дотримання засад натуралізму, при якому «художник стає на шлях сліпого наслідування,

¹ Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 9.

² Там само. – Мал. 15, 21.

механічного копіювання, коли він не осмислює життя, а бере лише зовнішній вигляд предмета чи явища, не розкриваючи внутрішнього світу їх»¹.

Ним, який ще під час навчання в Академії мистецтв критично ставився до цього напряму в мистецтві, його пейзажні твори, незалежно від місця їхнього створення і територіального приурочення зображуваної в них навколишньої природи, є подібними за своєю філософською сутністю і творчо індивідуальними. Інакше кажучи, вони є продуктом споглядання об'єктивної природної реальності, її осмислення та трансформації через суб'єктивне мистецьке «Я».

На цій особливості творчої манери художника у відтворенні в його творах навколишнього світу ставить особливий наголос О. Т. Новицький, який вважає, що Шевченко «малює натуру, як вона єсть, ані трохи не «підправляючи» її, але вміє розглядіти в ній якусь ідею, заложену в кожному данім мотиві й передати се в своїм малюнку». І далі він відзначає, що художник «жив одним життям з природою, розумів шепотанне струмочків та шепіт листочка, шумливе колихання травиці», і як в поезії, у якій «вмів у двох-трьох словах дати цілу чарівну картину» природи, так і в малюнках «умів вибрати такий пункт для погляду, таке зробити освітлення, в таких небагатьох рисах уловити усю красу, всю поезію даної місцевости, яка часом здавалася б, на перший погляд, навіть невдачною для сеї мети...»².

Хоч Шевченко критично ставився до натуралізму в мистецтві, однак це аж ніяк не означає, що він зовсім абстрагувався від наслідування багатогранного в своїй красі та величі образу природи. Художник розумів, як про це стверджує І. Д. Назаренко в своїй розвідці про його філософські погляди, що тільки наслідуючи природу, можна лише в такий спосіб створити щось прекрасне. Але це наслідування, на його ж думку, не повинно перейти межу розумного, не перетворитися в звичайний натуралізм, який виключає справжнє мистецтво і творчість³.

Отже, резюмуючи все викладене вище, можемо дійти загального висновку, що багатий і різноманітний світ рослин навколишньої природи в мистецькій творчості Тараса Шевченка посідає важливе місце і має не менш важливе суспільно-просвітницьке значення. Змалювавши його з натури чи то окремою якоюсь прикметною рослиною, чи то цілими їх угрупованнями в гармонійній композиції природних краєвидів, він, художник Тарас Шевченко, створив високохудожні твори, що являють собою зупинену й увіковічену мить вічно живої й вічно невпинної у своєму русі чи то йому рідної, а чи не рідної природи, якою завжди, розглядаючи її, будуть милуватися, задумуватися, насолоджуватися й задовольняти свої естетичні смаки сучасні та наступні покоління шанувальників прекрасного.

¹ Говдя П. Т. Г. Шевченко-художник. Нарис. – К., 1955. – С. 37.

² Новицький О. Т. Тарас Шевченко як маляр. – Львів–Москва: Накладом Наук. Т–ва імени Шевченка, 1914. – С. 33.

³ Назаренко І. Д. Філософські погляди Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 305.

ЧАСТИНА 2

**СПОГЛЯДАЮЧИ, ЗАХОПЛЮЮЧИСЬ,
ПІЗНАЮЧИ ТА ОПОЕТИЗОВУЮЧИ
СВІТ РОСЛИН**

Розділ 6

**РОСЛИНИ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ «КОБЗАРЯ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА, ЇХ БАГАТОМАНІТНІСТЬ
ТА РІЗНОАСПЕКТНИЙ АНАЛІЗ**

Поетична творчість Тараса Шевченка, подібно як і його творчість мистецька, невіддільна від вражаюче чудового зеленого феномена навколишнього природного простору, яким є світ рослин у всьому нескінченному розмаїтті його форм, образів та чуттєвих споглядальних асоціацій.

Цей природний простір став для поета життєдайним оселищем, де відбулася його з'ява на Божий світ, де він виростав, мужнів, пізнавав, споглядаючи навколо себе краєвиди рідного краю, всотував своїм еством на підсвідомому й усвідомленому сприйнятті співучі творіння маминої мови, заслуховувався багатющою усною творчістю рідного народу, його піснями, думами, баладами, міфами, легендами, переказами, оповіданнями, прислів'ями та приказками. Та не тільки заслуховувався, але й сам, подорожуючи Україною, спілкуючись із багатьма людьми, записував і збирав їхні усні творчі надбання, які мали на нього благотворний вплив і служили йому джерелом натхнення¹.

Водночас вони були для Шевченка й джерелом духовного збагачення. Глибоко вдумуючись у сутність різножанрових зразків народної творчості, він ґрунтовно розширював свої світоглядні уявлення, пізнавав вірування, звичаї й традиції рідного народу, щоб згодом, через власне їх осмислення, відтворити у своїх геніальних творах.

Зразки усної народної творчості стали для Шевченка також унікальною скарбницею знань про природу свого краю, про незрівнянну красу його рослинного покриву з неповторними квітучими луками, зеленими дібровами й світлими гаями, золотистими стеблостоями пшеничних ланів, самотніми чи групами розташованими, улюбленими й оспіваними у народі деревами: дуба, явора чи клена, кущами червоної калини й заростями терену з його колючими гілками та темно-синіми терпкими плодами.

Пізнання світу рослин, що так багато представлений у різних жанрах усної народної творчості, Шевченко доповнював безпосереднім спогляданням навколишньої природи, її рослинного багатства, адже наділений він був дивовижною зоровою пам'яттю художника, що підтверджується як його мистецькою творчістю, так і «надзвичайною конкретністю описів у його прозі»².

¹ Комаринець Т. І. Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 29–33.

² Білецький П. О. Творчий процес Шевченка-художника // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.

Набуті знання про рослини поет широко використовував у своїх творах, майстерно вплітаючи їх у сюжет твору, наділяючи їхніх представників різними властивостями, нерідко персоніфікуючи окремих із них, а ті, що мають жіночі назви, ставали головними героїнями твору, наприклад, тополя чи лілея.

Уявлення про світ рослин, який Шевченко відтворив у своїх поетичних творах, отримуємо зі списку їхніх назв, складеного на підставі докладного прочитання усіх 237 поезій «Кобзаря» видання 2003 року¹ і наведеного в таблиці 2. В ній, окрім переліку 66 народних назв рослин, подано до 62 із цих назв наукові відповідники українською та латинською мовами (4 назви рослин є збірними поняттями і тому таких відповідників не мають), а також для кожної назви рослини наведені відомості про кількість творів, у яких її ужито, та частоту вживання у всіх поетичних творах «Кобзаря».

Зауважимо, що наведені кількісні відомості про світ рослин у поезіях «Кобзаря» на 4 наукові назви доповнюють подібні відомості, які ми опублікували раніше², і є остаточними за своїм значенням.

Для переконання в науковій вірогідності відомостей, наведених у таблиці 2, їх було звірено з відомостями про назви рослин, які зареєстровані в Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка з урахуванням усіх випадків їх уживання в цих творах³. Грунтовним доповненням до відомостей про назви рослин у поетичних творах «Кобзаря», що наведені в таблиці 2, слугують матеріали Додатка⁴, в якому до кожного з цих творів подано усі назви рослин, які вжив у них автор, а також кількісні дані про частоту їх уживання та номери сторінок із поетичним текстом, що містить назви цих рослин.

Перш ніж перейти до аналізу списку назв рослин у 237 поетичних творах Шевченкового «Кобзаря» видання 2003 року, наголосимо спочатку на тому, що не в усіх цих творах поет уживав назви рослин. Таких творів, у яких не вжито жодної назви рослини, в «Кобзарі» нараховується 147, що становить 62 % від усієї їхньої кількості. Натомість творів, у словесну тканину яких поет уплів назви рослин, маємо 90, або 38 %.

Не можемо не зауважити, що, крім назв рослин, Шевченко в трьох своїх поетичних творах ужив також назву одного з представників царства гриби, яким

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – 344 с.

² Берко Й. М. Ботаніко-тропеїчний аналіз поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка // Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. – 2012. – Т. 14, № 3 (53), част. 4. – С. 137–144.

³ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Редакція й упорядкування Олега Льницького, Юрія Гавриша. Т. I–IV. – New York (Shevchenko Scientific Society, USA) – Edmonton–Toronto (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press), 2001. – 3230 с.

⁴ Додаток «Відомості про назви рослин у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка» подано в кінці цієї книги.

виявився звичний для усіх нас опеньок осінній справжній. Оскільки цей гриб є представником іншого царства організмів, відмінного від царства рослин, цілком природно нами його не внесено у список рослин поетичних творів «Кобзаря».

Однак, варто мати на увазі, що гриби раніше традиційно відносили до царства рослин і ще й зараз ця традиція певною мірою продовжує зберігатися, про що свідчить, зокрема те, що їх включили, правда, уже як окреме царство, в шкільні й вишівські програми та підручники з ботаніки. Враховуючи цю обставину, ми не могли не спробувати з'ясувати те функціональне значення, яке надавав Шевченко, вживаючи назву цього гриба у своїх поетичних творах.

Матеріали вивчення цього питання викладено у дев'ятому розділі цієї праці.

6.1. Народні назви рослин та їх наукові відповідники

Багатий і різноманітний світ рослин поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка відзначається однією спільною і характерною для всіх його представників рисою, а саме: їхні назви є народними, які, однак, не завжди мають науковий відповідник і не є нормативними стосовно вимог української наукової ботанічної номенклатури. Особливістю цих назв є те, що вони загалом є однослівними, наприклад, верба, калина, терен та інші, тоді як наукові назви рослин, навпаки, є двослівними, або бінарними. Пояснюється це тим, що в ботанічній науці для позначення наукової назви видів рослин використовується бінарна номенклатура, суть якої полягає в тому, що назва кожного виду складається з двох слів. Перше слово в такій назві означає належність рослини до роду, а друге є видовим епітетом. Разом перше з другим словом і утворюють наукову назву виду рослини. Наприклад, верба біла, пшениця тверда, горох посівний, квасоля звичайна тощо.

У науковій літературі, окрім назви виду рідною мовою, подається також його назва латинською мовою і, як правило, зі скороченим прізвищем автора, який першим описав для науки цей вид¹. Наприклад, жито звичайне (*Secale cereale* L.), тополя біла (*Populus alba* L.), гречка звичайна (*Fagopyrum esculentum* Moench), вероніка рання (*Veronica praecox* All.), щавель кінський (*Rumex confertus* Willd.), яблуна домашня (*Malus domestica* Borkh.) та інші.

Отже, народні назви рослин, уживані Шевченком у його творах, із наукової точки зору є назвами родів, до яких належать ці рослини. Як видно зі списку народних назв рослин у таблиці 2, яких, як уже згадувалося нами вище, нараховується 66, абсолютна більшість із них мають науковий відповідник назви роду українською та латинською мовами, тобто вони є нормативними стосовно рангу цієї таксономічної категорії.

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 9.

Т а б л и ц я 2

Список назв рослин, ужитих у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Народні назви рослин поетичних творів	Науковий відповідник українською та латинською мовами народних назв рослин	Кількість творів, у яких ужито назву рослини	Кількість разів ужито назву рослини у всіх творах
1	2	3	4	5
1.	Верба	Верба (<i>Salix L.</i>)*	21	30
2.	Тополя	Тополя (<i>Populus L.</i>)	17	32
3.	Калина	Калина (<i>Viburnum L.</i>)	16	40
4.	Лоза (лозина)	–	15	18
5.	Жито	Жито (<i>Secale L.</i>)	13	19
6.	Барвінок	Барвінок (<i>Vinca L.</i>)	10	18
7.	Дуб	Дуб (<i>Quercus L.</i>)	10	20
8.	Терен	Терен (<i>Prunus L.</i>)	9	9
9.	Осока	Осока (<i>Carex L.</i>)**	8	11
10.	Пшениця	Пшениця (<i>Triticum L.</i>)	8	9
11.	Очерет	Очерет (<i>Phragmites Adanson</i>)	6	8
12.	Рута	Рута (<i>Ruta L.</i>)	6	10
13.	Явір	Явір (<i>Acer pseudoplatanus L.</i>)	6	10
14.	Лілія, крин	Лілія (<i>Lilium L.</i>)	5	6
15.	Будяк	Будяк (<i>Carduus L.</i>)	4	4
16.	Груша	Груша (<i>Pyrus L.</i>)	4	6
17.	Кропива	Кропива (<i>Urtica L.</i>)	4	4
18.	Мак	Мак (<i>Papaver L.</i>)	4	4
19.	Ряст	Ряст (<i>Corydalis Went.</i>)	4	5
20.	Тирса	Ковила волосиста (<i>Stipa capillata L.</i>)	4	4
21.	Вишня	Вишня (<i>Cerasus Juss.</i>)	3	4
22.	Горох	Горох (<i>Pisum L.</i>)	3	4
23.	Смоква, фіга	Смоківниця звичайна, фіга звичайна, інжир (<i>Ficus carica L.</i>)	3	3
24.	Черешня	Черешня (<i>Cerasus avium (L.) Moench</i>)	3	3
25.	Ялина	Ялина, смерека (<i>Picea F. Dietr.</i>)	3	4
26.	Ясен	Ясен (<i>Fraxinus L.</i>)	3	4
27.	Богила, богилова	Буги́ла (<i>Anthriscus Pers.</i>)	2	2
28.	Капуста	Капуста (<i>Brassica L.</i>)	2	2
29.	Кукіль	Кукіль (<i>Agrostemma L.</i>)	2	2
30.	Петрушка	Петрушка (<i>Petroselinum Hill</i>)	2	2
31.	Плоскінь (чоловічі особи-ни конопель)	Коноплі (<i>Cannabis L.</i>)	2	2
32.	Постернак	Пастернак (<i>Pastinaca L.</i>)	2	3
33.	Реп'ях	–	2	2
34.	Сон-трава	Сон (<i>Pulsatilla Miller</i>)	2	3

35.	Хміль	Хміль (<i>Humulus L.</i>)	2	2
36.	Берест	Берест (<i>Ulmus minor Miller</i>)	1	2
37.	Блекота	Блекота (<i>Hyooscyamus L.</i>)	1	1
38.	Васильки	Васильки (<i>Ocimum L.</i>)	1	1
39.	Верболіз	Верба п'ятитичинкова, верболіз (<i>Salix pendandra L.</i>)	1	1
40.	Виноград	Виноград (<i>Vitis L.</i>)	1	1
41.	Гречка	Гречка (<i>Fagopyrum Miller</i>)	1	1
42.	Зіновать	Зіновать (<i>Chamaecytisus Link.</i>)	1	1
43.	Картопля	Картопля (<i>Solanum tuberosum L.</i>)	1	2
44.	Квасоля	Квасоля (<i>Phaseolus L.</i>)	1	1
45.	Кедр	Кедр ліванський (<i>Cedrus libani A. Richard.</i>)	1	1
46.	Королевий Цвіт	Імовірно – рябчик (<i>Fritillaria L.</i>)	1	4
47.	Куга	Комиш, куга (<i>Scirpus L.</i>)	1	1
48.	Кукуруза	Кукурудза (<i>Zea L.</i>)	1	1
49.	Лебеда	Лутига (<i>Antriplex L.</i>)	1	1
50.	Лілея	Імовірно – латаття (<i>Nymphaea L.</i>)	1	1
51.	Лілея, Лілея-снігоцвіт,	Імовірно – підсніжник звичайний (<i>Galanthus nivalis L.</i>)	1	6
52.	Лопух	Лопух (<i>Arctium L.</i>)	1	2
53.	Лопуцьки	–	1	1
54.	Любисток	Любисток (<i>Levisticum Hill</i>)	1	1
55.	Льон	Льон (<i>Linum L.</i>)	1	1
56.	Мох	–	1	1
57.	Платан	Платан (<i>Platanus L.</i>)	1	1
58.	Плющ	Плющ (<i>Hedera L.</i>)	1	1
59.	Роман	Роман (<i>Anthemis L.</i>)	1	1
60.	Ряска	Ряска (<i>Lemna L.</i>)	1	1
61.	Сокорина	Осокір (<i>Populus nigra L.</i>)	1	1
62.	Спориш	Гірчак, спориш (<i>Polygonum L.</i>)	1	1
63.	Тютюн	Тютюн (<i>Nicotiana L.</i>)	1	1
64.	Хрін	Хрін (<i>Armoracia P. Gaertner, V. Meyer & Scherb.</i>)	1	2
65.	Щириця	Щириця (<i>Amaranthus L.</i>)	1	1
66.	Яблуня	Яблуня (<i>Malus Miller</i>)	1	1

Примітки:

* Наукові назви рослин (родові і видові) українською та латинською мовами подаються за Словником українських наукових і народних назв судинних рослин Ю. Кобіва¹.

** Назви двох і більше рослин, які вжиті кожна в однаковій кількості творів, незалежно від частоти їх вживання в них, подаються у таблиці за алфавітом.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – 800 с.

Однак не всі народні назви рослин, ужиті Шевченком у поетичних творах, належать до нормативних. Таких назв, про що вже також згадувалося вище, є лише чотири, що становить 6,1 % від загальної кількості народних назв рослин у творах поета. Цими назвами є *лоза* (*лозина*), *лопуцьки*, *мох* і *реп'ях*. Щоб обґрунтувати невідповідність народних назв цих рослин родовим назвам, прийнятих у науковій ботанічній номенклатурі, доцільно розглянути кожну з них зокрема.

Розпочнемо з назв «**лоза**», «**лозина**». Зі «Словника українських наукових і народних назв судинних рослин» Ю. Кобіва¹ дізнаємося, що в народі «лозою» називають не один-два, а значно більше – аж 14 видів рослин, одні з яких належать до типів життєвих форм «дерева», а інші – до «чагарники», або кущі. Більшість із цих рослин, а саме: 11 – це різні види роду верба (*Salix*). Із них деревами є верба біла (*Salix alba*), верба вавилонська (*S. babylonica*) і верба козяча (*S. carpea*), висота яких, за винятком першого виду, що належить до високорослих дерев (до 25 м), коливається в межах 5–12 м.

Решта видів верб є кущами, висота яких у одних видів не перевищує 1,5 м, зокрема у верби вускатої (*Salix aurita*) та верби розмаринолистої (*S. rosmarinifolia*), тоді як в інших видів вона сягає 5–6 м. До цієї групи верб належать верба пурпурова (*S. purpurea*), верба попеляста (*S. cinerea*), верба п'ятитичинкова, або верболіз (*S. pentandra*), верба тритичинкова (*S. triandra*) і верба прутувидна (*S. viminalis*)².

Про використання в народі назви «лоза» як спільної для найменування декількох видів верб вказують також Г. К. Смик, В. В. Капустян та Н. Г. Іоніцой³. Вони припускають, що Шевченко, вживаючи у своїх творах назву «лоза», міг мати на увазі чагарникові види верб – вербу гостролисту, або шелюгу (*Salix acutifolia*) та вербу попелясту. Обидва види, як зазначають ці автори, частіше трапляються по берегах Дніпра, краєвидами якого милувався Тарас Шевченко, то, напевно, саме вони більше всього й були в полі зору поета. Як народну назву деяких кущових видів верб трактує слово «лоза» й Словник української мови⁴.

Окрім назви «лоза», в поетичних творах Тараса Шевченка вживається близька до неї назва «лозина». Згідно зі Словником української мови слово «лозина» означає те саме, що й слово «лоза». Оскільки це так, то ситуація з цією народною назвою рослин є аналогічною з народною назвою «лоза». Лозинами, за матеріалами Словника Ю. Кобіва, в народі називають 8 видів верб, які за жит-

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 612.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 543.

³ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 49.

⁴ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 541.

тевою формою є як деревами (верба біла, верба козяча), так і кущами – верби гостролиста (шелюга), розмаринолиста, попеляста, п'ятитичинкова, тритичинкова і прутівидна.

Як уже згадувалося вище, з 14 видів рослин, які в народі йменуються спільною назвою «лоза», 11 з них належать до роду верба родини вербові (Salicaceae). А до яких інших родів належать три інші види, яких теж у народі йменують «лозами»? Зі Словника Ю. Кобіва дізнаємося, що ці види належать не тільки до інших родів, але й до інших родин. Так, лозою називають маслинку вузьколистку (*Elaeagnus angustifolia*) з родини маслинові (Elaeagnaceae), малину (*Rubus idaeus*) з родини трояндові (Rosaceae) та виноград справжній (*Vitis vinifera*) з родини виноградові (Vitaceae).

Таким чином, як видно з викладеного вище, назви «лоза» і «лозина» є збірними поняттями, оскільки ними в народі називають різні види рослин не тільки одного роду, але й рослини різних родів із різних родин. За такої обставини назва «лоза» не має наукового відповідника в ботанічній номенклатурі й тому повинна вважатися суто народною назвою. З огляду на це, назви «лоза», «лозина» нами не внесені у зведений список нормативних назв рослин, які фіксуються у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Щодо народної назви «лопуцьки», яку Шевченко вжив лише один раз у своїх поетичних творах, зокрема в поемі «Княжна», варто наголосити на такому. У значенні народної ботанічної назви це слово наводиться у Словнику Ю. Кобіва, в якому вказується, що ним називають три різні за морфологією, екологією та спорідненістю види рослин – бугилу лісову (*Anthriscus sylvestris*) з родини селерові, або парасолькові (Ariaceae), гірчицю чорну (*Brassica nigra*) з родини капустяні (Brassicaceae) і латаття біле (*Nymphaea alba*) з родини лататтеві (Nymphaeaceae). Використовується також як двослівна народна назва рослин «лопуцьки борщеві» для найменування борщівника звичайного (*Heraclеum spondylium*).

Варто наголосити, що в цьому Словнику Ю. Кобіва наводиться окремо ще назва рослин «лопуцьок», якою йменують три різні види, а саме: салат компасний (*Lactuca serriola*) і салат отруйний (*L. virosa*) з родини айстрові (Asteraceae) та первоцвіт весняний (*Primula veris*) з родини первоцвітові (Primulaceae).

За народну ботанічну назву вважають слово «лопуцьки» також Г. К. Смик, В. В. Капустян і Н. Г. Іоніцой¹. На їхню думку, так у народі називають латук дикий, який є синонімом салату компасного.

Отже, як бачимо, слово «лопуцьки» як народна ботанічна назва є теж збірним поняттям, яке використовується для найменування різних видів рослин із різних родин. Унаслідок цього назва «лопуцьки» не може вважатися нормативною

¹ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 71.

стосовно наукової української ботанічної номенклатури й тому не внесена в список рослин, що відзначені нами у творах Тараса Шевченка.

На цьому можна було б поставити крапку, якби не одна обставина, що пов'язана з тлумаченням слова «лопуцьок», яке наводиться в Словнику української мови¹. Згідно з цим Словником «лопуцьок» – це «молода, соковита стеблина деяких рослин, звичайно їстівна». На підтвердження цього тлумачення наводиться таке речення з літературного твору: « – Миколо, глянь, скільки смовді! Це була рослина з товстим, налитим соком солодким лопуцьком (Сенч., На Бат. горі, 1960, 274)». Отже, слово «лопуцьок» у його первісному значенні – це надземний орган пагонової сфери рослин: пагін чи тільки стебло пагона. Очевидно, саме за наявність у рослин таких їстівних органів їх і стали називати лопуцьком чи лопуцьками. До речі, в Словнику не наводиться слово «лопуцьки», оскільки, як можна думати, воно не є самостійною лексемою, а лише множиною від слова «лопуцьок».

Можемо припустити, що в народному середовищі вживання цих слів як в однині, так і в множині, стосувалося не стільки для найменування окремих рослин, як для означення взагалі їстівних рослин, причому дикорослих, які були чи не єдиним харчовим продуктом для людей, що відчували матеріальну скруту. Адже більшість із видів рослин, які називають лопуцьками чи лопуцьком, володіють багатьма корисними властивостями, зокрема харчовими (гірчиця чорна, латаття біле, салат компасний).

Цю особливість добре підмітив Тарас Шевченко, описуючи життя осиротілої дитини княгині: «Мов одірвалось од гіллі, Ненагодоване і босе, Сорочечку до зносу носить. Спеклося, бідне, на жару. Лопуцьки їсть, ставочки гатить В каляжах з дітьми у яру»².

Територіально обидва ці слова, – лопуцьок і лопуцьки, поширені на одних і тих же теренах говорів української мови – середньонадніпрянському і волинському, але ареал першого слова є значно більшим, охоплюючи ще терени східнополіського і слобожанського говорів. Очевидно, люди в одних місцевостях такі рослини називали цим словом в його однині, а в інших – у множині. Під час збору відомостей про народні назви рослин із цих теренів вони так і були зафіксованими й внесеними у Словник народних і наукових назв судинних рослин Ю. Кобіва.

Перейдемо тепер до розгляду слова «мох», яке вжито Тарасом Шевченком у містерії «Великий льох», у її частині під назвою «Три ворони». У ній йдеться про те, що ці ворони «кричали і летіли ... з трьох сторoн, і сіли На маяку, що на горі Посеред лісу, усі три. Мов на мороз, понадувались, Одна на другу позирали, Неначе три сестри старі, Що діували, діували, Аж поки мохом поросли»³.

¹ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 548.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Прoсвіта», 2003. – С. 170.

³ Там само. – С. 130.

Не завадить вказати, що слово «мох» належить до відомих і широко вживаних у народі слів, якими називають невеликі, переважно наземні, рослини, що не мають справжнього кореня, а їхнє стебельце вкрите дрібними листочками. Ростуть здебільшого у вологих оселищах і розмножуються за допомогою спор.

Одначе, як дізнаємося зі Словника Ю. Кобіва¹, в окремих місцевостях України цим словом або двослів'ям «мох оленячий» називають також інші спорові рослини, які належать до відділу плауноподібні, зокрема плаун звичайний (*Lycopodium clavatum*). Поширені ці назви на західноукраїнських теренах з бойківським, гуцульським та закарпатськими говорами української мови.

Називання цієї рослини мохом чи оленячим мохом, очевидно, зумовлено тим, що своїм зовнішнім виглядом вона певним чином чимсь їх нагадує. Наприклад, плаун є наземною рослиною з повзучим стеблом, яке густо вкрите, як і в мохів, дрібними, лінійної форми, листками. Росте в лісах, де дуже багато теж мохів, що нерідко утворюють суцільний наземний зелений килим. Плаун добре відомий людям як лікарська рослина² завдяки своїм спорам, які дозрівають у спорангіях, зібраних переважно по два в колоски на довгих ніжках.

І нарешті зовсім є дивним, що словом «мох» у поєднанні з епітетом «білий» – «мох білий», називають квіткову, насінну, рослину вошанку малу (*Cerintho minor*) з родини шорстколисті (*Boagineseae*). Це в Україні єдина в роді дворічна рослина зі стеблом заввишки до 60 см, із розвиненими на ньому очерговими стріловидними або серцевидними, при основі стеблообгортними, суцільними листками, що, як і стебло, є голими і сизуватими від воскової поволоки³. Називають мохом білим цю рослину лише на Покутті та в Буковині, де для української мови характерним є покутсько-буковинський говір.

Своє тлумачення слова «мох» як народної ботанічної назви подають також Г. К. Смик, В. В. Капустян та Н. Г. Іоніцой⁴. На їхню думку, слово «мох», яке вжите Шевченком у містерії «Великий льох», не має, найімовірніше, стосунку до справжніх мохів. Вони вважають, що тут мається на увазі «листовидно-кущистий лишайник з родини пармелійових (*Parmeliaceae*), який ще називають ісландським мохом (*Lichen islandicus* Asch. = *Cetraria islandica* L.)».

Насамкінець додамо від себе, що слово «мох» справді є народною назвою, яку використовують для найменування мохів, і, як бачимо вище, й не тільки їх. Із цих міркувань ми включили це слово в список народних назв рослин і не

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 639.

² Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 147–149.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 543.

⁴ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999 – С. 74–75.

ввели у список нормативних назв рослин, які ужиті Шевченком у його творах. Які для цього були в нас ще підстави?

Відповідь на це запитання знаходимо у Словнику української мови, в якому, як виявляється, слово «мох» у народі вживається в прямому (як ботанічна назва), так і в переносному значеннях, зокрема, «постаріти»¹. Саме в такому, переносному, значенні вжив це слово Тарас Шевченко до ворон, які «Неначе три сестри старі, Що дівували, дівували, Аж поки мохом поросли», тобто «постаріли в дівках». Як бачимо, про слово «мох» як назву рослини, тут зовсім не йдеться.

Фактично аналогічну, як зі словом «мох», маємо ситуацію з наступною народною ботанічною назвою «реп'ях», яку поет ужив у поемі «Відьма». Наведемо малесенький фрагмент із поеми, де згадується це слово: «... Жаль і страх! В свитині латаній дрожала Якась людина. На ногах І на руках повиступала Од стужі кров; аж струпом стала. І довгі коси в реп'яхах О поли бились в ковтунах»².

Словник української мови наводить два значення цього слова, перше з яких – це «Бур'ян родини складноцвітих з чіпким суцвіттям і з колючками», а друге – «Колюча чіпка головка, суцвіття цієї рослини»³. Отже, слово «реп'ях», як бачимо, може вживатися як народна ботанічна назва групи бур'янових рослин, які засмічують посіви сільськогосподарських культур, або поширені на закинутих людськими угіддях, так і як назва окремих органів цих рослин, якими найчастіше бувають суцвіття, наприклад, кошик у айстрових (складноцвітих) та плоди. Останні відзначаються розмаїттям форм і будови, на поверхні яких розвинені не менш розмаїті за формою і походженням гачечки, шипики, колючки тощо. Призначення цих утворень має для рослин важливе біологічне значення. Вони сприяють розповсюдженню їхніх плодів і насіння. Чіпляючись за волосяний покрив тварин або за одяг людей, плоди переносяться на нові місця, забезпечуючи, таким чином, розширення території проживання рослин.

У народі словом «реп'ях» називають різні, часто не споріднені між собою, види рослин, у яких є розвиненими чіпкі суцвіття або плоди. Так, «реп'яхом» називають парило звичайне (*Agrimonia eupatoria*) з родини трояндові (*Rosaceae*), і п'ять видів із родини айстрові (*Asteraceae*) – лопухи великий (*Arctium lappa*) і повстистий (*A. tomentosum*), нетреби колюча (*Xanthium spinosum*) і звичайна (*X. strumarium*), будяк пониклий (*Carduus nutans*), а також дурман звичайний (*Datura stramonium*) з родини пасльонові (*Solanaceae*)⁴.

¹ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 814.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка – К.: Вид. центр «Прoсвіта», 2003. – С. 156.

³ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 512.

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 704.

В окремих місцевостях України назви для подібних рослин з чіпкими суцвіттями чи плодами вживаються у множині – як «реп'яхи». Такою назвою йменують лопух малий (*Arctium minus*), череду тридільну (*Bidens tripartita*) і чорнокорінь лікарський (*Cynoglossum officinale*).

На відміну від використання в народному середовищі слів «реп'ях» чи «реп'яхи» як назв рослин, Тарас Шевченко у своєму творі «Відьма», навпаки, вживає це слово в значенні окремого органу якоїсь рослини, наділеного чіпкими виростами на його поверхні для чіпляння до чогось чи до когось.

Судячи з пори року, коли відбувалися події, описані поетом у цьому творі, а відбувалися вони «Коло осеннього Миколи», то можемо впевнено говорити, що реп'яхами в косах молодиці, яка в жалюгідному вигляді прибилася до циганського табору, були чіпкі плоди котрихось із згаданих вище рослин, які на цю пору вже повністю стали зрілими. Це могли бути кулястоподібні кошики лопуха з численними зрілими плодами сім'янками. Зовні ці кошики мають черепитчасту обгортку з численних шиловидних листочків, що при верхівці є гачковидно загнутими.

Г. К. Смик, В. А. Капустян і Н. Г. Іоніцой припускають, що це могли бути плоди нетреби звичайної (овечі реп'яшки) і нетреби колючої, які вплуталися молодиці в коси, коли та ночувала по смітниках¹. Уплутуються ці органи рослин у коси надзвичайно міцно, так міцно, що коси, як говориться в творі Шевченка, «О поли билися в ковтунах», тобто перетворилися в жмут збитого волосся.

Отже, як видно з викладеного вище, в Шевченковому творі слово «реп'яхи» означає не назву рослини чи групу рослин, а її або їхній окремий орган – суцвіття чи плід. На цій підставі можна було б не вносити слово «реп'ях» або «реп'яхи» до списку народних назв рослин, що вживаються у поетичних творах Шевченка. Однак ми його все-таки ввели в цей список, зважаючи на це, що з ним асоціюється певна група рослин, для яких це слово є їхньою народною назвою. Оскільки ця назва застосовується до багатьох рослин, вона є поняттям збірним, що унеможливорює віднесення її до категорії нормативних ботанічних назв.

Таким чином, із 66 народних назв рослин, які вживаються в поетичних творах Тараса Шевченка, чотири з них, а саме: *лоза (лозина)*, *лопуцьки*, *мох* і *реп'ях*, є збірними народними назвами, які не мають наукового відповідника в ботанічній номенклатурі українською та латинською мовами й не можуть тому вважатися нормативними назвами рослин. Зважаючи на це, в складеному нами списку нормативних назв рослин, що наведений у таблиці 2, нараховується 62 назви. Переважна більшість із них – це назви, що відповідають таксономічній категорії роду. Вони однослівні, що цілком природно, оскільки відповідні їм народні назви теж є такими. Виняток становлять 10 наукових назв рослин,

¹ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 80–81.

видові назви яких латинською мовою є бінарними, а українською – для одних рослин вони однослівні, а для інших бінарні. Наприклад, народні назви рослин явір, черешня, картопля, берест, за винятком назви сокорина, мають ідентичні однослівні наукові назви. Науковий відповідник народної назви «сокорина» теж однослівний, але має назву іншу – осокір. Решта 5 народних однослівних назв мають бінарні наукові відповідники українською мовою, які, за винятком назви кедр, відрізняються від народних назв. Так, тирса – це ковила волосиста, смоква – смоківниця звичайна (фіга звичайна, інжир), верболіз – верба п'ятитичинкова, кедр – кедр ліванський, лілея-снігоцвіт – імовірно підсніжник звичайний.

Таким чином, із 62 назв рослин, у 52 з них вони є назвами родів. Бінарні назви латинською мовою мають 10 видів, українською – 5 із них, оскільки решта є однослівними. Цікаво, що в списку рослин, які вживаються в поетичних творах Тараса Шевченка, абсолютна більшість назв родів цих рослин українською мовою ідентифікують своєю назвою певну кількість видів, які до них належать. Натомість для назв трьох родів така функція не є властивою, оскільки в окремих їхніх видів, що до них належать, є інші, відмінні від назви роду, однослівні назви, хоч згідно з ботанічною номенклатурою латинська назва роду для них є спільною.

Так, у роді тополя (*Populus*) з 14 його видів, що ростуть в Україні, в 12 з них українські наукові назви є подвійними, в яких перше слово у всіх із них є однаковим, тобто служить назвою роду тополя, наприклад, тополя біла, тополя сива, тополя трикутнолиста, тополя лавролиста, тоді як у інших двох видів українські наукові назви є однослівними і зовсім відмінними від назви роду. Так, один із цих видів має назву осокір, а другий – осика. Натомість латинські наукові назви цих видів залишаються бінарними: осокір по-латині називається *Populus nigra*, а осика – *Populus tremula*.

Подібна картина також властива родам верба (*Salix*) та вишня (*Cerasus*). Правда, у першому роді один із його видів, зокрема, верба п'ятитичинкова, має ще й однослівну українську назву верболіз, відмінну, як бачимо, від назви роду, тоді як усім решта видам властиві подвійні українські назви, що починаються словом «верба», та подвійні латинські, наприклад, верба козяча (*Salix caprea*), верба попеляста (*Salix cinerea*) та інші. Подвійною є також і латинська назва верболозу, яка звучить як *Salix pendandra*.

Серед видів роду вишня, що мають українські подвійні наукові назви, серед яких вишня звичайна (*Cerasus vulgaris*), вишня степова (*Cerasus fruticosa*), вишня-антипка (*Cerasus mahaleb*), виділяється вид, що має відмінну від родової назви однослівну назву черешня, хоча як і в аналогічних з однослівною українською назвою видів з родів тополя і верба, латинська наукова назва в нього є подвійною, а саме: *Cerasus avium*.

6.2. Систематичний огляд рослин

Встановлена після прочитання поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка доволі значна кількість ужитих у них назв рослин, що перевищує шість десятків, безперечно, засвідчує про достатньо значний рівень пізнання їх автором розмаїття навколишнього рослинного світу.

Не менше зацікавлення викликають також інші аспекти цього кількісного показника, зокрема, його розмаїття за спектром низки ознак, наприклад, за систематичним складом, комплексом життєвих форм, або біоморф, частотою вживання поетом різних назв рослин у тих чи інших творах, а також залежністю між кількістю творів з назвами рослин і періодом творчої діяльності їх автора. Зупинимось спочатку на з'ясуванні особливостей 62 назв рослин Шевченкових поетичних творів за їх систематичним розподілом у структурі основних таксономічних категорій.

Згідно з правилами систематики види рослин за подібністю і сукупністю споріднених ознак об'єднуються у вищу таксономічну категорію, якою є рід. У свою чергу роди рослин за подібністю і спорідненістю властивих їм ознак об'єднуються у вищу таксономічну категорію, якою є родина.

За таким же принципом відбувається об'єднання родин у ще вищі таксономічні категорії, якими є порядки, а порядки, в свою чергу, об'єднуються у класи, а ті – у відділи¹.

На підставі проведеного нами систематичного розподілу 62 назв рослин, ужитих Тарасом Шевченком у його поетичних творах, встановлено, як це видно з таблиці 3, що вони відзначаються значним систематичним розмаїттям, свідченням чому є їх належність до 59 родів і 36 родин. Однак незважаючи на те, що в наведеному кількісному співвідношенні обох систематичних категорій обсяг родів рослин майже вдвоє перевищує обсяг родин, до яких вони належать, все ж представництво цих родів у більшості родин виявляється надто обмеженим. Так, із 36 цих родин 23 з них, тобто 63,9 %, представлені лише одним родом рослин. При цьому переважну більшість серед цих 23 родин, а це 17 з них, або 73,9 % від їхньої загальної кількості, становлять ті родини, до яких належать роди з дикорослими видами рослин різних життєвих форм – дерев (родина буків, в'язові, кленові, маслинові), чагарників (калинові), чагарничків (барвінкові), наземних (жовтцеві, руткові, щиріцеві, лободові та ін.) і водяних (лататтєві, ряскові) трав.

Інші 6 родин мають по одному роду кожна, до яких належать лише культивовані в Україні рослини як деревні (платан, смоківниця) і кущові (виноград), так і трав'яні, зокрема, мак, льон та васильки.

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка, Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 9.

Т а б л и ц я 3

Систематичне положення рослин різних назв, ужитих у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

Назви відділів, класів і родин	Кількість родин класу	Назви родів родини	Кількість родів родини
Відділ голонасінні (Gymnospermae), або пінофіти (Pinophyta)			
Клас хвойні , або пінопсида (Pinopsida)*	1		
Родина соснові (Pinaceae)		Ялина, смерека (Picea)	2
		Кедр (Cedrus)	
Відділ Магноліофіти (Magnoliophyta, або покритонасінні (Angiospermae)			
Клас магноліопсиди (Magnoliopsida), або дводольні (Dicotyledones)	30		
Родина лататтєві (Nymphaeaceae)		Латаття (Nymphaea)	1
Родина жовтецеві (Ranunculaceae)		Сон (Pulsatilla)	1
Родина макові (Papaveraceae)		Мак (Papaver)	1
Родина руткові (Fumariaceae)		Ряст (Corydalis)	1
Родина гвоздичні (Caryophyllaceae)		Кукіль (Agrostemma)	1
Родина щирицеві (Amaranthaceae)		Щириця (Amaranthus)	1
Родина лободові (Chenopodiaceae)		Лутига (Atriplex)	1
Родина гречкові (Polygonaceae)		Гречка (Fagopyrum)	2
		Гірчак, спориш (Polygonum)	
Родина платанові (Platanaceae)		Платан (Platanus)	1
Родина букові (Fagaceae)		Дуб (Quercus)	1
Родина вербові (Salicaceae)		Тополя (Populus)	2
		Верба (Salix)	
Родина капустяні (Brassicaceae)		Капуста (Brassica)	2
		Хрін (Armoracia)	
Родина в'язові (Ulmaceae)		В'яз (Ulmus)	1
Родина шовковицеві (Moraceae)		Смоківниця, фіра (Ficus)	1
Родина коноплеві (Cannabaceae)		Коноплі (Cannabis)	2
		Хміль (Humulus)	
Родина кропивові (Urticaceae)		Кропива (Urtica)	1
Родина трояндові (Rosaceae)		Вишня (Cerasus)	4
		Груша (Pyrus)	
		Терен; рід слива (Prunus)	
		Яблуня (Malus)	
Родина бобові (Fabaceae)		Горох (Pisum)	3
		Квасоля (Phaseolus)	
		Зіновать (Chamaecytisus)	
Родина кленові (Aceraceae)		Клен (Acer)	1

Родина рутові (Rutaceae)		Рута (Ruta)	1
Родина льонові (Linaceae)		Льон (Linum)	1
Родина виноградові (Vitaceae)		Виноград (Vitis)	1
Родина аралієві (Araliaceae)		Плющ (Hedera)	1
Родина селерові (Apiaceae)		Буги́ла (Anthriscus)	4
		Любисток (Levisticum)	
		Пастернак (Pastinaca)	
		Петрушка (Petroselinum)	
Родина калинові (Viburnaceae)		Калина (Viburnum)	1
Родина барвінкові (Aprocynaceae)		Барвінок (Vinca)	1
Родина маслинові (Oleaceae)		Ясен (Fraxinus)	1
Родина пасльонові (Solanaceae)		Блекота (Hyosциamus)	3
		Паслін (Solanum)	
		Тютюн (Nicotiana)	
Родина губоцвіті (Lamiaceae)		Васильки (Ocimum)	1
Родина айстрові (Asteraceae)		Будяк (Carduus)	3
		Лопух (Arctium)	
		Роман (Anthemis)	
Клас ліліопсиди (Liliopsida), або однодольні (Monocotyledones)	5		
Родина лілійні (Liliaceae)		Лілія (Lilia)	2
		Рябчик (Fritillaria)	
Родина амарилісові (Amaryllidaceae)		Підсніжник (Galanthus)	1
Родина осокові (Cyperaceae)		Комиш, куга (Scirpus)	2
		Осока (Carex)	
Родина тонконогові (Poaceae)		Жито (Secale)	5
		Ковила (Stipa)	
		Кукурудза (Zea)	
		Очерет (Phragmites)	
		Пшениця (Triticum)	
Родина ряскові (Lemnaceae)		Ряска (Lemna)	1
Разом	36		59

Примітка.

* Назви відділів і класів, послідовність їх розташування з підпорядкованими їм родинами подаються згідно з працею В. А. Нечитайла та Л. Ф. Кучерявої¹, у якій використана система квіткових рослин академіка А. Л. Тахтаджяна². Назви родин і родів подаються за Словником Ю. Кобіва³.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 432 с.

² Тахтаджян А. Л. Система магнолиофітов. 1987.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – 800 с.

Окрім родин з одним родом, інші родини, яких нараховується 13, або 36,1 % від їх загальної кількості, мають у своєму складі від 2 до 5 родів. Найбільшою кількістю родів серед таких родин виділяється родина тонконогові з 5 родами, три з яких об'єднують широко культивовані людиною рослини, зокрема, жито, пшеницю і кукурудзу, тоді як два інші – достатньо поширені дикорослі рослини, зокрема, ковила та очерет. Лише одним родом менше поступаються перед родиною тонконогових родини трояндових та селерових. Перша з них представлена родами, до яких належать винятково дерев'яністі рослини, причому як культивовані (вишня, груша, яблуна), так і дикорослі (терен).

Щодо родини селерових, то вона, на відміну від родини трояндових, представлена родами, до яких належать винятково трав'яні рослини, причому теж одні з них є культивованими (любисток, пастернак, петрушка), тоді як інші, навпаки, дикорослими, зокрема, бугиля.

Третє місце за кількістю родів серед порівнюваних родин посідають родини бобових та айстрових. До кожної з них належить по три роди, рослини яких є відмінними за життєвими формами та умовами життя. Так, якщо два роди, зокрема, горох і квасоля родини бобових є однорічними культивованими травами, а третій, яким є зіновать, об'єднує дикорослі рослини, що належать до чагарникової біоморфи, то роди родини айстрових, виділяються тим, що об'єднують винятково трав'яні рослини, одні з яких є дворічниками (будяк, лопух), а інші однорічниками, зокрема роман.

Натомість і перші, й другі, будучи відмінними за біоморфою, виявляють подібність за екологічними умовами їхніх природних оселищ, в яких вони, адаптувавшись, ведуть дикорослий спосіб життя.

Насамкінець відзначимо родини, кожна з яких представлена лише двома родами рослин. Хоча ця група родин і поступається вище описаним родинам, що мають у своєму складі більше двох родів, проте вона переважає їх своєю чисельністю, оскільки нараховує 7 родин. Окрім чисельної переваги, ця група родин є ще відмінною від них тим, що її родини належать до двох вищих таксономічних категорій рангу класу та відділу. Так, родина соснові належить до класу хвойні відділу голонасінні, тоді як усі решта 6 родин розподіляються між класом дводольних і класом однодольних рослин відділу покритонасінні.

За іншими ознаками, наприклад, біоморфологічними, екологічними, господарськими родини цієї групи не є суттєво відмінними від родин із 3–5 родами рослин. Як і в цих родинах, так і в родинах з двома родами є такі, які мають роди виключно з деревними рослинами (соснові) або родини з родами, що об'єднують у своєму складі трав'яні рослини як культивовані, так і дикорослі (капустяні, гречкові, коноплеві, лілійні) або лише дикорослі (осокові).

Відзначене вище переважаюче кількісне співвідношення родин із двома родами, належних до відділу покритонасінних, над однією родиною відділу голонасінні, властиве всім решту родинам, незалежно від числа родів у їх

складі. Так, як це видно з таблиці 3, абсолютна більшість родин (35 із 36) належить до відділу покритонасінних рослин. Щодо кількісного розподілу цих родин між двома його класами, то воно беззаперечно засвідчує перевагу родин класу дводольних (30 родин) над родинами класу однодольних рослин, до якого належить лише 5 родин. Таке співвідношення між родинами обох класів відділу є цілком закономірним, оскільки воно відображає співвідношення між цими класами загалом у світі квіткових рослин, яке виглядає таким чином: клас дводольних налічує не менше 190 000 видів, об'єднаних у 429 родин, тоді як клас однодольних рослин налічує лише близько 63 000 видів, що об'єднуються в 104 родини¹.

На завершення систематичного огляду рослин, назви яких ужито Тарасом Шевченком у його поетичних творах, наголосимо найперше на повній перевазі серед них представників однієї таксономічної категорії, якою виявився клас дводольних рослин відділу покритонасінних. Репрезентований він найбільшою кількістю родин (30 із 36, або 83,3 %) та родів (46 із 59, або 78 %), до яких належать рослини поетичних творів «Кобзаря». Таке високе місце рослин цього класу та водночас і відділу зумовлене, про що вже йшлося вище, їх чисельною перевагою над рослинами інших таксономічних категорій вітчизняної та загалом світової флори, що й зумовило можливість широкого використання українським народом дикорослих і культурних видів цих рослин у своєму духовному житті та у сфері повсякденної господарської діяльності.

Стосовно рослин класу однодольних відділу покритонасінних варто зауважити, що як і рослини класу дводольних, Шевченком були вжиті у його творах назви тих, що знаходилися в постійному контакті з людьми, були добре йому знайомі, згадувалися в усній народній творчості, міфології, використовувалися в різноманітних обрядових дійствах та звичаях, незалежно від стану їх життя – окультуреного чи дикорослого. Такими рослинами з однодольних були ужиті Шевченком у низці творів лілія, жито, пшениця, кукурудза, а також мешканці природних оселищ, наприклад, степових просторів – ковила, заболочених лук – осока, прибережних річкових та озерних вод – очерет, стоячих вод ставків посеред чарівних українських сіл – ряска.

Не викликає здивування надзвичайна обмеженість представництва рослин відділу голонасінних у творах «Кобзаря». Зважаючи на значну видову бідність рослин цього відділу в українській флорі, особливо в місцевостях проживання і творчої діяльності поета, подібне явище сприймається як таке, що базується на цілком об'єктивному підґрунті.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 209; 354.

6.3. Біоморфологічний аналіз рослин

Прикметною особливістю рослин поетичних творів «Кобзаря» є не тільки значне їх різноманіття за систематичною ознакою, але й не менш різноманітними вони є за належністю до основних типів життєвих форм, або біоморф. Ці форми з еколого-морфологічної точки зору являють собою сукупності певної групи рослин зі схожим зовнішнім виглядом (габітусом) та підземними органами, який відображає основні їх пристосувальні ознаки до комплексу факторів навколишнього середовища. Набувають вони свого вигляду, який зумовлений основними структурними особливостями рослин, у ході індивідуального розвитку внаслідок ростових процесів у певних екологічних умовах¹.

Розмаїтість життєвих форм рослин із творів «Кобзаря» наочно ілюструє таблиця 4, з якої видно, що всі вони належать до 6 типів життєвих форм, зокрема дерев, чагарників, чагарничків, напівчагарничків та полікарпічних (багаторічники) і монокарпічних (дворічники і однорічники) трав. Відрізняються вони між собою також за способом життя – ростуть дико в природі або культивуються людиною.

Найбільш чисельно серед названих 6 типів життєвих форм виділяється тип монокарпічні трави, до якого належать 22, або 35,5 % відмінних за екологією та господарським значенням назв рослин. Проте, незважаючи на наявні між цими рослинами відмінності, вони все ж являють собою біологічно цілісну групу завдяки спільному для всіх них життєвому циклу, який хоч і триває в одних рослин два роки, а в інших, яких є більшість, лише один рік, однак завершується він у них завжди цвітінням і плодоношенням, після чого вони відмирають, оскільки не здатні до вегетативного відновлення через відсутність органів інновацій.

Зауважимо також, що виділяється цей тип життєвих форм чисельно ще й тим, що до нього належить найбільша кількість рослин, які широко культивуються людиною переважно як цінні харчові рослини, серед яких жито, пшениця, гречка, кукурудза, горох та низка інших. Характерно також, що дикорослі представники цього типу життєвих форм не мають господарського значення й практично усі є бур'янами, наприклад, блекота, кукіль, будяк, лопух тощо, які засмічують посіви сільськогосподарських культур та інші культурні вгіддя.

Порівняно не набагато чисельно поступається типу монокарпічні трави тип полікарпічні трави, до якого належить 18 рослин різних назв, що становить 29% від усіх назв рослин, що вжиті поетом у творах «Кобзаря». На відміну від попереднього типу життєвих форм, полікарпічні трави – це багаторічники, які впродовж багатьох років цвітуть і плодоносять, а їх надземні пагони відмирають в осінню пору, щоразу відновлюючись із життєдіяльних бруньок наступною весною.

¹ Серебряков И. Г. Жизненные формы растений и их изучение // Полевая геоботаника. Т. III. – М. –Л.: Наука, 1964. – С. 146.

Т а б л и ц я 4

Розподіл рослин різних назв, ужитих у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка, за типами життєвих форм та способом життя

№ з/п	Тип життєвої форми і спосіб життя рослин	Кількість рослин	У % від усіх рослин	Назви рослин
1.	Дерева:	15	24,2	
	а) дикорослі	9	14,5	Берест, верба, дуб, кедр, осокір, тополя, явір, ялина, ясен
	б) культивовані	6	9,7	Вишня, груша, платан, смоківниця, черешня, яблуна
2.	Чагарники (кущі):	5	8,1	
	а) дикорослі	4	6,4	Верболіз, зіновать, калина, терен
	б) культивовані	1	1,6	Виноград
3.	Чагарнички (кущики)	1	1,6	
	а) дикорослі	1	1,6	Плющ
4.	Напівчагарнички (півкущики):	1	1,6	
	а) дикорослі	1	1,6	Барвінок
5.	Полікарпічні трави, або трави багаторічні	18	29,0	
	а) дикорослі	14	22,6	Бугиля, ковила, кропива, куга, латаття, осока, очерет, підсніжник, рябчик, ряска, ряст, сон, хміль, хрін
	б) культивовані	4	6,4	Картопля, лілія, любисток, рута
6.	Монокарпічні трави:	22	35,5	
	1. Трави дворічні	6	9,7	
	а) дикорослі	3	4,85	Блекота, будяк, лопух
	б) культивовані	3	4,85	Капуста, пастернак, петрушка
	2. Трави однорічні	16	25,8	
	а) дикорослі	5	8,1	Кукіль, лутига, роман, спориш, щиріця
	б) культивовані	11	17,7	Васильки, горох, гречка, жито, квасоля, коноплі, кукурудза, льон, мак, пшениця, тютюн
	Разом	62	100	

Характерною рисою багаторічників, названих у Шевченкових творах, є також і те, що більшість із них за способом життя є дикорослими травами. Усім їм властивий широкий екологічний діапазон оселищ – від суходільних, освоєних бугилою, ковилою, кропивою та іншими рослинами, до водяних, умови життя в яких є оптимальними для латаття та ряски.

Окультурених людиною рослин цього типу життєвих форм є обмаль – лише 4 представники, серед яких широко культивована в Україні картопля, а також три інші види, зокрема лілія, любисток і рута, які відзначаються корисними для людини властивостями – декоративними, лікарськими, пряними та ефіроносними.

Третє місце за чисельністю після монокарпічних і полікарпічних трав серед рослин, назви яких є ужиті у творах «Кобзаря», посідає тип життєвих форм під назвою «дерева», до якого належить 15 рослин, що становить майже четверту частину від усіх рослин, названих у цих творах. Як і в попередніх типах життєвих форм, деревні рослини за способом життя є дикорослими і культивованими, але різниця між ними за кількісним виміром не є такою контрастною, як у монокарпічних і полікарпічних трав.

Дикорослі дерева, що представлені достатньо поширеними в Україні берестом, вербою, дубом, явором, тополею, ясенем, осокором та ялиною, лише на третину чисельно перевершують культурні дерева, які, за винятком платана, функціонально усі є однотипними. Це широко культивовані в багатьох сортах по всій Україні плодові дерева: вишня, черешня, груша і яблуна, з яких українці створюють біля своїх хат сади і садочки, які є характерним компонентом українського обійстя й українського села загалом.

Найменше серед названих рослин у Шевченкових творах є тих, що належать до типів життєвих форм чагарники (кущі), чагарнички (кущики) і напівчагарнички, або півкущики. Перший із цих типів представлений 5 рослинами з різних родів, тоді як другий і третій лише по одному представникові.

Чагарники як життєва форма є багаторічними рослинами з багатьма здерев'янілими стеблами заввишки від 0,8–1,0 м до 5–6 м¹. Залежно від рослини ці стебла мають різне положення в просторі: в одних рослин вони є прямостоячими, наприклад, у верболозу, зіноваті, калини і терену, а в інших, навпаки, вони не здатні за своїми природними властивостями зберігати вертикальне положення й потребують для цього опори, якою стають сусідні дерева чи інші предмети. Такою рослиною є широко культивований людиною виноград. За такий характер росту його пагонів та спосіб «лазити» по опорах він належить до біологічної групи стебловусикових ліан², або лазячих кущів.

Насамкінець не можемо не зауважити, що, якщо у верболозу, калини і терну життєва форма як чагарників чи кущів з пряморослими стеблами заввишки від 1–2 м до 4–5 м не викликає сумніву, то однозначне віднесення зіноваті до цієї життєвої форми³ є до певної міри умовним. Справа в тому, що в Україні нарахо-

¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 92–93.

² Там само. – С. 345–348.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395.

вується 18 видів роду зіновать¹, переважна більшість із яких за своєю висотою (до 50–60 см) є чагарничками, або кущиками, і лише решта, декілька видів цього роду, з пагонами заввишки до 5–6 м, є чагарниками².

Оскільки Тарас Шевченко у творі «Во Іудеї во дні они...» для рослини зіновать як дикорослої за способом життя ужив лише її назву та ще з вказівкою нетипових умов існування на культурному вгідді з посівом пшениці («– Царю! Так і так! Зіновать, кукіль і будяк Росте в пшениці!»), стає зрозумілою умовність віднесення цієї рослини до чагарників. У цьому питанні ми слідуємо за Г. К. Смиком, В. В. Капустяном та Н. Г. Іоніцой, які припускають, що Шевченко міг мати на увазі зіновать руську (*Chamaecytisus ruthenicus*), поширену на степових схилах або зіновать дніпровську (*C. vorysthenticus*), що росте в Лісостепу і Степу на прирічкових пісках³. Висота рослин цих видів становить у першого до 180 см, а в другого – до 120 см.

Як уже згадувалося вище, серед рослин, назви яких уживав Тарас Шевченко у своїх творах, до життєвої форми чагарничків, або кущиків, належить лише один з їхніх представників, яким є достатньо розповсюджений у багатьох районах України плющ, оселища якого приурочені до тінистих листяних лісів.

За низкою біоморфологічних ознак (дерев'янистість стебел, наявність багатьох надземних скелетних осей, морфологічно й фізіологічно взаємопов'язаних своїми базальними (нижніми) частинами, симподіальний спосіб їхнього наростання в онтогенезі рослини та ін.) чагарнички є подібними до чагарників, однак за окремими ознаками, що мають кількісний вияв і при цьому в меншу сторону, вони достатньо чітко відрізняються від них. Ця відмінність виражена, власне кажучи, вже у їх назві, яка є зменшувально-пестливою формою до слова «чагарники». Справді, чагарнички мають меншу, ніж у чагарників, тривалість життя надземних осей (не більше 5–10 років), а їх висота коливається від 5–7 см до 50–60 см⁴.

Чагарнички характеризуються значним біоморфологічним різноманіттям, серед якого плющ виділяється тим, що його пагони не здатні до ортотропного (вертикального) росту й потребують опори. Вони або стеляться по землі, вкорінюючись, або ростуть по опорі, наприклад, угору по стовбурах дерев, чіпляючись за їхню кору стебловими коренями-причіпками.

За такий спосіб лазити по опорах плющ належить до нечисленної біологічної групи коренезазячих дерев'янистих ліан⁵.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 120–121.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395–397.

³ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 52.

⁴ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 92–102.

⁵ Там само. – С. 34–346.

Щодо типу життєвих форм напівчагарнички, або півкущики, то до нього належить лише один представник, зокрема барвінок, назва якого не раз уживалася Шевченком у поетичних творах. Особливістю рослин цієї життєвої форми є те, що їхні надземні пагони на значній частині довжини залишаються трав'янистими й відмирають до нижніх міжвузлів, які дерев'яніють і зберігаються як багаторічні органи з бруньками відновлення¹.

Завершуючи біоморфологічний розгляд рослин різних назв, ужитих Тарасом Шевченком у творах «Кобзаря», можемо дійти до такого висновку. З усіх 62 назв рослин, ужитих поетом у цих творах, чільне місце посідають трави – монокарпічні (дво-, однорічні) та полікарпічні (багаторічні), які разом становлять 40 назв, або 64,5 % від їх загальної кількості. Значно, в два з половиною рази, поступаються травам рослини, що належать до життєвої форми дерева. На їх долю припадає чверть усіх рослин, названих у творах «Кобзаря». І зовсім невеличкою є група рослин, морфологічні ознаки і біологічні особливості яких дають підстави вважати їх чагарниками. Таких рослин є лише 5, або 8,1 %. Присутність чагарничків і напівчагарничків серед усіх рослин є кількісно надзвичайно мізерною: вони представлені кожен лише назвою однією рослини, якими є відповідно плющ і барвінок. На їх долю разом від усіх рослин припадає лише 3,2 %.

За способом життя більшість рослин, ужитих Тарасом Шевченком у творах, приурочені до природних оселищ, тобто є дикорослими. Ця категорія рослин характерна для всіх типів життєвих форм – дерев, чагарників, чагарничків, напівчагарничків, полікарпічних і монокарпічних трав. Культивовані рослини чисельно поступаються дикорослим у типах життєвих форм дерев, чагарників і багаторічних трав. Виняток становить тип монокарпічні трави, де культивовані рослини, особливо однорічні, що вирощуються людиною з метою задоволення життєвих та господарських потреб, є чисельно переважаючою групою.

Описаний вище спектр життєвих форм рослин, які вжиті Шевченком у його творах, є, на нашу думку, цілком закономірним і прогнозованим. Адже усі ці рослини – це широко розповсюджені представники флори Лісової, Лісостепової та Степової зон, де проходили дитячі та юнацькі роки поета, де він подорожував уже як визнаний у народі поет і професійний художник.

Як від народження закохана в природу людина, Тарас Шевченко милувався рідними краєвидами, їх різноманітним рослинним покривом, який поетично називав «зеленою габою». Як художнику, йому був властивий гострий зір на рослини, а особливо дерева, яких він вважав «зеленими» натурниками й докладно їх зарисовував, пізнаючи усю складність їхньої композиційної будови.

Та не тільки рідною природою захоплювався поет. Його полонили народні пісні, їх він запам'ятовував, збирав і записував з народних уст, і сам, маючи гар-

¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 102–103.

ний голос, чудово виконував. А в цих піснях – цілі в'язанки назв рослин, які «всотувалися» в його пам'ять, щоб потім уже в іншій іпостасі «зажити» в поетових творах, ставати їхньою окрасою чи навіть бути з волі автора головними їх героями. Тому було б дивним, якби людина з такими особистісними природними задатками писала картини, щоб у них були відсутні зображення рослин, і творила геніальну поезію, щоб у ній не були вжиті народні назви цих рослин у всьому розмаїтті їхніх життєвих форм – дерев, кущів, кущиків, півкущиків, багаторічних, дворічних та однорічних трав. Однак такого дива з Тарасом Шевченком, на радість усім нам, не сталося та й не могло, що цілком природно, статися.

6.4. Співвідношення між рослинами за кількістю творів «Кобзаря», в яких поетом ужито їхні назви

Опріч питань, розглянутих уже вище щодо особливостей світу рослин у творах «Кобзаря», неабияке зацікавлення викликає також питання про співвідношення між цими рослинами за кількістю творів, у яких були вжиті поетом їхні назви. Інакше кажучи, цікаво дізнатися, яким рослинам він приділяв більше уваги, а яким менше, котрі з них уплетені в поетичну тканину багатьох творів, тоді як інші згадані лише в одному чи двох творах. Причини такого ставлення поета до тих чи інших рослин, напевно, є різні: це або особисте захоплення окремими з них, а, можливо, (і це найправдоподібніше) задум твору, його сюжет, опис природного тла, на якому відбуваються події твору, стосунки героїв творів з рослинами в часи найбільшого емоційного напруження як джерелами розради тощо.

Відповідь на це запитання, що нас цікавить, знаходимо в таблиці 5, а також у таблиці 6, у якій подаються узагальнені дані стосовно конкретних назв рослин, їхньої кількості, в т. ч. у відсотках до загального числа рослин, ужитих у творах «Кобзаря», та відомості про кількість творів, у яких наводяться назви цих рослин. Як видно з цих таблиць, а особливо з таблиці 2, із 62 рослин різних назв, ужитих Тарасом Шевченком у поетичних творах, лише небагато з них використовується в значній кількості цих творів. Серед них назовемо перших три: – це верба, тополя й калина, які ведуть перед за кількістю творів, у яких вони вжиті поетом. Із цієї трійки очолює список рослин Шевченкових творів верба, оскільки в 21-ому з них присутня її назва. Їй дещо поступаються тополя (17 творів) та калина (16 творів).

До другої трійки назв рослин, яка помітно чисельно поступається першій, належить жито, барвінок і дуб, серед яких назва першої рослини вживається поетом у 13 творах, тоді як назви двох інших ужиті ним лише в 10 творах.

І, нарешті, третю трійку назв рослин, яка дещо поступається другій, складають терен, осока й пшениця, у якій з мінімальною перевагою в один твір виділяється терен, назва якого вжита в 9-ти Шевченкових поезіях, тоді як назви осоки

й пшениці вжиті одним твором менше. Таким чином, 9-ть назв рослин із 62-ох, ужитих у творах «Кобзаря», що становить лише 14,5 %, належать до тих, кожному з яких поет уживав у різній кількості творів, зокрема, у 8–21 творі.

Т а б л и ц я 5

Співвідношення між рослинами за кількістю творів «Кобзаря», в яких поетом ужито їхні назви

Назви рослин	Кількість назв рослин	У % від усіх назв рослин, ужитих у творах	Кількість творів, у яких ужито назву кожної рослини
Верба	1	1,6	21
Тополя	1	1,6	17
Калина	1	1,6	16
Жито	1	1,6	13
Барвінок	1	1,6	10
Дуб	1	1,6	10
Терен	1	1,6	9
Осока, пшениця	2	3,2	8
Очерет, рута, явір	3	4,9	6
Лілія	1	1,6	5
Будяк, груша, кропива, ряст, ковила	5	8,1	4
Вишня, горох, мак, смоківниця, черешня, ялина, ясен	7	11,3	3
Бугиля, капуста, кукіль, петрушка, коноплі, пастернак, сон, хміль	8	12,9	2
Берест, блекота, васильки, верболіз, виноград та усі решта за алфавітом рослини з 62-ох, ужитих у творах «Кобзаря» (див. табл. 2)	29	46,8	1
Разом	62	100	

Щодо рослин інших назв, які становлять абсолютну більшість із ужитих у творах «Кобзаря», то серед них вирисовується чітка закономірність: із збільшенням їхньої чисельності відповідно зменшується кількість творів з їхнім уживанням. Так, наприклад, у групі з 5-ти назв рослин (будяк, груша, кропива, ряст, ковила) кожна з них уживається у 4-ох творах, у групі з 8-ми назв рослин (бугиля, капуста, кукіль, петрушка та інші) кожна з них уживається вже у 2-ох творах, а у групі з 29-ти назв рослин (берест, блекота, васильки та інші), яка об'єднає 46,8 % від усіх 62 назв рослин із творів «Кобзаря», назва кожної з них уживається лише в одному творі.

6.5. Співвідношення між рослинами за частотою вживання їхніх назв у творах «Кобзаря»

Не менш цікавою вирисовується картина з рослинами, вжитими в Шевченкових творах, якщо розглядати їх через призму частоти вживання назви кожної з них не в одному творі, а в усіх загалом. Уявлення про цю картину отримуємо з таблиці 2 й особливо з таблиці 6, у якій узагальнено дані першої таблиці, внаслідок чого вони набувають чітких обрисів, засвідчуючи про цікаві речі, суть яких полягає в тому, що Шевченко у своїх творах назви різних рослин уживав різну кількість разів, при чому одні з них, а таких зовсім небагато, перебували в нього якби в привілейованому становищі, бо вживалися багато разів, а інші, навпаки, вживалися значно рідше порівняно з попередніми рослинами, а майже половина з них взагалі «удостоїлася» честі бути згаданими лише по одному разу.

Т а б л и ц я 6

Частота вживання назв рослин у творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

Назви рослин	Кількість разів ужито назву кожної рослини у всіх творах
Калина	40
Тополя	32
Верба	30
Дуб	20
Жито	19
Барвінок	18
Осока	11
Рута, явір	10
Пшениця, терен	9
Очерет	8
Груша, лілія, підсніжник	6
Ряст	5
Будяк, вишня, горох, ковила, кропива, мак, рябчик, ялина, ясен	4
Пастернак, смоківниця, сон, черешня	3
Берест, бугиля, капуста, картопля, коноплі, кукіль, лопух, петрушка, хміль, хрін	2
Блекота, васильки, верболіз, виноград та усі решта за алфавітом рослини (разом їх 23) з 62-х, ужитих у творах «Кобзаря» (див. табл. 2)	1

За цією ознакою, тобто за частотою вживання назв, усі 62 рослини з Шевченкових поетичних творів можна умовно розділити на декілька груп залежно

від кількісного значення частоти їхньої вживаності поетом. Як видно з таблиці 6, першу таку групу з найвищим значенням частоти вживання назв (30–40 разів) утворюють три рослини, дві з яких є деревами – це тополя і верба, а друга є доволі високим кущем – це калина. Перед серед них веде калина, назва якої вжита 40 разів у всіх 237 творах «Кобзаря».

Очевидно, знаючи про глибинний зв'язок творчості поета з пісенним багатством народу, чогось іншого не можна було й очікувати. Цим виявленим кількісним співвідношенням назв рослин у творах поета можна стверджувати, що ним, можливо й не усвідомлено, було виокремлено одночасно одну з найхарактерніших рис менталітету українського народу, зокрема, його правічну любов до рослин, а також і ботанічні символи України, що виражені у відомій народній приказці: «Без верби й калини нема України».

До певної міри, якщо дотримуватися таблиці 6, то можна додати до цієї приказки й не менш популярну й оспівану в народі струнку красуню тополю.

Другу трійку рослин у цьому контексті становлять не менш відомі й улюблені серед українців дуб, жито та барвінок, які порівняно з калиною чисельно вдвічі менше є ужитими у творах «Кобзаря».

Удвічі або майже вдвічі менше порівняно з рослинами другої групи, вживаються в поетових творах назви окремих рослин третьої групи, серед яких присутні як дикорослі осока, терен, очерет і явір, так і культивовані людиною рута й пшениця, історія вирощування останньої з них в Україні губиться у глибокій давнині. Сукупно в ці три умовно виділені групи рослин входить 12 їхніх представників, що становить лише 19,3 % з 62 назв рослин, навічно вплетених поетом у віршовані рядки його геніальних поетичних творів.

Практично всі вони в тій чи іншій мірі є супутниками життя людей, їх помічниками та годувальниками, заслужили в народі пошану й любов, спонукали його своїм виглядом та красою до розвитку усної творчості й пісенної зокрема, до виникнення багатьох звичаїв та традицій, що відбуваються в дні розмаїтих святкових, обрядових, обжинкових та ще багатьох інших дійств. Уживання найчастіше назв цих рослин у Шевченкових творах, як нам здається, переконливо засвідчує про глибинний зв'язок творчості поета з багатющою усною творчістю рідного народу, з його традиціями, віруваннями, звичаями, обрядами, міфами та легендами.

Щодо решти назв рослин, то як це видно з таблиці 6, їх також можна було б поділити на окремі групи за частотою вживання, наприклад, 4–6 разів, 2–3 рази й 1 раз. Однак не вдаючись у таку деталізацію групування рослин, ми не можемо серед них не виділити окрему групу, в якій кожна з рослин названа поетом у всіх творах лише один раз, та проміжну групу з різною частотою вживання назв рослин – від 2 до 6 разів.

Варто відзначити, що група рослин, назва кожної з яких уживається у всіх творах лише один раз, є достатньо великою порівняно з іншими групами рос-

лин, об'єднуючи ледь більше третини (23, або 37,1 %) від їх загальної кількості. Задумуючись над цими цифрами, мимоволі виникає запитання щодо з'ясування нібито «неуваги» поета до такої великої кількості різних рослин.

Якщо розглянути таблицю 2, в якій представлені всі рослини цієї групи, то побачимо значне їх різноманіття за способом життя та господарською вартістю. Серед них є відомі й широко культивовані людиною харчові (виноград, гречка, квасоля, кукурудза, яблуна), волокнисто-олійні (льон), декоративно-пряні (любисток), бактерицидні (хрін), ефіроолійні (васильки), наркотичні (тютюн), а також низка дикорослих рослин, серед яких і бур'яни (блекота, щиріця, лутига).

Усі ці рослини, незважаючи на їх цінні для людини властивості, в тому числі й життєво важливі, наприклад, харчові, не удостоїлися чомусь належного місця в усній народній творчості. Виняток, можливо, становить лише льон. Знаючи тісний зв'язок творчості Шевченка з усною народною творчістю, очевидно, стають зрозумілими обставини, що зумовили лише одноразове вживання ним багатьох рослин у його поетичної творах.

Щодо проміжної групи, яка розташована, як це видно з таблиці 6, між групами з високою (8–40 разів) і низькою (лише по 1 разу) частотою вживання назв рослин, зауважимо, що до неї входять 27 рослин, що вдвічі більше від трьох груп назв рослин із високою частотою вживання разом узятих. Звичайно, за показниками вживання їхніх назв у творах, ця група неоднорідна. Найбільш вживаними (5–6 разів) серед них є 4 рослини – це груша, лілія, підсніжник і ряст. Усі вони добре відомі в народі: підсніжник знаний як ранньовесняна рослина, ряст – відомий у повір'ях та приказках, дві інші рослини культивуються людиною.

Решта рослин різних назв, яких більшість у цій групі, теж відомі людям, бо вирощуються ними, наприклад, горох, капуста, картопля, коноплі, петрушка, вишня, черешня, смоківниця, як цінні господарські культури, або є бур'янами, до слова, те ж добре відомими людям, бо завдають їм багато клопоту, засмічуючи посіви вирощуваних рослин або інші господарські вгіддя, наприклад, пасовища (будяк, лопух). Порівняно невелика частота (2–4 рази) вживання поетом у його творах назв більшості рослин цієї групи напевно пояснюється їх обмеженою присутністю або взагалі відсутністю в усній народній творчості, з якою, як відомо, поезія Шевченка є дуже спорідненою.

Підсумовуючи розгляд частоти вживання Тарасом Шевченком назв різних рослин у поетичних творах, відмітимо у зв'язку з цим дві такі особливості. По-перше, хоча в них ужито 62 назви рослин, проте найвищим значенням частоти вживання назв виділяються лише три рослини – калина, тополя і верба, вжиті відповідно 40, 32 й 30 разів. По-друге, із зменшенням значення частоти вживання назв рослин у творах збільшується їхня кількість, максимальне значення якої характерне для рослин, що вжиті у творах лише по одному разу.

6.6. Похідні слова від назв рослин і частота їх вживання у творах «Кобзаря»

Розглянувши питання частоти вживання в поетичних творах Тараса Шевченка назв рослин, доречно буде з'ясувати також і питання щодо вживання ним похідних слів, утворених від назв цих рослин. На основі аналізу його творів, результати яких представлені в таблиці 7, видно, що цьому питанню поетом не приділялось достатньо уваги: назв рослин, які стали підставою для творення похідних слів виявилось аж занадто мало – лише шість. Ними стали вишня, дуб, жито, кедр, мак і терен.

Т а б л и ц я 7

Назви рослин і похідні від них слова у творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Назва рослини	Назва твору	Похідні слова від назви рослини (подаються з частиною тексту твору); в дужках – номер сторінки «Кобзаря»*
1.	Вишня	Катерина	«Як москаля молодого В вишник дожидала» (стор. 24). «Пішла в садок вишневий, Богу помолилась...» (стор. 25).
		«Думи мої, думи мої...»	«За вишневий сад зелений, За ласки дівочі...» (стор. 38).
		«Садок вишневий коло хати...»	«Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть» (стор. 165).
		Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)	«І передо мною Ніби море заступають Широкії села З вишневими садочками І люде веселі» (стор. 198).
2.	Дуб	Песня караульного у тюрми	«И дубовыми дверями, И тяжелыми замками...» (стор. 78).
		Слепая	«Или дубовый пень сухой, Плющом увянувшим повитый...» (стор. 81).
		Тризна	«У гробу дубовом...» (стор. 88).
			«Печально други понесли Наутро в церковь гроб дубовый» (стор. 100).
		Москалева криниця	«Шелесь, шелесь по дубині, Шапки хлопці погубили...» (стор. 185).
«Ми вкупочці колись росли...»	«Хрести дубові посхилялись, Слова дощем позамивались...» (стор. 238).		
3	Жито	Марія	«І виростуть, і пожнемо І в житницю соберемо Зерно святее» (стор. 271).

4.	Кедр	Царі	«А він собі, узявшись в боки, По кровлі <i>кедрових</i> палат В червленій ризи пожожає...» (стор. 191).
			«В <i>кедрових</i> палатах, мов несамовитий, Давид пожожає...» (стор. 191).
			«А той, бугай собі здоровий, У храміні своїй <i>кедровій</i> Лежить, аж стогне...» (стор. 192).
		Саул	«Бере дівча, бере ягницю, Будує <i>кедрові</i> світлиці...» (стор. 287).
			«В <i>кедровій</i> В новій палаті цар не спить,...» (стор. 287).
			«Плете волоки, озуває, І у <i>кедрових</i> стін нових Про батькове осля питає» (стор. 287).
5.	Лавр	Тризна	«Ридая, предали землі Остатки друга; и <i>лавровый</i> Венок зелений, молодой, Слезами дружбы оросили...» (стор. 100).
6.	Мак	Мар'яна-черниця	«Як <i>маківка</i> меж квітками, Цвіте, розцвітає...» (стор. 73)
		Утоплена	«Як <i>маківка</i> на городі, Ганна розцвітала...» (стор. 77)
		Маленькій Мар'яні	«Рости, рости, моя пташко, Мій <i>маковий</i> цвіте...» (стор. 151)
7.	Терен	Слепая	«И по <i>терновому</i> пути Да волит ангел-охранитель На лоно рая привести» (стор. 86).
		Тризна	«И путь <i>тернистый</i> , путь унылый Небесным светом озаряй» (стор. 96).
		Марія	«Путем <i>терновим</i> розійшлись Обидва» (стор. 277).

* Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – 344 с.

До речі, окрім названих рослин, поет ужив також похідне слово від назви рослини, якої він не вживав у своїх творах. Називається ця рослина лавр благородний (*Laurus nobilis*), яку розводять у Південному Криму і яка іноді дичавіє. Більшість із цих похідних слів є вивідними прикметниками, які своїм походженням пов'язані з основами назв рослин, що є іменниками¹.

¹ Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. – Вид-во Київськ. ун-ту, 1960. – С. 295.

За своїм значенням і граматичними властивостями ці прикметники належать до розряду відносних прикметників, тобто таких, які виражають незмінні ознаки і властивості предметів¹. Наприклад, «садок вишневий», «дубовий пень», «кедрові світлиці», «лавровий вінок», «маковий цвіте», «путь тернистый».

Однак потрібно зауважити, що незмінність окремих відносних прикметників може переходити в змінну категорію й набувати якісного статусу. Наприклад, у словосполученні «дубовими дверями», «хрести дубові» прикметник «дубовий» вказує не тільки на матеріал, з якого виготовлені предмети – двері та хрести, а також на властиву цьому матеріалу широко відому твердість.

У подібному ключі слід трактувати прикметник «кедровий» у словосполученнях «кедрових палат», «кедрові світлиці», «кедрових стін». Те ж стосується й прикметника «терновий», який у словосполученнях «по терновому пути», «путь тернистый», «путем терновим» вживається в переносному, метафоризованому значенні, характеризуючи шлях подорожнього як колючий, важкий. Тут епітет «тернистый» відображає морфологію пагонів терну, у яких рясно розвинені вкорочені пагони, що мають вигляд колючок.

Крім вивідних відносних прикметників – похідних слів від назв рослин, у поетичних творах Тараса Шевченка вживаються також, правда, дуже рідко, слова, які теж є похідними, але не належать до прикметників. Вони утворені за допомогою суфіксації теж з основ назв рослин і стосовно частин мови є іменниками, однак за такого способу словотвору набувають нового лексичного значення. Цими словами є, зокрема, «вишник», що означає «садок з вишневих дерев або молода вишнева порість»², «дубина» – «дубовий ліс, гай: дубова памолодь»³ та «житниця» – «приміщення, в якому зберігається зерно»⁴, «маківка» – квітка маку⁵.

6.7. Залежність між кількістю творів «Кобзаря» з назвами рослин і періодом життя поета

Розгляньте вище коло питань, що стосуються чисельності вжитих Тарасом Шевченком у творах назв рослин, їх розподілу за систематичним положенням, належністю до основних типів життєвих форм, словотвору похідних від назв рослин слів із відповідним семантичним забарвленням не завадить доповнити питанням щодо виявлення залежності між кількістю творів «Кобзаря» з ужитими в них назвами рослин та часовим періодом життя поета й географічним чи

¹ Зубков М. П. Українська мова. Універсальний довідник. – Х.: ВД «Школа», 2004. – С. 188.

² Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 543.

³ Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 429.

⁴ Там само. – С. 533.

⁵ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 602.

адміністративним місцем написання ним цих творів. Відомості з цього питання викладаються в таблиці 8, у якій дається здійснена нами за біографічними даними періодизація життєвого шляху поета, кількість творів, написаних у кожному з цих періодів за датами, що подаються в його «Кобзарі»¹, в тому числі творів з ужитими в них назвами рослин та відсоток таких творів до їхньої загальної кількості в кожному віковому періоді.

Аналіз відомостей цієї таблиці дає підстави говорити про існування певної залежності між кількістю творів з ужитими в них назвами рослин та віковим періодом життєвого й творчого шляху Тараса Шевченка, а також місцем їх написання. Мусимо зауважити, що ми усвідомлюємо певну умовність такої залежності, оскільки, напевно, більш-менш рівнозначну роль у ній відіграють як час, місце й обставини перебування поета, так і його творчий задум, ідейна та тематична спрямованість сюжету твору, що сформувалися під впливом цих чинників і під їхнім же впливом були здійсненими.

Як бачимо з таблиці 8, поетична творчість Тараса Шевченка, яка започаткувалася ще в доакадемічний період і в час навчання в петербурзькій Академії мистецтв, тривала впродовж усього його життя. У різні періоди цього складного і напруженого творчою працею життя ним було написано різну кількість творів, у частини з яких, за винятком двох творів, написаних під час першої подорожі в Україну (1843–1844 рр.) та одного твору за час тривалого перебування на засланні в Новопетровському укріпленні (1850–1857 рр.), він уживав десятки назв різноманітних рослин. Кількість таких творів з ботанічним компонентом у кожному віковому періоді є різною, однак не нижчою 20 % від усіх творів, написаних у тому чи іншому періоді творчого життя поета.

Серед усіх 12 вікових періодів, на які розділено нами життєвий і творчий шлях Тараса Шевченка, за чисельністю написаних ним творів, у поетичну тканину яких упліталися народні назви рослин, виразно виділяється три таких періоди, а саме: перший, сьомий і дванадцятий. Виділені вони, звичайно, за доволі високою кількістю таких творів, яка, однак, для кожного із цих періодів є різною. Чільне місце за цією ознакою посідає сьомий період, який охоплює час першого заслання поета, значну частину якого він провів як учасник Аральської описової експедиції в статусі її художника.

Упродовж усього цього часу Шевченко залучався до виконання різних програм і видів робіт, унаслідок чого відбувалася зміна місць його перебування. Зважаючи на цю обставину, «аральський» період його життєвого й творчого шляху поділено на три підперіоди, а саме: а) час, проведений у плаваннях на шхуні «Константин» по Аральському морю та перебування на зимівлі на острові Косарал (1848 р.); б) проживання у січні–березні в Раїмі (1849 р.) і в) перебування

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промсвіта», 2003. – 344 с.

в Оренбурзі у складі команди керівника експедиції О. Бутакова з завданням закінчити оформлення експедиційних матеріалів (1850 р.).

Т а б л и ц я 8

Відомості про кількість поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка з ужитими в них назвами рослин, що створені поетом у різні періоди його життя та в різних місцях перебування

№ вікового періоду	Періоди життя та місця перебування поета	Написано творів		
		Усього	У т. ч. з ужитими назвами рослин	У % до всіх творів періоду життя
I	Доакадемічний період. Навчання в Академії мистецтв, С.-Петербург (1837–1842 рр.)*	22	15	68,2
II	Перша подорож в Україну (1843–1844 рр.)	2	–	–
III	Навчання в Академії мистецтв, С.-Петербург (1844–1845 рр.)	8	4	50,0
IV	Друга подорож в Україну (1845–1847 рр.)	27	10	37,0
V	Ув'язнення в казематі «Третього відділу». С.-Петербург (1847 р.)	14	5	35,7
VI	Заслання в Орську фортецю (1847–1848 рр.)	20	7	35,0
VII	Участь в Аральській експедиції: Острів Косарал (1848 р.)	54	14	25,9
	Укріплення Раїм (1848; 1849 р.)	19	10	52,6
	Оренбург (1850 р.)	13	5	38,5
VIII	Заслання у Новопетровське укріплення (1850–1857 рр.)	1	–	–
IX	Звільнення з заслання. Перебування у Нижньому Новгороді (1857–1858 рр.)	5	1	20,0
X	Життя і творчість у С.-Петербурзі (1858–1859 рр.)	7	3	42,8
XI	Третя подорож в Україну (1859 р.)	6	2	33,3
XII	Життя і творчість у С.-Петербурзі (1859–1861 рр.)	39	14	35,9
Разом		237	90	

Примітка. * Часові межі періодів життя Тараса Шевченка з вказівкою місць його перебування даються за датами і назвами місць написання творів, які наводяться в «Кобзарі»¹.

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Прогрес», 2003. – 344 с.

За всі ці три підперіоди Шевченком сукупно було написано 86 творів, у 29-ти з яких поет ужив назви рослин. Це практично вдвічі більше від таких творів, які він написав на початках своєї творчості (I період) та наприкінці життєвого й творчого шляху (XII період) (табл. 8). Особливо багато творів Шевченко написав за час зимівлі з іншими учасниками експедиції на острові Косарал. Як відзначає В. Л. Смілянська, поет, зимуючи на цьому невеликому острові в північній частині Аральського моря, напружено працював, унаслідок чого цей відтинок часу в його творчості як малярській, так і поетичній, був дуже продуктивним¹.

Як видно з таблиці 8, на о. Косарал Шевченко написав 54 поезії, що набагато більше, ніж коли він проживав у Раїмському укріпленні та в Оренбурзі. Справді, в Раїмі він написав 19 творів, а в Оренбурзі ще менше – 13. Така ж закономірність спостерігається щодо кількості творів, у яких Шевченко практикує уживання назв рослин: відповідно 14, 10 і 5. До певної міри ця обставина загалом пояснюється тим, що тут спостерігається пряма залежність кількості творів із ужитими в них назвами рослин від загальної кількості творів кожного підперіоду: чим більше створено поетом творів, тим більше серед них є таких, у яких використовується уживання назв різних рослин.

Однак, якщо подивитися на цю закономірність під кутом зору відсоткового відношення кількості творів із ужитими в них назвами рослин кожного підперіоду до загальної кількості творів, написаних поетом у цих підперіодах, то отримуємо зовсім іншу картину. З таблиці 8 бачимо, що у відсотковому відношенні 14 творів косаральського підперіоду з ужитими в них назвами рослин до їх загальної кількості становлять лише 25,9 %, тоді як 10 творів раїмського підперіоду становлять суттєво більше, аж 52,6 %, а 5 творів оренбурзького підперіоду – 38,5 %. Таким чином, перебуваючи в Аральській описовій експедиції найбільше творів із ужитими в них назвами рослин від їх загальної кількості Шевченко створив усе-таки перебуваючи в укріпленні Раїм.

Однак не можемо не зауважити, що твори Шевченка часів Аральської експедиції, написані на острові Косарал, в укріпленні Раїм та в Оренбурзі, особливо не виділяються багатством ужитих у них назв рослин. Лише в декількох із них, зокрема таких, як «Гитарівна», «Навгороді коло броду...», «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»), «Ми вкупочці колись росли...» та «Буває, в неволі іноді згадаю...» поет ужив у кожному з них три-чотири назви тих рослин, які є звичними для флори української природи й українського села зокрема. Цими рослинами є калина, жито, верба, барвінок, хміль, тополя, квасоля, горох, пшениця, черешня. У більшості інших творів поет зменшує число вживаних у їх текстах назв рослин переважно до однієї, рідше двох у кожному з них, доповнюючи та

¹ Смілянська В. Л. Аральська описова експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 42–43.

урізноманітнюючи перелік уже вище названих рослин з інших творів назвами терну, рути, капусти, кропиви, очерету, дуба.

Перейдемо тепер до розгляду першого вікового періоду життєвого й творчого шляху Шевченка, стосовно якого потрібно відзначити не тільки те, що він за кількістю написаних у ньому творів з ужитими в них назвами рослин (15 назв) посідає друге місце після сьомого («аральського») періоду, але й те, що впродовж цього періоду, в якому хоча порівняно з «аральським» було створено вчетверо менше творів, зате серед них є більшість таких, а це 68,2 %, у текстах яких є присутній ботанічний компонент. Наголошуємо на цьому особливо тому, що в жодному іншому віковому періоді Шевченко не написав стільки творів з подібним компонентом, які б у кожному з них стосовно до поетичного здобутку відзначалися таким високим відсотком, який властивий творам першого вікового періоду.

Треба, очевидно, відзначити й те, що перший віковий період творчого шляху Тараса Шевченка є певним чином незвичним. Це перші поетичні твори, це навчання в Академії мистецтв у Петербурзі, це визначення подальшого майбуття його життєвої дороги «через терни до зірок».

Такий високий відсоток творів, у яких Шевченком використовуються назви рослин, причому рослин української флори, в порівнянні до всіх творів, написаних упродовж першого вікового періоду, думаємо, не є випадковим. Опинившись у Петербурзі віч-на-віч із незвичною для Шевченкової душі північною природою, з її довгими білими ночами, а також оточений величними архітектурними спорудами цього міста на Неві, він, молодий хлопець, якому йшов третій десяток років життя, не міг забути рідних людей, своєї України, якою він марив, виливаючи свої переживання на папері довгими віршованими рядками.

У цих 15 творах художньо правдиво відтворена його батьківщина, доля її людей, що дуже часто є нещасливою [«Причинна», «Думка» («Гече вода в синє море»), «Катерина», «Перебендя», «Тополя», «Мар'яна-черниця», «Слепая»], героїчне минуле народу з його вічно пульсуючим прагненням до волі, до боротьби за національну гідність і нескореність чужинцям («Гайдамаки»). Усі події, що описані в цих творах, Шевченко зобразив на тлі чудової української природи з її багатющим світом рослин, природи живої, постійно мінливої, то квітучої, то неспокійної, але завжди прихильної до людини.

Світ рослин рідної природи не міг не увійти у твори поета, не вплестися в словесне їх полотно, надавши йому чарівних узорів, вишитих нібито білим по білому. Ці твори, особливо окремі з них, переповнені назвами рослин, не кажучи вже про частоту їх уживання. Достатньо для прикладу назвати вже перший твір «Кобзаря» – «Причинна», в якому поет вводить у його текст 9 назв рослин, відводячи кожній з них властиве тільки їй місце в гармонії природи, на фоні якої, на жаль, не квітує щастям радість закоханих козака й дівчини, а, навпаки, розгортається трагедія їх кохання, силоміць розлученого людьми. Тут ми маємо й високі верби, яких додолу гне сердитий вітер, і ясен раз у раз скрипить, і «З

осоки коси, бо дівчата», й «козак в очереті», й «під дубом щось там робить», і «Насипали край дороги Дві могили в житі», й «Посадили над козаком явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину».

Багатими на назви рослин є також інші твори цього періоду, серед яких «Катерина» – 9 назв, «Мар'яна-черниця» – 9 назв, «Слепая» – 11 назв, а в «Гайдамаках» їх майже вдвічі більше (15 назв), ніж у кожному з двох попередньо згаданих творах. Усі ці рослини звичні для природного середовища українського села, навколишніх полів, лісів та гаїв, прибережних заростей трав і кущів.

Високий відсоток (50 %) від усіх творів, написаних Шевченком в останні роки навчання в Академії мистецтв (III період), становлять також твори з ужитими в них назвами рослин, які разом з такими ж творами, написаними під час другої подорожі в Україну в 1845–1847 роках (IV період), майже зрівнюються з подібними творами першого періоду життя й творчості поета. В усіх цих творах, наприклад, «Сова», «Сон» («У всякого своя доля»), «Невольник», «Великий льох», «Лілея» та інших, безпосередньо пов'язаних з українською тематикою, ми знаходимо розмаїття назв рослин, що прикрашають українські села (ясен, берест, тополя, верба), буйною зеленню вкривають культурні вгіддя (картопля), милують око людини золотистим стеблостоем на околичних полях (пшениця), пишно розростаються, доглянуті господарями, на грядках біля садиб (пастернак, петрушка), знаходять сприятливі для життя умови на закинутих і засмічених місцях (богилова, блекота).

Лише на один твір поступається першому віковому періоду за кількістю написаних Шевченком творів з ужитими в них назвами рослин. дванадцятий віковий період, завершальний у земному житті поета, з цим періодом пов'язане проживання і творча діяльність поета в Петербурзі після його повернення з третьої подорожі в Україну. Особливістю цього відтинку життя і творчості Шевченка найперше є те, що, незважаючи на незначну його тривалість, він відзначається своєрідним спалахом творчої активності поета, внаслідок якої ним було написано 39 творів, що значно більше від кількості творів, які він створив у кожному з усіх інших вікових періодів, за винятком періоду перебування у складі Аральської описової експедиції. Серед цих 39 творів у 14 з них, що становить 35,9 % від їх загальної кількості цього періоду, Шевченком ужиті назви рослин, однак із різним ступенем їх уживання в тому чи іншому творі.

Так, майже в половині з них поетом ужито лише по одній назві рослин, у решті інших творів – дві-чотири назви, за винятком поезії «Гече вода з-під явора...» й поеми «Марія», у яких ужито відповідно шість і одинадцять назв рослин. Очевидно, остання обставина потребує пояснення. Справа в цьому, що хоча сюжет поеми «Марія» має біблійний зміст і події в ній відбуваються далеко від України, в різко відмінних від українських природних умовах, назви рослин, які вживає Шевченко в цьому творі, як не дивно, звичайні для природного оточення українського села, як-от: тополя, терен, лопух, лілія, мак, явір, верба, очерет, будяк, кропива, смоква.

Пояснюється це тим, що євангельську історію сюжету поеми Шевченко «доповнив її, черпаючи окремі мотиви з народного побуту, іконографії, апокрифів, різдвяних пісень і віршів, народних колядок тощо»¹. За окремими винятками, більшість інших творів цього періоду тематично пов'язана з Україною і, природно, назви рослин, що в них уживаються, є також характерними для української природи.

На завершення розглядуваного питання щодо залежності кількості творів Тараса Шевченка з ужитими в них назвами рослин від часового періоду його життя й творчості та адміністративного й географічного місця їх написання можна загалом погодитися на ствердну відповідь. Підставою для неї служать кількісні значення творів подібного типу кожного з 12-ти періодів життєвого і творчого шляху поета, які наводяться у таблиці 8. Порівнюючи їх, бачимо, що з усіх цих періодів Шевченко створив найбільше творів, уживши в них ті чи інші назви рослин, у трьох періодах свого життя й місця перебування – першому, сьомому й дванадцятому.

Варто зауважити також, що всі ці три періоди життєвого й творчого шляху Тараса Шевченка відрізняються один від одного надзвичайно контрастно як за віком поета, так і за місцем його перебування в цих вікових періодах, а також за емоційним, моральним та психологічним характером життєвих обставин. Так, перший період – це викуп із кріпацтва, відчуття волі, навчання в петербурзькій Академії мистецтв, знайомство з багатьма освіченими особистостями того часу, в тому числі зі своїми земляками.

Наступний період, або сьомий за порядком із 12-ти, – це заслання за Урал та участь як художника в складі Аральської описової експедиції. Як не парадоксально, – це один із найбільш продуктивних періодів спалаху поетичної і малярської творчості поета. І, нарешті, останній, дванадцятий період, коли поет знову перебуває на волі після заслання, повернувшись до Петербурга, міста своєї юності. Період, що теж відзначається активною творчою працею, про що свідчить кількість творів тут ним написаних, які поступаються лише перед кількістю творів Аральського періоду.

Виділяючи ці три вікові періоди життя й творчості Тараса Шевченка, в яких ним було написано найбільше, ніж в інших періодах творів з ужитими в них назвами рослин, мусимо відзначити, що всі вони, за окремими винятками, ідейно й змістовно пов'язані з думками поета про Україну, з відображенням у них гострих проблем соціального й національного становища народу. Все це відбувається на тлі рідної йому природи з її багатим рослинним світом як невід'ємним атрибутом буття й менталітету українського народу.

¹ Кречотень В. І. «Марія» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 381.

Розділ 7

**РОСЛИНИ В СИСТЕМІ ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНИХ ЗАСОБІВ
ТА ІДЕЙНО-ЗМІСТОВІЙ СУТНОСТІ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ
«КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Описана в попередньому розділі різноаспектна характеристика рослин, названих Тарасом Шевченком у поетичних творах, переконливо свідчить про достатньо широку обізнаність поета зі світом рослин української природи, а також природи тих географічних територій, де йому волею долі довелося перебувати або дізнатися про них шляхом прочитання розмаїтих літературних джерел.

Вражає не тільки значний як для гуманітарія кількісний обсяг рослин (понад 60 назв), відомий Шевченкові й використаний ним у його поетичній творчості, але й їх різноманіття за ботаніко-систематичними ознаками та типом життєвої форми, частотою вживання у творах і навіть до певної міри залежністю рівня свого представництва в них від періоду життя та місця перебування поета.

Звичайно, такі відомості про рослини Шевченкових творів створюють про них лише узагальнену картину як сукупну категорію, за якою залишаються не з'ясованими індивідуальні особливості вжиття поетом кожної назви рослини в тому чи іншому творі, її функціональна роль у його художньо-образній, змістовій та ідейній сутності. Адже кожна з рослин має свою публічну «біографію», витворену багатовіковим спогляданням і пізнанням її життя допитливими народними філософами-натуралістами, які передавали надбання своїх спостережень і узагальнень на зберігання в пам'яті безперервної сув'язі поколінь для їх використання ними у своїй щоденній господарській праці та для збагачення й розвою духовного життя.

«Біографія» рослин такого типу з огляду на її укладачів має всі підстави називатися народною на протигагу науковій, яку пишуть вже не одне століття за результатами своїх досліджень у природі та лабораторіях учені-ботаніки.

Глибокий зв'язок творчості Шевченка з багатющою усною творчістю українського народу був не тільки життєдайним джерелом його поетичного натхнення, з'яви нових творчих ідей та устремлінь, але й вагомим чинником набуття поетом знань про рослини, які він пізнавав із їх народних «біографій», цікавлячись нерідко також відомостями про них із наукових джерел.

Здобути в такий спосіб поетом знання про рослини використовувалися ним у його творчому процесі не як механічний, а, навпаки, як всебічно осмислений на основі цих знань засіб, із допомогою якого кожна з назв рослин, будучи вживленою у поетичну тканину твору, стає в ній органічною складовою, наділеною відповідно до його сюжету належною їй образною, ідейно-змістовою та емоційною насиченістю.

На розкриття і водночас обґрунтування цього твердження розглянемо кожну з 62 рослин, назви яких виявлено нами у творах Шевченкового «Кобзаря». Для надання цьому розгляду належного порядку рослини розділено за їх життєвими формами, або біоморфами, на окремі типи в послідовності, що відповідає генеральній лінії еволюції квіткових рослин, починаючи від дерев і завершуючи однорічними травами¹. У межах кожного типу біоморф за способом життя виділяються окремо дикорослі та культивовані рослини, а розгляд кожної з цих рослин першої та другої груп ведеться за алфавітом початкових букв їхніх ботанічних назв.

Виходячи з цих позицій, класифікація рослин творів «Кобзаря», нумерація структурних виділів якої починається цифрою 7, відповідно номеру розділу 7 цієї праці, матиме такий вигляд:

7.1. Дерева

7.1.1. Дерева дикорослі: *берест, верба, дуб, кедр, осокір, тополя, явір, ялина, ясен.*

7.1.2. Дерева культивовані: *вишня, груша, платан, смоківниця, черешня, яблуня.*

7.2. Чагарники (кущі)

7.2.1. Чагарники дикорослі: *верболіз, зіновать, калина, терен.*

7.2.2. Чагарники культивовані: *виноград.*

7.3. Чагарнички (кущики)

7.3.1. Чагарнички дикорослі: *плющ*

7.4. Напівчагарнички (півкущики)

7.4.1. Напівчагарнички дикорослі: *барвінок.*

7.5. Трави

7.5.1. Трави багаторічні (полікарпічні)

7.5.1.1. Трави багаторічні дикорослі: *буги́ла, ковила, кропива, куга, латаття, осока, очерет, підсніжник, рябчик, ряска, рясст, сон, хміль, хрін.*

7.5.1.2. Трави багаторічні культивовані: *картопля, лілія, любисток, рута.*

7.5.2. Трави дворічні (монокарпічні)

7.5.2.1. Трави дворічні дикорослі: *блекота, будяк, лопух.*

7.5.2.2. Трави дворічні культивовані: *капуста, пастернак, петрушка.*

7.5.3. Трави однорічні (монокарпічні)

7.5.3.1. Трави однорічні дикорослі: *кукіль, лутига, роман, спориш, щиріця.*

7.5.3.2. Трави однорічні культивовані: *васильки, горох, гречка, жито, квасоля, коноплі, кукурудза, льон, мак, пшениця, тютюн.*

Розгляд кожної з відзначених вище рослин проводитиметься в основному в ботаніко-тропеїчному аспекті, який доповнюватиметься характерними для неї морфологічними ознаками її вегетативних чи генеративних органів, що, можливо, могли мати важливе значення для обрання поетом саме цієї рослини з метою її вжиття у тканині твору та створення в ньому її відповідного поетичного образу.

¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – 378 с.

Отож, приступимо до розгляду рослин поетичних творів «Кобзаря» в послідовності відповідно до наведеної вище їх класифікації за життєвими формами. Розпочнемо його з рослин, що належать до життєвої форми «дерева».

7.1. Дерева

Рослини цієї життєвої форми, визначальними ознаками яких є наявність у них одного стовбура впродовж усього онтогенезу, що тривалий час зберігає перевагу в інтенсивності росту в довжину й товщину над бічними гілками крони¹, посідають практично четверту частину (15 назв) з усіх 62 назв рослин, ужитих Шевченком у поетичних творах. Більшість із них, як це видно з таблиці 4, ведуть дикорослий спосіб життя (берест, верба, дуб, тополя, явір та ін.), однак немало порід дерев вирощуються в умовах культури завдяки своїм харчовим та іншим корисним властивостям (вишня, груша, яблуня тощо).

7.1.1. Дерева дикорослі

До представників цієї життєвої форми в Шевченкових творах належить 9 рослин, вісім з яких є звичайними рослинами нашої української флори. Одні з них, зокрема, дуб і ялина утворюють лісові екосистеми зі своєю домінантною участю, інші, серед яких берест, верба, осокір, тополя, явір і ясен є домішкою в деревостанах лісоутворюючих порід або ростуть поодинокі чи групами в населених пунктах, уздовж доріг, річок та ставків.

Одинокі серед цієї групи дерев виділяється кедр ліванський, який є рослиною близькосхідної, істотно відмінної від нашої, природної флори.

Розгляд низки згаданих вище дикорослих деревних рослин розпочнемо з рослини під назвою берест.

БЕРЕСТ

Назва цього дерева вжита Шевченком лише в одному творі, яким є поема-містерія «Великий льох». У її сюжеті бересту відведена роль дерева, в підніжжі стовбура якого та під наметом його крони подорожній може знайти надійний захист та спокійний відпочинок. У третій частині цієї поеми під назвою «Три лірники» поет зображує трьох осіб із властивою кожному певною фізичною вадою: «Один сліпий, другий кривий, А третій горбатий. Йшли в Суботок про Богдана Мирянам співати».

Йдучи битим шляхом та ведучи водночас між собою розмову, очевидно, притомилися й вирішили: «А що, як присядем Отутечки під берестом Та трохи спочинем!». Видно час у них збіг швидко, непомітно застав їх вечір і вони разом

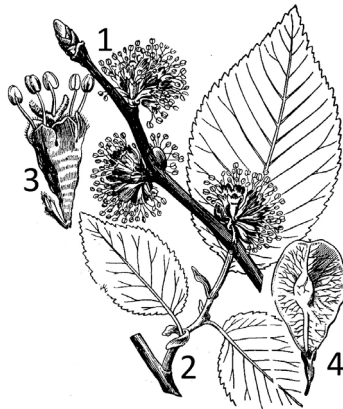
¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 85.

дійшли згоди, що: «Лучше полягаєм Та виспимось. День великий. Ще будем співати». Один із них при цьому промовив: «І я кажу: помолилось Та будемо спати». Так і вчинили: «Старці під берестом заснули».

Як бачимо, бересту поет відвів в поемі вельми благородну функцію: прислужитися людині, що стомившись мандрівкою, прагне відпочинку. Мимоволі з приводу цього виникає запитання: «Що спонукало Шевченка обрати для введення в текст поеми саме цю породу дерева»? Можливо це пов'язано з часом і місцем написання твору, яким був квітень 1845 року й село Мар'янське (Мар'їнське) на Полтавщині, у яке на запрошення поміщика О. Лук'яновича малювати портрети членів його родини прибув поет. Він, окрім іншого, активно спілкувався з дворовими та селянами, відвідував вечірні гуляння молоді («вулицю»)¹ і водночас не міг не бачити дерев, що росли біля садиб і вздовж вулиць села.

Очевидно, серед них найчастіше в око поета впадав саме берест (*Ulmus minor*) з родини в'язові (*Ulmaceae*), дерева якого сягають до 30 м заввишки. На пагонах їх гілок розвиваються цілісні, нерівнобокі, довгасто-оберненойцевидні, по краях двічі пилчасті, загострені листки. У їх пазухах знаходяться численні квітки, що зібрані в пучки. Після запліднення з кожної квітки утворюється плід горішок, який оточений перетинчастим крилом і тому названий крилаткою (мал. 80). Роста берест по всій рівнинній частині України, а також зрідка трапляється в гірських лісах Карпат².

Мал. 80. Берест:

1–2 – гілки з квітками і листками; 3 – квітка; 4 – плід³

¹ Мар'янське, *Мар'їнське* // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 385.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 203–204.

³ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 268, рис. 107 (частина рисунка).

Підтвердженням повсюдності та давності поширення береста по території України може слугувати й низка топонімів із коренем від слова берест, серед яких «кілька річок Берестових і сіл Берестовець, Берестове», а також «незабутнє, гіркої пам'яті в історії України містечко – Берестечко»¹.

Те, що Шевченко добре знав породи дерев і, очевидно, безпомилково розрізняв серед них берести свідчать декілька коротеньких виписок із його писаних російською мовою повістей «Наймичка» та «Капитанша», які ми подаємо з праці Г. К. Смика, В. В. Капустяна та Н. Г. Іоніцой². Зміст їх такий: «По берегам ее стоят, распусая свои зеленые косы, старые вербы и **бересты**»; «... а за клунею невдалеке, под старими **берестами**, две дубовые коморы и возивня»; «Я вышел на поляну и мне во всей красе своей представилося озеро, осененное старыми **берестами**, или **вязами**, и живописнейшими вербами» («Наймичка»); «Большая, о четырех окнах, панская хата, или будынок, а перед нею стоит огромный развесистый **вяз**»; «Из-за какого-то сарая с круглым окном и шестиугольной дверью выглядывали три старых **вяза**, точно три мужика подошли полюбоваться на свое пьяное неугомонное подружие» («Капитанша»).

Наведені цитування з Шевченкових творів, як бачимо, переконливо засвідчують не тільки уміння їх автора розпізнавати в природі берести та в'язи, але й знання ним того, що назви берест і в'яз є синонімами, оскільки берестом названо в народі один із видів в'язів, латинська наукова назва якого *Ulmus minor*. Враховуючи цю обставину, маємо підстави розглядати її як один із прикладів доброї обізнаності поета зі світом рослин рідного краю.

ВЕРБА

У поетичній творчості Тараса Шевченка рослина під назвою верба посідає одне з чільних місць і, безсумнівно, належить до числа найбільш улюблених ним представників рослинного світу України. Вживається вона поетом у 21 творі, суттєво випереджаючи інші рослини за цим кількісним показником. Достатньо високою є також позиція верби за частотою її вживання у творах поета, що становить 30 разів, поступаючись лише перед калиною та тополею (табл. 6). Така увага, яка приділена Шевченком вербі, зумовлена чудовим знанням ним української природи й місця в ній цієї рослини, її ролі в матеріальному та духовному житті народу.

Як невід'ємний компонент українського села й постійний, протягом століть, об'єкт господарської діяльності його людей, верба не могла не ввійти в їхній духовний світ, не спонукати збагаченню їхніх естетичних уподобань, виникненню

¹ Фененко М. Земля говорить. Вид. 2-ге, перегл. і доп. – К.: Веселка, 1969. – С. 62–63.

² Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 6.

міфологічних уявлень та розвою фольклорної творчості. Свідченням цьому є різноманітні народні повір'я, легенди, казки, прислів'я, приказки, коломийки, веснянки, купальські, весільні, жартівливі, жнивварські, парубоцькі та інші народні пісні, що безпосередньо пов'язані з вербою¹.

Знаючи чудово це багатство української народної творчості, а також особливо примітне місце верби в архітектурі українського села, її екологічну приуроченість до вологих оселищ, Шевченко у своїх поетичних творах наділяє цю рослину всіма тими рисами, якими вона наділена в різних жанрах українського фольклору. Так, у змальовуваних ним картинах рідної природи верба завжди виступає як невід'ємний компонент тих місцевостей, що відповідають її екологічним особливостям, а це – береги рік, озер, ставків, вологих урочищ тощо. Переконаливим свідченням цього слугують нижче наведені уривки з творів поета, серед яких широко відомі рядки «Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма» з першого твору «Кобзаря» балади «Причинна», в яких, як бачимо, діяльним компонентом описаної природної стихії виступає верба.

Варто підкреслити також, що цитовані рядки балади «Причинна» є цікавими не тільки тим, що в них ужито назву верби, а ще й тим, що в них уперше вжито назву рослини, якою започатковано в усій подальшій поетичній творчості Шевченка його взаємини із розмаїтим світом рослин. Таку ж достеменну відповідність приуроченості верби до оселищ з відповідними їй екологічними умовами життя ілюструють також рядки інших поетичних творів «Кобзаря», наприклад, «Над водою гне з вербою Червону калину» («На вічну пам'ять Котляревському»), «У яру гребля, верби в ряд» («Катерина»); «Меж ярами над ставками Верби зеленіють» [«Сон» («У всякого своя доля...»)]; «А над самою водою Верба похилилась» («Княжна»); «Меж вербами та над водою Біленька хаточка» («І досі сниться: під горою...»).

Із давніх-давен у народі було відомо, що верба є надійним вказівником тих місць, де в землі знаходяться водоносні горизонти й тому під нею переважно й копали криниці². Що це справді так переконаємося, читаючи Шевченкові рядки з поезії «Титарівна»: «У титаря у садочку, У яру, криниця Під вербою...».

Відзначаючи загалом притаманну вербі приуроченість до вологих і перезволожених місць, Шевченко однак не обмежується лише відзначенням цієї її особливості, а вказує також на властиву їй екологічну пластичність, виявом якої є здатність цієї рослини рости також в умовах суходільних місцевостей – в гаях, на підвищеннях і навіть на могилах. Наприклад, описуючи сумний кінець гайдамацького руху в Україні, Шевченко доповнює його мінорною картиною

¹ Кондратюк А. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – 138–159.

² Там само. – С. 140.

навколишньої природи, вводячи в склад її рослинних компонентів також образ верби: «Не чуть плачу, ні гармати, Тільки вітер віє, Нагинає верби в гаї, А тирсу на полі. Все замовкло» («Гайдамаки») або «Зелений по горі садок, І верби, і тополі, І вітряки на полі» («Княжна»), а також «Київським шляхом верби похили Трибратні давні могили вкрили» («Сон» («Гори мої високії...»)).

Будучи невід'ємним компонентом сільського пейзажу, верба приваблювала молодих і старших мешканців сіл своєю красою, пишною зеленою кроною, якимись невидимими чарами, що її обирали місцем громадських зібрань, щасливих зустрічей закоханих і навіть сумних їх розставань. Така роль верби в повсякденному житті людини не пройшла повз увагу поета, й він, цілком природно, відтворив її у своїх чудових поезіях. Наприклад, у поемі «Гайдамаки» читаємо: «Як козак чорнявий Під вербою, над водою, Обнявшись, сумує; А Оксана, як голубка, Воркує, цілує». Подібне читаємо й в інших творах, зокрема, «До Основ'яненка»: «Як дівчина під вербою *Гриця* заспіває» або «Ну що б, здавалося, слова...»: «Давно, давно колись Я чув, як стоя під вербою, Тихенько дівчина співала».

Не завжди стояння під вербою, як це видно з Шевченкових поезій, завершується радісними хвилинами й сподіваннями. Це стається в тих випадках, коли: «Якби знала, що покине – Була б не любила; ... Не стояла б до півночі З милим під вербою. Якби знала!...». І як наслідок цього: «Не співає чорнобрива, Стоя під вербою, Не співає – сиротою Білим світом нудить» («Тополя»).

Іншу роль виконували верби, які росли вздовж «верстових шляхів», що пролягали по відкритій місцевості. Були вони тут єдиним пристанищем для подорожніх, де вони могли у затишку, створеному їхніми кронами, перепочити. Цією обставиною, звичайно, користувалися підприємливі особи, які більше з користю для себе, ніж для подорожніх, будували під вербами споруди, названі в народі корчмами. У них можна було й поїсти, й попити досхочу та й ще в холодочку під вербою полежати.

Один із таких життєвих епізодів, правда, з сумним сюжетом, описує Шевченко в поемі «Якби тобі довелося...». У ній возвеличується відважний і благородний вчинок наймолодшого серед хлопців, який відважився захистити гвалтовану паном дівчину та так, що пан аж «опрігся», тобто віддав Богові душу, за що хлопця ухвалою суду закували в кайдани. Ось як художньо виразно й правдиво змальовано в поемі епізод із корчмою під вербою, яка була місцем відпочинку не тільки для вільних подорожніх людей, але й також для знедолених «арестантів», серед яких мужній хлопець – «месник безталанний – Несе з України Аж у Сибір ланцюг-пута...»: «На верстовім шляху в полі Корчма під вербою Стоїть собі в холодочку, А попід корчмою Сидять в путах арестанти, Трохи одпочити Позволено бідолагам Та води напитись».

Варто відзначити, що верба, як це видно з творів Шевченка, була улюбленим деревом не тільки українців, під кроною якої їм добре думалося, гарно мріялося,

шукалося в неї щирої розради й поради у хвилини суму. Була вона такою й для інших народів, в краю яких росло це дерево. Йдеться про верби з Вавілонських земель і з берегів Нілу, під якими теж можна було знайти бажаний відпочинок. Про це дізнаємося з таких поетових рядків: «На ріках круг Вавілона, під вербами в полі, сиділи ми і плакали В далекій неволі І на вербах повішали Органи глухії» («Давидові псалми») або «У Нілі скупанеє спить В пелюшках долі, під вербою, Дитяточко» («Марія»).

Однак не в усіх творах Шевченка верба зображується в її прямому номінативному значенні, тобто як невід'ємний компонент українського чи зарубіжного краєвидів, місцем усамітнення під її пишною кроною закоханих, затишку й відпочинку для тих, що його прагнуть. В окремих із них вона, назва якої, вживлена в поетичну тканину, виступає також і в інших іпостасях. Цьому сприяє використувана поетом система тропів, серед яких персоніфікація, або уособлення та порівняння, завдяки яким досягається створення відповідної образності верби в сюжеті твору.

Персоніфікація поетом образу верби, тобто наділення її рисами й властивостями людини, характерна для тих частин його творів, де зображується пейзаж, у природній композиції якого чільне місце посідає ця рослина. Прикладом цьому може слугувати пейзажний малюнок із твору «На вічну пам'ять Котляревському», виражений такими поетичними рядками: «Засне долина. На калині І соловейко задріма. Повіє вітер по долині – Пішла дібровою руна, Руна гуляє, Божа мова. Встануть сердеги працювать, Корови підуть по діброві, Дівчата вийдуть воду брать, І сонце гляне – рай, та й годі! Верба сміється, свято скрізь!».

Наведений приклад можна доповнити також ще двома персоніфікованими пейзажними малюнками, одним з поеми «Гайдамаки», природність зображення якого передається такими її рядками: «Зорі сяють; серед неба Горить білолиций; Верба слуха соловейка, Дивиться в криницю», а другий з вірша «Якби ви знали, паничі», у якому передано чудову ідилію. Углядімося в цей лаконічний, але так художньо довершений малюнок: «Бо дивись, Он гай зелений похилився, А он з-за гаю виглядає Ставок, неначе полотно, А верби геть понад ставом Тихесенько собі купають Зелені віти... Правда, рай?».

Однак не тільки в пейзажних малюнках Шевченкових творів їхнім автором персоніфікується верба. Цей троп використовується ним також для створення образу цього дерева як єдиного невидимого свідка усамітнених від людей закоханих, їх взаємних переживань як, наприклад, для персонажів поеми «Гайдамаки» – чорнявого козака, що: «Під вербою, над водою, Обнявшись, сумує» та його дівчини Оксани, що «як голубка, Воркує, цілує; То заплаче, то зомліє, Головоньку схилить: «Серце моє, доле моя! Соколе мій милий! Мій!...» Аж верби нагинались Слухати тую мову. Ото мова!».

Варто наголосити, що в окремих своїх творах Шевченко для створення образу верби не обмежується лише якимось одним із тропів, а використовує також

і їх поєднання, зокрема, персоніфікацію, метафору та порівняння. Більше того, як ми думаємо, створивши такий художній образ верби, поет зробив його символічним виразником свого емоційно-психологічного стану. Чомусь цей стан він передає саме через образ верби, а не через образи інших рослин, що поруч із нею ростуть! Може тому, (й поет це знав), що верба була одним із характерних дерев українського села, супутником його трударів, оспіваним ними, їх улюбленим співрозмовником, з яким вони ділились своїми радощами та горем.

Маємо тут на увазі образ верби у творі «Ми вкупочці колись росли...». Перші чотири з половиною рядків цього твору виражають оптимізм матерів за долю своїх дітей, що «...вкупочці колись росли, Маленькими собі любились» і була в них надія, «що колись Одружимо їх». Як впливає зі змісту твору, йдеться про дитинство поета й подруги Оксаночки. Та не склалося, бо, як говорить він сам: «А ми малими розійшлись Та вже й не сходились ніколи».

Весь подальший зміст твору пройнятий сумом, що охопив поета, якого «... по волі і неволі Носило всюди. Принесло На старість ледве і додому». Повернувшись у своє село, яке було колись веселим, а стало тепер убогим, для поета нічого в ньому особливо не змінилося: ні яр, ні поле, ні тополі, а також ставок, гребелька й вітряк, що: «З-за гаю крилами махає. І дуб зелений, мов козак Із гаю вийшов та й гуляє Попід горою. По горі садочок темний, а в садочку Лежать собі у холодочку, Мов у раю, мої старі».

Як бачимо з опису у творі природного середовища села загалом і його окремих компонентів зокрема, в тому числі рослинних – тополі, дуба, садочка, жоден з них не переймається психоемоційним станом поета і жодним чином не виявляє його. І лише одна верба серед них не залишається байдужою до пройнятого почуттям суму, який охопив поета після повернення в рідне село по довгих роках розлуки з ним, заставши його зовсім не таким веселим, яким зберегла його дитяча пам'ять, а убогим, темним і німим.

Шевченко персоніфікує образ верби, наділяючи її людськими почуттями смутку й печалі, якими переймається вона від споглядання навколишньої дійсності. Під цим емоційним тягарем вона, бідолашна, аж нагнулася над криницею, біля якої найчастіше саджали це дерево, бо вважалося в народі, що «воно очищує і відроджує джерелицю, забираючи на себе весь намул і бруд»¹.

Для посилення уособлення образу верби Шевченко використовує метафоричне порівняння, уподібнюючи її з журбою, тобто з сукупністю людських якостей, що спричиняють під впливом певних обставин «невеселий настрій, важкі почуття, а також печаль, смуток»². Цей стан верби Шевченко передає стислими, але емоційно виразними поетичними рядками: «І над криницею верба, Нагнулася, як та журба Далеко в самотній неволі».

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 132.

² Журба // Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 548.

Порівнявши зовнішній вигляд верби, її нагнуту над криницею гіллясту крону з журбою, Шевченко, на нашу думку, хотів показати, що його смуток від побаченого в давно покинутому колись веселому селі, поділяє ще персоніфікована ним верба – одна-єдина серед інших порід дерев цього села. Ужите поетом подібне розгорнене порівняння для змалювання образу верби, судячи з літературно-художнього розгляду твору «Ми вкупочці колись росли», здійсненим Ф. Ващуком¹, має безпосередній стосунок до внутрішнього психологічного стану поета, переповненого почуттями гнітючої самотності, які переймали його під час перебування на засланні. Адже написано цей твір у Раїмі в зимово-ранньовесняний період 1849 року, коли поет брав участь в Аральській описовій експедиції.

Як цей, так і інші твори, що написані Шевченком у період заслання, становлять разом його невіддільну поезію, яка, за Ф. Ващуком, багата спогадами, яким, звичайно, сприяли умови його страдницького життя. Відірваний від активної громадської та літературно-мистецької діяльності, відчуваючи нестерпну самотність, Шевченко, очевидно, знаходив розраду в перегляді, в уяві свого попереднього, багатого на різні події, життєвого шляху, згадував та осмислював його з позицій людини-арештанта.

Твори, які поет писав у таких важких для нього емоційно-психологічних умовах, несуть, звичайно, їх відчутний ідейно-змістовий відбиток. Як уважає Ф. Ващук, символічні образи-порівняння, які вплетені в тканину цих творів, «знаходяться в психологічно-настрійній згоді з характером спогадів і душевним станом у час написання твору». Такі порівняння, на його думку, є «ніби поетичними образами самотності». Це стосується також поетичного образу самотності верби, що нагнулася над криницею, який відповідав «ліричній атмосфері самотності, в якій перебував поет на Косаралі 1849 року», описуючи у вірші «Ми в купочці колись росли...» спогади про своє далеке дитинство, смутну картину колись веселого йому села та розмову на болючу для нього тему про подругу дитинства Оксану, про її нещасливу долю. Цікаво, що з цим смутком поет залишається сам із собою, не залучаючи собі в товариство, хоча б для співчуття, одухотворений ним образ верби.

Окрім тропів уособлення та порівняння, образ верби використовувався Тарасом Шевченком також і при застосуванні ним у його поетичній творчості художнього засобу паралелізму. Серед його різновидів, як відзначає Н. П. Чамата², найпоширенішим у Шевченкових поезіях є синтаксичний паралелізм. Подібно, як і в народній пісенній творчості, на основі цього паралелізму в поетових тво-

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 304 с.

² Чамата Н. П. Паралелізм // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 84.

рах вживається паралелізм образний або т. зв. психологічний паралелізм, завдяки якому досягається поєднання образів із життя природи та людського життя. На основі цього паралелізму, за твердженням Н. П. Чамати, поетом створено навіть цілий твір, у якому поетичний образ тяжко зажуреної чорнобривої дівчини передано такими віршованими рядками: «Навгороді коло броду Верба похилилась, Зажурилась чорнобрива, Тяжко зажурилась».

Набуті шляхом спостережень відомості про екологічні умови життя верби в природі, оселища якої переважно відзначаються високим ступенем забезпечення водою, а також про її біологічні властивості, зокрема, високу життєвість і не меншу здатність до інтенсивного росту й розвитку, Шевченко вдало використав, щоб на їх прикладі показати контрастність забезпечення умов життя дітей родин із високими матеріальними статками з умовами життя дитини бідної вдови. Ось як поет із вражаючою експресивністю показує цю нерівність між дітьми батьків полярних соціальних станів лише чотирма короткими віршованими рядками: «У багатих ростуть діти – Верби при долині, А у вдови одним одно, Та й те, як билина» («Сова»).

Цікаво відзначити, що Шевченкові були відомі не тільки біологічні властивості верби, якими, як бачимо, він вельми вдало скористався для порівняння з ними життя дітей багатих родин. Однак, думаємо, що не менш знаною йому була й семантика лексеми *билина*, оскільки саме її він використав для порівняння життя вдовиної дитини.

У прямому значенні лексема *билина* – це стебло трав'яної рослини¹, проте в порівняльному варіанті вона має змістову наповненість з різними значеннями, але одного порядку традиційного тлумачення, зокрема, елегійного, мінорного. Лексема *билина*, як відзначає Г. Доброльожа², характеризує такі стани людини, як самоту, страх, бідність, розпач, скруту та їм подібні. Саме в такому значенні й порівняв Шевченко одним одну дитину вдови з билиною, домігшись таким чином вельми виразної та правдивої протилежності порівнюваних у творі образів дітей багатих родин і бідної вдови.

Не забуває Шевченко згадати про вербу як характерне дерево українського села також у вірші «Не кидай матері, казали...», у якому змальовує з властивою йому художньою майстерністю гнітючий, розбалансований стан тієї частини сільського природного середовища, де жила дівчина, що покинула матір і втекла заради розкошування в палатах «в чужій землі, в чужій сем'ї». Рідна хата, в якій вона народилася й пройшло її дитинство, обійстя й все навкруг – гай, садочок, ставочок стежечка... – все охоплено процесом запустіння, поступової руйнації

¹ Словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 165.

² Доброльожа Г. Мовне сприйняття рослинного світу у творчості Тараса Шевченка та в польській фразеології: лінгвокультурологічний аспект // Волинь – Житомирщина. – 2010, вип.. 21. – С. 232–243.

та відмирання. Не оминув цей невблаганний процес і верби, яка «... усохла, похилилась», а водночас із нею «в яру криниця завалилась», а стежечка, по якій ходила дівчина-втікачка «колючим терном поросла».

Цікаво відзначити також, що Тарас Шевченко, добре знаючи жанрове багатство усної народної творчості, не оминув можливості скористатися й ввести у мову своїх творів розповсюджені й широковживані людьми фразеологізми, до складу яких входить рослинна лексика, серед якої помітне місце посідає улюблена ним верба. Такі фразеологізми, як відзначає В. М. Русанівський, є ще одним із художніх засобів, що виконують роль сполучної ланки між індивідуальною поетичною творчістю її автора та пісенною й розповідною народною творчістю¹. Першоджерелами цього жанру усної творчості народу, за твердженням В. С. Ващенка, є народні приказки, які стали органічним складником поетичних творів Шевченка². Очевидно, поету були відомі такі приказки, в тому числі з лексемою *верба*, які належать до широко вживаних у народі й у яких образ верби є символом чогось нереального, оскільки нереальним є утворення на ній плодів іншого виду рослин, зокрема груші.

До речі, низку подібних народних приказок наводить А. Кондратюк³, серед яких, зокрема, назвемо такі з них, як «Така правда, як на вербі груші», «У його на вербі груші ростуть», «Грушки на вербі показує», «Наказав на вербі груш», «Дарма, верба, що груш нема, аби зеленіла», «На восиці дві кислиці, а на вербі груші». Ним же наводиться також подібний цим приказкам вислів із гаївки, в якій співається: «У нас дівки в золоті ходять, у нас верби грушки родять».

Знаннями про такі приказки, Шевченко й скористався однією з них, увівши її в текст першої редакції поеми «Москалева криниця» в тій його частині, в якій йдеться про чутку щодо дружини Максима Катрусі, яка після родинної трагедії, з причиненої заздрощами людей («хату запалили», «до стебла все погоріло, і діти згоріли»), помандрувала десь із москалями й невідомо як складалася її подальша доля («Чи вона верталась, Катерина, до матері, Чи так і пропала?»), хоч нібито бачили нещасну в місті Умані, в якому її стрижену «... водили По улицях – украла щось... Потім утопилась».

Засумнівавшись цією чуткою, поет і скористався однією з народних приказок про вербу, яка своїм сконденсованим змістом чітко визначає його ставлення до почутого: «А може, то така правда, як на вербі груші». Принагідно наголосимо, що Шевченко, очевидно, добре знав цю приказку, свідченням чому є не тільки її використання у вище згаданій поемі, але й те, що нею він користувався також у повсякденному житті, висловлюючи своє ставлення до

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

² Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Видав. Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

³ Кондратюк А. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 151–153.

подій та явищ як до чогось неправдоподібного. Підставою цьому можуть служити його записи у власному «Щоденнику», зроблені 26 червня 1857 року, тобто вже на 12-ий день від початку його ведення, у яких двічі зустрічається ця приказка.

Перший раз уживає він її в заочній дискусії з Гете, якого називає «покійним мудрецем», із приводу його вислову, що «Надією живуть убогі розуми». Шевченко загалом визнає, що мудрець цими словами сказав істину, але лише наполовину. На його думку, надія властива різним розумам – і дрібним, і великим, і навіть «самым материальным положительным», але справді мізерним, вважає він, є той розум, який вірить, що на вербі виростуть груші¹.

Вдруге поет уживає цю приказку, роздумуючи після повернення з заслання про свій матеріальний стан, який надіється влаштувати з допомогою своїх друзів. Щодо заняття малярством, то, як вважає він, про нього тепер нічого й думати, бо інакше це було б подібне на віру, що на вербі виростуть груші².

Розглянувши чисельну присутність назви рослини верба в поетичних творах Тараса Шевченка, особливості її вживлення в поетичну тканину кожного твору, використання поетом еколого-біологічних особливостей цієї рослини при опису української природи, пейзажу українських сіл, різних життєвих ситуацій і психоемоційних настроєвих станів людей, особливо у створенні та змалюванні образів їхньої, розмаїтої за віком і життєвою долею, жіночої частини, представлені як дівчатами на виданні, одні з яких радіють життю, бо охоплені романтикою щасливого кохання, інші – пройняті сумом від кохання, що не склалося, а ще інші, прибиті особистим горем, помандрували з москалями або стали покритками, так і щасливими молодими матерями з їхніми дитяточками малими, а також і бідними вдовами з їхніми постійними життєвими негараздами, природно спонтанно виникає зацікавлення стосовно того, які види верби були праобразом опоетизованої Шевченком верби, скільки видів верби росте в Україні та як вони поширені по її території.

Із Словника Ю. Кобіва³ дізнаємося, що в Україні росте 26 видів роду верба (*Salix*), які належать до родини вербові (*Salicaceae*). Переважна більшість цих видів є чагарниками (кущами) заввишки від 0,7–1,5 до 3,5, інколи 8 м⁴. Зрідка в окремих кущових видів верб їхня життєва форма може трансформуватися й набувати форми невеличкого дерева. У народі кущові форми верб називають лозами. Так їх називає й Тарас Шевченко, у творах якого слово «лоза» є часто вживаним.

¹ Щоденник // Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь.: ВТФ «Перун», 2006. – С. 659.

² Там само.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 359–361.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 186–195.

Мал. 81. Верба біла:

- 1 – облиствлена гілка; 2 – гілочка з тичинковими сережками;
3 – гілочка з маточковими сережками¹.

Щодо народної назви верба, то вона стосується тих видів верб, які за життєвою формою є високими деревами заввишки до 20–25 м. Із таких видів верб в Україні найбільш розповсюдженими є верба ламка (*S. fragilis*) з довгасто-ланцетними або вузько-яйцевидно-ланцетними, шкірястими та блискучими, довгозагостреними, зісподу блідо-зеленими або сизими листками завдовжки переважно 6–12 см та верба біла (*S. alba*), листки якої ланцетні або широколанцетні, загострені, по краях пилчасті, завдовжки здебільшого 5–10 см (мал. 81). Залежно від віку відзначаються мінливістю ознак: молоді листки притиснуто-опушені й з обох боків біло-сріблясті, натомість дорослі листки, навпаки, можуть бути з обох боків біло-сріблястими або зверху вони голі, зелені, а зісподу мають слабе опушення, сизуваті або є зеленими з обох боків. Оселища цих верб приурочені до перезвожених місць, зокрема, берегів річок, вологих лісів та лук, а також і до суходільних ділянок вздовж доріг та біля людських садиб.

Безперечно, Шевченко й у дитинстві, й пізніше в зрілі роки, подорожуючи Україною, бачив ці види верб, без яких не можна собі уявити чарівної краси українського села, наслухався про цю рослину народних пісень, легенд, міфів, приказок, які ним із натхненням сприймалися та засвоювалися, трансформуючись через призму його світосприйняття у створювані ним поетичні твори, в яких образ верби, зберігши свою первинну народну основу, завдяки геніальному таланту поета, збагатився новими сутнісними рисами й новим його поетичним сприйняттям.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 192, мал. 164 (частина малюнка).

Дуб

У Шевченківській поезії дуб входить у коло найбільш уживаних і, очевидно, найбільш улюблених поетом рослин. Його назва фіксується в 10 творах, а частота її вживання визначається 20 позиціями (табл. 2). Подібна чисто статистична особливість насправді має закономірний змістовий підтекст, який заземлюється в багатий ґрунт української народної творчості, зокрема міфології. Здавен-давня для наших предків дуб вважався священним деревом, а дубові гаї – місцем знаходження богів, яким під старими дубами поклонялися та приносили різні жертви. За народними віруваннями дуб – це дерево бога блискавки і грому Перуна, наділене наймогутнішою владою над лихими силами, є оберегом людини від усякого зла, чародійства та різної напасти¹.

Пошанування дуба як могутнього понад тисячолітнього дерева глибоко вкорінилося в народі, стало однією з його традицій. Про нього складені численні легенди, народні думи й пісні. Під дубом у затишку його крони з часів сивої давнини й у наступні часи відбувалися відзначення народних свят, проводилися різні зібрання людей, зустрічі закоханих. Чимало дубів в Україні мають історичний статус, оскільки під ними відпочивали відомі історичні особистості, наприклад, Богдан Хмельницький під дубом на острові Хортиця. До речі, під цим дубом пізніше, як говорить легенда, запорожці писали відомого листа турецькому султану².

Виразне відлуння різноманітної ролі дуба в народному житті українців, у їхній міфології простежується вже в першому творі «Кобзаря» Тараса Шевченка, якою є балада «Причинна». У її сюжеті навколо цього дерева відбуваються всі події, пов'язані з головною героїнею твору, які завершуються для неї трагічно. Молода дівчина, ставши причинною, або інакше душевно хворою, завдяки діянням ворожки, аби вона менше сумувала за козаченьком молодим, що торік її покинув, хоча «Обіцявся вернутися, Та, мабуть, згинув!»

У такому важкому душевному стані, поробленому ворожкою, дівчина втратила самоконтроль над собою, сама не знає, що робить: все ходить, сумує та милого виглядає. У цьому стані, рівнозначному сонному блудінню, вона вилізла вгору по стовбуру дуба до його вершини, сподіваючись побачити милого. Та все дарма! Опустившись з дерева додолу, русалоньки, що мовчки її дожидали під дубом, «Взяли її, сердешную, Та й залоскотали». Внаслідок їхнього лоскотання дівчина заснула навіки «... під дубом При битій дорозі. Знать добре спить, що не чує, Як кує зозуля, Що не лічить, чи довго жить... Знать, добре заснула».

Такою ж трагічною стала доля козаченька, який, подолавши чималу дорогу, приїхав на знеможеному коні вороному до знайомого обом дуба кучерявого й побачив під ним, думаючи спочатку, що заснула, свою сизокрилу неживою. Тоді «Зареготавсь, розігнався – Та в дуб головою!».

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 134–136.

² Фененко М. Земля говорить. Вид. 2-ге, перегл. і доп. – К.: Веселка, 1969. – С. 61.

Згодом дівчата, йдучи в поле жито жати, побачили « – під дубом зелененьким Кінь замордований стоїть, А біля його молоденький Козак та дівчина лежить».

Цікаво відзначити, що Шевченко використав опис трагічної події, що сталася під дубом із парою закоханих, не тільки в цьому однойменному творі. Чомусь не під іншим деревом, а саме під дубом він зобразив започаткування події, що теж закінчується трагічно для героя твору, зокрема, «одного Івана», звичайного козака, в якого закохалися дві сестри, й він кожній з них відповідав взаємністю, за що вони, дізнавшись про це, вирішили позбавити його життя. Все почалося з того часу, «Поки в яру увечері Під зеленим дубом Не зійшлися усі троє. – Отак-то ти, кате! Згнущаєшся над сестрами... – І пішли шукати Трути-зілля, щоб Івана Завтра отруїти» («Коло гаю в чистім полі»).

Зауважимо, що розглянутими вище двома творами загалом обмежується використання Шевченком назви дуба як дерева, під яким відбуваються нещасливі для їхніх героїв події. В інших творах «Кобзаря», навпаки, зображено дуба, під наметом крони якого відбуваються події, однак уже іншого плану, загалом приємного для їхніх героїв. Так, у поемі «Гайдамаки» ними є сліпий кобзар, що сидить поважно під дубом та негolosно співає, а кругом його, щоб послухати спів, зібралися запорожці та гайдамаки. Натомість їхні старшини нишком облюбували місце за дубом і теж заслуховуються кобзаревим співом.

Став місцем затишку та відпочинку для людей також дуб зі своєю пишною кроною, посаджений «на прикмету проїзжачим» біля освяченої криниці, викопаної «... край шляху при долині» москалем-калікою Максимом. На пам'ять про нього криницю й долину назвали москалевою. Як дуб, так і криниця служать на радість людям: «На Спаса або Маковія І досі там воду святять. І дуб зеленіє. Хто йде, їде – не минають Зеленого дуба, В холодочку посідають Та тихо та любо, П'ючи воду погожую, Згадують Максима...» («Москалева криниця») [Перша редакція].

Однак не для всіх затишним для бажаного відпочинку може бути тільки місце під зеленим дубом. Для персонажів Шевченкової поеми-містерії «Великий льох», зокрема, «трьох пташечок», що «... летіли Через Суботове і сіли На похиленому хресті На старій церкві», вважаючи, що їх за це «Бог простить», бо вони «... тепер душі, а не люди», вигідним місцем для їхнього відпочинку та ночівлі стала зелена крона дуба, а не підніжжя його стовбура.

У ході особистих розповідей одна одній за віщо вони караються й за віщо їх, сестричок, у рай не пускають, а не пускають, виявляється, за те, що одна з них води набрала та вповні перейшла шлях гетьману зі старшиною, не знаючи, «Що він їхав в Переяслав Москві присягати» й тепер бідкається: «Чом я з нею Відер не побила! Батька, матір, себе, брата, Собак отруїла Тією клятою водою!»; друга – «Що цареві московському Коня напоїла В Батурині, як він їхав в Москву із Полтави»; третя – що будучи ще маленькою, «Ще й не говорила, Мене мати ще сповиту На руках носила», усміхнулася цариці Катерині, яку їй мати показала,

коли та сиділа в золотій галерії з князями і воєводами та «їхала ... В Канів по Дніпрові». «Чи я знала, ще сповита, – бідкається вона, – Що тая цариця – Лютий ворог України, Голодна вовчиця!..»).

За розповідями сестрички й не помітили, як почало смеркатися, а значить потрібно було подумати їм про ночівлю. І вони втрюх, не довго міркуючи, «Схопилися, білесенькі, І в ліс полетіли, І вкупочці на дубочку Ночувати сіли».

Зауважимо, що вживання назви дуба в поезії Шевченка не обмежується лише образом могутнього дерева, під кроною якого відбуваються різні події побутового, романтичного чи героїчного змісту. Образ дуба використовується також у системі засобів тропеїчного характеру, зокрема, у порівняннях, які належать до основних явищ його поетики¹ та у яких назва цієї рослини може виступати в значенні поняття-символу, яким він існує в народній свідомості². Вище вже згадувалося, що дуб у народі, його усній творчості, символізує людську силу, міцність здоров'я, довговічність.

В одному з порівнянь такого типу Шевченко порівнює з дубом старого батька, який, знаходячись біля хворої дочки, все ж таки похилився. Цей його стан ним передано такими поетичними рядками: «Старий батько коло неї, Як дуб похилився» («Невольник»). У наведеному порівнянні виразно проглядається велика людяність поета, його співчуття до хворої Ярини, що передаються ним через образ її батька. Щоб так думати, пошлемося на твердження Ф. Ващука, який вважав, що Шевченкові не був властивий спокійний, байдужий тон розповіді про героїв своїх творів, а, навпаки, він переймався їх долею, ставав ніби учасником зображуваних ним подій³. Що це так є засвідчує порівняння старого батька з дубом, що похилився.

Якщо розглядати це порівняння у формальному, прямому сприйнятті з позицій властивої йому символічності, то, як може здатися, в ньому виразно простежується протиріччя між образом-символом («Старий батько коло неї, Як дуб...») і станом цього символічного образу («... Як дуб, похилився»). Адже, дуб, як відомо, є символом людської сили, мужності, сили духу людини. Такі символічні риси й властивості приписуються цьому дереву за його довговічність, міцність деревини, стійкість перед силами природної стихії, перед якими він ніколи не хилився. А раз так, то старий батько, порівняний поетом із дубом, перед хворою дочкою мав би стійко переносити своє горе, бути справді, як дуб, міцним і стриманим у вияві своїх почуттів, не хилитись ні перед якими життєвими труднощами.

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – С. 66.

² Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

³ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 114.

Однак, Шевченко, як справжня людина, перейнятий співчуттям до емоційного стану старого батька, не міг так вчинити, творячи його поетичний образ, який став образом вияву високих гуманістичних, моральних і батьківських цінностей. Опинившись перед хворою дочкою, найріднішим і найдорожчим для нього скарбом, він, старий батько, усім своїм батьківським єством перейнявся долею своєї дитини, будучи міцним, як дуб, у цьому тяжкому горі, бідолашний, не міг не перейнятися ним і таки похилився.

Інакше кажучи, уподібнення людини з дубом, як символом сили людської, є лише уподібненням, і люди, міцні як дуб, у певних ситуаціях, що потребують високих проявів людяності й любові до ближнього, особливо тобі рідного, за покликом свого серця і душі позбавляються його символічних рис, що так художньо правдиво зобразив Шевченко у своєму творі.

Варто наголосити, що не в усіх Шевченкових порівняннях символічний образ дуба використовується для порівняння з ним героїв його творів. У деяких його поезіях спостерігаємо протилежне явище: образ дуба втрачає свою символічність і його порівнюють із людськими персонажами, які, звичайно, виступають позитивними героями цих творів. У цьому стосунку прикметним є порівняння з фрагменту поеми «Катерина», в якому поет змальовує чудовий образок зимової природи: «Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять. У яру гребля, верби в ряд, Ставок під кригою в неволі І ополонка – воду брать...».

Як бачимо, у цьому порівнянні рослинний персонаж («дуби з гетьманщини») порівнюються з людськими персонажами («дідами високочолими»). У зв'язку з цим виникає запитання стосовно того, що спонукало Шевченка змінити загалом найчастіше вживану ним же в інших творах стилістику порівнянь і створити свій власний варіант порівняння.

Як нам здається, причиною цьому є те, що мова у порівнянні йде не про звичайні дуби, а дуби з Гетьманщини, тобто ті, які ростуть з часів, коли в Україні існувала влада гетьманів, які здійснювали державне управління на території Лівобережної України¹. Цей період історії України багато значив для Шевченка й він не міг їх не порівняти з чимсь величним і урочистим, з тим, що викликало б захоплення цим періодом, гордість за нього, яке було б суголосним сутності цього поняття. Для порівняння він обирає представників старшого покоління, багатим життєвським досвідом, які чимало чого бачили на своєму віку. В народі цих поважних людей називають дідами.

Однак Шевченкові самого цього слова, його семантичного звучання виявилось замало. Потрібно було знайти слово-епітет, яке б виділяло чимсь цих дідів серед інших, їм подібних. І він веде пошук такого слова. Не знайшовши його серед звичних слів нашої мови, він творить сам нове слово, творить неологізм

¹ Гетьманщина // Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 58.

«високочолі». Творення неологізмів загалом було властиве поету й він їх широко вводив у свої твори, досягаючи бажаної художньої образності¹.

Словник української мови слово «високочолий» тлумачить дослівно як той, «який має високе чоло» й як урочисте слово: «поважний, гордий»². Як бачимо, порівнявши дубів з Гетьманщини з дідами високочолими, Шевченко домігся возвеличення й цих дубів, і самої Гетьманщини, з часів якої вони ростуть. Порівняння набуло не тільки величавості, але й у ньому звучить повага та гордість через образ дубів за відтинок української історії, що зветься Гетьманщиною.

До сказаного додамо від себе, що високе чоло в людини, як це мені доводилося чути в дитинстві, проведеному на селі, від старших людей, ще є й ознакою високого розуму. Може, про це знав і Шевченко, підкреслюючи цим самим ще й інтелектуальність як рису, що була властива певним діячам гетьманського періоду України.

Говорячи про порівняння старезних дубів з часів Гетьманщини з людськими персонажами, потрібно відзначити, що це не єдиний випадок уживання Шевченком такого типу порівняння. В одному з його творів, зокрема в поезії «Ми в купочці колись росли...», знаходимо аналогічне за типом порівняння, однак у ньому порівнюються не вікові дуби з людьми поважного віку, а дуб без означення віку з козаком, яке виражене такими поетичними рядками: «І дуб зелений, мов козак Із гаю вийшов та й гуляє Попід горою». У наведеному порівнянні виразно відчувається відлуння народної символіки, зокрема, народних дум та пісень, у яких дуб порівнюється з козаком загалом або з козаком, але молодим³.

Варто відзначити, що створене Шевченком подібне порівняння належить до поширених символічних порівнянь, завдяки чому досягається більше смислове наповнення й збагачення додатковою змістовністю об'єкта порівняння. Як вказує А. К. Мойсієнко, подібного художньо образного вираження воно не змогло б досягти, коли б у ньому була поставлена кома після слова «козак»⁴. Натомість завдяки її відсутності в цьому місці речення козак у Шевченковому порівнянні не є статичним персонажем, а діяльним, який, гуляючи попід горою, напевно, перейнятий чи то особистими роздумами, чи то спогляданням навколишнього пейзажу. Тут доречно буде додати, що на думку Ф. Ващука⁵, такі розгорнені порівняння, яким властива емоційна насиченість, є досить характерними для

¹ Неологізми // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 44.

² Високочолий // Словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 495.

³ Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 228–229.

⁴ Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 110.

⁵ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 170.

невільницької поезії Тараса Шевченка, до якої й належить вірш «Ми в купочці колись росли...». Вони, за Ф. Ващуком, є «ніби поетичними образами самотності і служать засобом узагальнення і емоційного вираження конкретних людських почуттів».

Потрібно відзначити також, що поетичними рядками цього розгорнутого порівняння практично завершується у вірші «Ми в купочці колись росли...» опис Шевченком загалом емоційно сумної картини села, яку герой-оповідач цього твору, в якому є «автобіографічні риси самого поета»¹, побачив після повернення до нього через багато років уже в поважному віці. Адже колись, як він пригадує, ще за його дитинства, воно було веселим, а тепер, після повернення до нього, воно здавалось йому «темним і німим», у ньому, цьому «селі убогим», не сталося суттєвих змін, «... нічого Не вирросло і не згнило, Таке собі, як і було».

Однак, якщо вдуматись у зміст розглядуваного вище розгорнутого порівняння, то воно, як нам здається, не зовсім вписується в мінорний тон зображеної поетом картини сільського пейзажу, скоріше, навпаки, воно все ж випромінює певний оптимізм. Адже «І дуб зелений, мов козак Із гаю вийшов та й гуляє Попід горою», а ще водночас в унісон йому «... і вітряк З-за гаю крилами махає», переконливо засвідчують, що село убоге ще остаточно не потемніло й не онімало, не завмерло, в ньому ще збереглися сили («дуб зелений» – символ життя, що триває в селі; «вітряк ... крилами махає» – символ господарської діяльності в селі), які символізують для героя-оповідача твору віру й упевненість у відродження рідної йому материзни.

У порівнянні дуба зеленого з козаком у вірші «Ми в купочці колись росли...», як і в подібних йому порівняннях з їх образами-символами з інших творів невольницької поезії Шевченка, як відзначає Ф. Ващук, «немає безнадії і песимізму», в них «виразно виступає життєствердне своїм емоціональним змістом торжество людини-творця»².

Цікаво, що у своїх поетичних порівняннях з присутністю в них образу дуба Шевченко не обмежувався лише порівнянням людини з дубом, наприклад, «Старий батько коло неї, Як дуб похилився» («Невольник») і дуба з людиною, що добре видно з таких рядків поеми «Катерина»: «Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять». Образно кажучи, поетом тут порівнюються представники двох світів – світу людського і світу рослинного.

Однак, це характерно не для усіх порівнянь Шевченкових творів, у яких фігурує образ дуба. Серед них є й такі, в яких порівнюються представники лише одного виду органічного світу, а саме: рослинного, що належать до

¹ Хінкулов Л. Ф. «Ми в купочці колись росли» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 396.

² Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 170.

двох, відмінних за життєвою формою, типів – дерев і трав. Таке порівняння створене поетом в одному з творів його невідомої поезії, яким є вірш «У Бога за дверима лежала сокира». Написав його Шевченко, перебуваючи серед учасників транспорту Аральської експедиції, коли той по дорозі з Орська до Раїма зупинився біля форту Карабутак, недалеко від якого росло «святе дерево» казахів – «джангисагач»¹.

Незважаючи на добре відомі поету біологічні властивості дуба (міцність деревини, потужний за масою стовбур із кроною, значна висота та довговічність), він порівнює його з травою, яка, як відомо, є спільною назвою численних видів рослин, які відзначаються властивостями абсолютно протилежними від дуба. Так, за тривалістю життя вони бувають однорічниками, дворічниками та багаторічниками, всі їх надземні видовжені пряморослі пагони мають трав'янисті стебла й живуть переважно один вегетаційний період.

З огляду на відзначені відмінності між дубом і травою, природно, виникає запитання щодо мотивів, які спонукали Шевченка порівнювати, до слова сказати, практично не порівнювані рослини. Відповідь на це запитання знаходимо в змісті самого твору «У Бога за дверима лежала сокира», ідеєю якого, як відзначає Ю. О. Івакін², поетові послужила казахська легенда про походження пустелі, через яку проходив експедиційний транспорт та про одиноке дерево, зустрінуте на шляху його руху по цій пустелі, яке казахи вважали «святим» і приносили йому свої нехитрі пожертви (шматочки тканин, пучки кінської волосіні тощо).

Згідно з цією легендою винуватцем виникнення пустелі стала сокира, яка лежала собі в Бога за дверима. Та треба ж такому було статися, що казах собі на біду («А кайзак на хирю...») «Та на тяжке лихо Любенько та тихо І вкрав ту сокиру. Та й потяг по дрова В зелену діброву...». Тільки він запустив її в дерево, вона як вирветься з його рук і «Пішла по лісу косовиця. Аж страх, аж жаль було дивиться. Дуби і всякі дерева Великолітні, мов трава В покоси стелеться, а з яру Встає пожар, і диму хмара Святеє сонце покрива». «Сім літ, – переповідає легенду поет, – Сокира Божа ліс стинала І пожарище не вгасало». Так тривало не один рік, аж «На восьме літо у неділю» ... Святеє сонечко зійшло. Пустиня циганом чорніла...».

Не важко здогадатися, що Шевченко обрав фітообраз дуба як символ найміцнішого дерева серед інших порід дерев для того, щоб підкреслити величезну силу Божої сокири, перед якою міцні дуби, а з ними і «всякі дерева» не можуть встояти й подібні на звичайнісіньку траву, що в покоси стелеться.

Створивши подібне порівняння з використанням двох фітообразів з полярними властивостями, Шевченко зумів створити картину надзвичайної художньої

¹ «У Бога за дверима лежала сокира» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 283.

² Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 29; 79–80.

виразності, не звичну картину рубання лісу, а метафоричну картину косовиці лісу, яка сприймається з високою емоційною напругою, як яесь надприродне діяння.

Звичайно, зображений Шевченком у цьому творі незвичний образ сокири й власне весь твір, як відзначає Ю. О. Івакін, деякі шевченкознавці тлумачили як алегорію певних подій, зокрема, «алегорію розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, алегорію визвольної боротьби казахського народу і навіть алегорію долі Шевченка-засланця»¹. Однак, на його думку, цей вірш «не містить жодних алегорій», він, найвірогідніше є лише поетичною обробкою казахської легенди і, зважаючи на те, що в казахському фольклорі не зафіксовано легенди такого змісту, то не виключено, що її могла створити поетична уява автора твору. Для створення поетичного образу дуба, Шевченко в окремих творах вдається до поєднання порівняння з уособленням, або персоніфікацією. Наочним прикладом цьому є поема «Княжна», в якій поет, описуючи вечірню картину природи, яка відкривається перед княжною, що «... взаперті сидить В своєму сумному покої І дивиться, як над горою Червоний місяць аж горить З-за хмари тихо виступає» і бачить, oprіч іншого, як «Дуби з діброви, мов дива, У поле тихо одхожають».

Судячи з цих рядків, не важко собі уявити той психологічний стан, в якому перебувала осиротіла молода княжна, втративши свою улюблену матір-княгиню, що її зорове сприйняття дубів, освітлених червоним місяцем, викликало в неї здивування не тільки їхнім могутнім виглядом, але й їх людською поведінкою, перенесеною на них задумом поета. Що стан цей для неї був справді надто важким дізнаємося з подальших Шевченкових поетичних рядків, які лаконічно, але виразно передають її поведження «в своєму сумному покої», в якому вона «Головою молодою На руку схилилась, До півночі невесела На зорі дивилась Княжна моя. Дивилася... Та й плакати стала. Може, серце яке лихо Тихо прошептало?».

Зауважимо, що oprіч порівнянь, у тому числі в поєднанні з персоніфікацією, в поезії Шевченка образ дуба використовується також у складі римованих сполучень слів. В. С. Ващенко, аналізуючи мову творів поета, приділяє таким словосполученням належну увагу, наголошуючи, зокрема, на обставинних римованих словосполученнях, що надають поезіям виразного озвучення². Такі сполучення слів, за твердженням В. С. Ващенка, підкреслюють обставини способу дії або обставини місця дії. У щільному поєднанні з пояснювальними дієсловами вони, на його думку, надають цим словам великої поетичної наснаги. Наприклад, обставини місця дії, вступаючи в римовані сполучення слів, створюють виразні картини, одна з яких реалізується нашою уявою після прочитання початкової строфи Шевченкового твору «Мар'яна-черниця»: «Вітер в гаї нагнає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе».

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 79.

² Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

Для поезики Шевченка характерним є також широке використання мистецьких засобів народно-поетичного походження, одним із яких є психологічний паралелізм. Володіючи здатністю зосереджувати в собі «виражальну силу порівняння, метафори, символу та уособлення», цей мистецький засіб, як уважає П. Й. Колесник, «У художній системі Шевченка зберігав у стані постійної взаємодії два паралельні плани – життя природи і людське життя»¹. Проте, як стверджує Н. П. Чамата, Шевченко у своїй творчості не обмежувався лише цим видом паралелізму, а використовував також інші з них, зокрема заперечний паралелізм, у якому в лексичній структурі першого паралельного плану присутня заперечна частка «не»².

Якраз одним із таких паралелізмів починається друга строфа прикінцевого фрагменту четвертої частини поеми «Катерина», в якому йдеться про нещасливе майбуття осиротілої дитини Катерини, матері-покритки, яка, не перенівши особистого горя, завершує своє життя трагічно, утопившись у зимовому ставу. У поетичній побудові першого плану цього паралелізму, як це загалом характерно для такого художнього засобу, дається в заперечній формі опис природної стихії з участю рослинного компонента, яким Шевченко обрав дуба, тоді, як другий його план – невеселі людські житейські будні – трагічна доля матері, що завершує свій стражденний життєвий шлях.

Описувані поетом події і чинники двох суміжних планів, як бачимо, є контрастними за своєю суттю, однак попри це вони творять смислову єдність, уявну поетичну картину з взаємопов'язаними її живими і неживими компонентами природної навколишньої дійсності. Підтвердження цьому знаходимо у віршованих Шевченкових рядках: «То не вітер, то не буйний, Що дуба ламає, То не лихо, то не тяжке, Що мати вмирає».

Використання Шевченком при написанні цих поетичних рядків назви дуба, як нам здається, не є випадковим, а навпаки, добре ним осмисленим. Обрав він цю деревну рослину, яка серед багатьох інших деревних порід наших лісів виділяється перш за все міцною деревиною, а отже, стійкістю проти дії стихійних сил природи, щоб показати, з одного боку, якою величезною силою володіє вітер, що здатен ламати навіть такого міцного дуба, а з другого – наголосити на тому, що навіть вітер такої сили, як і лихо, яким би воно не було тяжким, не можуть іти в порівняння з тим непоправним горем, яке звалюється на дітей, коли вони стають сиротами, позбавляються материнської ласки та доброти.

На завершення розгляду фітообразу дуба у поезії Шевченка не можемо не пройти повз один факт, встановлений нами практично випадково, за щасливого збігу обставин. А ним стало опрацювання змістовної та актуальної наукової

¹ Колесник П. Й. Поетика // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 125–126.

² Чамата Н. П. Паралелізм // Там само. – С. 84.

статті М. Скринника¹, в якій, опріч іншого, трактується символічне сприйняття образу старого дуба у творі «Бували війни й військовії свари». У ній, зокрема, ми прочитали таке судження автора: «У вірші «Бували війни й військовії свари...» старий дуб символізує напівзруйновану, дезорганізовану українську спільноту, причиною занепаду якої є зрада національних інтересів чільними речниками української владної і духовної еліти, їх запроданство у формі служіння *чужій* державі. Для Шевченка вони – національна шашель, що тлить стовбур дерева життя України». На підтвердження цієї думки автором наводяться такі рядки першої строфи з Шевченкового вірша: «Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї, Було добра того чимало. Минуло все, та не пропало, Остались шашелі: гризуть, Жеруть і тлять старого дуба...»

Причиною нашого здивування стало те, що в цьому ж вірші, тобто «Бували війни й військовії свари...», опублікованому в «Кобзарі» видання 2003 року², за яким, нагадаємо, нами проводиться опрацювання питання про світ рослин у творчості Тараса Шевченка, в його рядках, які наводить М. Скринник, і згадки немає про старого дуба, а замість нього в рядку вірша міститься зовсім інше за значенням словосполучення, а саме: «старого діда». На підставі цього стало зрозумілим, що М. Скринник у своїй статті цитує уривок із вірша, опублікованого в «Кобзарі» іншого року видання³, ніж використовуваний нами «Кобзар» видання 2003 року. Тут наше здивування ще більше зросло, адже йдеться про заміну слів у одному й тому ж вірші, опублікованому в різних виданнях, чого, як відомо, не повинно бути, тим більше, подумалось, із віршем Тараса Шевченка.

Таким чином, завдяки опрацюванню статті М. Скринника вдалося виявити текстуальну розбіжність одного й того ж вірша Тараса Шевченка, опублікованого в різних виданнях його поетичних творів. Ця обставина й спонукала нас вивчити це питання на більшій кількості видань Шевченкових поезій і спробувати виявити чи йдеться в даному разі про одиничність цього явища, а чи про його ширше розповсюдження в багатьох виданнях творів поета.

З цією метою з картотеки відділу україністики Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, яка містить відомості про численні видання поетичних творів Тараса Шевченка, довільно було обрано понад два десятки інформативних карточок про конкретні видання цих творів, що вийшли у світ у різний час, починаючи з останніх десятиріч XIX ст., впродовж усього XX ст. і завершуючи 2014 роком XXI століття. Усі ці, вибрані для досягнення поставле-

¹ Скринник М. Семантика української ідентичності в поезиці «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2007. – № 84–86. – С. 143–146.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Проміт», 2003. – 344 с.

³ Згідно зі списком використаної літератури, вміщеної в кінці статті М. Скринника, цим виданням «Кобзаря» є таке: «Шевченко Т. Кобзар. – К., 1971».

ної мети видання, як нам здається, являють собою чисельно доволі репрезентативну вибірку, опрацювання якої дозволило отримати загалом цікаві матеріали, які були опубліковані нами окремою журнальною статтею¹, зміст якої майже повністю наводиться нижче.

Однак, перш ніж приступити до викладу статті, вважаємо доцільним навести текст вірша «Бували війни й військовій свари...», щоб у читача склалося повне уявлення про цей твір. Подасмо його за «Кобзарем» видання 2003 року²:

Бували війни й військовій свари:	Роздавить вашого кумира,
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї –	Людській шашелі. Няньки,
Було добра того чимало.	Дядьки отечества чужого!
Минуло все, та не пропало.	Не стане ідола святого,
Остались шашелі: гризуть,	І вас не стане, – будяки
[Же]руть і тлять старого діда...	Та кропива – а більш нічого
А од коріння тихо, любо	Не виросте над вашим трупом.
Зелен[і парості] ростуть.	І стане купою на купі
І виростуть; і без сокири	Смердячий гній – і все те, все
Аж зареве та загуде,	Потроху вітер рознесе,
Козак безверхий упаде,	А [ми] помолимося Богу
Розтрощить трон, порве порфіру,	І небагатіі, невбогі.

Проведене нами порівняння тексту цього вірша, видрукованого в різних виданнях поезій Тараса Шевченка, дозволило виявити в ньому суттєві відмінності не в двох чи трьох із цих видань, а в значно більшій їх кількості. Відмінності ці стосуються, головним чином, тексту 6 і 8 рядків другої строфи вірша. Це добре видно з таблиці 9, у якій наведені тексти 6, 7 і 8 рядків цієї строфи вірша в різних виданнях творів поета в хронологічному порядку, починаючи з кінця ХІХ ст., впродовж ХХ ст. і закінчуючи початком ХХІ століття.

Більше того, як видно навіть із побіжного аналізу матеріалів цієї таблиці, текстуальні розбіжності вірша «Бували війни й військовій свари...» не тільки не зникли впродовж такого довгого періоду видань Шевченкових творів, а, навпаки, невблаганно торують собі шлях, як бачимо, й у ХХІ століття. Яскравим підтвердженням цьому слугує низка видань поетових творів з 2001 по 2014 рік включно, в яких знаходимо значні відмінності в текстах 6 і 8 рядків згадуваного вірша. Цікаво, що такі відмінності знаходимо навіть у виданнях одного року, наприклад, 2014-го, випущених у світ різними видавництвами (табл. 9).

¹ Берко Й. М. Про текстуальні відмінності вірша «Бували війни й військовій свари ...» в різних виданнях поетичних творів Тараса Шевченка // Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. – 2015. – Т. 17, № 1 (61), част. 4. – С. 267–282.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промсвіта», 2003. – С. 290.

Т а б л и ц я 9

Співставлення тексту 6–8 рядків другої строфи вірша «Бували війни й військовій сvari...» з різних видань поетичних творів Тараса Шевченка

№ з/п	Назва видання	Назва видавництва	Назва міста	Рік	Текст 6–8 рядків вірша
1.	Кобзарь	Печатня «Громади»	Женева	1878	Жеруть і тлять старого діда ... * А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 63).
2.	Кобзарь	Друкарня НТШ	Львів	1908	Жеруть і тлять старого діда ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 417).
3.	Кобзар	«Література і мистецтво»	Харків-Київ	1932	Жеруть і тлять старого діда . А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 368).
4.	Кобзар	Держлітвидав	Київ	1939	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені коріння ростуть. (Стор. 704).
5.	Кобзар	Держлітвидав	Київ	1940	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені коріння ростуть. (Стор. 358).
6.	Кобзар	Держ.вид-во художньої літератури	Київ	1947	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 368).
7.	Повна збірка творів. Т.1.	Держлітвидав України	Київ	1949	Жеруть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 595).
8.	Кобзар	Держ. вид-во художньої літератури	Київ	1956	Жеруть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 545).
9.	Кобзар	Держлітвидав України	Київ	1960	Жеруть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 500).
10.	Кобзар	Держлітвидав України	Київ	1964	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелен [і парості] ростуть. (Стор. 353).
11.	Кобзар	«Дніпро»	Київ	1972	Жеруть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 508).
12.	Кобзар	Вид. центр «Просвіта»	Київ	1993	Жеруть і тлять старого діда ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 482).
13.	Кобзар	«Дніпро»	Київ	1994	Жеруть і тлять старого діда ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 599).

14.	Кобзар	«Преса України»	Київ	2001	Ж[е]руть і тлять старого діда... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть.
15.	Повне зібрання творів. Т. 2.	«Наук. думка»	Київ	2001	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 368).
16.	Кобзар	Вид. центр «Просвіта»	Київ	2003	Ж[е]руть і тлять старого діда... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 290).
17.	Усі твори в одному томі	ВТФ «Перун»	Київ	2006	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 256).
18.	Кобзар	ТОВ ВКФ «БАО»	До-нецьк	2008	Жеруть і тлять старого діда... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 439)
19.	Кобзар	Вид. центр «Просвіта»	Київ	2008	Ж[е]руть і тлять старого діда... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 290).
20.	Кобзар	«Каменярь»	Львів	2011	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 833).
21.	Кобзар	Вид. центр «Просвіта»	Київ	2012	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 650).
22.	Кобзар	«Фоліо»	Харків	2012	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелені [парості] ростуть. (Стор. 697).
23.	Більша книжка	ТОВ «Видавництво “КЛІО”»	Київ	2013	Ж[е]руть і тлять старого дуба... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 599).
24.	Кобзар	«Віват»	Харків	2014	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть. (Стор. 404).
25.	Кобзар	КК «Клуб Сімейного Дозвілля»	Харків	2014	Ж[е]руть і тлять старого [дуба]... А од коріння тихо, любо Зелені [парості] ростуть. (Стор. 638).
26.	Кобзар	Вид. дім «Школа»	Харків	2014	Жеруть і тлять старого діда... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть. (Стор. 493).

Примітка. * Тут і далі все, що грубим шрифтом, виділено нами; правопис тексту 6–8 рядків вірша збережено.

Як встановлено в результаті порівняльного аналізу текстуальних відмінностей вірша в різних його виданнях, найголовнішою їх ознакою, безперечно, є

наявність у його 6 рядку протилежних за значенням слів, за якими всі ці видання виразно поділяються на дві групи, а саме: перша група – це ті видання, в яких у згаданому рядку вірша надруковано словосполучення «старого діда», а друга група – це ті з них, у яких надруковано в цьому рядку інше словосполучення, зокрема, «старого дуба». З цією ознакою корелятивно пов'язана друга ознака, фактично рівнозначна першій щодо заміни слів у рядках вірша.

Маємо на увазі його 8 рядок, який у одних виданнях має слово «коріння», а в інших, яких більшість, слово «парості». Наявні також деякі інші, менш суттєві відмінності, які стосуються пропущених у словах літер або коректури слів за правописом 1993 року.

Важливо відзначити, що ці ознаки відмінностей мають не статичний, а динамічний вияв, бо наявні в тексті вірша залежно від часу відповідного видання й, безсумнівно, позиції його редакторів. Ці ознаки настільки урізноманітнили текстуальні відмінності 6 і 8 рядків другої строфи вірша в різних виданнях, що на підставі їх порівняння можна виділити аж 9 варіантів цих відмінностей, які подаються в таблиці 10. Як видно з неї, найменше (лише два) варіантів відмінностей у текстах 6 та 8 рядків другої строфи вірша характерно для I групи видань «Кобзаря». Причому відрізняються вони між собою лише завдяки слову «парості» 8 рядка, яке у другому варіанті разом із закінченням «-і» першого слова цього рядка взято у квадратні дужки.

Натомість аж 7-ома варіантами текстуальних і орфографічних відмінностей 6 і 8 рядків згаданої строфи вірша представлена II група видань поетичних творів Тараса Шевченка. За цими відмінностями її можна поділити на дві підгрупи. Перша з них складається з 5 варіантів, спільних за однаковим написанням слова «дуба» 6 рядка вірша, яке взято в квадратні дужки, але відмінних за наявністю у 8 рядку в одному з них слова «коріння», а в інших воно замінене на слово «парості», яке то пишеться без квадратних дужок, то береться в такі дужки, то, будучи взятє в них, до нього в межах дужок долучається ще закінчення «і» першого слова цього рядка.

Другу підгрупу складають лише два варіанти, спільних за написанням слова «дуба» в 6 рядку вірша без квадратних дужок, зате відмінних за написанням слова «парості» його 8 рядка, яке в одному варіанті подається теж без квадратних дужок, а в другому в таких дужках та ще й з додаванням у них закінчення «і» першого слова цього рядка.

Вкажемо також на орфографічні відмінності, характерні слову «Жеруть», яким починається 6 рядок вірша: в одних варіантах обох груп видань Шевченкових творів воно пишеться без будь-яких правок, а в інших, навпаки, його літера «е» береться в квадратні дужки.

Звичайно, виявлені й виділені нами текстуальні відмінності 6 і 8 рядків зумовлені певними причинами, про які дізнаємося з відомостей про цей вірш, що подаються в деяких виданнях, у яких його надруковано.

Т а б л и ц я 10

Варіанти текстуальних відмінностей другої строфи (6–8 рядки) вірша «Бували воїни й військовії свари...» з різних видань поетичних творів Тараса Шевченка

№ з/п	Текст строфи вірша (6–8 рядки)	Видання і рік (повніші бібліографічні відомості про видання подаються в кінці таблиці)
1	Жеруть і тлять старого діда ... * А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть.	I група видань «Кобзарь», 1878; «Кобзарь», 1908; «Кобзар», 1932; «Кобзар», 1993; «Кобзар», 1994; «Кобзар», 2008; «Кобзар», 2014.
2.	Ж[е]руть і тлять старого діда ... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть.	«Кобзар», 2001; «Кобзар», 2003; «Кобзар», 2008.
3.	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені коріння ростуть	II група видань «Кобзар», 1939; «Кобзар», 1940.
4.	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть	«Кобзар», 1947.
5.	Жеруть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть.	«Кобзар», 1964.
6.	Ж[е]руть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть.	Повна збірання творів: У 12 т. Т. 2, 2001; Усі твори в одному томі, 2006; «Кобзар», 2011; «Кобзар», 2012; «Кобзар», 2014.
7.	Ж[е]руть і тлять старого [дуба] ... А од коріння тихо, любо Зелені [парості] ростуть.	«Кобзар», 2012; «Кобзар», 2014.
8.	Жеруть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть.	Повна збірка творів: У 3 т. Т.1, 1949; «Кобзар», 1960; «Кобзар», 1972.
9.	Ж[е] руть і тлять старого дуба ... А од коріння тихо, любо Зелен[і парості] ростуть.	«Більша книжка», 2013.

Примітка. * Тут і в подальшому все, що грубим шрифтом, виділено нами; правопис тексту 6–8 рядків вірша збережено.

Бібліографічні відомості про видання «Кобзаря» та інших його творів, що скорочено наводяться в дев'яти рядках третьої графи таблиці 10.

I група видань

Рядок № 1 таблиці: Кобзарь Тараса Шевченка. Част. перша. – Женева: Печатня «Громади», 1878 / [Репринтне відтворення женевського видання 1878 року. – К.: Добровільне Тов-во любителів книги Української РСР, 1991]; Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Т. II (1847–1860) / виданий під ред. Івана Франка. – Львів: Наук. Тов-во ім. Шевченка, 1908. – 423 с.; Шевченко Т. Кобзар / Видання третє; зред. та приміт. давали І. Айзеншток та М. Плевако. – Х.: Література і мистецтво, 1932. – 304 с.; Шевченко Т. Г.

Кобзар. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1993. – 510 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар / Іл. І. С. Марчука. – К.: Дніпро, 1994. – 687 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 480 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: Вид. дім «Школа», 2014. – 576 с.

Рядок № 2 таблиці: Шевченко Т. Г. Кобзар / Видання ілюстр. худож. творами Т. Шевченка. – К.: Преса України, 2001. – 640 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 344 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 352 с.

II група видань

Рядок № 3 таблиці: Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав, 1939. – 742 с. – [До 125-річчя від дня народження; ред. колегія: О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Ф. А. Редько, Д. Д. Копиця]; Шевченко Т. Г. Кобзар (Повна збірка поезій). – К.: Держлітвидав, 1940. – 389 с.

Рядок № 4 таблиці: Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1947. – 398 с.

Рядок № 5 таблиці: Шевченко Т. Г. Кобзар (Повна збірка поезій). – К.: Держлітвидав України, 1964. – 380 с.

Рядок № 6 таблиці: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: [у 12 т.]. Т. 2: Поезія 1847–1861. – [Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.; Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – 824 с. – (Поетична полицка «Перуна»); Шевченко Т. Г. Кобзар (текст): (поезія). – Львів: Каменяр, 2011. – 871 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2012. – 736 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. (Вибрана поезія). – Х.: Віват, 2014. – 448 с.

Рядок № 7 таблиці: Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. та прим. Р. Полонського; худож. оформ. Г. В. Кісель. – Х.: Фоліо, 2012. – 736 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше з щоденником автора / Упоряд. та коментар С. А. Гальченка; передм. І. М. Дзюби. – Х.: Книжк. Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 960 с.

Рядок № 8 таблиці: Шевченко Т. Повна збірка творів: [в 3 т.]. – Т. 1: Поезії / редкол.: О. Є. Корнійчук (голова) [та ін.]. – К.: Держлітвидав України, 1949. – 649 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав України, 1960. – 540 с.; Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1972. – 584 с.

Рядок № 9 таблиці: Шевченко Тарас. Більша книжка. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – 720 с.

Так, із примітки в «Кобзарі» видання 1972 року¹ стає відомо, що вірш «Бували воїни й військові свари...» вперше був надрукований у 1876 році в другому томі празького «Кобзаря» і що його автограф не зберігся. Повідомляється також, що І. Лазаревський власноруч записав до «Більшої книжки» Шевченка текст вірша (його подано нами на рисунку), але припустився при цьому в ньому помилок.

На думку В. С. Бородіна², наявність цих помилок зумовлена недбалим переписуванням автографа вірша, внаслідок чого його текст виявився особливо перекрученим.

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1972. – 584 с.

² Бородін В. С. «Більша книжка» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 73–74.

Найбільш повні відомості щодо помилок у тексті вірша «Бували війни й військовій свари...» та способу їх виправлення наводяться Редакційною колегією Повного зібрання творів Тараса Шевченка в 12-ти томах¹. Із них дізнаємося, що джерелом тексту вірша є список І. Лазаревського в «Більшій книжці» Тараса Шевченка, за яким він подається в цьому виданні. Стверджується також, що автограф вірша невідомий, а список Лазаревського є неточним, оскільки дає спотворений текст рядка 8 і має пропуски літери (рядок 6) та слова (рядок 23).

На думку Редколегії цього видання, вади списку І. Лазаревського можуть бути до певної міри усунуті лише шляхом кон'єктурального виправлення тексту. Пропущені в ньому літери й слова були відновлені в квадратних дужках за контекстом. Так, у 6 рядку відновлено літеру «е» в слові «Ж[е]руть» і слово [дуба], а в рядку 23 слово [ми]. За кон'єктурою подається також рядок 8, а саме: «Зелен[і парості] ростуть» замість спотвореного у списку І. Лазаревського тексту цього рядка: «Зелене корінне ростуть» (табл. 9, № 15; табл. 10, № 6).

Варто наголосити, що спроби якнайповнішого усунення з тексту вірша «Бували війни й військовій свари...», допущених І. Лазаревським помилок, властиві не тільки Редакційній колегії Повного зібрання творів поета, але й упорядникам багатьох інших видань його творів упродовж усього періоду їх виходу у світ, які розв'язували це, загалом непросте, проблемне питання у різний спосіб і з різних позицій, унаслідок чого виникла існуюча багатоваріантність текстів вірша, власне його 6 і 8 рядків, і до певної міри їх смислове сприйняття.

Яскравим прикладом продовження цієї традиції є видання 2013 року «Більшої книжки» Тараса Шевченка, яке складається з факсимільного відтворення «Автографів поезій 1847–1860 рр.» та їх друкованого за правописом 1993 року відповідника². У «Примітках» до цього видання (стор. 658) вказується, що цей відповідник «ретельно звірено з оригіналом, максимально відчитані викреслені рядки чи слова зафіксовано в ламаних дужках (< >), а нерозбірливі фрагменти та розкриття скорочень – у квадратних ([ ])

Звичайно, усі ці редакторські операції стосувалися й вірша «Бували війни й військовій свари...», друкований відповідник якого подано у виданні на сторінці 599, а його 6–8 рядки наведено нами в таблицях 9 (№ 23) та 10 (№9). Із них видно, що, подібно як і у виданні Повного зібрання творів Тараса Шевченка (табл. 9, рядок № 15), у виданні «Більшої книжки» слова «Ж[е]руть» (6 рядок) і словосполучення «Зелен[і парості]» (8 рядок) виправлені з застосуванням кон'єктурального способу. Щодо кінцевого слова 6 рядка «дуба», то його надруковано без квадратних дужок, тобто нібито так, як є в рукописному списку І. Лазаревського.

¹ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: [у 12 т.]. Т. 2. Поезія 1847–1861. – [Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.

² Шевченко Тарас. Більша книжка. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – 720 с.

Не можемо не зауважити також, а це особливо добре видно з таблиці 10 (№ 9), що за текстом 6 і 8 рядки другої строфи вірша з видання «Більшої книжки» виразно контрастують із усіма варіантами їх текстуальних відмінностей із інших видань, унаслідок чого ними збільшено число таких варіантів, виявлених у переглянутих нами виданнях поезій Тараса Шевченка, й доведено їх до дев'яти.

Звичайно, такі відмінності в тексті цього вірша, особливо його 6 і 8 рядків, у різних виданнях поетових творів мають, безперечно, суб'єктивний характер і зумовлені (про що ми вже згадували вище) різними підходами їх редакторів щодо виправлення в його тексті помилок, наявних у списку І. Лазаревського.

Ознайомившись із цими відмінностями вірша в різних виданнях творів Шевченка, спробуємо критично розглянути їх на підставі власних міркувань з цього ще актуального проблемного питання.

Розпочнемо з виправданого в таких випадках способу порівняння факсимального відтворення тексту цього вірша (мал. 82), переписаного І. Лазаревським до «Більшої книжки», з його друкованими відповідниками у різних виданнях Шевченкових поезій.

Оскільки найбільше критичних зауважень до списку І. Лазаревського стосуються текстів 6 і 8 рядків вірша, подаємо зроблений нами дослівний друкований відповідник його другої строфи з цими рядками зі збереженням правопису:

Минуло́ все та не пропа́ло,
 Оста́лись ша́шелі: гризу́ть,
 Жруть і тлять старо́го діда....
 А оть коріння тихо, любо
 Зелене корінне расту́ть

Варто зауважити, що всі слова цієї строфи, як і їхні літери, написані І. Лазаревським акуратним і виразним почерком та ще й з наголосами. Виняток хіба що становить слово 8 рядка «корінне», остання літера якого графічно суттєво відрізняється від літери «е», тричі однаковісінько написаної ним у першому слові цього рядка «Зелене» та й в інших словах вірша (рис. 82). Вона дуже нагадує літеру «є», хоча нею ні Шевченко, що видно з автографів його поезій, ні їх переписувач І. Лазаревський, не користувалися. Можна думати, що Лазаревський механічно припустився описки в написанні цієї літери, але чомусь не став її виправляти, можливо, щоб не знизити естетичний вигляд рукопису або з якихось інших причин.

Однак перейдемо до порівняння текстів 6 і 8 рядків вірша в списку І. Лазаревського з текстами цих рядків у різних виданнях поетичних творів Шевченка. Як бачимо, 6 рядок списку Лазаревського закінчується чітко написаним словом «діда», причому з використанням переписувачем двох форм писаної малої літери «д». Так, для написання його першого складу «ді» вжито усталену літеру «д», тоді як для другого складу «да» вжито іншу форму «д» з висхідною дугоподіб-

ною лінією. Зауважимо, що вживання І. Лазаревським писаної малої літери «д» здійснювалося не тільки для написання слова «діда». Як видно з його списку вірша, в одних словах, наприклад, «добра» (3 рядок), «Роздавить» (13 рядок), «Людській» (14 рядок), «Дядьки» (15 рядок) літера «д» в цих словах написана за загальноприйнятою її формою, тоді як у словах «загуде» (10 рядок), «упаде» (11 рядок), «будяки» (17 рядок), «Смердячий» (21 рядок) вжито літеру «д» іншої форми, – як у другому складі слова «діда» (6 рядок).

Як видно з таблиць 9 і 10, у певній частині видань Шевченкових творів, переглянутих нами (І група), починаючи з 1878 року й закінчуючи 2014 роком, кінцеве слово 6 рядка вірша, яким є «діда», подається в повній відповідності з цим словом 6 рядка списку І. Лазаревського (рис. 82). Натомість у багатьох інших виданнях, що теж добре видно з таблиць 9 і 10, слово «діда» в цьому рядку вірша замінено словом «дуба», причому в одних виданнях воно взято в квадратні дужки, які свідчать про здійснене редакторами видань кон'ектуральне виправлення, тоді як в інших виданнях воно друкується без дужок чи будь-яких інших позначень так, нібито це слово є в 6 рядку вірша в списку І. Лазаревського.

*Бували воєни й військові свари,
Галопали, в килемі, в конюбі-намі,
Брло добра того тилою.
Минувло все та не пропало,
Останив шапелі: французькі, фр
Журтів в тилиті старого діда...
А оть коріньне тило, слава
Зеліне радіньне доетунів
И вуростунів и вур солідри
Авчи зарево, та сажур,
Косаки бурбарані знаті,
Ростунівцунів турни, пуркі пурфіду,*

*Роздавить самого куніра,
Мадраї шапелі. Кентван,
Дядьки отеліньне пуріві!
Не стане идрма шетиво,
И ваво не стане бурбарані
Та граніва – а в бурбарані идров
Не стурото кунд вавишия Журномі
И стане куніра на куні
Смердячий куні, – и все те, все
Не турбу в ітер дуріше,
А пиланіньно Боу
И авоатні, и ваві. –*

*Журтів в тилиті старого діда...
А оть коріньне тило, слава
Зеліне радіньне доетунів*

Мал. 82. Текст вірша «Бували воєни й військові свари...» Тараса Шевченка, переписаний до «Більшої книжки» І. Лазаревським.

(Копія з «Більшої книжки» Тараса Шевченка (стор. 325–326).

Текст вірша розділений нами на дві рівні частини по 12 рядків кожна.

Внизу: Окремо виділено 6, 7 і 8 рядки вірша (збільшено).

Нижче ми постараємося довести, що така заміна слів 6 рядка вірша властива багатьом виданням творів поета, починаючи з 1939 року¹ і закінчуючи роком 2014², є необґрунтованою і зайвою.

Аналогічна редакторська операція, тобто з заміною одного слова іншим, здійснена практично у всіх, за окремими винятками, виданнях, починаючи вже з 1878 року³ й закінчуючи 2014 роком⁴. Ідеться про заміну слова «корінне», тобто «коріння», з 8 рядка вірша зі списку І. Лазаревського на слово «парості» (табл. 9 і 10). Не здійснено такої операції з переглянутих нами видань лише в двох із них, а саме: у виданні «Кобзаря» 1939⁵ і 1940⁶ років. Не сталося цієї заміни тому, що редакційна колегія першого з цих двох видань «Кобзаря», як вона сама про це повідомляє, мала своїм завданням подати тексти Шевченкових творів у редакції, найближчій до волі автора. Також повідомляється, що всі тексти поезій, які друкуються в «Кобзарі», були звірені з автографами чи авторитетними друкованими редакціями.

Заміна редакторами видань поетичних творів Шевченка слова «корінне» (коріння) на слово «парості» здійснювалася, як нам здається, виходячи з суто ботанічного розуміння ними змісту текстів 7 і 8 рядків вірша списку І. Лазаревського. Потреба заміни одного слова іншим, думаємо, мотивувалася ними тим, що корінь – це один із двох основних органів рослинного організму (другим є пагін), який у переважній більшості рослин розміщується в ґрунті, не несе листків і в процесі росту та галуження розвиває залежно від виду рослини та умов життя відповідної потужності кореневу систему (коріння), яка, природно, теж розміщується в ґрунті⁷. Від коріння, далі думали редактори вірша, не може в ґрунті «тихо, любо» рости «зелене корінне» (зелене коріння), бо воно не має хлорофілу. Отже, на їх думку, те, що росте від коріння й має зелене забарвлення, то це не коріння, а пагони, в яких, вийшовши на денну поверхню, зеленіє

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав, 1939. – 742 с. – [До 125-річчя від дня народження; ред. колегія: О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Ф. А. Редько, Д. Д. Копиця].

² Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше з щоденником автора / упоряд. та коментар С. А. Гальченка; передм. І. М. Дзюби. – Х.: Книжк. Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 960 с.

³ Кобзарь Тараса Шевченка. Част. перша. – Женева: Печатня «Громади», 1878 / [Репринтне відтворення женецького видання 1878 року. – К.: Добровільне Тов-во любителів книги Української РСР, 1991].

⁴ Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: Вид. дім «Школа», 2014. – 576 с.

⁵ Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав, 1939. – 742 с. – [До 125-річчя від дня народження; ред. колегія: О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Ф. А. Редько, Д. Д. Копиця].

⁶ Шевченко Т. Г. Кобзар (Повна збірка поезій). – К.: Держлітвидав, 1940. – 389 с.

⁷ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 432 с.

стебло й розвиваються на ньому зелені листки. Такі молоді пагони рослини називають у народі паростками або паростю.

Приблизно так можна собі уявити хід думок редакторів 8 рядка вірша списку І. Лазаревського, які вважали, що слово «корінне» в ньому переписане з автографа помилково і його потрібно замінити на думку одних без будь-яких застережень на слово «парості», а на думку інших теж замінити, але з приміткою про його кон'єктуральне виправлення з взяттям у квадратні дужки. Важливо зауважити, що заміна цих двох слів одного другим обґрунтовувалася редакторами певної частини видань, виходячи зі змісту 7 і 8 рядків вірша. Щодо 6 рядка, то його зміст не брався до уваги й в ньому не відбулося жодної заміни слів порівняно з цим рядком у списку І. Лазаревського (табл. 10, № 1), або кон'єктурально виправлене лише слово «Ж[е]руть» (табл. 10, № 2).

В іншій частині видань творів поета в коло редакторських правок були включені уже всі три – 6, 7 і 8 рядки вірша, внаслідок чого в 6 рядку відбулася заміна слова «діда» на слово «дуба». Сталося це, як ми думаємо, тому, що й в цьому випадку редактори виходили з чисто ботанічних міркувань. На їх думку, ні коріння, ні від них уже тепер і парості, як орган рослинного організму не можуть рости від нещадно мордованого шашелями старого діда, тобто людського організму, що взагалі є нісенітницею. Так зародилася в редакторів певної частини видань думка, що й у цьому рядку І. Лазаревський припустився при переписуванні вірша ще однієї помилки. Отже, стала потреба замінити слово «діда» назвою якоїсь рослини. Напевно, їм тут пригадалось, що Шевченко у своїх поезіях порівнював людину чи то в образі статечних за віком осіб, яких у народі поважно називають дідами, чи то в образі молодого козака з деревною рослиною, зокрема з дубом. Згадаймо, наприклад, Шевченкове: «Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять» («Катерина»).

Очевидно, це й стало переконливим доказом заміни в 6 рядку слова «діда» на слово «дуба». За такої заміни 6–8 рядки з ботанічної точки зору змістовно утворюють логічну сув'язь. Адже тепер від старого дуба росте «тихо, любо» коріння, а від нього зелені парості. Одначе, це лише так на перший погляд. Насправді, все виглядає по-іншому. Що це так, спробуємо висунути проти такої заміни слів у 6 і 8 рядках вірша два, як на наш погляд, варті уваги контраргументи.

Перший із них випливає зі змісту тексту самого вірша. Адже, з заміною слів «діда» на «дуба» виникає алогічна ситуація з описом дії шашеля, який тепер повинен і гризти, й жерти, й тлити старого дуба. Але ж за змістом тексту вірша – це не звичайнісінький шашіль, не кошиний, що руйнує деревину старих дерев, а «Людській шашелі» (14 рядок), яким записано на їхньому роду здійснювати напад і мучити (гризти, жерти, тлити) людський організм, а не рослинний, що представлений життєвою формою дерева. Таким чином, така заміна слів у 6 рядку вірша суперечить його змісту й не є логічною.

Другий контраргумент, висунутий нами, стосується не тільки заміни в 6 рядку вірша слів «діда» на «дуба», але й заміни у 8 рядку слів «корінне» на «парості» в багатьох виданнях Шевченкових творів. Хоча, як ми уже згадували вище, за такої заміни слів виникає нібито з ботанічного погляду логічна зв'язка змісту текстів 6, 7 і 8 рядків, яка в довільному викладі звучить так: від старого дуба росте коріння, а від нього «тихо, любо» ростуть зелені парості. Однак, насправді, все це не так, бо ця логічна зв'язка є штучною, сконструйованою з волі редакторів тексту списку І. Лазаревського.

Для аргументації цього твердження ми також скористаємося ботанічним підходом, за допомогою якого добре виявляється безпідставність таких словесних взаємозамінних операцій. Уся справа в тому, що дуб належить до групи порід дерев, у яких здатність утворювати кореневу парость є слабко вираженою або зовсім їм не властивою¹, навіть якби вона росла й тихо, й любо. Такі парості розвиваються в багатьох видів рослин – деревних (вишня, слива, осика, біла акація та ін.), кущових (малина, терен, бузок та ін.), трав'яних (хрін, осот, жовтий осот, польова берізка та ін.), на коренях яких з їх внутрішніх тканин утворюються додаткові (адвентивні) бруньки². Саме з цих бруньок, із кожної з них зокрема, розвивається молодий надземний пагін – кореневий паросток. Утворення таких паростків із багатьох додаткових бруньок на коренях рослини й формує надземну кореневу парость.

Таким чином, проти заміни в 6 рядку слова «діда» на слово «дуба», а у 8 рядку слів «корінне» на «парості» виступає фактично сама природа цієї деревної рослини, генетична програма якої загалом не передбачає або допускає лише зрідка утворення в неї кореневої парості. За цією програмою від коренів дуба «тихо, любо» можуть рости, як правило, тільки корені, про що цілком правильно було написано Шевченком в оригіналі вірша і в такій же мірі правильно переписав з нього 6, 7 і 8 рядки у своєму списку й І. Лазаревський.

Щодо слова «Жруть», яким починається 6 рядок вірша в списку І. Лазаревського і в якому, як вважається³, ним допущена помилка, а саме: пропущена літера «е», то, на нашу думку, з цього приводу можна висунути дві версії. Перша з них допускає, що І. Лазаревський під час переписування вірша з його оригіналу таки пропустив літеру «е» в цьому слові.

Друга версія допускає протилежне: у такому стилі це слово могло бути вжито Шевченком у його вірші й І. Лазаревський переписав його відповідним чи-

¹ Швиденко А. Й., Остапенко Б. Ф. Лісознавство: підручник. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 352 с.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 46.

³ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 2: Поезія 1847–1861. – [Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.

ном. Із змісту цього вірша видно наскільки різко осудно ставиться поет до дій «людських шашелів», спрямованих проти старого діда. Щоб показати безмежжя жорстокості цих дій, він використовує не одне, а аж три семантично близькі дієслова, два з яких українські, а третім, як ми припускаємо, могло бути вульгарне слово з розмовної російської мови.

Цими словами є: *грязти* («міцно здавлюючи зуби, роздрібнювати що-небудь тверде»; сильно жалити, кусати»¹), *тлити* («швидко й жадібно їсти, поглинати»²) та *жрать* (у списку І. Лазаревського – «Жруть»; укр.: жерти: «їсти жадібно, багато чого-небудь; поїдаючи, нищити»)³. Вживши це слово, Шевченко, можливо, хотів ще, крім осуду, виявити також і свою емоційну, зневажливу, оцінку діям «людських шашелів». Однак, – це тільки версія і в друкованому відповіднику списку І. Лазаревського, безперечно, це слово треба писати, вставивши літеру «е».

Однак повернемося до контраргументів щодо взаємозаміни слів у 6 і 8 рядках другої строфи вірша. Окрім двох із них, обґрунтованих нами вище, вкажемо ще й на третій, яким є тропеїчна основа самого вірша, що представлена алегорією⁴. А це значить, що образи старого діда, коріння, яке росте тихо і любо, та зеленого коріння, яке росте від нього, – все це не що інше, як алегоризм. Уживши цей спосіб висловлювання, поет домігся глибшого розкриття явищ української історичної дійсності. Зосередимося лише на слові «коріння» що є в текстах 7 і 8 рядків вірша. Пам'ятаючи про алегоричність розглядуваного твору, коріння, яке «тихо, любо» росте від старого діда – це не ботанічний термін, який означає підземний орган рослини, а дещо образно інше, семантично глибоко суттєвіше. Це генетична, спадкова основа старого діда, вічна й ніким незборима, його коріння, матриця невмирущості його родоводу.

Можливо, старий дід не встоїть, не ті вже роки, під звірячими діями «людських шашелів», але живим залишається його коріння, від якого «тихо, любо» ростуть нові «зелені коріння». Вони ще дуже молоді ці коріння, ще за віком і життєвим досвідом «зелені» (згадаймо тут народну приказку: «Молоде – зелене»). Так, ще зелені, але ж вони, й на цьому особливо наголошує поет, ростуть, і мине небагато часу – «І виростуть», замінять діда і звершать усі його мрії та бажання. Звичайно, зважаючи на алегоричність вірша, Шевченко під «зеленими коріннями», які відростають від коріння старого діда, розумів молоде покоління українців, які, змужнівши, виступлять і звитяжно переможуть «людських шашелів», підлих дідових ворогів.

¹ Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 166–167.

² Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 153.

³ Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 522.

⁴ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – 207 с.

Відзначимо, що вірш «Бували війни й військовій сварі...» не раз привертав увагу шевченкознавців, які, розуміючи його алегоричність, були одноставними у своїх інтерпретаторських судженнях про цей твір. Правда, ними інтерпретувався текст вірша з тих видань Шевченкових творів, у яких слово «діда» (6 рядок) було замінене словом «дуба», а «Зелене корінне» на «Зелен[і парості]». Так, на думку В. Смілянської і Н. Чамати¹, Шевченко в цьому вірші осмислює історичну долю України, причини втрати українським народом своєї державності, звинувачуючи в цьому тих представників верхівки українського суспільства, які стали на шлях національної зради і прислужництва поневолювачам. Як і Ю. Івакін², В. Смілянська разом з Н. Чаматою вважають, що «старий дуб» – це символ України, яка перебуває в підневільному становищі, зазнаючи руйнування своєї державності, а «зелені парості» – це молоде покоління патріотів, які зможуть у боротьбі з ворогом відновити й утвердити її державність, національне й соціальне визволення. Цим думкам цілком співзвучні думки і твердження М. Скринника³.

На завершення всього викладеного вище про текстуальні відмінності 6 і 8 рядків другої строфи вірша «Бували війни й військовій сварі...» в різних виданнях поетичних творів Тараса Шевченка, їх багатоваріантність, причини виникнення, а також висловлені нами контраргументації щодо редакторських правок тексту наважимося в підсумку викласти свій варіант друкованого відповідника другої строфи списку І. Лазаревського з супроводжуваними його пояснювальними виносками. Текст цього варіанту відповідника є таким:

Минуло все, та не пропало,
 Остались шашелі⁴: гризуть,
 Ж[е]руть і тлять старого діда⁵...
 А од коріння⁶ тихо, любо
 Зелен[і] корінн[я]⁷ ростуть.

Узагальнюючи зміст розглянутого питання про текстуальні відмінності вірша «Бували війни й військовій сварі...» в різних виданнях «Кобзаря», що

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – 207 с.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. (Поезії 1847–1861 рр.). – К.: Наук. думка, 1968. – С. 388–393.

³ Скринник М. Семантика української ідентичності в поезії «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2007. – № 84–86. – С. 143–146.

⁴ Очільники владної верхівки українського суспільства, які стали на шлях національної зради і служінню його ворогам.

⁵ Зраджена і розорена внутрішніми й зовнішніми ворогами Україна.

⁶ Спадкова, вічно жива і ніким незборима, основа українського народу.

⁷ Молоде, ще «зелене», але безстрашне і героїчне покоління українських патріотів.

виходили у світ упродовж тривалого часу (кінець XIX, XX і початок XXI століть), доходимо висновку, що справді вони містять суттєві відмінності в текстах його 6 і 8 рядків. Вихідною причиною існування таких відмінностей являються суб'єктивні твердження про наявність у 6 і 8 рядках помилок, допущених І. Лазаревським під час переписування ним вірша з автографа, який втрачений, до «Більшої книжки» Тараса Шевченка. Наголосимо, що список І. Лазаревського – це єдине джерело тексту цього вірша.

Загіпнотизовані живучими твердженнями про помилковість текстів 6 і 8 рядків списку І. Лазаревського, редактори різних видань Шевченкових поетичних творів старалися й продовжують старатися виправити їх у кожному окремому випадку, виходячи з власних міркувань і використовуваних способів правок, унаслідок чого з'являлися різні варіанти текстів цих рядків, число яких зросло до дев'яти.

На підставі проведеного порівняльного аналізу текстів 6 і 8 рядків вірша з різних видань поетичних творів Тараса Шевченка з аналогічними його рядками з рукописного тексту І. Лазаревського обґрунтовується безпідставність висловлюваних проти нього звинувачень у допущенні ним суттєвих помилок текстуального характеру. І. Лазаревський справді припустився у своєму списку кількох помилок, але лише орфографічних: по одній у словах 8 рядка «Зелене» і «корінне» замість «Зелен[і] корінн[я]» і, можливо, в першому слові 6 рядка «Жруть» замість «Ж[е]руть». Пропущене ним також слово [ми] в 23 рядку вірша.

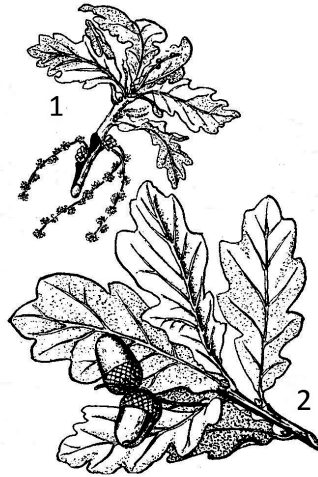
Розглянувши особливості образу дуба в поетичних творах Шевченка, в доповнення до нього, думаємо, доцільно стисло охарактеризувати також і його ботанічний образ, створюваний упродовж мільйонів років процесами еволюції, що відбуваються в органічному світі в тісному зв'язку з чинниками навколишнього природного середовища.

Як уже відзначалося нами вище, Шевченко у своїх геніальних творах уживав лише назву «дуб», яка в ботанічному розумінні є назвою систематичної категорії роду цієї деревної рослини, в який об'єднуються різні види дубів, що споріднені між собою своїм походженням та низкою спільних зовнішніх і внутрішніх ознак. Лише в Україні цей рід нараховує 13 видів¹, батьківщиною більшості з яких є інші краї, а на нашу землю вони були завезені й стали вирощуватися в умовах культури.

Дикорослих представників цього роду в Україні є лише декілька – це дуб пухнастий (*Quercus pubescens*), дуб звичайний (*Q. robur*) і дуб скельний (*Q. petraea*). Серед них особливо розповсюдженим є дуб звичайний, який утворює як чисті лісові насадження, що їх називають дібровами, так і змішані з домішкою

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 339.

інших листяних порід дерев, зокрема липою, грабом, ясенем, кленом, а також з хвойними породами, серед яких переважає сосна лісова. У народі цей вид дуба є найбільш знаним, посідає чільне місце в українській міфології, є символом сили, могутності та довговічності.

Мал. 83. Дуб звичайний:

1 – гілочка з тичинковий суцвіттями; 2 – гілочка з плодами¹

Цілком природно, що Шевченко, чудово знаючи український фольклор, безмежно закоханий у рідну природу, милуючись не раз потужною статурою цього дерева, безсумнівно, не міг не вживати його назви у своїй поезії, не оспівати і не прославити його. А дерево це, справді, цього заслуговує. Досягає заввишки понад 40 м, а живе до 2000 років. Після перезимівлі весною на пагонах його крони розвиваються короткочерешкові видовжено-оберненойцевидні перистолопатеві листки, що звужені в нижній третині до своєї основи. З маточкових квіток утворюються характерні для цього дерева плоди – горіхи, яких у народі називають жолудями. Кожен з них буває овальної або видовжено-овальної форми, охоплений при основі від третини до половини своєї довжини чашечковидною мисочкою, яка утворюється внаслідок зростання численних приквітничків².

Дерева цього виду дуба володіють багатьма корисними властивостями, завдяки чому широко використовуються в багатьох галузях народного господарства – будівництві, медицині, лісорозведенні тощо.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 202, мал. 174 (частина малюнка).

² Там само. – С. 200–202.

КЕДР

До назви цієї деревної рослини Тарас Шевченко звернувся лише один раз, уживши її в поемі «Сретик», яку він присвятив Яну Гусу – ідейному провіднику чеського національно-визвольного руху на початку XV століття, непримиренному борцю проти католицького духівництва і німецьких феодалів. За свою активну реформаційну діяльність Яна Гуса було оголошено еретиком, а церковний собор і суд у Констанці засудили його до страти через спалення¹.

Для возвеличення образу Гуса, який до останніх хвилин свого життя, закутий у кайдани, очікуючи страти, залишається незламним і стійким у своїх поглядах та переконаннях, Шевченко вдається до широкого використання ним у поемі тропу порівняння. У ці передсмертні для Гуса хвилини поет змальовує його постать як мужню і величну², яка «Мов кедр серед поля Ліванського», з достоїнством, властивим справжній людині, стала перед натовпом інквізиторів, з погордою окинувши «нечестивих Орліми очима».

Відомий шевченкознавець Ф. Ващук детально аналізує цей ужитий Шевченком у поемі троп, вважаючи його не простим порівнянням, а поширеним, яке розгортається в цілі картини, в яких простежується вияв позиції автора до змальовуваних у творі подій³. Він уважає, що порівняння Яна Гуса, прекрасного в його величі, грізного і непримиренного до своїх ворогів, з образом кедр ліванського, зумовлене тим, що це дерево опоетизоване у фольклорі та літературі народів Близького Сходу, воно стало поетичним символом могутності й краси. Саме такою, на думку Ф. Ващука, є ідейно-естетична функція цього Шевченкового порівняння, якою образ героя поеми збагачується романтичними барвами, опоетизовується його могутній дух, його незламність і стійкість борця, який перед стратою повторив усій католицькій Європі свої звинувачення проти її духівництва.

Якщо взяти до уваги викладене вище трактування Ф. Ващуком порівняння образу Яна Гуса з кедром ліванським, нам здається, що воно не є остаточним і може бути доповнене ще й іншими міркуваннями і твердженнями. Спробуємо їх викласти на основі наших роздумів над Шевченковим порівнянням образу Яна Гуса з фітообразом кедр ліванського.

Розпочнемо з запитання, яке мимоволі тут напрошується: «Чому Тарас Шевченко, змальовавши у всій духовній, ідейній та моральній цільності образ Гуса, що став перед натовпом інквізиторів у передостанні хвилини свого земного

¹ Гус (Hus) Ян // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 179.

² Волинський П. К. «Сретик» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 215–217.

³ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 79; 258–259.

шляху, не порівняв його з фітообразом якогось дерева, поширеного у лісах на теренах Центральної Європи й, зокрема, Німеччини, оскільки в її місті Констанці відбувалася страта національного героя Чехії? Таким деревом скоріш за все міг би бути дуб, що символізує такі людські якості як міцність духу, фізичну силу, мужність, красу, довголіття.

Однак, як бачимо, Шевченко обрав інше дерево, що росте за тисячі кілометрів від Центральної Європи на Південному Заході Азії на теренах держави Ліван і суміжних з нею землях. Що його спонукало до цього вибору? Можливо до відповіді на це запитання нас наблизить зміст нижченаведеного уривка з поеми «Єретик», у якому Шевченко з використанням контрастних порівнянь змалював картину збору його катів різної масті, ненависників Яна Гуса:

Задзвонили у Констанці
 Рано в усі дзвони.
 Збиралися кардинали,
 Гладкі та червоні,
 Мов бугаї в загороду,
 І прелатів лава.
 І три папи, і баронство,
 І вінчані глави;
 Зібралися, мов Іуди
 На суд нечестивий
 Против Христа. Свари, гомін,
 То реве, то виє,
 Як та орда у таборі,
 Або жиди в школі...
 І всім разом заціпило!..¹

Зважмо на останній рядок цього уривку, який мимоволі спонукає до наступного запитання: «А чому усім разом – кардиналам, папам, баронству, вінчаним главам раптом заціпило»? Адже до того в цьому натовпі були сварі, гомін, одні з них у ньому ревіли, інші вили і раптом усім заціпило! Втратили дар мови! Заціпило рот!

Очевидно, усі вони побачили щось таке, що було для них вражаюче незвичним і небуденним, щось таке, що кинуло їх у стан, у якому людина щільно стуляє рот і втрачає дар мови. Вони, як видно з наступної строфи поеми, побачили Яна Гуса, що став перед ними в кайданах, але не в образі звичної для ока людської постаті, а такої, що здійснювалася над ними й трансформувалася в їхній уяві в дивовижний для них образ могутнього кедрового дерева з потуж-

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Проміт», 2003. – С. 118.

ним стовбуром і своєрідною крилатою кроною, що подібно як на теренах свого природного поширення одиноко й гордо височить серед поля ліванського.

Тарас Шевченко, думаю, добре розумів, що якби він порівняв образ Яна Гуса, скажімо, з образом дуба, який є таким звичним для європейців деревом, у тому числі й тих же європейських інквізиторів, що прийшли на страту свого мученика, то цим образом він не викликав би у них раптовий психологічний шок, у час якого усім раптом заціпило.

Про кедр ліванського, фітообраз якого поет ужив у поемі «Єретик», він, очевидно, добре знав із Біблії, на символічній мові якої, як відзначає В. П. Рябчук¹, це дерево є уособленням могутності Творця, Божої величності, мудрості та святості, означає воно також знатність, силу та довголіття. Кедр і сьогодні вражає своїм виглядом жителів Лівану та мандрівників по теренах цієї своєрідної за природою гірської країни.

Таким чином, порівнявши образ Яна Гуса з образом кедр ліванського, деревом, батьківщина якого розташована на величезній віддалі від батьківщини героя поеми, Шевченко створив величний образ гордого і незламного борця за кращу долю свого народу, за ради якої йому довелося піти на страшні муки, принести в жертву навіть власне життя.

На завершення додамо, що величним є не тільки символічний, але й ботанічний образ кедр ліванського, який природа створювала впродовж величезного часового періоду на території природно-історичної області Середземномор'я (мал. 84).

Мал. 84. Кедр ліванський²

¹ Рябчук В. П. Біблійна ботаніка. Науково-популярне видання. – Львів: 2002. – С. 41–43.

² Кедр ліванський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poradumo.pp.ua/sad-i-gorod/52300-ke-dr-posadka-doglyad-yak-virostiti-ke-dr-na-dach.html>

Це велике і могутнє вічнозелене дерево заввишки до 20–50 м, на потужному стовбурі якого розвивається красива наметоподібна крона з видовженими і вкороченими пагонами¹, на останніх з яких розташовані по 30–40 штук у пучку листки голчастої форми, які живуть 3–6 років і зуться хвоєю.

У Лівані кедр ліванський вважається священним деревом, а також символом цієї країни, на гербі якої є його стилізоване зображення. Завдяки красивій кроні цей вид здавна культивують як декоративне дерево в країнах Південної Європи, а також в садах і парках Південного берега Криму та Західного Закавказзя².

ОСОКІР

Щодо назви деревної рослини *осокір* у поетичній творчості Тараса Шевченка мусимо наголосити на тому, що, як не дивно, в жодній із його поезій вона не була вжитою. Однак це зовсім не означає, що він узагалі не згадує в них про цю рослину. Виявляються, згадує, але під іншою, доволі поетичною і мелодійною народною назвою *сокорина*.

Описана тут ситуація з уживанням Шевченком цих назв має загалом просте пояснення. Справа в цьому, що назва *осокір* є науковим відповідником народної назви *сокорина*, яка в народному побуті використовується для найменування двох різних видів дерев – тополі білої (*Populus alba*) та тополі чорної (*P. nigra*)³.

Треба відзначити, що наукова назва *осокір* у низці ботанічних наукових і навчальних літературних джерел не є пріоритетною видовою назвою, а лише синонімом до назви тополя чорна, відповідною латинською науковою назвою якої є *Populus nigra*.

Для прикладу до таких джерел належать «Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури»⁴, «Визначник рослин України»⁵, «Біологічний словник»⁶, навчальні підручники «Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин»⁷, «Ботаніка. Вищі рослини»⁸.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 193.

² Там само. – С. 192–193.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 324.

⁴ Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 275.

⁵ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194.

⁶ Біологічний словник / За ред. акад. АН УРСР І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – С. 480.

⁷ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 262.

⁸ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 248.

Інакше вчинив Ю. Кобів, який відмовився від синоніміки українських наукових назв «тополя чорна» і «осокір», які є відповідниками латинської наукової назви виду *Populus nigra*, залишивши для неї тільки один український відповідник, а саме: осокір¹.

Щодо народної назви «сокорина», то треба відзначити, що вона є широко вживаною в мові українського народу для називання не менш широко розповсюджених на теренах України двох видів тополь – тополі білої та тополі чорної, або осокора. Нею послуговуються українці тих регіонів нашої держави, в мові яких домінують за її діалектним членуванням низка говорів, зокрема, середньо-наддніпрянський, степовий, подільський, східнополіський і слобожанський². Сукупно площа цих регіонів із названими говорами становить більше половини території України. За такого розповсюдження цієї назви немає сумніву, що нею послуговувалися й на батьківщині Тараса Шевченка.

Напевно, він чув її ще з дитинства, коли пас ягнята за селом, чув, як високі широколисті дерева при долині називали сокоринами, чув це слово не раз від людей у тих краях України, в яких побував уже в дорослому віці. Тому не дивно, що це милозвучне слово, що стало найменням деревної рослини, з якою Шевченко часто зустрічався й яку споглядав, милуючись природою рідного краю, ввійшло в його поетичну лексику. Правда, ввійшло скромно, будучи вжитим лише один раз у поетичній тканині одного твору.

Цим твором стала поема «Княжна», написана поетом під час перебування на засланні в Орській кріпості. Цей, як і інші твори невольничої лірики Шевченка, за оцінкою Ю. О. Івакіна³, належить до поезії спогадів. Опинившись далеко від рідної землі, яку до нестями любив, витримуючи жорстокі умови арештантського життя, тяжко звикаючи до одноманітної і суворой навколишньої природи Орського військового укріплення, поет скрашував свої будні спогадами про минулі давні дні, про Україну, її природу, фольклор, використовував їх для створення «невільницьких» віршів та поем.

Такою є вже згадувана вище поема «Княжна», яка починається ліричним вступом, «своєрідною увертюрою наспівного звучання, в якій ліричний герой-поет розмовляє в неволі з вечірньою зорею – символом музи, поетичного натхнення. Він малює чудовий, ностальгійний, фольклорно-фантастичний образ далекої та недосяжної України, її природи...»⁴.

Наведемо намальований поетом засобами слова цей художній образ, переповнений тугою за рідним краєм: «Зоре моя вечірняя, Зійди над горою,

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 324.

² Там само.

³ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 27.

⁴ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 180.

Поговорим тихесенько В неволі з тобою. Розкажи, як за горою Сонечко сідає, Як у Дніпра веселочка Воду позичає. Як широка сокорина Віти розпустила... А над самою водою Верба похилилась».

Як бачимо зі змісту наведеного уривка ліричного вступу поеми, Шевченко вживає назву «сокорина» в її прямому номінативному значенні, тобто називаючи її як компонента чудового дніпровського пейзажу, що виділяється з-поміж його рослинного різнобарв'я широкою кроною і розлогими вітами. В. М. Русанівський, аналізуючи лексику Шевченкових творів на позначення рослинного світу, відмічає, що лише в обмеженій їх кількості назви представників цього світу вживаються в їх прямому номінативному значенні¹. У більшості випадків, на його думку, вони вживаються в складі порівнянь. Вживання в ліричному вступі поеми «Княжна» назви деревної рослини сокорина є одним із тих випадків, де фітонім виявляє свою пряму номінативну функцію, позначаючи образ цього дерева в чудовій, змалюваній поетом, природній ідилії, що запанувала на просторах надвечірнього Дніпра. Водночас не можна не подивуватися з того, що образ сокорини у вступі поеми поет змалював лише двома віршованими рядками («Як широка сокорина Віти розпустила...»), однак змалював надзвичайно реалістично, фактично двома словесними мазками, вловивши найхарактерніші ознаки її зовнішнього вигляду, її габітусу, якому властива широка крона дерева і розлогість її гілля. Проте зірке око поета-художника вловило не тільки ознаки зовнішності сокорини, її життєвої форми.

Його увагу не проминули екологічні «уподобання» цієї деревної рослини, її приурочення до вологих оселищ. Якби поетові не була відома ця особливість сокорини, то інакше він би не зобразив її серед рослинних заростей десь на березі Дніпра, з якого «веселочка Воду позичає», в товаристві з вологолюбною вербою, яка «над самою водою ... похилилась, що «Аж по воді розіслала Зеленії віти».

Створений Шевченком лаконічний, але виразний художній образ сокорини, відзначається ще й тією особливістю, що в ньому простежується дещо замаскований екологічний підтекст, який опирається на реальний екологічний базис, властивий екології цього виду – рости в долинах річок, у плавнях майже по всій, за винятком Українських Карпат, території нашої держави².

Одначе сказаним не вичерпується наше подивування. Адже поет так правдиво описав надвечірню природу над Дніпром із зорею вечірньою, з сонечком, що вже сідає за горою, з веселочкою, що позичає у Дніпра воду, з широкою сокориною, з похиленою над водою вербою не під час її прямого споглядання, стоячи десь на високому горбі в долині Дніпра, а на засланні, за тисячі кілометрів від рідної землі, у жорстоких умовах життєвих буднів. Описав на підставі

¹ Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 173–174.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194.

своїх спогадів, залучаючи для цього свою дивовижну блискучу пам'ять, якою щедро був наділений від народження, і яка слугувала йому в створенні геніальних мистецьких і поетичних творів.

На завершення розгляду особливостей використання Шевченком фітоніма сокорина, науковим відповідником народної назви якої є назва осокір, у віршовані рядки ліричного вступу поеми «Княжна», очевидно, доцільним буде доповнити художній образ цієї деревної рослини прикметними особливостями її ботанічного образу.

За систематичним положенням осокір як вид належить до роду тополя (*Populus*) родини вербові (*Salicaceae*). За життєвою формою – це дерево заввишки до 30 м, яке має широку крону з гілками, що відхилені від стовбура. Листки пагонів осокора чергові. Їхні пластинки з добре розвиненими черешками, цілісні, трикутно-яйцевидні або яйцевидно-ромбічні. При основі вони широко-клиновидні або основа є рівною, тоді як верхівки витягнуті в довгий гостричок (мал. 85).

Мал. 85. Осокір: 1 – облиствлена гілка;

2 – гілочка з тичинковими сережками; 3 – гілочка з маточковими сережками¹

Квітки в осокора невиразні, одностатеві. Вони зібрані в суцвіття сережки, кожна з яких складається або з тичинкових, або з маточкових квіток. Як і в усіх видів роду тополя, які є дводомними, в осокора теж сережки з одностатевих квіток розвиваються на різних деревах ще до появи листків².

Завдяки темному або майже чорному кольору глибоко тріщинуватої кори осокір належить до групи чорних тополь, до складу якої входить також тополя пірамідальна (*Populus pyramidalis*), що широко культивується в Україні з кінця XVIII століття та тополя канадська (*P. canadensis*), яка теж вирощується в умовах

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194, частина мал. 166.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 193–194.

культури¹. Загалом у флорі України нараховується 14 видів тополь², з яких лише чотири види: тополя біла (*P. alba*), сіривата (*P. x canescens*), осокір (*P. nigra*) та осика (*P. tremula*) є дикорослими, тоді як усі решта – інтродуценти, що культивуються практично по всій території держави.

Тополя

Серед багатьох деревних рослин української флори дерево під назвою *тополя* було одним із найбільш улюблених Тарасом Шевченком. Підтвердженням цьому слугує те, що назву цього дерева він ужив у 17 творах, повторивши її в них аж 32 рази.

За значенням цих цифр назва тополя поступається лише на чотири твори перед назвою «верба», якій за цією кількісною ознакою належить першість серед усіх назв рослин, ужитих поетом у творах, та перед назвою рослини «калина», якій належить першість за частотою повторення назви рослини у всіх творах, у яких їх було вжито поетом (табл. 2).

Думаю, що спостережливий та вдумливий читач цьому аж ніяк не подивується, бо, глянувши через вікно або вийшовши на вулицю в місті чи селі, він побачить уздовж шляхів ряди високих, із потужною кроною тополь, що тягнуться аж на позаміські чи позасільські польові простори. І таку картину побачить кожен повсюдно на нашій, все-таки уже своїй українській землі.

Не тільки побачить, але й почує про тополю в народних піснях, що час від часу лунають із звичних для усіх радіо та телевізійних пристроїв, заслухається такими піснями, що співаються на весіллях, під час проведення різноманітних обрядових свят, а також на Зелені свята, під час яких, може, ще й зараз, як і колись в селах на Лівобережжі, дівчата «водили тополю»: з поміж себе вибирали одну, яка зображала тополю, вбирали її в стрічки, завітчували та водили по дворах господарів, кожен із яких «радо зустрічав процесію і, приймаючи від неї добрі побажання, щедро обдаровував учасників обряду»³.

Водили дівчину-тополю по селу в супроводі відповідних пісень, прикладом яких є, зокрема, така з них:

Стояла тополя	Стій, не розвивайся
Край чистого поля.	Буйному вітроньку
Стій, тополенько,	Не піддавайсь ⁴ .

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 262.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 324–325.

³ Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. – С. 196.

⁴ Там само. – С. 231.

Багата пісенна народна творчість із розмаїттям у ній рослинних символів, серед яких чільне місце посідає висока тополя, а також перекази, легенди, міфи, прислів'я і приказки про цю рослину були добре відомі Тарасу Шевченкові і, звичайно, не могли не стати ідейною основою для його творів, не могли не бути органічно сприйнятими і творчо вплетеними в їхню поетичну канву.

На цій визначальній особливості художньої творчості Тараса Шевченка, її нерозривному зв'язку з українським фольклором наголошує В. М. Русанівський, даючи в цьому контексті своє, дуже містке, висловлювання. «Здається, – говорить він, – що Шевченко відпочиває у фольклорі. Він настільки проникся народнопісенними мотивами, образами й символікою, що його власне самовираження зливається з народним»¹.

Як у народній усній творчості, так і в поетичних творах Шевченка образ тополі, як відзначають, наприклад, А. І. Кондратюк², В. Галайчук³, Г. В. Микитів⁴, В. М. Войтович⁵, має різноманітну символіку, серед якої чи не найбільше виділяється та, що пов'язана з перевтіленням дівчини в тополь, з порівнянням її зовнішнього вигляду, вроди і ставності зі стрункістю цього дерева, з проханням дівчиною в нього поради з різних її життєвих колізій тощо.

У змалюванні образу тополі, розкритті її символічних значень поет широко використовував систему художніх тропів як елементів образного мислення, серед яких перевагу надавав порівнянням. При цьому, як відзначає Ф. Ващук, вони для Шевченка не були естетичною самоціллю, а засобом вираження в образній формі відповідної ідеї у творі, авторської оцінки його героїв чи подій⁶.

Одним із таких типів порівнянь є такі, що використовуються для портретної характеристики героїв творів, їх зовнішнього вигляду. Прикладом цьому може служити героїня балади «Утоплена» Ганна, дочка вдови, що свою дитину «Породила, та й байдуже; Людям годувати В чужім селі покинула». А «Дочка червоніє, Виростає... Та й виросла Ганна кароока, Як тополя серед поля, Гнучка та висока».

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – С. 63.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 170–178.

³ Галайчук В. Рослинна символіка в народних піснях: (На польових матеріалах з Київського Полісся) // Народознавчі зошити. – 1996. – Зошит 2. – С. 125–129.

⁴ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 1–4.

⁵ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 138–139.

⁶ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 254; 258.

Уподібнює поет до тополі також дочку княгині в поемі «Княжна». Однак, якщо в попередньому творі Шевченко для порівняння героїні з тополею використовує біологічні особливості та ознаки зовнішнього вигляду цієї деревної рослини, її гнучкість і висоту, то в цьому творі він бере до уваги вже інші особливості біології тополі, зокрема, її здатність до швидкого росту й розвитку, та привабливість для ока її габітусу, тобто її зовнішнього вигляду. Ці габітусально-біологічні особливості тополі в поемі виражаються такими поетичними рядками: « – Що день Божий Радості приносить Своїй матері щасливій Дочка уродлива. Мов тополя виростає Світові на диво. Виростає...».

Останнє з трьох крапками слово цих рядків Шевченком, думаємо, написано цілком осмислено. Написано, щоб показати, що процес росту тополі ще триває, ще не закінчився, як не закінчився й життєвий процес росту й виростання дочки княгині.

Відзначимо, що як символ української дівчини, образ тополі використовується поетом не тільки для змалювання стрункості її фігури та загалом зовнішньої привабливості. Серед його творів є низка таких, де дівчина – героїня твору уподібнюється тополі, перебуваючи в стані психологічного пригнічення, смутку, туги та їм подібних негативних емоційних переживань. У такому контексті поет використав символ тополі в поемі «Катерина» для змалювання пригніченого стану героїні твору, яка «Ледве встала, поклонилась, Вийшла мовчки з хати», залишивши старих батька й матір, і «Пішла селом, Плаче Катерина; На голові хустиночка, На руках дитина. Вийшла з села – серце мліє; Назад подивилась, Покивала головою Та й заголосила. Як тополя стала в полі При битій дорозі».

Особливістю цього, використаного Шевченком порівняння Катерини з тополею є те, що воно має складнішу організацію: воно є не тільки розгорнутим, але й ще в нього поетом вплетена й рима. Як відзначає В. С. Ващенко¹, такі обставинні римовані словосполучення надають виразного озвучення поезії, підкреслюють обставину місця дії, сприяють більш об'ємному змалюванню образу героїні твору: «Як *тополя* стала в *полі* При битій дорозі».

У такій же мірі символ тополі використовує Шевченко для порівняння знедоленої молодиці у творі «Наймичка», однак образ тополі, на відміну від його статичного вираження («Як тополя стала в полі...») в попередньому творі, в цьому творі образу тополі надано динамічності, здатності набувати пози нахиленого дерева, символізуючи тим самим глибину недолі молодої жінки: «У неділю вранці-рано Поле крилося туманом; У тумані, на могилі, Як тополя похилилась Молодиця молодая. Щось до лона пригортає Та з туманом розмовляє».

Практично аналогічним чином змальовано образ тополі для порівняння з ним образу героїні поеми «Марія», яка «У Йосипа, у тесляра чи бондаря того

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

святого» ... в «наймичках росла». Одного разу, пасучи «Козу з козяточком сердешним», стала під гаєм «і смутно, сумно позирає на той широкий Божий став», на «широкую Тіверіаду» – на це палестинське гірське озеро, «І мовила: – Тіверіадо! Яка доля вийде нам з старим Йосифом? О доле! – І похилилась, мов тополя Од вітру хилиться в яру».

Щоб підкреслити наскільки у важких переживаннях перебувала Марія за свою майбутню долю, що під їхнім тягарем вона аж похилилась, поет порівняв її стан із станом тополі, яка так само під час дії на неї пориву сильного вітру хилиться в яру. Як бачимо в цьому порівнянні Шевченко образ реального життєвого стану дівчини, яку обсіли тяжкі думи про свою прийдешню долю, синхронізує з образом тополі, яка у своєму оселищі в яру веде себе подібним чином у хвилини дії на неї сильного природного чинника, якому вона не здатна протистояти й змушена нахилитися, щоб потім відновити свій звичний природний стан росту і розвитку.

Для створення й урізноманітнення образу фітоніма тополя Шевченко, окрім уже відзначених вище прямих і розгорнених порівнянь, використовує у своїх поетичних творах також такий їх вид як заперечні порівняння. Прикладом цьому можуть бути перші чотири рядки невеликого вірша «Не тополю високою...», який написаний на острові Косарал під час його участі в Аральській описовій експедиції. Ось якими є ці рядки: «Не тополю високою Вітер нагинає, Дівчинонька одинока Долю зневажає». Особливістю цього порівняння є не тільки те, що воно належить до заперечних порівнянь, але й те, що за структурою, за його композиційною основою воно являє собою заперечний паралелізм, оскільки його поетичні рядки, що римуються, мають тотожне розміщення, при цьому перший рядок першої паралелі починається заперечною часткою «не». Такий паралелізм є однією зі стилістичних фігур, які поширені в поезії Тараса Шевченка, що свідчить про її органічний зв'язок з народно-поетичним стилем¹.

Докладний літературний аналіз розглянутого вище заперечного порівняння і водночас заперечного паралелізму, які являють собою першу строфу вірша «Не тополю високою...», як і всього тексту цього твору здійснено Н. В. Слухай та Ю. Л. Мосенкісом². На їхню думку, цей твір композиційно побудований із двох частин: першої, що складається з чотирьох рядків і представляє сюжетну ситуацію ліричного змісту, та другої, якою є текст ліричного персонажа в особі самотньої дівчини, що зневажає свою долю, бо вона не принесла їй щастя, не подарувала їй радощів життя й очікуваного в ньому палкого кохання.

¹ Чамата Н. П. Паралелізм // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 84.

² Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Видав. дім А+С, 2006. – С. 154–155.

Автори аналізу твору відзначають, що перша його строфа – це заперечний порівняльний паралелізм: «Не тополю високою Вітер нагинає, Дівчинонька одинока Долю зневажає». Завдяки цій стилістичній фігурі мови, ужитій поетом на початку свого твору, на думку авторів аналізу, «актуалізується ряд типових для фольклору й Шевченкового поетичного мовлення засобів образного письма: *епітети* в постпозиції до означуваного слова «тополя високая», «дівчинонька одинока», *зіставлення дівчини з тополею* – українським символом дівчини, ... *активізація символічного потенціалу лексеми вітер* (з епітетом «буйний» – символ неспокою й рухливості природного світу, ...), *звернення до фольклорної семантики образу долі*, даної від народження»¹.

Автори аналізу доходять висновку, що сукупність відзначених вище образів виявляють архетип анімо-анімацізму, який є характерний для українського художньо-міфопоетичного сприйняття. Цей архетип «детермінує уявлення про природу як живу й одухотворену сутність, що виражається а) в *усобленні тополі* («тополя високая» – струнка дівчина), б) в *усобленні вітру* (несе інформацію про неусталеність і неспокій, «залежність світу дівчини-тополі від вітру-долі»), в) в *усобленні долі* (« – з урахуванням інерції синхронії у сприйнятті лексеми «зневажає» – буквально «докоряє долі»)»².

На думку Н. В. Слухай та Ю. Л. Мосенкіса, у вірші «Не тополю високою...» Шевченко втілює властиві його ранній романтичній поезії мотиви самотності у житті дівчини, що тужить за коханням, зневажає долю, що не дала їй навіть «... досі Ні з ким полюбитись».

Написання цього вірша Тарасом Шевченком, безсумнівно, не випадкове. Вище уже згадувалось, що його поет написав на засланні, в час зимівлі на Косаралі, огорнутий тяжкими думами про свою долю, тужливими спогадами про рідну землю й Україну, які змушений був покинути не зі своєї волі. З урахуванням подібних умов, за яких Шевченком був написаний цей твір, цілком правдоподібним є припущення Н. В. Слухай та Ю. Л. Мосенкіса, що за критичними роздумами самотньої дівчини про свою долю виразно прочитуються роздуми поета про своє становище царського арештанта, про власну долю, що не реалізувалася в особистому житті, про самотність та обмеженість спілкування з цивілізованим світом.

Розглядаючи порівняння з фітонімом тополя як одним із тропів, широко вживаних Шевченком у поетичній творчості, потрібно зауважити, що не в усіх із них цей фітонім виступає у значенні додаткового предмета, з яким порівнюють основний предмет, що міститься на першому плані. Зазвичай тим, кого порівнюють з тополею, є людські персонажі творів, головним чином, це дівчина

¹ Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Видав. дім А+С, 2006. – С. 155.

² Там само.

або жінка, які перебувають, залежно від змісту твору, в піднесеному або пригніченому психоемоційному стані, знаходяться на певному соціальному рівні, опиняються в різних життєвих ситуаціях і колізіях.

Наприклад, в одному з творів, яким є поема «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»), спостерігаємо в наявних у ньому порівняннях з фітонімом тополя відмінне від порівнянь інших творів розміщення порівнюваних предметів. Так, у них основним предметом, який порівнюють, є тополя, тоді як додатковим, з яким порівнюють, виступають людські персонажі, зокрема дівчата із Оглава.

Цікаво, що наявні в цій поемі два порівняння з фітонімом тополя виконують своєрідну композиційну роль, виявом якої є їх відповідне місце в тексті твору. Так, одне з порівнянь знаходиться на початку поеми, тоді як другим вона завершується. Наведемо послідовно кожне з цих порівнянь. Перше з них складається з таких поетичних рядків: «Од Борисполя недалеко, А буде так, як Борисполь, І досі ще стоїть любенько Рядок на вигоні тополь, Неначе з Оглава дівчата Ватагу вийшли виглядати».

Стосовно другого порівняння, то поет завершує ним твір, щоб показати, що залишилось від багатства сотника, аморальна поведінка якого закінчилась для нього трагічно. Ось якою є кінцівка цієї поеми: «Умер сотник, і покої Згнили, повалились, Все пропало, погнило. Тільки і остались, Що тополі на вигоні Стоять, мов дівчата Вийшли з Оглава ватагу З поля виглядати».

Зауважимо, що, окрім порівнянь з фітообразом тополі, які Шевченко широко використовував у своїй поезії, не менше знаходимо в ній також прикладів використання тропу уособлення, або персоніфікації, цього фітообразу. Вважається, що надання поетом такої уваги цьому художньому засобу є однією з основних особливостей його образної думки¹.

Уособлення різних явищ природи, об'єктів органічного світу може відбуватися шляхом їх антропоморфізації за динамічною звуковою ознакою, властивою людині, наприклад, розмовляти, кричати, голосити тощо². В окремих Шевченкових творах образ тополі антропоморфізований саме завдяки наділенню його переважно цією ознакою, при цьому в «товаристві» інших предметів природи та людських персонажів. Наприклад: «Я не одинокий, є з ким в світі жить; У моїй хатині, як в степу безкраім, Козацтво гуляє, байрак гомонить, У моїй хатині сине море грає, Могила сумує, тополя шумить...» («Гайдамаки»).

Подібні приклади одухотворення тополі знаходимо й в інших творах поета, зокрема, у поемі «Слепая» в таких її поетичних рядках, як: «Или ограда

¹ Уособлення, персоніфікація, прозопопея // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 294.

² Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 166.

и тополи, Что грустно шепчут меж собой, Свидетели минувшей доли...» або в комедії «Сон» («У всякого своя доля...»): «Сади рясні похилились, Тополі по волі Стоять собі, мов сторожа, Розмовляють з полем».

До речі, в останньому з наведених метафоризованих порівнянь з уособленням тополь, як відзначає В. С. Ващенко, спостерігається ще й своєрідна його організація, в яку вплітається також і рима¹. Римовані його словосполучення належать до обставинних, бо підкреслюють обставини способу дії, зокрема, що саме *по волі*, тобто як хто хоче, за своїм уподобанням², тополі стоять собі й розмовляють з полем.

Персоніфікуючи у своїх творах образ тополі, Шевченко не обмежується наданням їй динамічних звукових чи почуттєво-психологічних ознак, властивих людині. Тополя може виступати в образі людської особи, з якою в героїні твору встановлюються дружні стосунки і, покидаючи її чи групу їх, вона прощається, дотримуючись в таких випадках загальноприйнятих між людьми правил поведінки – побажання знову зустрітись («До побачення») чи побажання добра, здоров'я, щастя тощо. Ось як прощається з тополями Настуся, героїня твору «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»): «Побіжу лиш швидше. Оставайтесь здорові, мої високі тополі...».

До тополі можна звертатися за порадою та навіть з проханням допомоги в скрутну для людини хвилину. Подібна функціональна роль тополі відтворена поетом у баладі «Тополя», в якій дівчина, що тужить за милим, після нічних відвідин ворожки, напившись її зілля й виконавши дані нею настанови, «Полетіла, мов на крилах, Серед степу пала, Пала, стала, заплакала, І... і заспівала». У цій пісні вона звертається до тополі як до своєї надійної і вірної помічниці, що сумлінно виконає всі її прохання, розкаже їй правду де знаходиться її милий і чи скоро він до неї вернеться.

Ось якими щирими й глибоко душевними є її побажання тополі та до неї прохання: «Рости, рости, тополенько! Все вгору та вгору, Рости гнучка та висока, До самої хмари, Спитай Бога, чи діжду я, Чи не діжду пари? Рости, рости, подивися За синєє море...».

Дівчина просить тополю подивитися за її милим чорнобривим, який десь там, напевно, звеселяється, а вона тут за ним плаче, тратить літа молодії, його виглядає. Тому вона продовжує просити в тополі: «Подивися, тополенько! Як нема – заплачеш, до схід сонця, ранісінько, Щоб ніхто не бачив... Рости ж, серце-тополенько, Все вгору та вгору». Так плачучи, співаючи, дівчина «на диво серед поля Тополею стала».

Описаний Шевченком фінал усіх переживань і життєвих перипетій дівчини завершуються її перевтіленням у тополю, ґрунтуються на фундаменті

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

² Воля; По [своїй] волі // Словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 735.

українського фольклору: повір'ях, переказах, піснях, легендах, казках, які, як відомо, він добре знав і з якими органічно спорідненою є вся його поетична творчість.

Цікаво, що як і в поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»), так і в баладі «Тополя» Шевченко використовує один і той же композиційний засіб, починаючи й закінчуючи текст балади пейзажним малюнком з участю в ньому образу тополі, що написаний такими поетичними рядками: «По діброві вітер вис, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу». На думку П. П. Хропка, таке пейзажне обрамлення твору посилює його емоційне звучання¹.

Однак наведені поетичні рядки є не тільки пейзажним обрамленням балади «Тополя» й не тільки посиленням емоційного звучання цього твору. У них поетом закладений також і дещо інший зміст, дешифрований М. Скринником у поетиці «Кобзаря» з позицій філософських підходів та української міфології і народної символіки². На його думку, біда України, за «Кобзарем», полягає в тому, що в українську спільноту привнесено **чужу** соціальну структуру, формою вияву якої є конфлікт, що виникає на трьох рівнях – індивіда, родини і країни. Питомою основою цього конфлікту є міфологічна матриця українського світосприйняття, яку виражає поетика «Кобзаря» опозицією «єдність-розбрат», що в свою чергу виражає особливості структури української спільноти. Враховуючи це, як наголошує М. Скринник, поняття соціальної структури береться ним за ключовий момент у підході до семантики міфо-образів «Кобзаря». Означником цієї структури в українському міфопоетичному світосприйнятті є Світове Дерево і Дерево життя, яке є визначальним міфо-образом у семантичному полі смислів «Кобзаря».

Хоча, як далі вказує М. Скринник, в українському міфологічному світосприйнятті емпіричним аналогом Світового Дерева є дуб, однак його місце, що спостерігається як у народній культурі, так і в творчості Шевченка можуть посісти також інші дерева, зокрема й тополя. Цей міфо-образ, як це видно з наведеної нижче цитати зі статті М. Скринника, «через опозицію «доля-недоля» виражає філософію межовості існування: їй призначено рости «край дороги», бути на межі між життям та смертю. Ця межовість стосується як української дівчини, жінки, так і самої України. З цього приводу напрошується така паралель. Автор «Історії Русів» завважує, що в складеній гетьманом І. Мазепою пісні про чайку, що «вивела діток при битій дорозі», «чайка» є алегоричним образом України. Тобто бути «при дорозі», «край дороги», як дерево у вірші «У Бога за дверима лежала сокира», є географічною долею України – бути на межі між Сходом

¹ Хропко П. П. Тополя // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 273.

² Скринник М. А. Семантика української ідентичності в поетиці «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2007, № 84–86. – С. 143–146.

і Заходом. Цю «долю-недолю», яку філософсько-поетично виразив Шевченко, Україна несе на собі й у XXI ст. У Шевченка алегорією знедоленої України постає «дівчина-тополя»: «По діброві вітер виє, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу»¹.

Отже, як бачимо з цієї розлогої цитати зі статті М. Скринника, в якій автор, інтерпретуючи міфо-образ тополі в поезії Шевченка, доходить висновку про її приреченість рости «край дороги», на узбіччі доріг, бути між життям і смертю. І що в алегоричному розумінні ця межовість стосується не тільки осіб жіночої статі українського суспільства – дівчини, жінки, але й самої України. І що таке межове існування за таких топографічних умов є географічною долею України, бути на межі між Сходом і Заходом.

Із цього висновку автора статті мимоволі напрошується риторичне запитання: «А чи тільки географічною долею»? А чи не з нею, цією долею, пов'язані всі інші її доли-недолі – геополітична, історична і загалом державна та націєтворча? Не менш важливим є також висновок цього автора про те, що цю «долю-недолю», яку, на його думку, філософсько-поетично виразив Шевченко, Україна несе й у XXI століття.

Звичайно, бути «край дороги», «при дорозі», по якій хто не йде, то скубне, нести з минулих століть у прийдешнє свою «долю-недолю» не додає оптимізму в патріотичні українські душі.

Хочеться, звичайно, вірити, що «не все так погано у нашому домі», що міфо-образ тополі так просякнутий песимізмом у поетичних рядках творів Шевченка, що в ньому не бринять оптимістичні нотки. Щоб певним чином розвіяти ці сумніви, розглянемо образ тополі, як алегорію знедоленої України й образ дерева з вірша «У Бога за дверима лежала сокира», якому М. Скринником уподібнюється перший образ, тобто як такий, що за своєю суттю є йому тожодний.

Звернемося спочатку до другого з них, який змальований Шевченком у вже згаданому вище творі. Дерево це – Сингичагач, назване самим Шевченком як «одне дерево»², яке після сильної пожежі «Тільки одним – одно хиталось... в степу», залишаючись зеленим. Рoste воно «Одним-єдине при долині В степу край дороги... Покинуте Богом. Покинуте сокирою, Огнем непалиме».

Як бачимо з цих Шевченкових поетичних рядків, складається враження, що поет змальовує для цього самотнього дерева, що росте край дороги, не вельми щасливу долю. Однак, ні! І виною цьому є кайзаки, які назвали це дерево свя- тим, не минають його, на долину заїжджаючи, дивуються з нього, моляться до

¹ Скринник М. А. Семантика української ідентичності в поезиці «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2007, № 84–86. – С. 145–146.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Прo-світа», 2003. – С. 314.

нього, приносять йому жертви і благають його, «Щоб парости розпустило У їх біднім краї».

Таким чином, можемо дійти висновку, що Шевченко, змальовуючи образ цього «одним-єдиного» дерева, що пережило й вистояло в час страшного пожарища в степу, є для людей джерелом надії, їх щасливого майбутнього. Цим образом одного дерева на весь широкий степ, Шевченко показує, що рости йому «край дороги» ще не означає для нього безнадію, недолю, нещасливе майбуття. Поет, безсумнівно, цим образом одного дерева показав, що щасливо складається його доля тільки завдяки підтримці людей, дії їхніх молитов і приношенням жертв.

Інакше кажучи, поет переконливо показав, що щасливим може бути майбутнє кожного з персонажів твору – самотнього дерева і людської спільноти в образі кайзаків за умови їх взаємоповаги, взаємодопомоги і взаємозалежності. У цьому, як ми думаємо, поет вбачав запоруку існування та гармонійного розвитку людського суспільства і природи як єдиного цілого, яке сучасною наукою розглядається як надскладна планетна система, йменована соціосферою¹.

Повернемося тепер до змалюваного Шевченком міфо-образу тополі в його баладі «Тополя».. Вже з перших його рядків вирисовується, подібно до образу одного дерева у творі «У Бога за дверима лежала сокира», сумний і самотній образ тополі, яка є також однією серед широкого поля, на якому немає жодної биліни, росте на ньому вона край дороги і нагинається до самого долу вітром, що розгулявся по цьому полю. Хоча станом вона висока і вкрита широким листом, однак він марно зеленіє і, напевно, тому її вигляд став не привабливим, бо й чумаки, проходячи повз неї «подивиться Та й голову схилить», а також і чабан вранці, сівши з сопілкою на могилі, подивиться на неї і від побаченого серце в нього заніє: «Одна, одна, як сирота На чужині, гине».

Згадаймо тут оте одне дерево в степу з вірша «У Бога за дверима лежала сокира». Хоч теж воно було самотнім в степу, та доля його виявилася кращою, як у тополі; може тому, що було зеленим, а тому більш привабливим для кайзаків, які вважали його священним, наділяли його своєю увагою, молитвами і жертвами, щоб воно росло їм на благо. Такої пошани, крім співчуття, тополя, на жаль, від чумака і чабана не зазнала.

Зауважимо, що змалюваний Шевченком самотній і сумний образ тополі на початку твору є власне образом дівчини, яка від нещасливого кохання перетворилася на тополю. А передувала цій метаморфозі пісня-звертання нещасної дівчини, яка «вдруге, втретє напилася» зілля від ворожки, до тополі з проханням рости «все вгору та вгору», «до самої хмари» і там спитати Бога чи діждеться вона пари. А ще вона просить тополю рости так високо, щоб звідти

¹ Голубець М. А. Геосоціосистемологія. – Львів: Компанія «Манускрипт», 2013. – С. 59.

можна було побачити за морем її милого, дізнатися чи є він там і що поробляє. Пісня-прохання дівчини до тополі продовжувалася і продовжувалася, аж допоки сама вона «на диво серед поля Тополею стала».

Можна думати, що цією піснею-звертанням дівчини до тополі Шевченко, подібно як і в творі «У Бога за дверима лежала сокира», змальовує нерозривну єдність людини з природою, з її рослинним світом, у якому з його окремими представниками, особливо деревами, які персоніфікувалися, можна було відкрити свою душу, просити поради чи розради, як це робить нещаслива в коханні дівчина, звертаючись до тополі.

Тополя, як відзначає М. Скринник, у символіці поетового образотворення є «символом гордої самотньої душі, що поривається до вищого, небесного світу вічних цінностей»¹. Справді, трічі в пісні-звертанні дівчини до тополі як рефрен звучать слова з проханням до неї рости і рости все вгору та вгору.

Та хоч прохання дівчини до тополі не завершилося бажаним для неї результатом і образ тополі на початку твору подано Шевченком із рисами песимізму й навіть трагізму («Хто ж викохав тонку, гнучку В степу погибати?»), то в кінці твору цей образ, що змальований лише двома поетичними рядками («Край дороги гне тополю До самого долу»), все ж сприймається з явним оптимізмом і надією. Таким цей міфо-образ дівчини-тополі сприймається тому, що незважаючи на своє існування край дороги, на свою самотність серед широкого поля, де немає ні билини, вона залишається стрункою і гнучкою до самого долу під дією розгуляного по полю вітру, гнучкою, але не ламкою, такою, що зводить нанівець усі пориви степового вітру.

Якщо розглядати образ дівчини-тополі як алегорію образу України, то такий образ маємо сприймати, як образ незламної України, яка впродовж віків переносить усі незгоди, часом змушена не зі своєї волі чимось поступатися, але завжди залишається нескореною, постійно готовою до боротьби за свободу і незалежність. Власне кажучи, такою її бачив і такою її оспівував, і за таку Україну боровся й сам Тарас Шевченко.

Для написання балади «Тополя» Тарас Шевченко використав народне повір'я про перетворення дівчини на тополю, яке, очевидно, глибоко запало в романтичну душу поета. Так маємо підстави думати тому, що вдруге до нього він звернувся вже аж через 9 років від часу написання «Тополі» в 1839 році, перебуваючи в Санкт-Петербурзі й навчаючись в Академії мистецтв. Вдруге йому це повір'я пригадалось, коли він опинився в умовах заслання, зимуючи на острові Косарал. Завершувався 1848 рік, наповнений для Шевченка спогадами про далеку Україну, про духовне життя її народу.

¹ Скринник М. А. Семантика української ідентичності в поезиці «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2007, № 84–86. – С. 144.

З-під пера поета з'явився ще один твір «невільницької поезії» – «Коло гаю в чистім полі...». У сюжеті твору йдеться про те, що дві дівчини, а були вони сестрами, закохалися у звичайного козака Івана, який «Обох їх не ганив, А лицявся то з тією, То з другою любо...». Дізнавшись про таку поведінку Івана, вони вирішили його покарати й отруїти, наваривши для цього трути-зілля. За їхній вчинок і за те, що «самі потруїлись Тим зіллям поганим», спокутуючи свій гріх, «Бог людям на науку Поставив їх в полі На могилі тополями. І тії тополі Над Іваном на могилі, Коло того гаю, І без вітру гойдаються, І вітер гойдає».

Цим невеличким пейзажним малюнком, виконаним виразними словесними мазками, Шевченко й завершує свій твір. Цікаво, що майже таким же, близьким за змістом, малюнком він і починає його, що добре видно з наведених тут поетичних рядків: «Коло гаю в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високії Одна одну хилить. І без вітру гойдаються, Мов борються в полі, Ото сестри-чарівниці – Отії тополі».

Як бачимо, й у цьому творі, й у баладі «Тополя», а також у поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...») Шевченко використовує тотожний композиційний спосіб – пейзажне обрамлення твору з участю в його складі фітокомпоненту тополі.

Однак, зауважимо, що змалювання Шевченком пейзажу чудової української природи з участю в ньому такого примітного дерева, яким є висока і струнка тополя, властиве не тільки для згаданих вище творів. Подібне поетичне відтворення й увіковічення у слові українських краєвидів із цим деревом зустрічаємо також і в низці інших творів. У більшій частині з них фітообраз тополі виконує номінативну функцію як складова природної композиції українського села. Подивуймося та з захопленням уявімо собі ті, передані лаконічними поетичними рядками, виразні картини рідної поету української природи, яку він щиро любив і геніально увіковічнив у своїх творах.

Більше того, наше подивування стає набагато сильнішими від розуміння того, що ці твори з такими картинами української природи написані не на підставі її безпосереднього споглядання, а в суворих умовах на засланні в далекому Аральському краї. Написані поетом у стані задуми і спогадів про своє, ще не так далеко, минуле життя на волі. Ось рядки з цими спогадами про таке щемливо йому близьке: «Село! І серце одпочине: Село на нашій Україні – Неначе писанка, село. Зеленим гаєм поросло. Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколистії тополі, А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає над селом» («Княжна»).

Треба відзначити, що цими рядками поет не закінчує опис природного середовища цього, неначе писанка, села й продовжує його з високою конкретикою переповідання його живих і неживих компонентів: «Високі на горі палати, Чималий у яру ставок, Зелений по горі садок, І верби, і тополі, І вітряки на полі, І долем геть собі село Понад водою простяглось» («Княжна»).

Змальовуючи цю природну ідилію українського села, Шевченко, як відзначає Л. Ф. Хінкулов, використовуючи прийом антитези («Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, Бодай ви терном поросли!»), показує, що ці палати, які розташовані серед чудової сільської природи, «є насправді притулком жахливого гніту, знущання, паплюження всього людського»¹.

Як даліше відзначає цей автор, за ідейно-тематичним задумом поета поема «Княжна» тісно пов'язана з циклом творів, у яких описується доля дівчини, занапащеної паном. Змальовуючи його моральний занепад на широкому побутовому матеріалі, Шевченко яскраво показує цілковитий занепад – економічний, морально-етичний – усієї суспільної системи, чим «стверджується історична приреченість усього феодално-кріпосницького ладу»².

У доповнення до опису Шевченком пейзажу в попередньому творі розглянемо ще один опис сільського пейзажу в поезії «Ми вкупочці колись росли...», яка була нав'язана йому теж в умовах заслання спогадами про дівчину Оксану, з якою вони обоє «вкупочці росли, Маленькими собі любились». Повернувшись подумки в поважному віці в рідне село, він побачив, що воно «...Таке собі, як і було. І яр, і поле, і тополі, І над криницею верба...».

Із обох наведених вище Шевченкових пейзажних описів села бачимо невід'ємні їхні компоненти, а саме: поруч з вербами, також і тополі. Очевидно, вони вражали своїм виглядом око поета і художника, внаслідок чого цей фітообраз не міг пройти повз його увагу, не бути відображеним у його поезії.

Те, що тополі були і є одним із улюблених в народі дерев, які ростуть біля садиб та обіч сільських вулиць свідчить також обране поетом для закоханих героїв Настусі і Петра одного з його творів місце зустрічі не біля будь-якого іншого дерева, а все-таки біля тополі. Поет так описує їхню зустріч: «у садочок Вийшли погуляти. У двох собі похожають, Мов ті голуб'ята. А старого нема дома, То їм своя воля Награтися. Дивіться: Там, коло тополі, Стали собі та й дивляться Одно на другого. Отак ангели святії Дивляться на Бога, Як вони одно на друге» [«Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»)].

Варто зауважити, що не в усіх пейзажних композиціях Шевченкових творів фітообраз тополі змальовується в ролі статичного компонента. В окремих творах тополю зображено в надзвичайно динамічних станах, викликаних її протидією такому потужному зовнішньому чиннику, яким є природна стихія вітру. Додамо, що подібному впливу цієї стихії піддаються водночас із тополею усі інші природні компоненти пейзажу – гнучкі лози, міцні дуби і навіть специфічні багаторічні трави життєвої форми «перекотиполе», які пристосувалися в такий спосіб поширювати своє достигле насіння на далекі простори.

¹ Хінкулов Л. Ф. «Княжна» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 302.

² Там само.

Шевченко з особливою експресивністю малює картину динаміки компонентів такого пейзажу, охопленого впливом вітрової стихії: «Вітер в гаї нагнає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе» («Мар'яна-черниця»). Прикметною особливістю цих рядків поета є також їх композиційна побудова з наявністю в ній римованих словосполучень¹, якими підкреслюються обставини місця дії – гаї з лозами, тополями і дубами та, як нам здається, й широке ген до краю поле, по якому, розсіваючи насіння, котиться вітром перекотиполе.

Завдяки цьому художньому засобу поетом створюється справді виразна картина, охопленого стихією вітру гаю і розташованого біля нього осіннього поля, вільного в цю пору від урожаю вирощуваних на ньому різних господарських культур, а тому цілком придатного для безперешкодного здійснення певними рослинами, надземна пагонова сфера яких набула в процесі пристосувальної еволюції спеціалізованої життєвої форми «перекотиполе» з властивою їй фундаментальною біологічною функцією – забезпечення розмноження цих рослин шляхом розсіву на великі відстані утворених ними численних насінин, з яких започатковується життя нового покоління їхніх особин.

Поетичні рядки, подібні певним чином за змістом до наведених вище, зустрічаємо також у поемі «Гайдамаки». Цих рядків є лише чотири, але як стисло й водночас глибоко змістовно передано ними мить взаємозалежності життя природи і життя людини. Вчитаймося в ці рядки та уявімо собі, як «Віє, Віє вітер з-за Лиману, Гне тополю в полі – І дівчина похилиться, Куди гне недоля».

Виразно бачимо в цій природній картині ніби дві окремі за змістом картинки: одна з них – це опис природного середовища в час активізації його вітрово-го компонента, який володіє достатньою силою, щоб нагинати додолу високий і міцний стовбур тополі, а друга – симетрично і синхронно до стану тополі відображає поведінку дівчини, зумовлену дією на неї іншої, ніж вітер, сили, якою є недоля.

Обидві ці картинки, що ідейно і змістовно творять єдиний цілісний образ у творі, композиційно побудовані за принципом народнопісенного паралелізму, за яким у більшості Шевченкових творів подано картини природи. Її опис, за твердженням Т. І. Комаринця, «визначає коротку символічну паралель до людського життя, природа наче живе одними інтересами з людиною або становить контраст до трагічних подій»².

Щодо паралелізму як фігури мови, то для поезики Тараса Шевченка властиві кілька видів паралелізму, серед яких «найпоширенішим є синтаксичний паралелізм, коли в суміжних рядках витримується однакова або схожа структура

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

² Комаринець Т. І. Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 30.

речень»¹. На його основі, як це має місце в розглядуваній нами строфі поеми «Гайдамаки», поетом використано «на повну силу художню широчінь такого мистецького засобу народної пісні, як психологічний паралелізм», який «у художній системі Шевченка зберігав у стані постійної взаємодії два паралельні плани – життя природи і людське життя»².

На основі цього ж тропу побудована Шевченком також елегійна поезія «Ой три шляхи широкії», яка за своїм тематичним спрямуванням та образністю, як відзначає Ф. Ващук³, споріднена з народними піснями. Використовувані в ній поетом паралелізми, на думку цього автора, близькі до народнопоетичної символіки. Традиційно характерною ознакою для неї є рослинна символіка, яку широко використовував Шевченко у своїй поетичній творчості⁴.

Із його творів знаємо, що її складовими є найчастіше улюблені в народі породи дерев, зокрема, явір, ясен, верба, та кущів, серед яких чільне місце посідає калина. Цих представників рослинного світу за народним звичаєм висаджували з нагоди якихось пам'ятних дат, на відзначення урочистих подій родинного життя людей, як спогад про когось чи як надмогильні рослини.

Щодо тополі як елемента рослинної символіки, що використовується народною традицією на відзначення якоїсь події, то в поезії Шевченка вона відображена лише в одному творі, яким є вірш «Ой три шляхи широкії», зміст якого пройнятий сумом і журливістю. Йдеться в ньому про трьох братів, які подалися на чужину в пошуках кращої долі. На спогад про них кожним із членів їхньої родини були посаджені дерева ясеня, явора, а також і тополі. Та, на жаль, все посаджене ними не приймається, брати не вертаються, що викликає плач і горе всієї родини.

Такою, як бачимо, судилася з волі поета роль образу тополі в співтоваристві з іншими рослинами в символічному відображенні, на думку Ф. Ващука, душевного стану героїв твору, їх безталання, втрати надії на повернення братів із чужини⁵.

Загалом же, роль цього образу в контексті усєї поетичної творчості Шевченка, як це видно із викладеного вище, є функціонально активною, однією з найбільш відображуваних у його творах, різноманітною за ідейно-тематичним спрямуванням та важливою у створенні художньо-образної системи цих творів. Звичайно, запорукою цьому стала нерозривна єдність поетової музи з пісенною народною творчістю, яка надихала її на створення все нових і нових геніальних поезій.

¹ Чамата Н. П. Паралелізм // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 84.

² Колесник П. Й. Поетика // Там само. – С. 125.

³ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 103.

⁴ Символ // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 211.

⁵ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 103.

Водночас суттєвий вплив на творчість поета відігравали його особисті враження і роздуми від безпосереднього споглядання української природи, яку він любив синівською любов'ю, від замилювання стрункими тополями на видноколі, обіч доріг, біля сільських обійсть, при долині, у гаю, на узліссі й багато ще де можна було споглядати йому цю струнку красуню.

Оці, думаємо, два вражаючі романтичну поетичну душу Шевченка чинники – народна словесна творчість і споглядання природи віч-на-віч із фокусуванням зіркового ока художника і поета на тополі – дереві, як писав він сам, станом високим і листом широким, зумовили особливу до неї прихильність.

Виявом такого ставлення поета до цієї рослини свідчать наповнені смутком рядки з вірша «Не молилася за мене...», написаного в тяжких умовах заслання. У них, цих декількох рядках, поет відкриває людям свою скромну мрію про те, що властиве кожній молодій людині, облаштувати своє особисте сімейне життя.

Та, на жаль, доля, а скоріше недоля розпорядилася інакше. Не судилося йому, хоч за поміччю він звертався навіть до Всевишнього, благаючи у нього не так вже й багато. Про це дізнаємося зі слів самого поета: «А я так мало, небагато Благов у Бога, тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанну мою, Мою Оксаночку...».

Отож, як бачимо, поет не уявляв своєї хатиночки без її сусідства навіть не з однією, а тільки з двома тополями. Цим, безперечно, він хотів показати ідентичність свого обійстя з будь-яким обійстям українських сіл із їхніми тополями, вербами, калинами – одвічними символами єдності українця з цими благодотворними зеленими супутниками його щоденного життя, з символами його батьківщини України.

Завершуючи розгляд художнього образу тополі у творчості Тараса Шевченка, відзначимо, що прототипом йому служив, у чому не сумніваються Г. К. Смик, В. В. Капустян та Н. Г. Іоніцой¹, один із найпоширеніших у культурі по всій Україні видів тополь, яким є тополя пірамідальна (*Populus italica* (Duroi) Moench) з родини вербові (*Salicaceae*)² (мал. 86).

Такий видовий епітет ця рослина отримала завдяки зовнішньому вигляду її високих (до 30 м) та струнких дерев, якого їм надає вузькопірамідальна крона, що утворена вгору спрямованими і притиснутими до стовбура гілками з розвиненими на їх пагонах широкотрикутними, в основі ширококлиновидними, а на верхівці загостреними листками³.

¹ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 36.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 324.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194.

Рис. 86. Тополя пірамідальна¹

Походить тополя пірамідальна з гір Гімалаїв, звідки її було завезено в Західну Азію, в Італію, Німеччину та інші середньоевропейські та південно-європейські країни, де вона, завдяки легкості розмноження та красі свого вигляду, стала улюбленим деревом і набула широкого розповсюдження².

Очевидно, велика популярність, широкі масштаби культивування та певні систематичні ознаки тополі пірамідальної в окремих країнах привернули до неї увагу ботаніків-систематиків, які з позицій власних наукових підходів спричинилися до появи її видової синоніміки³. Прикладом цьому можуть слугувати вітчизняні наукові ботанічні видання з синонімікою українських та латинських назв цього виду. В одних ботанічних виданнях⁴ пріоритетною для цього виду прийнята бінарна наукова назва тополя італійська (*Populus italica* Moench.), синонімом якої є назва тополя пірамідальна, в інших ужито одну українську назву тополя пірамідальна, яка, однак, є відповідником різних видових назв латинською мовою, зокрема *Populus pyramidalis* Roz. (*P. nigra* L. var. *pyramidalis* Spach)⁵ та *Populus italica* (Duroi) Moench [= *Populus nigra* L. cv. «Italica»]⁶.

Як і в інших країнах, тополя пірамідальна, завдяки своїм декоративним особливостям, є не менш популярною й улюбленою в Україні, про що засвідчує її

¹ Тополя пірамідальна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://liam.org.ua/wp-content/uploads/2012/07/Topolya.jpg>

² Флора УРСР. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1952. – С. 82.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 81.

⁵ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 194.

⁶ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 324.

повсюдне тут давнє (ще з кінця XVIII ст.) культивування, внаслідок чого вона стала невід'ємним елементом українського культурного краєвиду¹ і з повним правом вважається одним із символів країни.

Явір

Однослівна назва *явір* здавна використовується в нашому народі для найменування одного з видів клена, який у науковій ботанічній літературі має подвійну, або бінарну назву латинською мовою *Acer pseudoplatanus* L. і відповідну їй українською мовою назву клен несправжньо-платановий.

Популярність у народі назви явір була і є настільки великою, що ботаніки-систематики не могли не зважати на цю обставину, яка, очевидно, й змусила їх надати цій назві науковий статус та ввести її в науковий обіг. Однак її використання різними науковцями виявилось не одностайним і не однозначним, унаслідок чого в науковій та навчальній ботанічній літературі з'явилися різні варіанти наукового статусу цієї назви. Одні вчені її вживають як другу назву після пріоритетної назви клен несправжньо-платановий², інші – як синонім назви клен несправжньо-платановий³, ще інші – поєднанням двох назв, зокрема, назви роду клен та однослівної назви виду явір, утворивши назву клен-явір⁴. Різко відмінну від цих авторів позицію зайняв Ю. Кобів, який однозначно вважає українським науковим відповідником латинської бінарної наукової назви виду *Acer pseudoplatanus* L. однослівну народну назву явір⁵.

Цікаво відзначити, що, незважаючи на широке розповсюдження по всій Україні інших дикорослих видів кленів, наприклад, татарського (*Acer tataricum*), звичайного (*A. platanoides*), польового (*A. campestre*), жоден із них не став чимось примітним у народі, не став йому улюбленим, не спонукав його до одухотворення та оспівування, до використання в обрядових народних діях і, нарешті, не заслужив для себе окремого в народі наймення, як це сталося з кленом несправжньо-платановим, якого з давніх-давен називають явором.

Вирізнення в народі цього виду клена з наданням йому іншої назви, ніж назва роду, безсумнівно, зумовлене зовнішнім виглядом його дерев, їхньої крони і найперше морфологією простих лопатевих листків, що розвиваються на пагонах її гілок. Лопаті цих листків у нижній частині з паралельними краями, широкояйцевидні і короткозагострені, а зісподу сизуваті. Квітки зі

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 262.

² Флора УРСР. Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 213.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 454.

⁴ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 300.

⁵ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 33.

зеленим віночком і зібрані в довгу колосовидну китицю, що згодом приймає повислу форму¹.

Мал. 87. Явір²

Природними оселищами явора є лісові угруповання, в яких він віддає перевагу вологим місцям. Цю особливість його екології правдиво зображено в народних піснях та оповідях, прикладом чому може слугувати широко відома українська пісня «Стоїть явір над водою». Цю ж особливість явора не оминув відзначити у своїх творах і Тарас Шевченко, у яких наголошується, що явір росте на вологих місцях або безпосереднього біля води. Наприклад, то він росте над водою («Невольник»), то з-під нього тече вода («Тече вода з-під явора»), то йому вода Дніпра корінь мие, то він збирається навіть у Дніпрі скупатися («Над Дніпровою сагою»).

Отже, доходимо висновку, що Шевченко був добре обізнаний з екологічними особливостями цієї рослини й об'єктивно описав їх у своїх поетичних творах. Зауважимо, що, незважаючи на значну популярність явора в практичному житті народу та в його усній творчості, ужив він цей фітонім у поетичній тканині все-таки невеликої кількості своїх творів – лише в шести, і повторював його в них не часто – тільки 10 разів. У більшості з них фітонім явір використано як елемент тропеїчної системи в складі порівнянь, символів та паралелелізмів.

Як відомо, в українській міфології явір вважається символом смутку³ і від цього його символічного значення не відійшов також і Тарас Шевченко, вжи-

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 453–454.

² Явір [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%B2%D1%96%D1%80#/media/File:Acer_pseudoplatanus_005.jpg

³ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е видання, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 136.

ваючи образ цього дерева в окремих своїх творах, у тому числі уже в першому з них, яким відкривається його «Кобзар». У фіналі сюжету цього твору, а ним є балада «Причинна», поет описав сумну картину похорону нещасливих у своєму коханні козака та дівчини, на могилах яких «Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину».

У такому ж сумному контексті описано образ явора також у творі «Ой три шляхи широкої», в якому сестра на спогад про братів, що подалися на чужину, покинувши стару матір і близьких їм осіб, «Три явори посадила [...] при долині». У такому ж контексті образ явора Шевченко вжив і в складі порівнянь. Щоб показати всю глибину зажуреності й розпуки головного персонажа поеми «Невольник» Степана напередодні його від'їзду на Січ і зумовленої цим розлуки з нерідною сестрою Яриною, Шевченко порівняв його з явором: «Як той явор над водою, Степан похилився, Щирі сльози козацької В серці запеклися, Мов у пеклі».

Однак зміст цього Шевченкового порівняння, як нам здається, стане ще більш вражаючим, якщо взяти до уваги, що явір – це ще й священне дерево, яким його сприймали й оспівали в народних піснях¹. За М. Скринником², таким же у поезії Шевченка є дуб, що в українському міфологічному світосприйнятті постає емпіричним аналогом Світового дерева й уособлює могутність. Однак така семантика цього дерева не вважається канонізованою і непорушною. За цим же автором, у творчості Шевченка місце дуба можуть посісти також інші деревні рослини, серед яких і явір.

За такого сприйняття цього дерева як символу могутності розширюються смислові межі порівнюваних персонажів твору. Явір над водою як символ сили і порівняний з ним Степан, рівнозначний йому за своїми психофізичними якостями. Однак стан душевної пригніченості Степана не залишає байдужим до його горя явора – символу могутності, і він, явір, під вагою цього Степанового горя, хоч про це Шевченко й не пише, похилився над водою. Похилився, подібно явору, й Степан, залитий щирими козацькими сльозами, що аж запеклися в його серці.

Продовжуючи розглядати фітообраз явора в Шевченкових творах, не можемо не виділити невеликий вірш «Над Дніпровою сагою...», в якому слово-символ явір поет ужив тричі, причому один раз у його прямому номінативному значенні як елемент словесного пейзажного малюнка («Над Дніпровою сагою Стоїть явір меж лозою, Меж лозою з ялиною, З червоною калиною») і двічі в складі тропів – порівняння та уособлення.

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е видання, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 136.

² Скринник М. Семантика української ідентичності в поезиці «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2007. – Вип. 84–86. – С. 145.

Вирішивши над Дніпрову сагою, де річкова вода постійно підмиває берег, оголюючи яворові коріння, він бідний старий аж від того похилився, напевно, від думки, чим може закінчитися для нього оця невблаганна, щохвилинна і неспинна робота річки. Такий похилений стан явора Шевченко порівнює з козаком, що теж перебуває в зажурі. Суть цього розгорнутого порівняння виразно відображено в двох таких послідовних строфах вірша: «Дніпро берег риє-риє, Яворові корінь мие. Стоїть старий, похилився, Мов козак той зажурився. Що без долі, без родини Та без вірної дружини, І дружини і надії В самотині посивіє!».

Як бачимо з цих поетичних рядків, поет і в цьому творі, як і в попередніх, уже згаданих вище, не переривав символічну нитку смутку й журби, джерелом якої сприймається явір. Завдяки використанню римованих словосполучень («Стоїть старий, похилився, Мов козак той зажурився») з їх дієсловами «похилився» і «зажурився», які є однотипні за своїм семантичним рядом, поет досягнув особливого вирізнення категорій, що символізують стан душевної і психічної пригніченості.

Вважаємо, що такий мінорний тон вірша зумовлений реальними обставинами життя поета наприкінці його життєвого і творчого шляху, його настроями та переживаннями¹. Їх причиною, за твердженнями Є. Нахліка², стало перенесення Шевченком своїх громадянських ідеалів на невизначено далеке майбутнє, а їх місце в поетовому житті посіли особисті інтереси, які проявилися у чільному бажанні «побудови патріархальної ідилії в окремо взятій сім'ї на окремому – власному – клаптику землі».

У Шевченка, за Є. Нахліком, виникло шалене бажання одружитися, якому, як відомо, через низку обставин так і не вдалося здійснитися. Такий сумний фінал бажання поета влаштувати власне життя не міг не позначитися в цей час на його творчості, що переконливо засвідчує зміст вірша «Над Дніпрову сагою», в якому засобом алегорії він уподібнив себе старому та ще й похиленому явору, що стоїть над краєм берега стариці Дніпра, вода якої невблаганно підмиває його коріння, наближаючи сумний кінець існування цього, колись могутнього, дерева.

Однак такий сумний символічний стан явора, порівнюваного з не менш зажуреним козаком, із волі поета не є для обох персонажів твору безнадійним і таким, тривалості якому немає кінця. В обох із них через пелену смутку, яка їх огорнула, пробивається струмінь оптимізму, в який і козак, і персоніфікований поетом явір з надією вірять, говорячи такі слова: «Явор каже: – Похилося та в Дніпрові скупаюся. – Козак каже: – Погуляю Та любую пошукаю».

¹ «Над Дніпрову сагою» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 20.

² Нахлік Є. Екзистенційний вимір людини в літературній творчості Шевченка // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т.2: Г – З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2012. – С. 472.

Варто відзначити, що засіб персоніфікації поетом явора не обмежується лише цим твором. Його він використав у чудовій поезії з описом природної ідилії, де: «Тече вода з-під явора, Яром на долину, Пишається над водою Червона калина. Пишається калинонька, Явір молодіє, А кругом їх верболози Й лози зеленіють». Читаючи ці поетичні рядки, в яких засобами слова змальовано малесенький куточок пишної української природи за невеличкий часовий проміжок її життя, в якому все, що її творить – яр, долина, вода, явір, калина, верболози, лози... перебуває в русі, пишається, молодіє, зеленіє, все або майже все перебуває в стані одухотворення.

Таким змалюванням стану природи Шевченко не відійшов, а ще більше наблизився до опоетизованого зображення міфологічних поглядів прадавніх українців на сутність доквілля, в якому всі його предмети та явища були ними персоніфікованими, усе мало свою душу¹.

Потрібно відзначити, що не в усіх Шевченкових творах образ явора розглянуто в певному символічному ореолі, з чітко визначеним тропеїчним призначенням. В одному з них, зокрема в поемі «Марія», фітонім явір поет ужив у його прямому номінативному значенні. Це звичайне дерево з тінистою кроною, під якою подорожній, чи будь-хто інший може знайти для себе затишок і приємний відпочинок. Такий відпочинок Шевченко запропонував героїні твору Марії, яка за діяльність свого сина «повинна ... перейти Огонь пекельний» і яку за це очікує тяжке «грядущее», що вже зазирає їй в очі. Поет переймається життєвим станом Марії і просить її: «Не зри! Сльозу пророчую утри! Заквітчай голову дівочу Лілеями та тим рясним Червоним маком. Та засни Під явором у холодочку, Поки що буде».

На завершення розгляду фітообразу явора в поетичній творчості Тараса Шевченка не можемо не відзначити, що за невеликої кількості його уживань (лише 10 разів у шести творах) поет зумів наділити цей образ різними смислами образної мови, тісно ув'язуючи їх із ідейно-художнім спрямуванням відповідного твору та зі збереженням нерозривного зв'язку з традиціями народної словесної творчості.

Ялина

У поезії Тараса Шевченка фітонім «ялина» вживається дуже рідко – лише в трьох творах, причому в двох із них, зокрема, в «Причинній» і «Невольнику» його вжито по одному разу й двічі у вірші «Над Дніпровою сагою...». Ще однією особливістю вживання цього фітоніма в поезії Шевченка є те, що він є ніби поетичним супутником описаного вище фітоніма явір, оскільки вживається разом із ним в одних і тих же творах, названих вище. У першому з цих

¹ Войтович В. М. Первовічне коріння Світового дерева життя // Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 622–632.

творів, баладі «Причинній», явір і ялина за своїм символічним змістом наділені функцією бути ритуальними деревами, яких разом ще з червоною калиною посадили на могилах козака та дівчини, що в поемі відтворено такими поетичними рядками: «Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину».

Функціонально подібними є образи явора і ялини у поемі «Невольник», які поет використав у складі майже тотожних за змістом порівнянь. Якщо Степан, головний персонаж твору, напередодні від'їзду на Січ сумує через розлуку з Яриною, нерідною, але улюбленою сестрою («Як той явор над водою, Степан похилився, Щирі сльози козацької В серці запеклися, Мов у пеклі»), то Ярина похелася аналогічно, вона «Мов тая ялина, При долині похилилась...».

Нерозлучною парою зобразив Шевченко явора з ялиною, правда, додавши до неї ще й червону калину, у вірші «Над Дніпровою сагою...». Зображено її у пейзажному етюді на березі, зарослому лозами: «Над Дніпровою сагою, Стоїть явор меж лозою, Меж лозою з ялиною, З червоною калиною». Усі учасники цієї деревно-кущової асоціації виведені Шевченком за межі тропеїчної системи твору й показані у прямому номінативному значенні. Та, однак, у двох прикінцевих строфах вірша учасники цієї асоціації жіночого роду – калина, ялина і гнучка лозина з волі поета не оминули нагоди бути введеними в цю систему з використанням у ній тропу розгорнутого порівняння.

На відміну від засмучених і зажурених персонажів чоловічого роду цього твору – явора, що похилився і козака, що зажурився, усі три жіночі персонажі – «калина з ялиною Та гнучкою лозиною» показані, навпаки, в оптимістичній тональності й уподібнені до групи веселих, щасливих і співочих дівчат. Вони, «Мов дівчаточка із гаю Вихожаючи, співають; Повбирані, завітчані Та з таланом заручені, Думки-гадоньки не мають, В'ються-гнуться та співають».

Завершуючи виклад особливостей уживання Шевченком у поетичних творах фітообразу ялини, не можемо не наголосити ще на одній його особливості, яка достатньо виразно у них простежується. Маємо на увазі римування закінчень поетичних рядків зі словом ялина зі співзвучними їй словами, які завершують суміжні рядки у творі. Такими рядками з парами цих римованих слів, зокрема, є такі з них: «Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину» («Причинна»), «...А Ярина, Мов тая ялина...» («Невольник»), «Меж лозою з ялиною, З червоною калиною» та «А калина з ялиною Та гнучкою лозиною» («Над Дніпровою сагою...»).

На підставі цієї особливості підкрадається думка, що введення Шевченком слова ялина в поетичну канву окремих творів здійснювалося ним скоріш за все з необхідності дотримання вимог суто поетичної фаховості, ніж воно диктувалося змістом зображуваних у творі подій чи явищ. Насмілюмося на підтвердження цього міркування навести поетичні рядки із балади «Причинна», в яких ідеться про те, що на могилі козака посадили явір та

ялину, а на могилі дівчини червону калину. Думаємо, що в цих рядках слово ялина вжито з міркувань забезпечення співзвучності їх кінцевих слів, а не тому, що громада, яка здійснила обряд поховання, вважала ялину ритуальним надмогильним деревом. Адже в українській міфології, судячи з відомої праці В. М. Войтовича¹, зокрема, з її підрозділу «Дерева», в якому наведено в алфавітному порядку перелік дерев, що давніми українцями вважалися священними і наділялися ними магічними властивостями, ялина в ньому зовсім не згадується.

Відсутня назва цього дерева й у зеленому гороскопі, яким, як на думку В. М. Войтовича, «користувалися наші прародителі» і в якому «простежується зв'язок людських характерів з деревами»². Відсутність ялини в сонмі священних дерев міфологічного світосприйняття українців, безперечно, зумовлена її географічним поширенням як лісоутворювальної породи на території України, яке, до речі, є дуже нерівномірним. Основні масиви лісів ялини зосереджені на теренах Українських Карпат, де вони утворюють на їх північно-східному та південно-західному макросхилах окремий висотний пояс³.

У Прикарпатті ліси з домінуванням ялини трапляються рідше, а на територіях Розточчя, Західного та Волинського Лісостепу, Західного Полісся відомі лише їх острівні масиви. Одиначні оселища цього виду трапляються також на Житомирському та Чернігівському Поліссі⁴.

Отже, як бачимо, суцільні та острівні лісові масиви ялини зосереджені тільки в західній та північній поліській частинах України, тоді як на решті її території вона в дикорослому стані не трапляється. Натомість у цих місцях її можна зустріти лише в культурі, яка набула тут широкого розповсюдження.

Із наведених відомостей про поширення ялини в Україні напрошується висновок, що в тих краях, про які згадано в баладі «Причинна», поемі «Невольник», поезії «Над Дніпровою сагою...» та й узагалі на теренах Шевченківського краю, в яких вона поширена в культивованому стані, хтозна чи ця рослина могла бути настільки популярною, щоб місцеве населення її використовувало з ритуальною метою як надмогильне дерево.

І на кінець про видовий статус уживаної Шевченком у своїх творах рослини під назвою ялина. Зважаючи на те, що в Україні з семи видів роду ялина, або смерека (*Picea*)⁵, дикорослою й широко культивованою є ялина звичайна, або смерека звичайна (*Picea abies* (L.) Karsten), а всі інші, які походять

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 131–140.

² Там само. – С. 140.

³ Голубец М. А. Ельники Украинских Карпат. – К.: Наук. думка, 1978. – 264 с.

⁴ Визначник рослин України. Вид, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 37.

⁵ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 312.

з Північної Америки та гірських регіонів Євразії і поширені тільки в культурі¹, то, очевидно, Шевченко, вживаючи у своїх творах назву ялина, мав на увазі саме цю рослину.

Стосовно назви смерека, то вона за своїм походженням є народною назвою ялини. Так її називають у районах свого поширення, де переважають подільський, волинський, наддністрянський, покутсько-буковинський, бойківський, закарпатський, гуцульський та лемківський говори української мови². Очевидно, ботаніки-систематики, зваживши на таке широке розповсюдження цієї назви в Україні, ввели її в науковий обіг, утворивши синонімічну до видової назви ялина звичайна наукову бінарну видову назву смерека звичайна.

За систематичним положенням ялина звичайна належить до родини соснові (Pinaceae), яка об'єднує види рослин, які за життєвою формою переважно є високими вічнозеленими деревами і дуже рідко кущами. На її стрункому стовбурі, що сягає заввишки 25–40 м, формується гарного вигляду пірамідальна крона, утворена гілками з видовжених пагонів, на стеблах яких спіральньо розташовуються виразно чотиригранні короткоголчасті листки, або хвоя.

Розмножується цей вид насінням, яке утворюється з насінних зачатків, що знаходяться з верхнього боку при основі насінних, або плідних лусок жіночих шишок, які в достиглому стані бувають завдовжки до 16 см, набувають продовгувато-еліптичної форми і повисають на гілках.

Окрім жіночих шишок, у ялини розвиваються також чоловічі шишки (мікростробіли), які утворені з лускуватих мікроспоролистків, кожен із двома мікроспорангіями, що містять пилок³ (мал. 88).

Принагідно зауважимо, що ялина звичайна, або смерека звичайна, відіграє важливу роль у природі та житті людини. Покриваючи різної крутизни схили Українських Карпат, ялинові ліси виявляють суттєвий вплив на кліматичні умови цього гірського регіону, виконують водорегулювальну, ґрунтозахисну і середовищеутворювальну функції, наслідки яких позначаються на екологічній ситуації величезних за обсягами природних і урбанізованих суміжних територій.

Неоціненне значення ялини звичайної, або смереки звичайної, у повсякденному культурно-естетичному, духовному і практичному житті людини й українського суспільства загалом. Її ліси мають оздоровче, санітарно-гігієнічне і бальнеологічне значення для зміцнення людського здоров'я. Гілки крони ялини часто використовують у святкових обрядах, а її деревина є цінною сировиною, яка знаходить широке застосування в різних галузях народного господарства.

¹ Визначник рослин України. Вид, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 36–37.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 312.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 191–194.

Мал. 88. Ялина звичайна:

- 1 – гілка ялини з молодою жіночою та трьома чоловічими шишками,
2 – жіноча шишка у стиглому стані¹

ЯСЕН

Назва дерева *ясен* не належить до часто вживаних у Шевченковій поезії. Ужив поет цю назву лише по одному разу в баладі «Причинна» – першому творі поетичної збірки «Кобзар» та в поемі «Сова», а також двічі у вірші «Ой три шляхи широкії». У баладі «Причинна» вжито назву ясен у її 12-ому, завершальному, рядку першої строфи, що починається емоційно величним рядком: «Реве та стогне Дніпр широкий». Усі рядки цієї строфи – це реалістичний словесний малюнок вечірнього придніпровського пейзажу, в якому всі його живі і неживі компоненти – і Дніпр широкий, і високі верби, і блідий місяць, і треті півні, і сичі в гаю та разом із ними ясен насичені динамізмом, одухотворені, здійснюють властиві кожному з них дії та рухи. Так, Дніпро реве та стогне, сердитий вітер гне додолу верби, місяць виглядає де-не-де з-за хмари, «Сичі в гаю перекликались Та ясен раз у раз скрипів» і лише треті півні ще не співали й не чути людського гомону.

Як бачимо, образ ясена в цьому пейзажному малюнку згармонізовано поетом зі всіма учасниками вечірньої стихії. Охоплений нею, він під дією сердитого вітру, реву та стогону Дніпра широкого, виявляє свою співучасть з усіма співучасниками цього природного дійства коливанням своєї потужної крони, що супроводжується раз у раз добре відчутним скрипом гілок, а може й стовбура.

Цікавим малює Шевченко образ ясена в поемі «Сова». Він уводить його в склад розгорнутого порівняння, наділяючи при цьому й особливостями

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 37, мал. 47 (частина малюнка).

рослинної символіки. У творі йдеться про матір, яка «Породила ... сина В зеленій діброві» і, природно, як кожна мати, турбується про його долю. Поет цю турботу, а скоріш за все пророцтво-побажання матері, передає такими поетичними рядками: «Ой виростеш, сину, За півчварта року, Як княжа дитина, Як ясен високий, Гнучкий і дебелий, Щасливий, веселий І не одинокий». У цих рядках поетом використано подвійне порівняння – з княжою дитиною і з ясеном та низкою властивих йому епітетів, щоб експресивніше сприймався образ цього дерева.

Перше порівняння з княжою дитиною – це бажання матері бачити свого сина в сімейному середовищі князя-можновладця, в якому його очікують догляд, ситість, відповідне виховання, а може в майбутньому й булава. Друге порівняння – наскрізь символічне і стосується воно як фізичного здоров'я сина, так і його психоемоційного стану. Це найперше, як бачимо, що бажає синові мати, а вже потім – не бути самотнім, тобто, очевидно, завести сім'ю.

Із приводу цього символічного порівняння запрошується запитання щодо вибору Шевченком ясена як предмета порівняння для сина матері. Адже це вперше і востаннє тільки в цьому творі поет обрав ясен у такій ролі. До того, як відомо, він для порівняння з деревами персонажів твору чоловічого роду використовував дуб, явір та кедр ліванський.

Не виключено, що Шевченко міг скористатися в цьому випадку символічними властивостями ясена, якими наділено це дерево в українській міфології. Згідно з нею, ясен – це «чоловіче дерево», навіть символ війни. Перебування під кроною цього дерева, в її «силовому полі», позитивно впливає на людину, дає можливість позбутися різних життєвих негараздів¹. Власне кажучи, цього й бажає кожна мати своєму синові. Окрім цього, ясен символізує високий ріст, гнучкість і дебелисть, тобто теж ті риси, які матері хотіли б, що ними були наділені їхні сини. Це, очевидно, й спонукало Шевченка обрати ясен для порівняння з ним сина матері.

Ясен – це справді високе дерево, яке досягає заввишки 20–30 метрів. Його наукова назва – ясен звичайний (*Fraxinus excelsior* L.), який належить до родини маслинові (*Oleaceae*). Листки в нього розташовуються на пагонах супротивно, складні, непарноперисті, досягають завдовжки до 15–20 см і складаються з 7–15 довгастих або ланцетних загострених листочків. Численні квітки, які утворюються в ясена, зібрані у волотевидні суцвіття, що по декілька виходять з пазух листків. Із квіток розвиваються лінійно-ланцетної форми плоди крилатки завдовжки до 4 см².

У зрілому віці дерево ясена звичайного вражає своїм загальним виглядом, який створюють його потужний стовбур і розгалужена могутня крона. Оче-

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 139.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 525–526.

видно, Шевченко бачив такі дерева у парках панських маєтків, куди його запрошували їх гостинні господарі. Адже ясен поширений не тільки на більшій частині України в листяних лісах Лісової та Лісостепової зон, включаючи й Крим, але й здавна культивується по всій її території. Вигляд його дерев, напевно, справив на нього неабияке враження, бо у своєму творі в склад розгорнутого порівняння сина матері з ясенем він вводить епітет «дебелий». Згідно зі Словником української мови¹ – це слово означає особу міцної будови тіла, дужу, здорову.

Мал. 89. Ясен звичайний: 1 – квітучий пагін; 2 – пагін з плодами²

Таким чином, можна припускати з високою долею вірогідності, що вживання Шевченком у творі «Сова» назви ясен відбулося вмотивовано на основі знань народної поетичної творчості, народної міфології та власних споглядань дерев цього виду в умовах природних чи культурних оселищ.

Як дерево, що символізує собою певну подію або згадку про неї, вжито його Шевченком у творі «Ой три шляхи широкії». Вжито його в такому значенні разом з явором, тополею і калиною на згадку про трьох братів, що подалися з України на чужину, покинувши стару матір, при цьому один із них покинув жінку, інший – сестру, «А найменший – Молоду дівчину». Щоб зберегти пам'ять про них стара мати «Посадила ... Три ясени в полі. А невістка посадила Високу тополю», сестра – три явори при долині, «А дівчина заручена – Червону калину».

Посаджено, як бачимо, різну кількість дерев ясена та явора – по три, й одне дерево тополі та один кущ калини. Наявність такої відмінності у висадженні зі

¹ Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 228.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 319, рис. 432 (частина рисунка).

символічною метою цих деревно-кущових рослин, як ми гадаємо, пояснюється тим, що Шевченко показав дотримання в українській родині кровних зв'язків, які існують між її членами – матір'ю, сестрою і трьома братами, й опосередкованих, що існують між невісткою й одним братом, що є її чоловіком, та одним братом і його нареченою дівчиною.

Із цієї причини, що цілком природно, мати на згадку про трьох синів посадила три ясени – по одному за кожним сином, сестра посадила три явори – по одному за кожним братом, невістка за чоловіком посадила тополю, а наречена дівчина найменшого брата вирішила посадити за своїм милим червону калину.

Звернемо також увагу ще на одну обставину, яка засвідчує про глибоке знання Шевченком народної рослинної символіки і відповідне її використання ним у вірші «Ой три шляхи широкії». Зі змісту цього твору бачимо, що мати за синами, а сестра за братами на згадку про них висаджують не будь-які дерева, а ті, що є чоловічого роду й символізують силу та мужність, тобто ті ознаки, які були б властиві братам і на чужині та дозволяли б їм витримувати і переборювати всі незгоди, що можуть зустрітися їм поза межами рідного дому.

Натомість невістка і наречена дівчина, як знаємо, теж висаджують рослини, однак жіночого роду, що мають відповідний символічний зміст, особливо важливий для обох садівниць. Так, невістка висаджує тополю – символ жіночої долі, безсумнівно, важкої, пов'язаної з переживанням за долю чоловіка на чужині. Заручена дівчина висаджує червону калину – символ гарячого кохання, яке продовжує палахкотіти в її душі і живиться надією на швидке й щасливе повернення коханого.

Завдяки такому поєднанню у творі «Ой три шляхи широкії» водночас із ясенем декількох інших компонентів рослинної символіки, Шевченко зумів досягнути надзвичайної виразності й емоційної напруги в зображенні не такої вже рідкісної, але незвичної події в житті багатьох українських родин.

7.1.2. Деревя культивовані

Із багатьох деревних рослин, уведених людиною в культуру з метою використання та поліпшення їх корисних властивостей, у поетичних творах Тараса Шевченка вживаються назви лише шести їх представників, якими є вишня, груша, платан, смоківниця, черешня та яблуня. За своїм походженням, історією культури в Україні, еколого-біологічними та господарськими характеристиками рослини цієї групи дуже неоднорідні між собою. Одні з них, наприклад, вишня, яблуня, черешня та груша досить широко культивуються як плодові дерева практично по всій території України, тоді як платан за його декоративні властивості зрідка культивують у садах і парках її центральної, західної і південної частини, а смоківницю, заради отримання цінної плодової продукції, розводять лише на Кримському півострові. Ці та інші відмінності між цими деревними рослинами не могли не бути враховані Тарасом Шевченком і, природно, не мог-

ли не позначитися на особливостях уживання їх назв у низці поетичних творів. На підтвердження висловленого судження розглянемо нижче в окремому викладі кожну з ужитих поетом назв цих культивованих деревних рослин.

Вишня

В уяві і наяву в кожного українця з назвою *вишня* асоціюється плодове дерево, яке в Україні повсюди вирощують, бо є воно одним із найулюбленіших не тільки за його яскраві темно-червоні соковиті плоди кістянки, але й за свій зовнішній вигляд, що милує око господаря, який його посадив на своєму обійсті й неустанно доглядає та плакає за весняну яскраво-білу пелену вишневого цвіту, спогляданням якого збагачується добром душа людини й розширюються естетичні та емоційні межі сприйняття навколишнього світу. Не дивно тому, що образ вишні став постійним супутником у житті українців, увійшов у їхню міфологію та багату народну символіку.

Вишня – це символ взаємної любові, весняної пори в білому цвіту, навколишньої краси та навіть і мужності. Існує немало повір'їв про вишню, з якими люди пов'язували здійснення своїх мрій та бажань. Наприклад, дівчата, що ворожили про заміжжя, пересажували молоде деревце вишні в діжку й ставили її в теплій хаті. Вважалося, якщо вишенька зацвітала під Новий рік, то це віщувало щасливу долю¹.

Образ вишні в усній художній творчості нашого народу тісно пов'язаний із розмаїттям гаївок, купальських, весільних та інших обрядових пісень, легенд, казок та прислів'їв. З цим деревом, що має ймення жіночого роду, цілком зрозумілим є його поєднання саме з жіночим образом. Краса дівчини, її молодість, неповторна пора дівування, розквіт дівочих почуттів, спалах кохання, символізм материнства, – ось далеко неповний перелік привабливих рис зовнішності та багатого духовного й чуттєвого світу прекрасної статі, що асоціюються і порівнюються з вишнею².

Вишня й насажені на кожному обійсті вишневі сади – прикметна риса пейзажу українського села, без якої важко й уявити українське село. Не можемо у зв'язку з цим не навести тут рядки з казки Марка Вовчка «Кармелюк», які цитує у своєму оповіданні «З вишневого саду» Андрій Кондратюк: «Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною... весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть і усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків тоді щебече – і злічити, здається, не можна»³.

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 132–133.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Бараба. – К.: Молодь, 1991. – С. 180–190.

³ Там само. – С. 180.

Цілком природно, що вишневий сад, як окраса кожного українського села й кожного обійстя, не міг не бути оспіваним українським народом, що наділений від природи милозвучною мовою і такою ж співучістю. Вишневий сад, як відзначає А. Кондратюк, – «це найбільш поширений пісенний образ, з багатою, значущою символікою. Яких тільки несподіванок не відкриває цей сад, чого тільки в ньому не діється. І насамперед уже відзначені мотиви кохання»¹.

Вишневий сад як художній образ привертав увагу багатьох не тільки письменників, але й поетів, кожен з яких із висоти свого таланту натхненно змальовував його дивовижність та красу. Не оминув цей образ у своїй поетичній творчості й Тарас Шевченко. Здавалось би, що значне розповсюдження культури вишні в Україні та багатий пісенний фольклор, який добре знав Шевченко, зумовлять велику зацікавленість поета цим образом і він стане одним із широко вживаних у його творах. Однак цього не сталося. Шевченко ввів образ вишні в поетичну тканину лише трьох творів, одним з яких є поема «Катерина», а два інші – це вірші «Сестрі» та «Садок вишневий коло хати».

Потрібно відзначити також ще й іншу особливість уживання поетом образу вишні в названих вище творах, яким притаманний настрій елегійності, виразне або приховане виявлення смутку, що охопив усе єство їхніх героїв. У поемі «Катерина» Шевченко двічі вжив слово вишня й обидва рази в поєднанні з вишневим садком. Перший раз це слово вжито поетом для опису садка, в якому «Зеленіють... Черешні та вишні», і в який неодноразово Катерина – героїня однойменної поеми виходила на побачення з москалицю, якого щиро полюбила. Вийшла вона й на цей раз, але вже нещасною дівчиною-покриткою, для якої це вже інший сад, бо й іншою стала вона сама. Інші думи з щоденними переживаннями та глибокі страждання охопили її серце і душу: «Вийшла, та вже не співає, Як перше співала, Як москаля молодого В вишник дожидала. Не співає чорнобрива, Кляне свою долю».

Другий раз поет уживає слово вишня не тільки як назву дерева вишневого садка, але й у значенні незвичайного дерева, з-під якого узята Катериною земля, яка з тяжкого горя покидає старих батька й матір, стає для неї символом рідного дому, рідного краю на чужині: «Пішла в садок у вишневий, Богу помолилась, Взяла землі під вишнею, На хрест почепила, Промовила: «Не вернуса! В далекому краю В чужу землю чужі люде Мене заховують».

Відзначимо, що не тільки в поемі «Катерина» образ вишні поєднується з образом вишневого садочку. Подібне поєднання цих двох художніх образів спостерігаємо також і в поезії «Сестрі». У цьому творі з властивою поету майстерністю змальовано розлогу картину української природи з темним садочком із вишнями, з повитою квітами хатиною на пригорі, з Дніпром, що розкинувся аж ген-ген до небокраю. І серед цього чудового краєвиду поет побачив те, що

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Бараба. – К.: Молодь, 1991. – С. 188.

його вельми вразило: «Дивлюсь, у темному садочку, Під вишнею у холодочку, Моя єдина сестра! Многострадалиця святая! Неначе в раї спочиває Та з-за широкого Дніпра Мене, небога, виглядає».

Однак змальована поетом якась частка української природи і побачена серед неї єдина йому сестра, на жаль, це все віртуальне видовище, не реальне, не зрима ним навколишня дійсність. Усе це тільки сон, який приснився йому, коли він, «Минаючи убогі села, Понаддніпровські невеселі», думав собі: «... де ж я прихилюсь? І де подінуся на світі?». Зустрівшись уві сні зі сестрою, та промовила до нього: «– Мій братику! Моя ти доле!». І тут вони обоє прокинулися й обоє усвідомили реальну дійсність свого буття, висловлену словами поета: «Ти... На панщині, а я в неволі!..». Таким сумним, як бачимо, стало для поета пробудження від сну й повернення в гірку реальність, фактично рівнозначну за своєю суттю як для його сестри, так і для нього самого.

Цікаво відзначити, що обидва розглянуті твори – «Катерина» та «Сестрі», в яких ужито Шевченком фітонім вишня, написані в умовах його перебування на волі. Перший із них написаний у 1838 році, коли поет перебував у Санкт-Петербурзі, задовго до його тривалого ув'язнення в 1847 році, а другий – після порівняно недовгого повернення з цього ув'язнення в 1859 році в час останнього перебування на рідній землі, в Україні.

Як уже наголошувалося раніше, в обох цих творах образ вишні поет ужив для зображення виразно сумних, навіть трагічних як для покритки Катерини життєвих ситуацій. Наголошуємо на цій обставині тому, що в третьому творі, яким є «Садок вишневий коло хати», і в якому образ вишні та похідний від нього образ вишневого саду вжито поетом як символ українського села, нібито й близько ніщо не нагадує про елегійні в ньому мотиви. Адже, як відзначає П. Ф. Іванов¹, у цій поезії відтворено ідилічну й водночас, додамо від себе, динамічну картину весняного вечора в українському селі, яка відчувається уже в її першій строфі: «Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть. Плугатарі з плугами йдуть, Співають, ідучи, дівчата, А матері вечерять ждуть».

Словесно змальована поетом картина весняного вечора, як далі наголошує П. Ф. Іванов, відзначається великою силою емоційного сприйняття, що зумовлено її природністю та життєствердним настроєм. Змальована поетом картина, на думку цього автора, – це його мрія про щасливе, гармонійне життя.

Подібну, як і в попереднього автора, оцінку цього твору знаходимо також у праці Ф. Вашука², який вважає цей твір як зворушливо ліричним, мелодійним, у якому відбиті прикмети, які були властиві поетиці Шевченка, зокрема,

¹ Іванов П. Ф. «Садок вишневий коло хати» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 191–192.

² Вашук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 99–100.

сердечна щирість, мудра простота, пластичність малюнка. Загалом, на думку Ф. Ващука, у ньому не просто змальовано вечірню пору в українському селі, а створено щось більш значуще, а саме: образ народу й образ його рідної землі.

У ґрунтовному мікроаналізі чарів «вишневого садка» Тараса Шевченка, здійсненому Тарасом Пастухом¹, відзначається, що образ садка з деревами вишень біля хати за своєю сутністю є глибоко національним, оскільки він найтіснішим чином пов'язаний з національною поетичною, культурною традицією. Його чари присутні в народній пісенній творчості.

Однак не забуваймо, що на відміну від розглянутих вище двох творів з ужитим у них образом вишні й створених Шевченком в умовах свободи, то п'ятнадцятирядковий вірш «Садок вишневий коло хати» написаний поетом у неволі, в час його перебування в казематі III відділення, яке було органом політичного розшуку і слідства в царській Росії². Середовище, в якому змушений був знаходитися поет, не могло не позначитися на його баченні свого теперішнього і близького майбутнього становища.

На думку згаданого вище Т. Пастуха, опинившись в ізольованій тюремній камері, охоплений впливом на його фізичний і духовний стан самотності та ностальгії, Шевченко розумів, що «розрядитися» психологічно від дії цих чинників він зможе лише завдяки творчому процесу. За таких умов поет пише один із найвідоміших своїх творів, в якому змальовує образ чарівливого вишневого садка, живий та свіжий образ ідилічного українського вечора.

Обидва ці образи, за словами Т. Пастуха, є яскравим виявом любові Шевченка до України, яка гріла йому серце в ізольованій тюремній камері, надавала йому сил і переконаності у правильності обраного шляху боротьби за щастя і свободу свого народу.

І хоча в написаному в цих умовах вірші немає виражених рис розпачу й смутку, проте все ж, як відзначає Ф. Ващук, відтворений у вірші «мудро організований побут хліборобів, хата у вишневому садку, улюблена вечірня зоря і спів соловейка як апогей краси в природі – це все оповите смутком ув'язненого поета»³.

Таким чином, образ вишні – окультуреного в Україні дерева, різноманітно тематично й жанрово представленого в народній міфології і фольклорній творчості, натомість у поезії Тараса Шевченка чомусь це розмаїття образу цього дерева не знайшло свого вияву, а було зведене лише до явного, як у поемі «Катерина» та у вірші «Сестрі», зображення елегійного стану життєвих ситуацій

¹ Пастух Тарас. Чари «вишневого садка» Тараса Шевченка (Спроба мікроаналізу) // Дивослово. – 1999. – № 9 (511). – С. 2–4.

² Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 3. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – С. 514.

³ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 99–100.

персонажів цих творів або прихованого стану елегійності, як у вірші «Садок вишневий коло хати».

Насамкінець, думаємо, не завадить з'ясувати з ботанічної точки зору питання стосовно того, про який вид вишні йдеться у творах Шевченка, оскільки поет користувався народною назвою вишня, яка є не видовою, а родовою назвою.

В Україні до роду вишня (*Cerasus*) родини трояндові (*Rosaceae*) належить 4 види: черешня (*C. avium*), вишня степова (*C. fruticosa*), вишня-антипка (*C. mahaleb*) і вишня звичайна (*C. vulgaris*)¹. Із названих видів вишень під назвою вишня, вживаною Шевченком у творах, потрібно розуміти вишню звичайну. Які для цього є підстави?

Вишня звичайна – це давно й широко культивоване в Україні в багатьох сортах плодове дерево заввишки до 6 м, яке походить із Балканського півострова.

Листки у вишні еліптичні або яйцевидні, короткозагострені і по краях пилчасті. Цвіте в квітні-травні, утворюючи великі квітки з п'ятьма білими пелюстками завдовжки до 12 мм, що зібрані в парасольковидні суцвіття. З них після процесів запилення і запліднення розвиваються сплюснуто-кулясті, соковиті, темно-червоного кольору плоди кістянки, які мають різноманітне використання в побуті та харчовій промисловості (мал. 90).

Мал. 90. Вишня звичайна:

1 – квітучий пагін; 2 – квітка в поздовжньому розрізі; 3 – плоди²

Два інші види вишні є дикорослими і порівняно з вишнею звичайною менш поширені на території України³, а отже, й менш популярні в народі.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С.117–118; 353.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 277, рис. 353 (частина рисунка).

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 388–389.

Груша

Серед культивованими українцями основних фруктових дерев не останнє, а скоріше рівнозначне з ними місце посідає і *груша*, яка, залежно від сорту, утворює різні за величиною, але завжди чудові за смаком плоди. У народі вони не мають окремої назви і тому їх просто називають грушами, тобто так само як і саму рослину, що, відцвівши, ці плоди утворила.

Та не тільки за смачні плоди українці цінують це фруктове дерево. Груша не залишилася поза увагою в їхній багатій міфології. Як відзначає В. М. Войтович¹, вона разом із дубом та яблунею є складовою будови Світового дерева, правда, порівняно з яблунею («світлою» і «денною»), символізує «темний», «нічний» бік світотворення. У пісенному фольклорі груша вважається покровителькою дівочтва. Дівчата її сприймали як подругу й, виходячи заміж, прощалися з нею. Водночас груша – це й символ самотньої молодої жінки та її печалі. Загалом із грушею в народі пов'язано багато повір'їв, магічних дій, ворожінь. Широко використовуються її лікувальні властивості, які були відомі ще з сивої давнини. Закарбувалася назва цієї рослини в топонімах багатьох населених пунктів по всій Україні, як-от: Грушівка, Грушів, Грушеваха тощо².

Безсумнівно, всі ці набутки українського фольклору, міфології, садівництва, ставлення народу до груші як джерела додаткового харчування й водночас духовного розвою були добре відомі Тарасові Шевченку. Ужив він назву груша лише в чотирьох своїх поетичних творах, повторивши її у них 6 разів (табл. 2). До слова, уживав він її по-різному: як назву рослини або як назву її плодів.

Відзначимо найперше вживання поетом слова *груша* як назви плодового дерева. Цю назву в такому значенні він ужив у двох творах, першим з яких назвемо «Подражаніє Едуарду Сові». Мріючи про сімейне щастя, власну хатину та єдину дружину, поет, як справжній українець, не міг уявити собі обійстя без садочка біля хати, під кронами дерев якого сім'я завжди може знайти приємний відпочинок та можливість восени поласувати їхніми смачними плодами.

Посаджений господарем садок – це ще й постійне джерело морального задоволення від розуміння зробленого для рідних корисного й благородного вчинку. Подібні думки поет виклав уже в першій строфі цього вірша: «Посажу коло хатини На спомин дружині І яблуньку і грушеньку, На спомин єдиній!». Причому, як бачимо, для вияву свого особливо чуйного ставлення до майбутньої дружини, він ужив зменшено-пестливу форму слова «груша», що, безсумнівно, засвідчує про той радісний, мрійливо-емоційний його стан, у якому він був коли викладав на папір поетичні рядки цього твору.

Другим твором, у якому слово груша вжито у значенні назви деревної рослини, є поема «Слепая». Однак ужита ця назва не в оригінальному тексті твору,

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 134.

² Фененко М. Земля говорить. Вид. друге, перекл. й доп. – К.: Веселка, 1969. – С. 64.

створюваному поетом у ході викладу його сюжету, а шляхом уведення ним у такий текст рядків народних пісень, одну з яких виконує, танцюючи в стані афекту, дочка сліпої матері Оксана після страшної розправи над паном, який її збездичив: «По дорозі осока, А в болоті груші, Полюбила козака, Запродала душу».

Характерно, що подібне введення рядків народних пісень властиве не тільки для тексту поеми «Слепая». Як відзначав В. М. Русанівський, воно не рідко практикувалося Шевченком і в інших його творах, причому з насиченістю таких рядків саме як назвами рослин, так і тварин¹.

Уживання слова груша у значенні назви плоду груші як рослини зустрічаємо в уже згаданому вище творі «Подражаніє Едуарду Сові», в якому поет пише про свій намір посадити біля своєї хатини «і яблуньку і грушеньку» «на спомин дружині» і мріє, коли вони, «Бог дасть, виростуть», і «Дружина Під деревами тими Сяде собі в холодочку З дітками малими», то він у цей час, як сам каже: «А я буду груші рвати, Діткам подавати...».

У такому ж значенні, тобто як плоди груші, вжив поет це слово, але вже в переносному значенні, в поемі «Гайдамаки», зокрема, в тій її частині, що має назву «Гупалівщина». В одному з описаних у ній епізодів ідеться про намір гайдамаків узяти скарб, який, як їм стало відомо, знаходиться в льохах у лісі. Будучи обачливими, домовилися: «Як приїдем, То щоб кругом стали, Скажи хлопцям. Може льохи Стерегти осталась Яка погань».

Приїхавши на визначене місце, «Стали кругом ліса; Дивляться – нема нікого... «Ту їх достобіса! Які груші уродили! Збивайте, хлоп'ята! Швидче! Швидче! Отак! Отак! – І конфедерати посипалися додолу, Груші гнилобокі».

Як бачимо з цих рядків поеми, Шевченко конфедератів, ворогів гайдамаків, зневажливо порівняв з гнилобокими плодами груші, які, щоб скрито стерегти скарб, заховалися на деревах у лісі, обліпивши їх подібно цим плодам. Очевидно, в цьому епізоді Шевченко використав свої, знані йому, спостереження про, як правило, рясне плодоношення груші, для порівняння з численними конфедератами, що обліпили дерева в лісі так, що з подиву в гайдамаків, коли їх вони на них побачили, вирвався вигук: «Ту їх достобіса!».

Можливо, порівнявши конфедератів із численними плодами груші, Шевченко хотів показати кмітливість і хоробрість гайдамаків, які легко справилися з такою кількістю своїх ворогів, і, як результат цього, «Найшли льохи, скарб забрали, У ляхів кишені Потрусили, та й потягли Карати мерзенних У Лисянку».

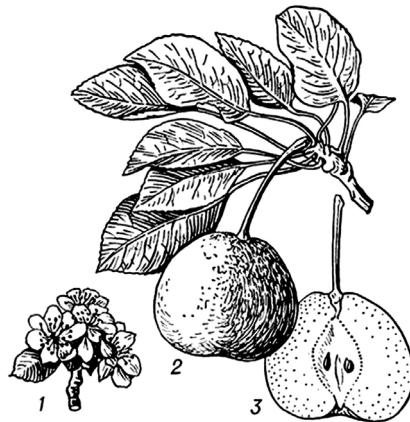
Не можемо не відзначити, розглядаючи вживання Шевченком у своїх творах фітоніму груша, й ще такий використовуваний ним художній засіб як фразеологізми, причому такі, у словесній структурі яких присутня рослинна лексика. Вони, маючи своїми першоджерелами народні приказки, стали органічними

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

складовими Шевченкової поетичної мови, сприяють зростанню художньої сили його поезії¹. Прикладом таких фразеологізмів приказкового характеру з наявністю в ньому слова груша у значенні плода рослини груша є фразеологізм, ужитий Шевченком у творі «Москалева криниця» (перша редакція), зокрема, в епізоді оповіді про чутку, що Катрусю, дочку бідної вдови, дружину Максима, яка після того, як люди запалили їхню хату, «з москалями Десь помандрувала», нібито «стрижену В Умані водили По улицях – украла щось... Потім утопилась». Оповідач, не будучи впевненим у реальному підґрунті такої чутки, резюмує: «А може то така правда, Як на вербі груші», тобто не що інше, як неправда.

Як видно з викладеного вище, Шевченко вжив назву груша лише в чотирьох своїх творах, однак створений ним на її основі художній образ у всіх із них відзначається різною семантикою та ідейно-смісловим звучанням. Семантичні відмінності лексеми груша, думаємо, не є випадковим. Як ми уже згадували, це плодове дерево, яке, як правило, кожного року за певного за ним догляду, рясно родить смачні плоди-груші, належить до широко культивованих по всій Україні і є найважливішим після яблуні фруктовим деревом. Звідси й велика в народі до неї прихильність і пошана, що відбилася розмаїттям жанрів у фольклорній творчості.

Мал. 91. Груша звичайна: 1 – суцвіття; 2 – плід; 3 – плід у розрізі²

Такої уваги ще з глибини віків удостоїлася серед українців груша звичайна (*Pyrus communis*) – один із трьох видів роду груша (*Pyrus*) з родини трояндові (*Rosaceae*), поширених на території України³. Двома іншими видами є груша

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

² Груша звичайна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vseslova.com.ua/word/груша-28115u.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 338.

маслинколиста (*P. eleagnifolia*), що дико росте в Криму, та груша уссурійська (*P. ussuriensis*), яка відома в культурі. Безсумнівно, Шевченко, уживаючи у творах назву груша, мав на увазі саме грушу звичайну.

З ботанічної точки зору груша звичайна – це достатньо високе дерево, що досягає заввишки до 30 м. Листки в нього довгастояйцевидні з короткою витягнутою і загостреною верхівкою, а квітки білі або блідо-рожеві, зібрані в щитковидні суцвіття. Цвіте в квітні–травні, утворює грушовидні або округлі плоди (мал. 91).

Будучи широко культивованою, груша звичайна росте також у дикому стані в природних, властивих їй екології, умовах – у світлих листяних лісах, по чагарниках і на узліссях¹. Славиться груша звичайна не тільки своїми смачними і корисними плодами, але й цінною деревиною, яка знаходить широке застосування в деревообробній промисловості.

ПЛАТАН

У флорі України види роду платан (*Platanus*) із родини платанові (*Platanaceae*) представлені трьома, зрідка культивованими, видами, серед яких платан західний (*P. occidentalis*), платан східний (*P. orientalis*) та платан кленолистий (*P. acerifolia*)². Усі вони є високими (до 30 м і більше) однодомними деревами з черговими, пальчатолопатевими, довгочерешковими листками, які на зиму опадають, і одностатевими (тичинковими і маточковими) квітками, зібраними в кулясті головки, що по одній чи по декілька звисають на довгих квітконосах (мал. 92). Цвітуть дерева усіх видів пізно весною впродовж травня місяця³.

Тарас Шевченко лише в одному творі – невеликому вірші «Колись-то ще, во время оно...» і лише один раз ужив родову назву цього дерева. Йдеться в ньому про українську дійсність, яка боліла поетові, але про яку він не міг висловитися відкритим текстом і тому скористався при написанні цього твору комбінованим тропом алегоричної сатири, в якому зобразив російського царя-реформатора Олександра II в образі римського царя-реформатора Нуми Помпілія, який правив у 715–672 рр. до н. е.⁴

Характерно, що Шевченко в цій поезії вжив назву *платан* в її прямому номінативному значенні. Поет зображає римського царя, який утомлений від писання законів, вирішив прогулятися, відпочити й, набравшись сил, додумати, як би то скувати на римлян кайдани. Більше того, він заходився ще й плести з лози каблучку – «На шию б то». І ось тут: «Коли погляне, У холодочку під платаном

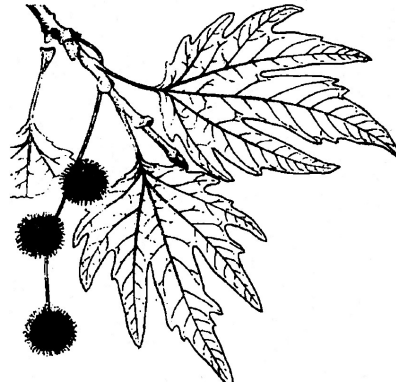
¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 351.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 317.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 344.

⁴ Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 325.

Дівча заквітчанеє спить...». Дівча це було незвичайне, а весталка – жриця богині домашнього вогнища Вести у Римі, яка давала обітницю довічної безшлюбності й цнотливості і мусила підтримувати священний вогонь у храмі богині¹. Була вона при цьому дивною, божественною краси, перед якою не могли зрівнятися навіть дріади – за грецькою міфологією німфи, що були покровительками дерев, а дружина царя від заздрості навіть повісилася².

Мал. 92. Платан східний (гілка з супліддями)³

На відміну від дружини, зовсім по-іншому веде себе «мудрий Нума». Краса дівчати, хоч і здивувала царя, та не похитнула його наміру скувати кайдани на римлян. Більше того, здивований цією дивною красою, він думає про те, який би то у додаток до ним задуманих кайданів, ще скувати ретязь, тобто ланцюг.

Ось так, скориставшись алегоричною сатирою, Шевченко малює образ царя Олександра II, який під впливом розвитку капіталістичних відносин у Росії, її поразки в Кримській війні й посиленням селянського руху змушений був провести низку реформ, у тому числі й селянську 1861 року⁴. Усі вони, як видно з вірша, були критично оцінені поетом. Як відзначає Г. А. Нудьга, Шевченко, вдаючись до ущипливої іронії, розвінчує міф про «тихенького, кроткого государя», доброта й лагідність якого розкриваються в «мудрих» помислах: як би то скувати нові кайдани на своїх підданих⁵.

¹ Весталка // Словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 341.

² Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 325.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 235, рис. 289.

⁴ Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 677.

⁵ Нудьга Г. А. «Колись то ще, во время оно» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 311.

Справді, обох царів, роз'єднаних часом у більш ніж 2000 років, об'єднує спільне для них заняття: як цар Помпілій, проводячи реформи, не забував кувати для римлян кайдани та ще й плести каблучку на їх шию, так і російський цар-реформатор Олександр II не забував, oprіч іншого, також про посилення національного гніту українського народу. Адже вже після смерті Тараса Шевченка за його вказівками було видано розпорядження царського уряду, що прозване Валуєвським циркуляром, про заборону друкування книг українською мовою. Це за його урядування побачив світ у 1876 році ним підписаний в м. Емсі (Німеччина) т. зв. Емський акт про заборону ввозити в Україну з-за кордону книжки, надруковані українською мовою, влаштовувати театральні вистави українською мовою, друкувати українські переклади з іноземних мов¹.

Таким чином, внаслідок прочитання й осмислення Шевченкового вірша «Колись-то ще, во время оно», з причиненого ужиттям в ньому поетом назви дерева платан, до слова, вжитого ним у звичайнісінькому номінативному значенні, у нас, українців, зароджуються болісні й глибоко осудні асоціації з приводу низки антиукраїнських дій російського царизму.

СМОКВНИЦЯ, ФІГА

Синонімічні назви *смоківниця* і *фіга* є українськими науковими назвами роду рослин, що мають науковий відповідник латинською мовою назву *Ficus*. У народі в окремих теренах України перша з цих наукових назв уживається в скороченому варіанті як *смоква*, а друга не зазнала трансформації й уживається в її первинному звучанні². Тарасові Шевченку, очевидно, було відомо про рівнозначність обох цих народних назв, оскільки в декількох своїх творах він уживав їх по-різному: в одних із них, зокрема, в поемі «Марія» ним було вжито назву *смоква*, тоді як в поемах «Наймичка» і «Великий льох», навпаки, назву *фіга*. Йому, очевидно, також було відомо, що в народному вжитку кожна з цих назв має два означення, перше з яких означає саму рослину, а друге – плоди цієї рослини.

Перш ніж перейти до розгляду особливостей уживання Шевченком у своїх творах назв *смоква* і *фіга*, коротко зупинимось на викладі їх ботанічних ознак. Рід рослин під науковою назвою *смоківниця*, або *фіга*, у флорі України представлений лише одним видом аж із трьома синонімічними назвами – *смоківниця* звичайна, *фіга* звичайна та *інжир*, які є відповідниками латинської видової назви *Ficus carica*. Належить цей вид до родини шовковицеві (*Moraceae*)³.

¹ Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 684..

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 187.

³ Там само.

Смоківниця звичайна – це загалом невелике, заввишки 7–10 м, дерево з серцевидними, розчленованими на 3–5 лопатей листками, яке розводять у Криму та подекуди й у ботанічних садах¹ (мал. 93).

Квітки в неї дрібні, зібрані в суцвіття, які за вражаючою своєю формою і будовою можуть бути віднесеними до категорії чудес у світі рослин.

Мал. 93. Смоківниця звичайна:
1 – суцвіття в розрізі; 2 – гілка з супліддями²

Називають їх симоніями. Вони мають вигляд великої порожнистої всередині ягоди кулясто-грушовидної форми, на стінках якої розташовуються одноставі квітки, які можна побачити лише розламавши суцвіття. Ті з суцвіть, всередині яких розташовуються жіночі довгостовпчикові квітки, після їх запилення і запліднення розвиваються у великі соковиті супліддя, які називають інжиром, винною ягодою, або фігою.

Заради цих соковитих, винятково смачних, поживних і цінних суплідь смоківницю звичайну дуже давно ввели в культуру, історія якої нараховує не менше 2000 років³.

Тарас Шевченко використав назву цієї деревної рослини лише в трьох своїх творах, причому по одному разу в кожному з них і до того ж у неоднакових її семантичних звучаннях. Так, у поемі «Марія» вжито назву смоква в значенні назви рослини, тоді як у двох інших поемах – «Великий льох» і «Наймичка», поет скористався іншою назвою, зокрема, синонімом першої, а саме: фіга в розумінні плодів цієї рослини.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 205.

² Смоківниця звичайна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Vseslova.com.ua/word/інжир-40696u. (частина малюнка).

³ Жизнь растений: В 6-ти т. / Гл. ред. Ал. А. Федоров. Т. 5. Ч. 1. Цветковые растения / Под ред. акад. АН СССР А. Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1980. – С. 268–271.

Характерно, що в усіх трьох зазначених творах назви смоква і фіга вжиті в їх прямому номінативному значенні. Так, у поемі «Марія» Шевченко вплітає фітонім смоква в поетичну тканину твору в змальованому ним епізоді, в якому глибоко розкривається сутність материнства Марії, її безмежну любов до свого сина, яка виявляється уже на чисто побутово-психологічному рівні з турботою про нього, її єдиного: «Й вона заплаче, ідучи У яр по воду до криниці, Тихесенько. І принесе води пригожої і вмие утомлені стопи святисе, І пити дасть, і отрясе, Одує прах з його хітона, Зашиє дірочку та знову Під смокву піде. І сидить, І дивиться, о всесвятая! Як син той скорбний спочиває». Така проста житейська турбота Марії про свого сина, як відзначає Ф. Ващук¹, набувають високого смислу, підкреслюють духовну спорідненість сина й матері.

Характерно, й на цьому хочеться наголосити, що ці материнські турботи, як це видно зі змісту твору, не є одноактними, одноразовими, а частими, бо, здійснивши їх, Марія «знову Під смокву піде». Лексема «знову» саме вказує про постійну турботу Марії щодо свого сина, здійснивши яку, вона йде під смокву, яку обрала місцем свого перепочинку. Під густою кроною цього дерева Марія, спочиваючи, відновлює свої сили, щоб знову й знову виконувати свій материнський обов'язок.

Віддамо належне поету за те, й на цьому теж хотілося б наголосити, відмітивши його добрі ботанічні пізнання про смокву, що її, а не будь-яку іншу деревну рослину, він органічно пов'язав із сюжетом твору, з географічним регіоном, на теренах якого відбуваються описувані в поемі події, з природою цього середземноморського краю, який є батьківщиною цієї своєрідної за біологією та корисними властивостями рослини.

Щодо другої назви смокви як рослини, якою є уже відома нам фіга, то Шевченко вжив її в значенні назви плодів цієї рослини у творах «Великий льох» і «Наймичка». Подаються вони в цих творах як смачні ласощі, якими старші обдаровують своїх діточок. Так, у містерії «Великий льох», одна з трьох ворон, що летіли через Суботів і «сіли На похиленому хресті На старій церкві», розказує двом іншим про ті часи, коли вона ще була людиною, то народилася в цій місцевості, тут і виростала, з дітьми гуляла й навіть із самим Юрусем-гетьманенком у піжмурки грали. Звичайно, за таку гарну поведінку дівчинки не могла обійти її увагою гетьманша, яка «... було, вийде Та й кликне в будинок, Онде клуня. А там мені І фіг і родзинок – Всього мені понадає І на руках носить...».

Аналогічну картину бачимо й в поемі «Наймичка», в якій зображено повернення з чумакування Марка, який везе й дружині Катерині, й батькові, й наймиці дорогі подарунки, «А діточкам черевички, Фіг та винограду...».

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 216.

На загал відзначимо, що Шевченко, вживши лише в трьох своїх творах назви-синоніми (смоква, фіга) смоківниці звичайної, зумів їх логічно й образно вплести в поетичну тканину цих творів, опираючись на знання їх ботанічних характеристик, зокрема, ареалогії, та корисних для людини властивостей.

ЧЕРЕШНЯ

Назва цієї деревної рослини, подібно як і назви інших плодових дерев, що достатньо широко культивуються в Україні, в поетичній творчості Тараса Шевченка представлена доволі скромно. Вона вжита ним лише в трьох творах – поемах «Катерина» і «Мар'яна-черниця» та у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю...» й при цьому тільки в кожному з них по одному разу.

Як і назви груші та вишні, назва *черешня* вживається поетом у двох відмінних між собою значеннях. Так, у поемі «Катерина» її вжито в значенні назви рослини, тобто черешні як дерева, тоді як у двох інших творах – у значенні плодів цього дерева.

Варто відзначити також, що в обох поемах – «Катерині» та «Мар'яні-черниці» Шевченко вжив цю назву в її прямому номінативному значенні, тоді як у вірші «Бувало, в неволі...» він увів її до складу простого порівняння. Цікаво також, що в поемі «Катерина» поет використав назву черешня в поєднанні з назвою вишня, щоб підкреслити фенологічний стан цих дерев – фазу активного розвитку їх зелених молодих листків, яка настає після фази цвітіння, в час якої дерева перебувають ще в безлистому стані. Відквітувавши й рясно покривши свої крони молодою листвою, дерева цих видів виразно виділяються серед інших дерев садочка, про що й наголошується у творі: «Зеленіють по садочку черешні та вишні».

Акцентуючи увагу на цьому стані вегетації обох цих дерев, Шевченко прагне показати, що пора їх зеленолистоного буяння не є випадковою для дівчини Катерини, а їй добре знайома, бо не раз у такий весняний час вона приходила до садочку, гуляла в ньому й ось тепер також «Як і перше виходила, Катерина вийшла», однак поводить вона в ньому зовсім не так, як раніше: «Вийшла, та вже не співає, Як перше співала, Як москаля молодого В вишник дожидала».

Стосовно наступних двох творів, то як уже нами згадувалося, слово черешня Шевченко вжив у значенні плодів черешні, тобто так, як і в народі – дерево черешня і плоди, що воно утворює називаються однаково. У цьому переконаємося, перечитуючи в творі «Мар'яна-черниця» змальований поетом епізод, як: «У неділю на вигоні Дівчата гуляли, Жартували з парубками, Деякі співали», а зустрівши кобзаря з хлопчиком, що прибув до них, звертаються до нього з проханням щось для них заграти, обіцяючи за це відповідну плату: «Діду, серце, голубчику, заграй яку-небудь. Я шага дам». – «Я – черешень». «Всього, чого треба, – Всього дамо... Одпочинеш, А ми потанцюєм...».

Відзначимо, що в описаному Шевченком епізоді вжите ним слово черешня виступає не тільки у значенні плодів дерева черешні, але й як предмет винаго-

роди кобзареві за виконане прохання дівчатам заграти на кобзі, щоб вони могли потанцювати. Причиною цьому є, звичайно, особливості будови плодів черешні, які за науковою термінологією називаються кістянками. Їхній оплодень складається з трьох шарів: внутрішнього здерев'янілого у вигляді кісточки, в якій знаходиться насінина, середнього – соковитого та верхнього у вигляді тонкої плівки. У сортових черешнях соковитий оплодень відзначається високими смаковими та корисними властивостями, привабливим темно-червоним або чорним забарвленням, унаслідок чого плоди черешні нерідко використовуються як засіб винагородити чи вгощання.

Однак, зауважимо, не тільки для цього. Привабливість зовнішнього вигляду плодів черешень, поступовість набуття в процесі дозрівання своєї соковитості і гарного забарвлення давно привернули увагу людей, які стали порівнювати з ними молодих дівчат, що вступають у пору своєї зрілості та дівування. Очевидно, про такі порівняння було відомо Тарасу Шевченкові, який скористався одним із них, уживши його в творі «Буває, в неволі іноді згадаю...». Ужив його в зменшувально-пестливій формі до слова черешня в розповіді козака, що приснився поету, в якій йдеться про те, що діялося в Україні, коли «Ляхи прийшли до нас війною». А діялося те, дізнаємося далі з козакової розповіді, що всі піднялися на боротьбу проти ворога на захист рідної землі.

Сам козак, хоч «стар був, немощен», зробив багатий внесок задля перемоги над ворогом, що видно з його слів: «... Послав З табун я коней до обозу, Гармату, гаківниць два вози, Пшона, пшениці, що придбав, Я всю мізерію оддав Моїй Україні-небозі... І трьох синів своїх. – Нехай, – Я думав, грішний, – перед Богом Нехай хоть часточка убога За мене піде, за наш край, За церков Божію, за люде...».

Із тяжким душевним батьківським болем продовжує козак свою розповідь поету. Чому з боєм, дізнаємося згодом. Після того, як віддав козак на боротьбу з ворогом і табун коней, і військову зброю, й продукти харчування і навіть трьох синів своїх, лишився він лише з Данилом, своїм чурою та з Прісею, дочечкою своєю. Вражає, з якою теплою козак розповідає про неї: «Воно ще тільки виростало, Ще тільки-тільки наливалось, Мов та черешенька!..».

Та після цих слів у козака раптово змінюється тональність розповіді, переходячи на сумні роздуми: «За тяжкий, мабуть, гріх великий Не дав мені святий Владика Очей нарадувати старих Моїм дитятком!..». Тяжкі роздуми козаки над своєю долею ґрунтувалися на гіркій дійсності. Ляхи познущалися над його дочечкою. «Вони, ксьондзи, мою дитину З собою в хату завели, Замкнулись п'янії...». Та помста за Прісію була страшною й справедливою: «Не встануть, прокляті, оп'ять Дітей козачих мордувать, Усі до одного згоріли! І Прісія бідная моя Згоріла з клятими!».

Використання Шевченком зменшувально-пестливої форми слова «черешенька» дозволило йому змалювати образ українського козака, з властивими

йому глибокими патріотичними почуттями, що втілюються в конкретні дії в часи ворожої небезпеки, наділеного ніжною батьківською любов'ю до своєї рідної дитини, яку пестливо називає не інакше, ніж дочечка, і порівнює її не інакше як із черешенькою, й водночас готового до страшної помсти над тими, хто зазіхає на його рідну землю, плондруючи її, на його народ і на його рідню, знущаючись нелюдськи над ними.

Як підсумок розглянутих особливостей художнього образу черешні, створеного Шевченком у поетичних творах, доповнимо його ще кількома характерними ботанічними ознаками. Найперше вкажемо, що черешня – це рідна сестра вишні звичайної та ще двох інших видів вишень, що ростуть в Україні. Як і вони, так і черешня, про що ми вже згадували вище, належать до одного роду, українська наукова назва якого вишня, а латинська *Cerasus*. Однак, якщо інші види вишень у своїх видових двослівних назвах українською мовою зберігають назву роду, то черешня має однослівну самостійну назву, проте її латинська наукова назва є все-таки двослівною й звучить як *Cerasus avium*.

Мал. 94. Черешня:

1 – пагін з квітками; 2 – вегетативний пагін; 3 – плоди кістянки¹

Наголосимо також, що не тільки за назвою відрізняється черешня від інших видів роду вишня. Як окремий вид цього роду, відрізняється черешня ще й за сукупністю морфологічних ознак та біологічних властивостей, серед яких назовемо лише найголовніші з них (мал. 94). Зокрема, дерева черешні є значно потужніші за масою і висотою від інших видів вишень, яка сягає у них до 10 метрів. Листки у них мають цілісні пластинки, злегка пухнасті знизу. Квітки на квітконіжках без зелених листочків. Віночок вільнопелюстковий, кожна з п'яти

¹ Черешня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article121890.html>.

пелюсток до 12 мм завдовжки. Цвіте черешня у квітні–травні, утворюючи після цвітіння з квіток кулясті плоди кістянки темно-червоного забарвлення¹.

Окрім широкої культури в багатьох сортах, черешня росте на значних теренах України в її широколистяних лісах та на узліссях². Плоди відзначаються гарними смаковими та поживними властивостями, а деревина знаходить значне застосування в деревообробній промисловості.

Яблуня

Розглядаючи фітообраз *яблуні* в поетичній творчості Тараса Шевченка, не можна позбавитися почуття подиву, яке виникає від розуміння того, що, незважаючи на її прадавнє культивування в Україні, чільне місце серед інших культурних плодкових дерев, багатовікову селекцію, внаслідок якої виведено сотні й сотні сортів із високою урожайністю плодів, із властивими їм різноманітними смаковими, поживними та іншими корисними властивостями, велику популярність та пошанівок у народі, різнобарв'я в українських міфології та фольклорі, пов'язаних з нею повір'їв, замовлянь, колядок, щедрівок та пісень, сприймання її як символу плодючості, кохання й віддання нареченої за коханого³, ця деревна рослина чомусь, однак, за окремими винятками, не стала предметом творчих зацікавлень поета, не привернула до себе його зіркового погляду та прискіпливої уваги.

Цікаво, що в свій час у такому ключі висловлювався В. М. Русанівський, який вказував, що в Шевченковій поезії немає назв низки квіткових трав'яних рослин, поширених і добре знаних у народі, серед яких нагідки, чорнобривці та інші⁴. Очевидно, на це в поета були якісь причини.

Стосовно назви яблуні, то вжив її Шевченко лише у творі «Подражаніє Едуарду Сові» й тільки один раз. Написаний із виразними народнопісними рисами, цей твір хоча й відображає настрій самотності поета й бажання його одружитися⁵, все-таки, думаємо, за своїм змістом він відзначається виразним оптимізмом, сподіванням на щасливе сімейне життя. Щоб таким для нього воно стало, щоб щось нагадувало про подію одруження, щоб зробити особливо приємний подарунок дружині, поет вирішив, як це традиційно прийнято в Україні, посадити біля майбутньої власної хати садочок із фруктових дерев. Про твердий намір здійснити своє бажання говорять такі рядки його вірша: «Посажу коло хатини На спомин дружині І яблуньку і грушеньку, На спомин єдиній!».

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 388.

² Там само. – С. 389.

³ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 139.

⁴ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

⁵ «Подражаніє Едуарду Сові» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 118–119.

Як бачимо з цих рядків поета, з якою лагідністю і любов'ю, використовуючи зменшувально-пестливу форму, ним названо ці фруктові дерева, які буде посаджено у садочку. І немає тут нічого дивного. Бо сад біля української хати – це ще й естетика взаємин української родини з навколишньою природою, це морально-духовна атмосфера на обійсті, це здоровий і приємний відпочинок під деревами з любов'ю посадженого саду.

Назви яблунька, а з нею й грушенька вжиті в цьому творі Шевченком із виразно символічним значенням на згадку дружині й на згадку про їхнє одруження: « – Тоді, серце, як бралися, Сі дерева садив я... Щасливий я!».

Немає сумніву, що посаджена Шевченком яблунька – це яблуня домашня (*Malus domestica*) з родини трояндові (*Rosaceae*), яка серед семи видів цього роду в Україні з найдавніших часів є найбільш широко культивованою деревною рослиною. Про масштаби культури яблуні домашньої на наших теренах і результати її багатовікової селекції засвідчує велика кількість виведених сортів, які нараховують понад 200 найменувань¹.

Цікаво, що сади, в яких вирощували дерева яблуні, відомі на теренах України вже за 5 століть до нашої ери. Створювали ці сади в пониззі Дніпра стародавні мешканці – Геродотові «скіфи-орачі» і «скіфи-хлібороби». У часи Київської Русі яблуню культивували в монастирських садах ще десь з XI століття².

Мал. 95. Яблуня домашня:

1 – квітучий пагінь; 2 – плоди: зовнішній вигляд і на поздовжньому розрізі³

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 267–268.

² Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 287.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 241, рис. 114 (частина рисунка).

Дерева яблуні досягають заввишки 8–10 м і впродовж життя формують потужну крону з міцними розлогими гілками. Листки пагонів крони достатньо великі (5–12 см завдовжки), широко- або довгастояйцевидні, зарубчасто-пилчасті, а їх черешки вкриті коротким опушенням.

Квітки з білими або рожевими пелюстками, зібрані в прості малоквіткові парасольковидні суцвіття, 4–5 см у діаметрі. Після завершення цвітіння квіток, із кожної з них розвивається плід під назвою яблуко, яке знаходиться на короткій плодоніжці, а його розміри перевищують 3 см в діаметрі¹ (мал. 95).

Належить він до несправжніх плодів, оскільки в його утворенні, крім зав'язі маточки квітки, бере участь також її квітколоже, яке в процесі формування плода розростається. Завдяки цим плодам та їхнім різноманітним корисним властивостям яблуня стала провідною плодовою культурою, яка має важливе значення в житті людини й всього нашого суспільства.

7.2. Чагарники (кущі)

Рослини цієї життєвої форми в поетичній творчості Тараса Шевченка представлені п'ятьма назвами, а саме: верболіз, зіновать, калина, терен і виноград. За способом життя, окрім культивованого винограду, всі решта з названих чагарників є дикорослими й адаптовані до життя в різних екологічних умовах природних оселищ на території України. Зважаючи на цю особливість умов життя цих рослин, розгляд їх у контексті вживання в поетичних творах Тараса Шевченка розглянемо окремими групами – окультурених та дикорослих чагарників.

7.2.1. Чагарники дикорослі

ВЕРБОЛІЗ

Наукова видова назва *верболіз* є синонімом видової назви *верба п'ятитичинкова*. У науковій ботанічній літературі, як, наприклад, в словниках², визначниках³ і підручниках⁴ друга із цих рівнозначних за своєю семантикою назв традиційно вважається пріоритетною й пишеться завжди перед назвою верболіз. Вона, як бачимо, є двослівною, тоді як назва верболіз, навпаки, – однослівна, однак, незважаючи на це, обидві вони є відповідниками двослівної наукової латинської назви *Salix pentandra* з родини вербові (*Salicaceae*).

¹ Визначник рослин України, Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 351–352.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 360.

³ Визначник рослин України, Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 189.

⁴ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 249.

Оскільки Тарас Шевченко тільки в одному зі своїх творів, зокрема, «Тече вода з-під явора», вжив другу назву цього виду, тобто верболіз, у подальшому ми також будемо послуговуватися нею для її розгляду в контексті цього твору. Однак спочатку стисло з'ясуємо, що являє собою верболіз за його ботанічною характеристикою.

Як уже знаємо, за життєвою формою верболіз належить до чагарників, або кущів, у яких надземна сфера утворена з багатьох невисоких (до 5 м) дерев'янистих скелетних пагонів, що називають осями, з'єднаних між собою своїми нижніми приземними або підземними частинами. Лише зрідка верболіз може набувати іншої життєвої форми, що відбувається за умови розвитку в нього з самого початку онтогенезу не системи скелетних осей, а головного стовбура, який зберігається впродовж усього життя рослини. Набувши такого габітусу, верболіз стає деревом, правда, невисоким, дещо більше 5 м заввишки.

Як у стані кушової життєвої форми, так і в стані дерева у верболізу розвиваються однотипні, властиві виду, яйцевидно-ланцетні, довгозагострені, шкірясті з блискучою верхньою поверхнею листки. Хоча за кількістю тичинок у квітках цей вид ще називають вербою п'ятитичинковою, насправді їх у них може бути й більше, ніж п'ять, чисельно збільшуючись навіть до 12. Подібно як і в інших видів верб, у верболізу квітки зібрані в суцвітті сережки – довгі, товсті, циліндричні, що, розвиваючись пізно, довго не опадають, залишаючись зимувати на гілках (мал. 96).

Мал. 96. Верболіз, або верба п'ятитичинкова (гілка з сережками)¹

За екологією верболіз є вологолюбною рослиною, яка росте на болотах, торфовищах, воглих луках, у вологих лісах і по берегах рік² (мал. 97). У цих же

¹ Верболіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zillya.in.ua/wp-content/uploads/2015/06/verba_piatytychynkova.jpg

² Визначник рослин України, Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 189.

оселищах ростуть також і деякі інші види кущових верб із гнучкими пагонами, які в народі називають лозами. Тарас Шевченко, що гідне подиву, закріпив таке сусідство цих кущів і ті умови, в яких вони спільно ростуть, об'єктивно відобразивши це природне явище у своїй поезії «Тече вода з-під явора». Ми вже згадували раніше, що це єдиний його твір, де вжито назву верболозу разом із назвою лози. Цей факт цікавий ще й тим, що в інших творах, яких нараховується більше десяти і в яких уживається назва лози, в жодному з них не згадується назва верболозу.

У вірші «Тече вода з-під явора», який композиційно складається з трьох лірично-елегійних строф¹, фітообраз верболозу разом із лозами завершують пейзажно-описовий малюнок, відтворений поетом у першій строфі вірша. Ужито в ній назву цього виду в її прямому номінативному значенні як одного з характерних компонентів прибережної рослинності з участю лоз, самотнього явора, з-під якого витікає вода «яром на долину» та червоної калини, що «пишається над водою».

Мал. 97. Зарості верболозу²

Однак, увівши в поетичну тканину вірша образ верболозу в асоціативному поєднанні з образом лоз, Шевченко показав їх не тільки як характерні компоненти такого екологічно зумовленого пейзажу, але й також як компоненти, що своїми габітуальними формами і чисельністю своїх особин визначають фізіономічний стан пейзажу. Самотній явір, що молодіє та калина, що пишається, є

¹ «Тече вода з-під явора» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 266.

² Зарості верболозу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Верба_п'ятитичинкова

лише фрагментарними елементами пейзажу, але завдяки тому, що «... кругом їх верболози й лози зеленіють», вони всі разом утворюють гармонійно цілісний пейзажний малюнок, віртуальне споглядання якого налаштовує на емоційно-захоплююче сприйняття краси природи, яке частково переходить у злегка елегійне відчуття від розуміння того, що видиво це не тільки чудове й захоплююче, але й змінне та минуше.

ЗІНОВАТЬ

В українській флорі рід *зіновать* (*Chamaecytisus*) із родини бобові (*Fabaceae*) є достатньо чисельним і нараховує 18 видів¹. Усі вони за життєвою формою є чагарниками, або кущами, з трійчастими листками та головчастими або китицевидними суцвіттями, утвореними, залежно від виду, з різної кількості неправильних квіток, віночок яких за формою метеликоподібний, однак відмінний за забарвленням – від білого, блідо-рожевого до різних відтінків жовтого кольорів² (мал. 98).

Мал. 98. Рокитник руський: 1 – квітуча гілочка; 2 – квітка³

Відмінними між собою є види зіноваті також за висотою, яка коливається в них від 15–30 до 50–60 см, а в окремих видів, наприклад, зіноваті дніпровської (*C. borysthenicus*) доходить до 120 і навіть до 180 см у зіноваті руської (*C. ruthenicus*)⁴.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 120–121.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395–397.

³ Флора УРСР. Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 335, рис. 67 (частина рисунка).

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395–397.

Окрім назви зіновать, рід цей має також рівнозначну другу назву *рокитник*. У ботанічній літературі у випадку одночасного вживання обох назв пріоритетність кожної з них залежала від друкованого видання: в одних з них перевага надавалася назві рокитник¹, яка, очевидно, була запозичена від російської назви «ракитник», в інших – назві зіновать, серед яких для прикладу назовемо «Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури»² та «Визначник рослин України»³.

Тарас Шевченко, можна думати, користувався назвою зіновать, бо саме її вжив, правда, лише один раз у вірші «Во Іудеї во дні они». Проте знав він і російську назву цієї рослини. Більше того, не тільки знав, але й розпізнавав її серед інших рослин в умовах природних оселищ.

Додамо до цього ще й те, що розпізнаючи цю рослину в природі, він дуже довго зберігав у пам'яті її образ. До такого висновку доходимо, посилаючись на повість «Капитанша», яка написана російською мовою весною 1855 року в Новопетровському укріпленні⁴, в якій ужито назву «ракитник». У цій повісті Шевченко описує свою, другу за порядком, подорож в Україну після закінчення Академії мистецтв у Петербурзі, однак не весь її шлях, а тільки той відтинок, що починається від Москви (з неї він виїхав у кінці березня 1845 року) і пролягає далі через Тулу, Орел, Кроми та інші міста.

Про рокитник поет згадує в описі своєї подорожі від міста Кроми, до якого він у фургоні, запряженому кіньми, що управлялися візником Єрмолаєм, прибув уночі й досвітку виїхав у дальшу дорогу. Їдучи, він заснув і, прокинувшись, коли сонце вже було високо, запитав у візника: «Чи ще далеко до заїжджого двору?». У відповідь почув: «—А вот спустимся за горку, там будет и постоялый двор».

Почувши таку відповідь від візника, Шевченко вирішив самому в цьому переконатися, для чого оглянув навколишню місцевість. Свої враження від того, що він побачив, виклав у повісті такими словами: «Я посмотрел вокруг, думал, что и в самом деле где-нибудь увижу хоть маленькую горку, – ничего не бывало: равнина, однообразная равнина, перерезанная черною полосой почтовой дороги, утыканной кое-где ракитником и пестрыми столбами, именуемыми верстами. Незавидный, правду сказать, пейзаж»⁵.

¹ Флора УРСР. Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 330.

² Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 255.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395–397.

⁴ Кодацька Л. Ф. «Капитанша» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 276–277.

⁵ Шевченко Тарас. Капитанша // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 424.

Наведені вище рядки, в яких автор повісті докладно виклав свої враження про пейзаж російської рівнини, її бідну рослинність із де-не-де помітними кущиками «ракітника», цікаві для нас тим, що вони стосуються його подорожі в Україну в 1845 році й засвідчують вкотре про притаманну йому чудову пам'ять, яка надовго зберегла візуальний образ рослин рокітника, адже написані ці рядки в далекому Новопетровському укріпленні в 1855 році, тобто десять років тому після здійсненої ним подорожі на батьківщину.

Описуючи в повісті свою подорож по одноманітній російській рівнині, долаючи по ній одну за другою верстви, Шевченко з Єрмолаєм добралися непомітно до самої Есмані – першої станції на українській землі, що адміністративно належала до тодішньої Чернігівської губернії. Опинившись серед рідних просторів, поет був вражений і зачарований навколишньою українською природою, що так раптово відкрилася перед ним, і яка різко контрастувала з тим одноманітним довкіллям, уякому він до того перебував і яке споглядав впродовж усього часу своєї подорожі.

«Не успеешь переехать границу Орловской губернии, – пише Шевченко, – как декорация переменялась. Вместо ракітника по сторонам дороги красуются высокие развесистые вербы. В первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломою крытые, с дымарями, а не серые бревенчатые избы. Костюм, язык, физиономия – совершенно все другое. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати верст. В продолжение одного часа вы уже чувствуете себя как будто в другой атмосфере. По крайней мере я всегда себя так чувствовал, сколько раз я ни проезжал этой дорогой»¹.

Те, що приїхавши в рідні краї, Шевченко побачив замість «ракітника» розлогі верби, аж ніяк не означає, що цю кущову рослину він бачив лише на теренах російських губерній, проїжджаючи по їхніх дорогах. Ми вже згадували вище, що з 18 видів роду зіновать, або рокітник, є серед них низка таких, що поширені по всій або майже по всій Україні, й Шевченко, звичайно, не міг їх не бачити. Це зіновать австрійська (*C. austriacus*), що росте на схилах, узліссях, у чагарниках переважно в Лісостепу й на півночі Степу, це зіновать дніпровська (*C. bogysthenicus*), що поселяється на річкових пісках здебільшого в районах Лівобережжя Лісостепу і Степу, це й зіновать руська (*C. ruthenicus*), оселищами якої є степові та кам'янисті схили².

Знаючи тепер, що Шевченкові була відома рослина зіновать, або рокітник, повернемося тепер до вірша «Во Іудеї во дні они» й спробуємо з'ясувати, в якому саме значенні в поетичній тканині цього твору ним було вжито її назву.

¹ Шевченко Тарас. Капітанша // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 424.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 395–397.

Найперше відзначимо, що цей поетичний твір написаний на основі євангельської легенди й являє собою гостру антимонархічну сатиру¹. Він, на думку Ф. Ващука, є одним із групи творів, у яких сатира на самодержавство досягає своєї вершини. Об'єктами сатири цих творів, серед яких «Подражаніє Іезекиїлю», «Осія. Глава XIV», «Молитва», «Саул» та інші є або російські царі, або правителі минулого, імена яких стали прозивними для деспотів. Сам факт вибору для сатиричного зображення іудейського царя Ірода, як відзначає в подальшому Ф. Ващук, засвідчує прагнення Шевченка до типізації самодержців різних епох, різкого засудження їх антигуманних і антисоціальних дій та вчинків. І саме в такому гостро викривальному ключі зображено поетом вчинок іудейського царя Ірода, який він учинив у стані безперервної пиятики («І п'яний Ірод знову п'є»). Перебуваючи в такому стані, Ірод і гадки не мав, що «... не в самім Назареті, А у якомусь у вертепі Марія сина привела, І в Віфлієм з малим пішла...».

Звичайно, цареві про цю подію доповідь «почтар з Віфлієма», але для нас цікавим є те, в який спосіб здійсниться це повідомлення – прямим текстом чи якимось інакше. Шевченко для опису цього епізоду вибирає другий варіант, вдаючись до передачі повідомлення цареві у формі алегорії. Для цього він використовує не один, а аж три фітообрази – зіноваті, куколю й будяка в значенні бур'янів, що ростуть на пшеничному полі й виражають собою не що інше, як «кляте плем'я Давидове». Про це в художній формі виразно передають такі рядки поетового вірша: «Біжить почтар із Віфлієма І каже: – Царю! Так і так! Зіновать, кукіль і будяк Росте в пшениці! Кляте плем'я Давидове у нас зійшло! Зотни, поки не піднялось!».

Що вчинить п'яний Ірод після такого повідомлення усім відомо. За євангельською версією, він наказав повбивати у Віфліємі та по цілій окрузі цього міста всіх маленьких хлопчиків, бо був стривожений пророцтвом про народження в цьому місті майбутнього «царя юдейського»².

Використання Шевченком у цьому вірші фітообразу зіноваті в поєднанні ще з двома іншими представниками рослинного світу, як нам здається, не є випадковим. Адже вжиття в тексті повідомлення цареві в алегоричній формі назви лише однієї рослини як бур'яну в пшениці не було б досягнуто асоціативного зображення реальної картини її масових сходів як клятого племені Давидового.

Поет це добре розумів і тому вдався до збільшення числа представників із шкідливими властивостями бур'янової флори на пшеничному полі до трьох –

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь.. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 226–227.

² Примітки / Шевченко Т. Г. Кобзар. Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 323.

отруйних зіноваті¹ й куколю² та колючого будяка, що дозволило відтворити в уяві навіть п'яного Ірода в повному обсязі те, що сталося і тому викликало в нього стан тривоги за майбутнє своє царювання.

Разом із тим залишається загадкою те, на якій підставі та з яких міркувань Шевченко об'єднав три різні за екологічними особливостями і життєвою формою представників рослинного світу в одну групу сеgetальних рослин, тобто бур'янів, які ростуть у посівах сільськогосподарських культур. Адже з ботанічної точки зору таке об'єднання виглядає штучним і не узгоджується з їх природою. Так, зіновать – це кущ і, як усі кущі, є багаторічною рослиною, тому в посіві пшениці, яка є однорічною рослиною, рости не може, бо щорічно після жнив поле переорюється і підготовляється для посіву наступного року інших культур.

Щодо куколю, то для нього життя серед рослин пшениці – це його стихія. Кукіль – типовий сеgetальний однорічний бур'ян, що засмічує посіви ярих та озимих культур. Його життєвий цикл розвитку практично синхронізувався зі циклом розвитку цих культур, унаслідок чого він успішно існує разом з ними в однорідних для них умовах екологічного середовища. Отже, вжиття Шевченком назви куколю в складі трьох бур'янів серед посівів пшениці є цілком доречним і відповідає природі цієї рослини.

Щодо назви будяка в складі трьох бур'янів, наведених поетом у цьому вірші, то, як нам здається, його представництво серед них є до певної міри умовним, оскільки не всі види будяків, наприклад, української флори є бур'янами, а ті, що належать до них є бур'янами не сеgetальними, що засмічують посіви сільськогосподарських культур, а рудеральними, які ростуть по засмічених місцях, біля жител, уздовж доріг тощо. Очевидно, в Шевченка були якісь свої мотиви включити будяк у число трьох бур'янів пшеничного поля на юдейській землі.

Можна припустити, про що ми вже висловлювалися вище, що таким мотивом в поета було бажання створити такий збірний алегоричний образ клятого племені Давидового (у розумінні поштаря з Віфлієма) шляхом поєднання фітообразів трьох рослин з отруйними і шкідливими властивостями – зіноваті, куколю та будяка, які зійшли, як бур'ян на пшеничному полі, тобто в царстві п'яного царя Ірода. Усвідомлення Іродом цього небезпечного за своєю суттю для нього образу та пов'язаних із ним надто загрозливих наслідків щодо свого подальшого царювання, призвело до того, що він, як всевладний монарх, із метою забезпечення непорушності монаршої влади видає нелюдський указ про позбавлення життя малолітніх дітей у Віфліємі та в його окрузі.

¹ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 874.

² Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 387.

КАЛИНА

Слово *калина* для кожного справжнього українця – рідне й водночас величне слово. Величне хоча б тим, що з цим словом асоціюється українська ідентичність, національна ідея, український менталітет, українська духовність і загалом Батьківщина української нації. Адже не з нічого виникло й живе в народі нашому таке чудове й змістовно глибоке прислів'я: «Без верби й калини нема України».

Тож, розглядаючи світ рослин у поезії Великого Українця Тараса Шевченка, переконуємося в тому, що саме в такому його значенні поет уживав це незвичайне слово. Не просто вживав, а вживав його найбільшу кількість разів у порівнянні зі словами-назвами інших представників рослинного світу. В усіх поетичних творах Шевченка слово *калина* вжито аж 40 разів. Досить відчутно, хоч не так різко, як інші назви рослин, поступаються перед калиною верба й тополя, які разом належать до трійки найбільш уживаних назв рослин у всіх поетичних творах Тараса Шевченка (табл. 2).

Так, назва *верба* порівняно з назвою *калина* вживається у творах поета на 10 позицій менше, тобто 30 разів, а назва *тополя* менше лише на 8 позицій. Варто відмітити ще одну особливість порівнюваних назв цих трьох рослин. Вона полягає в тому, що, поступаючись перед калиною за кількістю вживань її назви у всіх поетичних творах Шевченка, *верба* й *тополя* помітно випереджають свою «суперницю» за кількістю творів, у яких їх ужито. Так, якщо назва *калина* вжита в 16-ти поетових творах, то назва *тополя* – в 17-ти, а назва *верба* аж у 21-му творі (табл. 2).

Звичайно, наведені кількісні значення стосовно вживань назви *калина* в Шевченкових поезіях відображають лише одну, проте важливу рису цього фітообразу, за якою скривається цілий спектр його форм, символів, уособлень, порівнянь та інших засобів образної мови. Кількісні показники цього образу – узагальнене вираження народного міфологічного його сприйняття й творення, опоетизованого й оспіваного в усній народній творчості, яка створила фундамент для розвою різних жанрів професійної поетичної, літературної та мистецької творчості.

З огляду на це, виникає цілком доречне запитання стосовно того, завдяки яким ознакам та особливостям свого зовнішнього вигляду в природному краєвиді ця рослина полонила уяву небайдужих до краси навколишнього світу людей, збагатила своїм образом їх духовний світ, викликала приплив у них романтичних емоцій та багатство ліричних устремлінь. Очевидно, що це може бути як цілий розмаїтості ознак і властивостей, притаманних образу *калини*, так і одній-двом ознакам із цього розмаю, що найбільше вирізняються під час споглядання цього образу, є його особливо визначальними серед багатьох інших ознак. Такими фундаментальними ознаками, безперечно, є дві – квітки й плоди *калини*.

Уживаючи назву *калини* у своїх творах, Шевченко, безсумнівно, мав на увазі *калину* звичайну (*Viburnum opulus*) з родини жимолостеві (*Caprifoliaceae*), яка

розповсюджена майже по всій території України в її лісах, по чагарниках, по берегах річок і на луках¹. Звичними є кущі калини біля людських жител у сільській місцевості та в містах.

У теплу весняну пору травня, а навіть і літню пору червня кущі калини, що досягають заввишки до 4 м, рясно прикрашають себе білими квітками, що зібрані в пласку парасолькоподібну негусту волоть. Певної привабливості їй надає розмаїття її квіток: серединні з дзвоникovidними віночками є дрібнішими, а крайові з пласким колесovidним віночком – значно більші (до 2,5 см в діаметрі) від внутрішніх² (мал. 99). Такої будови й парасольковидної форми суцвіття з білих квіток яскраво виділяються на фоні темнуватозелених, три-, п'ятилопатевих, зісподу рясно опушених, великозубчастих листків, які утворені на пагонах декількох добре розгалужених скелетних осей куща калини, створюючи вражаюче видово, яке не може залишити байдужим того, хто вперше його побачив.

Мал. 99. Калина звичайна: а – гілка з суцвіттям; б – плоди³

Вдруге чарує калина своїм видовом людей вже в осінню пору, коли впродовж літа з плідних квіток її парасольковидних суцвіть утворилися червоні, овальні за формою, плоди кістянки, які в народі образно називають ягодами, хоч такими, як тепер знаємо, вони не є і бути не можуть.

Усіяні густо такими парасольками червоних «ягід» кущі калини надовго милують око людини, навіть і пізньої осені та навіть і в зимову пору, коли вони вже давно скинули з себе пожовтіле та почервоніле осіннє листяне вбрання.

Заворожуючи людей своєю красою практично в усі пори року, калина, що цілком природно, не могла не спонукати їх наблизити до себе таку дивну красу,

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 634.

² Флора УРСР. Т. X. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 258–260.

³ Калина звичайна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/particle011298.html>

що вони й робили, пересаджуючи її куші з властивих для неї природних оселищ – лісів та їх узлісь на свої обійстя, поблизу хат чи господарських будівель. Неабияку роль у наближенні дикорослої калини до місць життя людини відіграли також і її корисні властивості – харчові, вітамінні, медодайні, лікувальні та інші, якими напрочуд вона багата.

Завдяки такому розмаїттю корисних властивостей, калина стала невід’ємним компонентом українських поселень, вона увійшла в духовний світ її людей, сприяла збагаченню усталених їхніх звичаїв, традицій, міфології, пісенної і загалом усної народної творчості. Фітообраз цієї рослини наяву і в уяві людей особливий. Він зі звичного предметного сприйняття має підстави бути віднесеним до виділюваної Г. Доброльожею категорії тих рослинних образів, які набули певної інтелектуально осмисленої сутності, завдяки якій стали особливо виразними образами-концептами історико-культурної свідомості українського народу. Вони, ці концепти й калина зокрема, є тісно пов’язаними з багатющою усною народною творчістю, з народними звичаями і традиціями, що підтримують історичну спадковість і зміцнюють етносвідомість народу¹.

Справді, образ калини в українському фольклорі багатогранно символічний. Калина – це символ дівочтва, краси та кохання, духовного життя жінки²; – це символ України, родинного благополуччя та достатку, любові до Батьківщини, рідної землі, батьківської хати; – це незліченне пісенне багатство³.

Згідно з висловлюванням Миколи Костомарова, яке він подає у відомій праці «Історичне значення південно-руської народної пісенної творчості» і яке цитує А. Кондратюк⁴, калина – це символ жіночності в найширшому розумінні. Все духовне життя жінки – її дівочість, невинність, кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття – все знаходить відображення в пісні. Калина постає в уяві здатною чути, бачити, думати й говорити». Водночас калина, схилена над водою, нагадує смуток і журбу⁵.

У контексті викладеного відзначимо, що таким же багатогранним і глибоко символічним постає образ калини й у численних поезіях Тараса Шевченка. Як наголошує Галина Доброльожа, для творчості Шевченка характерним є те, що кожен, ужитий ним у поезії рослинний образ є символом, що «тісно пов’язаний з народною творчістю і є наслідком творчого сприйняття та переосмислення

¹ Доброльожа Г. Мовне сприйняття рослинного світу у творчості Тараса Шевченка та в поліській фразеології: лінгвокультурологічний аспект // Волинь-Житомирщина, – 2010, вип. 21. – С. 232

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 433.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 14–31.

⁴ Там само. – С. 18–19.

⁵ Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – С. 229.

фольклору»¹. Докладний аналіз особливостей уживання Тарасом Шевченком у своїх поетичних творах рослинного образу калини в контексті архетипів його художнього стилю здійснили Н. В. Слухай та Ю. Л. Мосенкіс². За їхнім визначенням, архетип – «це, відповідно до сучасних уявлень, найбільш фундаментальні загальнолюдські міфологічні мотиви, предковічні схеми уявлень, що залягають у підґрунті будь-яких художніх структур»³. Відносять вони образ цієї рослини до предметних архетипів, які походять від універсального символу, яким є «Світове дерево». Навколо цього символу, як вони стверджують, формується весь світ міфопоетичного буття.

Образ калини, як і образи багатьох інших деревних рослин, створені Шевченком у поетичних творах, є одним із варіантів цього універсального символу в міфопоетичному світі українців загалом і в творчості поета зокрема. Міфологема «калина» в міфопоетичному універсумі Шевченка посідає одне з центральних місць серед світу рослин, які були предметом його творчих зацікавлень. Ця міфологема відзначається як найбільшою активністю в словесній тканині творів (40 разів уживань), так і глибокою етнічною символічністю.

Далі ці автори, аналізуючи спектр етнічно глибоко закорінених значень міфологеми «калина», відзначають насамперед значення «Українська етнопросторова міфопоетична константа», обґрунтовуючи це підтвердженням такими поетовими рядками: «І соловейко на калині // То затихав, то щebetав // І все то, все то в Україні» [«Сон» («Гори мої високіі...»)].

Наступною, другою, особливістю цієї міфологеми, на думку цих авторів, є її орієнтованість на людину, найперше на дівчину, жінку. При цьому вона може бути: а) як «форма, в яку перевтілюється душа дівчини в результаті метаморфози: «Тоді неси мою душу // Туди, де мій милий; // Червоною калиною // Постав на могилі» [«Думка» («Вітре буйний...»)]; б) може виступати у значенні «рослина», яку саджають на могилі рідних – дівчини або матері: «Посадили... в головах у дівчини // Червону калину» («Причинна»); в) як «психологічний асоціатив» у значенні свідка драматичних подій у житті дівчини: «Не журиться Катерина... / Стане собі під калину, // Заспіває *Гриця*. // Виспіває, вимовляє, // Аж калина плаче» («Катерина»). Окрім цього, міфологема «калина» у творчості Шевченка – це й «символ дівчини», який, як вказують згадувані вище автори, «легко виводиться з порівняльно-символічних паралелей: «Тече вода з-під явора, // Яром на долину, // Пишається над водою // Червона калина» («Тече вода з-під явора»).

¹ Добролюбова Г. Мовне сприйняття рослинного світу у творчості Тараса Шевченка та в поліській фразеології: лінгвокультурологічний аспект // Волинь-Житомирщина, – 2010, вип.. 21. – С. 234.

² Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Вид. дім А+С, 2006. – С. 43–49.

³ Там само. – С. 43.

Додамо, що цими авторами виділяється ще й третя особливість міфологеми «калина», що виражається й у в низці інших міфологем зі світу рослин («тополя», «верба», «дуб», «ясен» та інші), у її високій частотності значення як «явище світу живої, одухотвореної природи». Для прикладу наводиться значення міфологеми «верба»: «Мій!..» Аж верби нагинались // Слухать твою мову» («Гайдамаки»). Як бачимо, анімо-аніматичність цього образу живої природи знаходить свій вияв у його персоніфікації з властивими йому «розумними» діями, що не позбавлені певної емоційності та життєвої колоритності.

У такій же мірі в коло персоніфікованих фітообразів своїх поетичних творів Шевченко вводить і калину, однак дії цього одухотвореного образу відбуваються у сфері переважно сумної, тужливої і меланхолійної тональності. Поет наділяє його благородними людськими рисами глибокого співчуття до чужого горя, причому співчуття не прихованого, не затаєного в собі, а проявленого зовні відповідною у таких ситуаціях психоемоційною реакцією, якою є людський плач. Коли Катерина, героїня однойменної поеми Тараса Шевченка, вдаючи, що не журиться тим, що недобра слава про неї на все село стала, насправді «В миється сльозою, Візьме відра, опівночі Піде за водою, Щоб вороги не бачили; Прийде до криниці, Стане собі під калину, Заспіває *Гриця*, Виспіває вимовляє, Аж калина плаче».

Зауважимо, що такий вияв особистого горя дівчини, яка довірилася коханому москалеві й надіялася, що стане московкою, коли він повернеться з походу в Туреччину, властивий образу калини не тільки в поемі «Катерина». Майже таку ж ситуацію в емоційній поведінці персоніфікованої калини змальовано поетом у творі «Чого ти ходиш на могилу?». Не могла не заплакати калина, дізнавшись про страждання самотньої дівчини, яка ходила «три літа на могилу» свого коханого, хоч мати наполегливо їй говорила: «Чого ти плачеш, ідучи, Чому не спиши уночі, Моя голубко сизокрила?». А у відповідь: « – Так, мамо, так. – І знов ходила, А мати плакала, ждучи».

Щоб експресивніше відтворити взаємодію дівчини й калини, Шевченко вдається до використання заперечного психологічного паралелізму: «Не сон-трава Вночі процвітає, То дівчина з калиною Плаче, розмовляє: – Широкая, високая, Калино моя...». У цій розмові, а фактично в щирому і благальному монолозі-зверненні дівчини до калини як до живої істоти, до своєї подруги, вона просить: «Повий мою головоньку, Росою умий І вітами широкими Од сонця закрый. Вранці найдуть мене люде, Мене осміють, Широкії твої віти Діти обірвуть». Співчутлива до горя дівчини калина виконала її прохання, яке, як виявилось, було останнім у житті дівчини, що завершилось на могилі коханого: «Рано-вранці на калині Пташка щебетала, Під калиною дівчина Спала, не вставала. Утомилось молодець, Навіки спочило...».

Співчутливою до людей, за що в них вона викликала до себе любов, зображена Шевченком калина також у вірші «Ой люлі, люлі, моя дитино». Героїня цього вірша мати, відчуваючи якусь свою тяжку провину перед сином, звертається

до нього з проханням не прощення, а, навпаки, про синівський осуд її вчинку. Причому просить вона, щоб не тата, а саме її і тільки її він проклинав: «Сину мій, сину, не клени тата, Не пом'яни. Мене, прокляту, я твоя мати, Мене клени». Цікаво, що перебуваючи в стані такого афекту, вона все-таки турбується про долю свого сина, прохаючи його, коли її не стане, то щоб не йшов він між людей, бо ті, знаючи про вчинок його матері, напевно, не виявлять до нього своєї прихильності. І тому вона радить сину: «Іди ти в гай, Гай не питає й бачить не буде, Там і гуляй».

У зв'язку з цією порадою матері сину напрошується запитання: «Чому вона радить йому йти в гай?». І тут напрошується можлива відповідь: «Щоб заховатися синові серед дерев, які ні про що не питають у нього, не питають про те, що для матері є болючими спогадами». Однак насправді не це було головним у пораді матері сину. Для неї продовжує бути важливою турбота про долю сина, коли її не стане. Хто його прихистить? Де він знайде надійний притулок? А таким притулком для нього, на переконання матері, є не стільки гай, як у гаї її давнішня подруга – калина, яку вона любила, яка, в чому вона впевнена, стане надійною опікункою її сина. Тому вона радить йому: «Найдеш у гаї тую калину, То й пригорнись, Бо я любила, моя дитино, Її колись».

Варто відзначити, що, персоніфікуючи образ калини у своїх поетичних творах, Тарас Шевченко зображав його не тільки в стані експресивних мінорних почуттів, але й в окремих із них вона перебуває в піднесеному, мажорному настрої. А як же не перебувати в такому настрої, коли нею усвідомлена її краса, від якої не можеш не запишатися собою та яка є небайдужою для дерев-сусідів, що, наприклад, явір від неї став молодіти? Поет так передає словесними рядками вияв гарного настрою калини: «Пишається над водою Червона калина, Пишається калинонька, явор молодіє» («Тече вода з-під явора»). У такому ж радісному настрої зображено поетом образ калини й у творі «Над Дніпровою сагою». У ньому калина разом з іншими деревними й кущовими рослинами, що ростуть поруч із нею, порівнюються з веселими молоденькими дівчаточками з гаю, які «в'ються – гнуться та співають», виходжаючи з нього.

Ужиття Шевченком пестливої форми для порівняння калини та інших рослин не з «дівчатами», а з «дівчаточками», тобто фактично ще з маленькими дітьми, знаходить свій вияв також у творі «Зацвіла в долині», в якому ця форма хоч і не має свого чіткого формального вираження, однак за змістом є близькою до вислову «дівчина-дитина», з яким вона порівнюється.

Загалом із словом «дитина», як уважає Г. В. Микитів, Шевченко в порівняннях з образом людини пов'язував благородні риси характеру, високі моральні якості, а в зіставленні з дітьми – чистоту й непорочність почуттів¹. Причому

¹ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 1–4.

поет у такому зіставленні використовує в усій його повноті художній засіб психологічного паралелізму, внаслідок чого створюється цілісна, взаємопов'язана картина піднесеності, радості, оптимізму в природі: «Зацвіла в долині Червона калина, Ніби засміялась Дівчина-дитина».

За допомогою цього ж засобу подібна природна картина відтворена поетом і в інших творах, однак об'єктом першого плану з зображенням життя природи виступає не калина, а соловейко на її гілці, який то «защєбече», то «випливає» свій спів. Другий план цього паралелізму – це козаченько, що, співаючи, ходить або закоханий козак, що виглядає дівчину. Причому в цих природних образах Шевченко поєднав аж три засоби образної мови – порівняння, обставинні римовані словосполучення та уособлення, правда, тим разом не калини, а соловейка. Як нам здається, ці судження випливають із прочитання таких рядків поета: «Защєбече соловейко В лузі на калині, Заспівач козаченько, Ходя по долині» («Тополя») та «На калині, над водою Так і випливає, Неначе зна, що дівчину Козак виглядає» («Гайдамаки»).

Відзначимо також, що образ калини шляхом застосування тропу порівняння Шевченко використав як засіб живописання героїні балади «Утоплена», зокрема, її портретної характеристики, яка змальована ним у таких поетичних рядках: «Як калина при долині Вранці під росою, Так Ганнуся червоніла, Милася сльозою». До такого художнього засобу, як вважає Ф. Ващук¹, поет удавався у своїх творах неодноразово, уподібнюючи їхніх героїв і героїнь здебільшого з життєвими формами рослин, зокрема, з деревами або з їх квітками чи плодами, з властивою їм образною спорідненістю з фольклором. Прикметна особливість таких порівнянь, на думку цитованого автора, полягала в символічному осмисленні поетом людських долі, становища героїв його творів, наданні їхньому викладу більшого емоційного насичення.

Не менш цікавою особливістю Шевченкових порівнянь із словом калина є вживання в них епітета *червоний*. Як відзначає В. С. Ващенко, в поетових творах цей епітет, що ґрунтується на назві кольору, є найбільш уживаним (46 разів), а в сполученні зі словом калина («червона калина») його ужито 10 разів². Проте маємо виняток у творі «Титарівна», коли епітет «червоний» ужито не в сполученні «червона калина», а в порівнянні цих слів, яке є двочленным, що загалом характерно для більшості порівнянь у системі художньо-образних засобів поета³. Таке порівняння вжите Шевченком у цьому творі в дуже стислій, але достатньо виразній характеристиці козака, що після тривалої відсутності аж на «четвертий

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 255.

² Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – С. 77.

³ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 253.

год» появився в селі: «Завзятий, У синій шапці, у жупані, В червоних, як калина, штанях Навприсядки вліта козак...».

Як бачимо, в цьому порівнянні епітет червоний, що є прикметником, і знаходиться на першому плані в структурі порівняння, порівнюється із словом другого плану – калина, яке є іменником. Із семантикою цього слова асоціюється, як відомо, не тільки рослина, але й її плоди, та ще й колір цих плодів. Саме останнє значення й використав Шевченко, щоб підкреслити колір штанів козака: не просто червоний, а червоний, як калина, тобто як колір її плодів, підкреслюючи тим самим позитивну символічність цього слова загалом.

Однак червоний, як калина, колір штанів козака має у творі не тільки пряме номінативне значення, а ще й конкретизоване соціально символічне. До такого висновку доходимо після ознайомлення з ґрунтовним аналізом портретного мистецтва в поезії Тараса Шевченка, здійсненого Ф. Ващуком¹. На його думку, нерідко в портретній характеристиці героїв Шевченкових творів відповідної соціальної символічності набувають також деталі їхнього вбрання, як-от: сіра свита – це ознака бідності, жупан, навпаки, – ознака достатку й заможності. Це добре видно, як відзначає автор аналізу, на прикладі поеми «Титарівна», у якій описано сільську подію, коли під час танців у неділю багата й гордовита титарівна при людях насміялася над бідним парубком Микитою, відмовивши йому в танці, бо він у сірій свиті.

Як відомо зі сюжету твору, ображений парубок, а він, за Шевченком, – «Найкращий хлопець, та байстрик, Байстрик собі, та ще й убогий», вирішив про себе: «Буде тобі, титарівно! Заплачеш, небого, За ті сміхи!..». Не стало Микити у селі: «В далеку дорогу Пішов собі...». І ось аж на четвертий рік появився в селі Микита, але вже козаком і в коштовному одязі: «У синій шапці, у жупані, В червоних, як калина, штанях». Поет, як бачимо, вжив тут епітет «червоний» з наголосом на його соціальному значенні, щоб підкреслити, на противагу колишній деталі одягу козака – «сірій свиті», коштовність його червоних штанів. Однак, як гадаємо, поетові, напевно, здалося, що епітет «червоний» не дуже виразно підкреслює коштовність цієї деталі одягу Микити, й тому він вирішив підсилити його значення до вищого рівня значущості, уподібнивши червоний колір до кольору плодів калини, що символізують достаток і життєву силу.

Символізм рослинних образів Шевченка загалом і калини зокрема тісно пов'язаний з народною символікою, багатогранно представленою в усній народній творчості. Калина в ній, як це нам уже відомо, не тільки образ-символ молодій дівчині, її дівування, романтичного кохання, вірної подруги, якій зв'язуються власні переживання, але це ще й образ з іншим символічним значенням, що виражає смуток, тугу та горе за втраченою близькою людиною. Будучи

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С.266–275.

посадженою кущем на могилі такої людини, калина стає як зримим символом вічної пам'яті про неї, яка невидимими узами єднає на нашій землі людей двох різних світів.

Добре знаючи поминальні традиції нашого народу, Шевченко засобами образної мови відтворив їх у низці своїх поетичних творів. Уже в першому з них, зокрема, в баладі «Причинна», якою починається «Кобзар», поет змальовує трагічне кохання силоміць розлучених дівчини та козака, що призвело до їх загибелі. До честі громади, поховала вона нещасних закоханих по закону, ще й «Насипали край дороги Дві могили в житі». Та не тільки насипали ці могили, але й «Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину».

В інших двох творах, зокрема, в баладі «Чого ти ходиш на могилу» та у вірші «Ой три шляхи широкії», образ калини поет змальовує теж, як символ смутку. У першому з цих творів у стані глибоко психоемоційного переживання зображено заручену дівчину, що втратила назавжди свого коханого. Вони не тільки знов і знов ходять на його могилу, але вирішила посадити на ній кущ калини не тільки, як зрима нагадування про свого коханого, але й позначити місце сподіваної віртуальної з ним зустрічі

Щоб передати стан дівчини, її намір посадити калину на могилі милого, Шевченко застосовує широко вживаний фольклорний пісенний засіб – заперечний паралелізм, унаслідок чого досягається створення цілісної картини двох різних, але взаємопов'язаних процесів, що синхронно відбуваються на могилі в обіймах ночі: «Не сон-трава на могилі Вночі процвітає. То дівчина заручена Калину сажая». Вона надіється, що коли посаджена калина прийметься, то станеться те, у що вона дуже вірить: «– Може, пташкою прилине Милий з того світа. Зов'ю йому кубелечко І сама прилину, І будемо щебетати З милим на калині. Будем плакати, щебетати, Тихо розмовляти, Будем вкупочці уранці На той світ літати».

Змалювавши подібну нічну картину, поет значно розширив сутність символіки калини як традиційно надмогильної рослини. Для обнятої горем зарученої дівчини калина стає для неї уособленням щирої подруги, з якою можна розділити це горе, спільно поплакати, пощебетати й тихо порозмовляти, від чого настає полегшення на душі.

Огорнена смутком заручена дівчина змальована поетом також у вірші «Ой три шляхи широкії». Однак у ньому причиною її смутку виявляється є туга за милим, який, будучи найменшим серед трьох братів, покинув її і подався разом із ними з України на чужину. На пам'ять про коханого, з надією на його щасливе повернення, дівчина посадила калину, та вона не прийнялася, зів'яла. Не здійснилася, отже, надія дівчини, не могла вона знести своєї самотності, глибокої зажури, внаслідок чого сталося непоправне: «А дівчину заручену Кладуть в домовину».

Тема туги дівчини за своїм коханим, який перебуває в чужому краї і про долю якого їй нічого невідомо, розкривається також у поезії «Думка» («Вітре

буйний, вітре буйний!). Із щирим проханням і великими сподіваннями звертається вона до буйного вітру, щоб розшукав її милого, дізнався: «Де він ходить, що він робить». Дівчина впевнена, що вітер про це має знати, адже, вважає вона, звертаючись до нього: «Ти з ним розмовляєш».

Не можемо не наголосити, що в цьому творі, як і в низці інших, Шевченко створив образ української дівчини, вірність якої своєму милomu досягає найвищих морально-чуттєвих значень. Вона готова навіть до здійснення жертвовного вчинку, дізнавшись про трагічну долю коханого. Більше того, не задумуючись, вона готова перетворитися на квітку, на калину та рости й цвісти на могилі коханого, турбуватися про нього, створити йому затишок і забезпечити вічний спокій.

Звертаючись до вітру, дівчина говорить: «Коли ж загинув чорнобривий, То й я погибаю. Тоді неси мою душу Туди, де мій милий, Червоною калиною Поставай на могилі. Буде легше в чужім полі Сироті лежати. Буде над ним його мила Квіткою стояти. І квіткою, й калиною Цвісти над ним буду, Щоб не пекло чуже сонце, Не топтали люде».

Однак калина як надмогильна рослина, що добре видно з поетичних творів Тараса Шевченка, висаджувалася не тільки на могилах закоханих парубка й дівчини, не тільки заручена дівчина саджала її на могилі коханого, не тільки сама дівчина перетворювалася на калину, щоб рости на могилі милого. Ці твори засвідчують, що висаджування калини на могилах було чи не загальноприйнятним поминальним ритуалом в українському народі. Один із таких епізодів відтворений поетом у поемі «Катерина», в якому розповідається про матір, яка разом з батьком, осуджуючи дочку Катерину за здійснений нею морально неприйнятний для людей села вчинок («Поки слава на все село Недобрая стала»), просять її покинути їх («Іди ж, шукай У Москві свекрухи») і більше не вертайся додому «з далекого краю».

Не легко батькам, які вже в літах, а особливо матері, залишатися без опіки єдиної дочки. Бідкається бідна: «А хто ж мою головоньку Без тебе сховає? Хто заплаче надо мною, Як рідна дитина? Хто посадить на могилі Червону калину?».

Розглянувши вживання Шевченком назви калина у складі різних видів тропів – порівняння, уособлення, символу тощо, наголосимо також на тому, що цю назву в низці інших творів він уживав і в її прямому номінативному значенні, головним чином, у пейзажних замальовках або для відображення певних дій, що їх вчиняють герої чи героїні відповідних творів, перебуваючи біля кущів цієї рослини чи в їх середині поміж облиствлених і розгалужених гілок. Яскравим підтвердженням цьому є вірш «На вічну пам'ять Котляревському», в поетичних рядках якого саме в такому значенні вжито назву калина, при цьому не один раз чи двічі, а повторено її в них аж 7 разів. Ось як звучать такі рядки вірша, що так багато декоровані цією чудовою назвою: «Сонце гріє, вітер віє З поля на долину, Над водою гне з вербою Червону калину, На калині одиноке Гніздечко гойдає»; або ще такі рядки: «Отож гляну та згадаю: Було, як смеркає, Защебече

на калині – Ніхто не минає, Чи багатий, кого доля, Як мати дитину, Убирає, доглядає, Не мине калину...»; й на останок до цієї цитації не можемо не навести ще два рядки, що передають так експресивно ідилію неживої і живої природи під покровом української ночі: «Засне долина. На калині І соловейко задріма».

Та не завжди під покровом ночі в Шевченкових віршах все навкруг перебуває в стані сонного спокою. Є ночі, одну з яких поет зобразив в описаному ним пейзажному образку в творі «Сон» («Гори мої високії»), коли все земне й неземне перебуває в активному русі, а особливо серед нього виділяється голосним, ритмічним співом соловейко на улюбленій ним калині, в чому переконуємося, читаючи ось ці віршовані рядки: «І темний гайок зелененький, І чорнобривка молоденька, І місяць з зорями сіяв, І соловейко на калині, То затихав, то щебетав, Святого Бога вихваляв».

Ужито Шевченком образ калини в прямому номінативному значенні також і в іншому пейзажному образку у творі «Над Дніпровою сагою», правда, вже без соловейка, але в товаристві з іншими кущами та деревами: «Над Дніпровою сагою Стоїть явор меж лозою, Меж лозою з ялиною, З червоною калиною».

Дуже незвичним, як нам здається, є використання Шевченком образу калини як основного компонента природного середовища, біля якого відбувається фінальна сцена контрастних людських стосунків, виражених у діях пари осіб протилежної статі: для однієї пари вони мають трагічне завершення, для другої, навпаки, життєствердне. Трагічний фінал властивий для стосунків, що склалися між багатою титарівною і найкращим на селі парубком Микитою, хоч і байстриюком, змальованими Шевченком у творі «Титарівна».

Героїня твору, яка насміялася колись над Микитою, у відповідь на що бідний, але гордий парубок подався з села і лише на «четвертий год» повернувся назад до нього, але вже багатим і в коштовному вбранні, тепер сама почала ходити до Микити в садочок та йому «не день, не два», як панові, стала догоджати. Доходила до того, що згодом змушена була задуматися: «Як їй діувати? Де їй дітись од сорома, Де їй заховатись?». І титарівна вибирає ганебний для матері спосіб, завдяки якому сподівається скрити від людей сором за свій вчинок: «Раз у вечері зимою У одній свитині Іде боса титарівна І несе дитину, То підійде до криниці, То знову одступає. А з калини, мов гадина, Байстриюк виглядає! Положила на цямрину Титарівна сина Та й побігла... А Микита Виліз із калини Та й укинув у криницю, Неначе щеня те!».

Обрання Шевченком куща калини як свідка трагедії, що розігралася біля нього, і розташованої поруч криниці, а також як надійного сховку для Микити від титарівни, що забезпечував йому добре споглядання за тим, що вона чинила, напевно, не є випадковим, а закономірним, реальним відображенням компонентів обійстя багатьох сільських хат. На такому обійсті біля криниці, як правило, не міг рости кущ якоїсь іншої рослини, ніж червоної калини, за яким, якщо захотіти, можна надійно заховатися і звідси все навколо добре споглядати.

Однак, як згадувалося вже вище, кущ калини може бути не тільки свідком нелюдського вчинку ще недавно таємно закоханих Микити й титарівни, але й бажаним та улюбленим затишним місцем для молодят, охоплених почуттям романтичного кохання. Мистецьки чудово таке благородне, справжнє кохання змальовано Шевченком у вірші «Зацвіла в долині...». Зацвіла вона, червона калина, та так пишно, що буяння її цвіту породило в навколишній природі хвилю радості для всього живого, найперше для пташечки, яка так зраділа, що аж защебетала. За пташечкою зраділа дівчина, а за нею й козак молоденький. Вийшов він із зеленого гаю в долину, в яку гуляти вийшла також дівчина в білій свитині.

Поет стисло, але з великою любов'ю описує їх романтичну зустріч: козак молоденький її «Цілує, вітає, І йдуть по долині І йдучи співають. Як діточок двоє, Під тую калину Прийшли, посідали І поцілувались».

На тій оптимістичній ноті людських стосунків в особі двох закоханих молодих сердець завершимо розгляд образу калини, багатогранно змальованого Тарасом Шевченком у багатьох його творах у нероздільній єдності з духовним, пісенним та оповідним розмаїттям українського фольклору.

ТЕРЕН

Рослина, що носить назву *терен* у сучасній флорі України представлена трьома видами з родини трояндові (Rosaceae), зокрема, терном колючим (*Prunus spinosa*), терном молдавським (*P. moldavica*) і терном степовим (*P. stepposa*)¹, які давно є добре знаними й популярними в народі, особливо перший з них.

Важливими чинниками, які спричинилися до такої популярності цього виду серед українців, є, безперечно, особливості його екології, морфології гілок, фенології цвітіння, забарвлення і смаку плодів та їх практичного використання.

До зовнішніх виявів цих особливостей терну колючого, який за життєвою формою є розлогим кущем (іноді деревом) заввишки 1–4 м, слід віднести його приурочення до оселищ з бідними умовами існування – узлісь, чагарників, балок і ярів, трав'янистих і кам'янистих схилів у карпатських і прикарпатських районах, Західному Поліссі та Волинському Лісостепу, де він часто утворює густі зарості².

Характерними для нього є також наявність у кущовій структурі дуже колючих гілочок, рясне цвітіння у квітні–травні квіток із білими пелюстками, з яких до осені утворюються їстівні темно-сині плоди – кістянки з м'ясистим соковитим оплоднем, що має терпкий кисло-солодкий присмак (мал. 100).

Усі ці, на перший погляд, аж не так уже й цінні для людини особливості та ознаки терну, як не дивно, були з давніх-давен сприйняті усною народною

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 333.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 388.

творчістю, трансформувалися нею і зматеріалізувалися тематичним розмаїттям пісень, серед яких, як відзначає А. Кондратюк¹, пісні про кохання, солдатські, рекрутські, купальські, петрівчанські й навіть колядки, в яких із цим кущем асоціюються як радісні, так і сумні мотиви людських стосунків і людських долі. Останні, тобто сумні мотиви, зі здійсненого цим автором огляду творів пісенної народної творчості з наявністю в них лексеми терен, все ж є переважаючими й провідними. Більше того, терен, як вказує далі автор цього огляду, сприймається, як ознака запустіння, свідченням чому є, наприклад, образний вислів «Позаростали шляхи тернами». Із терном пов'язані також і такі поняття, як «терновий вінець» і «шлях, устелений терном». Загалом, на думку згаданого вище А. Кондратюка, за полісемантичності образу терну в народній творчості, він справді «почуття, настрої не однакові у нас викликає», оскільки «то він є символом суму, страждання, а то елегантний настрій створює...»².

Мал. 100. Терен колючий:

1 – гілка з плодами; 2 – квітка; 3 – плід кістянка (поздовжній переріз)³

Однак «символом суму, страждання», джерелом створення елегантного настрою терен є не тільки в народній поетичній та пісенній творчості. У такій же іпостасі образ цієї кущової рослини виступає й у поетичній творчості Тараса Шевченка, що засвідчує про її органічний зв'язок із творчістю рідного народу.

Слово *терен* як назву рослини Шевченко вжив у 9 своїх творах, причому по одному разу в кожному з них. Ужито його в усіх цих творах загалом у мінорному звучанні, однак із певними семантико-стилістичними відмінностями,

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 108–110.

² Там само. – С. 113.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 277, рис. 352 (частина рисунка).

які фіксуються, зокрема, в Словнику мови Шевченка¹. Згідно з цим виданням, слово *терен* уживається в Шевченковій поезії як у переносному значенні, так і як символ забуття, страждання, причому в двох варіантах: а) тернами (терном) заростати (порости), прорости і б) терном увінчати. Названі значення слова терен за частотою вживання у Шевченкових творах є нерівнозначними між собою. Певну перевагу серед них поет надавав значенню, що символізує забуття, виражене в різних за поєднанням слів і семантичними відтінками фразеологізмах, у яких воно асоціюється переважно зі словом *шляхи*. Наприклад, «шляхи биті Заросли тернами», «шляхи широкії Терном заростають», «Заросли шляхи тернами».

Фразеологізм «Заросли (позаростали) шляхи тернами», як відзначено в Словнику української мови², «неможливість піти, поїхати куди-небудь», оскільки слово *заростати* означає не що інше, як вкриватися якою-небудь рослинністю, що, власне, коли таке стається, й унеможливує виконання шляхом своєї прямої функції – бути засобом сполучення, пересування тощо між населеними пунктами чи іншими об'єктами. Вперше подібний фразеологізм із наявністю в його складі назви *терен* Шевченко вжив у поезії «Думка» («Тече вода в синє море...»), використавши його як фінальний акорд, яким стверджувалося, що шукання козаком долі на чужині, за морем є марною затією та ще й безповоротною. Зрозумівши врешті-решт своє становище, бідолаха упав у розпач, бо побачив, що «журавлі летять собі додому ключами», а для нього немає туди вороття, бо «шляхи биті Заросли тернами».

Аналогічно цьому твору, проблему марного шукання долі за межами рідного краю розвиває Шевченко також у вірші «Ой три шляхи широкії...». Імпульсом для розроблення цієї проблеми, як відзначає Ф. Вашук³, був тяжкий душевний стан поета, що перебував як арештант у казематі «Третього відділу» в царській Росії і гостро відчував розлуку з отчим домом, коханою батьківщиною, невиразно, в трагічних рисах, уявляв своє найближче майбутнє.

У створеному ним у такому елегійному стані вірші, витриманому в народно-пісенному стилі, змальована нещасна доля трьох братів, які «на чужину з України ... розійшлися», покинувши стару матір, а ще кожен зокрема той жінку, той сестру, а той молоду дівчину. Не знайшовши омріяної долі, «Не вертаються три брати, По світу блукають», а тим часом «три шляхи широкії Терном заростають», символізуючи вічну розлуку з батьківщиною, втрату надії на повернення до рідного краю, до рідних та близьких людей.

¹ Словник мови Шевченка. В 2-х т. Т. 2. [Ред. колегія: д-р філол. наук В. С. Вашенко – відп. ред., та інші]. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 323.

² Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 85.

³ Вашук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 103.

Подібним символізмом наповнений фразеологізм «Заросли шляхи тернами» й в однойменному вірші, написаному Шевченком на засланні, на острові Косарал. В. Л. Смілянська та Н. П. Чамата¹, аналізуючи цей твір, розглядають його як медитативну елегію і вважають, що це «один із найтрагічніших за світовідчуттям віршів у Шевченковій поезії: настрої туги та розпачу панують у творі, практично не залишаючи місця жодній оптимістичній ноті». Розвиваючи далі цю думку, згадувані автори наголошують на одній із характерних особливостей цього вірша, який, будучи побудований як монолог – вилив почуттів ліричного героя – розпочинається народнописенним символічним образом зарослих тернами шляхів. На їх думку, символічний образ цього фразеологізму об'єктивує реальну подію для ліричного героя, яка проектується на душевно-фізичний стан автора твору, зумовлений його неволею, засланням, неможливістю повернення на батьківщину. Цей стан виразно передають перші рядки вірша: «Заросли шляхи тернами На тую країну, Мабуть, я її навіки, Навіки покинув. Мабуть, мені не вернутись ніколи додому?».

Однак із Шевченкових поезій дізнаємося, що заростати тернами можуть не тільки шляхи, але терном може порости, як виявляється, також і стежка, й навіть стежечка. Згідно зі Словником української мови², вжитий Шевченком фразеологізм «І стежечка, ..., Колючим терном поросла» семантично аналогічний вище наведеним фразеологізмам про шляхи, зарослі тернами, однак має він більш ємке значення. Так, подібно згаданим фразеологізмам, він теж означає «неможливо піти, поїхати куди-небудь», але він ще означає, що «уже ніхто більше не ходить, не їздить кудись». Подібне значення цей фразеологізм має тому, що слова *поростати*, *порости* означають «вкриватися по поверхні якою-небудь рослинністю». Отже, якщо стежка поросла терном, а це зарості-терняки, то цілком природно, що по такій стежці «уже більше ніхто не ходить, не їздить кудись»³.

Тарас Шевченко вжив цей фразеологізм у творі «Не кидай матері, казали...», який написаний ним, як і «Ой три шляхи широкії...», під час перебування в казематі в Петербурзі. Поет переймається долею своєї героїні, молодої сільської дівчини, яка знехтувала пересторогою людей, покинула матір, втекла від неї у панські палати, що спричинилося до того, що мати не знесла завданого рідною дочкою їй горя та й «умерла, плачучи». Як наслідок такого вчинку дівчини – повне запустіння отчого дому. Щоб показати весь трагізм виниклої життєвої події поет, на думку Ф. Ващука⁴, використав «засіб синхронної градації явищ природи і людських почуттів», завдяки чому він домігся шляхом персоналізації

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 77.

² Словник української мови. Т. VII. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 283.

³ Там само.

⁴ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 102–103.

предметів і психологізації обставин їх пластичної наочності, а жива одухотворена природа виявилася не байдужою до настроїв і почуттів людей. Що це саме так, яскраво засвідчують поетові рядки вірша: «І в гаї Ставочок чистий висихає, Де ти купалася колись. І гай сумує, похилився. У гаї пташка не співає – Й її з собою занесла, В яру криниця завалилась, Верба усохла, похилилась, І стежечка, де ти ходила, Колючим терном поросла».

Кидається у вічі, як ми думаємо, не випадкове закінчення опису поетом картини природи названим фразеологізмом. Атрибут *колючий*, на думку Олени Левченко¹, містить прототипне уявлення про терен, що створює образ нездоланної перешкоди, а, отже, неможливості здійснення певних дій, намірів і побажань. Очевидно, саме з цих міркувань Шевченко таким бачить фінал трагедії сільської дівчини, для якої немає вороття до колишнього життя з рідною матір'ю, немає для неї стежечки-доріжки в щасливе минуле.

Використання Шевченком у своїх творах словосполучення «терном зарости» чи «терном порости» не завжди входить до складу фразеологізмів, логічно асоціюючись у них з поняттями *шляхи*, *стежка* чи *стежечка*. У таких фразеологізмах, як це видно з поданого вище їх розгляду, це словосполучення надає цим мовним зворотам розповідно-ствердного характеру, як от: «шляхи биті заросли тернами», «шляхи широкії терном заростають» чи «стежечка колючим терном поросла».

Однак у поемі «Княжна» Шевченко вжив словосполучення «терном зарости (порости)» поза межами фразеологізмів, а в його прямому значенні, на високій ноті емоційного напруження для вираження свого побажання, що ґрунтується на ідейно-тематичному звучанні твору, пов'язаному, як зазначає Л. Ф. Хінкулов², із циклом творів про долю дівчини, занапащеної паном. За цим же автором, у поемі показано моральний занепад кріпосника, що гвалтує власну дочку, а й водночас на широкому побутовому матеріалі стверджується про цілковитий економічний і морально-етичний розпад феодально-кріпосницького ладу.

Використавши, за твердженням Л. Ф. Хінкулова, прийом антитези, поет з любов'ю малює природну картину українського села: «Село! І серце одпочине: Село на нашій Україні – Неначе писанка, село. Зеленим гаєм поросло. Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколистії тополі, А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає

¹ Левченко Олена. Рослинна символіка у фразеологічних системах (лінгвокультурологічний аспект) // Од слова путь верстаючи й до слова... Збірник на пошану Роксолани Петрівни Зорівчак, доктора філологічних наук, Заслуженого працівника освіти України / Редкол.: О. І. Чередниченко (голова) та ін. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 552–566.

² Хінкулов Л. Ф. «Княжна» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 302.

над селом». Справді, як бачимо, ідилія, якби не палати, в яких жили, не знати, де й взялися «Приблуда князь. Була й княгиня».

Вони, ці палати, а це добре було відомо поету з власних спостережень під час перебування в українських селах, були осердям безжалісного гніту селян, їх морально-етичного приниження. Не дивно тому, що на підставі таких спостережень Шевченко не міг не написати такі рядки: «Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, Бодай ви терном поросли! Щоб люди й сліду не найшли, Щоб і не знали, де й шукати».

Таким є справедливе побажання поета, ревнивого захисника покривджених панами одноплемінників. За умови здійснення цього побажання, палати обростуть зусібч терняками, що вже ніхто не зможе до них ходити й врешті-решт настане їх забуття.

Потрібно відзначити, що, окрім уживання лексеми *терен* як символу забуття в поемі «Княжна», Шевченко вживав її також і в розумінні символу страждання¹. У цьому значенні вона вжита в поєднанні з дієсловом *увінчати* в пролозі поеми «Неофіти», в якому, як відзначає М. М. Острик², окреслюється вузький світ поетової неволі, однак не в буквальному зображенні, а у вигляді символічної картини.

В одному з її фрагментів самим поетом описано, як, сидячи в тюрмі й розглядаючи з неї «хрест високий», на якому зображено розіп'ятого за нас сина Божого, йому стає легше на душі. Після молитви його горе затихає, а серце співає, й плаче, й оживає, і запитує у Бога, в його святих та праведних про те: «Що він зробив їм, той святий, Той Назорей, той син єдиний Богом ізбранної Марії, Що він зробив їм? І за що Його, святого, мордували, Во узи кували; І главу його честную Терном увінчали? І вивели з злодіями На Голгофу-гору; І повісили меж ними – За що?».

Відповіді на це питання з поетичних рядків поеми так і не дізнається ні поет, ні ми. А причиною цього є те, що про цю подію «Не говорить Ні сам сивий верхотворець, ні його святії – Помощники, поборники, Кастрати німіє!»

Тематично пов'язавши сюжет поеми «Неофіти» з історією Стародавнього Риму, з періодом кризи рабовласницького ладу, яка супроводжувалася занепадом віри в старих богів і поширенням у середовищі пригноблених нового релігійного вчення – християнства, Шевченко в центр поеми, на думку М. М. Острика³, ставить конфлікт між провісниками нового слова «святої правди» і деспотичним кесарем та його поплічниками. Хоча цей конфлікт закінчується жертвовною загибеллю неофітів – первісних християн, та цим не вбито правди.

¹ Словник мови Шевченка. В 2-х т. Т. 2. [Ред. колегія: д-р філол. наук В. С. Ващенко – відп. ред., та інші]. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 323.

² Острик М. М. «Неофіти» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 44–45.

³ Там само.

Підтвердженням живучості цієї «святої правди» є те, що поет зобразив у прикінцевому розділі поеми смерть сина старої матері, який разом з іншими неофітами був утоплений у річці Тібр, а вона «осталася одна На березі. І ти дивилась, Як розстилися, стелились, Круги широкії над ним, Над сином праведним твоїм!».

Зображуючи поведінку матері в стані страшного горя, Шевченко показує шлях виходу згорьованої жінки з цього стану. І суть його в тому, що мати «помолилась в перший раз За нас Розп'ятому». Після цієї молитви змінилась доля матері. Поет, оцінюючи вчинене матір'ю, говорить, звертаючись до неї: «І спас Тебе розп'ятий син Марії. І ти слова його живії в живу душу прийняла». Не тільки прийняла, як говорить далі поет, а «І на торжища і в чертоги Живого істинного Бога Ти слово правди понесла».

Цією кінцівкою поеми «Неофіти» Шевченко показав, що слова живі терном увінчаного і розп'ятого сина Марії, що переніс великі страждання, знайшли тих, хто сприйняв їх, поніс їх до людей, серед яких вони знайшли життєдайний ґрунт і стійких прихильників, забезпечуючи тривалість і живучість «святої правди».

У символічному значенні фітонім терен ужито Шевченком також у вірші «Саул», в якому на основі використання біблійного сюжету змальовано характерну подію, коли до того вільним «Жидам сердешним заздро стало, Що й невеличкому царя І з кізяка хоч олтаря У їх немає. Попросили Таки старого Самуїла, Щоб він де хоче, там і взяв, А дав би їм, старий, царя». І він, «премудрий прозорливець, Поміркувавши, взяв елей Та взяв од козлищ і свиней Того Саула-здоровила І їм помазав во царя». Саул, як відзначається в «Примітках» до цього твору в «Кобзарі» Тараса Шевченка¹, вчорашній пастух, ставши першим царем Ізраїльсько-Юдейської держави, відзначався страшним деспотизмом.

Ю. О. Івакін², коментуючи цей твір Шевченка, відзначає, що біблійному сюжету про Саула, в якому йдеться про те, як народ добровільно одягнув на себе царське ярмо, поет надав антицаристського, антисамодержавного спрямування. Водночас це й була сатира на тих, хто плекав ілюзії про доброго царя, хто сповідував ідею і почуття вірнопідданства царям і самодержавству, бо таких у часи Шевченка була чимала частина тогочасного суспільства.

Усебічно й глибоко проаналізував ставлення Шевченка до царів, монархів і монархізму І. Дзюба³, який вважає, що антицаристська ідея «супроводжує всю Шевченкову поезію, принаймні від «Сну» починаючи, і має поза особовий, принципний характер». Біблійний сюжет про Саула, за твердженням цього автора,

¹ Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 326.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 365.

³ Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид., доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 552–572.

під пером Шевченка стає знушальною сатирою на царський сан, а узагальнений образ царя набуває «як клопітного, але й кумедного непорозуміння історії».

Нищівно викриваючи царизм і самодержавство, Шевченко, як відзначає далі І. Дзюба, не менш різко, то з подивом, то з гнівом, ставиться й до тих, хто їх, царів і самодержців, терпить і до них молиться, хто їм вірно служить, хто добровільно одягає на власну шию їхнє ярмо.

Не можемо не відзначити, що тільки поет, усім своїм єством болісно перейнятий проблемою добровільного підданства людей царям і самодержавству, міг написати такі гострі за своїм змістом поетичні рядки, якими завершується вірш «Саул»: «А тепер Плугами, ралом не розорим Прокляту ниву, проросла Колючим терном. Горе! Горе! Дрібніють люди на землі, Ростуть і висяться царі!».

Як бачимо, скільки в цих п'ятьох з половиною віршованих рядках поетового осуду, болю і печалі, виражених за допомогою епітетів «проклятий», «колючий», а також ужитого двічі за порядком слова «горе». З цього видно, що проблему вірного підданства і покори людей царям Шевченко розглядав, як усталене й безнадійно незмінне перш за все в тогочасній Росії суспільне явище, як своєрідну ниву суспільних взаємин, названу ним жорстко осудним словом «проклятою», яка поросла не життєво важливими для людини злаковими рослинами – житом-пшеницею, а колючим терном, тобто в його розумінні людським негативом – не одним поколінням віропідданих прислужників царя та самодержавства. На цій ниві, як стверджує поет, відданість і прислужництво царській владі настільки вкоренилися й настільки переплелися коренями в суспільному «грунті», що ниву таку ні плугами, ні ралом не розореш. Виходячи з цього, можна припустити про вияв у Шевченка певного сумніву, що цю «прокляту ниву», цей усталений не одною сотнею років царський самодержавний лад можна змінити («не розорем»), а тому з болем і без надії змушений був стверджувати: «Дрібніють люде на землі, Ростуть і висяться царі!».

Характерно, що назву рослини терен Шевченко вживав у поетичних творах не лише, як символ запустіння, забуття чи страждання, але й також і в її переносному, алегоричному значенні.

У такий спосіб назва терен ужита в поемі «Відьма», зокрема в змалюванні епізоду нічної розмови зі старим циганом нещасної молодої жінки, яка в дуже непривабливому вигляді («Жаль і страх! В свитині латаній дрожала Якась людина. На ногах і на руках повиступала Од стужі кров; аж струпом стала. І довгі коси в реп'яхах О поли бились в ковтунах») забрела до циганського табору, що готувався на нічліг.

Відчувши з боку старого цигана приязне й співчутливе ставлення до себе («Чому не ляжеш, не спочинеш? Зірниця сходить, подивись»), молодиця вилила йому весь свій душевний біль, розказала не тільки про те, що вона шукає своїх дітей («Я шукаю Наталочку Та сина Івана»), а також, що шукає «пана, Того

ірода...», який її молоду забрав у покої, возив із собою у поході аж у Бендери, а коли народилися близнята («Якраз против Спаса»), то він («Люципер проклятий!») її й покинув, навіть не ступивши до хати і не поглянув на своїх дітей, «Пішов собі з москалями».

Що залишилось після цього робити молодій дівчині, як не повертатися з острахом (адже люди з неї насміються) до рідного дому? Про свою дорогу назад вона так розповідає своєму співрозмовнику: «А я з байстрюками Повертала в Україну Степами, тернами, Острижена. Та й байдуже».

Ужитий Шевченком вислів «Степами, тернами, Острижена» в його переносному звучанні означає тяжку для дівчини дорогу додому, на якій вона зустріла й змушена була перенести усілякі незгоди, злидні, митарства, зневагу, неймовірний, висловлюючись сучасною термінологією, моральний, душевний і психічний стрес. Інакше кажучи, настраждалася бідна дівчина вдосталь.

Окрім поеми «Відьма», слово *терен* у його алегоричному значенні Шевченко використав також у поемі «Марія», описуючи один із ранніх періодів життя героїні цього твору. У ньому йдеться про вік Марії, коли вона в «наймичках росла» «у тесляра Чи бондаря того святого» Йосипа, «росла собі та виростала І на порі Марія стала... Рожевим квітом розцвіла В убогій і чужій хатині, В святому тихому раю».

У подальшому описі життя Марії в цю пору поет змалював її порання по господарству, доглядання за козою з козенятком, захоплення прогулянками в природу, одначе до певного часу, поки не наступила хвилина, коли дівчина стала задумуватися над своєю майбутньою долею зі «старим Іосифом». Видно бачення нею цієї долі не було райдужним, бо, вигукнувши з розпачем: «О доле!», вона «похилилась, мов тополя Од вітру хилиться в яру».

Перебуваючи в такому стані, Марія, як зображає її дії поет, чинить благородно й з вдячністю до свого опікуна вирішує, що «Йому я стану за дитину. Плечима моїми молодими Його старії підопру!». Тільки подумавши так, Марія відчуває певні метаморфози: погляд її очей стає таким, що аж із них сипнули іскри, «А з добрих молодих плечей Хітон полатаний додолу Тихенько зсунувся. Ніколи Такої Божої краси Ніхто не узрить!».

Марія, наділена такою красою, мала б радіти, якби не злая доля... А вона, ця «Злая ж доля, – як відзначає поет, – Колючим терном провела, Згнушалася над красою!» дівчини. Уживши в алегоричному значенні вислів «колючим терном», Шевченко тим самим вирізнув ступінь знущання злої долі над красою Марії. Це знущання було для неї надто болісним, надто дошкульним, що глибоко вразило її, позначилося на її психоемоційному стані, який набув ще більшого вираження суму й печалі.

Охоплена такими почуттями, Марія тихою ходою пішла понад водою край берега озера Тівєриади, зірвала листок лопуха і «накрила, Неначе бриликом, свою, Головоньку тую смутную, Свою головоньку святую!».

На завершення аналізу особливостей уживання Тарасом Шевченком у 9-ти поетичних творах слова *терен*, яким названо широко розповсюджений в Україні кущ з колючими пагонами, відзначимо, що в усіх їх, різних за ідейною спрямованістю та долею їхніх героїв і героїнь, ужито це слово практично в подібному, загалом негативному, змістовому ключі – як символ запустіння, забуття і страждання.

Наголосимо також, що всі відзначені особливості вживання у творах поета назви *терен* асоціюються винятково лише з однією ознакою цієї рослини, а саме: зі значною колючістю її пагонів та гілок.

А між тим, як ми вже згадували раніше, в українському фольклорі знаними й уживаними є не тільки негативні враження про *терен* як колючу рослину, але й також ще й інші, що асоціюються з його плодами, з їхнім кольором та смаком. Ці ознаки плодів використовуються у порівняннях, наприклад, «чорні очка, як *терен*» для підкреслення краси дівочих очей або для вираження смакових якостей певного харчового продукту, як от: «терпкий, як *терен*». Однак ці ознаки й властивості *терну* залишилися поза увагою поета й не знайшли свого відображення в його поетичних творах.

7.2.2. Чагарники культивовані

Виноград

У розмовній українській мові, а надто у сфері побутового спілкування нею, слово *виноград* уживається у двоякому значенні. В одних випадках воно може бути вжитим, як назва добре знаної всім і широко культивованої в Україні рослини, а в іншому – як найменування плодів цієї рослини. За такого двоїстого вживання слова *виноград* мовці, виходячи з контексту розмови чи розповіді котрогось із них, легко розуміють про що в ній йдеться: чи про *виноград* як рослину, а чи про *виноград* як плоди цієї рослини.

Можна думати, а напевно воно так і є, українці в такому двоїстому значенні вживали це слово з давніх-давен. У такому значенні його вживали також і в часи Тараса Шевченка, який, до речі, не оминув скористатися ним у своїй поетичній творчості.

Правда, скористався цим словом лише один раз у соціально-побутовій поемі «Наймичка», ввівши його у віршовані рядки її восьмого, прикінцевого розділу, початок якого за змістом відзначається піднесеністю і радісним настроєм героя твору – чумака Марка.

Адже повертається Марко разом з чумаками після чумакування додому та ще й з гостинцями кожному члену родини: дружині Катерині – «Сукна дорогого, А батькові шитий пояс Шовку червоного, А наймичці на очіпок Парчі золоті І червону добру хустку з білою *габою*. А діточкам черевички, фіг та *винограду*, А всім вкупі – червоного Вина з Цареграду...».

Як бачимо з контексту цих віршованих рядків, діточки отримують від батька саме плоди винограду, подібно як і плоди фіги, або смоківниці. Із цього висновку мимоволі напрошується цілком доречно запитання стосовно того, на якій підставі слово *виноград*, яке в поемі чітко означає плоди рослини, а не її назву, внесено нами в список рослин, назви яких уживаються в Шевченковій поезії (табл. 2). Логічно так ніби не повинно бути.

Однак, зважаючи на семантичну двоїстість цього слова як назви рослини *виноград* та назви її плодів, функціонально пріоритетним є його перше значення, на підставі чого його й внесено в список назв рослин, які вживав Шевченко у своїх творах. Адже будь-який мовець, назвавши плоди винограду виноградом, так чи інакше, хоче він того чи ні, в його уяві тут же виникає зримий образ рослини, яку він називає не інакше, як виноград.

Насамкінець відзначимо, що рослиною, плоди якої отримали діточки від батька Марка, був, скоріше всього, виноград справжній (*Vitis vinifera*) з родини виноградові (*Vitaceae*) – лазячий кущ з добре розвиненим стовбуром, галузистими гілками, на пагонах яких розвиваються галузисті вусики та в обрисі округлі або 5-кутні, 5–20 мм у діаметрі, більш-менш глибоко розчленовані на 3–5 лопатей або цілісні листки.

З квіток винограду розвиваються плоди, які за науковою термінологією називаються ягодами. Вони достатньо великі (до 22 мм у діаметрі), бувають різної форми, за смаком – солодкі або кисло-солодкі, неоднакові за забарвленням – чорно-фіолетові, червоні, рожеві або жовтувато-зелені¹ (мал. 101).

Мал. 101. Виноград справжній

(*зліва* – гілка з пагонами, що ростуть і розвиваються; *справа* – гроно ягід, яке утворилося з квіток суцвіття волоті (складної китиці) в процесі плодоутворення)²

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: У рожай, 1965. – С. 457.

² Жуковський П. М. Ботаника. Изд. четвертое, переработ. и доп.: учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1964. – С. 314, рис. 329; 330.

Багатовіковою селекційною роботою з виноградом справжнім виведено численні його сорти, які культивуються практично по всій Україні, але найбільше їм сприяють кліматичні умови Лісостепу, Степу й особливо Кримського півострова¹.

Оскільки Марко, будучи чумаком, напевно їздив з такими ж як він побратимами в Крим по сіль, то можна думати, що своїм діточкам він привіз ягід саме з кримських сортів винограду справжнього.

Додамо, що, окрім винограду справжнього, в Україні поширені в культурі також інші види цього роду, зокрема, виноград Ізабелла (*V. labrusca*), виноград амурський (*V. amurensis*) і виноград лисячий (*V. vulpina*). У дикому стані росте лише один вид – виноград лісовий (*V. silvestris*), оселищами якого є переважно дубові ліси, чагарники, вапняково-кам'янисті схили і заплавили річок².

7.3. Чагарнички (кущики)

Серед багатьох рослин, назви яких Тарас Шевченко уживав у своїх творах, до життєвої форми чагарничків, дуже подібної до чагарників, але відмінної від них меншими кількісними значеннями тривалості життя надземних пагонів та меншою їх висотою, належить лише один представник, яким виявився плющ, що росте в листяних лісах у багатьох районах України, а також у культурних деревних угрупованнях, створених людиною, наприклад, сільських чи міських парках.

За приуроченістю плюща до таких оселищ та за прийнятим нами поділом рослин, згаданих у творах Шевченка, за особливостями умов життя його віднесено до дикорослих чагарничків.

7.3.1. Чагарнички дикорослі

Плющ

Слово *плющ* як назву рослини Тарас Шевченко використав у своїх поетичних творах лише один раз у поемі російською мовою «Слепая». Мимоволі виникає запитання: «Що спонукало поета до зацікавлення цією рослиною та вплетення її назви в поетичну тканину поеми?». Для отримання можливої відповіді на це запитання спробуємо розглянути зміст одного з фрагментів поеми, у віршованих рядках якого поет ужив назву плющ. Мова йтиме про фрагмент цього твору, у якому Шевченко змальовує сумну картину природи в полудень осіннього дня («Осенний полдень, догорая, Поля нагие освещал,

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: У рожай, 1965. – С. 457.

² Там само.. – С. 457–458.

И лист увядший, упаяя, Уныло грустное шептал О зденшней жизни человеку»), в пору якого бідна сліпа мати сиділа й сумно-тихо співала, а дочка красуня тим часом біля неї спала.

Тут варто наголосити на тому, що, описуючи сумний стан природи й важкий стан сліпої матері, Шевченко як справжній поет-людинолюбець не залишається стороннім спостерігачем і фіксатором горя своєї героїні, а, навпаки, сам щиро ним переймається, хоче чимось їй допомогти, дивується, чому вона з цим горем змиралася. Адже під час її сумного співу «в поднебесье вереницей С дубров украинской земли На юг летели журавли» і на думку поета: «Чему ж бы ей, как вольной птице, Туда, где лучше, не лететь, И веселее не запеть?». Та відповіді на це запитання від сліпої матері поет не отримує. А тому в нього виникає нове запитання щодо її життєвого стану, її тяжких переживань, щодо обраного та чим зумовленого місця її осідку: «Какая тайна приковала К жилищу мрачной тишины?» його героїню. Адже цієї таємниці вона не відкрила навіть своїй рідній дочці. Біля цього «жилища» (очевидно, біля панського будинку) вона продовжувала співати й сумувати, бо тут їй щось нагадувало про приємне минуле. Цим «щось» були звуки «дочерних речей», які «В ней радость тихую будили, Быть может, прежних светлых дней».

Однак не тільки про щасливі минулі дні нагадували матері звуки доччиних розмов. Про них їй нагадували свідки «прежних светлых дней», які ще залишилися навколо «жилища», тобто біля панського будинку. Поведінка цих свідків співзвучна теперішньому сумному стану матері. Це й «ограда и тополи, что грустно шепчут меж собой, Свидетели минувшей доли», а також «дубовый пень сухой, Плющом увянувшим повитый, Как будто временем забытый, Ея свидетель? Все молчит!». Серед цієї природної тиші сліпа мати продовжує однак співати та сумувати, бо на це в неї є свої причини: «Она поет, она грустит И в глубине души рыдает, Как будто память отпевает О днях минувших, молодых, О прошлых радостях святых».

Як бачимо, поет показав різний стан свідків, які пам'ятають про минулі дні сліпої матері, про її минулі радості святі. Пам'ятає ці дні й огорожа, пам'ятають і тополі, наділені поетом людською здатністю розуміти й співчувати чужому горю. Своє співчуття вони не можуть затаїти в собі, мусять із кимсь ним поділитися, а оскільки його немає, то залишається лише сумно шептатися між собою.

Пам'ятає про ці дні й сухий дубовий пень – змертвілий залишок колись, безсумнівно, багатолітнього могутнього дерева, що росло біля панського палацу, можливо, в панському парку. Та, оскільки, «опустели Хоромы барские давно, Широкий двор порос травой, Село забвенью предано С патриархальной простотою, С отцовской славою святою – Забыто все. Село молчит, Никто села не посетит, Не оживит его молвою», хтось зрізав живого свідка минулих світлих днів сліпої матері. Як наслідок такого діяння, залишився від могутнього дерева

лише пень, що з часом став сухим. Водночас, як можна думати, в зображенні Шевченком він не тільки свідок, який пам'ятає «Давно минувших дней усладу Печальной юности своєї» бідної сліпої матері, а це ще й символ її життєвого фіналу, до якого вона дійшла через «усладу» минулих днів своїх.

Треба відзначити, що автор поеми малює образ не звичайного дубового пня та ще й сухого, а пня, що «Плющом увянувшем повитый». Для чого, запитаємо себе, Шевченкові було потрібно декорувати сухий пень прив'язаними пагонами плюща? Чому саме плюща, а не якої-небудь іншої рослини? Думаємо, що поет не міг учинити по-іншому, бо ставив своїм завданням описати природне явище таким, яким воно часто спостерігається в реальній дійсності. Шевченко, напевно, знав, що між плющем і дубом в умовах їхнього безпосереднього існування в природному середовищі може виникати певний зв'язок. Очевидно, він також знав, що плющ – це дерев'яниста вічнозелена лазяча ліана, яка, поселяючись поруч з деревом дуба з часом за допомогою своїх вегетативних (неплідних), повзучих по поверхні ґрунту, пагонів з розвиненими на їхніх стеблах додатковими корінцями, натрапивши в процесі свого росту на підніжжя його стовбура, вони змінюють напрям свого росту на вертикальний. Своїми корінцями, які виконують тепер функцію причіпок, пагони чіпляються за кору стовбура дерева і ростуть по ньому, обплітаючи його все вище й вище.

Стовбури дуба чи іншого дерева, що густо обплетені пагонами плюща до значної висоти, – нерідке явище в наших парках та тінистих лісах. Під час зрізання такого дерева, у нашому випадку дуба, стовбур якого густо обплетений плющем, цілком зрозуміло, що перерізуються також і його пагони. Ці, тепер уже неживі, пагони плюща після очищення від них стовбура, опиняються здебільшого на поверхні ґрунту навколо пня дерева. Однак частина з них може опинитися й на самому ґрунті. Будучи за своєю природою тонкими, а тому гнучкими, ці пагони ніби обплітають дубовий пень, правда, листки їх уже встигли втратити свою життєву силу, про що свідчить їхній прив'язаний вигляд. Однак, напевно, не тільки вони обплітають пень дерева. Обплітають його також і їхні нижні частини з власною кореневою системою, що залишається живою до місця перерізу стовбура. Частина з них пошкоджується під час зрізання дерева, внаслідок чого листки таких пагонів стають прив'язаними. Не дивно, що пень дуба, густо вкритий пошкодженими пагонами плюща, поет не міг інакше описати його вигляд, як тільки «Плющом увянувшем повитый».

Очевидним слід визнати також і те, що змальований поетом вигляд пня дуба є настільки правдивим, що свідчить про бачену ним подібну реалію в природі або створену надзвичайно правдоподібно його багатою уявою.

Насамкінець завершимо розгляд ужитої Шевченком в поемі «Слепая» назви рослини плющ короткими ботаніко-екологічними відомостями про неї. Отже, наукова назва цієї рослини – плющ звичайний (*Hedera helix*). Належить він до родини аралієві (*Araliaceae*), яка багата видами, що поширені переважно

в тропічних і субтропічних країнах і дуже мало в країнах з помірним кліматом¹. Окрім своєї основної української видової назви, яка є загальнозживаною, ботанічні джерела, наприклад, «Флора УРСР»², «Визначник рослин України»³ наводять для цієї рослини ще другу, однак не двослівну, а однослівну назву *прочитан*. У Словнику Ю. Кобіва⁴ відзначається, що ця назва деякими джерелами подається як наукова, тоді як багатьма іншими, навпаки, як народна, що властива подільському та волинському говорам української мови. Сам же автор Словника з допомогою цієї однослівної назви створює двослівну наукову назву, додавши до неї епітет *звичайний*. Таким чином, наукова назва *прочитан* *звичайний* вважається, за Ю. Кобівим, синонімом пріоритетної наукової назви *плющ* *звичайний*.

Мал. 102. Плющ звичайний:

1 – плідний пагін із суцвіттям; 2 – п'ятилопатевий листок⁵

Як уже згадувалося вище, плющ звичайний є своєрідною за життєвою формою і способом життя рослиною. Належить вона до чагарничків (кущиків), однак не до пряморослих, які є переважаючими в нашій флорі, а до повзучих по поверхні землі чи зрідка лазячих по стовбурах дерев із допомогою чіпких стеблових додаткових корінців, підіймаючись по них до висоти більше десятка метрів, являючи собою вічнозелену дерев'янисту ліану. У процесі життя, крім довгих неплідних повзучих пагонів з шкірястими, вічнозеленими, три- або п'ятилопатевиими листками, утворює ще короткі й прямі плідні пагони з цілісними,

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 309.

² Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 459.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 486.

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 209.

⁵ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціо-центр, 2000. – С. 304, рис. 407 (частина рисунка).

яйцевидними або яйцевидно-ромбічними листками, на яких розвиваються квітки, зібрані в парасольковидні суцвіття (мал. 102). Цвітуть квітки плюща дуже пізно – у вересні-жовтні, а плоди – чорні, кулясті, ягодоподібні, дозрівають в кінці зими – на початку весни.

Плющ звичайний, або прочитан звичайний, росте у вологих лісових угрупованнях Карпат, прикарпатських і закарпатських районів, Західного Полісся, Західного Лісостепу, де є звичною для них рослиною, а також зрідка трапляється в Правобережному Лісостепу.

Плющ звичайний має певне господарське значення, головним чином завдяки своїм декоративним особливостям, унаслідок чого знаходить відповідне застосування в зеленому будівництві. Належить також до медоносних рослин і використовується в народній медицині¹.

7.4. Напівчагарнички (півкущики)

Напівчагарнички, або півкущики, є своєрідною життєвою формою у світі рослин. Ця своєрідність зумовлена тим, що рослини, які належать до цієї життєвої форми, за сукупністю своїх структурно-біологічних особливостей займають проміжну ланку між чагарниками і травами, внаслідок чого в процесі соматичної еволюції вони набули ознак напівдеревних рослин. Найприкметнішою рисою будови і функцій їхнього тіла є те, що його надземні пагони за орієнтацією в просторі чи то ортотропні (вертикальні) чи плагіотропні (горизонтальні, що стеляться чи повзуть, вкорінюючись, по поверхні ґрунту) на значній частині своєї довжини є трав'янистими і відмирають, тоді як їхні базальні (нижні) частини дерев'яніють і зберігаються в багаторічній пагоновій структурі рослини.

У межах відділу напідеревних рослин виділяють два типи життєвих форм – напівчагарнички (півкущі) і напівчагарнички (півкущики), які відрізняються від перших меншою тривалістю життя надземних пагонів, а також меншою їх висотою².

Серед рослин, назви яких уживав Тарас Шевченко у своїх поезіях, із таких, що належали б до цих двох типів життєвих форм, відомий лише один представник, яким є повзучий напівчагарничок, або півкущик барвінок.

Зважаючи на те, що первинними оселищами барвінку є лісові угруповання, його за прийнятою нами градацією розгляду рослин, назви яких використовував Тарас Шевченко у поезії, віднесено до групи дикорослих напівчагарничків.

¹ Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 459–460.

² Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 102–104.

7.4.1. Напівчагарнички дикорослі

БАРВІНОК

Рослина з найменням *барвінок* належить до числа тих небагатьох рослин, назви яких достатньо часто є використовуваними в поетичній творчості Тараса Шевченка. Щодо назви *барвінок*, то поет ужив цю назву в 10 своїх творах, повторивши її в них аж 18 разів (табл. 2). Така частота вживання цієї назви не є випадковою і цілком узгоджується з її багатим представництвом в українському фольклорі, який Шевченко добре знав і який постійно надихав його поетичну музу.

В усній народній творчості українців назва цієї дикорослої рослини, якою є барвінок звичайний¹, або барвінок малий² (*Vinca minor*) з родини барвінкові (Аросупасеае), справді належить до надзвичайно широко вживаних. Вона давно, як відзначає А. Кондратюк³, увійшла в побут, звичаї та обряди нашого народу, з любов'ю оспівана в численних піснях різних жанрів – про кохання, купальських, весільних, колискових, рекрутських та багатьох інших.

Особливо вражає символічне означення цієї рослини в житті та творчості українського народу. Із різноманітної та багатой його палітри, яка наводиться в уже вище згаданій змістовній праці А. Кондратюка, виділимо лише найбільш характерні види цієї барвінкової символіки. Найперше наголосимо на сприйнятті цієї рослини у значенні символу щасливого і вірного кохання та пов'язаного з цим почуттям інших символів із життя дівчини, якими є символ дівочої цноти, чесного дівування та дівочої краси.

Будучи словом чоловічого роду, барвінок сприймається також як символ хлопця, чесного, вродливого й статного парубка. А. Кримський, як відзначає В. М. Русанівський, пояснюючи на підставі проведених досліджень етнографічні особливості населення Звенигородщини, дійшов висновку, що за повір'ями мешканців цього краю в хаті, де є дівчата, у городі повинен рости барвінок, щоб хлопці стелилися до цих дівчат, мов барвінок⁴.

Як звичайно, щасливе кохання молодих переходить у наступний його етап, яким є шлюб і життя подружжя у шлюбі. Символом цієї пам'ятної для молодого подружжя події є також барвінок, з яким асоціюється міцність шлюбу, подружня вірність та постійність почуттів.

Однак барвінок сприймається не завжди людьми як символ позитивного, чогось щасливого й радісного в їх життєвих обставинах та особистих стосунках.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 433.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 532.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 46–54.

⁴ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

Народ наділив цю рослину також символічним значенням, що є протилежним поняттям добра, щастя, радості, оптимізму. У такому його контексті з барвінком у людському загалі пов'язуються такі явища, як журба, печаль, сум, туга, пам'ять за померлими¹ (висаджування його на могилах; звідси ще назва барвінку – могильник²), єднання вічного життя з небесним царством³.

Варто відзначити, що не тільки з назвою самої рослини барвінку символізується її мінорне значення, але також таке розуміння в народі надається і зовнішньому вигляду його особин, який вони мають безпосередньо як в місцях свого існування в природних умовах (переважно грабові або грабово-дубові ліси⁴), так і в культурі (сади, парки, квітникові композиції тощо), а також у місцях, де росте здичавіло. Розвиваючи повзучі, що вкорінюються по вузлах, довгі галузисті пагони з супротивними, еліптичними, голими, блискучими зверху, вічнозеленими листками (рис. 103), барвінок нерідко на достатньо великих ділянках утворює суцільне вкриття поверхні ґрунту, які в народі сприймаються, як символ запустіння й безнадії⁵.

Рис. 103. Барвінок звичайний⁶

За міфологічними уявленнями українців барвінок володіє властивостями оберега від злих духів, унаслідок чого сплетений із його довгих пагонів віночок

¹ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 4.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівсько-го; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 53.

³ Войтович В. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 428.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 532.

⁵ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 4.

⁶ Барвінок звичайний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dieta.rv.ua/statti/narodna-medytyna-barvinok-malyj-roslyna/>

вішали над дверима або вікнами хати, щоб вони крізь них не проникли в її середину¹. Загалом можна ще й ще називати чимало інших уявлень людей із царини української міфології, а також із кола різноманітних звичаїв та обрядових дійств, які поєднуються з образом барвінку.

Немає сумніву, що про більшість із них Шевченко добре знав й окремі з них використовував для повнішого розкриття ідеї твору чи яскравішого змалювання образів його головних героїв. Із цією метою поет послуговувався різними видами тропів, завдяки чому в його творах образ барвінку то персоніфікується, то сприймається, як символ чогось, то служить порівнянням.

Розглянемо кожен із цих видів тропів зокрема, розпочавши зі сприйняття символічного значення барвінку. У такому значенні назву цієї рослини Шевченко використовує в шести своїх творах, причому в різних тематичних аспектах. Так, як символ чоловічої вроди поет уживає лексему *барвінок* у соціально-побутовій поемі «Сова», зокрема в її вступній частині, де розповідається про матір, яка, народивши сина, не тільки благає «всіх святих», щоб вони йому послали «талан-долю», але й сама турбується про його щасливе майбутнє. Незважаючи на те, що при народженні вона дала сину «карі очі» й «чорні брови», все ж хочеться їй зробити своє дитя ще красивішим, ще гарнішим. Сповідуючи народне повір'я про те, що барвінок є цьому запорукою, вона «До схід сонця воду брала, В барвінку купала, До півночі колихала, До світла співала...».

У цих віршованих рядках, як бачимо, виразно простежується зв'язок із народною творчістю, бо, як відзначає А. Кондратюк, в Україні барвінок вважався символом краси, дівчата вмивалися водою, завареною на листі цієї рослини, та навіть у пісні співалося: «Десь ти мене, мати, в барвінку купала»².

У творах «Не кидай матері, казали...» та [Сотник] («У Оглаві... Чи по знаку...»), вжитий Шевченком образ барвінку виступає символом запустіння та смутку. У першому з цих творів, поет, осуджуючи дівчину, яка втекла від матері, покинувши її, від чого бідолашна з горя пішла з цього світу, змальовує сумну картину запустіння навколо хати-пустки («Не чуть нікого, де ти гралась, Собака десь помандрувала, І в хаті вибито вікно...»). Поет із докором повідомляє дівчині, що навіть на обійсті, напевно, плеканий нею колись у дитинстві, «барвіночок хрещатий Заріс бугилою, ждучи Тебе не квітчану». Як бачимо, щоб розворушити колишні почуття тепер черстої душі вже дорослої дівчини, поет вдається до вживання слова *барвінок* у зменшувально-пестливій формі – як *барвіночок*, що покинутий нею, заріс бур'яном, зокрема, бугилою.

У поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...») назву барвінок ужито в кінцевій частині твору в змальованій поетом картині особистої трагедії бага-

¹ Войтович В. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 428.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 53.

того сотника, в якого вдома та на обійсті: «І стоги не вкриті, І покої не мазані, І сволок не митий, І челяді нема дома, Й худоби немає...», «А вже на городі Не осталося нічого, Свині та телята Уже бродять... А барвінок! Барвінок хрещатий! Притоптаний, коло тину Засихає, в'яне!».

У цій стислій, але надзвичайно насиченій образністю, місткій за своєю сутністю, картині запустіння маєтку старого сотника, Шевченко, як нам здається, не випадково останній словесний мазок акцентує на передачі життєвого стану барвінку: й притоптаний він, і засихає та в'яне коло тину. За задумом поета, як можна думати, саме барвінок, і тільки він, а надто його пригнічений стан життя, як ніщо більше зі змальованих речей сотникового маєтку – ні стоги, ні покої, ні сволок, ні бродячі по городі свині та телята, не передають так виразно той фізичний і моральний стан, у якому перебуває господар маєтку («А сам сотник у кожусі, Одутлий, поганий, Коло клуні пожожає»). Словами *засихає, в'яне* поет передає невблаганний для сотника плин його життя, який веде до трагічного фіналу («Ще минуло Літо коло світа, А восени на улиці Сотника убито! А може, вмер неборака, Од шинкарки йдучи?»).

Отож, як бачимо, наскільки продумано і логічно вплітає Шевченко в поетичну канву твору ботанічну лексику, надаючи їй роль провідного образу.

Розглянутий у цьому творі приклад із барвінком свідчить про те, як добре був ознайомлений поет не тільки з біологічними особливостями цієї рослини, але й з екологічними умовами місць її поширення. Про це переконливо засвідчує зміст діалогу героїв твору старого сотника та Настусі. На запитання сотника про те, де Настуся взяла барвінку, щоб завітчати свої коси, вона з певним кокетством та з явним захопленням цією рослиною відповідає: «А коло тину! Там такий Поріс зелений, та хрещатий, Та синій! Синій-голубий Зацвів...».

Не виключено, що раніше на обійсті сотника цей барвінок як дикорослу лісову рослину культивували в садку чи на квітнику біля хати, але внаслідок запустіння сотникового маєтку, його перестали доглядати і він поступово дичавів, розростався й поширився, будучи тінелюбом, у затінкові місця, які виявилися для нього придатними саме під тинном. Багатим за своїм символічним змістом та ідейною спрямованістю виділяється створений Шевченком образ барвінку у творі «Чигрине, Чигрине». Така особливість цього образу, безсумнівно, зумовлена глибиною змісту твору, в якому його вжив поет, та колом зачеплених у ньому питань, споріднених за спільністю своєї ідейної платформи. Звичайно, за таких обставин розкриття символічної сутності образу барвінку важливо проводити не на підставі аналізу частини тексту твору, у віршованих рядках якого вжито лексему *барвінок*, а виходячи з усього його контексту.

Ще однією особливістю вірша «Чигрине, Чигрине», яку доводиться мати на увазі в процесі розкриття символічного образу барвінку, є те, що в ньому Шевченко вжив ще один фітонім у подібному значенні, яким є назва культивованої в садках і на городах цінної рослини *рути*. Хоча лексемі *рута*, яку вживав поет

у своїх творах, буде присвячено окремий самостійний розгляд, у названому творі в прикінцевій його частині обидві лексеми (рута і барвінок) утворюють не тільки за допомогою сполучника «і», але й за способом дії єдине словосполучення, символічність якого може стати зрозумілою за умови розкриття цієї властивості кожного його члена.

Отож, вірш «Чигрине, Чигрине», написаний Шевченком у Москві 19 лютого 1844 року, де він зупинився, повертаючись до Петербурга після дев'ятимісячного перебування в Україні. Написаний він у формі лірико-філософської медитації¹, характерній для його громадянських поезій про минуле, сучасне і майбутнє України, на яку його спонукало осмислення вражень від побаченого на батьківщині й, зокрема, після відвідання міста Чигирин – колишньої гетьманської столиці часів визвольної війни українського народу 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького.

Ґрунтовне тлумачення цієї поезії Шевченка знаходимо в праці І. Дзюби про життя і творчість поета, в якій він, зокрема, відзначає, що в ній «Всього вісімдесят шість рядків... А вона – як багатоактна драма чи, швидше, трагедія – зі зміною дії, наростанням напруження, кульмінацією, з ефектом катарсису»².

Справді, Шевченко як очевидець цієї трагедії, охоплений гіркими думами від побаченого занедбаного стану колись славної і звитяжної столиці гетьманів («Високі могили – Твоя слава... і про тебе старче малосилий Ніхто й слова не промовить, Ніхто й не покаже, Де ти стояв. Чого стояв. І на сміх не скаже!!»). З болем душі і серця запитує він і в себе й у народу свого, щоб дізнатися з якою метою і «за що ж боролись ми з ляхами?», «різалися з ордами», «скородили списами Московські ребра??». Водночас, стверджує далі він, засівалася нива, кров'ю поливалася і шаблями скородилася. Й як наслідок вимовлене з болем і гнівом запитально-ствердне: «Що ж на ниві уродилося?! Уродила рута... рута... Волі нашої отрута».

Іван Дзюба про це поставлене Шевченком запитання і дану ним самим на нього відповідь, що сконцентровано виражена в одному, двічі повтореному, фітонімі *рута*, висловлюється надзвичайно змістовно й вражаюче однозначно. Він пише: «Тут треба знати, що до такої категоричної, безкомпромісно-правдивої оцінки наслідків того історичного вибору, який учинено чигиринською елітою й оприлюднено в Переяславі, до Шевченка ніхто не приходив (або, принаймні, ніхто такої оцінки на весь голос не висловлював). Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити, і він у своїй звазі почувався самотнім – як «юродивий» або як біблійний пророк»³.

¹ Івакін Ю. О. «Чигрине, Чигрине» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 345.

² Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид., доопр. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 227.

³ Там само. – С. 228.

Наведений уривок із праці І. Дзюби за своїм змістом, oprіч іншого, важливий ще й тим, що опосередковано розкриває нам у значній мірі символічність образу рута. У Шевченка рута, як це видно з твердження І. Дзюби, – це «чигиринська еліта», під якою розуміємо гетьмана Богдана Хмельницького з усією його свитою, яка вчинила відомий акт становлення України під руку московського царя.

Рута, за Шевченком, як ми думаємо, – це ще також і широкі народні верстви, які у своїй більшості змирилися з московським пануванням, із запровадженою московською царицею кріпаччиною, з прониклою в їхню свідомість рабською психологією і низкою іншого негативу, чого вони, як правильно зазначає І. Дзюба, поетові земляки, «воліли не бачити». Та й як могли вони все це бачити, коли, як стверджує у вірші Шевченко: «заснула Україна, Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, В калюжі, в болоті серце прогноїла І в дупло холодне гадюк напустила, А дітям надію в степу оддала».

Однак сон України не безкінечний. І поет, як справжній патріот і син свого народу, вирішує вивести свою батьківщину з цього важкого стану. Він прагне зі своєї поезії викувати до старого плуга новий леміш і чересло, зорати переліг і на ньому посіяти свої сльози, з яких може зійдуть і виростуть ножі обоюдні, які «Розпанахають погане, Гниле серце, трудне, І вицідять сукровату, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої!!!».

Як бачимо, Шевченко будує свою віршовану оповідь про шляхи і засоби визволення України, про її щасливе майбутнє суціль у символічному руслі. У тому ж руслі висловлена надія, що боротьба за вільну Україну не була марною, а завершиться очікуваною перемогою всього українського народу. Ось як про це висловлена поетом надія в його віршованих рядках: «Може... може... а меж тими меж ножами рута І барвінок розів'ється – І слово забуде...». У цих рядках є не тільки вжиті Шевченком назви рослин як символічних образів, якими виражається віра у відродження України, збудженої його гарячим словом, але й те, що це слово не буде ніколи забутим.

У цих рядках вартим уваги ще є і те, що лексеми *рута* і *барвінок* поставлені поетом у парі, як однозначні за важливістю суб'єкти історичного процесу. Якщо вчитатися в оці поетові рядки, то символічна їх сутність має такий реальний вияв: «мечі обоюдні» – це сміливці-патріоти, революціонери, які зродилися з поетових сліз, з його патріотичної поезії, які збудять Україну, її народ на боротьбу за визволення від колоніального гніту.

Завдяки їх героїчній діяльності, під їхнім впливом («Меж ножами...») рута і барвінок розів'ються, а з ними й слово забуде. Що являють собою вони – оці слова та яке розуміння вклав у них поет? Як нам здається, *рута* – це те колишнє підневільне, покріпачене і гноблене покоління народу, яке під впливом визвольних змагань і здобутої свободи поступово звільняється від рабської психології і стає будівничим вільної держави; *барвінок* – це нове, молоде покоління народу,

що вирросло в умовах державної незалежності, глибоко патріотичне і з високою державницькою активністю; *слово забуте* – це наша історія, віками писана чужинцями, це наша культура і духовність, які в незалежній державі отримують широкі можливості для свого історичного розвою, це Шевченкове слово, що органічно всотано душею і серцем кожним справжнім українцем, це Шевченків «Кобзар» – духовна книга українського народу, що будить його пам'ять, з якою він себе ідентифікує, живе і діє.

Читаючи і вдумуючись у смисл цих Шевченкових рядків з висоти другого десятиріччя XXI століття, вкотре переконаєшся наскільки пророчими були його слова, писані ним неповних два століття тому в холодну лютневу пору в далекім 1844 році в місті Москві. Пророцтво поета остаточно здійснилося аж у кінці XX століття, в 1991 році, тобто через великий проміжок часу, майже через 150 років від тоді, коли на папір лягли слова: «Меж ножами рута і барвінок розів'ється – І слово забуте...».

У межах XX століття символічність цих Шевченкових слів набуває реальної конкретики спочатку в діях окремих осіб, потім об'єднань і нарешті могутнього народного здвигу – Народного Руху України.

Мечі обоюдні – це всі ті, хто впродовж усього XX століття піднімався на боротьбу і вів визвольні змагання словом і крісом за Незалежність України; *рута* – це не одне покоління ще імперсько-російських і радянських часів, що під впливом пам'яті про Українську Народну Республіку, Західно-Українську Народну Республіку, Карпатську Україну, визвольні змагання Української Повстанської Армії, діяльність шістдесятництва, Народного Руху України в переважній своїй більшості звільнилися від наслідків колоніального минулого і спільними зусиллями під керівництвом своїх проводирів здобули таку жадану Незалежність, створивши Державу Україна. Здобувши її, цьому поколінню випала гірка доля на другому і третьому десятиріччях існування своєї держави зазнати російської агресії, що проявилася в анексії Криму та підтриманні явного сепаратизму на Донеччині та Луганщині, й у котре стати на захист рідної землі та боротьбу з одвічним ворогом. У загальній своїй чисельності – це покоління неоднорідне, частина його людності ще живе радянським минулим, не звільнившись від багатьох його негативів, що згубно впливають на процес становлення і розвою Української держави навіть на третьому десятку її Незалежності; *барвінок* – це зовсім нове покоління, що народилося, вирросло й розвинулося в незалежній, самостійній Україні, збагачене глибокими патріотичними почуттями, високоосвічене, активне в розбудові рідної держави та її охороні від внутрішніх та зовнішніх ворогів; *слово забуте* – це, як уже відзначено вище, історія, культурний і духовний світ України, просякнутий духом і словом Шевченка, що відроджується, розвивається й збагачується талантом її великого народу.

Варто підкреслити, що Шевченко не обмежився вживання лексеми *барвінок* у символічному сприйнятті лише твором «Чигрине, Чигрине». У такому

ж тропеїчному ключі його вжито також у невеличкому вірші «Буває, іноді старий...», написаному поетом під час його перебування як учасника Аральської описової експедиції (січень–квітень 1849 року) в укріпленні Раїм на річці Сирдар'ї. Однак, якщо в першому творі через образ барвінку зображається поняття національно-патріотичного змісту – народження молодих державницьких сил із середовища українського народу, будівничих майбутньої Держави Україна, то в другому вірші через цей образ відтворено щасливі хвилини вже конкретної людини цього великого народу, проте за умови здійснення нею благородного вчинку («Добро якесь комусь зробіть»), до того здійсненого не раз.

Цією людиною є сам поет, який, як відзначає Д. Клебанов¹, через образ ліричного героя твору – «старого» розкриває свій душевний стан, перебуваючи в умовах заслання. Проте, наділений силою духу, мужності й віри, він не втрачає надії на краще майбутнє навіть у цих, здавалось би, безнадійних життєвих обставинах. Героя твору – «старого», не відомо від чого, іноді охоплює почуття радості, та так, що «Надія ангелом святим, І зоря, молодість його Витає весело над ним». З'ясується, що такий радісний стан «старого» настав не від чогось значущого, а від того, що він лише подумав (!) «Добро якесь комусь зробіть».

І що стає з людиною, коли вона здійснить такий, гідний неї, вчинок? Відповіддю на це запитання є висловлена Шевченком провідна думка твору: «Добре жить Тому, чия душа і дума Добро навчилася любити». І далі: «Не раз такому любо стане, Не раз барвінком зацвіте». Отже, як стверджує поет, того, хто зробив іншому добро, охоплює десь із глибини підсвідомості збуджене, тимчасово задрімане, почуття усвідомлення в собі людської гідності, від чого на серці і душі стає любо, радісно й приємно від вчиненого, поглиблюється й багатіє його духовний світ.

Водночас тому, хто зробив іншому добро, «барвінком зацвіте» реальний для нього навколишній світ, із красою його квітів барвінкових і не тільки їх, бо розмаїттю цих феноменів рослинних у цьому світі немає меж. Зроблене однією людиною іншій добро, за переконанням поета, є обоюдним за своєю дією невидимим психологічним променем, який збуджує як в добродійній людини, так і в той, що сприйняла це добро, благородні почуття, які до того не проявлялися у спілкуванні між ними, були нібито в «темноті».

Цей невидимий, властивий людській психології промінь, є подібним за своєю дією до видимого сонячного променя, бо як каже поет: «Отож, буває, в темну яму Святеє сонечко загляне, І в темній ямі, як на те, Зелена травка проросте».

На продовження вже розглянутих вище двох Шевченкових творів «Чигрине, Чигрине» і «Буває, іноді старий...», у яких у символічному розумінні вжито назву *барвінок*, не можна оминати ще один твір, який виділяється тим,

¹ Клебанов Д. «Буває, іноді старий» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 88.

що в його поетичній тканині вжито не тільки назву цієї рослини, а й тим, що сама рослина зображена в ньому одним із його центральних образів. Маємо на увазі вірш «Барвінок цвів і зеленів...», написаний Шевченком наприкінці життя 14 вересня 1860 року в Петербурзі.

Читач, незнайомий з історією написання цього твору, сприймає його як гарну і правдиву ботанічну замальовку про барвінок, який набувши весною вершини свого життєвого розвитку, «цвів і зеленів Слався, розстилався», однак у садочок, де він ріс, пробрався недосвіт і наробив йому багато лиха: «Потоптав веселі квіти, Побив... Поморозив...».

Насправді читачі, які обізнані з обставинами написання цього невеличкого, рівно у вісім рядків, вірша, його сприймають зовсім не як зафіксовану поетом мить весняної природи з розквітлим зеленим барвінком. Щоб не інтригувати читача, викладемо думки про цей вірш шевченкознавців В. Л. Смілянської та Н. П. Чамати¹, які його докладно розглянули в аспекті історії написання, змісту, ритміки, символіки центральних тематичних образів, суті висловленої в ньому поетом кінцевої сентенції.

За твердженням цих авторів, жанр вірша «Барвінок цвів і зеленів...» – це описово-медитативна елегія, яка належить до групи віршів, пов'язаних з історією взаємин Тараса Шевченка з Ликерією Пулусмаковою (у відомій праці І Дзюби² – Ликера Полусмак; слідом за автором цієї праці далі нами також вживатиметься таке ж ім'я та прізвище дівчини, якою захопився поет). Сам вірш, за переконанням В. Л. Смілянської та Н. П. Чамати, являє собою інакомовну розповідь Шевченка про його нещасливий намір одружитися зі своєю обраницею. Першою реакцією поета на такий перебіг його особистих сподівань, на надію мати власну родину, й стало написання ним цього вірша у формі ліричної пейзажної мініатюри.

Центральні тематичні образи вірша – барвінок і недосвіт (весняний приморозок) – мають символічне значення, тлумачення якого в шевченкознавчій літературі не є однозначним. Для прикладу вище згадувані В. Л. Смілянська і Н. П. Чамата наводять одне з тлумачень, яке належить до традиційно найпоширеніших і яке бере свій початок від О. Кониського, на думку якого, під барвіночком Шевченко розумів Ликеру, а, можливо, й себе з нею. Щодо недосвіта, то за його припущеннями – це всі осудні висловлювання друзів поета проти його одруження з Ликерою. Відзначимо, що згадувані автори наводять також інше тлумачення образу недосвіта, який подає В. Сімович, за яким недосвіт – то сама Ликера.

Не оминули автори розвідки про вірш «Барвінок цвів і зеленів» подати також свій погляд на образність цього твору в його загальній площині. Згідно з їх

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 93–96.

² Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 546.

тлумаченням, барвінок – це не тільки символ весілля (ним за народним звичаєм молодій завітчують коси, прибираючи її до шлюбу), одруження з Ликерою, якого так бажав Шевченко, а й образ його сподівань, мрій про родинне щастя, так само як і недосвіт – не тільки пересуди, плітки з приводу його сватання до Ликери, люди (серед них були близькі друзі Шевченка), які прагнули перешкодити його весіллю, загалом обставини, що роз'єднали наречених, але й власні сумніви поета перед важливим життєвим кроком¹.

Оригінальним і цікавим є також тлумачення цими авторами останніх двох рядків вірша, які є його емоційним завершенням, що викладене у формі сентенції медитативного характеру. Його суть полягає в узагальненому погляді поета на життя, в примиренні з долею, в моральному просвітлінні, позбавленому як відчаю, так і ворожості.

Осмилюючи думки В. Л. Смілянської та Н. П. Чамати в їх інтерпретації вірша Шевченка «Барвінок цвів і зеленів», а також наведені ними думки О. Кониського та В. Сімовича щодо тлумачення його центральних образів, мимоволі зароджуються власні міркування з приводу окремих смислових аспектів цієї поетичної мініатюри.

Стає очевидним, що Шевченко не випадково одним із двох центральних образів цього твору обрав не будь-яку рослину, а все-таки вічнозелений півкущик барвінок. Поет, чудовий знавець українського фольклору, добре знав те особливе місце, яке займав цей розповсюджений не тільки в лісах, але й у садках і квітниках сільських обійсть зелений супутник у родинному житті людей, а надто під час сімейних обрядових дійств або відзначення пам'ятних подій. Він знав, що саме барвінок у народі сприймався як символ молодості, кохання і шлюбу, що без барвінку і калини не обходилося жодне весілля в Україні².

Пучки барвінку, а з ним засушеної рути та інших рослин з українських степів, як згадує М. Микешин³, Шевченко зберігав у своєму убогому помешканні в Академії мистецтв під час його перебування в далекому Петербурзі, бо вони постійно нагадували йому рідну Україну, служили джерелом творчого натхнення.

Тарас Шевченко не тільки знав народну символіку барвінку. Він добре знав і його найістотніші еколого-біологічні особливості, зокрема властивий йому весняний період цвітіння, вегетацію більше одного астрономічного року з зеленими асимілюючими листками та характерні риси морфологічної структури надземного тіла – наявність за напрямом росту плагіотропних пагонів, повзучих по поверхні ґрунту завдяки здатності вкорінюватися вузловими додатковими коренями.

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 95.

² Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 227.

³ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 227.

Знання цих особливостей барвінку, безсумнівно, стали причиною того, що його образ у вірші відтворено не в статичному, нерухливому стані, а, навпаки, в стані активного життєвого розквіту («Барвінок цвів і зеленів») та такого ж активного розвитку в просторі, тобто вегетативної рухливості по поверхні ґрунту («Слався, розтилався»). Таким змальованим динамічним образом барвінку, як можна думати, Шевченко інакомовно цілковито правдиво зобразив самого себе в період свого захоплення Ликерою Полусмак, під час якого його активним і різноманітним діям сподобатися нареченій і домогтися її згоди на одруження не було меж. Про таку поведінку поета в цей час дізнаємося, наприклад, із праці Марієтти Шагінян¹ та зі спогадів багатьох його сучасників².

Життєвий розвій барвінку, як це відображено у вірші, тривав недовго, бо виною всьому став недосвіт – ранішній до схід сонця весняний приморозок, який укрався в садочок і «Потоптав веселі квіти, Побив... Поморозив...». Цим же засобом інакомовлення, під образом недосвіту поет, у чому ми погоджуємося з В. Сімовичем, відтворив поведінку Ликери, її негативне ставлення до його цілком поважного наміру одружитися з нею. Саме вона, а не різні розмови, навіть близьких до Шевченка друзів, проти їх одруження є головною причиною розриву особистісних стосунків цих двох, різних за інтелектом та віком, людей.

Незважаючи на те, що Шевченко як ніколи важко, нервово збуджено, хіба що як після розриву з Агатою Усковою, переживав цю останню в його житті любовну драму з Ликерою Полусмак, та все ж у нього з часом наступає тверезе усвідомлення недоцільності планованого ним учинку, який, за словами Марієтти Шагінян, був останнім самообманом його життя, жахливого своїм трагізмом³. Про те, що він заспокоївся від пережитого, може свідчити елеґійно-співчутливе осмислення вчиненого ним і Ликерою, за яким, що так сталося, шкодує він сам і шкодує, а не ганить, як раніше, й саму Ликеру: «Шкода того барвіночка й недосвіта шкода!». Загалом, як відзначають В. Л. Смілянська і Н. П. Чамата, вірш «Барвінок цвів і зеленів» є характерним і своєрідним серед інших творів Шевченка тим, що його він обрав як «шлях опосередкованого осмислення ситуації особистої драми»⁴.

Потрібно відзначити, що вживання Шевченком у його поетичних творах назви барвінок не обмежувалося лише у символічному значенні, із допомогою якого створено доволі різноманітний за тематичним виявом образ цієї вічнозеленої рослини. Ужито його, правда, лише по одному разу також у складі інших тропів, зокрема, персоніфікації та порівняння.

¹ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 104–169.

² Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 292–304.

³ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – С. 164.

⁴ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 96.

У першому з цих тропів вжито його у цьому значенні лише один раз в епізоді твору «Сотник», в якому його героїня Настуся, мріючи про зустріч з коханим Петрусем, завітчується співаючи, можливо, як вона думає, востаннє, бо він їй пообіцяв, що в Броварах під Києвом вони повинчаються.

Прагнучи швидше зустрітися з коханим, завітчана Настуся перестає співати, але при цьому не забуває попроситися з тополями на вигоні і з хрещатим барвінком, що росте коло тину. Очевидно, що тополі та барвінок стали для неї дорогими, вона одухотворяє їх і, прощаючись, звертається до них як до живих, близьких їй осіб: «Оставайтесь здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку».

Використавши троп уособлення барвінку, а з ним і тополь, Шевченко цим образним мовним засобом показав високі моральні якості, вроджені естетичність і вихованість простої сільської дівчини, яка не забуває попроситися з рослинами, в оточенні яких вона жила, якими милувалася і якими в разі потреби, задовольняла свої естетичні смаки, наприклад, завітчати коси барвінком.

Однак потрібно відмітити, що Шевченко використовує образ барвінку не тільки як прикрасу дівочих кіс. Його разом з двома іншими рослинами – рястом та рутою, як це видно з метафорично змальованої картини природи, з такою ж метою використовує весна, яка ними квітчає землю. Цей процес, що діється в природі, поет, щоб надати йому більшого емоційного сприйняття, порівнює з квітчанням дівчини, передаючи його такими віршованими рядками: «І барвінком, і рутою, і рястом квітчає Весна землю, мов дівчину В зеленому гаї».

Наведені рядки є частиною намальованої Шевченком картини весняної погідної днини в поемі «Невольник», під час якої старий батько, засмучений від'їздом прийомного сина Степана на Січ, вийшов у садок походити, щоб розвіяти тяжкі думи, що обсіли його сиву голову. За ним вийшла з хати «на світ Божий глянуть» і його дочка Ярина, що було занедужала, та ледве вийшовши, вона «то усміхнеться, То піде, то стане...».

Перейнятий станом своїх героїв, що загалом властиве було еству Шевченка, змальована ним картина весняної пори має за мету показати, що й природа співчуває його героям, вона є тим середовищем, у якому, якщо не повністю, то набагато легше переносяться їхні важкі думи.

Цікаво також і те, наскільки правдиво, зі знанням реальної дійсності поет уживає для опису цієї картини назви рослин – рясту, барвінку, рути. Бо справді, саме представники світу наших рослин, а особливо ряст і барвінок, є найбільш примітними для людського загалу рослинами, що квітчають весною рідну землю, пробуджену після довгої зими від сну теплими сонячними променями.

Виразно, в мінорному ключі, вживає Шевченко образ барвінку в невеликому, лише в 16 рядків, вірші «Навгороді коло броду...», який є варіацією народнопісенного мотиву зраженої дівчини¹. Використовує він його за допомогою

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 20.

мистецького засобу, характерного для народної пісні, яким є психологічний паралелізм. Завдяки цьому засобу досягається поєднання образу барвінку з образом зрадженої дівчини, яка зажурена перестала ходити за водою до броду. Цей стан дівчини Шевченко передає такими віршованими рядками: «Навгороді коло броду Барвінок не сходить. Чомусь дівчина до броду по воду не ходить». Додамо, що у вірші водночас з барвінком співчують дівчині й інші рослини, зокрема, «хміль зелений», що «сохне на тичині» та верба, що похилилася коло броду.

Розглянувши образ барвінку в системі тропів у поетичній творчості Тараса Шевченка, не можемо не наголосити й на тому, що в окремих його творах цей образ виведено за рамки цієї системи і фітонім *барвінок* уживається в них у прямому номінативному значенні. Так, у поемі «Гайдамаки» поет для змалювання настання весняної пори вдало використовує не тільки назву барвінку як весняної рослини, але й ще підкреслює наявність у нього сланких пагонів, які вкривають «чорну землю», а ряст її уквітчує: «Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її рястом, Барвінком укрила».

У такому ж значенні вжито слово *барвінок* у поемі «Слепая». Ужито його в тій частині поеми, в якій розповідається про розлучення родинної пари – сліпої матері та її дочки Оксани, яке сталося весною з приїздом на відпочинок господаря панського двору – діди́ча зі своєю свитою. Завершилося це розлучення тим, що дочку заперли в розкішно прикрашеній світлиці, а самотню матір веліли вигнати, щоб не крутилася біля панського двору.

Місяцями сидить в кімнаті Оксана, одягнута в оксамит і парчу. Сам діди́ч приносить їй лакомства, дарує діаманти і перли, стає на коліна, щоб не звала його ні паном, ні батьком... Не рада усьому цьому Оксана. І продовжує ридати... Їй співчуває навколишня природа, уособленням якої поет наділяє соловейка. Співає він весною, та його спів не є таким, як був колись у досвітню пору дня, коли мама з дочкою жили разом і коли малесенька Оксана, поки ще спало село, робила з бур'яну для мами невеличкий намет, у який би вона сховалася від пекучого сонця, коли Оксана ходила вмиватися в долину, а опісля, умившись, стала «Барвинком, рутюю нарядяться, И ненароком повстречаться С черночупринным козаком». У цих поетичних рядках, як бачимо, Шевченко не деталізує як саме прикрашала себе барвінком Оксана – чи сплетеним із нього віночком на голові, чи заплетеними гілочками в її коси. Однак і в цьому, і в другому випадках барвінок стає звичайною окрасою зовнішності дівчини, подібно як будь-яка інша окраса, зберігаючи своє номінативне значення.

Яскравим прикладом ужиття Шевченком у подібному значенні цього слова є емоційна розмова між героями твору [Сотник] («У Оглаві... Чи по знаку...») – старим і багатим сотником та молоденькою Настусею, узятою ним у прийми («... А може, й так Узяв собі старий козак Чию сирітку за дитину Та й доглядає в затишку, Як квіточку, чужу дочку»). Як і в попередній поемі «Слепая», так і в

наведений нижче розмові сотника з Настусею Шевченко вжив фітонім *барвінок* винятково в його прямому номінативному значенні, як річ, що використовується дівчиною для квітчання своїх кіс. Це добре видно навіть із деяких поетичних рядків їхньої розмови, наприклад: «*Настуся*: Якби пустили на музики, То я б кісники заплела, Наділа б жовті черевики, Червону б юбку одягла, Заквітчала б барвінком коси...»; *Сотник*: Стривай, стривай, простоволоса! Дуренька, де б же ти взяла Того барвінку заквітчатись?»; *Настуся*: А коло тину! Там такий Поріс зелений, та хрещатий, Та синій! Синій-голубий Зацвів...».

Завершуючи викладений вище розгляд ужиття Тарасом Шевченком назви *барвінок* у його поетичних творах, наголосимо перш за все на достатньо широкому тропеїчному діапазоні її використання у віршованій тканині цих творів, паралельно з яким відбувалося також використання її і в прямому номінативному значенні.

Такий номінативно-тропеїчний розмах використання поетом назви барвінку став можливим завдяки глибокому знанню українського фольклору про цю рослину, а також знанню її еколого-біологічних особливостей, набутих ним, у чому немає жодних підстав сумніватися, шляхом безпосередніх спостережень за нею в природі ще в період свого дитинства та в зрілому віці під час неодноразових поїздок Україною, особливо перебуваючи в сільській місцевості у своїх знайомих та друзів.

7.5. Трави

Рослини, що називаються травами, виділяються серед інших життєвих форм світу рослин тим, що їхні надземні видовжені пряморослі пагони не є багаторічними і не надто здерев'янілими, а залишаються впродовж свого життя трав'янистими й у кінці кожного вегетаційного періоду відмирають до бруньок відновлення, які мають приземне або підземне розташування.

Серед 62 назв рослин, ужитих Тарасом Шевченком у його творах, 40 із цих назв, або 64,5 % стосуються саме трав, які відзначаються еколого-морфологічним різноманіттям та багатством морфоструктурних ознак і біологічних властивостей. За ознакою тривалості свого життя серед трав виділяються дві, доволі відмінні між собою, групи, зокрема, а) трав'яні полікарпіки, або багаторічники, які цвітуть і плодоносять упродовж багатьох років, та б) монокарпічні трави, життєвий цикл яких може тривати один, два і декілька років, завершуючись завжди цвітінням, плодоношенням та повним відмиранням за відсутності органів відновлення¹.

¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 104–119.

Серед монокарпічних трав, назви яких ужиті в поезіях Тараса Шевченка, за тривалістю життя нами виділено дві окремі підгрупи – однорічники і дворічники. Як і багаторічники, одні з них ростуть у дикому стані в різних природних умовах, інші, навпаки, окультурені людиною і вирощуються нею для задоволення життєвих і господарських потреб. Розгляд особливостей уживання їх поетом у його творах проводиться нами нижче саме за групами і підгрупами з різною тривалістю життєвого циклу та за умовами життя в природних оселищах і в культурі.

7.5.1. Трави багаторічні

Як ми вже відзначали вище, багаторічні трави – це рослини, що володіють здатністю цвісти і плодоносити впродовж тривалого часу, при цьому їхні пряморослі пагони щорічно відмирають до бруньок відновлення, які знаходяться в ґрунті або на рівні його поверхні чи дещо вище неї. Виняток становлять рослини з вкороченими або видовженими надземними сланкими або повзучими пагонами, що можуть жити декілька років¹.

У своїх поезіях Тарас Шевченко уживав назви різних трав'яних багаторічників, унаслідок чого вони представлені в них достатньо чисельною групою, яка нараховує 18 представників, що відзначаються високим ступенем відмінностей між собою за еколого-фітоценотичними умовами їхніх оселищ. Одні з цих рослин, зокрема, буги́ла, підсніжник, рябчик, ряст, сон, хмі́ль адаптувались до існування переважно в лісових фітоценозах, тоді як деякі інші є їхнім екологічним антиподом і належать до типових рослин відкритих просторів, зокрема, степів із властивими їм високими температурами та нестачею ґрунтової вологи. Такою рослиною є ковила волосиста, або тирса.

Виразно контрастують з цими рослинами за екологією місць свого існування осока, очерет, куга, які ростуть в умовах надмірного зволоження, по берегах рік, озер, ставків, опанувавши навіть прибережні водні акваторії, а такі рослини, як латаття і ряска є цілком водяними рослинами, що живуть у стоячих і повільно текучих водах. До життя в зовсім інших екологічних умовах пристосувалися кропива та хрін. Обидві рослини є бур'янами, перша з яких належить до бур'янів рудеральних (запущені і засмічені місця, біля жител, уздовж доріг), друга – сегетальним бур'яном, що росте на культурних угіддях.

Серед дикорослих трав'яних багаторічників Шевченкових творів четверо з них, які володіють різними корисними властивостями, упродовж тривалого історичного періоду були окультурені людиною і набули широкого використання в її повсякденному житті. Такої уваги удостоїлися картопля як важлива продовольча і технічна рослина, а також кілька видів лілій з притаманною їм високою декоративністю квіток різних кольорів, високорослий (до 2 м) любисток

¹ Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 104.

лікарський, якого розводять за декоративний вигляд і вміст пряних речовин в його надземних і підземних органах та руту садову, яка відзначається не тільки своєю декоративністю, але є теж цінною лікарською та ефіроносною рослиною.

Розгляд особливостей уживання Тарасом Шевченком назв кожної з багаторічних трав у його поетичних творах подається нижче за підгрупами дикорослих і культурних представників.

7.5.1.1. Трави багаторічні дикорослі

Серед трав'яних багаторічників дикорослі рослини є чисельно переважаючою підгрупою над рослинами культивованими. До неї належить 14 екологічно відмінних за умовами існування представників, назви яких з дотриманням алфавітного порядку є такими: бугила, ковила, кропива, куга, латаття, осока, очерет, підсніжник, рябчик, ряска, ряст, сон, хміль і хрін.

Бугила

Слово *бугила* є українською науковою назвою роду трав'яних рослин, латинським науковим відповідником якої є назва *Anthriscus*. Належить цей рід до чисельно великої родини селерові (*Ariaceae*; колишня назва: зонтичні – *Umbelliferae*), який у флорі України представлений лише 6 видами¹, серед яких найбільш поширеним на її території є бугила лісова (*Anthriscus sylvestris*)².

За своєю морфологічною будовою – це достатньо висока (до 150 см заввишки) багаторічна, іноді дворічна, рослина з веретеновидним коренем та прямим, всередині порожнистим, глибоко борозенчастим стеблом, із розвиненими на ньому багаторазово розсіченими на вузькі частки листками.

Складні парасольковидні суцвіття з білих квіток, якими завершується стебло і його верхні бічні гілки, зібрані у загальне щитковидне суцвіття³ (мал. 104).

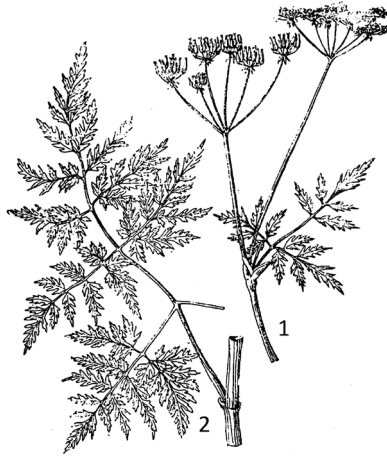
Упродовж тривалого історичного розвитку бугила освоїла широкий спектр оселищ з різноманітними екологічними умовами. Росте вона в лісах, між чгарниками, в ярах і заплавах річок, на луках. За такого розповсюдження майже по всій Україні та розмаїття її оселищ, частина яких знаходяться по сусідству з людськими поселеннями, бугила стала добре відомою у народі, який, залежно від регіону України і поширеним в ньому говором української мови, називає її якнайрізноманітніше. Для прикладу наведемо лише деякі з цих назв, як-от: бугила, богила, болиголов, болигорова, бугиль, бузіль, дудка, купир, морківник, петрушка коров'яча, смовдь, тмин, укріп водяний та інші⁴.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 60.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 493.

³ Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 491.

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 60.

Мал. 104. Бугила лісова:

1- гілка з квітками та плодами; 2 – листок¹.

Тарас Шевченко, який у своїй поезії уживав добре відомі йому народні назви рослин, із наведених вище назв використав лише назву *богила* і, напевно, похідну від неї назву *богилова*. Ужиті ним ці назви лише по одному разу в двох творах, зокрема «Не кидай матері, казали...» та «Гоголю».

У першому з цих творів, в якому поет змальовує сумну картину поступового занедбання батьківського обійстя після того, як дочка покинула самотню матір, що, не перенівши вчинку рідної дитини, з горя відійшла в інші засвіти. Докоряючи дівчині за здійснений нею ганебний вчинок, поет, oprіч опису інших згубних явищ, які відбуваються на обійсті, повідомляє їй ще й таке: «І твій барвіночок хрещатий Заріс богилою, ждучи Тебе не квітчану».

Н. В. Слухай і Ю. Л. Мосенкіс², ґрунтовно інтерпретуючи поезію «Не кидай матері, казали...», відзначають, що описана поетом у наведених віршованих рядках ситуація побудована на діалозі двох символів. Перший з них – це «барвіночок хрещатий», що є символом дівчості і молодого кохання, бо, будучи закоханою, дівчина охоче прикрашає коси барвінком. Однак цього не сталося з дівчиною-втікачкою. Автори посилаються на М. Коцюбинську (1962, с. 182), яка відзначає, що «героїню вірша не квітчали, видно, подружки до весілля, не співали шлюбних пісень – не квітчана вона попрощалася зі своєю долею».

Другим символом, на думку Н. В. Слухай і Ю. Л. Мосенкіса, є ужитий Шевченком фітонім *бугила* в розумінні бур'яну, що символізує запусніння певного життєвого простору. «Захоплення бугилою території хрещатого бар-

¹ Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 492, рис. 83 (частина рисунка).

² Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Вид. дім А +С, 2006. – С. 148–149.

вінку, – на думку цих авторів, – яким дівчина так і не завітчалася, сприймається як драматичне поглинання хаосом сакрального простору нездійсненого кохання»¹.

На фітонім *бугила* як символ запустіння певної частини простору обійстя, вкритого хрещатим барвінком, вказує також В. М. Русанівський, цитуючи відповідні рядки цього вірша, з уживаними у них словами *барвінок* і *богила*².

Цікаво, що на противагу твору «Не кидай матері, казали...», у творі «Гоголю» Шевченко вживає не слово *богила*, а *богилова*, яке, до речі, не фіксують ні Словник української мови³, ні Словник наукових і народних назв судинних рослин Ю. Кобіва⁴. У зв'язку з таким станом речей зупинимося дещо докладніше на етимологічному з'ясуванні цього незвичного, на перший погляд, слова та на не менш цікавій його долі в структурі вірша «Гоголю» в різних виданнях Шевченкових поезій.

На думку Б. Леськіва⁵, слово *богилова* є однією з фігур мови Тараса Шевченка, зокрема метатезою, суть якої полягає в перестановці або переміщенні звуків чи складів у слові, зумовленого впливом фонетичних чи контекстуальних ситуацій. Оскільки, як далі вказує цей автор, явище цієї фігури мови характерне для побутової мови, то, можливо, слово *богилова* у віршованих рядках: «А що вродить з того плачу? Богилова, брате...», є запозичене саме звідти. У контексті до цього тлумачення наводиться до слова *богилова* синонім *болиголов*, який є назвою отруйної рослини.

Отже, якщо у творі «Не кидай матері, казали...» Шевченко вжив слово *богила*, яке є народною назвою і має науковий відповідник *бугила*, то у творі «Гоголю» він, як можна думати, використавши спосіб метатези, здійснив у цій народній назві заміну останнього складу на склад «ло», додавши ще новий склад «ва». Оскільки, як вказує Б. Леськів, явище метатези зумовлене впливом різних фонетичних чи контекстуальних ситуацій, то стосовно слова *богилова*, як нам здається, вирішальну роль у його непростій долі у творі «Гоголю» відіграла саме остання з цих ситуацій, яка, до речі, не завершилася лише процесом структурних перебудов цієї лексеми.

На підтвердження висловленого припущення розглянемо смислове значення слова *богилова* в ідейно-тематичному контексті згаданого твору.

¹ Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Вид. дім А+С, 2006. – С. 149.

² Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

³ Словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – 800 с.

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – 800 с.

⁵ Леськів Б. Фігури мови Тараса Шевченка: Короткий словник на 154 терміни / Уклад Б. Леськів (за «Кобзарем», вид-во «Дніпро». – К., 1967). – Тернопіль, 1998. – 76 с.

З опрацьованих нами ґрунтовних інтерпретацій твору «Гоголю», здійснених, зокрема, Ю. О. Івакінім¹ та В. Л. Смілянською і Н. П. Чаматою², а також із коментарів до нього, що наводяться, наприклад, в окремих виданнях його поезій³ чи в зібраннях творів у 10-ти томах⁴ і в 6-ти томах⁵, з'ясовується, що Шевченко звернувся з віршем-посланням до Гоголя не випадково.

Подорож рідною Україною від кінця травня 1843 до другої половини лютого 1844 років збагатила поета багатьма різноманітними життєвими враженнями, які викликали в його вразливої та чутливої душі глибокі й важкі роздуми над побаченим, з якими він хотів поділитися з кимсь таким, хто зрозумів би його, був би його ідейним спільником та однодумцем. Таку людину Шевченко бачив в особі Миколи Гоголя, свого земляка, творчість якого високо цінував і в якому бачив безкомпромісного критика російської самодержавно-кріпосницької системи, яка поневолила рідний поетові український народ і його рідну батьківщину.

Отже, з чим хотів поділитися Шевченко з Гоголем, з якими своїми думами і переживаннями? Їх, цих дум – аж цілий рій, що охопили все єство поета: «Одна давить серце, друга роздирає, А третя тихо, тихесенько плаче У самому серці, може, й Бог не бачить». Не дивно, що важкими, надто важкими для Шевченка були ці думи. Були вони такими тому, що ніде, подорожуючи Україною, він не зустрів однодумців, які б сприйняли його поетичне слово, перейнялись би його закличками до боротьби за соціальне і національне визволення рідного народу.

Мимоволі виникає запитання: «Чому ж так сталося по всій широкій Україні?». Йї отримуємо віршованими словами Шевченка просту до болю й однозначну відповідь: «Всі оглухли – похилились В кайданах... байдуже...». У цих двох рядках, складених лише з п'яти, але напрочуд містких слів, – й осуд, і вирок українському загалу, усім його верствам – і провідним, і звичайним, за спільну пасивність, за примирення з поневоленням російським царизмом України, покріпаченням селянських родин, зі звиканням жити, похилившись, у кайданах.

І письменник Гоголь, і поет Шевченко – ці обидві геніальні етнічні українські творчі натури мали перед собою одне спільне зло – російське кріпосне самодержавство, з яким нещадно боролися, використовуючи різні жанрові й образно-стилістичні домінанти: перший з них – сміх і сатиру, другий – «плач» та елегію.

Думаємо, що така диференціація творчих домінант цих особистостей є об'єктивною і реалістичною. Який би не був Гоголь як людина й творча осо-

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 186–195.

² Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 49–54.

³ Шевченко Т. Г. Поезії у двох томах. Т. 1. – К.: Веселка, 1988. – С. 158; 247.

⁴ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. Т. 1. Поезії 1837–1847. (Друге доп. і випр. видання). – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 259; 482–483.

⁵ Шевченко Т. Г. Зібрання творів: у 6 т. Т. 1. Поезія 1837–1847. – К., 2003. – С. 284; 710–712.

бистість, російська імперія, російська кріпосницька самодержавна суспільна структура для нього не були рідними, він ними по-синівськи не переймався, а тому в боротьбі з цим злом чогось іншого, як сміх він не міг не використовувати.

Інша справа – Шевченко. У боротьбі з нерідною йому російською царською імперією, кріпосним самодержавством він теж використовує сміх і сатиру. Згадаймо, наприклад, комедію «Сон» («У всякого своя доля...») з такими її поетичними рядками: «Боже мій єдиний!! Так от де рай! Уже нащо Золотом облиті Блюдолизи; аж ось і сам, Високий, сердитий, Виступає; обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога, Та ще, на лихо, сердешне, Хита головою» або «Цар цвенькає; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться», або ще такі рядки: «О царю поганій. Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий!».

Та коли йдеться про поневолену царизмом Україну, про покріпачений її люд, про «Степи мої запродані Жидові, німоті, Сини мої на чужині, На чужій роботі, Дніпро, брат мій, висихає, Мене покидає, І могили мої милі Москаль розриває...», Шевченкові як вірному синові своєї Матері-України, звичайно, не до сміху. Його до глибини душі й щему серця пронизує біль за зневажену батьківщину, поневолений її народ. Цей біль викрешує з його талану полум'яні слова, вірші і поеми, наповнені глибокими переживаннями за минулу та сучасну йому народну долю; часом вони пройняті сумом за минулим, що більше не вернеться, чи окроплені сльозами плачу за тисячами й тисячами козацьких і гайдамацьких душ, що пішли в інші засвіти чи то в боротьбі за волю, а чи від тяжкої праці на панцизняних ланах.

І хоч сам Шевченко, звертаючись до Гоголя, говорить: «Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже», однак плач його не є звичайним, безнадійним, розпачливим, а таким, що його треба сприймати скоріше з великою долею умовності, а пишучи, брати це слово в лапки. Бо «плач» Шевченка особливий, він вогнистий, що породжує в душах свідомих і гордих людей, які не змирилися зі своїм поневоленням, ненависть до ворогів, до поневолювачів.

Його місія, за словами Миколи Жулинського¹, полягала в тому, щоб «оживити словом народний дух, настрої, почування, сподівання українського народу». Автор цих слів наголошує на особливій сутності постаті Тараса Шевченка, вважаючи, що тільки така постать могла звернутися до свого поневоленого народу із закликом: «Борітеся – поборете! Вам бог помагає! За вас правда, За вас слава І воля святая». Цілком суголосні цьому заклику на боротьбу з ворогом і наступні, вже наповнені практичним змістом, його слова: «Кайдани порвіте І вражою злою кров'ю Волю окропіте».

Однак, побачивши, подорожуючи Україною, що «Всі оглухли – похилились В кайданах... байдуже...», поет засумнівався у наслідках його «плачу»,

¹ Жулинський Микола. Шевченко – вчитель нації // «Літературна Україна», газета. – 2019, 18 травня. – № 19–20. – С. 1.

засумнівався, думаючи, чи окроплені цим «плачем» заспані душі земляків прокинуться і встануть до чину за колись відібрану пришельцями в них святую волю. А тому він звертається до Гоголя із запитанням: «А що вродить з того плачу?» і сам дає на нього відповідь: «Богилова, брате...».

Відповідає, як бачимо, одним словом, у структурі якого корінь народної назви трав'яної рослини розріджених лісів, чагарників, схилів ярів і навіть як бур'ян по краях полів богили, науковим відповідником, як уже зазначалося вище, є бугиля лісова. Виходячи з такого, позбавленого корисного господарського значення цієї рослини, Шевченко вжив її як символ даремності, байдужості для «оглухлого», «похиленого в кайданах» українського суспільства його творчих патріотичних зусиль і старань, які в цьому суспільстві не знаходять очікуваного поетом відгону і відповідних діянь.

На нашу думку, слово богилова, яким починається 14-й рядок твору «Гоголю», безперечно, є словом-концептом, головною його ідеологемою, в якій поет сконденсував усю ідейну і смислову сутність свого творчого задуму. Неабияким підтвердженням цьому може слугувати та увага, яка приділялась першому слову тексту твору в різних його редакціях і варіантах низки видань Шевченкових поезій, у яких на його місці значиться не слово богилова, а зовсім інші слова і навіть певна заміна слів цього рядка.

Про це, зокрема, дізнаємося з Повного, в 10-ти томах, зібрання творів Шевченка 1951 року видання, у першому томі якого, окрім видрукуваного вірша «Гоголю» зі словом богилова, наводиться розділ «Інші редакції та варіанти», в якому вміщуються, як вказано в його короткій передмові, інші редакції творів і варіанти до основного тексту¹. Відзначається також, що всі вони даються в хронологічному порядку і позначаються великими літерами алфавіту (А, Б, В, Г...), а малими курсивними літерами (а, б, в, г...) позначено послідовність правки в автографах чи в рукописних копіях друкованих джерел. Курсивом даються також усі авторські правки в списках, копіях і друкованих джерелах.

До твору «Гоголю» у цьому розділі першого тому, в якому вміщені поезії 1837–1847 років, наводяться такі його варіанти (подаємо лише варіанти 14-го рядка твору):

Б. Варіанти зі списку Ів. Лазаревського кінця 50-х рр. XIX ст. з поправками Шевченка № 88 (58), арк. 21 звор. – 22.

14-й рядок вірша:

а.	Богослове – брате!
б.	Болиголов, брате!
в.	Бур'ян мабуть, брате!

В. Варіанти з «Основи» 1862 року, кн. VII, стор. 8, і з видання Сумкевича 1867 р., т. 1, стор. 241.

14-й рядок вірша: Болиголов, брате...

¹ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. Т. 1. Поезії 1837–1847. (Друге доп. і випр. видання). – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 259; 482–483.

- Г. Варіанти із списку 60-х рр. ХІХ ст. в «Кобзарі» 1860 р. № 535 (14), стор. 8.
14-й рядок вірша: Бог зна, чи знова, брате...
- Д. Варіанти з рукописного збірника другої половини ХІХ ст. (№ 47), стор. 12.
14-й рядок вірша: Чи зробиця лучче?
- Е. Варіанти з празького видання «Кобзаря» 1876 р., т. II, стор. 75, і з видання «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії», Женева, 1890, стор. 76.
14-й рядок вірша: Нічого, мій брате!»

Як бачимо з наведених варіантів 14-го рядка твору «Гоголю» низки видань Шевченкових поезій, першому слову цього рядка приділялася справді велика увага. Її наслідком ставало те, що цей рядок твору в кожному виданні починався різними словами. Ними були або конкретна назва отруйної рослини болиголов, або узагальнена назва бур'ян, яка використовується для найменування в господарському стосунку шкідливих рослин, або інші слова, кожне з яких із властивою тільки йому семантикою.

Не можемо не відзначити, що хоча всі ці слова загалом є між собою семантично різними, однак все ж таки їх об'єднує одна, спільна для них смислова та ідейна сутність – концентроване, у тому числі, символічне через образи отруйних і шкідливих рослин, а також використання слів у їх прямому негативному номінативному значенні, вираження байдужості поневоленого українського суспільства до «плачу» Шевченка, до його патріотичної творчості, до його поезії, що закликає народ піднятися з колін, зве до боротьби за своє національне і соціальне визволення.

Надто цікавими для нас у цьому стосунку, як видно з варіанту Б списку І. Лазаревського, є правки, зроблені самим Шевченком тексту 14-го рядка, наслідком якої першим словом цього рядка стало слово *бур'ян* («Бурян мабуть, брате!»). Отже, сам автор твору однозначно символічно вважав, що з його «плачу» вродить *бур'ян*, тобто нікому не потрібна трава, що засмічує культурні вгіддя. Інакше кажучи, нікому, як уважав поет, з української суспільності не потрібна його творчість, яка перейнята її минулою та сучасною долею.

У контексті розглядуваного питання не можемо не відмітити ще одну особливість твору «Гоголю», зокрема, його 14-го рядка, який у низці Шевченкових поетичних видань друкується з першим словом *богилова*. Оскільки це слово, як ми вже відзначали раніше, не є зрозумілим не тільки широкому загалу шанувальників поезики «Кобзаря», але й до певної міри також фахівців, адже його не зустрінеш у Словнику української мови¹ та й у Словнику наукових і народних назв судинних рослин², то в таких виданнях використовують виноску, якою у «Примітках» пояснюється значення цього слова.

¹ Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – 800 с.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – 800 с.

Зміст цих, до речі, не завжди однакових між собою пояснень зводиться до того, що *богилова* – це: а) «*болиголова* – трава»;¹ б) «*болиголов* – трава»;² в) «*болиголов* – отруйна рослина, бур'ян»³; г) «*болиголов* – отруйна рослина»⁴.

Як бачимо з цих пояснень, слову *богилова*, на думку упорядників видань Шевченкових поезій, слова *болиголова* і *болиголов*, є рівнозначними, тобто всі ці три слова вважаються ними синонімами. Однак, вникаючи в суть цих пояснень, не можемо не відзначити притаманну їм семантичну невідповідність як з лексичної, так і з ботанічної точок зору.

Припускаємо, що автори цих пояснень використовують слова *болиголова* і *болиголов* як чинні слова з лексики української літературної мови. Насправді висловлене припущення є лише частково правильним, оскільки Словник української мови⁵ фіксує лише слово *болиголов*, яке є українською науковою назвою роду *болиголов* (по-латині – *Conium*) – дворічної отруйної рослини з родини зонтичних (*Umbelliferae*), або парасолькові (*Ariaceae*). Щодо слова *болиголова*, то воно в цьому Словнику не наводиться.

Із ботанічної точки зору слова *богилова* і *болиголов* не можуть бути синонімами, бо кожне з них є назвою роду зовсім різних рослин родини парасолькові. *Болиголов*, як уже відзначено вище, є українською науковою назвою роду рослин, який латинською мовою називається *Conium*, тоді як *богилова* – похідна назва від рідше вживаної народної назви роду *богила*, науковим відповідником якої є назва *буги́ла* (по-латині *Anthriscus*).

Хоча слово *болиголова* не фіксується в Словнику української мови, воно однак, як засвідчує Словник Ю. Кобіва⁶, властиве середньоадніпрянському і слобожанському говорам української мови, де місцевим населенням вживається на означення *бугили*. Цікаво, що носіями першого з цих говорів для означення *бугили* вживається і назва *болиголов*, що засвідчує про те, що в народі не завжди чітко розрізняються відмінні між собою рослини різних родів, якщо вони зовнішньо дуже подібні між собою. Такими спільними ознаками і для *бугили*, і для *болиголова* є у різній мірі перисторозсічені листки, розташування на верхівках стебел і гілок складних суцвіть (складна парасолька), подібні екологічні умови життя (біля жител, у парках, плодових садах, біля доріг, на лісових галявинах, по засмічених місцях, як бур'ян по краях полів, на узліссях тощо). Окрім згаданих, існує низка інших народних назв *бугили* (*богили*).

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1960. – С. 513.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Повна збірка поезій. – К.: Держ. вид-во худож. літератури УРСР, 1964. – С. 363.

³ Шевченко Т. Г. Поезії у двох томах. Т. 1. – К.: Веселка, 1988. – С. 247.

⁴ Шевченко Т. Г. Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 453.

⁵ Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 214.

⁶ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 60.

Зважаючи на все викладене вище, до слова *богилова*, яким починається 14-й рядок твору «Гоголю», у виданнях Шевченкових поезій доцільно давати виноску з поясненням такого змісту: *богилова* – буги́ла, *рідше* боги́ла (*народні назви*: боги́ла, болиго́лов, болиго́лова, буги́ль, борщівник, морковник, тмин, укріп водяний тощо¹) – лісова й узлісна трава з родини парасолькові, нерідко як бур'ян.

Звичайно, це побажання стосується тих видань, у яких 14-й рядок твору «Гоголю» починається словом *богилова*. Проте, не виключено, що тенденція друкування цього варіанта твору з наявним у його тексті словом *богилова* не буде дотриманою в наступних виданнях «Кобзаря». Підставою для такого припущення є те, що в одному з новітніх видань Шевченкового «Кобзаря», зокрема, ювілейного до 200-річчя від дня народження поета², друкується варіант цього твору під назвою «Н. Гоголю» (За думою дума), в якому його 14-й рядок тексту подається з поправкою самого Шевченка в такій редакції: «Бур'ян, мабуть, брате!».

Завершуючи розгляд мотивів ужиття Шевченком у своїх двох творах «Не кидай матері, казали...» та «Гоголю» народної назви рослини *боги́ла* і похідної від неї *боги́лова*, науковим відповідником яких є назва *буги́ла*, доходимо висновку, що вжито їх поетом усвідомлено, зі знанням еколого-біологічних особливостей поширення цієї рослини та відсутністю будь-яких у господарському значенні корисних властивостей.

Знаючи ці відомості про буги́лу (боги́лу, боги́лову), Шевченко використав її в значенні негативного образу для повнішого і реалістичнішого відтворення ідейного змісту творів «Не кидай матері, казали...» та «Гоголю». У першому з них боги́ла, якою заріс барвіночок хрещатий на поступово занедбаному обійсті після смерті матері, яку покинула, утікши, її єдина дочка, – це символ запустіння, то в другому – це символ безрезультатності, даремності творчих старань і творчого неспокою поета в ім'я досягнення високої та благородної мети – виведення свого народу зі стану національної глухоти, пробудження в ньому національної свідомості та гордості як основи боротьби за визволення з-під колоніального ярма російського царизму та відновлення власної державності.

Однак, незважаючи на те, що з його «плачу», тобто його патріотичної творчості, як про це говорить сам поет на поставлене собі запитання, уродить *боги́лова* (в інших варіантах твору «Гоголю», про що згадувалося вище, – *болиго́лов, болиго́лова, бур'ян* і навіть «ніщо»), все ж він не розчарується, не зневірюється в своїх земляках, у своєму народі, де «Всі оглухли – похилились В кайданах... байдуже...». Прикро й боляче від цього поету, і він звертається до Миколи Гоголя: «Нехай, брате». І далі твердо говорить: «А ми будем Сміятися та плакати», тобто його побратим і далі використовуватиме сміх та сатиру

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 60.

² Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2014. – С. 148.

в протистоянні з російським самодержавно-кріпосницьким злом, а він, Шевченко, теж не зійде з обраного ним шляху, бо вірить у свій народ, вірить у значущість для українського суспільства своєї творчості. Вірить, що це поки що оглухле суспільство все-таки рано чи пізно сприйме його творчість душою і серцем, сприйме його як свого Пророка. І він, як знаємо, у цьому не помилився!

КОВИЛА

Однією з особливостей найменування майже 30 видів роду ковила (*Stipa*)¹ родини тонконогові (Poaceae), або злакові (Gramineae) флори України, що поширені в основному в її Степовій та Лісостеповій природних зонах, є те, що лише два з цих видів мають спільну народну назву *тирса*. Цими видами є ковила волосиста (*S. capillata*) та ковила пірчаста (*S. pennata*), яких називають *тирсою* в районах з волинським, подільським, середньонаддніпрянським і степовим говорами української мови². Зважаючи на широку популярність у народі назви *тирса*, в літературних джерелах минулого століття, наприклад, у Визначнику рослин України³ та в деяких підручниках з ботаніки⁴ ця назва вживалася навіть як синонім наукової назви *ковила волосиста*.

До речі, в такому значенні подається вона також у Словнику української мови⁵, тобто як синонім назви *ковила волосиста*. Більше того, на підтвердження такого означення слова *тирса* тут же в Словнику наводяться приклади з різних літературних джерел. Наведемо й ми один із них: «*Основу травостою становлять тут [у Хомутівському степу] злаки – типчак, тирса, або ковила волосиста* (Наука..., 5, 1967, 9).

Як бачимо, у наведеному реченні, напевно, зі статті відповідного наукового видання її автор назву *тирса* вжив як рівнозначну назві *ковила волосиста*. Хоча в новіших ботанічних виданнях назва *тирса* подається винятково як народна для обох видів ковили – волосистої та пірчастої⁶, нами в подальшому вживатимуться як рівнозначні синонімічні наукові назви *ковила волосиста* і *тирса*.

Зважаючи на народну прихильність до назви *тирса*, стає зрозумілим уживання Тарасом Шевченком у своїй творчості саме цієї назви, а не назви *ковила*, яка, до слова, теж вживається на теренах згаданих вище говорів, проте, очевидно, обмежено й спорадично.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 394–395.

² Там само. – С. 394.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 68.

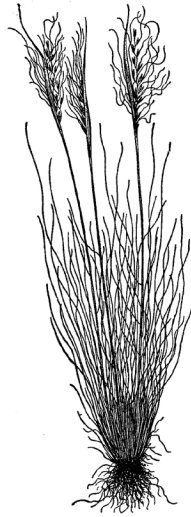
⁴ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 354.

⁵ Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 122.

⁶ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 394.

Перш, ніж перейти до розгляду особливостей уживання Тарасом Шевченком у поезіях назви рослини тирса, коротко розглянемо, що ж являє вона собою з еколого-ботанічного погляду. Як рослина Степової і Лісостепової зон, ковила волосиста, або тирса, несе у природі свій відбиток тривалого впливу на неї часто екстремальних екологічних умов цих зон, особливо Степової, адаптація до яких позначилася на її морфологічній будові та життєво важливих функціях – рості, розвитку, розмноженні.

У результаті цього багатовікового адаптаційного процесу в рослин ковили волосистої сформувалася щільнодернинна життєва форма з вузькими, щетино-виднозгорнутими листками (рис. 105).

Мал. 105. Ковила волосиста¹

Генеративні пагони рослин досягають заввишки переважно 70–90 см і характеризуються низкою своєрідних особливостей. Завершуються вони складним суцвіттям, яке являє собою вузьку, стиснуту волоть завдовжки 10–25 см, утворену з багатьох одноквіткових колосків. Із двох квіткових лусок нижня при основі має волосистий калюс, а на верхівці волосовидний, голий, гострошорсткий, покручений остюк².

Після закінчення плодоношення ковили волосистої й утворення зернівок, остюки зберігаються на їхніх верхніх кінцях. За сухої погоди вони закручуються, а за вологої, навпаки, розкручуються, сприяючи тим самим загвинчуванню зернівок у ґрунт їх нижнім кінцем, що має вістря.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 68, мал. 69.

² Там само. – С. 68.

Дуже небезпечним для овець є попадання зернівок ковили в їхню вовну. Завдяки гігроскопічним рухам своїх остюків, зернівки пронизують шкіру тварини, завдаючи їй тяжких поранень¹. Можливо, саме тому ковилу волосисту, або тирсу, в народі на теренах зі степовим і слобожанським говорами називають ще «смерть овеча»².

Ковила волосиста з-поміж інших видів ковили є найбільш поширеною на теренах України. Вагому роль відіграє вона в утворенні рослинного покриву різнотравно-ковилових і ковилового степів³. Під час цвітіння, яке відбувається в літні місяці, рослини ковили, викидаючи суцвіття з довгими волосоподібними остюками, створюють своєрідний аспект рослинного вкриття степу, який набуває в цей час блідо-зеленого кольору.

Можна припустити, що саме широке розповсюдження ковили волосистої в Україні та її провідна роль в утворенні певного типу степових угруповань, стали тими визначальними рисами популярності цієї рослини серед людей. До не менш визначальних рис такої популярності належить, напевно, також і зовнішній вигляд її особин у період цвітіння та утворюваний у цей час їхніми суцвіттями своєрідний аспект степу, що не може залишати байдужими тих, хто його спостерігає.

Думаємо, що таке враження ковила волосиста, або тирса, справляла й на Тараса Шевченка в його дитячі роки, коли він «пас ягнята за селом» та не залишала його байдужим своїм виглядом і в зрілі роки. Хоч ужив він назву цієї рослини лише в чотирьох творах, але робив це в різний час упродовж усього свого творчого життя. Очевидно, таким тривким у його пам'яті був образ цієї тирси-степовички.

Уперше назву тирса Шевченко вводить у тканину вірша «До Основ'яненка», який належить до жанру поетичного послання й адресований Г. Квітці-Основ'яненку, письменнику, творчість якого високо цінував і розглядав як вагомий внесок у розвиток української культури⁴.

Основний мотив цього твору, написаного в 1839 році в Петербурзі, – це гіркі роздуми поета про історичну долю України, про те, що все залишилося незмінним у природі запорізького краю: «Б'ють пороги; місяць сходить, Як і перше сходить...», та, на жаль, немає Січі, «Не вернуться запорожці, Не встануть гетьмани, Не покриють Україну Червоні жупани».

Поет із властивою йому майстерністю художника малює сумну картину безлюдного козацького степу, по якому колись гуляли і боролися з ворогами коза-

¹ Флора УРСР. Т. II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 117–120.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 394.

³ Флора УРСР. Т. II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 120.

⁴ Івакін Ю. О. «До Основ'яненка» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 192.

ки-запорожці. Однак безлюдність ця в Шевченка водночас і реальна (бо справді немає Січі і запорожців), й умовна. Використовуючи троп уособлення, наділяючи ознаками живих істот неживі об'єкти природи степу – Дніпро, вітер, могили, широко вживаючи лексику говоріння від суб'єкта природи до суб'єкта природи¹, поет олюднює степ козацький, антропоморфізує його як природну екосистему: «На тім степу скрізь могили Стоять та сумують; Питаються у буйного: «Де наші панують? Де панують, бенкетують? Де ви забарились? Верніться! Дивіться – Жита похилились, Де паслися ваші коні, Де тирса шуміла, Де кров ляха, татарина Морем червоніла...».

Як бачимо, в описаній Шевченком у минулому олюдненій природі степу тирса виступає як складник його трав'яного вкриття, угруповання якої є одними з доміантних у його структурі. У цьому стосунку виявилася добра обізнаність поета з роллю тирси в будові степового трав'яного покриву, бо тільки знаючи про значну участь у ньому її травостоїв, можна було стверджувати, що вона «шуміла». Адже поодинокі групки щільнодерновинних особин цієї рослини, цілком природно, не змогли б створювати подібної «шумності» травостою.

Удруге, після твору «До Основ'яненка», вжив Шевченко назву тирса в історико-героїчній поемі «Гайдамаки», написаній теж, як і попередній твір, впродовж 1839–1841 років². Як і в першому, так і в цьому творі назва тирса використана Шевченком в описі журливої, елегійної картини в житті України після безуспішного завершення гайдамацького руху. «З того часу, – пише поет у завершальних рядках поеми, – в Україні Жито зеленіє: Не чуть плачу, ні гармати, Тільки вітер віє, Нагинає верби в гаї, А тирсу на полі. Все замовкло Нехай мовчить; Така Божа воля».

Не виключено, що хоча Шевченко вживає назву тирса в її прямому номінативному значенні як елемент пейзажу відкритого простору, проте зміст поетичного рядка «А тирсу на полі», як можна думати, символізує широкий, просторий, вільний козацький степ з хвилюванням густого травостою цієї степової рослини, спричиненого безперервними поривами буйного вітру.

Цікаво, що й у третьому творі «У Бога за дверми лежала сокира», написаному весною 1848 року, коли транспорт Аральської експедиції, у складі якого перебував Шевченко, зупинився по дорозі з Орська до Раїма біля форту Карабутак³, назва тирса вжита ним в один із тих віршованих рядків, якими змальовується сумна картина пустелі, яка стала такою після того, як «Сім літ Сокира Божа ліс стинала І пожарище не вгасало». Після стількох років пожежі пустеля

¹ Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 168.

² Гнатюк М. П. «Гайдамаки» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 146.

³ «У Бога за дверима лежала сокира» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 283.

«циганом чорніла», на ній «Билини навіть не осталося. Тільки одним-одно хиталося Зелене дерево в степу».

Опис погорілої пустелі не пройшов повз увагу Ю. О. Івакіна¹, який у коментарі до нього відзначає, що «пейзажні замальовки, картини місцевої природи» Шевченком «намальовані наче рукою спостережливого натураліста і географа-мандрівника». Для прикладу він цитує уривок вірша такого змісту: «Червоніє по пустині Червона глина та пичина, Бур'ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою, Та дикий інколи каймак Тихенько виїде на гору На тім захилім верблюді».

Пояснюючи наведені рядки твору, Ю. О. Івакін підкреслює, що «це – реалістично зображений пейзаж конкретної місцевості з точною фіксацією рельєфу (пустиня, гора, яр, під горою, річка), ґрунту (червона глина та «пичина» – мабуть, каміння із затверділої глини), флори (колючий бур'ян, будяк, тирса з осокою, яка росте сама в яру, де волога)». До висловленої Ю. О. Івакіним оцінки реалістично зображеного поетом пейзажу місцевості обгорілої пустелі не можемо не додати ще такої його деталі, яка стосується місця тирси, відведеного їй у цьому пейзажі. Маємо відмітити справді велику спостережливість Шевченка за всіма об'єктами навколишньої природи пустелі, у якій, oprіч іншого, він зауважив і передав у вірші надзвичайно правдиво характерні особливості умов життя і поширення тирси, або інакше ковили волосистої.

Приаральська пустеля – це не український степ, де густі травостої тирси на великих просторах хвилюються під поривами вітру. Такою тирсу поет змалював у творах з українського життя («До Основ'яненка», «Гайдамаки»). Приаральська пустеля, та ще в якій згідно з твором «У Бога за дверми лежала сокира», тирса в ній разом з осокою не «буяє» травостоєм, не «шумить», а ледь животіє, росте лише де-не-де в пониженнях рельєфу («Та інде тирса з осокою В яру...») з мізерними запасами вологи, та ще й до того, напевно, знаходиться в обгорілому стані, бо «В яру чорніє під горою», що не дивно бачити в пустелі, яка після пожежі «циганом чорніла».

Не можемо не подивуватися також із того, що й у четвертому Шевченковому творі назву тирса ужито теж, як і в трьох попередніх, в одному з низки віршованих рядків, зміст яких переповнений журбою, смутком і навіть злістю. Це добре видно з поетичного переспіву уривку «Плач Ярославни» зі «Слова о полку Ігоревім», що його Шевченко зробив упродовж червня–вересня 1860 року в Петербурзі².

Переповнена горем за пораненням у бою з половцями мужем і князем, Ярославна «квилить», плаче «В Путивлі рано на валу», чомно звертаючись до віт-

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 41–42.

² Грицай П. С. «Плач Ярославни» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 110.

ру, називаючи його: «Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господине!», водночас докоряє йому за те, що на улюблених її воїв та на князя («ладо мое миле») він метав ханові стріли. Хіба, далі говорить вона, звертаючись до нього, тобі «Немало неба, і землі, І моря синього. На морі Гойдай насади-кораблі».

Після цих докорів, вона не витримує попереднього настрою і переходить на вищий реєстр звертання, переповнений вже словами злості: «А ти, прелютий... Горе! Горе! Моє веселіє украв, В степу на тирсі розібгав».

Як можна думати, словосполучення «на тирсі» вжите Шевченком в образному розумінні. Поет мав на увазі не одну рослину цього виду, а її добре розвинені та поширені на значних степових просторах травостої, на яких можна що-небудь розібгати¹, тобто розправити те, що до того було зібгане, або інакше, згорнуте.

Цим зібганим, згорнутим, як видно зі слів звинувачення Ярославною вітрила-вітру, було її «веселіє», у стані якого вона перебувала до того часу, поки її муж і князь з воями не вирушив у похід. Однак, дізнавшись про його поразку в битві з половцями, її огорнуло велике горе, перебуваючи в якому вона згорнула, зібгала своє колишнє веселіє. Та прелютий вітрило-вітер повівся з Ярославною негідно, украв це її веселіє і розібгав на густих травостоях степової тирси, роз'ятривши тим самим її і так велику душевну рану.

Розглянувши особливості вживання Тарасом Шевченком назви рослини ковила волосистої, або тирси, у чотирьох його творах – «До Основ'яненка», «Гайдамаки», «У Бога за дверми лежала сокира» і «Плач Ярославни», доходимо висновку, суть якого може бути зведена до таких тверджень.

По-перше, поет добре знав основні риси екології та поширення цього виду як степової трав'яної рослини. Більше того, ним чітко підкреслюється фітоценотична відмінність тирси в рослинному покриві українських степів і приаральської пустелі, у перших з яких її роль є домінантною або субдомінантною, тоді як у другій – незначною, спорадичною.

По-друге, незважаючи на те, що назва тирса, яка вжита Шевченком у чотирьох творах, написаних ним у різний час упродовж більш як двадцятирічного періоду його творчого життя та відмінних за своєю ідейно-тематичною спрямованістю, її поетичний образ у цих творах відзначається емоційно-сміисловою однотипністю, виявом якої є виразна елегантність, журливість і туга.

Образ цієї рослини є важливим елементом у змалюванні поетом сумної української дійсності після зруйнування російською царицею Запорозької Січі, нагадуючи ті часи, коли шуміли її степові травостої, на яких випасалися козацькі коні.

Таким же за своїм значенням художнім елементом є образ тирси в змалюваній Шевченком не менш сумній картині з історії України після трагічного

¹ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 681.

завершення гайдамацького руху, коли не чути стало «ні плачу, ні гармати», лише вітер гуляє по краю гайдамацьким, нагинаючи «верби в гаї, А тирсу на полі».

Також не оминув Шевченко включити образ тирси в змальовану ним картину плачу і горя Ярославни за своїм мужем і князем Ігорем, який був поранений і зазнав поразки в бою з половецькими ханами. У цій картині образ тирси виступає відображенням утворюваного цією рослиною трав'яного вкриття в степу, на якому прелютий вітрило-вітер розібгав Ярославине «веселіє», тобто стан піднесеного настрою, у якому вона перебувала до часу отримання сумної звістки про долю мужа і князя.

Наголосимо, що образ тирси Шевченко включає не тільки в змальовувані ним у творах елегійні, журливі картини з історичних подій у житті України чи відомих осіб, але й у змальовувану ним гнітюче сумну картину навколишньої природи приаральської пустелі, куди його, як нам відомо з яких причин, занесла зла доля. Образ тирси з осокою, а також разом з образами деяких іншими рослин, виконують роль головних індикаторів страшного стану пустелі після того, як на ній сім літ пожарище не вгасало, і вона на восьмий рік «циганом чорніла».

Розглядаючи узагальнений образ тирси, або ковили волосистої, в поезіях Тараса Шевченка, який відзначається в кожній із них і в усіх разом втіленням елегійності та журливості, мимоволі виникає запитання щодо такої його емоційної та смислової однотипності, якої дотримувався поет більш ніж два десятиріччя своєї творчої діяльності. Можна припустити, що причиною цього є особливості екології та географії цього виду, зокрема, надто значне поширення в Україні його степових угруповань, а також поширення, хоч і спорадичне, в приаральських пустельних краях, де поет відбував своє заслання з волі російського царату.

За такого поширення тирса завжди була на виду на всіх життєвих дорогах Шевченка, завдяки чому образ цієї рослини не міг не бути належним чином відображеним та опоетизованим у його творах.

КРОПИВА

Слово *кропива*, прочитане або почуте, як правило, завжди викликає якісь неприємні відчуття і такі ж неприємні спогади у кожного, хто хоч раз торкався рослини, що має таку назву чи бачив її розріджені або густі зарості по засмічених місцях і всяких запущених ділянках землі, особливо поблизу людських осель. Справді, так сприймається й такою в народі є слава про кропиву, постійну супутницю людини в місцях її сільських та навіть міських поселень.

Безперечно, така людська оцінка цієї рослини не позбавлена об'єктивних підстав, що ґрунтуються на її ботанічних та екологічних особливостях. Із шести видів роду кропива (*Urtica*), що належить до родини кропиви (Urticaceae)¹,

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 419–420.

в Україні найбільш поширеними є лише два з них, а саме: кропива жалка (*U. urens*) та кропива звичайна (*U. dioica*)¹. Перший вид за життєвою формою є однорічником, пагони якого, залежно від умов існування поблизу жител, на городах і в садах, бувають заввишки від 30 до 60 см.

Натомість другий вид, який, напевно, мав на увазі Шевченко за його більш примітний для людського ока вигляд, є багаторічником, що розвиває досить довге, підземне, повзуче кореневище з багатьма додатковими коренями. Його пряморослі пагони високі (60–100 і навіть 150 см), з розвиненими на стеблах доволі великими, завдовжки до 14 см, серцевидно-яйцевидними, загостреними, зубчасто-пилчастими листками. В їх пазухах розвиваються довгі, колосовидні, розгалужені суцвіття з одностатевими квітками – чоловічими та жіночими, кожне з яких знаходиться на різних рослинах (мал. 106). Звідси, власне, ще й інша видова назва рослини – кропива дводомна, яка є широко вживаною в ботанічній літературі, наприклад, у вже раніше згаданому Визначнику рослин України чи в підручниках з ботаніки².

Мал. 106. Кропива дводомна:

- 1 – верхня частина квітконосного пагона чоловічої рослини;
2 – частина пагона жіночої рослини з суцвіттям³

Характерною морфологічною особливістю кропиви звичайної є наявність на її стеблах і листках жалючих волосків своерідної будови. Кожен із них являє собою живу клітину, яка дуже витягується до верхівки і закінчується дещо нахиленою головкою. При дотику, наприклад, людини чи тварини до такого волоска,

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – Стор. 207–208.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 262.

³ Тихомиров Ф. К. Ботаника. Изд. 3-е, переработ.: учебник. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 281, рис. 150 (частина рисунка).

його головка відломлюється, а гостре кременисте закінчення верхівки робить у тілі ранку, в яку впорскується отруйний клітинний сік із наявним у ньому особливим ферментом та мурашиною кислотою. Його дія спричиняє відчуття кропив'яного опіку, багатьом добре відоме, хто мав необережність доторкнутися до цієї рослини.

Ці жалючі властивості кропиви, її поширення як бур'яну, oprіч наявних у неї багатьох корисних властивостей, визнаних у народі, спричинили все-таки загалом негативне ставлення до неї, як до чогось маловартісного (в розумінні бур'яну) та навіть і шкідливого. Певним чином про це говорять і народні назви цього виду, які, правда, переважно ґрунтуються на врахуванні її жалючих властивостей. Для прикладу наведемо деякі з них, а саме: жаркуха, джигушка, жигавка¹, джибуха, джидуха, жаливуха, жаруха, кропива кусюча, кропива пекуча, кусачка, ойойкина трава та інші².

Таке народне сприйняття кропиви, безперечно, не міг інакше сприймати й використовувати у своїй творчості теж і Тарас Шевченко, який не раз, думаємо, у дитинстві торкався листків цієї рослини і, напевно, надовго запам'ятав те відчуття, яке блискавично охоплювало його після кропив'яного опіку. Використав поет у своїх творах назву кропива лише чотири рази і то по одному разу в кожному з творів. У половині з них назва цієї рослини вживається в її символічному значенні. Так, у вірші «Чума», написаному Шевченком на острові Косарал під враженням від звістки про епідемію холери в кількох російських губерніях, у тому числі в Оренбурзькому краї³.

Після страшного нашестя на людей цієї хвороби, персоніфікованої у вірші поетом («Чума з лопатою ходила, Та гробовища рила, Та трупом, трупом начиняла І со святими не співала, Чи городом, чи то селом, Мете собі, як помелом»), село перетворилося на пустку, «Навік замовкло, оніміло І кропивою поросло».

У подібний спосіб використав Шевченко назву кропива також у поемі «Марія» в тій її частині, в якій описується картина, що її побачили старий Йосип і Марія з дитиною, коли вони «То сьак, то так прийшли додому». Їхнім очам відкрилося те, про що поет говорить із глибоким співчуттям: «Бодай не довелось нікому Узрїть таке». А побачили вони, що «І хатина, Все, все сплюндровано. В руїні їм довелось ночувать».

Як можна здогадуватися, переночувавши, Марія швиденько кинулася в ярк до криниці, де колись їй «яснолиций Зустрївся гость святий». Видовище, яке відкрилося дівчині біля криниці, безсумнівно, її сильно вразило, викликало тяжкі переживання. Адже це місце для неї було пам'ятним, бо тут, у яру, як відзна-

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 435.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 419–420.

³ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 350.

чає Ф. Ващук¹, відбулася для неї драматична подія, яка згодом спричинилася до значних змін у її житті і народження потім сина. Що ж побачила Марія біля криниці? А побачила вона те, про що сказав поет віршованими рядками: «Бур'ян колючий з кропивою Коло криниці поросли».

Отже, як у творі «Чума», так і в епізоді з поеми «Марія» Шевченко вживає назву кропива в змальованих ним картинах руїни і запустіння: у першому творі – села після чуми, у другому – рідних і пам'ятних місць героїні поеми. Змалювання поетом цих картин запустіння місцевості цілком правдиве: кропива та ще й з будяком колючим, а також із іншими бур'янами (згідно з її еколого-ботанічними властивостями) поселяється в оселищах, виникненню яких сприяє сама людина. Ними найчастіше є колишні окультурені місцевості, які з певних причин – об'єктивних чи суб'єктивних, перестали доглядатися людьми, поступово забур'янюються і деградують. Кропива, поселяючись на таких землях, є чи не єдиним об'єктивним ботанічним індикатором подібної людської «діяльності», яким і скористався поет, уживаючи назву цієї рослини у згаданих вище творах.

Однак не у всіх творах Шевченко використовує назву кропива в її символічному значенні як рослину, характерну для бур'янової флори запущених людиною місцевостей. У соціально-побутовій поемі «Сова» та вірші «Бували війни й військовій сварі», назва кропива вжита поетом з іронічно-саркастичним значенням для осудження негативних соціальних явищ.

Змальовуючи в поемі «Сова» тяжку долю селянки-вдови, в якій єдиного сина забрали в солдати-москалі, поет показує її глибоке переживання за ним. Прибита горем бідолашна мати по копійці збрала гроші, щоб послати у військо лист до сина та «Минає рік, І другий минає, І четвертий, і десятий, А чутки немає». Із-за цих безперервних переживань вдова зійшла з розуму, її поведінка різко змінилася: «Вдень лазила по смітниках, Черепки збирала, Промовляла, що синові Гостинця ховала. А уночі розхристана І простоволоса Селом ходить – то співає, То страшно голосить».

Думаємо, що цими декількома поетичними рядками, якими надзвичайно експресивно змальовано й образ, і поведінку вдови, що позбавлена можливості керувати своїми діями, Шевченко хотів показати, що в людей до такої жінки-вдовиці повинно пробудитися хоч маленьке співчуття, хоч спроба їй допомогти, хоч чимось розрадити її в тяжкому горі.

Однак цього не сталося. І поет сам, глибоко перейнявшись долею вдови, вдається до іронічно-саркастичного засобу, щоб висловити своє емоційне ставлення до людей, поіронізувати над ними і навіть осудити. Для цього він використовує образ кропиви, як відомо, звичайного бур'яну біля тинів, загорож і закинутих місць на сільських обійстях, який у таких людей, безжалісних до долі

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 205.

нешасної людини, становить нібито якусь вартість, викликає у них навіть гнів, якщо така людина цей бур'ян лише тільки потопче, байдуже для них – босими ногами чи у взутті.

Ось як описує Шевченко реакцію цих безжалісних до долі нещасної вдови людей: «Люди лаяли... Бо, бачте, Спать їм не давала Та кропиву під їх тином І бур'ян топтала». Як бачимо, в цих рядках поет нібито навмисно не відносить кропиву до бур'яну, що росте під тином. Цим він, напевно, хотів особливо наголосити на тому, що таким байдужим до долі вдови людям жаль навіть кропиву, якої вони не вважають бур'яном.

Подібним чином, але вже у нищівно саркастичному значенні використовує Шевченко образ кропиву у творі «Бували війни й військовій свари». Гнівно засуджуючи національну зраду чільних осіб українського панства, які вірно служили чужоземним поневолювачам України, він пророчо описує неминучий кінець їхнього ідола та їх самих. Зневажливо називаючи національних перевертнів «няньками, дядьками отечества чужого», поет твердо пророкує їм: «Не стане ідола святого, І вас не стане, – будяки Та кропива – а більш нічого Не виросте над вашим трупом». Уживаючи у своєму пророцтві назви представників бур'янової флори, Шевченко завдяки їм показав логічний кінець зрадників свого народу, яких очікує не тільки забуття народне, але й втрата сліду на землі, який, будучи ніким не доглянутим, загубиться і забуд'яниться будяками та кропивою.

Підсумовуючи особливості вживання Шевченком у поетичній творчості фітоніму кропива, відзначимо, що здійснювалося воно ним у прямій відповідності з ідеєю твору та з метою її якнайвиразнішого художньо-образного відображення. При цьому поет для досягнення цієї мети опирався на знання ним еколого-біологічних властивостей цієї рослини, умов її життя, поширення та оцінки людиною.

Цікаво, що в двох із чотирьох творів, де поет ужив назву кропива (вірш «Чума» і поема «Марія»), використана вона ним як символ дуже забур'янених, покинутих і не оброблюваних людьми місць. У двох інших творах – поемі «Сова» та вірші «Бували війни й військовій свари» – образ кропиву як бур'янової рослини має зовсім інше смислове значення. Він служить для іронічно-саркастичного викриття негативних рис тих людей, які байдуже ставляться до осіб, яких спіткало непоправне горе, а також для гнівного засудження зрадників Батьківщини, яких очікує зневага і забуття народу.

Куга

Тарас Шевченко у своїй поетичній творчості лише один раз ужив слово *куга* як назву рослини у вірші «Готово! Парус розпустили...», якого він написав, прощаючись із островом Косарал, після закінчення Аральської експедиції 22 вересня 1849 року на шляху до Раїма або в Раїмі в перших числах жовтня

цього ж року¹. Ужив він її у прямому номінативному значенні як характерного домінанта заростей водно-прибережної рослинності в гирлі ріки Сирдар'ї. Долаючи ці зарості, як це видно з Шевченкового вірша, кораблі експедиції після тривалого плавання в морі «посунули по синій хвилі» в гирло цієї ріки, маючи намір доплисти вгору по ній до укріплення Раїм.

Ю. О. Івакін², коментуючи особливості поетового життя періоду Аральської експедиції, які, на його думку, скупі, але виразно відображені в низці його творів, відзначає, що в них «дуже мало рядків безпосередньо присвячених «трудам і дням» експедиції, плаванню по Аральському морю». Він вражений тим, що окремі епізоди з цих творів «нагадують лаконічні записи в корабельному журналі» і, як приклад, наводить початок вірша «Готово! Парус розпустили...», у якому Шевченко вживає фітонім куга: «Готово! Парус розпустили, Посунули по синій хвилі, Помеж кугою в С[ир-]Д[ар'ю] Байдару та баркас чималий».

У цих чотирьох поетичних рядках справді вражає лаконічність записів, але не тільки їх. Вражає також реалістичність відображення флористичного складу водно-прибережної рослинності, у якій куга відіграє провідну роль, не вступаючи в «партнерство» з іншими видами рослин подібної екології.

На цьому можна було б завершити розгляд особливостей ужиття Шевченком назви куга в згаданому тут творі. Однак є дві обставини, які змушують нас продовжити цей розгляд. Перша з них – це різний систематичний статус куги як представника рослинного світу в ботанічній літературі, а друга – це відчутний «різної» у тлумаченні слова куга з вірша «Готово! Парус розпустили...» у різних виданнях «Кобзаря».

В окремих ботанічних виданнях, у яких висвітлюється систематичне положення куги в системі родини осокові, наявні відмінні точки зору з цього питання. Так, А. І. Барбарич³ дотримується визнання за кугою статусу окремого виду, наукова латинська назва якого *Schoenoplectus*, якій відповідають дві назви українською мовою: перша транслітерована з латинської і відповідно звучить як *схеноплектус*, а друга – це *куга*.

У флорі України, за А. І. Барбаричем, цей рід представлений 8 видами, в основному високими кореневищними багаторічниками, рідше невисокими однорічниками з циліндричним або тригранним стеблом та лінійними, піхвовими листками, від чого стебла здаються, на перший погляд, безлистими, прикладом чому може бути куга озерна (мал. 107).

Латинські бінарні назви цих рослин ідентичні за першою назвою роду *Schoenoplectus*, наприклад, *Schoenoplectus supinus*, однак відмінні за українськими

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 167.

² Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 41.

³ Барбарич А. І. Осокові – Сурегасеae // Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 111–117.

бінарними назвами. Так, три з них мають першу назву *схеноплектус*, наприклад, *схеноплектус лежачий*, тоді як п'ять інших – назву *куга*, наприклад, *куга озерна*.

Цікаво й те, що до виділення роду *Schoenoplectus*, усі ці види раніше належали до роду *Scirpus* (по-українськи *комиш*), про що засвідчують наведені проти кожного з них в дужках їх латинські синоніми, наприклад, *Schoenoplectus supinus* (*Scirpus supinus*). Подібної концепції щодо систематичного положення куги дотримуються, окрім А. І. Барбарича, також В. А. Нечитайло і Л. Ф. Кучерява¹, а разом з ними і В. П. Погребенник².

Мал. 107. Куга озерна³.

Із позицією згаданих вище авторів не збігаються погляди Ю. Кобіва на систематику роду *куга*⁴. Ним не визнається за родом *Schoenoplectus* його таксономічний ранг і всі види, що належали до нього, розглядаються як синоніми видів роду *Scirpus*. Українських наукових назв цього роду є дві: перша – *комиш*, друга – *куга*.

За цієї обставини одні види роду *Scirpus* мають українські наукові бінарні назви, де першою є назва роду *комиш*, наприклад, *комиш лісовий* (*Scirpus sylvaticus*), а інші – назву *куга*, наприклад, *куга озерна* (*Scirpus lacustris*).

Наведені тут систематичні відмінності куги, звичайно, стосуються не аральських видів куги, про яку згадує Шевченко у своєму вірші, а наших, що ростуть на території України. Вони мають за мету стати підставою для більш чіткого й об'єктивного викладу тлумачення назви цієї рослини з вірша «Готово! Парус

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 384.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., В. П. Погребенник. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 398-400.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 384, рис. 562 (частина рисунка).

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 368–369.

розпустили...» в різних виданнях «Кобзаря», оскільки вони надто відмінні між собою, а інколи й не зовсім правильні. Наведемо для прикладу декілька з них, які так пояснюють слово куга: це а) «комиш, очерет»¹; б) «рід осоки з довгими і круглими стеблами»²; в) «різновид осоки»³; «водна ростина»⁴. Подає пояснення цього слова й Словник української мови, за яким «куга (*Schoenoplectus Palla*) – водяна та болотяна рослина родини осокових із круглим безлистим стеблом»⁵.

Виходячи з екології та систематичного положення рослини куга, пояснення цього слова з вірша Тараса Шевченка «Готово! Парус розпустили...» мало б, думаємо, бути таким: *куга* – рід водяних, болотяних та прибережних рослин родини осокових із круглими або тригранними високими стеблами та лінійними піхвовими листками, від чого стебла здаються безлистими.

ЛАТАТТЯ

Слово *латаття* – це назва роду видів водяних рослин, яка за нашим припущенням є науковим відповідником народної назви *лілея*, яку вжив Тарас Шевченко у своєму вірші «N. N.» («Така, як ти, колись лілея»). Про сподівання, що наше припущення є правдоподібним, тобто, що *лілея* є водяною, а не суходільною, рослиною, говорять нам перші два рядки цього твору: «Така, як ти, колись лілея На Йордані процвіла...». Отже, як бачимо, це типова гідрофільна рослина, що росте й процвітає на водах річки Йордан.

Залишається ще, окрім екологічної приналежності цієї рослини з роду латаття, з'ясувати також і її видовий статус. Із трьох видів цього роду, що носить латинську назву *Nymphaea* і належить до родини лататтевих (*Nymphaeaceae*) на теренах України найбільш поширеним є латаття біле (*N. alba*)⁶, оселищами якого є водойми зі стоячою водою або тихоплинні рівнинні річки. З огляду на таку широку географію цього виду, можемо припускати, що саме його назва є тим видовим науковим відповідником народної назви *лілея*, ужитої Шевченком у згаданому вірші.

Враховуючи цю особливість географії латаття білого, можемо також з великою долею вірогідності припускати, що Шевченко знав цю рослину, напевно, не раз її бачив на сільських ставках чи річках, подорожуючи Україною як співробітник Археографічної комісії. Зважаючи на величезний ареал роду латаття, види якого поширені по всій земній кулі⁷, Шевченко міг бачити котрийсь із його

¹ Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1960. – С. 520.

² Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. літератури УРСР, 1964. – С. 370.

³ Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 461.

⁴ Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2014. – С. 394.

⁵ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 383.

⁶ Флора УРСР. Т. V. Родина L. Лататтеві – *Nymphaeaceae* DC. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 5–7.

⁷ Там само. – С. 6.

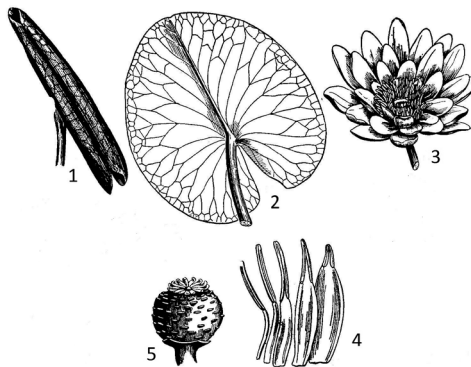

видів, що подібний до латаття білого, й в інших місцях поза межами України, куди кидала його недоля. Насмілимося припускати також, що про такий космополітизм поширення видів латаття міг знати й сам поет, бо ж мав він якісь підстави написати не про будь-яку вигадану рослину, а саме про лілею, тобто за нашим припущенням якогось виду латаття, що «На Йордані процвіла».

Латаття біле як водяна рослина відзначається своєрідністю морфологічної будови свого вегетативного тіла та органів генеративної сфери¹. За життєвою формою – це трав'яний багаторічник із добре розвиненим товстим, горизонтальним, підводним кореневищем і листками, що мають велику (до 20 см завдовжки і до 16 см завширшки) округло-овальну, з цілісними краями, пластинку, яка плаває на поверхні води. Характерною ознакою пластинки є її основа, форма якої глибокосерцевидна, а лопаті нерівнобокі й більш-менш розбіжні.

Та попри ці ознаки кореневища і листків, все-таки найбільш прикметною ознакою цієї рослини є наявність у неї своєрідних за будовою та виглядом квіток, що, як і пластинки листків, плавають по воді. Вони незвичні тим, що є достатньо великими (до 16 см у поперечнику) і мають численні білі пелюстки, які надають квітці того дивовижного вигляду, який викликає спалах емоцій та естетичного задоволення у кожного з тих, хто її вперше побачив. Та не тільки побачивши вперше, а завжди, коли стикаєшся з таким дивом природи.

Своєрідною особливістю цих пелюсток є те, що зовнішні з них довгасті за формою, довші за чашолистки, а внутрішні до центру квітки стають щораз меншими, поступово переходять у тичинки, яких теж є багато й які, як відомо, є носіями чоловічої статі (мал. 108).

Мал. 108. Латаття біле:

1–2 – молодий і дорослий листки; 3 – квітка; 4 – перехід пелюсток у тичинки; 5 – плід²

¹ Флора УРСР. Т. V. Родина L. Лататтеві – Nymphaeaceae DC. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 6–7.

² Липа О. Л., Добровольський А. І. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 279, рис. 114 (частина малюнка).

Чарівлива краса квіток латаття білого здавен-давна полонила уяву людей, спонукала їх дати наймення цьому рослинному диву. При цьому, у кожному краї їх проживання давалось своє наймення, кожен говір української мови народжував наймення зі властивим йому фонетичним чи лексичним орнаментом. Так виникли численні й найрізноманітніші народні назви латаття білого, яких нараховується понад дев'ять десятків¹. Звичайно, не всі вони набули широкої популярності в народній міфології, фольклорі та літературі. Найбільш відомі, як нам здається, серед цих народних назв є назви-синоніми – лілея, лелія і лілія, які часто є двослівними з відповідним словом-епітетом, що є прикметником. Наприклад, лелія біла, лелія водяна, лілея водяна, лілія біла, лілія болотна, лілія водна, лілія водяна². Одну з цих народних назв, зокрема *водяна лілія* (*Nymphaea L.*), наводить Словник української мови, пояснюючи, що вона означає те саме, що *латаття*³.

В українській міфології лілея водяна розглядається як символ дівочих чарів, чистоти і цноти. Вважається, що в цій рослині закладено магичний символ жіночності, що вона є суттю вологої енергії і що вона є улюбленою квіткою русалок⁴. Багатьма ще іншими магичними властивостями наділив наш народ лілею водяну. Із нею пов'язано також багато легенд, переказів, повір'їв, їй присвячено чимало гарної української поезії⁵. Зустрічі Тараса Шевченка з лілеєю в її природних оселищах, безсумнівно, не могли пройти для нього безслідно. Чарівлива краса її квіток безмежно полонила відкриту до сприйняття прекрасного щирю душу поета, назавжди збереглася в глибинах його дивовижної пам'яті.

Із коментаря до вірша «N. N.» («Така, як ти, колись лілея»), здійсненого Ю. О. Івакіним⁶, дізнаємося, що образ квітки лілеї, як символ жіночності і предивної краси, виринув із глибин пам'яті поета під час його перебування на студентському вечорі в Медико-хірургічній академії в Петербурзі, де він побачив дівчину, дочку священика Крупицького, причому побачив уперше і востаннє. Врода цієї української дівчини настільки вразила Шевченка, що викликала в його уяві асоціації з красою квітки лілеї. Свої емоції він вирішив передати у вірші, який присвятив цій дивовижній за красою дівчині.

Ю. О. Івакін, коментуючи цей вірш загалом і окремо його відповідні поетичні рядки, вважає, що в перших двох із цих рядків вірша, а саме: «Така, як ти, колись лілея На Йордані процвіла», «йдеться про «діву Марію», легендарну

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 288.

² Там само.

³ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 515.

⁴ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 435–436.

⁵ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 79–84.

⁶ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 265–268.

матір Христа, яку нагадала Шевченкові, добре знайомому з численними мадоннами Ермітажу, дівоча чистота і врода його землячки»¹.

Щодо рядка «Якби то й ти, дністровий цвіте...» Ю. О. Івакін висловлює припущення про те, що словосполучення «дністровий цвіте», напевно, є якби підказкою про географічний край походження дівчини, її малу батьківщину, якою, певно, як уважає автор коментаря, є Поділля.

Може, що й так, однак слова «дністровий цвіте», якими поет звертається до дівчини, скоріше означають те саме, що лілея, яка «на Йордані процвіла». Адже, безсумнівно, цвіт дністровий – це лілея, яка «процвіла» на тихих водах Дністра, десь у затишному куточку при березі цієї славної ріки. Цим Шевченко, думаємо, хотів показати однотипність краси лілей Йордану і Дністра, а водночас і рівнозначність божественної вроди тих жіночих образів, яких ці квіти символізують. Звичайно, все на землі плинне і змінне. І краса лілей, і божественна жіноча врода теж. Це добре розумів поет і тому звертається з проханням до Господа, щоб створену ним красу він довго зберіг для людей, щоб вони могли «твоею красою Надивуватись на землі».

Цими словами, як думаємо, Шевченко вкотре виявив через свою творчість вроджене почуття гуманізму, розуміння ролі краси, естетики і щасливої долі в житті не тільки українського, але й усього людського суспільства.

Осока

Незважаючи на невелику популярність у народі, незначну присутність у його усній творчості та загалом низькі корисні властивості й через це на слабке практичне використання, слово *осока* як назва рослини тим не менше в поетичній творчості Шевченка посідає чільне місце, займаючи дев'яту позицію в першій десятці найбільш уживаних ним назв рослин, серед яких такі, як верба, тополя, калина, жито, дуб, барвінок, пшениця і терен (табл. 2). Ужив поет назву цієї рослини у 8 своїх творах, повторивши її 11 разів.

Пояснення цьому можна, напевно, виводити з того, що рід осока (*Carex*) родини осокових (*Syringaceae*) у флорі України відзначається надто високим видовим багатством (понад 150 видів)² і не менш високою їх екологічною пластичністю, завдяки чому вони поширені і ростуть у найрізноманітніших стосовно освітлення, вологи, багатства ґрунту та орографії природних оселищах – від рівнинних до кримських яйл і високогірних карпатських полонин. Майже половина видів осок належить до гігрофітів³, тобто пристосовані до життя в умовах високого зволо-

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 266.

² Данилик І. М. Родина *Syringaceae* Juss. флори України: систематика, фітогеографія, еколого-морфологічна диференціація та охорона: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. біол. наук: спец. 03.00.05 «Ботаніка». – К., 2014. – 44 с.

³ Там само. – С. 23.

ження, якими є різні типи боліт, торфовища, береги озер, ставків і річок. Певні види осоки є навіть гідрофітами, які ростуть у прибережних водах ставків і тихоплинних рік, де утворюють негусті зарості з участю інших гідрофільних рослин.

Цікаво, що саме такі за своєю екологією види осоки, про що слушно відзначають Г. К. Смик, В. В. Капустян і Н. Г. Іоніцой¹, й були опоетизовані в творах Тараса Шевченка. Із 8-ми творів, у яких ужито фітонім осока, у 7-ми з них вона зображена як компонент рослинності саме водойм чи перезволожених оселищ.

Ботанічний образ осоки доволі своєрідний. Це трав'яні кореневищні багаторічники з тригранними стеблами і трирядними лінійними листками, що зосереджені біля їх основи. Завершуються стебла переважно колосовидним або китицевидним суцвіттям, утвореним із колосків, у які зібрані квітки. Ці колоски в суцвітті за статтю квіток бувають або однаковими, складаються з тичинкових і маточкових квіток, або різні: тичинкові квітки знаходяться у верхній частині суцвіття, а маточкові – у нижній² (мал. 109).

Мал. 109. Осока пухирчаста:

1 – нижня частина рослини; 2 – верхня частина рослини
(з двома маточковими колосками внизу та трьома тичинковими – вгорі)³

Поетичний образ осоки, створений Шевченком, теж доволі своєрідний. В окремих творах ним зображуються картини олюдненої природи з використанням лексики говоріння, інакше кажучи, використанням антропоморфізації

¹ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 77.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 122.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 405, рис. 199 (частина рисунка).

на основі динамічної ознаки¹. Головними суб'єктами природи в цих картинах виступають вітер і осока, причому вітру надана провідна роль ініціатора мовлення: то він «з гаєм розмовляє, Шепче з осокою» («Вітер з гаєм розмовляє»); то «в гаї не гуляє – Вночі спочиває, Прокинеться – тихесенько В осоки питає: «Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се?»; то «з осокою Шепше: «Хто се, хто се, Сидить сумно над водою, Чеше довгі коси?» («Утоплена»).

Однак, створюючи персоніфікований образ осоки, Шевченко не обмежує його здатністю лише вести діалог, переважно способом шептання, з персоніфікованим образом вітру. Він розширює можливості цього образу, наділяючи осоку ще й здатністю до ведення монологу тим же способом, яким вона вела діалог із вітром, тобто шептанням. Веде його вона сама з собою у вечірню пору у звичних для неї умовах існування: «Понад ставом увечері Шепчеться осока» («Сова»).

Та не тільки цією порою у такому психологічному стані перебуває персоніфікована осока на лоні природи. Поруч ще відбувається людське життя зі своїми радощами та незгодами. Шевченко прагне показати взаємопов'язаний світ природи і світ людей, їх взаємозалежність і взаємозумовленість. Для цього він використовує мистецький засіб, властивий народній пісні, яким є психологічний паралелізм. Завдяки йому створюється єдиний взаємопов'язаний психологічний образ персоніфікованої осоки, яка про щось шепчеться сама з собою, і реальної дівчини, яка перебуває в стані приємного очікування милого. Поетично взаємопов'язаний у своїй суті образ набуває більшої емоційної експресії: «Понад ставом увечері Шепчеться осока. Дожидає в темнім [гаї] Дівчинонька козака» («Сова»).

Послугується Шевченко засобом психологічного паралелізму також для зображення взаємної реакції природи і людини на трагічну подію з людського життя. Така подія описана ним у баладі «Утоплена», в якій йдеться про люту матір, яка вирішила з ревнощів утопити свою дочку в ставку та при здійсненні цього жажливого злочину втопилася й сама: «Кинулася до Ганнусі І в коси впилася. «Мамо! Мамо! Що ти робиш?» Хвиля роздалася, Закипіла, застогнала – І обох покрила».

Свідок цієї трагічної події «рибалонька кучерявий» кинувся рятувати Ганнусю, та виніс на берег, на жаль, її вже втоплена. З горя, бідолаха, промовив: «Нема в мене роду, Немає долі на сім світі – Ходім жити в воду!» Підняв її, поцілував... Хвиля застогнала, Розкрилася, закрилася, І сліду не стало...».

Наслідки цієї незвичної для людських взаємин події, спричиненої материнською жорстокістю до своєї дитини, не могли не позначитися на поведінці ровесниць Ганнусі, та й у природному середовищі – на стані ставка, у якому й сталася ця подія. Засіб психологічного паралелізму, використаний Шевчен-

¹ Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 166–169.

ком, виразно відтворює у взаємозалежності об'єкт природи – ставок і людських суб'єктів – ровесниць Ганнусі. Кожні із них реагує по-своєму на цю подію, а загалом – однаково з осудом. Про це небайдуже говорить поет: «З того часу ставок чистий Заріс осокою; Не купаються дівчата, Обходять горою; Як угледять, то хрестяться І зовуть заклятим...».

В. М. Русанівський¹, розглядаючи народнорозмовну основу як одне з джерел Шевченкової мови, відзначає в плетення ним у його поезію рядків народних пісень, що насичені розмовною лексикою. Одним із прикладів цього може служити уривок пісні Оксани, героїні з поеми «Слепая», у якому присутні назви рослин, при цьому, як це властиво народній пісні, поєднуються вони зі станом нещасної дівчини засобом психологічного паралелізму, що добре видно з таких поетичних рядків цього твору: «По дорозі осока, А в болоті груши, Полубила козака, Запродала душу».

Окрім уже згаданого художнього засобу психологічного паралелізму, Шевченко з метою урізноманітнення образу осоки в його поетичних творах, вдається до використання однієї з фігур мови, зокрема парахези як різновиду паронимазії². За цією фігурою мови створений Шевченком образ осоки вписаний у змальовану ним картину тихої ночі над широким Дніпром у романтичній баладі «Причинна». Такої ночі, коли «Дніпр не гомонить», а вітер, що розбив чорні хмари, «Ліг біля моря одпочить. А з неба місяць так і сяє; І над водою, і над гаєм, Кругом, як в усі, все мовчить», одна лише дівчинонька «все ходить, з уст ні пари», щоніч виглядає свого милого чорнобривого.

І тут: «Аж гульк – з Дніпра повиринали Малії діти, сміючись. «Ходімо грітися! – закричали. – Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь; З осоки коси, бо дівчата).

Як бачимо, образ осоки в змальованій поетом картині втілений у вигляді дівочих кіс, сплєтених із листків осоки. Реалістичність цього образу, на наш погляд, не викликає сумніву. Поетові, напевно, було відомо про форму листків цієї рослини: вони вузьколінійні, відносно видовжені, що цілком дозволяло малим дівчаткам, що живуть у воді, заплітати з них свої коси.

Окрім використання окремих видів тропів у низці своїх творів для створення образу осоки, Шевченко в інших творах уживає назву цієї рослини вже в її прямому номінативному значенні, головним чином, у пейзажних замальовках тих природних місцевостей, умови життя в яких є властивими цій рослині. Як уже згадувалося, такими місцевостями для вологолюбних осок є різні водойми – ставки, озера, прибережжя річок, а для суходільних видів – місцевості з помірним або лімітованим режимом забезпечення вологою.

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

² Леськів Б. Фігури мови Тараса Шевченка: Короткий словник на 154 терміни / Уклав Б. Леськів (за «Кобзарем», вид-во «Дніпро». – К., 1967). – Тернопіль, 1998. – 76 с.

Так, уже згадувані вище дівчата з балади «Причинна», у яких «З осоки коси», звертаються до місяця, що «з неба ... так і сяє»: «Місяченьку! Наш голубоньку! Ходи до нас вечеряти: У нас козак в очереті, В очереті, в осоці». Цими двома віршованими рядками, в яких фігурують назви очерету й осоки, як бачимо, поет малює лише ескіз картини, довершити яку залишає за читачем, у якого при їх читанні виникає в уяві асоціація ставка чи річки, при березі яких ростуть зарості цих водяних рослин. Однак уже у творі «Тече вода з-під явора» поет нібито оберігає уяву читача і сам, силою свого таланту, малює порівняно нескладну, але настільки різнобарвну картину звичайної невеличкої тихоплинної річечки, а, може, доброго потічка, що випливає «з-під явора Яром на долину», над водою якого пишається червона калина, явір молодіє, кругом розкинулися верболози й лози зеленіють, а на самій його воді «Хлюпочуться качаточка Помеж осокою».

У такому ж прямому номінативному значенні вжив Шевченко назву осока й у вірші «Сон» («Гори мої високі»). Ужив її, змальовуючи картину надвечірньої природи України, яка приснилася йому на засланні в далекій Орській фортеці. Змальовано її такими пречудовими поетичними мазками: «Вечернє сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило, Собор Мазепин сяє, біліє, Батька Богдана могила мріє, Київським шляхом верби похилі Трибратні давні могили вкрили. З Трубайлом Альта меж осокою Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою».

Перебуваючи на засланні, як відомо, Шевченко оспівував у своїх творах не тільки Україну, її народ та її природу. Він старався також пізнати місцевий люд і природу пустель чужого краю. Серед бідної фрагментарної рослинності пустелі, яку Шевченко пройшов разом з транспортом Аральської експедиції по дорозі з Орська до Раїма¹, він у вірші «У Бога за дверима лежала сокира», опріч іншого, докладно описує не тільки одиноке на всю округу «святе дерево» казахів – «сингичагач», але й наводить цікаві відомості про наявні у цих краях розпізнані ним трави, серед яких: «Бур'ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою».

На цих поетичних рядках вірша, думаємо, варто зупинитися окремо, бо вони важливі тим, що в них дається образ осоки як суходільної рослини, хоча вказується на її знаходженні в пониженні рельєфу («в яру»), де, напевно, вона знаходить для себе якусь долю життєдайної вологи.

Екологічна контрастність цього образу суходільної осоки проявляється в тому, що в усіх інших семи Шевченкових творах з української тематики і про події, що розгорталися на лоні української природи, осоки завжди зображувались як компоненти рослинності водних або надмірно зволжених оселищ, унаслідок чого вони сприймалися як прибережні, водяні і болотяні рослини.

Такими чином, розгляд Шевченкових творів, у яких ужито фітонім осока, переконливо засвідчує про належну обізнаність їх автора з екологією цієї рос-

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 283.

лини, а також із загальними рисами морфології її листків. З урахуванням цих еколого-ботанічних відомостей поетом створено образ осоки, який логічно вписується в поетичну тканину кожного твору, відіграючи певну роль у повнішому розкритті сутності зображуваних у ньому подій чи явищ.

ОЧЕРЕТ

Рід трав'яних рослин під назвою *очерет* (*Phragmites*) у флорі України представлений лише одним, але достатньо своєрідним за низкою взаємопов'язаних екологічних, ботанічних і географічних ознак видом – *очеретом звичайним* (*Ph. australis*)¹, що належить до родини злакових (*Poaceae*), або (*Gramineae*)². Із низки цих ознак особливо характерними для нього є три з них, серед яких: а) вологолюбність (росте, утворюючи чисті зарості при берегах річок, озер і морів, у плавнях і дельтах рік, на різного типу болотах); б) гігантські, як для трав, розміри пагонів у висоту (до 5 м і більше) та в) приналежність за особливостями свого поширення до космополітів (має гігантські розміри ареалу, який охоплює тропічні і помірно теплі країни усіх континентів земної кулі)³.

Не менш характерними ознаками очерету звичайного є також наявність у нього довгого розгалуженого кореневища, високих, пряморослих, круглих, гнучких, не розгалужених стебел із розвиненими на них листками, що мають стеблообгортні піхви і пласкі (завширшки 1–5 см), лінійно-ланцетні, довгозагострені пластинки. Завершують верхівки пагонів суцвіття – довгі (до 50 см), густі, видовжено-пірамідальні, розлогі під час цвітіння, волоті з темно-фіолетовими колосками⁴ (мал. 110).

Будучи вельми поширеною на теренах України й далеко-далеко за її межами рослиною, а також не менш примітною своїм виглядом серед розмаїття інших рослин, очерет звичайний не міг не бути поміченим серед них зірким оком художника і закоханого в природу поета Тараса Шевченка. Про те, що він став об'єктом поетового зацікавлення, засвідчує вживання ним його назви в шести творах, повторивши її 8 разів.

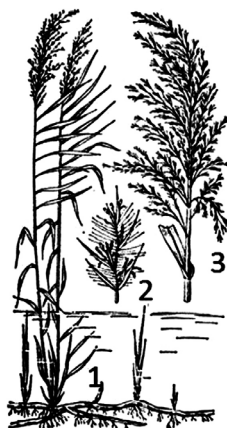
Образ очерету, створений Шевченком у цих творах, природно, суголосний їх ідейно-тематичній спрямованості. В одних із них він відзначається низкою відмінних особливостей залежно від використання їхнім автором відповідних художніх засобів його творення, тоді як в інших за ним зберігаються властиві його природі прямі номінативні функції.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 310.

² Там само. – С. 318.

³ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: п ідручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 397.

⁴ Флора УРСР. Родина *Gramineae* Juss. – Злаки. Т. II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 193–194.

Мал. 110. Очерет звичайний:

1 – загальний вигляд рослини; 2 – колосок; 3 – суцвіття¹

Із таких засобів Шевченко надавав перевагу антропоморфному засобу з використанням метафорично-персоніфікаційних ознак. За А. К. Мойсієнком, ця антропоморфізація очерету як об'єкта рослинного світу відбувається на основі динамічної звукової ознаки, властивої людині, наприклад, говорити².

Однак поет не обмежується лише персоніфікацією образу очерету. Як відзначає далі А. К. Мойсієнко, у його творах відбувається олюднення природи, яке пов'язане з широким уживанням лексики зі значенням говоріння. При цьому, процес мовлення «розгортається» у двох напрямках – від суб'єкта природи до суб'єкта людини і від суб'єкта природи до суб'єкта природи.

Прикладом другого з цих напрямків є твір Шевченка «До Основ'яненка», у якому він змальовує антропоморфізовану сумну картину природи запорізького краю після зруйнування російським царизмом козацької Січі. Одним із суб'єктів природи в цій картині виступають і очерети, й Дніпро, між якими розгортається мовна партія: «Нема Січі, пропав і той, Хто всім верховодив! Нема Січі; очерети у Дніпра питають: «Де-то наші діти ділись, Де вони гуляють?»».

На думку А. К. Мойсієнка, цей приклад з персоніфікованими поетом образами очеретів і Дніпра є цікавий тим, що запитують вони один одного про «наших» як про реальних людей – козаків-запорожців і відзначає, що «в антропоморфічному світі твору художнє функціонування образів власне людей і персоніфікованих персонажів можна вважати рівнозначним»³.

¹ Очерет звичайний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vseslova.com.ua/word/Очерет-109300u>

² Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 166–169.

³ Там само. – С. 169.

До наведеного додамо ще одну особливість, яка характерна для персоніфікованих Шевченком очеретів, що ростуть у життєдайних для них прибережних водах Дніпра. Цією особливістю, на наш погляд, є не тільки те, що вони спілкуються з Дніпром, а сам зміст їхнього спілкування, про що вони його запитують, про що переживають і чим зажурені. А переживають вони й охоплені журбою за тим, як це видно з тексту вірша, що зруйновано і знищено Запорозьку Січ, що: «Не вернеться воля. Не вернуться запорожці, Не встануть гетьмани, Не покриють Україну Червоні жупани!»).

Отже, як впливає з цих поетичних рядків Шевченкового вірша, уособлений у ньому його автором образ очеретів, що ростуть у водах при берегах Дніпра, є ще й до того глибоко патріотичним, не байдужим до долі народу, до його славного минулого.

Наголошуємо на цій особливості персоніфікованого образу українських очеретів у вірші «До Основ'яненка» не випадково. Завдяки величезному ареалу очерету поет зустрівся з ним також далеко від рідної землі, перебуваючи на засланні в Оренбурзькому краї, а надто під час перебування у складі Аральської описової експедиції, де він як художник змальовував і документував краєвиди Аральського моря, його островів та берегів.

Із багатьох поетичних творів, написаних Шевченком за час роботи в цій експедиції, в одному з них він створює теж персоніфікований образ очерету, що росте по берегах Аральського моря.

Однак яким різуче протилежним є він до образу очерету з берегів Дніпра у творах на українську тематику. Що це так, переконуємося у вірші «І небо не вмите, і заспані хвилі», в якому Шевченко вжив назву очерет і описав його словесний образ.

Оскільки образ цей найтіснішим чином вплетений у поетичну тканину вірша і в такій же мірі пов'язаний із його змістом та іншими художніми образами, вважаємо доцільним нижче навести цей вірш повністю.

І небо не вмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

Вникаючи у зміст цього невеличкого вірша, ми виразно уявляємо узагальнений образ одухотвореної природи одного з осінніх днів у його ранішню пору на острові Косарал, коли ще небо не встигло вмитися після сну, а хвилі Аральського моря ще ледь-ледь лише пробуджуються і ще заспані, ліниво котяться по його поверхні до острівного берега.

У цій картині ще сонної аральської природи несподівано своєрідно й вельми лаконічно виписаний поетом персоніфікований образ очерету, який перебуває у стані, що нагадує стан сп'яніння і подібно до п'яної людини, відзначається нескоординованими рухами свого тіла і гнеться навіть без вітру. Асоціація такого образу очерету виникла у Шевченка, звичайно, не уявно, а на підставі споглядання в осінню ранкову пору реальних прибережних заростей очерету у водах Аральського моря, його хвиль і неба, коли він, щоб розвіяти свою самотність, нудьгу й тугу за батьківщиною, проходжувався по острову після повернення на його землю в кінці вересня 1848 року по закінченні першого плавання експедиції цим морем.

Осінь – пора плодоношення переважної більшості рослин. І рослини очерету в цьому не є винятком. До цього часу в них із численних квіток їхнього великого верхівкового суцвіття волоті дозрівають плоди зернівки, завдяки яким у багато разів збільшується маса цього органу рослини. Природно, що високе, тонке і до того ж гнучке стебло – соломину очерету під вагою такої верхівкової волоті не може зберігати, як раніше, до періоду плодоношення, вертикального положення і тому змушене нагинатися.

Саме такими, нагнутими, побачив Шевченко стебла очерету в його заростях у безвітряну погоду, про що, до речі, дізнаємося з рядка вірша: «очерет Без вітру гнеться». Такий вигляд очерету викликав у поета здивування і водночас порівняння з поведінкою людини, яка втрачає координацію рухів (гнеться, згинається тощо), перебуваючи в стані сп'яніння.

Звичайно, у вітряну погоду, коли вітер чи то степовий, чи з боку моря дме і нагинає стебла з волотями цієї рослини, подібної асоціації в Шевченка не виникало б, оскільки це було б звичне для людського сприйняття природне явище.

Створений поетом у вірші «І небо не вмите, і заспані хвилі» персоніфікований образ неначе п'яного очерету в умовах його лише біологічного життя в прибережних водах Аральського моря, як бачимо, є принципово відмінним від теж персоніфікованого образу цієї рослини з твору «До Основ'яненка», характерними особливостями якої є не тільки підтримання свого біологічного існування шляхом вегетації і розмноження в прибережних водах Дніпра, але й вияв громадянських, патріотичних почуттів – щире вболівання за славним героїчним минулим, що вже не вернеться, за знищеною російським царизмом Запорозькою Січчю, за долю рідного краю.

Ведучи мову про образ очерету у вірші «І небо не вмите, і заспані хвилі», не можемо оминати ще один, теж персоніфікований і теж ботанічної природи, але

узагальнений образ «пожовклої» степової трави, життєвий стан якої засвідчує про осінню пору в Аральському краї.

Як і очерет, пожовкла трава також гнеться, хоча в степу і на морі стоїть безвітряна погода. Однак, як ми вже знаємо, очерет гнеться, бо неначе п'яний, пожовкла трава в такому стані не перебуває. Отже, має бути інший чинник, що спричинить її до такого руху. І поет такий чинник знаходить. Він наділяє цей образ пожовклої, а фактично вже засохлої, трави ознаками живого суб'єкта, однак такого, що знаходиться на завершенні свого життєвого віку. Ставши мов живою та олюдною, вона наділена ще й здатністю говорити. Однак у творі її образ із волі поета зображено мовчазним («Не говорить, Мовчить ...»), у зігнутій позі, як і очерет в умовах тихої погоди.

Очерет, знаємо, гнеться під вагою свого важкого верхівкового суцвіття, з численних квіток якого сформувалися до осені добірні зрілі плоди зернівки. Пожовкла трава натомість гнеться під вагою всього свого тіла (стебел з листками і суцвіттями з насінням), яке не здатне, як раніше, коли зелена трава була справді живою, підтримувати себе у пряморослому стані, бо знаходиться в цей осінній час вже на завершенні свого відмирання і згодом зовсім пригнеться до землі, поповнивши багаторічний шар підстилки з щорічно відмерлих степових трав.

Іван Франко у своїй праці «Із секретів поетичної творчості»¹, розглядаючи взаємини між двома видами творчості – поезією і музикою, привертає, oprіч інших особливостей, увагу до їх можливостей малювання тиші. Він наголошує, що музика в цьому аспекті володіє способами, які дозволяють їй досягти поставленого розв'язку. Мотивація полягає в тому, що «перехід від голосних тонів до щораз тихіших, степенування тої тихості аж до границь, до яких тільки може наше вухо розрізняти тон, – се властива домена музики». Що ж до поезії, зауважує Іван Франко, то вона «не має таких способів і дуже слабо може конкурувати з нею», тобто з музикою.

Для прикладу як поезія здатна малювати тишу Франко наводить уривок з вірша німецького поета К. Ф. Меєра, однак оцінює його критично і вважає, що «далеко краще, живіше малює Шевченко мертву тишу киргизьких степів над Аралом», цитуючи останні п'ять рядків твору «І небо не вмить, і заспані хвилі»:

Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкла трава,
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

¹ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – С. 100–102.

Цікавим є коментар Івана Франка щодо образу пожовклої трави в наведеному уривку Шевченкового вірша. Він вважає, що «поет навмисно вкладає в ту траву привид життя, підсуває нам враження, що вона не хоче говорити, щоб таким робом не тільки викликати в нашій уяві враження тиші, але в додатку ще й те важке почуття, яке огортає нас, коли ми станемо віч-на-віч з кимсь, що не хоче говорити з нами, а нами треба сказати конче щось, а нема кому».

Вище ми вже згадували, що Шевченко, проходячи по Косаралу, прийшов ранньою порою, (бо, можливо, йому не спалось), одного з осінніх днів до Аральського моря, звичайно, не з радісним настроєм, а з надією, споглядаючи навколишню природу, набути хоч частинку такого настрою. Однак те, що він побачив навкруги: й небо невмите, й заспані хвилі моря, й, неначе п'яний, понад берегом очерет ще більше посилює його тужливі душевні переживання людини в статусі заслання волею російського царя.

Природно, що в такому морально-психологічному стані в поета не могли не вирватися з його душі розпачливо-запитальні слова: «Боже милий! Чи довго буде ще мені в оцій незамкнутій тюрмі, Понад оцим нікчемним морем Нудити світом?». Поет надіється на відповідь на своє запитання, та природа глуха до його слів. І ні в кого навкруг ще спитати: очерет, неначе п'яний (що його питати?!), а пожовкла трава, хоч, мов жива, гнеться та не говорить, мовчить, не хоче правдоньки сказати про час поетового перебування «в оцій незамкнутій тюрмі».

Потрібно сказати, що вірш Шевченка «І небо не вмите, і заспані хвилі» привертая увагу низки літературознавців, які здійснили його ґрунтовний розгляд, давши своє бачення суті цього вірша та особливостей творчої манери поета. Наприклад, Ю. О. Івакін¹ вважає, що в цьому вірші змальовано образ аральської природи, побаченої очима невільника. За своєю суттю, це й пейзажна та ще в більшій мірі настроєва лірика. Цим віршем, на думку Ю. О. Івакіна, Шевченко розкриває свій душевний стан через пейзаж – похмурий та одноманітний.

Своє ґрунтовне і різностороннє тлумачення Шевченкового вірша «І небо не вмите, і заспані хвилі» здійснили також Н. В. Слухай та Ю. Л. Мосенкіс², які в підсумку вважають його медитативною мініатюрою, яка належить до філософсько-психологічних шедеврів творчості Шевченка.

Варто відзначити, що персоніфікований образ очерету Шевченко використовував не тільки як елемент композиції одушевленої картини природи, що ми бачимо у вище розглянутому його вірші. В іншому творі, зокрема, в поемі «Сова», поет також створює подібний образ рослини, однак уже з метою показу існування взаємозалежності двох паралельних світів – світу природи і світу людських переживань. Він вдало використовує уже не раз ним вживаний худож-

¹ Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 42–43.

² Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Видав. дім А+С, 2006. – С. 113–118.

ній засіб, притаманний народній пісні, яким є психологічний паралелізм, що добре ілюструють такі поетичні рядки поеми: «Понад ставом увечері Хитається очерет. Дожидає сина мати До досвіта вечерять».

У декількох інших творах назву очерет ужито в рамках прямих номінативних функцій цієї рослини, головним чином для експресивнішого і об'єктивнішого відображення ознак середовища, в якому відбуваються ті чи інші події, що висвітлюються та ув'язуються з ідеєю й тематикою цих поетичних творінь.

Так, у романтичній баладі «Причинна» малі діти, що повиринали з Дніпра, звертаються до місяченька, щоб ішов до них вечеряти, бо за їхніми словами: «У нас козак в очереті, В очереті, в осоці, Срібний перстень на руці». Таку ж функцію середовища, створеного заростями очерету, змальовує поет і в історико-героїчній поемі «Гайдамаки». Засобом метафоричного уособлення дніпровських порогів декількома словами Шевченко відобразив їх бурхливу діяльність: «А пороги меж очеретами Ревуть, стогнуть, розсердились, Щось страшне співають».

В іншому місці поеми поет малює майже подібну картину, однак уже не пороги між очеретами виконують свою споконвічну, ніким не обмежену, діяльність, а вже сам Дніпро широкий не стримується і показує у повній мірі свою силу і свій характер: «А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, Підняв гори-хвилі; а в очеретах Реве, стогне, завиває, Лози нагинає».

Цікаво відзначити, що Шевченко, вживаючи у своїх творах образ очерету в його прямому номінативному значенні, не обмежується лише використанням його для художнього змалювання умов природних оселищ з участю цього виду як їх живого компонента. Поету були відомі не тільки основні еколого-ботанічні особливості цієї рослини, характерні риси морфології її тіла і масштаби поширення, але й також її корисні властивості в сфері їх практичного використання, зокрема, як популярний і здавен уживаний будівельний матеріал для покриття дахів селянських хат та інших господарських споруд.

Цю особливість очерету Шевченко використав у поемі «Марія», в змальованому ним епізоді втечі героїні твору з її дитятком та Йосипом від солдат Ірода на шляху до Єгипту. Утікачі зупинилися відпочити і використовують наявні підручні засоби, щоб прихиститися: «У Нілі скупанеє спить В пелюшках долі, під вербою, Дитяточко. А меж лозою З лози колисочку плете Та плаче праведная мати, Колиску тую плетучи. А Йосип заходився хату Із очерету будувати, щоб хоч укритися вночі».

Завершуючи розгляд особливостей ужиття Шевченком фітоніма очерет у його поетичній творчості, відзначимо, що хоча вжитий він лише в шести творах, проте завдяки використанню засобів образної мови – уособлення, порівняння, психологічного паралелізму, а також у значенні його прямих номінативних функцій, поетом створено доволі розмаїтий образ цієї рослини, що майстерно вплетений у поетичну тканину відповідного твору, суттєво доповнивши його художню та ідейну цінність.

Підсніжник і рябчик

Розглядаючи вживання Тарасом Шевченком у його поетичних творах народних назв рослин, потрібно відзначити, що в окремих із них не завжди вдається однозначно віднайти їм науковий відповідник. До подібних творів належить балада «Лілея», в основу якої поетом були покладені фольклорні перекази про перетворення дівчини на квітку, з якими ним були поєднані також спостереження, узяті з тогочасного життя¹. У творі поетом змальовано образи двох ліричних героїв – дівчини, вона ж *Лілея*, та *Королевого Цвіту*, якому вона з боєм розказує про свою і своєї мами трагічну долю.

Як уже згадувалося, зі змісту цього твору нелегко встановити науковий відповідник народної назви рослини *лілея*, яка є синонімом слова *лілія*². До речі, так ці слова як назву рослини сприймав і Тарас Шевченко, в якого чорновий автограф твору був під назвою «Лілія», тоді як чистовий текст був названий «Лілея»³.

Додамо до цього, що такі ж труднощі у встановленні наукового відповідника, як з народною назвою *лілея*, виникають і з народною назвою *королевий цвіт*. Єдиним засобом для найбільш вірогідного встановлення наукових назв цих рослин є, звичайно, виявлення їх характерних ознак, що відзначені у змісті твору та співставлення з імовірними видами рослин, що по-науковому є поіменованими.

Розглянемо спочатку ознаки, що згідно зі змістом твору є спільними для обох рослин – ліричних героїв балади – Лілеї та Королевого Цвіту. Такими ознаками є однотипність умов оселища, де вони ростуть, просторова близькість їх у цьому оселищі, бо як же тоді міг би Королевий Цвіт схилити «свою головоньку Червоно-рожеву До білого пониклого Личенька Лілеї?». При цьому у вияві такої ніжності немає тут нічого дивного, бо Лілея називає Королевий Цвіт «мій братику», а він її – «моя сестро».

Більше того, між ними існують близькі стосунки й до того ж вже давно. Ось як про це говорить, заплакавши, сама Лілея, звертаючись до Королевого Цвіту: «Брате мій, з тобою ми давно вже кохаємось, А я й не сказала, Як була я людиною, як я мордувалась».

Після усвідомлення цих спільних для обох рослин ознак, розглянемо ті ознаки, які характеризують їх індивідуальні особливості. Для образу Лілеї ними будуть: а) біле поникле личенько, якому, як можна думати, в реальній дійсності відповідає її біла поникла квітка; б) «весною процвіла я Цвітом при долині, Цвітом білим, як сніг, білим! Аж гай звеселила», з чого виходить, що ця рослина є ранньовесняною, її квітки вражають білизною своїх пелюсток і росте вона

¹ Киричок П. М. «Лілея» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 359.

² Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 515.

³ Киричок П. М. «Лілея» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К. Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 359.

в гаях, тобто в лісових листяних угрупованнях; в) «А весною, мов на диво, На мене дивились. А дівчата завітчались І почали звати Лілеєю-снігоцвітом; І я процвітати Стала в гаї, і в теплиці, І в білих палатах», з чого можна зробити висновок, що, зацвівши ранньою весною, однією з перших після зимового спокою, коли майже всі інші рослини в ньому ще перебувають, білосніжні квітки цієї рослини були для людей як диво, чому їх і стали використовувати дівчата як прикрасу, а шанувальники представників ранньовесняної флори стали її окультурювати, вирощуючи в теплицях, ставити букети з її квітів у «білих палатах».

Якщо узагальнити всю сукупність розглянутих ознак образу Лілеї і співставити їх з ознаками ранньовесняних рослин української флори, то можна з певною долею вірогідності припустити, що вони близькі до морфолого-біологічного «портрету» *підсніжника звичайного* (*Galanthus nivalis*) з родини амарилісові (*Amaryllidaceae*). Цей вид є багаторічником, що росте в листяних лісах і по чагарниках в Карпатах та в Правобережному Лісостепу і дуже рідко в Лівобережному Лісостепу. Цвіте він ранньою весною (березень–квітень), утворюючи квітконосне стебло заввишки 8–15 см, що завершується однією звислою квіткою білого кольору¹ (мал. 111). Вирощують його в культурі як ранньоквітучу рослину (в садах і на квітниках)².

Мал. 111. Підсніжник звичайний³

Як бачимо з порівнювання ознак ліричного образу Лілеї та ознак існуючого в природі виду підсніжника звичайного, то вони справді майже тотожні між собою. На цій підставі й було висунуте припущення з певною, звичайно, долею вірогідності, що образу Лілеї як рослині, на яку перетворилася за фольклорними

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 170.

² Флора УРСР. Родина XXVIII. Амарилісові – *Amaryllidaceae* Lindl. Т. III. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С. 267–268.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 170, мал. 147.

переказами дівчина, яку заквітчані ж нею дівчата, стали називати Лілеєю-снігоцвітом, відповідає вид нашої флори під науковою назвою підсніжник звичайний.

Говорити про певну долю вірогідності, що науковим відповідником народній назві Лілея однойменної балади Шевченка є ранньоквітуча рослина підсніжник звичайний нас спонукає те, що серед численних варіацій народних назв цього виду з багатьох теренів України, які наводяться Ю. Кобівим¹, немає жодної назви *лілея* чи *лілія*.

Правда, на землях з покутсько-буковинським говором української мови цю рослину називають *сніжноцвіт*, але не *Лілея-снігоцвіт*, як у баладі Шевченка, з волинським говором називають *сніжка*, а з наддністрянським – *сніжички*.

Не можемо не сказати про існування спокуси вважати науковим відповідником образу Лілеї, Лілеї-снігоцвіту з Шевченкової балади відому в народі рослину лілію білу (*Lilium candidum*). Ця рослина має низку народних назв, подібних до назви поетичного образу Лілеї, зокрема, лілія сніжно-біла, снігоцвіт, лелія, лілея, лілія садова, лілія сніжна². Однак така подібність між порівнюваними рослинами існує лише за їх назвами, тоді як за низкою інших ознак вони суттєво відмінні між собою.

Так, лілія біла на противагу підсніжнику звичайному, цвіте не весною, а влітку, в червні – липні, має не одну білу квітку, а ціле суцвіття з білих квіток у вигляді короткої китиці, не звислу квітку, а квітки догори або косо догори спрямовані, не росте дико в лісах, а перебуває винятково в культурі – в садах і квітниках. Таким чином, як видно з вищенаведеного, лілія біла не може розглядатися у статусі наукового відповідника поетичного образу Лілеї з Шевченкової однойменної балади.

Щодо образу Королевого Цвіту, то в баладі він виписаний скромніше, ніж образ Лілеї. Його показано, до певної міри, обмеженим, не здатним відповісти на її розпачливі запитання, дати їй пораду чи розраду. Коли Лілея звертається до нього, як до свого братика, з запитанням: «За що мене, як росла я, Люде не любили? За що мене, як виросла, Молодую вбили? За що вони тепер мене В палатах вітають, Царівною називають, Очей не спускають З мого цвіту?».

На це довге і переповнене розпачем і плачем запитання Королевий Цвіт відповів їй дуже коротко: «Я не знаю, моя сестро». Але відповів, як нам здається, не байдуже, бо за натурою, як видно, був співчутливим до сестриного горя, інакше не здійснив би такого благородного родинного жесту після своєї відповіді на її запитання. А вияв цього жесту полягав у тому, що: «... Цвіт Королевий Схилив свою головоньку Червоно-рожеву До білого пониклого Личенька Лілеї», від чого вона так розчулилася, що заплакала «росою-сльозою».

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 194.

² Там само. – С. 253.

Не відповів Королевий Цвіт і на друге запитання Лілеї про те, чому її «Бог поставив Цвітом на сім світі? Щоб людей я веселила, Тих самих, що вбили Мене й матір?», а лише виявив, як і після першого її запитання, жестом своєї головоньки червоно-рожевої співчуття Лілеї.

Звичайно, в баладі Королевий Цвіт – це власне ім'я, яке запозичене з народної назви рослини, однак з якої? Яка з назв рослин може вважатися її науковим відповідником?

За Ю. Кобівим¹, у народі королевим цвітом називають два види рослин, які належать до різних родин, а саме: рябчик царський (*Fritillaria imperialis*) із родини лілійні (*Liliaceae*) та квасоля королів цвіт (*Phaseolus coccineus*) із родини бобові (*Fabaceae*).

Беручи до уваги ознаки образу Королевого Цвіту як рослини, то їх з морфологічного боку є лише дві: а) «головонька», під якою розуміємо одну і єдину в рослині квітку і б) колір цієї головоньки, який є червоно-рожевим. Якщо зіставити наведені дві ознаки поетичного образу Королевого Цвіту як рослини з ознаками рябчика царського і квасолі королів цвіт, то, як виявляється, жоден із цих двох видів рослин не може бути йому науковим відповідником.

Підставою для такого твердження є невідповідність ознак цих рослин ознакам образу Королевого Цвіту як рослини з поетової балади. Так, а) якщо в останнього розвивається одна квітка, то в рябчика царського квітки в зонтикоподібному суцвітті, а в квасолі королів цвіт – квітки в пазушних китицях; б) якщо в Королевого Цвіту з балади квітка червоно-рожевого кольору, то в рябчика царського – жовтувато-бурого кольору, а в квасолі королів цвіт квітки вогняно-червоні; в) якщо Королевий Цвіт з балади цвіте весною разом з Лілесю, то рябчик царський хоч теж цвіте в квітні, але лише в культурі, а квасоля королів цвіт – аж улітку, в червні–серпні. Та й за висотою обидва види такі високі, що аж ніяк не можуть схилити (як би в них вона була!) «свою головоньку, Червоно-рожеву До білого пониклого Личенька Лілеї».

Згідно з нашими припущеннями науковим відповідником народної назви рослини Королевий Цвіт з Шевченкової балади ймовірно може бути рябчик руський (*Fritillaria ruthenica*), який цвіте в другій половині квітня, має порівняно невисокі (20–60 см) квітконосні пагони з поодинокими або декількома пониклими квітками винно-пурпурового забарвлення і росте в лісах, на луках, по чагарниках в багатьох районах Лісостепу і Степу (мал. 112).

Оскільки ареали підсніжника звичайного і рябчика руського мають певні відмінності між собою, то рости поруч, як про це йдеться у баладі, вони можуть лише в тих частинах їхніх ареалів, які перекривають один одного. Такими частинами, як з'ясовується внаслідок їх порівняння, є райони Лісостепу і, зокрема,

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 586.

Правобережного Лісостепу¹, на території якого з великою вірогідністю можна сподіватися на наявність оселищ із спільним існуванням обох згаданих видів.

Таким чином, на підставі розгляду змісту балади «Лілея» та характерних рис її головних ліричних героїв, якими є персоніфіковані поетом трав'яні рослини з народними назвами Лілея і Королевий Цвіт, нами висловлюється зі значною долею вірогідності припущення, що цим рослинам відповідають рослини з української флори з нормативними науковими бінарними назвами, якими є для першої з них підсніжник звичайний, а для другої – рябчик руський. Однак, крім з'ясування питання щодо виявлення рослин із нормативними назвами як наукових відповідників рослин із народними назвами, що вживаються Шевченком у баладі «Лілея», не менш цікавим є також питання стосовно того, чому поет для критичного осудження суспільних явищ, породжених кріпосницьким ладом, використовує у баладі не фізичні людські персонажі, а персоніфіковані трав'яні рослини з народними назвами Лілея і Королевий Цвіт.

Мал. 112. Рябчик руський (квітучий пагін, зліва якого внизу – цибулина)²

Як відзначає уже згадуваний нами вище П. М. Киричок, автор стислого викладу суті балади «Лілея» в Шевченківському словнику³, пояснюється це тим, що для написання поетом цього твору використано романтичний фольклорний сюжет про перетворення дівчини на квіткову рослину Лілею, показавши через створений її образ трагічну долю як самої дівчини, так і її матері-покритки в умовах кріпосницького ладу.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 161; 170.

² Рябчик руський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Igz.ilmeny.ac.ru/RED_BOOK/rast_pokritosemennie_lileinie_ryabchik_russkii-02.html

³ Киричок П. М. «Лілея» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 359.

Образ Лілеї, як відзначає далі П. М. Киричок, символізує чистоту і безневинність дівчини, яку після смерті збездиченої паном її матері, була взята ним у його палати, в яких виросла і викохалася, не знаючи, що вона його дитина, що є байстрам. Та згодом у житті Лілеї все змінилося, бо сталося те, про що докладно розкаже вона сама: «Пан поїхав десь далеко, а мене покинув. І прокляли його люде, Будинок спалили... А мене, не знаю за що, Убити не вбили, Тільки мої довгі коси Остригли, накрили Острижену ганчіркою. Та ще й реготались. Жиди навіть нечистії На мене плювали».

Наведена нами довга цитата з балади має за мету показати, з одного боку, якою великою була ненависть селян до пана-розпусника, що був батьком Лілеї, а з другого, як все-таки жорстоко повелися люди з самою Лілеєю, незважаючи на її безневинність у цій життєвій ситуації.

Варто зауважити, що в статті П. М. Киричка не дається оцінки подібної поведінки людей стосовно Лілеї, а лише стверджується, що вона «стала жертвою зненависті селян до її батька, розпусника-кріпосника».

Думаємо, що описане Шевченком у баладі ставлення селян до Лілеї потребує окремого наголосу і потрактування. Одночасно такого ж потрактування потребує й образ Королевого Цвіту та його ставлення до Лілеї в трагічний для неї період життя.

Нам здається, що введення поетом у сюжет балади другого після Лілеї ліричного героя Королевого Цвіту не було випадковим, а глибоко ним осмисленим. Образ цього героя балади, про який не згадується у статті П. М. Киричка, було створено Шевченком для того, щоб показати, правда, в завуальованій формі, проблему жорстокого ставлення людей, конкретно – селян, до невинної дівчини, над долею матері якої та й над нею самою поглимився пан і вдесьтеро більше після пана поглимився односельці.

Ця наруга селян над дівчиною, в чому можемо бути впевнені, була здійснена ними нібито з добрих намірів: підтримання на селі твердих норм морально-етичної поведінки, яких повинні були дотримуватися молоді дівчата до свого заміжжя. Звичайно, Тарас Шевченко, який возвеличував жінку-матір, у чому переконуємось із його невмирущих поетичних рядків: «У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим» («У нашім раї на землі...»), не осуджував, а захищав зневажених дівчат, розумів і співчував їхньому материнству, переповненому постійним болем, гіркими сльозами та осудом людей, не міг не зреагувати на це своїм черговим поетичним словом – баладою «Лілея».

Увівши у зміст балади її ліричних героїв в особі представників царства рослин (Лілея – дівчина, що перетворилася на рослину з назвою лілея, Королевий Цвіт – рослина, що росте поруч із лілеєю), персоніфікувавши, наділивши людськими властивостями й одухотворивши їх, хотів, використавши цей засіб образної мови, показати якими різко відмінними є стосунки між суб'єктами

в людському суспільстві, коли один із них опинився в тяжкій життєвій ситуації, і такими ж стосунками в подібній ситуації між одухотвореними суб'єктами в рослинному світі.

У людському суспільстві, що добре змальовано Шевченком у його баладі, прибиту горем дівчину-байстря за те, що її матір, збездечену паном, яка з горя померла, люди замість того, щоб допомогти їй в тяжку годину, натомість здійснили над нею нечувану наругу: довгі коси обрізали, остригли, накрили острижену голову ганчіркою та ще й реготали, а жиди навіть на неї плювали. Про це з боєм говорить сама Лілея про ті часи, коли вона була людиною, як вона мордувалась, як її віку молодого, короткого люди не дали дожити.

Вражає з її розповіді те, що ніхто з людей, навіть з ближніх, які, напевно, в неї були, не допоміг їй, не став на її захист, не виявив хоч би співчуття. Усім було байдуже. Усі раділи, бо ж виконали свій обов'язок: покарано дівчину, що ще до заміжжя переступила чинний в сільській громаді неписаний моральний закон. Тепер для інших це буде живим уроком.

Подивимось тепер, що відбувається з дівчиною з подібною життєвою ситуацією, коли вона перетворилася на рослину, що називається Лілеєю, і опинилася в іншому світі, в царстві рослин. У цьому царстві, в якому серед безлічі рослинних особин, яких, безсумнівно, більше, ніж людей на Землі, вона запізналася з рослиною, що називалася Королевій Цвіт. Очевидно, вже з першого погляду Лілея впізнала в ньому свого друга, ба більше, навіть відчула родинну близькість, бо назвала його своїм братиком і з яким давно підтримувала теплі стосунки («Брате мій, з тобою, Ми давно вже кохаємось»).

Йому, своєму братику, Лілея розповідала про своє горе, про ту несправедливість людей, які не любили її, коли вона росла, а як виросла, то молодую вбили, а тепер, як стала квіткою-Лілеєю, то невідомо чому її: «В палатах вітають, Царівною називають, Очей не спускають З мого цвіту? Дивуються, Не знають, де діти!».

Для Лілеї зовсім не зрозумілим є її становище серед людей і ставлення людей до неї. Вона вся в роздумах, на які не знаходить відповіді: «На що мене Бог поставив Цвітом на сім світі? Щоб людей я веселила, Тих самих, що вбили Мене й матір?..». Після цих розпачливих слів у неї виринається з глибини душі звертання до Всевишнього з надією на крашу долю, після чого вона залилася сльозами.

Лілея двічі, перериваючи свою печальну розповідь, звертається до Королевого Цвіту з запитанням: «Скажи ж мені, мій братику, Королевій Цвіте?», бо хоче дізнатися про причину свого горя, про незрозуміле ставлення до неї людей, яким вона нічого поганого не зробила. На жаль, хоч не знав Королевій Цвіт, що відпости на запитання Лілеї, однак не залишився байдужим до її горя, до неї самої. Щоб підтримати Лілею у її горі, Королевій Цвіт виявив їй своє щире співчуття, схиливши «свою головоньку Червоно-рожеву На білее пониклеє Лишенько Лілеї».

Це благородне ставлення Королевого Цвіту до своєї згорьованої посестри Лілеї і загалом уся змальована Шевченком картина взаємин між цими одухотвореними рослинами, які діють, як живі істоти, надзвичайно різко контрастує із ним же змальованою в баладі картиною взаємин між реальними людьми села. Одним із прикладів таких взаємин стала здійснена ними жорстока наруга над дівчиною (майбутньою Лілеєю), мати якої була покриткою, а другим прикладом стало те, що серед цих людей не знайшлося хоча б однієї доброї людини, яка б зважилася стати на захист цієї дівчини.

Думаємо, що протиставленням цих двох, змальованих у баладі «Лілея», картин взаємин між людьми в реальному світі і між персоніфікованими рослинами Лілеєю і Королевим Цвітом, які діють, як живі істоти в світі одухотвореної природи, Шевченко прагнув показати, що стосунки між одухотвореними рослинами є глибоко благородніші та й «людяніші», унаслідок чого вони можуть служити прикладом для наслідування і збагачення гуманістичних засад людського суспільства.

Ряска

Назву *ряска* Шевченко вжив лише один раз у другій із трьох лірично-елегіїчних строф вірша «Тече вода з-під явора», у яких поєднано пейзажно-описовий і настроєво-рефлексійний елементи¹. Ужито її в прямому номінативному значенні як звичайний рослинний компонент невеликих стоячих водойм в Україні, на поверхні яких завдяки масовому вегетативному розмноженню може утворювати суцільне покриття своїми особинами.

Такі водойми – один із характерних складників сільського пейзажу. Вони є звичним і улюбленим місцем для качок, які разом із своїми виводками проводять тут чи не повний світловий день, задовольняючи свої апетити плаваючою по поверхні води ряскою.

Очевидно, милуючись красою пейзажу навколо однієї з таких водойм і спостерігаючи за рухливим життям качачого сімейства на її водній поверхні, порослій місцями осокою, у Шевченка не могли не лягти на папір такі чудові поетичні рядки: «Тече вода з-під гаю Та попід горою, Хлюпочуться качаточка Помеж осокою. А качечка впливає З качуром за ними, Ловить ряску, розмовляє З дітками своїми».

До слова, *ряска* (*Lemna*) з родини *ряскові* (*Lemnaceae*) – це доволі своєрідні дрібні водяні рослини, тіло яких є дуже редукованим. Їхні пагони мають вигляд зеленої пластинки округлої, оберненоїцевидної, еліптичної або довгасто-ланцетної форми завдовжки від 2 до 10 мм і завширшки від 2 до 7 мм. Листки в рясок втратили свою функцію і тому не розвиваються. Кожен пагін має один корінець, а при основі дві кишеньки, з бруньок яких розвиваються бічні пагони,

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. II. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 266.

завдяки яким відбувається активне вегетативне розмноження рослин. В одній із таких кишеньок квітконосного пагона розвивається також 3 різностатеві квітки – одна маточкова і дві тичинкові¹.

У флорі України відомі три види з роду ряска, зокрема, ряска горбата (*L. gibba*), ряска мала (*L. minor*) і ряска триборозна (*L. trisulca*)². Окрім цих трьох видів рясок, Ю. Кобів у своєму Словнику українських наукових і народних назв судинних рослин³ наводить ще четвертий вид ряски, яким є ряска дрібна (*L. minuta*).

Серед названих видів рясок найбільш поширеними у стоячих водах України є лише дві з них, а саме: ряска мала і ряска триборозна (мал. 113), перша з яких характеризується тим, що її пагони плавають по поверхні води групами з 3–6 пагонів, тоді як пагони другої з них з'єднані по кілька між собою і не плавають по поверхні води, а занурені в неї. Виринають на водну поверхню тільки під час фази цвітіння.

Мал. 113. Ряска триборозна⁴

Ряст

Рослина *ряст*, народна і наукова назви яких збігаються, є достатньо знаною українцям найперше тим, що належить вона до перших провісників весни. Після сходження снігів рослини рясту рясно вкривають ще бідну іншими травами поверхню ґрунту наших лісів та чагарників, привертаючи до себе увагу своїм особливим виглядом: невисоким (15–30 см) пряморослим стеблом з двома-трьома черговими черешковими листками та двічі або тричі трійчастими пластинками, яке завершується циліндричною, багатоквітковою китицею, утвореною з квіток із пурпуровими, рожевими, білими або блідо-жовтими віночка-

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 142.

² Там само.

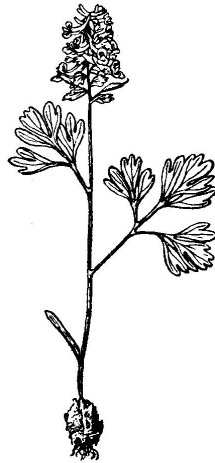
³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 247.

⁴ Ряска триборозна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novaecologia.org/voecos-1675-2.html>

ми, верхня пелюстка яких із добре помітною шпоркою, яка на верхівці є донизу зігнутою¹ (мал. 114).

Завдяки ранньовесняному цвітінню і привабливості свого вигляду, ряст спонукав людей до його міфологізації та появи багатьох повір'їв та обрядів, серед яких чи не найбільш популярним став обряд «Топтати ряст». Як проходило це народне дійство дізнаємося з передмови В. Скуратівського до книжки А. Кондратюка «З вишневого саду», який подає такий його опис: «Як тільки на узлісках з'являлися перші листочки провісника весни, люди поспішали на околиці і, босоніж притупцюючи, накликували: «Топчу, топчу ряст. Дай, Боже, того року діждати і ряст потоптати!» Це означало, що людина, котра доторкнулася до живої природи, неодмінно оздоровиться, набереться сили, а відтак і зустрине наступну весну. Кому ж не щастило цього вчинити, то про таких казали: «Йому вже не топтати рясту...»².

Оскільки серед рослин України рід ряст (*Corydalis*) з родини макових (Papaveraceae) представлений 6 видами³, які ростуть не на всіх її теренах, то люди, звичайно, виходили топтати рослини того рясту, який був найбільш розповсюдженим у їхній місцевості. До таких видів загалом належать ряст порожнистий (*C. sava*), який росте майже по всій території України в тінистих лісах і чагарниках та ряст повний (*C. solida*, мал. 114), оселищами якого є світлі ліси й чагарникові угруповання в багатьох районах Полісся, Лісостепу та Степу⁴.

Мал. 114. Ряст повний⁵

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 293–295.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Бариба. – К.: Молодь, 1991. – С. 4.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 140.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 294.

⁵ Там само. – С. 294, мал. 285.

Нам не відомо, чи в дитинстві ходив топтати рясст Тарас Шевченко. Можливо, що й ходив, бо звідки йому так добре відомі фенологія ряссту, морфологічні особливості його генеративної сфери та ефемероїдний характер життєвого циклу.

Зауважимо, що хоч Шевченко був чудовим знавцем українського фольклору, у своїх поетичних творах він, уживаючи назву рясст, надавав перевагу не міфологічному її аспекту, а винятково еколого-біологічному. Ужив він цю назву в 4 творах, повторивши її двічі лише в одному з них. Найперше відзначимо, що вживає він її переважно в прямому номінативному значенні в тих змістових епізодах творів, у яких ідеться про настання весни, підкреслюючи тим самим властиву цій рослині функцію провісника нової пори року.

Так, у розділі «Гонта в Умані» поеми «Гайдамаки» поет надзвичайно розмаїто і правдиво змальовує пробудження всього суцього в природі з приходом весни, серед якого особливо примітно виділяються її провісники – рясст, барвінок, жайворонок та соловейко. Вражає небагатослівна, але найвищою мірою згармонізована взаємозумовленість усіх складників, живих і неживих, весняної природи, що наочно простежується в таких поетичних рядках поеми: «Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її рясстом, Барвінком укрила; І на полі жайворонок, Соловейко в гаї Землю, Убрану весною, Вранці зустрічають... Рай, та й годі!».

Прочитавши ці віршовані рядки, принагідно звернімо увагу на добру обізнаність Шевченка з ботанічними особливостями ряссту і барвінку. Переконливим і вражаючим свідченням цьому є те, що поет правильно показав функціональні особливості кожної з цих рослин, якими скористалася весна, щоб уквітчати й укрити розбуджену нею ще сонну після довгої зими чорну землю. А уквітчала вона її саме рослинами ряссту з їх багатоквітковими і різнокольоровими китицями, а укрила її саме барвінком, у якого рясно розвиваються сланкі по поверхні ґрунту розгалужені пагони з вічнозеленими шкірястими листками, які утворюють густе вкриття на доволі значних ділянках землі.

Змалювавши в цьому розділі поеми живописну картину весняної природи, як нам здається, Шевченко хотів, з одного боку, показати гармонію всіх суцщих у природі різноманітних живих представників царства рослин і царства тварин, а з другого боку, протиставити їй деструктивний за своєю суттю характер людських взаємин, страшні наслідки якого не менш виразно змальовані ним у першій його строфі: «Минають дні, минає літо, А Україна, знай, горить; По селах голі плачуть діти – Батьків немає. Шелестить Пожовкле листя по діброві; Гуляють хмари; сонце спить; Нігде не чує людської мови; Тільки звір виє по селу, Гризучи трупи». Цього трагічного дійства, цієї пекельної кари гайдамаків, як стверджує поет, не могла зупинити навіть зимова хуртовина, як і не могла зупинити вона віковичний хід природи, усталену й закономірну зміну в ній пір року.

Прихід весни, оновлення з її настанням всього суцього в природі, є настільки благодатним, що поет порівнює його з раєм. Людям би тільки цьому радіти.

Та ба! Не хочуть вони цього раю. Вони: «Не хочять на його й глянуть, А глянуть – огудять. Треба кров'ю домальовать, освітить пожаром: Сонця мало, рясту мало І багато хмари, Пекла мало!.. Люде, люде! Коли то з вас буде Того добра, що маєте? Чудні, чудні люде!».

Цими рядками Шевченко робить докір людській спільноті, осуджує її за нелюдські стосунки між собою, за зажерливість та захланність, якій усього мало, навіть сонця, навіть рясту, нарешті, навіть пекла! Як бачимо, в перерахунку предметів і явищ природи, поет уживає назву ряст у значенні символу весни, який є для нього не тільки її провісником, але й незаперечною ознакою настання цієї пори року.

Образом рясту, як однієї з перших ранньовесняних рослин, послуговується Шевченко для зображення благотворного впливу весни на землю також у поемі «Невольник». Прикметною рисою цього впливу є те, що проявляється він в естетичному вияві. Завдяки рослинам, цим першим її провісникам, до того ж ще й красивими своїм виглядом, вона, весна, не тільки оживила й пробудила землю після зимового сну, але й ще її ними прикрасила. Щоб показати особливий вияв цієї окраси землі, поет вдається до порівняння: «І барвінком, і рутою, і рястом квітчає Весна землю, мов дівчину В зеленому гаї».

Уживання Шевченком образу рясту як рослини, що завдяки своїм суцвіттям може служити засобом окраси не тільки землі в її широкому розумінні як природного довкілля, але й конкретної людини, простежується і в поемі «Мар'яна-черниця», зокрема в її вступній частині, яка є віршованою присвятою Оксані Коваленко, подрузі його дитинства. Відзначається цей вступ глибоким ліризмом та емоційною схвильованістю, оскільки, як підкреслює Л. Ф. Кодацька¹, долі героїв твору Шевченко пов'язував із своєю долею і долею Оксани. Це добре видно з прикінцевих рядків вступу до поеми: «Оксано! Оксано! А я й досі плачу, і досі журюсь, Виливаю сльози на мою Мар'яну, На тебе дивлюся, за тебе молюсь. Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива, І сестру Мар'яну рястом уквітчай, Часом на Петруся усміхнись, щаслива, І хоч так, як жарти, колишне згадай».

Потрібно відзначити, про що ми вже згадували вище, Шевченко був достатньо обізнаний не тільки з такими еколого-біологічними особливостями рясту, як його ранньовесняний розвиток, наявність у нього суцвіття китиці з різнокольорових квіток, які він логічно вплітав у поетичну тканину твору. Йому було відомо також ще й така особливість розвитку ранньовесняних лісових рослин, якою є короткочасність періоду життя їх надземних квітконосних пагонів.

Ранньою весною, до утворення на деревах листків, розвинувши надземні зелені пагони, ці рослини встигають швидко зацвісти, утворити плоди з насінням,

¹ Кодацька Л. Ф. «Мар'яна-черниця» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 385.

після чого їхні пагони відмирають до підземних багаторічних органів (у рясту залежно від виду – це бульба яйцевидної, кулястої чи приплюснuto-кулястої форми) з бруньками відновлення надземних пагонів наступного року. Називають такі багаторічні рослини з коротким весняним розвитком ефемероїдами.

Цією особливістю рясту скористався Шевченко, описуючи долю головної героїні в поемі «Княжна», яка ще молодою, незаміжньою, не послухавши батька й матері, які їй «Казали: вгору не залазь». Не послухалася батьківської ради, бо дуже вже хотілося тільки «... за князя, От і князь! От і пишайся тепер, княгине!». А князь виявився приبلуда, гульвіса, пияк («І знову п'є, і знов гуляє, І так за днями день минає»). Ставлення його до княгині було жорстоким, про що засвідчує хоча б те, що «Княгиня взаперті сидить. Її і в сні не пускає Убогих брат». Передбачаючи долю нещасної княгині, яка закінчилася для неї трагічно, Шевченко використовує ефемероїдну особливість весняного розвитку рясту, вживаючи її як порівняння з тривалістю життя княгині: «Загинеш, серденько, загинеш, Мов ряст весною уночі».

Таким чином, із викладеного вище розгляду вживання Тарасом Шевченком назви ряст у його чотирьох творах – поемах «Гайдамаки», «Невольник», «Мар'яна-черниця» та «Княжна», напрошується висновок, суть якого може бути зведена до такого: а) поет належним чином був обізнаний з основними рисами екології та біології рясту, зокрема, з його належністю до ранньоквітучих рослин – провісників і символів весни, з декоративністю його зовнішнього вигляду завдяки наявності на верхівках пагонів гарного багатоквіткового суцвіття, а також із його короткотривалим весняним (ефемероїдним) життєвим циклом, який завершується відмиранням усіх надземних пагонів до багаторічних підземних органів з бруньками відновлення, з яких наступною весною розвинеться нова генерація пагонів, і б) уживання поетом назви ряст у кожному з названих вище творів відбувалося з повним урахуванням відомих йому еколого-біологічних особливостей цієї рослини з метою реалістичнішого відображення картини настання весняної пори року («Гайдамаки»), показу здійсненого весною прикрашення землі після зимового спокою ранньоквітучими рослинами, серед них і рястом («Невольник»), використання суцвіття рясту як дівочої прикраси («Мар'яна-черниця»), а також для застереження – порівняння долі молодої княжни з короткотривалим весняним життям рясту («Княжна»).

Сон

Слово *сон*, будучи прочитаним чи почутим, як відомо, асоціюється з фізіологічним станом періодичного спокою людського чи тваринного організмів, що супроводжуються також відповідними іншими змінами їх внутрішніх процесів. Називають такий стан ще просто спанням¹.

¹ Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 454.

Як не дивно, зі сфери людського спілкування це слово набуло не менш широко вжитку й у сфері комунікації людей із різноманітним світом рослин, ставши для них засобом найменування і розпізнавання певної групи цих організмів. У народі з цією метою використовується як саме слово сон, так і назви, що стали похідними від нього шляхом додавання ще другого слова, наприклад, *сон-трава*, *сон-зілля*, або надання йому пестливого звучання, наприклад, *сончик*, *самсончик*, *сонник*¹.

Науковими дослідженнями цієї групи рослин флори України з'ясовано, що вони за деякими спільними для всіх них ознаками, наприклад, наявності квітконосного стебла з покривалом із зелених, зрослих при основі пальчасто-багатороздільних листочків та завершенням його однією квіткою з простою оцвітинуою, насправді являють собою доволі гетерогенну групу організмів, відмінну за морфологічними ознаками та еколого-біологічними особливостями², на підставі чого їх поділено на 7 видів³, віднесених до роду з науковою назвою сон (*Pulsatilla*), запозиченою, безсумнівно, з ідентичної народної назви. У систематичному стосунку цей рід за комплексом характерних діагностичних ознак належить до родини жовтецевих (*Ranunculaceae*).

Потрібно наголосити також, що види роду сон відрізняються один від другого і за обсягами поширення по території України. Найбільш виділяються з-поміж інших за цією ознакою два з них, а саме: сон лучний (*P. pratensis*), який ще має назву сон чорніючий (*P. nigricans*)⁴, що поширений у більшості переважно лісових і на півночі лісостепових районів, та сон широколистий (*P. patens*), який є звичайною рослиною на Поліссі та в Лісостепу. Оселищами обох цих видів є соснові та мішані ліси, узлісся цих лісів, а також відкриті місця – сухі трависті схили і сухі піщані горби⁵.

За життєвою формою види цього роду є кореневищними багаторічниками з прикореневими довгочерешковими листками, які в одних із них з'являються до цвітіння, а в інших, наприклад, у сону широколистого, наприкінці цвітіння, яке триває впродовж квітня–травня. У молодому віці вони мають м'яке опушення, яке з часом у них зникає. Їхні листові пластинки є пальчаторозсіченими на дво- або трироздільні клиновидні часточки. Квітконосне стебло у рослин цього виду заввишки 10–20 см, відстовбурчено-волохате, має покривало із зелених, пальчасто-багатороздільних листочків і завершується верхівковою квіткою, що

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 336–337.

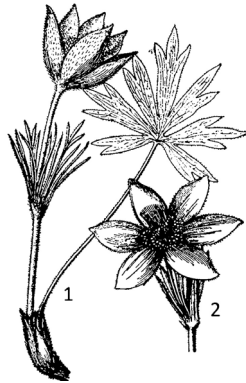
² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 277–278.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 336–337.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 277–278.

⁵ Там само.

має просту оцвітину з 5–6 лілових або світло-фіолетових листочків, зібраних широким дзвоником¹ (мал. 115).

Мал. 115. Сон широколистий:
1 – загальний вигляд рослини; 2 – квітка²

Очевидно, не випадково народ назвав цю та інші рослини роду сон-травою. Не тільки за її своєрідний вигляд раною весною, коли вона розпочинає цвісти, виділяючись на фоні пожовклої і відмерлої минулорічної трави, але й за своїми внутрішніми властивостями, які відкрилися допитливим людям упродовж багатьох віків спостережень за нею. За їхніми міфологічними уявленнями, як відзначає В. М. Войтович³, рослини сону сприймаються як символ таїни, снобачень і передбачень майбутнього, при цьому здебільшого нещасливого.

Крім повір'їв, ці рослини вважаються в народній медицині лікарськими і використовуються для лікування низки хвороб⁴. Та, однак, найбільшої популярності в народі вони набули як заспокійливий і снодійний засіб, що, очевидно, й було основним чинником їх найменування сон-травою⁵.

Звичайно, Шевченко, напевно, знав про лікувальні властивості цієї трави, можливо, хоч би про її снодійну силу. Думаємо, що не тільки знав, але міг бачити цю рослину на теренах Подніпровської України в її природних оселищах, зокрема, на відкритих травистих схилах і горбах. Міг бачити, як припускають Г. К. Смик, В. В. Капустян та Н. Г. Іоніцой⁶ на одній із козацьких могил. Думаємо, що це припущення є дуже правдоподібним, бо якщо проаналізувати особливості

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 277–278.

² Там само. – С. 277, мал. 261 (частина малюнка).

³ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 443–444.

⁴ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 173–175.

⁵ Попов О. П. Лікарські рослини в народній медицині. – К.: Здоров'я, 1970. – С. 231–233.

⁶ Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 83–84.

вживання поетом у його творах цієї народної назви, то вони є переконливим підтвердженням цього припущення. А вживав поет її лише у двох творах – баладі «Чого ти ходиш на могилу?» з циклу поезій «В казематі» та поемі «Княжна», написаних, до слова, не в умовах волі, а в умовах неволі: перший твір написано в Петербурзі, коли поет перебував в ув'язненні в одній із арештантських камер «Третього відділу»¹, а другий уже на засланні в Орській фортеці одного й того ж 1847 року². Як у першому, так і в другому творі відзначено знаходження сон-трави в типових для неї умовах існування – на сухих відкритих місцях: «на могилі» та «при долині». Все це говорить із великою долею вірогідності, що Шевченкові насправді були відомі в природі місця, де росте й процвітає ця рослина.

Що ж до художніх особливостей уживання поетом назви сон-трава в обох названих творах, то вони відзначаються певними стильовими відмінностями, узгоджуючись із змістом та ідеєю твору. Так, у баладі «Чого ти ходиш на могилу?», у якій поетичним словом змальовано трагічну долю перейнятої глибоким коханням зарученої дівчини, яка втратила свого милого і не хоче вірити в це нещастя, не хоче змиритися з ним, постійно ходить на його могилу, висаджує на ній калину, вірячи у те, що вона прийметься, розпустить свої віти і що «Може, пташкою прилине Милий з того світа», а тоді вони обоє будуть на калині плакати, щебетати і тихо розмовляти.

Балада за своєю суттю, що є її прикметною рисою, пройнята народною фантастикою й романтикою, за формою близька до народної поезії, а за трагічною розв'язкою перегукується з ранніми баладами поета³. Їй властива народнопісенна домінанта, обумовлена зверненням Шевченка до традиційних народних образів і символів⁴. Подібно як у народних піснях, уживаючи в баладі назву сон-трава, поет використовує фольклорний засіб заперечного паралелізму, при цьому вживає його двічі у тексті твору. Цікаво, що обидва вони ще й являють собою римовані словосполучення, підкреслюючи обставини місця дії, які відбуваються на козацькій могилі.

Обидва паралелізми як стилістичні фігури є однотипними за своєю структурою, але відмінні за змістовим наповненням. У першій частині паралелі як першої, так і другої фігури створено по суті однаковий життєвий образ сон-трави в її природному оселищі в нічну пору доби з заперечною часткою «не», тоді як у другій частині кожної з цих фігур діяльний образ прибитої горем дівчини суттєво відрізняється як за характером її поведінки, так і за емоційністю самовираження. Завдяки такій неоднаковій змістовій наповненості обох паралелізмів

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. II. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 347.

² Хінкулов Л. Ф. «Княжна» // Шевченківський словник у двох томах. Т. I. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 302.

³ Шевченківський словник у двох томах. Т. II. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 347.

⁴ Кравченко В. Григорій Нудьга – шевченкознавець // Народознавчі зошити. – 2014, № 3 (117). – С. 478–480.

поетом створено єдині для кожного з них, але доволі контрастні один до одного за своєю суттю, поетичні образи взаємопов'язаних між собою сон-трави як природного об'єкта і суб'єкта в особі дівчини, яка прагне щастя.

У першому заперечному паралелізмі, яким починається друга строфа балади («Не сон-трава на могилі вночі процвітає. То дівчина заручена Калину сажає»), Шевченко, показуючи дії закоханої дівчини, що втратила коханого, створює її образ, сповнений надії. Саджаючи калину, поливаючи її гіркими сльозами, дівчина надіється, що коли калина прийметься, розпустить віти, то «Може, пташкою прилине Милий з того світа». Ужитий в першій частині цього паралелізму образ сон-трави, що процвітає вночі на могилі, набуває, як вважає Г. В. Микитів¹, символічного значення, яке сповнене таємничістю.

Адже недаремно висаджує дівчина калину вночі, прагнучи приховати свої дії і свої почуття від людських очей.

Та не сталося так, як надіялася дівчина. Аж три літа вона ходила на могилу, виглядаючи милого. Пішла й на четверте... Однак все намарно. Щоб якнайповніше і художньо виразніше передати почуття дівчини, які болісно пройняли все її єство від розуміння того, що надія на зустріч із милим не збулася, незважаючи на те, що посажена нею вночі на могилі калина прийнялася і навіть розпустила віти, Шевченко вдається знову, вже вдруге, до засобу заперечного паралелізму, створюючи єдиний композиційний поетичний образ, у якому зіставляються два явища, перше з яких є заперечним за своїм значенням, наголошуючи, що це «Не сон-трава Вночі процвітає», а друге відображає стан і емоційну напругу поведінки охопленої горем дівчини, яка «з калиною Плаче, розмовляє».

За такого стану речей, створений Шевченком удруге в баладі засобом заперечного паралелізму поетичний образ можемо назвати образом втраченої надії закоханої дівчини на своє щастя. За своєю суттю він є різко протилежним до образу надії дівчини на сподівану зустріч зі своїм милим, створений поетом засобом такого ж типу паралелізму й ужитого ним уперше на початку другої строфи балади.

Варто відзначити також, що обом заперечним паралелізмам, використаним Шевченком у баладі «Чого ти ходиш на могилу?», характерна, oprіч іншого, вже відзначеного вище, й змістова однотипність їх перших частин паралелі і відмінність між другими частинами. Підтвердженням цьому є те, що як у першому, так і в другому заперечних паралелізмах перша частина паралелі утворена практично одним і тим же за своєю суттю заперечним реченням, яким, відповідно, є «Не сон-трава на могилі Вночі процвітає» і «Не сон-трава Вночі процвітає».

Стосовно другої частини паралелі обох заперечних паралелізмів, то вона, навпаки, утворена з двох різних за змістом і психоемоційною напругою речень,

¹ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 1–4.

якими, відповідно, є «То дівчина заручена Калину сажає» і «То дівчина з калиною Плаче, розмовляє».

Мирослава Баган, аналізуючи заперечні конструкції в поетичних творах Тараса Шевченка, відзначає, що заперечні синтаксичні паралелізми використовуються ним тоді, коли у творі з особливою гостротою піднімаються болючі для нього проблеми нездолених жінок та покинутих дітей. Вони, як стилістична фігура в поетичній канві твору, тримають напругу оповіді, набуває масштабнішого звучання піднята в ньому проблема, а описувані соціальні явища розглядаються як певна аномалія стосовно гармонійних явищ природи¹.

Перейдемо тепер до розгляду особливостей образу сон-трави, створеного Шевченком в поемі «Княжна». У цьому творі, на відміну від балади «Чого ти ходиш на могилу?», образ цієї рослини змальовано в іншому ключі, оскільки вжито її назву в прямому номінативному значенні. Вписано її в чудову картину передвечірнього пейзажу в Україні, про який, перебуваючи в неволі, поет просить розказати вечірню зорю, звертаючись ласкаво до неї з проханням зійти над горою і повести з ним «тихесенько» розмову. Йй, зорі, що осягла космічних висот, із яких добре видно поетову Україну, це, на його думку, не важко зробити, і тому він звертається до неї з низкою прохань розповісти «як за горою Сонечко сідає, Як у Дніпра веселочка Воду позичає. Як широка сокорина Віти розпустила... А над самою водою Верба похилилась...» і «Як сон-трава при долині Вночі розцвітає...».

Як бачимо, речення, у складі якого є назва сон-трава, розповідне за своєю суттю, характеризує один із функціональних станів життя рослини в нічну пору доби, який до речі, для неї є неприродним, але поет, слідуючи народній традиції, подає її в міфологічному трактуванні. У такому ж трактуванні, про що вже згадувалося раніше, подається життєвий стан сон-трави і в двох заперечних реченнях у їх складі з її участю в заперечних паралелізмах балади «Чого ти ходиш на могилу?».

Якщо порівняти усі три речення з наявністю в них назви сон-трава, два з них із балади («Не сон-трава на могилі Вночі процвітає» і «Не сон-трава Вночі процвітає»), і одне з поеми «Княжна» («Як сон-трава при долині Вночі процвітає»), то вони, якщо абстрагуватись від явних їх відмінностей (два речення з балади є заперечними, а речення з поеми є стверджувальним), то за фенологічною фазою цвітіння («процвітає», «розцвітає») і тим, що вона відбувається вночі, є тотожними між собою.

У цьому, можливо, знаходиться відповідь на запитання, яке хоч-не-хоч виникає з приводу того, чому Шевченко вжив в обох творах, баладі та поемі, назву не будь-якої іншої рослини, а саме сон-трави. Думаю, що це пояснюється

¹ Баган М. «Нема з ким тихо розмовляти, Ані порадитись, нема! Анікогісінько нема» (Заперечні конструкції в поетичних творах Тараса Шевченка) // Культура слова. – 2014, № 80. – С. 126–133.

змалюванням ним поведінки бідолашної дівчини вночі в баладі «Чого ти ходиш на могилу?» та картини вечірньої і нічної природи в Україні, про яку поет просить розказати вечірню зорю, перебуваючи далеко в неволі. Оскільки ця пора доби асоціюється зі словом сон, то, природно, Шевченко не міг обрати іншу рослину, а саме цю, яка носить аналогічну назву. Щодо того, що для рослини, яка носить назву сон-трава, є неприродним цвісти вночі, про що, безсумнівно, було відомо авторові обох творів, однак він творчо розв'язав цю невідповідність, скориставшись повір'ями з української міфології про цю рослину. Завдяки застосуванню цього художнього засобу в обох творах, поет тим самим виявив їх органічний зв'язок із творами народної пісенної поезії.

Хміль

Як багато назв інших рослин, назва *хміль* у поезії Шевченка найтіснішим чином ув'язується з усною народною творчістю, у якій ця рослина належить до найбільш улюблених: вона присутня в козацьких, парубоцьких, купальських, ігрових піснях та піснях про кохання. Присутній образ хмелю також у веснянках, засівалках, загадках, що створені про нього, в народних приповідках, жартах і дотехах¹. А скільки населених пунктів по всій великій Україні мають назви, що походять від назви хміль: Хмільник, Хмелівка, Хмелів, Хмельницький і чимало ще й інших².

За такої фольклорної ситуації з образом хмелю дивним все ж є те, що вжиття Шевченком його назви у творах є надто обмеженим. Ужив він назву цієї рослини лише у двох поезіях, зокрема, в баладі «Утоплена» та у вірші «Навгороді коло броду», при цьому тільки по одному разу в кожному з цих творів.

Не можемо не відзначити, що як загалом і в народній творчості, так і в творах Шевченка, образ хмелю відзначається художньою однотипністю, що зумовлено використанням у його творенні практично лише однієї природної ознаки рослини, до того ж із категорії не статичних, а динамічних. Мається на увазі нездатність його тонких і дуже довгих (до 5–6 і більше метрів) пагонів постійно зберігати вертикальне положення, а тому пристосованих до використання інших рослин як опори витися навколо них вгору, щоб розташувати свої життєво важливі органи – листки і квітки на висотах зі сприятливим режимом освітлення. Рослини з такими властивостями їхніх пагонів називають ще виткими ліанами.

Окрім цієї ознаки хмелю, наукова назва якого *хміль звичайний* (*Humulus lupulus*), що належить до родини коноплевих (*Cannabaceae*)³, відзначимо ще декілька інших ознак, не менш характерних для цього виду. За тривалістю життя

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівсько-го; Худож. В. І. Бариба. – К.: Молодь, 1991. – С. 114–119.

² Фіненко М. В. Земля говорить. Вид. 2-ге, перегл. і доп. – К.: Веселка, 1969. – С. 66–67.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 97; 225.

хміль є трав'яним кореневищним багаторічником із розвиненими однорічними виткими пагонами, які під зиму відмирають до бруньок відновлення, з яких наступною весною розвинеться нова генерація пагонів.

Будучи виткими, пагони хмелю можуть витися навколо опори як за годинниковою стрілкою, так і в зворотному напрямку. Маючи на стеблах гачкуваті причіпки, вони у цього виду є водночас і чіпкими, й виткими¹. На таких стеблах розвиваються супротивні довгочерешкові з серцевидною основою три-, п'ятилопатеві листки, в пазухах яких в одних рослин (хміль – дводомна рослина) розвиваються волотисті суцвіття з тичинкових квіток, а в інших – суцвіття з маточкових квіток у вигляді поодиноких або зібраних у китиці головок. Прикметною особливістю цих квіток є те, що вони розвиваються в пазухах покривних лусок, які водночас із процесом плодоутворення розростаються, набуваючи вигляду, що нагадує жіночу шишку хвойних. За цю подібність маточкові суцвіття хмелю теж називають шишками (мал. 116). Заради одержання цих так званих «хмельових шишок», які вживають у пивоварінні та медицині, хміль, будучи дикорослою рослиною, набув також достатньо широкої культури в Україні².

Мал. 116. Хміль звичайний: 1 – гілочка з тичинковими квітками; 2 – гілочка з маточковими квітками; 3 – гілочка з плодами³

Як уже відзначалося вище, в українському фольклорі з поміж низки характерних ознак хмелю з метою порівняння когось із ним використовують здатність

¹ Потульницький П. М., Первова Ю. О., Сакало Г. О. Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1971. – С. 213.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 206.

³ Там само. – С. 206, мал. 179 (частина малюнка).

його пагонів витися навколо опори. Цією особливістю пагонів хмелю вирішив скористатися також Тарас Шевченко в баладі «Утоплена», щоб показати вроду дівчини Ганнусі, яку погана мати породила і «Людам годувати В чужім селі покинула». Ганнуся у добрих людей виростала і виросла: «Як тополя серед поля, Гнучка та висока», чого, звичайно, не могли не запримітити козаки, і вони, «як хміль отой, В'ються круг Ганнусі».

В. С. Ващенко вважає таке порівняння дії козаків подібно пагонам хмелю одним із таких, що належать до типово народних порівняльних зворотів, які вмуровані в поетичні доробки Шевченка¹.

Цікавим з тропеїчного боку є створений Шевченком образ хмелю у вірші «Навгороді коло броду». Вірш цей, що налічує 16 рядків, прикметний тим, що весь він побудований на основі однієї стилістичної фігури, якою є психологічний паралелізм. За допомогою цього тропу поетом зіставляються два паралельні плани – співчутливі дії персоніфікованих представників рослинного світу – барвінка, хмелю та верби і душевний стан зрадженої в коханні дівчини, які перебувають у стані постійного взаємозв'язку, утворюючи єдиний поетичний образ.

Цю стилістичну фігуру, можливо, можна назвати складною фігурою, оскільки структурно вона є неоднорідною і включає в себе ще три стилістичні фігури такого ж типу, тобто типу психологічного паралелізму, які є вужчими за своєю змістовою конкретикою, але художньо та ідейно тісно взаємно пов'язуються між собою. Завдяки послідовному розташуванню в композиції вірша, вони за принципом градації розкривають послідовну картину кульмінації душевного стану дівчини й загалом ідею всього твору.

Проілюструємо викладене на прикладі хмелю. У вірші психологічний паралелізм, у складі першого речення якого знаходиться назва цієї рослини, займає середню позицію після такого ж паралелізму з назвою барвінку, яким власне і розпочинається вірш, і перед паралелізмом з назвою верби. Образ хмелю у цьому паралелізмі змальований відповідно до його реального образу в умовах його культури на полі поблизу якоїсь сільської хатини – на якійсь опорі, якою є тичина, яку, безсумнівно, він обвив своїми виткими пагонами. Не тільки правдиво змалювавши образ хмелю, Шевченко ще й до того його персоніфікував, унаслідок чого, набувши ознак живої істоти, він переймається долею зрадженої в коханні дівчини, турбується («сохне на тичині») з приводу того, що не виходить вона з хатини і не йде до броду брати воду. Художній образ хмелю і образ дівчини у його взаємній єдності у вірші передано такими поетичними рядками: «Навгороді коло тину Сохне на тичині Хміль зелений, не виходить, Дівчина з хатини».

Для повноти картини додамо, що з хмелем солідаризуються у переживанні за долю дівчини також барвінок, який навіть «не сходить», а також верба, яка, глибоко співчуваючи дівчині, аж похилилася, бо як не похилитися, коли «За-

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – С. 67.

журилась чорноброва, Тяжко зажурилась. Плаче, плаче та ридас, Як рибонька б'ється... А над нею, молодою, Поганець сміється».

Насамкінець узагальнено проведений розгляд особливостей ужиття Тарасом Шевченком назви хміль у двох його творах – баладі «Утоплена» та у вірші «Навгороді коло броду». Перш за все відзначимо його належну обізнаність із природою цієї досить відомої в народі та в усній народній творчості рослини, з її найхарактернішою ознакою – наявністю тонких і дуже довгих, витких і чіпких, пагонів, що не здатні самостійно рости вертикально, а тому пристосованих рости вгору, обвиваючись довкола стебел інших високорослих рослин.

Саме цю ознаку пагонів хмелю витися навколо чогось Шевченко й використав для порівняння з ними козаків, які, зачарувавшись вродою дівчини Ганнусі, вилися навколо неї, «як хміль отой». Тільки знаючи цю ознаку пагонів хмелю, поет зумів так правдиво відобразити спосіб його життя в умовах культури: «Навгороді коло тину ... на тичині».

Хрін

Науковим відповідником однослівної народної назви рослини *хрін*, яку вживає у своїй творчості Тарас Шевченко, є бінарна назва виду *хрін звичайний* (*Armoracia rusticana*), що є одним із численних представників родини капустяних (*Brassicaceae*) у флорі України¹.

Виділяється цей вид серед інших видів родини низкою тільки йому властивих ознак ботанічного та біологічного характеру. Зокрема, він є трав'яним багаторічником з добре розвиненим стрижневим м'ясистим коренем та стеблом, яке може досягати висоти 150 см і на якому розвиваються два типи листків: нижні великі й перистороздільні та середні й верхні, які є суцільними і розміри яких поступово зменшуються вгору по стеблу². Хрін звичайний є корисною рослиною, яку розводять на городах і яка інколи дичавіє або трапляється як бур'ян (мал. 117).

Належить назва хрін до числа тих представників рослинної лексики, які входять переважно до складу народних фразеологізмів – приказок і прислів'їв або деяких народних пісень. Підставою для широкого вжитку народної назви цієї рослини послужили, безперечно, її біологічні властивості, зокрема, наявність у вегетативних органах, особливо в корені, різних речовин, завдяки яким вона виявляє сильну протимікробну дію, використовується в народній медицині й особливо в народній кулінарії як гостра приправа до страв, насамперед м'ясних³.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 65; 86.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 305.

³ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 192–193.

Мал. 117. Хрін звичайний: 1 – корінь, 2 – суцвіття, 3 – листок¹.

Саме остання з названих особливостей хрону набула найбільшої популярності в українському фольклорі, зокрема в його приказково-фразовому сегменті, один з елементів багатства якого й використав Шевченко, правда, лише в одному своєму творі, а саме: в історико-героїчній поемі «Гайдамаки», в її розділі «Свято в Чигирині».

Описуючи розмову трьох козацьких старшин перед початком повстання («Козацьке панство похожає В киреях чорних, як один, Тихенько ходя розмовляє І поглядає на Чигрин»), Шевченко у висловлюваннях першого старшини, аби надати їм безсумнівної для співрозмовників правдивості, доповнює їх аж трьома приказками, в одній із яких ужито назву хрін. Ось міркування першого старшини, який спочатку попросив співрозмовників припинити розмову, бо йому здалося, що чути умовний сигнал дзвоном, на що другий старшина відповів: «Та ні, то люде гомонять». На те почув у відповідь від першого старшини докір: «Гомонять, поки ляхи почують. Ох старі голови та розумні; химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували – грошам не пропадать! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються – от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів?».

В. С. Ващенко², розглядаючи фразеологічні риси Шевченкової мови, вважає, що вжиття поетом приказок, прислів'їв та інших словосполучень фразового типу, які є продуктом глибокої народної мудрості, сприяють зростанню художньої сили його поезії, дають можливість зрозуміти його творчу лабораторію, про що яскраво свідчить хоча б фрагмент полілогу козацьких старшин в поемі «Гайдамаки».

У цій же поемі, окрім ужиття приказки з лексемою хрін, Шевченко влітає в поетичну тканину також рядки з народних пісень, у яких знаходиться ця лек-

¹ Хрін звичайний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Vseslova.com.ua/word/Хрін-117915u

² Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

сема. Звучать вони у пісні кобзаря на банкеті в Лисянці, який під гру Залізняка на кобзі «Навприсядки Сліпий по базару Оддирає постолами, Додає словами: «Ой сип сирівець Та накриши хрину...»».

Варто відзначити, що подібне вжиття Шевченком у поемі «Гайдамаки» рядків із народних пісень, що містять рослинну лексику, властиве не тільки для цього твору. В. М. Русанівський¹, аналізуючи народнорозмовну основу поезії Шевченка, доходить висновку, що таким мистецьким засобом поет нерідко користувався й у процесі написання інших творів, вплітаючи у них рядки з народних пісень, що насичені рослинною лексикою.

7.5.1.2. Трави багаторічні культивовані

У поетичних творах Тараса Шевченка культивовані трав'яні багаторічники представлені лише назвами чотирьох рослин, серед яких картопля, лілія, любисток і рута. Особливості вживання поетом у цих творах назви кожної з цих рослин розглядаються нами нижче за алфавітним порядком.

КАРТОПЛЯ

Хоча рослина під назвою *картопля* є добре знаною в народі, бо ще десь із середини XVIII століття надзвичайно широко ним вирощується як харчова, кормова та технічна культура, у поезії Шевченка за частотою вживання її назви вона посідає надто скромне місце. Ужив цю назву поет лише в одному творі, зокрема, у поетичному посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

Напевно, цікавим є також і те, що, незважаючи на чималу розмаїтість (близько 100) народних назв цієї рослини в різних місцевостях України, наприклад, бараболя, бульба, балабурка, бандурка, біб, бульбиця, бундз, грушка, земляк, картоплі, картопля, клубні, кромплі, ріпа², Шевченко вживав назву картопля, яка є ідентичною однослівній українській науковій назві картопля. Натомість її наукова назва латинською мовою є двослівною і звучить як *Solanum tuberosum*, що в перекладі означає паслін бульбистий. Належить картопля до родини пасльонових (*Solanaceae*)³.

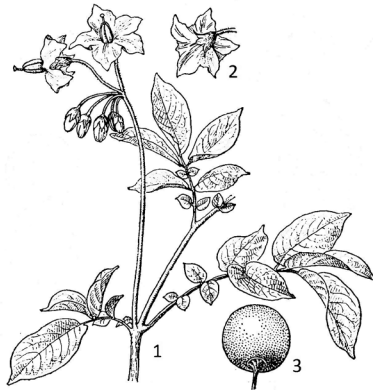
Варто відзначити, що видовий епітет *бульбистий* введено до складу латинської назви картоплі з метою відображення однієї з характерних морфолого-біологічних ознак цієї рослини, якою є її здатність у процесі свого розвитку утворювати два типи пагонів, а саме: а) надземні, заввишки 60-100 см, з переривчасто-непарноперистими листками і суцвіттями у верхівкових завійках

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 240 с.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 386.

³ Там само. – С. 384–387.

з квіток білого, блідо-рожевого чи фіолетового кольорів, з яких під кінець літа розвиваються плоди – невеликі, кулясті, багатонасінні зелені ягоди (мал. 118), та б) видозмінені підземні у формі недовгих, тонких столонів, верхівкові частини яких наприкінці вегетації поступово потовщуються і набувають вигляду бульби з запасом поживних речовин та бруньками відновлення¹.

Мал. 118. Картопля:

1 – репродуктивний пагін; 2 – квітка (вигляд зі сторони чашечки); 3 – плід ягода².

Столони картоплі недовговічні. Вони відмирають у рік утворення разом з материнською рослиною, унаслідок чого бульби відокремлюються і стають самостійними особинами вегетативного походження. Водночас вони стають й органами вегетативного розмноження картоплі. Завдяки щорічному утворенню нового покоління таких бульб і повному відмиранню усіх інших частин материнської рослини картопля є фактично вегетативним однорічником. Як однорічну рослину її вирощують в умовах культури, висаджуючи кожної весни бульби попереднього року та викопуючи і заготовляючи осінню нове покоління бульб, утворених упродовж літа зеленими рослинами.

Проте, насправді, картопля є багаторічною трав'яною рослиною, бо в дико-му стані її особина, що виросла з пророслої насінини, тобто шляхом насінного розмноження, у процесі свого великого життєвого циклу утворює щорічно на підземних столонах, що осінню відмирають, нові самостійні, спадково однорідні, покоління бульб вегетативного походження, унаслідок чого формується клон, у стані якого вона може існувати десятки і десятки років³.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 584.

² Хржановский В. Г., Пономаренко С. Ф. Ботаника: учебник. – М.: Колос, 1982. – С. 280, рис. 219 (частина рисунка).

³ Ботаника с основами фитоценологии: Анатомия и морфология растений: Учеб. для вузов / Серебрякова Т. И., Воронин Н. С., Еленевский А. Г. и др. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2007. – С. 349

Наведені стислі ботанічні відомості про картоплю, звичайно, дають нам уявлення про науковий бік образу цієї рослини, назву якої, як уже згадувалося вище, Шевченко вжив у своєму поетичному посланні. Водночас, як нам здається, вони все-таки певним чином доповнюють сутнісний зміст цього образу, який поет в саркастично-іронічній формі використав для звинувачення сучасного йому панства за те, що йому абсолютно байдуже, що чужинці господарюють на його рідній землі.

Серед тих чужинців було немало німецьких колоністів, які прибули всередині XVIII століття на південні терени України на запрошення царського уряду Росії, який їм створював тут сприятливі умови для життя та ведення сільського господарства. Гріх було їм не скористатися цими умовами, що вони й успішно зробили. Наслідком цього, як стверджує поет, стало те, що «І на Січі мудрий німець Картопельку садить».

Однак не тільки за це Шевченко звинувачує своїх земляків, які не приховують своїх патріотичних почуттів і ліберальних поглядів. Його глибоко обурює те, що цей їхній патріотизм і лібералізм є насправді показовим та за своєю суттю стерильним. І тому він гнівно дорікає їм за те, що вони не тільки змирилися з господарюванням німецьких та інших колоністів на землях Січі, з вирощуванням ними «картопельки», а й за те, що самі вирощуванню цього овочу неабияк сприяють. Яким чином? А тим, каже поет, що «... ви її купуєте, Їсте на здоров'я Та славите Запорожжя».

Сила звинувачення Шевченком певних кіл українського панства досягає емоційного апогею в наступних декількох рядках послання: «А чиєю кров'ю Ота земля напоена, що картопля родить, – Вам байдуже. Аби добра була для городу!».

Як бачимо, наскільки вражаюче чітко поставлене Шевченком запитання до своїх земляків і такою ж чіткою і лаконічною є його звинувачувальна їм відповідь, що будь-які коментарі до цих рядків є цілком недоцільними.

Розглядаючи особливості вжиття Шевченком фітоніму картопля у посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», мимоволі виникає запитання щодо мотивів вибору ним цієї рослини, а не, скажімо, пшениці чи якоїсь іншої культури, вирощуваної на землях Запорожжя німецькими колоністами.

Думаємо, що такий вибір цього фітоніму був цілком осмисленим поетом, оскільки він відповідає реальним історичним подіям активного поширення культури картоплі на території Російської імперії у середині згаданого вище століття, у якому не останню роль на українських землях відіграли німецькі колоністи.

Окрім цього, з мистецького боку образ картоплі як ще відносно молоді овочевої культури в Російській імперії й водночас на теренах півдня України більше підходив поету як засіб саркастично-іронічного, критично-глузливого викриття

антинародної і антинаціональної суспільно-політичної діяльності певних кіл тогочасного українського панства, ніж, наприклад, традиційно усталений, дуже шанований у народі образ давньої сільськогосподарської культури пшениці.

Ліля

В українському народному найменуванні рослин слово *лілія* як назва однієї з них є прикметне тим, що відзначається не тільки милозвучністю вимови, але й ще достатньо широким використанням для називання низки інших видів рослин, подібних між собою за красою своїх квіток, але відмінних за своїм походженням та систематичним положенням.

Так, у народі лілією називають не тільки рослини, науковим відповідником якої є аналогічна їй назва *лілія* (по-латині *Lilium*), але й також рослини з іншими науковими українськими та латинськими назвами. До таких рослин належать, зокрема, лілійник рудий (*Нemerocallis fulva*), рябчик царський (*Fritillaria imperialis*), пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale*) з родини лілійних (*Liliaceae*), тоя (*Aconitum*), калюжниця болотяна (*Caltha palustris*) з родини жовтецевих (*Ranunculaceae*), півники болотяні (*Iris pseudacorus*) з родини півникових (*Iridaceae*) та латаття біле (*Nymphaea alba*) і глечики жовті (*Nuphar lutea*) з родини лататтєвих (*Nymphaeaceae*)¹.

Особливістю назви лілія є також поширена в народному вжитку й фіксована в Словнику української мови її видозміна на назву *лілея*, а також заміна її зовсім іншим словом, зокрема, таким як *крин* чи фразеологізмом *крин селний*. Згідно з цим Словником² слово *лілея* і *лілія* є синонімами, проте відрізняються вони між собою за ступенем вживання в сучасній українській мові. Якщо слово *лілія* за цією ознакою є звичним у розмовному чи літературному вжитках, то слово *лілея* вважається застарілим і його вживання в сучасній мовній практиці є обмеженим. Одначе, незважаючи на цю обставину, слово *лілея* натомість, можливо, завдяки особливій милозвучності вимови, має переваги в поетичному мовленні перед словом *лілія*, унаслідок чого вважається ще й поетичним словом.

Яскравим прикладом цьому може служити здійснена у свій час Шевченком заміна назви твору, чорновий автограф якого був під назвою «Лілія», тоді як чистовий текст став відомим під назвою «Лілея»³.

Щодо слова *крин*, яке вживає у своїй поезії Тарас Шевченко, в літературі зустрічаються дещо відмінні його пояснення. Так, згідно зі Словником української мови⁴ воно вважається застарілим словом, синонімом якого є слово *лілея*.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 610.

² Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 515.

³ Шевченківський словник у двох томах. Т. I. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 359.

⁴ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 347.

Натомість у підрозділі «Пояснення слів» розділу «Примітки» в «Кобзарі» Тараса Шевченка видання 2003 року¹ вказується, що слово крин – це «лілія, символ чистоти й непорочности».

До речі, обидва ці літературні джерела дають також пояснення фразеологізму *сельний крин*, які практично є ідентичними. Згідно зі Словником української мови² *сельний крин* – це а) «дика польова лілія» і б) «символ чистоти, юності, краси», а згідно з поясненням цього фразеологізму в Шевченковому «Кобзарі» – це «*польова лілія*»³.

Цікаве пояснення слова крин наводить у своїй праці з української міфології В. М. Войтович⁴. Якщо за наведеними вище літературними джерелами слово крин – це «лілея» або «лілія», а фразеологізм *сельний крин* – це «дика польова лілія» чи просто «*польова лілія*», тобто, як можна зрозуміти з цих пояснень, усі вони є суходільними рослинами, то за поясненням В. М. Войтовича – це «*лілея водяна* (латаття, крин)».

Своє твердження автор аргументує тим, що слово крин не тільки давня назва лілеї водяної, а ще й тим, що це слово має один корінь із словом *криниця*, яким, як відомо, називають споруду, з якої люди добувають воду для задоволення своїх різноманітних життєвих та господарських потреб.

Варто також наголосити на тому, що слово крин є не тільки застарілою назвою до назв лілія або лілея, чи у складі фразеологізму *сельний крин* узагальненою назвою якоїсь дикої польової лілії, квітка якої за своєю красою є подібною до квітки культивованої лілії.

Назва крин, як видно з відомостей, що наводяться Ю. Кобівим у Словнику українських народних і наукових назв судинних рослин⁵, використовується в народному називництві рослин не тільки у значенні родової назви, наприклад, лілія чи лілея, але й також як видової для найменування конкретних видів, причому з різних родів родини лілійних. Так, криницею називають рябчик царський (*Fritillaria imperialis*) і це ж слово вживається для найменування лілії білої (*Lilium candidum*), види, що в Україні вирощуються тільки в умовах культури.

Загалом же рід лілія (*Lilium*) у флорі України представлений лише шістьма видами, серед яких лілія цибулинконосна (*L. bulbiferum*), лілія біла (*L. candidum*), лілія тигрова (*L. lancifolium*), лілія лісова (*L. martagon*), лілія одностороння

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – С. 329.

² Словник української мови. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 120.

³ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – С. 331.

⁴ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 435.

⁵ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 253–254.

(*L. monadelphum*) і лілія королівська (*L. regale*). За винятком лілії лісової і лілії однобратньої, які є дикорослими видами, усі інші культивуються¹.

Усі названі види лілій є цибулинними багаторічниками, квітконосні стебла яких прямі та облиствені. Їхні квітки великі, запашні, поодинокі або зібрані у верхівкову рідку чи коротку китицю. Оцвітина цих квіток у рослин різних видів за формою лійкувата або дзвоникувата, утворена з вільних, звужених до основи і назад відігнутих, листочків оранжевого, світло-жовтого або ясно-пурпурового та білого кольорів² (мал. 119).

Мал. 119. Лілія біла³.

Завдяки своєрідному зовнішньому вигляду і не менш своєрідному яскравому забарвленню квітки лілії відзначаються незрівнянною природною красою і як наслідок цього надзвичайною привабливістю. Не дивно тому, що в народі квітка лілії вважалася і продовжує вважатися символом жіночності, жіночої вроди, чистоти і непорочності. Ця народна символіка, яка формувалася на основі багатоголіткового споглядання квіток лілії, вирощуваних на квітниках біля людських осель, була добре відома Тарасу Шевченкові, який саме в такому контексті вживав її назву у своїх творах, обравши для цього як засіб образного мислення в основному троп порівняння.

Уперше образ лілії вжито поетом у вірші «Полякам» («Ще як були ми козаками»), малюючи ідилічну картину політичних українсько-польських взаємин до Брестської церковної унії 1596 року. Сприятлива атмосфера цих взаємин, що огорнула всі верстви українського суспільства, на думку поета, спонукала їх до вияву емоційних дій братерства між обома народами («Братались з вольними

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 366.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 161.

³ Лілія біла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Agronomist.in.ua/prisadibna-dilyanka/kviti/viroshhuvannya-lilij.html

ляхами»), а також гордості за велич рідної землі («Пишались вольними степами») та її синів («Пишалася синами мати, Синами вольними...»).

Цікаво, що ця атмосфера загальної суспільної радості не оминула й молоде покоління, зокрема, жіночої статі, збудивши в дівчат природні почуття кохання, які були у них вельми благородними, чистими і красивими, бо красивими були носії цих почуттів, що розквітали як квітки лілій. Шевченко надзвичайно поетично передає поведінку закоханих такими віршованими рядками: «В садах кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата»,

Порівнявши дівчат із образом лілії, квітки якої є символом найвищих жіночих чеснот, поет цими двома віршованими рядками показав чистоту, щирість і благородство, притаманне українській дівчині в її ставленні до кохання як небуденного і вельми відповідального особистого почуття.

Важливо відзначити, що порівняння дівчат з ліліями у творі «Полякам» («Ще як були ми козаками») було ґрунтовно розглянуте Ф. Ващуком, на думку якого, Шевченкові порівняння часто базуються на зоровому сприйнятті, однак це не позбавляє їх багатовимірності, вузького локального і водночас широкого контекстуального призначення.

Порівняння дівчат із ліліями саме належить до цієї категорії порівнянь, однак виконують вони тут лише роль асоціативних імпульсів для роздумів та уявлень. На їх підставі Ф. Ващук доходить висновку, що «розкішно-витончені лілії не тільки ілюструють красу дівчат, у такому семантичному оточенні вони символізують час привілля, незайманість і супокій, що передували виникненню конфлікту»¹.

Практично аналогічне за своєю суттю порівняння, як і у вірші «Полякам» («Ще як були ми козаками»), використовує Шевченко й у поемі «Неофіти», присвяченій першим прихильникам нового релігійного вчення, яким було християнство, їх трагічному конфлікту з деспотичним кесарем та його поплічниками². Незначна відмінність між цими порівняннями полягає хіба що в тому, що в першому творі основними особами для порівняння з лілією були закохані дівчата, то в другому творі поет порівнює з лілією маленьку дівчинку, яка виростала в Італії і вражала всіх своєю красою. Образ цієї юної особи поет зображає такими словами: «Росії Тойді й на світі не було, Як у Італії росло Мале дівча. І красою, Святою, чистою красою, Як тая лілія, цвіло. Дивилася на неї мати І молоділа».

Цікаво відзначити, що розглянутими вище творами «Полякам» («Ще як були ми козаками») та «Неофіти», власне, й завершується вживання Шевченком в його поетичній творчості назви лілія як символу дівочої краси та інших дівочих чеснот.

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 263.

² Острик М. М. «Неофіти» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 44.

В інших творах, якими є поеми «Марія» та «Царі» («Старенька сестро Аполлона»), а також вірш «Ісаія. Глава 35» поет замість назви лілія вживає практично в такому ж смисловому значенні синонімічні застарілі назви лілея та крин. Окрім цих назв, із якими асоціюється поняття про лілію як вирощувану декоративну рослину, Шевченко по аналогії з нею для підкреслення дівочої краси використовує також фразеологічну за своєю суттю назву сельний крин, під якою розуміється дикоросла рослина, яку одні називають польова лілія, тоді як інші – польова лілея (табл. 11).

Доречно буде зауважити, що в обох цих поемах – «Марія» і «Царі», де Шевченком уживається цей фразеологізм, у різних виданнях його творів він пишеться по-різному, зокрема, як *сельний крин* або як *зельний крин*. Підтвердженням цьому може слугувати таблиця 11, у якій на прикладі семи, довільно вибраних видань Шевченкових творів, наявних у моїй домашній книгозбірні, показано двоваріантність написання цього фразеологізму, а також його семантичного тлумачення.

Для отримання відповіді на причину подібного стану речей звернемося до першоджерела цих творів, тобто їх автографів, уміщених у «Більшій книжці» Тараса Шевченка. В автографі поеми «Старенька сестро Аполлона»¹, якій поет не дав своєї назви і якій пізніше дано назву «Царі»², він уживає фразеологізм сельний крин в поетичних рядках: «мов крин той Сельний при долині – Меж цвітами».

Цікаво зауважити також, що спочатку Шевченком не було вжите слово «Сельний», а якесь інше слово, яке не можна прочитати, бо він його двічі закреслив і зверху над ним написав слово «Сельний».

Отже, якщо у виданнях Шевченкових творів, у яких уміщено поему «Царі» з поетичними рядками «мов крин той Сельний при долині – Меж цвітами», то можемо вважати, що ці рядки повністю відповідають рядкам її автографа. Виняток у цьому контексті з розглянутих нами видань Шевченкових творів становить видання «Кобзаря», здійснене харківським Видавничим домом «ШКОЛА», у якому в поемі «Царі» надруковано згадувані вище поетичні рядки не з словом «сельний», а зі словом «зельний» (табл. 11).

Стосовно поеми «Марія», у тексті якої в одних виданнях творів Шевченка подається написання фразеологізму «сельний крин», а в інших – «зельний крин», вдалося, як ми вважаємо, на підставі ознайомлення з її автографом, вміщеним у поетовій «Більшій книжці», з'ясувати причину такого відмінного один від другого написання цього фразеологізму. У цю книжку Шевченкових поезій, як відзначено в окремих до неї «Примітках»³, поему переписав І. М. Лазаревський, при чому, віддамо йому належне, зробив цей перепис дуже акуратно:

¹ Шевченко Тарас. Більша книжка. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. – С. 95–103.

² Крeкoтeнь В. І. «Царі» («Старенька сестро Аполлона») // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 329–330.

³ Шевченко Тарас. Більша книжка. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. – С. 698.

виразним почерком, рівними поетичними рядками з дотриманням між ними майже однакової віддалі, що дорівнює 7–8 мм.

Т а б л и ц я 11

Відомості про написання фразеологізму «сельний крин» або «зельний крин» в поемах «Царі» («Старенька сестро Аполлона») та «Марія» в різних виданнях поетичних творів Тараса Шевченка

№ з/п	Назва видання	Назва міста, вид-ва і рік видання	Назва твору	Варіант надрукування фразеологізму	Пояснення фразеологізму
1.	«Кобзар»	Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1960	«Царі» «Марія»	«мов крин той Сельний* при долині...» «Благоуханний сельний крине!»	Польова лілея
2.	«Кобзар»	Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри УРСР, 1964	«Царі» «Марія»	«мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний сельний крине!»	Польова лілея
3.	Поезії у двох томах. Т. 2	Київ: Веселка, 1988	«Царі» «Марія»	«мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний сельний крине!»	Польова лілія
4.	«Кобзар»	Київ: Вид. центр «Просвіта», 2003	«Царі» «Марія»	«мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний зельний* крине!»	Польова лілія
5.	«Кобзар»	Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008	«Царі»	«мов крин той Сельний при долині...»	Польова лілея
6.	«Більша книжка»	Київ: ТОВ «Вид-во «КЛЮ», 2013	«Царі» «Марія» «Царі» «Марія»	<i>І. Автографи поезій</i> «мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний з(с)ельний** крине!» <i>ІІ. Тексти творів за сучасним правописом</i> «мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний зельний крине!»	
7.	«Кобзар»	Харків: ВД «ШКОЛА», 2014	«Царі» «Марія»	«мов крин той Сельний при долині...» «Благоуханний зельний крине!»	Лілея Лілея

Примітка: * – тут і далі виділено нами; ** – у слові «сельний» в автографі твору літеру «с» («ес») виправлено на літеру «з» («зе»).

Уважний розгляд і прочитання з автографа поеми поетичного рядка «Благоуханний зельний крине!» дає нам підстави беззаперечно стверджувати, що І. М. Лазаревським він був написаний по-іншому, зокрема, як «Благоуханний сельний крине!». Про це засвідчує розгляд під лупою слова «зельний», з якого видно, що це слово рукою І. М. Лазаревського було написано як «сельний», однак воно уже чиеюсь іншою рукою зазнало правлення: його перша літера «с» («ес») була виправлена на літеру «з» («зе»), унаслідок чого слово стало читатися як «зельний».

У зв'язку з цим виникає запитання: «Хто міг зробити таке виправлення? Чи не сам Лазаревський?» Виявляється, як ми вважаємо, що не він, бо літеру «з» він писав зовсім по-іншому. Графічне зображення його літери «з» є абсолютно відмінним від зображення цієї літери у виправленні першої літери «с» у слові «сельний». Літера «з» у написанні І. М. Лазаревським має відносно довгу нижню частину, що нагадує петлю, подібну до нижньої частини писаної літери «д» («де»). Такий сталий графічний рисунок має ця літера ще в 10 словах поетичних рядків поеми, написаних І. М. Лазаревським на сторінці 250 «Більшої книжки».

Отже, якщо виправлення у слові «сельний», яке стало словом «зельний», здійснив не І. М. Лазаревський, тоді виникає наступне запитання: «Хто це міг зробити?». Очевидно, можна припустити, що це виправлення міг зробити сам автор поеми, адже він її текст, переписаний Лазаревським, як уже згадувалося вище, прочитав і зробив відповідні виправлення, у тому числі й в слові «сельний» поетичного рядка «Благоуханний сельний крине!». Думаємо, що наше припущення є дуже правдоподібним, оскільки літера «з», якою зроблене виправлення першої літери в слові «сельний» шляхом порівняння її графічного зображення з аналогічним зображенням у словах інших автографів поетичних творів Шевченка з «Більшої книжки», виявилися справді дуже подібними, а в окремих випадках – майже тотожними.

Виходячи з такого припущення, можна стверджувати, що наявність в одному з поетичних рядків поеми «Марія», видрукуваній у різних виданнях Шевченкових творів, фразеологізму «зельний крин!» цілком відповідає його написанню в аналогічному рядку її автографа, що вміщений у «Більшій книжці» поета.

Якщо, як ми припускаємо, в автографі поеми «Марія», текст якого переписано в «Більшу книжку» І. М. Лазаревським, фразеологізм «сельний крин» виправлено Шевченком на «зельний крин», то, природно, виникає нове запитання: «Що спонукало поета зробити таке виправлення в поемі, написаній 11 листопада 1859 року в Петербурзі, тоді як фактично 10 років тому в написаній ним поемі «Царі» він уживає фразеологізм «сельний крин». Запитання залишається відкритим. До речі, якщо слово «сельний» як частина фразеологізму «сельний крин», що означає «дика польова лілія», фіксується в Словнику української мови¹, то слово «зельний» у ньому взагалі є відсутнім.

¹ Словник української мови у двох томах. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 120.

Обидва фразеологізми як народні назви рослин не наводяться також і в Словнику наукових і народних назв судинних рослин Ю. Кобіва¹.

Розглянувши у поемі «Марія», видрукуваній у різних виданнях Шевченкових творів, наявність в одному з її поетичних рядків в одних виданнях фразеологізму «сельний крин», а в інших – «зельний крин», перейдемо тепер до розгляду способу і мотивів уживання Тарасом Шевченком у цій поемі фразеологізму «зельний крин», що, як уже згадувалося нами раніше, під назвою якого розуміється польова лілія. Оскільки ця народна назва не має наукового відповідника, то, очевидно, мається тут на увазі якась найгарніша за своїм виглядом квітка рослини, яка виділяється своєю красою серед інших польових рослин.

Саме у такому значенні як символ краси і возвеличення вживає Шевченко назву польової лілії, порівнюючи з нею героїню своєї поеми. Величає він її високими словами, називаючи: «О світе наш незаходимий! О ти, пречистая в женах! Благоуханний зельний крине!». Що ці слова, зокрема у вислові «Благоуханний зельний крине!», справді є високими за своєю суттю, звучать урочисто, засвідчують їх пояснення, які наводяться Євгеном Нахліком у його Шевченкознавчій праці в підрозділі «Реальний коментар до поеми «Марія», у якому відзначається, що слово «благоуханний» є церковнослов'янською калькою з грецької мови й означає «запашний», слово «зельний» є теж церковнослов'янізмом і перекладається як «славний», або «знаменитий», щодо слова «крин», то воно є грецизмом, під яким розуміється «лілія»².

Таким чином, вислів «Благоуханний зельний крине!» у його дослівному перекладі звучить справді велично як щодо квітки лілії, так і щодо порівняння з нею героїні поеми «Марія», звучить як «Запашна славна (знаменита) Ліліє!».

Звичайно, на чому потрібно наголосити, у такому перекладі вислову «Благоуханний зельний крине!» губиться фразеологізм «зельний крине», під яким розуміється, як відзначалося нами вище, «дика польова лілія» (Словник української мови, т. IX, стор. 120), або як у виданнях Шевченкового «Кобзаря» то «польова лілія», то «польова лілея», то просто «лілія» (табл. 11). Згідно з такими поясненнями згаданого фразеологізму Шевченко, як бачимо, порівнює Марію не з садовою лілією як традиційним символом дівочої краси, а з дикорослою польовою лілією.

З приводу цього можна припускати, що Шевченко, очевидно, вважав квітку цієї рослини, яка виросла в умовах відкритого простору в оточенні різноманітного квітучого і пахучого зела, в протистоянні часто несприятливим природним силам – літня спека, буревії, посуха тощо, є набагато на диво запашнішою і, що

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – 800 с.

² Нахлік Є. К. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України, Ін-т Івана Франка. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 20). – Львів, 2014. – С. 222.

найголовніше, набагато стійкішою до всяких негод, ніж рослина лілія, що росте доглянута і виплекана людиною в сприятливих умовах садової культури.

Очевидно, що саме стійкість польової лілії до всяких незгод мав на увазі Шевченко, порівнюючи з нею Марію, і, передбачаючи ті важкі життєві випробування, які очікують на неї в майбутньому.

Цікаво, що поруч із вживанням у поемі фразеологізму *зельний крин*, або інакше *польова лілія*, Шевченко вживає в ній ще й назву *лілея*, яка, як відомо, є синонімом назви *лілія*. Вживає він її як символ дівочої краси, гарні квітки якої використовуються дівчатами, нерідко з квітками інших рослин, як прикраса їхніх голівок.

Попереджаючи Марію про нещасливе її майбутнє («І, недобитая, за сином Повинна будеш перейти Огонь пекельний! Вже пророчить, Тобі вже зазирає в очі Твоє грядущее»), поет, співчуваючи і жаліючи її, пропонує їй не дивитися в це «грядущее», заспокоїтися і навіть заснути на якийсь час під деревом явора. У поетичному викладі побажання Шевченка своїй героїні спонукає її до дії: «Не зри! Сльозу пророчую утри! Заквітчай голову дівочу Лілеями та тим рясним Червоним маком. Та засни Під явором у холодочку, Поки що буде».

Звичайно, одночасне використання Шевченком для змалювання образу Марії фразеологізму *зельний крин* та фітоніму *лілея* не може не зумовити запитання про причини, які спонукали його до такого мистецького способу. Думаємо, що це пов'язано з різною функціональною роллю цих рослинних назв, яку їм надавав Шевченко в змалюванні образу Марії.

Фразеологізм *зельний крин* поет використав з метою возвеличення образу Марії, тоді як назву *лілея* вжито ним у вужчому значенні як засобу для завітчання її зачіски. Таким чином, можемо вважати, що вжиття Шевченком у поемі «Марія» назв рослин, зокрема таких, як *зельний крин* і *лілея* для змалювання образу її героїні, є цілком логічно й змістовно вмотивованим.

Як уже згадувалося нами вище, у поемі «Царі» («Старенька сестро Аполлона») Шевченко фразеологізм *зельний крин*, який ним уживався в поемі «Марія», вживає в цьому творі під назвою *сельний крин*, при цьому не у значенні символу, як у попередній поемі, а як порівняння. Ужито його тут із яскраво вираженим сатиричним антицаристським спрямуванням у поетичній тканині третього розділу, у сюжеті якого йдеться про одряхлілого за віком царя Ізраїльсько-Юдейської держави, «отроки» якого «многими ризами» не могли нагріти «котюгу блудного свого», а тому «доміркувались», «щоб нагріть його, взяли, Церевен паче красотою, Дівчат старому навели. Да гріють кров'ю молодою Свого царя».

Однак «старий котюга» не захотів усіх дівчат, а лише одну з них: «І пазорі простягає До Самантянини. Бо була собі на лихо Найкраща меж ними, Меж дівчатами; мов крин той Сельний при долині – Меж цвітами».

Отже, як бачимо, щоб виділити найгарнішу дівчину серед інших дівчат, приведених «отроками» до старого царя, Шевченко використовує образ сельно-

го крину, або польової лілії, що росте в полі «при долині», виділяючись серед польового розмаїття квітів своїм найкращим виглядом.

Образ цього сельного крину в поемі «Царі», на чому не можемо не наголосити, за своїм значенням не є подібним до його образу в поемі «Марія», якому поет, порівнюючи з ним героїню цього твору, надав пафосного, піднесеного звучання, вираженого стисло, але містким словосполученням «Благоуханний зельний крине!».

Натомість у поемі «Царі» образ сельного крину, як про це відзначає М. Бондар¹, виконує лише функцію порівняння на означення гарнішої дівчини по імені Самантянина від інших дівчат, приведених до царя. Жодними іншими особистими рисами вона не відрізняється від них і, як і вони, здатна лише гріти «кров'ю молодою Свого царя». Але, оскільки вона виявилася найкрасивішою від інших дівчат, то й перст царя вказав на неї і, як наслідок, «... вона і гріла собою Царя свого... Як там вона Гріла, – каже Шевченко, – я не знаю, Знаю тільки, що цар грівся».

Загалом щодо розглянутих вище Шевченкових порівнянь із ужитими в них фітонімами *лілія*, *лілея*, *крин зельний*, або *крин сельний* потрібно відзначити, що за синтаксичною будовою вони є двочленими, належать до типу сполучникових порівнянь, оскільки порівнювані в їхньому складі предмети – основний, який порівнюють, і додатковий, з яким порівнюють, поєднуються сполучниками «як», «мов», «неначе»².

Однак у творі «Ісаія. Глава 35» Шевченко в порівнянні з ужитим у ньому фітонімом крин з епітетом «рожевий» уникає їх застосування, унаслідок чого воно стає безсполучниковим. Характерною його особливістю є також і те, що образ рожевого крину як додаткового предмета, з яким порівнюють основний, що представлений водночас двома лексемами – і «нивою», і «землею», виражається іменником в орудному відмінку.

Проте, зазначимо, не тільки вказані граматичні особливості притаманні цьому порівнянню. Його зміст органічно поєднується з ідейним змістом усього твору, який являє собою «гімн вільним людям на вільній землі», виражає «пафос ствердження світлого майбутнього» та «сподівання і мрії про вільне життя народу після перемоги над сучасними йому «владиками»³.

Внаслідок такого поєднання ідея твору виражається уже першими рядками порівняння, в яких поет урочисто звертається, використовуючи засіб персоніфікації, до ниви неполютої і землі, занедбані бездарними господарями («... не повитая Квітчастим злаком!»), і закликає їх радіти своєму щасливому грядущому.

¹ Бондар М. Символ // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 745.

² Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 253.

³ Івакін Ю.О. «Ісаія. Глава 35» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 260.

Однак закликає не тільки пасивно радіти, а ще закликає активно діяти: збудити приспані свої життєві сили, розпуститись і процвісти рожевим крином, сиріч рожевою лілією як символом краси землі, її родючості й щедрого врожаю, вирощеного дбайливими людськими руками, вільною людською працею.

Характерно, що поет у все це, ним проголошуване, твердо вірить, пророкуючи і ниві, і землі здійснення його побажань, не зневіритись, а бути впевненими в тому, що вони покрийються «квітчастим злаком», інакше кажучи, будуть засіяні житом-пшеницею і всякою пашницею для користі і щастя людей.

Свої звертання, заклики і пророцтва рідній землі Шевченко виклав такими чудовими поетичними рядками: «Радуйся, ниво неполітая! Радуйся, земле, не повитая Квітчастим злаком! Розпустися, Рожевим крином процвіти! І процвітеш, позеленієш, Мов Йорданові святисе Луги зелені, береги!».

На завершення розгляду особливостей уживання Тарасом Шевченком у своїх поетичних творах нормативної в сучасній мові та ботанічній номенклатурі назви *лілія*, синонімічної їй, але застарілої, проте поетичної назви *лілея*, теж синонімічної їй, але застарілої назви *крин*, а також фразеологізму *зельний крин*, або *сельний крин*, що означає *польова лілія*, які, будучи культивованими і дикорослими рослинами, наділені природою дивовижною красою їхніх квітів, всі разом і кожна з них зокрема є символічним виявом дівочої вроди та високих дівочих чеснот, відзначимо, що всі вони вжиті поетом у поетичній тканині його творів з однією метою – для уподібнення з ними святої і чистої краси дівчати, що в Італії росло («Неофіти»), краси українських дівчат, що кохалися, цвіли в садах «ще як були ми козаками, А унії не чуть було» («Полякам»), краси дівчини, на яку «розпустив слини, І пазорі простягає» одряхлілий іудейський цар Давид («Царі»), возвеличення особи й краси Марії – матері Ісуса Христа («Марія»), а ще віри в краще майбутнє рідної землі, щире побажання їй розпуститись і процвісти рожевим крином – природною красою польових лілій як потрійного символу краси, родючості й достатку вільних людей на вільній землі («Ісаія. Глава 35»).

Любисток

Перш, ніж розглянути особливості вживання Тарасом Шевченком у його поезії лексеми *любисток* як назви рослини, наголосимо спочатку на тих підставах, які спонукали народних знавців цієї рослини надати їй такого ймення. Цими підставами, безсумнівно, були повір'я про властивості її надземних і підземних органів – листків, коренів та насіння, з допомогою яких дівчата можуть досягати здійснення своїх любовних побажань та умінь причаровувати до себе молодих хлопців¹.

Як відзначає В. М. Войтович², такої популярності любисток зажив іще в наших далеких родичів-праукраїнців завдяки використанню виготовлених з нього

¹ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 112.

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 437.

настоїв, напоїв та відварів. Його популярність не розгубилася впродовж тисячоліть, збереглася до наших днів і продовжує хвилювати молоді дівочі серця. Вважається, що особливу чарівну силу має любисток, який був зібраний під свято Йвана Купала. Дівчата його носили під пахвою, бо за повір'ям саме так вони найбільше сподобаються хлопцям.

За дослідженнями В. М. Русанівського¹, видатний український учений-філолог і сходознавець А. Кримський, коментуючи етнографічні особливості населення Звенигородщини, наводить цікаві відомості про те, що в городці біля хати, у якій були дівчата, обов'язково мав бути любисток, щоб хлопці їх любили, однак і цього, очевидно, було замало, і вони ще мусіли носити його за пазухою.

Не дивно тому, любисток у нашому народі став символом любові, своєрідним чар-зіллям у любовних стосунках молоді. Саме у такому значенні вжив назву цієї рослини Тарас Шевченко в поемі «Слепая». Вжив, наголосимо, лише в цьому творі й при цьому тільки один раз. Називає цю рослину героїня твору Оксана у виголошуваному нею монолозі у відповідь на застереження їй сліпої матері-покритки, яка старається заспокоїти свою дочку, промовляючи до неї: «Оксано, Боже мой, молись, Ты страшно говоришь!». Небезпідставно застерігала мати Оксану, бо та перебувала в стані афекту після вбивства пана-негідника, який збезчестив юною її матір. Монолог Оксани, який вкладає в її уста поет, справді відповідає за змістом тому стану, у якому вона перебуває. Признаючи матері рацію, що вона страшно говорить, однак сама особливо цим не переймається. Закликаючи матір знову піти сидіти й співати там, де вона «не боялася сидеть Осенней ночью у забора И просидела двадцать лет», Оксана пропонує їй співати про те, що в нормальному психічному стані вона ніколи б не співала. А пропонує вона матері ось що: «И будем петь, как снарядился Козак с ордою воевать, И как покинул он девчину, И как другую полюбил. Ведь это весело – покинуть В чужой далекой стороне Листок с любистка на огне».

Як бачимо з цих рядків поеми, Шевченко змалював образ дівчини у стані, в якому вона замість того, щоб оцінити вчинок козака, який покинув одну дівчину й полюбив іншу, як негарний і неприйнятний у середовищі нормальних людських взаємин, навпаки, розглядає його, як звичне буденне явище.

Більше того, вона вважає такий вчинок козака, а ще коли він здійснив його в «чужой далекой стороне», таким, що викликає в неї навіть веселість. Мовляв, а що тут такого: «Ведь это весело!». Тобто, любов, кохання між юнаком і юнкою, на її думку, – це ніщо, звичайна чоловіча розвага. Отож, як бачимо, в образі Оксани Шевченко показав дівчину, жорстокі життєві обставини якої понівечили її особистість, зробили її цинічною у ставленні до одного з найбільш благородних людських почуттів, яким є кохання юних сердець.

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

Цікаво відзначити, що в рядках монологу Оксани поет не вживає слів «кохання» чи «любов». Їх він передає в алегорично-символічній формі словосполученням «Листок любистка на огне», де перші два слова означають любов, кохання, бо любисток, як відзначалося вже вище, є символом цього людського почуття, а щодо двох останніх слів, то, очевидно, ними передано це почуття, яке «згоріло», тобто назавжди втрачене між хлопцем і дівчиною.

Насамкінець додамо декілька ботанічних відомостей про рослину, що в народі називають любистком. У флорі України ця рослина представлена лише одним видом, наукова назва якого *любисток лікарський* (*Levisticum officinale*), що належить до родини парасолькові (*Apiaceae*)¹.

За життєвою формою – це трав'яний кореневищний багаторічник, особини якого мають дудчасті з сизою поволокою стебла, що, розгалужуючись у верхній частині, досягають заввишки до 200 см. На них розвинені перисто- або двічі перисторозсічені листки, сегменти яких великі, оберненояйцевидні або округло-ромбічні². Квіток на рослині любистка багато, вони зібрані у складні верхівкову та бічні парасольки.

Мал. 120. Любисток лікарський: 1 – квітконосний пагін; 2 – основи пагонів з підземною частиною рослини; 3 – квітка; 4 – плід³.

Любисток лікарський – це не тільки символ любові і кохання. Йому притаманна низка корисних властивостей, серед яких пряні, лікарські і декоративні⁴. Завдяки цим властивостям його достатньо широко культивують по всій Україні.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 61; 252.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 506.

³ Там само. – Мал. 410 (частина малюнка).

⁴ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 111–113.

РУТА

Назва *рута*, яку носить одна з відомих в Україні культивованих рослин, за ступенем її уживання в поетичній творчості Тараса Шевченка посідає достатньо помітне місце. Поет ужив її в шести своїх творах, повторивши у них цю назву 10 разів. Можна думати, що причиною цьому стала доволі велика популярність рути в практичному та духовному житті українців завдяки низці її корисних властивостей, зокрема, декоративних, лікарських та ефіроносних. Їх використання людьми спричинилося до широкої культури цієї рослини, яка до того ж виявилася невибагливою до умов вирощування та відзначається простотою догляду за нею. Очевидно, вона росла навіть там, де інші рослини не могли рости.

Напевно, ці особливості екології рути були відомі Тарасові Шевченку, бо в творі «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось»), написаному в Петербурзі в казематі «Третього відділу»¹, він, після признання, що трохи привик до умов тюремного утримання («І до дверей на ключ замкнутих, І до решотки на вікні...») і, що йому «Не жаль було давно одбутих, Давно похованих, забутих, Моїх кривавих тяжких сльоз. А їх чимало розлилось На марне поле», не написав би таких наступних розпачливих рядків про те, що з цих, чимало розлитих на марне поле кровавих сліз, «Хоч би рута, А то нічого не зійшло!».

Розпач поета, як бачимо, не випадковий, а ґрунтується на раніше відомих йому знаннях про цю рослину, яка, незважаючи на невибагливість до екологічних умов, однак й вона на «марному» полі не змогла зійти і розвинути, не кажучи вже про інші рослини, менш стійкі до подібних життєвих умов середовища свого існування.

Наукова назва цієї широко культивованої на теренах України рослини – *рута запашна* (*Ruta graveolens*) з родини рутових (*Rutaceae*)². Належить вона до трав'яних багаторічників, стебла яких досягають висоти до 70 см. Вони трохи здерев'янілі при основі, на підставі чого деякі автори вважають рослини рути за життєвою формою півкущами³. Стебла ці несуть розвинені на них дуже ароматичні, голубувато-зелені, двічі або тричі перисторозсічені листки, завершуючись верхівковим щитковидним суцвіттям з жовтих квіток, що цвітуть упродовж першої половини літа⁴ (мал. 121).

Треба відзначити, що рослини рути вирощувалися в городцях біля українських хат не тільки з винятково корисливою метою для задоволення своїх життєво важливих потреб. Здавен-давня рута ввійшла в духовний світ українців, у їх міфологію, стала об'єктом різножанрової народної творчості.

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 17.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 358.

³ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 298.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 439.

Мал. 121. Рута запашна: 1 – квітучий пагінь; 2 – квітка; 3 – плід¹.

Як відзначає В. М. Войтович², рута в народі сприймалася як символ дівочості. Вважалося, якщо дівчина посіяла руту і доглядала за нею, то це означало, що вона береже свою цноту. Подібного типу відомості наводить В. Галайчук³, посилаючись на М. Костомарова та М. Дикар'єва, за якими рута вважалася як символом незайманості та строгості поведінки.

У народно-поетичній творчості ця рослина вважається символом привабливості та краси. Гарну дівчину в народі називають «дівчина-рута»⁴.

З праці В.М. Русанівського⁵, у якій наводиться цитата з коментаря А. Кримського про етнографічні особливості населення Звенигородщини, дізнаємося цікаві відомості про те, що руту висаджували в городцях біля хат, де були дівчата, з тією метою, щоб вони не старілися, щоб довго зберігали дівочу вроду.

Однак варто зауважити й про те, що не завжди рута сприймалася в народі винятково в позитивному значенні. За народними повір'ями вважалося, що настої та відвари цієї рослини могли використовуватися не тільки з корисними, але й з шкідливими намірами: як отрута. Про це дізнаємося зі Словника української мови, у якому, зокрема, наводиться така цитата з одного з творів П. Куліша: «Дайте мені рути, Щирої отрути, Щоб мені мого нелюба Серденьком забути»⁶. Про отруйні властивості рути наголошують також М. А. Носаль та І. М. Носаль⁷.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 291, рис. 386 (частина рисунка).

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 443.

³ Галайчук В. Рослинна символіка в народних піснях: (На польових матеріалах з Київського Полісся) // Народознавчі зошити. – 1996. – Зошит 2 (березень–квітень). – С. 125–129.

⁴ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 913.

⁵ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

⁶ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 913.

⁷ Носаль М. А., Носаль І. М. Лекарственные растения и способы их применения в народе / Под ред. акад. АН УССР В. Г. Дроботько. – К.: Гос. мед. изд. УССР, 1960. – С. 108.

Вище ми вже відзначали, що Шевченкові були відомі певні екологічні особливості рути, про які він згадує в одному зі своїх творів. Із цього мимоволі виникає запитання щодо використання поетом різноманітних відомостей про неї, якими українська міфологія та усна народна творчість є достатньо багаті.

Такі відомості про руту, як засвідчує аналіз особливостей уживання поетом її назви в низці його творів, безперечно, були в арсеналі його ботанічних знань і ними він, залежно від змісту та ідейного спрямування твору, уміло користувався.

Варто зауважити також, що вживання Шевченком назви рута в його творах було двояким: в одних ця назва вживалася в поєднанні з назвами рослин, близькими їй символічними чи іншими значеннями, тоді як в інших творах таке поєднання відсутнє, і назву вжито у відповідному самотійному смисловому значенні. Так, наприклад, у поемі «Гайдамаки» поет уживає назву рута в поєднанні з назвою *васильки* цілком, думаємо, усвідомлено завдяки їх однаковим біологічним та господарським властивостям: обидві рослини є ароматичними і широко культивованими¹.

Таке поєднання назв цих обох рослин було здійснено, напевно, ще й тому, що васильки, як відзначає В. М. Войтович², застосовувалися, окрім іншого, ще й у похвальній обрядовості, зокрема, їх клали в труну, кропили навколишні з нею предмети, а пізніше й яму на кладовищі.

Саме в такому обрядовому значенні васильків, а з ними й рути, Шевченко вжив назви цих рослин у поемі в епізоді опису поховання Гонтою своїх дітей вночі серед степу. Однак ужив він їх не в реальному, не в звичному для похвального процесу їх застосуванні, а лише вказавши на відсутність обох рослин у цьому процесі, що було ознакою вимушеного в умовах нічного степу відхилення від здійснення його традиційного ритуалу.

Відзначивши в змальованій у поемі сумній картині поховання Гонтою дітей «без васильків і без рути», Шевченко вражаюче виразно посилив трагізм здійсненого ним неприродного як для батька вчинку, який у повній мірі ним усвідомлений, і за який він готовий нести покарання. Ховаючи дітей у могилу, він думкою звертається до них: «Без васильків і без рути Спочивайте, діти, Та благайте, просіть Бога, Нехай на сім світі Мене за вас покарає, За гріх цей великий».

Таке ж поєднання назви рути з назвами інших рослин спостерігаємо також у поемі «Невольник», однак не з однією рослиною, як у попередньому творі, а вже з двома з них, зокрема, з квітучими весною барвінком і рястом. Трійко цих рослин поет уживає для того, щоб змалювати картину квітання весною рідної землі. При цьому, підкреслює він, що квітчає весна земля цими рослинами не будь-як, а по-особливому, «мов дівчину В зеленому гаї».

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 583.

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 430.

Як оздобу вжив Шевченко назву рута в поєднанні з барвінком також і в поемі «Слепая». «Малюточка Оксана», дочка сліпої мами, потурбувавшись про неї вже спозаранку («Пока покоилось село, Шалашик делает с бурьяну, Чтoб маму солнце не пекло»), ходила в долину вмиватися, а, вмившись, згодом, як це властиво дівчатам, стала «Барвинком, рутою наряжаться».

До поєднання назв, або фітонімів рута та барвінок Шевченко вдається й у творі «Чигрине, Чигрине», у якому це поєднання, на відміну від інших творів, де його вжито, відзначається надзвичайною смисловою та тропеїчною інтегрованістю. Вони утворюють у цьому творі єдине образне словосполучення з чітко окресленим символічним змістом, у якому, однак, кожен образ цього словесного утвору все ж відзначається ще й певними своїми особливостями.

Зважаючи на тісну символічну сутність поєднання у творі «Чигрине, Чигрине» образів барвінка й рути, розгляд особливостей їх ужиття Шевченком у ньому подається нами не окремо один від одного в однойменних їх підрозділах «Барвінок» і «Рута», а спільно, у єдиному образно-змістовому руслі, у підрозділі 7.4.1 («Барвінок»), який за планом нашої праці передує підрозділу 7.5.1.2 («Рута»).

Не можемо не відзначити, що в цьому ж творі «Чигрине, Чигрине» Шевченко вжив також удруге фітонім рута, але вже як самостійний образ, без поєднання з іншими фітонімами. Про таке його вживання поетом, а також про мотиви, що його спонукали до цього йдеться також у підрозділі 7.4.1 розділу 7, у якому це питання змістовно і логічно вписується в його контекст.

Однак мусимо все ж відмітити, що не всі аспекти образу рути в згаданому вище підрозділі належним чином залишилися висвітленими. Зокрема, це стосується питання вибору Шевченком для спільної порівняльної констатації сумних наслідків багатьох героїчних військових протистоянь українців із ворогами своєї батьківщини образу не будь-якого фітоніму, а саме чомусь фітоніму рута.

Щоб спробувати відповісти на це запитання, нагадаємо собі дослівно уривок з Шевченкового твору «Чигрине, Чигрине», в якому вжито згаданий фітонім: «За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? За що скородили списами Московські ребра?? Засівали, І рудою поливали... І шаблями скородили, Що ж на ниві уродилось??! Уродила рута... рута... Волі нашої отрута». Як бачимо з цих рядків, поет перебуває у стані явного нерозуміння від того, як так сталося, що ми нічим не поступалися ворогам, їхніми та й своїми кістями засівали рідну ниву, і кров'ю ворожою та й своєю її поливали і шаблями своїми її обробляли, щоб вона рясно зайнялася щедрим урожаєм волі.

Та, на жаль, усі старання виявилися марними. Нива виявилася не урожайною. Уродилася на ній лише та рослина, яка здатна вирости навіть там, де інші рослини рости не можуть. На думку поета, такою рослиною є лише рута, яка попри її корисні для людей властивості (декоративні, лікарські, ефіроносні), наділена природою ще й властивостями отруйними. Очевидно, з позицій народної

міфології її отрута, яка міститься у ній, стала отрутою для нашої волі, для прагнень до визволення від ворогів рідної землі.

Цікаво, що в прикінцевих рядках твору Шевченко вживає назву рута в поєднанні з назвою барвінок зовсім у протилежному від згадуваного вище значенні. Ці, поєднані одним символічним змістом, назви рослин знаменують собою надію поета на краще майбуття гетьманської столиці та й усієї України. Поет надіється, що викувавши до старого плуга новий леміш і чересло, він зоре переліг, на якому з посіяних ним щирих сліз «зійдуть і виростуть Ножі обоюдні, Розпанахають погане, Гниле серце, трудне, І вицідять сукровату, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої!!!». Із невеликою, а все ж з надією віриться йому, що «Може... Може... а меж тими Меж ножами рута І барвінок розів'ється – І слово забуте, Моє слово – сумне, Богобоязливе, Згадається...».

Вірш «Чигрине, Чигрине» з точки зору вживання Шевченком у творах назв рослин цікавий ще й тим, що в ньому поетом ужито двічі одну й ту ж назву рослини, зокрема, рута, але вжито її в різних частинах тексту, залежно від їх ідейного спрямування, у різко протилежних значеннях.

Подібна творча манера поета оперувати однією і тією ж назвою рослини для повнішого розкриття чи збагачення образно-змістової сутності фрагменту твору свідчить про його належне знання української ботанічної міфології та української усної народної творчості, а також певних відомостей про рослини, здобуті шляхом їх безпосереднього спостереження в природі. Не менш семантично різноманітно вжив Шевченко назву рута також і в інших творах.

Узагальнюючи викладені вище відомості з цього питання, відзначимо, що в Шевченкових творах рута вжита переважно в поєднанні з назвами інших рослин, які використовуються в поховальній обрядовості («Гайдамаки»), як окраса для покращання дівочої привабливості («Слепая»), як одна з тих небагатьох рослин, якими земля квітчає рідну землю, що прокинулася після тривалого зимового сну («Невольник») і як рослина, з розвоєм якої пов'язується надія на кращі прийдешні часи в Україні («Чигрине, Чигрине»).

Менш оптимістичне звучання має назва рута, якщо Шевченком вона вживається самостійно, без поєднання з іншими назвами рослин. В одних із таких творів рута є індикатором бідності ґрунту «марного» поля, на якому навіть і вона не може зійти й рости («Н. Костомарову»), в іншому творі її назва вжита поетом у міфологічному значенні як отруйна рослина, що згубно позначилася на наших визвольних змаганнях, а її отрута стала отрутою для нашої волі («Чигрине, Чигрине»).

І, насамкінець, у творі «Ой умер старий батько» з рутою дівчина-сирота пов'язує свою надію на родинне щастя, сподіваючись, що, посадивши в зелену гаї руту і давши собі обіцянку, якщо ця рута зійде, то вона залишиться в осиротілому домі. Якщо так станеться, то до неї: «Прийде милий в мою хату Хазяйнувати. А як же ні, то я піду Доленьку шукати». Та, на жаль, надії

на сподіване щастя дівчині-сироті не судилося збутися: «Посходила тая рута, В гаї зеленіє. А дівчина-сиротина У наймах марніє».

Хоча, як уже відзначалося нами вище, у народній міфології рута сприймається як символ дівочості, а її вирощування дівчиною вважається ознакою, яка засвідчує те, що дівчина береже свою цноту, у творі «Ой умер старий батько» Шевченко, як бачимо, вживає образ рути та й сам процес її вирощування зовсім в іншому значенні, запозиченому, до речі, з народної міфології, у якій вона вважається ще й символом нездійсненої надії, туги, розпачу та гіркою життя¹.

Підсумовуючи все викладене вище, відзначимо ще раз, що, незважаючи на невелику кількість творів (усього шість!), у яких Шевченком ужито образ рути, вражає семантичне розмаїття його вживання, що, звичайно, зумовлено, глибоким знанням ботанічної народної міфології, доповненої, напевно, також і власними спостереженнями над цією рослиною в городях біля хат не одного села під час його подорожей рідною Україною.

7.5.2. Трави дворічні

Характерною ознакою трав'яних дворічних рослин, про що говорить уже сама їх назва, є те, що їхній онтогенез, або великий життєвий цикл триває два вегетаційних періоди. Упродовж першого періоду в них відбуваються процеси росту і розвитку вегетативних органів – надземних, представлених вкороченим пагоном з розеткою добре розвинених листків, та підземних у вигляді системи головного кореня, у якому нагромаджуються запасні поживні речовини, внаслідок чого відбувається його потовщення.

Весною наступного року з верхівкової бруньки вкороченого пагона розвивається видовжений квітконосний пагін, на якому до осені з квіток розвиваються плоди з насінням. Після їх дозрівання та осипання насіння вся рослина відмирає, оскільки у неї відсутні бруньки вегетативного відновлення. Тарас Шевченко у поетичних творах ужив назви лише шістьох дворічних рослин, серед яких блекота, будяк, капуста, лопух, пастернак і петрушка, одні з яких є дикорослими, інші вже давно культивуються людиною для задоволення своїх життєвих потреб.

Розгляд ужитих поетом у творах назв дворічних рослин подається нижче окремо за способом їх життя – в дикому стані або в умовах культури, при цьому кожна з назв рослин розглядається з дотриманням алфавітного порядку.

7.5.2.1. Трави дворічні дикорослі

Із дворічних трав'яних рослин, які дико ростуть у різних за екологічними умовами природних оселищах на території України, Тарас Шевченко обрав три з них, назви яких ужив у своїх поезіях. Цієї уваги поета «удостоїлися» блекота, будяк і лопух, які належать до типових представників бур'янової флори.

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 443.

Блекота

Рослина, що носить назву *блекота*, яка не відзначається хоч якоюсь милозвучністю, тим не менше є широко званою в народі травою, популярність у якого вона здобула не стільки за свої корисні властивості (є лікарською сировиною), а, навпаки, за притаманні їй властивості, що є шкідливими для здоров'я людей.

У листках та в насінні блекоти містяться алкалоїди атропін, гіосціамін, скополамін, гіркий глікозид гіосципікрин, гіосцирин, жирна олія та інші речовини¹, які виявляють згубну дію на організм людини, внаслідок чого цю рослину відносять до категорії дуже отруйних². Отруєння людини блекотою виявляється зовнішньо в її поведінці, а надто в способі мовлення, яке відзначається алогічністю і незрозумілістю для слухачів.

Про людину, яка розмовляє подібним чином, у народі послуговуються прислів'ям: «Говорить, мов блекоти об'ївся»³. Фразеологізм «Блекоти наїстися (об'їстися)» означає «одуріти»⁴, тобто «втратити здатність мислити, розуміти що-небудь». Власне, подібне тлумачення цього слова семантично рівнозначне слову «збожеволіти»⁵. Загалом негативна дія блекоти на людину викликає у неї одурманливий ефект, проявом якого є запаморочення свідомості, виникнення галюцинацій і маячня⁶.

Отруйні властивості блекоти, які здавен-давня були відомі людям, відповідним чином позначилися на народній назві цієї рослини, яка, до речі, в різних місцевостях має свої відмінності, однак багато з них є подібними між собою завдяки об'єктивному відзначенню людьми згубних властивостей цієї рослини. У цьому переконуємося, знайомлячись із народними назвами блекоти, хоча б такими, як бешихо, блекотень, дур-зілля, дурійка⁷, белена, блекітниця, дур, дурець, дурноп'ян, п'яний корінь, шалій та інші⁸.

Якщо зважити на те, що в Україні росте три види роду блекота (*Nyctagynis*) – блекота біла (*N. albus*), блекота чеська (*N. bohemicus*) та блекота чорна (*N. niger*)⁹, що належать до родини пасльонових (*Solanaceae*), то, природно, виникає

¹ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 33.

² Носаль М. А., Носаль И. М. Лекарственные растения и способы их применения в народе / Под ред. акад. АН УССР В. Г. Дроботько. – К.: Гос. мед. изд. УССР, 1960. – С. 221.

³ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники Опанаса Марковича і других. (Впорядкував і видав Матвій Номис. Перевидав Дмитро Гулей. – Торонто – Київ: Друкарня Бескид, 1993. – С. 184 (№ 11541).

⁴ Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 197.

⁵ Словник української мови. Т. V. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 643.

⁶ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 35.

⁷ «Добрий господар», газета. – 2013, № 16 (серпень). – С. 24.

⁸ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 226–227.

⁹ Там само.

запитання з приводу того, до котрого з цих видів блекоти стосуються відомі в народі та науковій літературі відомості про її отруйні властивості, як і низка її народних назв?

Очевидно, що а ргіогі вони мають стосуватися того виду, який порівняно з двома іншими є найбільш представницьким за чисельністю своїх популяцій і відзначається повсюдністю свого поширення по території України.

Зваживши на те, що перші два види трапляються лише в окремих регіонах нашої держави, а *блекота чорна*, навпаки, поширена по всій території України¹, то цілком природно, вона ж і є тим видом, що має в різних місцевостях із різним говором української мови різні народні назви та славу як дуже отруйної, а водночас і лікарської рослини.

За життєвою формою блекота чорна належить до монокарпічних трав, життєвий цикл яких триває два вегетаційні періоди. У перший рік життя у неї розвивається система головного кореня і вкорочений вегетативний пагін з прикореневою розеткою черешкових, довгасто-яйцевидних, виімчасто-пірчасто-лопатевих листків. Після перезимівлі з його верхівкової бруньки на другому році життя розвивається видовжений, розгалужений, квітконосний пагін заввишки 25–65 см. Його стеблові листки сидячі, напівстеблообгортні, довгасто- або яйцевидно-ланцетні, виімчасто-великозубчасті, а квітки, що мають брудно-жовті з фіолетовими жилками лінійковидні віночки, зібрані в густі улиснені завійки² (мал. 122).

Мал. 122. Блекота чорна³.

Як звичайна бур'янова рослина блекота чорна росте по засмічених місцях, біля шляхів, у садах, на городах, поблизу сільських садиб, на пустирях та інших занедбаних і невикористовуваних землях.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 586–587.

² Флора УРСР. Т. IX. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 373.

³ Блекота чорна [Електронний ресурс] – Режим доступу: vseslova.com.ua/word/Блекота-9659u (частина малюнка).

Зважаючи на такі природні умови поширення блекоти чорної, близькість її оселищ до місць проживання та праці людей у сільській місцевості, можна припустити, що цю рослину міг у дитинстві бачити Тарас Шевченко, пасучи ягнят за селом чи будучи попереджений старшими людьми про обережне поводження з нею.

Про те, що Шевченко добре знав народні відомості про блекоту та її специфічні отруйні властивості, зокрема про ті, дія яких спричиняє одурманення свідомості людини, засвідчує повна відповідність образу цієї рослини в його творі, суголосному саме цим її властивостям.

Цим твором, до речі, єдиним у його поетичній творчості, у якому вжито назву блекоти, є сатирична поема «Сон» («У всякого своя доля»), яка є одним із шедеврів світової політичної поезії¹ і має антимонархічне та антикріпосницьке спрямування, Іван Франко в статті «Темне царство», присвяченій аналізу цієї поеми, а також і поеми «Кавказ», відзначає, що в обох цих творах Шевченко дав «картину великого царства – російського, того царства тьми, що давить Україну, що абсолютизмом і самоволею царства та чиновників давить і путає не тільки діла, але навіть думки та змагання кожної вільної одиниці»².

У гнітючій атмосфері цього царства частина українців, земляків поета, які опинилися в Петербурзі, поступово втрачали свою національну ідентичність, свою мову і звичаї, національну гордість і отруєні пануючою ідеологією покори і вірнопідданства ставали перевертнями, що відцуралися від рідної землі, рідного народу, від України.

Поет з болем, із співчуттям і навіть із слабким докором звертається до України як матері оцих дітей, що відцуралися від неї, такими поетичними рядками, вживши у них назву блекота: «Україно! Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії, Чорнилом політі, Московською блекотою В німецьких теплицях Заглушені!.. Плач, Україно! Бездітна вдовице!».

Як бачимо з цих віршованих рядків, назва блекота вжита поетом не як самотійне слово, яке б мало тоді відповідно своє семантичне вираження, а в тісному поєднанні з епітетом «московська», внаслідок чого слово блекота набуває докорінно іншого змістового значення і перш за все ідеологічного спрямування.

У такій сув'язі цих двох слів перше з них є домінантним, підкреслюючи, що ця блекота є особливою, не звичною за своєю природною дією рослиною, а саме московською, з властивими їй зовсім іншими, тільки їй характерними отруйними властивостями.

Однак розкриття цих властивостей ускладнюється своєрідним уживленням образу московської блекоти в сутність змісту поетичних рядків наведеного вище

¹ Гнатюк М. П. «Сон» («У всякого своя доля») // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 230.

² Франко І. Я. Твори: В 20-ти т. / Ред. колегія: Корнійчук О. Є. та ін. Т. 17. Літературно-критичні статті. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1955. – С. 9–28.

уривку поеми, який у його буквальному прочитанні відзначається явною неправдоподібністю зображуваного явища. Так, поет звертає увагу Україні, що ці землячки-перевертні серед петербурзької братії – це її діти. Їх він порівнює з молодими квітами, описуючи вкрай несприятливі умови їхнього вирощування, які для них створені в німецьких теплицях і в яких їх очікує невідворотна загибель.

Неправдоподібність описаної долі дітей-квітів полягає, на наш погляд, у декількох аспектах.

По-перше, квіти політі в теплицях не життєдайною водою, а чорнилом.

По-друге, чому вони вирощуються в німецьких теплицях, а не, скажімо, в «отечественних», тобто петербурзьких?

По-третє, якщо вони заглушені в цих теплицях, то заглушені чисельно саме рослинами московської блекоти, бо дієслово «заглушити» означає перешкоду росту і розвитку особин інших рослин, позбавляючи їх життєво потрібних поживних речовин¹.

І по-четверте, у теплицях, а тим паче в німецьких, немислиме вирощування одних рослин, якщо інші рослини їх заглушують. Це вважається технологічно недопустимим.

Таким чином, на підставі розглянутого вище, доходимо висновку, що опис поетом умов вирощування квітів у теплицях є словесною метафорично-алегоричною картиною, у якій у конкретних художніх образах умовно кодуються певні абстраговані поняття і явища реального світу.

Так, вислів «Твої квіти молодії, Чорнилом політі» стосується деяких із тих землячків поета, які служать писарчуками в сенаті, «по-московській так і ріжуть» і весь час, напевно, впродовж не одного року, зайняті своєю одноманітною писарською працею, образно кажучи, постійно те й роблять, що «киснуть в чорнилах».

Щодо поетичного речення «Московською блекотою В німецьких теплицях Заглушені!..», то воно потребує початково декодування вислову «німецькі теплиці». Що мав на увазі Шевченко, називаючи ці теплиці в Петербурзі, німецькими?

Як нам здається, відповідь на це запитання знаходимо в оцих поетичних рядках поеми: «А меж ними і землячки Де-де проглядають. По московській так і ріжуть, Сміються та лають Батьків своїх, що змалечку Цвенькать не навчили По-німецькій – а то тепер і кисни в чорнилах!».

Із цих слів напрошується висновок, що знання московської мови забезпечувало землячків тільки малокваліфікованою роботою – писарською, за якої виконавцю нічого, крім «киснути в чорнилах» у кар'єрі не світило. А ось, якби володіли німецькою, не раз думали вони, справи у них пішли б набагато успішніше.

¹ Словник української мови. Т. III. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 79.

Та ба, батьки змалечку не навчили своїх дітей цвенькати «по-німецькій» і тому вони за це їх лають. Знали б німецьку, очевидно, працювали б у «німецьких теплицях», тобто в якихось «теплих», дуже вигідних для себе і своєї майбутньої кар'єри державних адміністративних установах або інших організаціях, де б послуговувалися німецькою мовою. Однак, навіть якби вони володіли німецькою мовою, їх надії на краще життя все одно були б нездійсненими, бо в цих установах їх би «заглушила» московська блекота, тобто одурманлива московська ідеологія та пропаганда, яка запаморочувала їх свідомість, привчала до покори російській монархії, виховувала забудькуватість та зневагу до всього рідного, унаслідок чого поступово формувався національно інертний тип людини – підлабузників із рабською психологією.

Цікаво, що Шевченко, як відзначає Іван Франко в аналізі поеми «Сон» («У всякого своя доля») у статті «Темне царство»¹, як людина з високим, чистим, гуманним чуттям, що мов зірка виблискує серед пільми «темного царства», не проклинає таких своїх землячків, як і, до речі, всю петербурзьку «братію» отих найменших коліщаток – дрібних чиновників і писарів – всевладної царської машини, серед яких і були поетові земляки. Він їх усіх, навпаки, оплакує, бо вважає кожного з них невільникими цієї машини, її безпосередніми витворами.

Звичайно, продовжує далі І. Франко, особливо такі сльози жалю стають у його гнівним оці за своїми земляками – українцями, яких він бачить серед петербурзької «братії». Шевченко, на думку Франка, їх розуміє і переконаний у тому, що якби не було цієї «блекоти», того одурманюючого та отупляючого вару, його земляки не були б тим, чим стали – коліщатками цієї страшної царської всевладної машини й перевертнями. Вони б залишилися чесними і корисними для свого народу людьми.

Однак результат дії на земляків поета московської блекоти залишився для нього й усієї України гіркою реальністю. Що ж за таких обставин залишається робити Україні, яка має, на жаль, таких дітей, яких відпустила від себе в чужі краї? Шевченко бачить для неї лише одну пораду, виражену дуже лаконічно кількома словами: «Плач, Україно! Бездітна вдовице!».

Сумна, звичайно, порада, якою, однак, як вважаємо, за ніяких обставин Україна не має права знехтувати і завжди повинна про неї пам'ятати, зважаючи на її актуальність у всі часи нашої складної історії.

З викладеного вище можемо зробити висновок, що Тарас Шевченко надзвичайно доречно ввів назву блекота в змістову структуру поеми «Сон» («У всякого своя доля»), зумівши завдяки знанню властивостей, притаманних цій рослині, розкрити й осудити негативні риси поведінки певної частини своїх земляків, які, опинившись у чужому середовищі поза межами рідного краю, стають

¹ Франко І. Я. Твори: В 20-ти т. / Ред. колегія: Корнійчук О. Є. та ін. Т. 17. Літературно-критичні статті. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1955. – С. 9–28.

«заглушені» не просто блекотою, а її специфічним різновидом, названим поетом «московською блекотою», під дією якого відбувається одурманення їх свідомості, внаслідок чого настає національна індиферентність.

Після викладу цього короткого висновку годилося би поставити крапку, за-свідчивши тим самим завершення розгляду особливостей ужиття Тарасом Шевченком назви однієї з рослин, якою є блекота в поемі «Сон» («У всякого своя доля»). Однак ми її поставимо згодом, бо не можемо не скористатися нагодою, щоб не вказати про те, що в окремих із праць у Шевченкознавчій літературі, зокрема, в одному з розділів праці С. Смаль-Стоцького¹, присвяченій аналізу поеми «Сон» («У всякого своя доля»), наводиться уривок із неї з такими поетичними рядками: «Україно, Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії – чорнилом політи, Московською блекотою в німецьких петлицях Замучені!.. Плач, Вкраїно, бездітна вдовице!».

Особливістю цього уривка є те, що його поетичні рядки: «Московською блекотою в німецьких петлицях Замучені!..» є суттєво іншими від рядків «Московською блекотою в німецьких теплицях Заглушені!..» (*виділено нами. – Авт.*), які є в цій поемі, видрукуваній у низці видань «Кобзаря», що нам відомі.

Підтвердженням цьому служить той факт, що перевидавачи згадану працю С. Смаль-Стоцького у 2003 році, яка, до речі, в Україні раніше не видавалася, а лише за кордоном, зокрема, у Варшаві в 1934 році, упорядники цього видання не могли не зреагувати на рядки «Московською блекотою в німецьких петлицях Замучені!..» у цитованому автором цієї праці уривку поеми. Їхня реакція відобразилася у примітці у вигляді двох зірочок (**), на словосполученні «в німецьких петлицях» та її поясненням у виносці такого змісту: «В оригіналі «... в німецьких теплицях...», з чого можна зрозуміти, що надруковані в праці С. Смаль-Стоцького ці рядки уривка поеми є відхиленням від її оригіналу.

Цікаво, що ці ж самі рядки «Московською блекотою в німецьких петлицях Замучені!..» зустрічаємо в цій же поемі Тараса Шевченка, видрукуваній в ошатному ювілейному виданні «Кобзаря» 2014 року з нагоди 200-річчя від дня його народження². Очевидно, що остаточне роз'яснення цієї ситуації залишається за вченими-шевченкознавцями.

Будяк

Рослини, які в народі називають будяками, є достатньо поширеними на просторах України. Спільна їхня назва *будяк* – це лише назва роду цих рослин (по-латині *Carduus*), до складу якого входить неповних два десятки видів³, від-

¹ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. – Варшава, 1934. / Праці Українського наукового інституту. Т. XXV. Серія літературно-історична, книга 1. – 243 с.

² Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2014. – С. 143.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 101–102.

мінних між собою за морфологією вегетативних і генеративних органів, біологічними особливостями та стосунком до екологічних умов природних і культурних оселищ.

Види будяків, будучи діагностично відмінними між собою, тим не менше володіють низкою спільних, зорво добре помітних ознак, за якими їх упізнають у природі і всіх за це називають однаково – будяками. Цими ознаками є перш за все наявність у них колючо-крилатих стебел із розвиненими на них черговими колючозубчастими перисторозсіченими або надрізнаними листками¹.

Прикметною ознакою є також і те, що як у всіх рослин родини айстрові (Asteraceae), до якої належать також види цього роду, квітки у них дрібні, численні, зібрані на спільному розширеному квітколожі в суцвіття кошик, що має залежно від виду при основі майже кулясту, короткоциліндричну або чашовидну обгортку зі змінених верхівкових листків.

Ще однією, не менш прикметною рисою будяків є те, що більшість із них є бур'янами, які ростуть у посівах культурних рослин, на засмічених місцях, сміттєвих звалищах та на необроблюваних землях. Забур'янюючи посіви культурних угідь, ці рослини завдають їм значної шкоди, яка виражається, як правило, у зниженні їх урожайності, що змушує людей вести з ними активну боротьбу. Наслідком цієї боротьби є не тільки підтримання посівів у належному господарському стані, але й вироблення в людей взагалі негативного ставлення до цих та інших бур'янових рослин, яке набуло масового поширення, охопило всі сфери суспільного життя, стало використовуватися для порівняння різних суспільно-політичних та інших явищ, а також і в образній поетичній мові. Для прикладу наведемо поетичні рядки з вірша Максима Рильського, які запозичені нами зі Словника української мови: «Як парость виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян. Чистіша від сльози Вона хай буде (Рильський, III, 1961, 211)»².

Прикладом загострено негативного ставлення людини до бур'янових рослин можуть служити й рядки з творів Павла Тичини, які теж нами запозичені з цього ж самого джерела, що й поетичні рядки Максима Рильського³. Слово «бур'ян» Тичиною вжито як порівняння: «Паліїв війни проклятих ми навік безжально скосим, ми підкосим, як бур'ян (Тич., II, 1957, 250)».

Негативне ставлення людей в Україні до рослин-бур'янів, безперечно, виробилося у них ще з давніх часів виникнення рільництва. Таким воно було в українському суспільстві й у часи життя та творчості Тараса Шевченка. Поет, безперечно, про нього знав, бо вжив слово будяк як назву бур'янової рослини в чотирьох своїх творах по одному разу в кожному з них саме в такому

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 699.

² Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 263.

³ Там само.

негативному образному значенні. При цьому в одному з творів його вжито в метафорично-алегоричному значенні, в іншому – у саркастичному, тоді як у інших двох – у прямому номінативному. Першим із цих творів є вірш «Во Іудеї во дні они», якому поет, використавши євангельську легенду, надав гострого антимонархічного спрямування¹.

У творі зображено іудейського царя Ірода, який відзначився за виступи проти нього нещадними масовими репресіями, внаслідок чого ім'я цього монарха стало символом тиранії й деспотизму. Він, почувши від волхвів про народження у Вифлеємі майбутнього «царя іудейського», наказав позбавити життя у цьому місті та в його окрузі всіх немовлят. Згідно з біблійним пророцтвом цей іудейський цар мав бути з роду царя Давида й на нього іудеї покладали надії на своє звільнення від деспота Ірода².

Шевченко цей незвичайний епізод іудейського життя за часів царювання Ірода відтворив у своєму вірші такими поетичними рядками: «Біжить почтар із Віфлієма І каже: – Царю! Так і так! Зіновать, кукіль і будяк Рoste в пшениці! Кляте плем'я Давидове у нас зійшло! Зотни, поки не піднялось! – Так що ж, – промовив Ірод п'яний, – По всьому царству постинать Малих дітей; а то, погані, Нам не дадуть доцарювать».

В образі підпилого «почтаря», як про це дізнаємося з наступних рядків вірша, поет показав відданого слугу царя Ірода, який повідомляє йому про народження нащадків Давидового племені, названих ним в алегоричній формі трьома різними бур'яновими рослинами – зіноваттю, куколем та будяком, що зійшли на пшеничному полі, тобто в Іродовому царстві.

Вклавши в уста «почтаря» назви цих трьох бур'янів, Шевченко зумів показати зневажливе, а навіть вороже ставлення слуги царя Ірода до народження нащадків Давидового племені, серед яких мав бути за біблейським пророцтвом «цар іудейський» як спаситель гноблених Іродом іудеїв. Мовлені вголос «почтарем» і сприйняті Іродом назви цих бур'янів, а надто колючого будяка, очевидно, відіграли чи не основну роль у прийнятті ним відомого нелюдського наказу.

Цікаво відзначити, що вживаючи слово будяк як негативний образ у вірші «Во Іудеї во дні они» Шевченко дотримується стосовно нього числової форми однини. Натомість у творі «Бували війни й військовії свари» це слово вжито ним у множині. Очевидно, не випадково. Гостро викриваючи і засуджуючи в цій поезії панівну верству українського суспільства, зокрема, українське панство, за віддане служіння російському царизму, за байдужість до долі рідної батьківщини та її народу, Шевченко висловлює своє пророцтво про народження молодих народних сил, які зможуть знищити ворожу систему національного і соціально-

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 132.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 281–285.

го гноблення, а з ними й своїх панів, оцих «нянчок, дядьків отечества чужого». На них поет спрямовує всю потугу осуду свого поетичного слова, пророкуючи їм відсутність жодного слова доброї згадки про них у людській пам'яті. Лише бур'ян, багато бур'яну-будяків виросте на панських могилах, що символізуватиме повне запустіння та народне забуття.

Пророцтво Шевченка звучить чітко, упевнено, з неприхованим сарказмом: «Няньки, Дядьки отечества чужого! Не стане ідола святого, І вас не стане, – будяки Та кропива – а більш нічого Не виросте над вашим трупом».

Такий нищівний осуд поетом панівних кіл українського народу, які стали на шлях зради його інтересів і вірного служіння поневолювачам не міг бути іншим. Не міг бути тому, що Шевченко, як про це відзначає М. Жулинський¹, був безжальний в осудженні поводитирів-зрадників свого народу, своїх яничарів, цього внутрішнього ворога, який приносить не менше бід, ніж зовнішні вороги.

Стосовно двох інших творів, у яких Шевченком ужив назву будяк, то як уже відзначалося нами вище, в обох із них ця назва використовується в її прямому номінативному значенні, тобто для найменування представника бур'янової флори. Так, у творі «У Бога за дверима лежала сокира» поет ужив його в змалюванні картини непривітної, життєво бідної, пустелі: «Червоніє по пустині Червона глина та пичина, Бур'ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою...».

Майже з подібною метою ужив Шевченко слово будяк також у поемі «Марія», у якій він описав сумну картину запустіння і забур'янення місця навколо криниці в ярку, яка відкрилася героїні поеми, коли вона вернулася з сином та Йосипом із Єгипту додому. Переночувавши в сплюндрованій хатині, Марія швиденько кинулася до криниці, маючи, звичайно, на це причину.

Із цією криницею в Марії зберігалися найкращі спогади про зустріч з дивочним гостем, провозвістителем Месії. Шевченко їх зустріч відтворює такими поетичними рядками: «Уже зірниця На небі ясно зайнялась. Марія встала та й пішла З глеком по воду до криниці. І гость за нею, і в ярочку Догнав Марію... Холодочком до сходу сонця провели До самої Тіверіади Благовістителя. І раді, Радісінькі собі прийшли Додому».

Живучи з такими приємними спогадами про цю зустріч біля криниці, коло якої «Колись-то з нею яснолиций Зострівся гость святий», Марія, підійшовши до криниці, побачила неприємне для себе видовище, зумовлене тим, що «Бур'ян, Будяк колючий з кропивою Коло криниці поросли». Уживаючи два названі бур'яни – будяк та кропиву й не названі інші під загальним словом бур'ян, Шевченко домігся відтворення реальної картини запустіння навколо криниці, яка тривалий час ніким не використовувалася і залишалася недоглянутою. Побачене

¹ Жулинський Микола. Шевченко – вчитель нації // «Літературна Україна», газета. – 2019, 18 травня. – № 19–20. – С. 1.

настільки вразило Марію, викликало у неї таке сильне збурення почуттів, що: «Небога трохи не втопилася У тій криниці». Та це було лише хвилиenne замішання. Зусиллям волі «Схаменулась І тяжко, важко усміхнулась, Та й заридала. Полились на цямрину святіє сльози Та й висохли. А їй, небозі, Полегшало».

Звичайно, нас не може не зацікавити те, яких будяків мав на увазі Шевченко, адже як зазначалося вище, у флорі України є чимало їхніх видів. Думаємо, що цими будяками могли бути тільки ті, які поширені по всій території України в місцях близького контакту з людськими поселеннями (засмічені і закинуті необроблювані ділянки землі, городи, садки, вздовж сільських доріг тощо) і які поет, безсумнівно, ще в дитинстві бачив і, напевно, безпосередньо стикався з ними.

Видами будяків із такою географією поширення в Україні нараховується лише два, а саме: будяк кучерявий (*Carduus crispus*) та будяк акантовидний (*C. acanthoides*, мал. 123). Це загалом добре примітні для людського ока рослини, найперше висотою своїх стебел, яка може доходити до 150–200 см, а також колючо-крилатими на них виростаючими та колючозубчастими розчленованими листками.

Мал. 123. Будяк акантовидний¹.

Не менш примітними у цих видів є також суцвіття кошики, що скупчені по декілька на верхівках стебел та бічних гілок, кожен із яких виділяється численними дрібними пурпуровими або малиновими квітками.

Господарська оцінка обох видів цих будяків є однозначною – це типові бур'яни не тільки культурних угідь, але й необроблюваних земель.

Лопух

Рослини, які в народі називають *лопухами* за значну їх зовнішню подібність, насправді є суттєво відмінними між собою за низкою морфологічних ознак та еколого-біологічних особливостей, на підставі чого їх поділяють на 4 самостій-

¹ Будяк акантовидний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Agroua.net/plant/chemicaldefence/weeds/t-1/st-2/bg-4/bc-2/w-150/ (частина малюнка).

ні види: лопух великий (*Arctium lappa*), лопух малий (*A. minus*), лопух гайовий (*A. nemorosum*) та лопух повстистий (*A. tomentosum*)¹. Належать вони до родини айстрових (*Asteraceae*), яка раніше мала назву складноцвіті (*Compositae*).

За винятком лопуха гайового, оселищами якого є лісові угруповання на територіях Закарпаття, Полісся, Лісостепу та Гірського Криму, решта три види роду лопух (*Arctium*) поширені по всій Україні як бур'яни², що ростуть на вологих місцях, біля жител, вздовж доріг і каналів, на городах, полях та інших культурних угіддях.

На відміну від багатьох бур'янів, найперше особливо злісних та отруйних, до яких у народі виробилося різко негативне ставлення, лопухи такою «популярністю» не користуються, хоча з ними й ведеться відповідна боротьба у випадках забур'янення посівів культурних рослин.

Помірковане сприйняття людьми лопухів багато в чому зумовлене використанням їх народною медициною як цінних лікарських рослин³.

Певним чином добрій обізнаності з цими рослинами сприяє також їх зовнішній вигляд, який створюють високі (до 150 см), вгорі розчепірено-галузисті стебла з достатньо великими яйцевидно-серцевидними листками⁴. Добре запам'ятовуються лопухи також своїми суцвіттями – майже кулястими кошиками, якими завершуються стебла і бічні їх розгалуження. Вони мають черепитчасту обгортку з численних шиловидних листочків, які на верхівці гачковидно загнуті. Завдяки цим своєрідним гачечкам, кошики лопухів здатні чіплятися за різні предмети (одяг людей, вовну овець та інших тварин), унаслідок чого як їх, так і самі рослини в народі ще називають реп'яками⁵ (мал. 124).

Народні знання про лопухи, безперечно, були відомі Тарасу Шевченкові. Безсумнівним можна вважати, що ці високі з міцними стеблами і великими листками трави та ще з їхніми кошиками-реп'яками він не міг не бачити в часи свого дитинства та під час подорожей Україною безпосередньо в природних місцях їх поширення. Впевненість у такому судженні отримуємо, ознайомившись із змістом фрагменту поеми «Марія», в поетичних рядках якого поетом ужито назву цієї рослини та використані прикметні ознаки морфологічної будови її надземних вегетативних органів для змалювання образу героїні твору.

Цим фрагментом поеми є епізод, у якому мовиться про те, як дівчина Марія, що в наймичках росла у Йосипа – «Тесляра Чи бондаря того святого» і яка «Росла собі та виростала І на порі Марія стала...», стоїть собі «Неначе вкопана

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 63.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 696.

³ Носаль М. Н., Носаль І. М. Лекарственные растения и способы их применения в народе / Под ред. акад. АН УССР В. Г. Дроботько. – К.: Гос. мед. изд. УССР, 1960. – С. 193.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 696.

⁵ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 547.

під гаєм і сумтно, сумно позирає На той широкий Божий став», що названий Тіверіадою, і звертається до нього за порадою, щоб він передбачив їй: «Якая доля вийде нам з старим Іосифом? О доле!, – мовила вона, – і похилилась, мов тополя Од вітру хилиться в яру». Маючи повагу до старших і вдячність за ставлення Йосифа до неї, Марія вирішила, що «Йому я стану за дитину. Плечми моїми молодими Його старії підопру!».

Мал. 124. Лопух повстистий: (верхівка рослини в генеративній стадії)¹.

Опускаючи наступні рядки поеми, у яких Шевченко описав як подивилася навкруг себе Марія і як з її молодих плечей додолу зсунувся полатаний хітон, натомість наведемо повністю ті рядки, у яких поет ужив фітонім лопух та один із органів вегетативного тіла цієї рослини. Мова в них іде про те, що Марія покидає місце під гаєм, де вона стояла, наче вкопана, сумно позирала на Тіверіаду, просила в цього ставу поради і направилася до темного гаю.

Похід Марії до гаю Шевченко описує такими віршованими рядками: «О доленько! Понад водою Ходою тихою пішла. Лопух край берега найшла, Лопух зорвала і накрила, Неначе бриликом, свою, Головоньку тую сумтну, Свою головоньку святую! І зникла в темному гаю».

Наведені рядки поеми потребують нашого коментаря найперше стосовно правомірності висловленої нами впевненості в тому, що Шевченко не випадково, не механічно ужив фітонім лопух у згаданому фрагменті поеми, а цілком усвідомлено, при цьому в його прямому номінативному значенні, володіючи основними достовірними ботанічними, а також й екологічними відомостями про цю рослину. Оперуючи цими відомостями, ним описана реальна картина ходу Марії до гаю.

Адже лише поет, який добре знав про приурочення лопуха до вологих місць проживання з метою забезпечення оптимальних умов для свого росту й розвитку, міг написати, що Марія знайшла цю рослину не де-небудь, а саме край берега

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 335, рис. 165 (частина росунка).

ставу. Тільки поет, який знав, що в лопуха розвиваються великі, до півметра в поперечнику¹, листки, міг написати, що Марія, зірвавши такий листок, змогла скористатися ним, неначе бриликом, для покриття своєї голови.

Відзначимо також, що поема «Марія» – це єдиний твір серед поетичного доробку Шевченка, у якому ним ужито назву лопух, якою народ удостоїв рослини, що добре йому знані своїм вельми характерним виглядом і повсюдним поширенням по Україні як типових представників бур'янової флори.

7.5.2.2. Трави дворічні культивовані

КАПУСТА

Незважаючи на прадавню історію культури капусти в Україні і надзвичайно широке використання її як харчової рослини, про що, безсумнівно, добре було відомо Тарасові Шевченку, її назва, однак, не дуже привертала до себе його поетичну увагу, про що засвідчують лише дві згадки про неї у двох його творах – першій редакції поеми «Москалева криниця» та у вірші «Хіба самому написати». Цікаво, що в обох цих творах поет, увівши фітонім *капуста* в їх сюжетну канву, використав один і той же художній троп, за який обрав порівняння.

Однак зауважимо, що, незважаючи на однаковий вид тропу, у якому поет ужив цей фітонім в обох творах, у кожному з них його смислове значення і роль у повнішому розкритті відповідного образу чи підсиленні ідейного звучання конкретного епізоду твору є істотно відмінними.

Розпочнемо з поеми «Москалева криниця» (перша редакція), якою поет заявив свій протест проти зверхнього ставлення частини денационалізованого українського панства до покріпачених селян-трудівників, трактування їх, як морально неповноцінної частини суспільства².

Композиційно поема побудована на діалозі двох осіб: народного оповідача («образ» автора поеми), який є носієм людських моральних цінностей, виразником порядності в стосунках між людьми, розуміння сенсу життя в безкорисливому служінні громадянському суспільству і представника панівного над селянством кріпосницько-поміщицького ладу, такого собі «панка-хуторянина», який, будучи самовпевненим та егоїстичним, вдавано нарікає на життя, не бачить у ньому сенсу³.

Саме в одному з фрагментів їхнього діалогу Шевченко ужив назву капуста, при цьому в змісті висловлювань «панка-хуторянина», який опонує народному оповідачеві за те, що той критично відгукується про таких, яким є він сам.

¹ Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – С. 109.

² Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 189–190.

³ Там само.

Дізнавшись, що громада повезла здавати в москалі не парубків, які мають батьків, а вдовиного сина, цей оповідач із сумом, з розпачем і скритим обуренням говорить про те, що «Такі-то темні діла Творяться нишком на сім світі!». І далі, безпосередньо апелюючи до свого співрозмовника, тобто панича, продовжує: «А вас письменних, треба б бити, Щоб не кричали: «Ах! аллах! Не варт, не варт на світі жити!»».

Цими поетичними рядками, як відзначають В. Л. Смілянська і Н. П. Чамата, Шевченко висловив своє найбільше обурення з приводу дій тих панів-кріпосників, які висували претензії на інтелігентність, водночас нещадно експлуатуючи своїх кріпаків, а також сповідуючи модний на той час «байронічний песимізм», мовляв, життя нічого не варте, то й жити на світі теж не варто¹.

Однак сказаними оповідачем словами не завершується оцінка дій кріпосника і подібних йому людей. З уст оповідача звучить резонне до свого співрозмовника запитання: «А чом пак темні не кричать?», тобто не кричать, так як кричите ви письменні, що вам набридло на світі жити і чи варто взагалі жити.

На це запитання народного оповідача панок-хуторянин з великим здивуванням і, напевно, з не меншою прихованою зневагою, відповідає йому теж зустрічним запитанням: «Хіба ж живуть вони? І знають, Як ви сказали, благодать, Любов?..». Із змісту цього запитання панка-хуторянина легко зрозуміти, чому він поставив це запитання і що він мав на увазі, ставлячи його своєму опоненту.

На його, панича, переконання «темні», неписьменні селяни-кріпаки не живуть таким життям, яким живуть їхні пани-господарі й загалом люди привілейованих суспільних верств. Їхнє життя, вважає панич, це тільки подоба на життя, це звичайне існування живих істот. Щоб аргументувати свої судження, він запитує оповідача про те, чи в цьому, на його думку, так званому їхньому житті вони знають про високі моральні і духовні цінності, котрі невіддільні від людського життя, наприклад, хоча б про такі, як любов, благодать та чимало інших.

Почувши від панича такі дивні для звичайної людини запитання, народний оповідач, на щастя, не втративши від них дару мови, а лише трохи позбувся слуху, змушений був перепитати їх у свого співрозмовника: «Що? що? Недочуваю...», на що почув таке панське пояснення: «Вони, кажу вам, прозябають, Або, по-вашому, ростуть, Як капуста на городі».

Із цієї відповіді теж легко зрозуміти суть переконань панича про життя селян-кріпаків. Вони, на його думку, не живуть, як люди, байдуже, чи бідні, чи багаті; вони не живуть, вони прозябають, тобто ростуть, як рослини, зокрема, подібно, каже він, як та капуста на городі.

Народний оповідач, якого Шевченко зобразив як розумну, розважливу і стриману в полемічній розмові людину, завдяки чому він вивищується над

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 189–190.

своїм зарозумілим та егоїстичним паничем-дискутантом, почувши панські пояснення про кріпаків, що не живуть, а ростуть, як капуста на городі, зрозумів, із якою людиною він має справу, не спалахнув гнівом за зневагу до своїх одноплемінників, не назвав його якимсь характерним у таких випадках народним словом, а, зрозумівши, що далі нема з ким дискутувати, спокійно йому відповів: «О так по-вашому! Ну, годі ж, Нехай собі і не живуть...». І тут же після цих слів уже рішуче, твердо і гордо прямо в вічі сказав пану всю правду: «А все скажу-таки: як хочеш, А ви їм жить не даєте, Бо ви для себе живете, Заплющивши письменні очі».

Завершуючи розгляд діалогу між оповідачем і паничем-хуторянином, у зміст якого Шевченко ввів фітонім капуста для порівняння з цією городньою рослиною в розумінні панича «темних» людей, неписьменних селян-кріпаків, які за його твердженням не живуть, а прозябають, тобто ростуть, як капуста на городі, мимоволі виникає запитання щодо того, чому поет із низки наших городніх культур обрав серед них саме капусту.

Думаємо, що обрав за своєрідний зовнішній вигляд цієї рослини, яким вона виділяється серед інших культур, що вирощуються на кожному городі в українських селах. Найхарактернішою ознакою, яка, власне, й надає цього вигляду капусті, є, звичайно, масивний качан кулястої форми, або головка. Утворюється цей орган у неї до кінця вегетаційного періоду першого року її життя і являє собою верхівкову бруньку, яка до цього часу надзвичайно розростається і складається з короткого потовщеного стебла та численних, щільно складених, різновікових листків.

Не виключено, що, напевно, неабияку роль відіграла й популярність капусти як цінної харчової рослини, а також поширення її назви в усній народній творчості.

Певну цікавість викликає, як нам здається, також введення Шевченком дієслова «прозябать» у зміст відповіді панка-хуторянина в розмові з народним оповідачем. В українській мові це слово є єдиним у своєму роді, яке не має похідних від нього слів, а за територіальним поширенням належить до діалектних слів. Синонімом до нього є лише слово «рости»¹, яке стосується тільки природи рослинних організмів і означає збільшення у них розмірів і маси тіла в процесі їх індивідуального розвитку, а також місце, де рослини одного чи багатьох видів ростуть. Наприклад: «Ні виноград, ні дерево оливне там не прозябає. (Март., Тв., 1954, 52)»².

Саме в такому, ботанічному, значенні й уживає Шевченко слово «прозябати» у своїй поемі, зробивши власником цього слова «панка-хуторянина», який використовує його для того, щоб у полеміці з народним оповідачем доводити

¹ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 187.

² Там само.

йому, що неписьменні селяни-кріпаки не є людьми, не живуть людським життям, а лише прозябають, тобто ростуть, як рослини, як, наприклад, «та капуста на городі».

Думаємо, що Шевченко цілком свідомо наділяє мовний словник пана-хуторянина цим словом, завдяки чому йому з великою переконаністю вдалося створити образ представника пануючого кріпосницького класу, який та й подібні йому кріпосники зі зневагою і зверхністю ставляться до селянського простолюду, до своїх кріпаків, не вважаючи їх навіть за людей.

Створенням цього образу Шевченко з усією рішучістю і всією викривальною силою свого поетичного слова виступив проти пануючої пансько-кріпосницької системи царської Росії, її нелюдської та моральної потворності.

До сказаного вище в контексті вжитого Шевченком слова «прозябати» в поемі «Москалева криниця» (перша редакція) варто додати, що це слово не було вже аж таким рідкісним у його мовній практиці. Ним він користувався не раз у своїй епістолярній творчості, а також його можна знайти в записах поетового «Щоденника». Однак потрібно зауважити, що на вживанні поетом слова «прозябати» суттєво позначилася різна його семантика в українській та російській мовах. Якщо в українській мові вона є однозначно ботанічного змісту, стосується рослинних організмів та їх властивості «рости»¹ (саме в такому значенні воно й було вжито в згаданому вище його поетичному творі), то в російській мові це слово, незалежно від того, є воно іменником чи дієсловом, має два значення².

Так, іменник «прозябание», який вважається застарілим у вжитку словом, може стосуватися насіння рослини і означати проростання, кільчення; ріст, зростання, тобто має ботанічний смисл, а може сприйматися й у переносному розумінні як животіння, нидіння, скніння. Подібним чином трактуються дієслова прозябать, прозябнуть. Перше значення стосується насіння рослини і означає проростати, кільчитися, попроростати, покільчитися; (расти, произрастать) – рости і зростати, вирости. У переносному розумінні це слово означає «влачить жалкое существование», що по-українському означає животіти, нидіти, скніти.

Оскільки слово «прозябати» трапляється частіше в листах Шевченка, писаних російською мовою, подивимося на прикладах деяких із них, у якому значенні воно було ним уживане.

Нижче наводимо цитати зі словом «прозябати» з цих листів та з записів у «Щоденнику».

Із листа до Й. М. Бодяньського (15 листопада 1852 р., Новопетровське укріплення): «Прежде, бывало, хоть посмотришь на радости людей, а теперь и чужого счастья не видишь. Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты. А солдатам какая радость к лицу? В такой-то сфере, друже мой,

¹ Словник української мови. Т. VIII.– К.: Наук. думка, 1977. – С. 187.

² Русско-украинский словарь. Т. 3. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 19.

я тепер *прозябаю* (тут і далі курсив наш. – Авт.). И долго ли еще продлится это тяжкое испытание?»¹.

Із листа до Бр. Залеського (25 вересня 1855 р., Новопетровське укріплення): «Письмо вдохновенного Сигизмунда я с наслаждением прочитал. Настоящий поэт! Не отвечаю ему теперь, потому что надеюсь вскоре с ним увидиться в Ак-Мечете; а надеюсь я потому, что ты мне пишешь, не хочу ли я туда? Хочу, куда угодно хочу! Потому, что я начинаю одуревать в этом безотраднo-однообразном *прозябании*»².

Із листа до М. Й. Осипова (20 травня 1856 р., Новопетровське укріплення): «Я очень рад, что случай привел Вас увидеть хоть один экземпляр амфибий, между которыми я *прозябаю* столько лет. ... Геты, между которыми на берегах Дуная влачил остаток дней своих Овидий Назон – найсовершеннейшее создание всемогущего создателя вселенной, – были варвары, но не пьяницы, а окружающее меня – и то, и другое»³.

Із запису з «Щоденника» (13 серпня 1857 р., Новопетровське укріплення): «Но что всего интереснее было для меня в этой Публичной библиотеке – это «Русский вестник», журнал, уже несколько лет издаваемый, а я его сегодня в первый раз вижу. В какой же я дикой пустыне *прозябал* до сих пор»⁴.

Наведені вище цитати з текстів, писаних Шевченковою рукою, засвідчують про неймовірно тяжкі умови життя поета в період заслання і водночас із них вирисовується мужня і сильна особистість поета, який не зламався під тягарем цих умов, а вистояв і не зрікся своїх переконань.

Звичайно, було б дивно, якби Шевченко в цих текстах вживав слово «живу». Він це розумів і тому, щоб передати свій фізичний і морально-духовний стан у цій в'язничній атмосфері єдино можливим словом, яким він міг цей стан передати було слово *прозябати*.

Очевидно, саме з цих міркувань Шевченко користується цим словом у його переносному значенні в російській мові також в одному з листів, написаних українською мовою, хоч як уже відзначалося вище, цією мовою семантика слова *прозябати* є зовсім іншою і стосується вона ботаничних об'єктів, про що Шевченко добре знав, уживши, як ми знаємо, його в поемі «Москалева криниця» (перша редакція). Наведемо фрагмент тексту з листа Шевченка, писаного ним українською мовою.

Із листа до М. М. Лазаревського (20 грудня 1847 р., Орська кріпость): «Опріче того, що нема з ким шире слово промовити, опрiч нудьги, що в серце впилося, мов люта гадина, опрiче всіх лих, що душу катують, – бог покарав мене

¹ Шевченко Т. Г. Твори: у 5 т. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 280.

² Там само. – С. 317.

³ Там само. – С. 325–326.

⁴ Шевченко Тарас. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 696.

ще й тілесним недугом, занедужав я спершу ревматизмом, тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я *прозябав* собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині, так бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувати заказано) свого недуга (углем у комині), то і положили за благо перевести мене в казарми. До люльок, смороду і зику...»¹.

Розглянувши все вище викладене, що стосується вживання Шевченком слова «прозябати» в його поетичній та епістолярній творчості, у веденні записів у «Щоденнику», можемо дійти таких висновків.

По-перше, поетові була добре відома семантика цього слова в російській мові, яка має два значення: а) стосується росту рослин, починаючи від стадії проростання їх насіння, і б) вживається в переносному значенні як «влячить жалкое сосуществование», тобто живогіти. У своїй епістолярній творчості та у «Щоденнику» Шевченком уживалося слово «прозябати» у його переносному значенні.

По-друге, в поемі «Москалева криниця» (перша редакція) слово «прозябати» Шевченко вжив у фрагменті розмови «панича-хуторянина», який, виражаючи інтереси панівного кріпосницького класу, заперечує народному оповідачеві, що селяни-кріпаки живуть повноцінним фізичним і духовним життям. За його переконаннями вони не живуть, а прозябають, тобто ростуть, як рослини, «як та капуста на городі».

Думаємо, що вклавши в уста панича слово «прозябати» в ботанічному його значенні, яким він користується в полеміці з народним оповідачем, Шевченко геніально просто за допомогою лише одного цього слова охарактеризував примітивний рівень розумового розвитку панича-кріпосника, і загалом подібних йому кріпосників, які вважали себе вищою верствою суспільства, бавилися в показну інтелігентність, одночасно нещадно експлуатуючи селян-кріпаків, не вважаючи їх за людей.

Другим твором після поеми «Москалева криниця» (перша редакція), як ми вже відзначали раніше, у якому Шевченко вживає фітонім (назву) капуста та й ще в сув'язі з епітетом *головата* є вірш «Хіба самому написати». Основною причиною, яка спонукала поета написати самому до себе послання, були як важкі умови перебування в Аральській експедиції серед суворої природи Аральського моря та казахської пустині, так і душевні болісні відчуття самотності й одиночності, відірваності від кола залишених на волі друзів і товаришів, які нібито забули про нього, не посилали йому листів, не підтримували його дружнім словом.

Перебуваючи в такому пригніченому стані, Шевченко застановився, думаючи, що залишається у нього лише одна можливість у такій його ситуації – це «Хіба самому написати Таки посланіє до себе Та все дочиста розказати, Усе, що треба, що й не треба. А то не діждешся його, Того писанія святого, Святої правди ні від кого, Та й ждять не маю од кого».

¹ Шевченко Т. Г. Твори: у 5 т. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 248.

Розуміючи значення своєї творчості для блага свого народу та України, він дорікає українській спільноті загалом і своїм друзям зокрема за те, що вони не відгукнулися на видання його «Кобзаря», хоча уже й пора було б це зробити, адже, як говорить сам поет, «Либонь, уже десяте літо, Як людям дав я «Кобзаря», А їм, неначе рот зашито, Ніхто й не гавкне, не лайне, Неначе й не було мене». Висловивши в такий спосіб свій жаль з приводу такої поведінки української громади, Шевченко з властивою йому скромністю пояснює їй, тій громаді, що він не чекає від неї похвали, а поради, як він сам говорить: «Щоб хто-небудь мені сказав Хоч слово мудре: щоб я знав, Для кого я пишу? для чого? За що я Україну люблю? Чи варт вона огня святого?...» Поет усвідомлює свій стан, ті причини, через які він пропадає «в далекій стороні», задумується: «Чи доля так оце зробила? Чи мати Богу не молилась, Як понесла мене?».

Та незважаючи на всі незгоди життя, незважаючи на тугу за батьківщиною, на самотність на засланні, Шевченко залишається вірним своїй ідеї синівської любові до України, щоденній невтомній творчій праці заради її добра і процвітання. Підтвердженням цьому слугують ось ці поетичні рядки, яких спокійно не можна сприймати: «А все-таки її люблю, Мою Україну широку, Хоч я по їй і одинокий (Бо, бачте, пари не найшов) Аж до погибелі дійшов».

Звичайно, морально-психологічний стан поета, як впливає зі змісту його почуттів і думок, викладених відкрито й правдиво в його посланні, написаному самому до себе, безперечно, є надто важким і не кожній людині в такому стані вдається морально не зламатися, зберегти почуття людської гідності.

Шевченко як непересічна особистість, людина сильної волі, гартована життєвими незгодами, опанував себе і подумки сказав собі: «Нічого, друже, не журися! В дулевину себе закуй, Гарненько Богу помолися, А на громаду хоч наплюй! Вона – капуста головата».

Ось таку іронічно-зневажливу оцінку дав українській громаді поет, у якій, звичайно, були також і його друзі та знайомі, за її забудькуватість про нього, що перебував на засланні далеко від рідної України.

За поетовими уявленнями, як можна думати, громада, подібно до людини, теж має голову, але вона в неї умовна, віртуальна. Її особливістю є те, що вона має бути збагачена колективним розумом голів усіх її членів, як запорукою прийняття нею правильних, виражених і корисних дій як для інтересів громади, її членів, так і інших суб'єктів, з якими громада перебуває у відповідних стосунках.

Однак, на думку автора твору, його громада одноплемінників, що вже забула про нього («Либонь, уже десяте літо, як людям дав я «Кобзаря», А їм неначе рот зашито, Ніхто й не гавкне, не лайне, Неначе й не було мене»), теж має віртуальну голову, але ця голова у неї, як у капусти головатої, позбавлена й здорового розуму та й здорового народного глузду. Звичайно, як сказав поет, на таку громаду, з такою віртуальною, розумово пустою головою, залишається вчинити лише одне – просто наплювати на неї.

Однак цю думку поета, вважаємо, не варто сприймати однозначно. Будучи людиною розумною і правдивою, віддамо йому належне: хоч і висловив він свою різко негативну оцінку громаді за її збайдужіння до нього, до його творчості та й загалом до патріотичних діянь супроти російського царизму, що призвели до арешту і заслання, однак згодом «гарячі» поетові емоції поступово згасають, поступаючись місцем розважливості, висловленій у двох кінцевих поетичних рядочках вірша: «А втім, як знаєш, пане-брате, Не дурень, сам собі міркуй».

Окрім розглянутої мотивації порівняння критикованої ним громади з капустою головатою, можна припускати, що в Шевченка міг бути інший мотив для ужиття цього фітоніму, тобто назви цієї рослини. Адже, як нам здається, що в жодному разі не має сумніву у тому, що він добре орієнтувався в особливостях розвитку капусти, широко вирощуваної людьми на їхніх городах та на полях. Її українська наукова видова назва – *капуста городня* (*Brassica oleracea*), яка належить до родини капустяні (*Brassicaceae*), або хрестоцвіті (*Cruciferae*)¹.

Як давно культивований в Україні вид, капуста городня вирощується в багатьох сортах і різновидностях, серед яких, безсумнівно, найбільш розповсюдженою є різновидність, яка має українську наукову назву *капуста голівчаста*, науковим відповідником якої латинською мовою є назва *Brassica oleracea L. convar. capitata (L.) Alef. var. capitata L.*²

У різних теренах України залежно від властивому їм говору української мови ця різновидність капусти городньої має низку відмінних народних назв. Так, наприклад, на терені з бойківським і гуцульським говорами її називають капустою головатою, на теренах зі степовим говором – то капустою головчастою, то капустою качанною, на терені з покутсько-буковинським говором вона має назву капуста біла, а на терені з подільським говором – капуста головаста.

Варто відзначити, що деяким із цих народних назв, зокрема, таким, як капуста головата, капуста голівчаста, капуста качанна, в окремих ботанічних виданнях надано науковий статус, завдяки чому відбулося зростання числа наукових назв-синонімів цієї рослини³.

Шевченко, напевно, знав, що вирощувана людьми капуста городня в процесі свого дворічного життєвого циклу перебуває на першому році життя, коли в неї на вкороченому стеблі з розвинених на ньому та щільно складених листків різного віку й ступеня розвитку формується до осені досить велика головка, або качан.

Отже, послуговуючись однією з народних назв капусти, уживаною також Тарасом Шевченком, зокрема, назвою капуста головата, відзначимо, що на першому році її життя вона ще не є повноцінним організмом, це ще тільки один із перших етапів його розвитку, в організації тіла якого беруть участь лише ве-

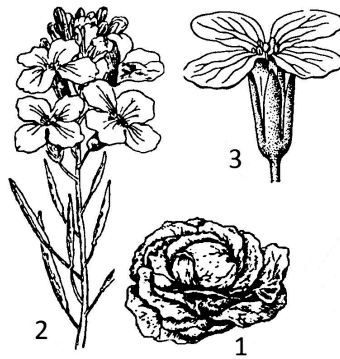
¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 85–86.

² Там само.

³ Там само. – С. 86.

гетативні органи – корінь, що в землі формує кореневу систему, та надземне вкорочене стебло з листками, що щільно складені в кулясте, подібне на голову, утворення (мал. 125).

Не виключено, що саме з цим першим етапом розвитку капусти, коли вона є «головатою», Шевченко й порівнював громаду, яка забула про нього, бо не була, як ця капуста, ще добре організованою, не консолідованою, не структурованою і належним чином керованою якимсь одним розумовим центром. Очевидно, що так і було, й це добре розумів поет, спересердя порівнявши все-таки в душі улюблену громаду друзів та знайомих з капустою головатою.

Мал. 125. Капуста городня: 1 – рослина першого року; 2 – суцвіття (формується на другому році життя); 3 – зовнішній вигляд окремої квітки¹.

Повноцінним організмом капуста стає після перезимівлі на другий рік життя, коли вона утворить зі своєї верхівкової бруньки, якою завершується вкорочене стебло, вкрите листками головки, високий видовжений генеративний пагін з квітками, з яких розвинуться плоди стручки з багатьма насінинами (мал. 125).

Можна не сумніватися, що «гнів» Шевченка на громаду не був тривалим, а перехідним, і з часом все налагодилося в інтересах обох сторін, подібно як у часі є перехідними етапи розвитку капусти: у перший рік – етап капусти головатої, на другий рік – повноцінний і завершальний її розвиток з утворенням діаспор наступного покоління.

До викладеного вважаємо за потрібне наголосити на тому, що Шевченкові не було властиво загалом критикувати українську громаду із різних соціальних станів та суспільних верств. Він робив це, як людина чесна і справедлива, лише тоді і стосовно тієї конкретної громади, яка здійснила якийсь поганий вчинок, мимо якого він не міг пройти, щоб його не осудити.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 213, рис. 97 (частина рисунка).

Громада, яка вела себе в межах людських норм і людської моралі завжди була належним чином поетом схвально оцінена і поставлена іншим у приклад. Яскравим підтвердженням цьому служить поема «Москалева криниця» (перша редакція), у якій Шевченко описав недостойну та ганебну поведінку громади з морально обмежених і озлоблених селян, які запалили через заздрощі хату роботящого і чесного їх же односельця Максима. Що ж відбувалося з громадою в подальшому після того, що вона вчинила? Поет показує, що час не стоїть на місці, люди поступово змінюються, набувають здатності оцінити себе і зроблене іншими людьми добро заради добра громади. Прикметним є те, що наприкінці тієї ж поеми Шевченко в іншому світлі малює образ тієї ж громади, яка так жорстоко вчинила не по-людськи з Максимом.

Повернувшись у село калікою звійська, Максим із часом «край шляху при долині» для людей викопав криницю, але, на жаль, «на друге літо Москаля вже неживого Найшли в балці діти Коло самої криниці». Із вдячності за добро, зроблене москалем Максимом, люди: «Громадою при долині Його поховали І долину і криницю На пам'ять назвали Москалевою».

Наголошуємо саме на такому диференційованому, а не загальному, підході Шевченка до оцінки кожної української громади, зокрема за здійснені нею відповідно корисні чи погані діла тому, що, на жаль, навіть на початку ХХІ століття, тобто майже через 170 років від часу написання ним вірша «Хіба самому написать», знаходяться люди, які однобоко, з вигодою для себе, сприймають поетову критичну оцінку і порівняння української громади з капустою головатою.

Про це дізнаємося зі статті «Футуристи з радіо «Вести» члена-кореспондента НАН України, заступника директора з наукової роботи Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України Миколи Сулими¹. Її автор стверджує, що даремно ведучий однієї з програм на цьому радіо «посилається на вірш Т. Шевченка «Хіба самому написать», де поет нарікає на українську громаду, посилається, виділяючи вигідні йому слова про «капусту головату» не знаючи, мабуть, що чомусь цей твір «не був переписаний до «Більшої книжки», отож не варто його подавати так однолінійно, як це робить...» (за цими словами автор статті називає прізвище ведучого програми, яке ми навмисно не наводимо).

Таким чином, наведені нами на прикладі поеми «Москалева криниця» (перша редакція), міркування про роздільний, тобто окремий у кожному випадку, підхід Шевченка до оцінки дій української громади повністю збігаються з позицією члена-кореспондента НАН України про помилковість і некоректність однолінійної подачі висловлювань поета щодо його ставлення до громади своїх одноплемінників. І насамкінець у контексті розглядуваного вище питання стосовно критичних висловлювань Шевченка про українську громаду за те, що вона не зреагувала на вихід у світ його «Кобзаря» і взагалі на його поетичну

¹ «Літературна Україна», газета. – 2015, 3 вересня, № 33 (5612). – С. 11.

творчість та громадянську позицію, які він висловив поетичними рядками: «Ніхто й не гавкне, не лайне, Неначе й не було мене», вважаємо за доцільне подати повністю пояснення цих рядків поета, яке наведено Євгеном Нахліком у його «Примітках» до творів «Кобзаря» видання 2003 року¹. Зміст цього пояснення є таким: «За життя Шевченка з'явилося сім рецензій на «Кобзар» 1840 р., три – на «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» 1844 р. Подальша мовчанка в пресі, що виходила в Російській імперії, навколо імені Шевченка була зумовлена заборонаю, після викриття Кирило-Методіївського братства в 1847 р., продавати твори поета і вміщувати про них оголошення в газетах і журналах».

До наведеної вище примітки до вірша «Хіба самому написать» вважаємо доцільним також відзначити, що згодом Євгеном Нахліком було проведено дуже ґрунтовний аналіз цього твору і причин написання, текст якого під заголовком «Невільничі западання і злети: рефлексія-автопослання «Хіба самому написать» викладений в одній із його Шевченкознавчих праць². Її автор, oprіч іншого, вважає, що цей вірш є «художньо досконалим і надивовижу правдивим, сказати б, ексклюзивним вираженням душевного стану поета на засланні. З погляду екзистенційного самовияву особистості такі вірші найцікавіші»³. Відносить він його до перлин психологічної лірики Шевченка, серед яких, на його думку, «поезія «Хіба самому написать» – одна з найяскравіших»⁴.

ПАСТЕРНАК

У флорі України рід пастернак (*Pastinaca*) нараховує лише три види, серед яких найбільш розповсюдженим і до того ж не менш знаним у народі є *пастернак звичайний* (наукові назви-синоніми: *пастернак посівний*, *пастернак городній*) (*Pastinaca sativa*), який належать до родини парасолькових (*Ariaceae*)⁵. Така широка географія та популярність цього виду зумовлена його корисними властивостями – харчовими, прямими і навіть кормовими⁶, завдяки яким він давно введений у культуру, яка продовжується й у наш час. Зосередженням цінних речовин, які надають таких корисних властивостей пастернаку звичайному, є його підземний, видовжений, оберненоконусоподібний, м'ясистий коренеплід, у який видозмінюється головний корінь рослини.

¹ Примітки // Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 319.

² Нахлік Є. К. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України, Ін-т Івана Франка. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 20). – Львів, 2014. – 471 с.

³ Там само. – С. 366.

⁴ Там само.

⁵ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 304.

⁶ Словник української мови. Т. VI. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 90.

Виділяється пастернак звичайний серед інших рослин навколишньої природи також добре розвиненими своїми надземними органами – високорослим, борозенчастим стеблом, що може досягати заввишки до 150 см та перисторозсіченими листками з 3–7 пар довгасто-яйцевидних, по краях зарубчасто-пилчастих, сегментів.

Завершують головне стебло, як і його бічні відгалуження складні парасолькоподібні суцвіття, утворені з 7–8 простих суцвіть¹ (мал. 126).

Мал. 126. Пастернак посівний:

1 – верхня частина рослини з суцвіттями; 2 – коренеплід; 3 – плід двосім'янка².

Знаний у народі як цінна, в першу чергу, харчова рослина, пастернак звичайний увійшов не тільки в його побут, але й у духовне життя, зокрема, в багату і різножанрову пісенну творчість. Як чудовий знавець такої творчості, Тарас Шевченко нерідко, як про це відзначає В. М. Русанівський³, вплітав у свої твори рядки з народних пісень з наявною у них рослинною лексикою. Такими поетовими творами, у яких використані народні пісні з присутніми в них назвою *пастернак* є, зокрема, поеми «Гайдамаки» та «Невольник».

У першій із них у розділі «Бенкет у Лисянці» в атмосфері кровавої помсти гайдамаків своїм поневолювачам і водночас бурхливої з танцями і співами загальної їх забави Шевченко описує епізод, коли Галайда з Гонтою танцюють, а Залізняк бере в кобзаря кобзу і просить, аби той і собі потанцював, а він йому на кобзі заграє.

Очевидно, грав Залізняк і вміло, і так азартно, що незрячий кобзар був підхоплений ритмом гри і, напевно, на подив усім: «Навприсядки Сліпий по базару

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 510.

² Тихомиров Ф. К., Навроцька А. А., Григора І. М. Ботаніка: підручник. – К.: Урожай, 1996. – С. 302, мал. 135.

³ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.

Оддирає постоломи, Додає словами: «На городі постернак, постернак; Чи я ж тобі не козак, не козак? Чи я ж тебе не люблю, не люблю? Чи я ж тобі черевичків не куплю?»).

Цікаво відзначити, що до змальованої Шевченком в поемі «Гайдамаки» сцени танцю сліпого кобзаря, який супроводжує його ним же виконуваною піснею з повторюваним двічі словом постернак, є дуже подібною сцена в поемі «Невольник», коли старий козак «коло полудня, в неділю, Та на зелених ще й святках, Під хатою в сорочці білій Сидів, з бандурою в руках» та й думав про свого сина Степана, який «два-три года» погуляв би по світу та сам пошукав своєї долі, «як я, – каже собі подумки старий козак, – шукав колись».

Щоб сказати про це Степану, козак просить дочку Ярину покликати брата, просить їх підійти до нього й каже їм: «Ануге, діти, отакої!» І шкварив по струнах. Старий грає, а Ярина з Степаном танцює; Старий грає, промовляє, Ногами тупцює».

Проспівавши одну пісню, він знову звертається до дітей і каже: «Ануге, діти, отакої!» – І старий піднявся, Як ударить, як ушкварить, Аж у боки взявся». І заспівав: «Чи так, чи не так, Уродив постернак... Ой так, таки так, Оженився козак, Кинув хату І кімнату, Та й потяг у байрак».

Із наведених в обох поемах описів сцен із танцями, що супроводжуються народними піснями з наявним у кожній із них словом постернак напрошується думка, що Шевченко мотивовано вплив рядки цих пісень в поетичну тканину поем для більш емоційного та реалістичного відтворення і сприйняття цих сцен. Як нам здається, народні пісні, у яких співається про пастернак, рослину з такою своєрідною назвою та її значенням в житті людини, виконуються на високому емоційному піднесенні та в азартному темпі, який передається як самому виконавцю, так і оточуючим його глядачам. Можливо, саме завдяки цьому Шевченкові вдалося досягти такого правдивого відтворення в кожній із поем запальних сцен танцю і співу сліпого кобзаря на базарі в поемі «Гайдамаки» та гри на бандурі і співу старого батька-козака перед своїми дітьми в поемі «Невольник».

Художнє і композиційне збагачення Шевченком поетичної тканини поем «Гайдамаки» і «Невольник» народними піснями, у кожній з яких співається, oprіч іншого, й про рослину пастернак, мимоволі наштовхує нас на ще одну думку з приводу того, яким же чином поету вдалося для цих двох різних творів, написаних у різний час із різницею в 4 роки та й у різних місцях (відповідно перша – в 1841 році в Петербурзі¹, а друга – у жовтні 1845 року в селі Мар'їнське², що на Полтавщині), віднайти в народній пісенній скарбниці дві різні пісні з наявною у кожній з них назвою цієї рослини.

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 146.

² Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіта», 2003. – С. 127.

Відповідь щодо думки з таким запитальним змістом, безсумнівно, може бути тільки однозначною – це глибоке знання Тарасом Шевченком українського фольклору і, зокрема, його багатющої пісенної творчості.

ПЕТРУШКА

Назва *петрушка* вживається Шевченком у тих самих творах, що й назва пастернак – у поемах «Гайдамаки» і «Невольник», і так само, як і попередня назва рослини, не в тексті розповідного типу, а в складі словесних текстів народних пісень, що вплетені ним у поетичну тканину цих творів. Очевидно, особливо дивного в цьому нічого немає, оскільки обидві рослини – пастернак і петрушка є городніми рослинами, які дуже давно вирощуються людиною як пряно-овочеві культури, у зв'язку з чим вони не могли не зайняти водночас і помітного місця в усній народній творчості, зокрема, в пісенному її крилі.

У поемі «Гайдамаки» назва петрушка є присутньою у пісні, яку танцюючи навприсядки по базару, співає сліпий кобзар під гру Залізняка на кобзі. Співає він різні пісні, однак одні завершує співати повністю, а інші – лише уривками, наприклад, як оцей: «Ой сип сирівець Та криши петрушку...».

Подібну пісню, у якій присутньою є назва петрушка, виконує старий козак, батько двох дітей – Ярини і Степана, у поемі «Невольник». У його пісні є такі рядки з назвою цієї рослини: «А петрушку Криши в юшку, Буде смак, буде смак!». Отже, як бачимо, слово петрушка як назва городньої рослини в поемах Шевченка присутня тільки опосередковано як елемент словесних текстів народних пісень, які були ним уведені в поетичну тканину цих творів.

Однослівна назва петрушка, якою тільки так і послуговуються люди в побуті, співають про неї в піснях, уживають у літературі та поезії, стосується насправді рослини, яка має двослівну наукову назву *петрушка городня* (*Petroselinum crispum*) і є єдиним видом роду петрушка (*Petroselinum*) у флорі України¹. Належить вона, як і пастернак звичайний, до родини парасолькових (Аріасеае).

Як звичайний дворічник, петрушка городня у перший рік розвиває корене-плід – видовжений і потовщений головний корінь, багатий на поживні речовини та вкорочений пагін з розеткою прикореневих, довгочерешкових листків з темно-зеленими, блискучими зверху, перисторозсіченими пластинками (мал. 127).

Наступного року життєвий цикл рослини продовжується утворенням генеративного пагона, квітки якого зібрані у верхівкове суцвіття – складну парасольку. Наприкінці літа з квіток розвиваються дрібні (до 2,5 мм завдовжки) плоди, які називаються двосім'янками. В середині кожної сім'янки проходять секреторні каналці, у яких міститься ефірна олія².

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 306.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 486–487; 499.

Мал. 127. Петрушка городня¹.

Специфічний приємний запах, який властивий коренеплоду петрушки городньої, її листкам та сім'янкам давно визначили і продовжують визначати сьогоднішнє і майбутнє її культури як пряної та овочевої рослини.

7.5.3. Трави однорічні

Визначальною особливістю однорічних рослин, за якою вони відрізняються від інших категорій трав, є їх життєвий цикл, який у переважній більшості з них, якщо не враховувати озимих форм, відбувається протягом одного вегетаційного періоду, тобто від проростання насіння до фази плодоношення та висівання достиглих насінин, після чого вся рослина з її підземною та надземними частинами повністю відмирає.

Така часова обмеженість життєвого циклу цих рослин зумовлена перш за все відсутністю у них органів вегетативного відновлення, завдяки яким у тих рослин, що ними володіють, відбувається утворення нової генерації пагонів наступного року.

Однорічні дикорослі трави являють собою доволі різноманітну за біоморфологічними ознаками та екологічними особливостями групу рослин. Вони володіють також багатьма життєво важливими для людини корисними властивостями, завдяки чому чимало їх введено в культуру. Водночас серед них є багато бур'янів, які згубно впливають на урожайність сільськогосподарських культур.

У поетичній творчості Тараса Шевченка однорічні рослини представлені назвами 16 видів, переважна більшість з яких належить до культивованих людиною з прадавніх часів за їх, часто нічим не замінні, корисні властивості. Дикорослі рослини цієї життєвої форми в Шевченковій поезії представлені лише назвами 5 видів, які з господарського погляду відзначаються малоцінними властивостями.

¹ Петрушка городня [Електронний ресурс]. – www.elicriso.it/plantas_agromaticas/perejil/

Нижче всі однорічні рослини розглядаються за способами їх життя, за якими вони поділені на дві групи – дикорослі і культурні рослини. Розгляд видів у кожній групі подається за алфавітом їхніх назв.

7.5.3.1. Трави однорічні дикорослі

До цієї групи рослин, назви яких ужито в поетичних творах Тараса Шевченка, належать кукіль, лутига, роман, спориш і щиреця, які в більшій чи меншій мірі ведуть себе як бур'яни культурних угідь.

КУКІЛЬ

Фітонім *кукіль* Тарас Шевченко ужив лише у двох своїх творах – в поемі «Петрусь» та у вірші «Во Іудеї во дні они», при цьому в кожному з них лише по одному разу. Вивчення змісту цих творів дало підстави зробити припущення, що введення цього фітоніму, або назви цієї рослини, в їх поетичну канву пов'язане з відомою біблійною притчею про кукіль у пшениці, в якій ідеться про те, що в засіяне пшеницею поле господаря, таємно його неприємцем було всіяне насіння кокулю.

Коли заколосилася пшениця, виріс із нею й кукіль, її злісний бур'ян. Слуги господареві попросили в нього дозволу виполоти кукіль, однак він, боячись того, що вони разом із кокулем, вирвуть і пшеницю, відмовив їм, пославшись на те, що нехай обидві рослини разом ростуть до жнив, під час яких він скаже жінцям спершу зібрати і спалити кукіль, а потім зібрати й пшеницю та скласти її в його клуню¹.

Як бачимо з притчі, кукіль і пшениця виступають основними рослинними об'єктами, утворюють своєрідне рослинне двочленне об'єднання, взаємопов'язане невидимими біологічними та екологічними зв'язками, хоч кожен член цього об'єднання є біологічним антагоністом один другому.

Подібне за змістом і логікою двочленне об'єднання фітонімів кукіль і пшениця бачимо й у творах Шевченка, які за особливостями розташування слів у поетичному рядку знаходяться поруч один біля одного або у складі одного з двох сусідніх рядків. Безперечно, як і в притчі, так і в поетичних творах вони сприймаються як образи з відповідним алегоричним значенням, у чому переконуємося, знайомлячись на прикладах ужиття фітоніму кукіль у кожному з цих творів.

Розглянемо вжиття поетом назви кукіль, а з ним і назви пшениця в поемі «Петрусь». Використані вони ним в описі зустрічі молодої заміжньої генеральші, яка «З нудьги із двору погуляти якось, задумавшись, пішла, Та аж за царину зайшла Та й бачить, що пасе ягнята Мале хлоп'яточко в стерні».

¹ Каганець І. В. Пшениця без кокулю: Христове Євангеліє без вставок і спотворень. – Київ: «Інститут метафізичних досліджень ПЕРЕХІД – ІV», Тернопіль: «Мандрівець», Львів: Агенція релігійної інформації, 2006. – С. 486.

Цим хлоп'ятком несподівано для неї виявився знайомий їй ще по колишньому хутору Петрусь – «погане Мале байстря», яке «на придане за панною пішло у генеральськеє село Свиной же пасти, безталанне».

Доля усміхнулася Петрусеві, змінила всю наступну його життєву дорогу. Генеральша змилювала над бідним хлопчиком «Й повела Його в палати. А в палатах Причепурила, одягла, А потім в школу оддала, І любо їй».

Не міг не перейнятися цим благородним вчинком генеральші та її радісним станом від усвідомлення нею зробленого й сам автор поеми. Ніби зі сторони за нею споглядаючи, він пропонує, щоб вона, опікунка Петруся, ще довше перебувала в стані радісного збудження, думаючи з надією у серці, що з її Петруся виросте. Поетичною мовою це побажання автора поеми виражається ним такими рядками: «Нехай радіє, Поки надія серце гріє, Поки росте з того зерна або кукіль, або пшениця. Бо ми не знаєм, що твориться У нього там. А він хоч зна, Та нам не скаже».

Як бачимо з цих рядків, у них легко простежується взаємопов'язана пара фітонімів із притчі – кукіль і пшениця, але з тією різницею, що в притчі кукіль і пшениця сходили і виростили кожен зі свого зерна: кукіль – із кукілевого, а пшениця – із пшеницевого, тоді як у поемі вони сходять із одного зерна, з якого може зійти кукіль, а може зійти й пшениця. «Що Бог дасть», – як кажуть у таких випадках у народі.

Звичайно, як ми розуміємо, все, що викладене в цих рядках поеми, є змальована в них в алегоричних образах картина: зерно – це Петрусь, що відданий до школи і росте щодень; кукіль, за притчею, – це бур'ян і щось подібне до нього може вийти з Петруся, коли виросте; пшениця, за притчею, – це харчова рослина, що приносить людям добро. Подібним до неї за своїми вчинками може вирости й Петрусь на радість своїй опікунці «генеральші чорнобровій». Ніхто не знає, що твориться в душі Петруся, «А він хоч зна, Та нам не скаже».

А що б нам дізнатися про це, не залишатися у здогадах, прочитаємо всю поему й нам відкриється вишколений ще в Києві уже не Петрусь, а Петро і вже панич, у якого «І кучері аж по плече, І висипався чорний ус», освічений і добрий, який, не знаючи намірів своєї опікунки-генеральші, виявив благородство душі, взявши на себе її провину, суть якої полягала в тому, що вона, закохавшись у Петруся, отруїла осоружного їй свого чоловіка – генерала, надіючись, що буде «жити собі та жить, Петруся-серденько любить».

Оголосивши себе винним, з Петрусем сталося те, що в таких випадках стається: «Взяли Петруся молодого Та й в город в путах одвезли. Його недовго мордували... В кайдани добре закували... І поволік Петрусь кайдани Аж у Сибір...».

Не менш виразний зв'язок ужитого Шевченком фітоніму кукіль з біблійною притчею про кукіль у пшениці простежується у творі «Во Іудеї во дні они». Ужитий він у ньому в значенні бур'яну разом ще з двома іншими фітонімами,

або назвами рослин, до речі, теж бур'янами – зіноваттю та будяком, що засмічують поле, засіяне пшеницею.

Уведення в поетичну тканину цього твору назв аж трьох бур'янів здійснено Шевченком, як нам здається, цілком усвідомлено для того, щоб, застосовуючи алегоричну форму передачі інформації, відданий Іродові, царю іудейському, слуга міг би повідомити його про масштаби небезпеки, яка загрожує йому й всьому іудейському царству внаслідок того, що в ньому «кляте плем'я Давидове... зійшло» і радить йому: «Зотни, поки не піднялось».

Реакція царя Ірода на це пророцтво була жахливою і зреалізувалася у позбавленні життя багатьох і багатьох маленьких хлопчиків у місті Вифлеємі та його околиці¹.

Мал. 128. Кукіль звичайний (праворуч унизу – плід коробочка)².

І на завершення розгляду вжитого Шевченком у його творах фітоніму кукіль відзначимо також і його характерні ботанічні особливості. Наукова назва цієї рослини – *кукіль звичайний* (*Agrostemma githago*), що належить до родини гвоздикових (*Carophyllaceae*)³. За життєвою формою – це однорічна рослина з пряморослим, простим або розгалуженим стеблом заввишки до 80 см. Листки в кукілю лінійні або лінійно-ланцетні завдовжки до 11 см. Квітки поодинокі на верхівках стебел та його розгалужень. Віночок у них немалий – до 4,5 см в поперечнику, утворений п'ятьма темно-рожевими пелюстками з цілісними пластинками⁴ (мал. 128), які надають рослині привабливого вигляду. Недаремно тому в

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – С. 323.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 252, мал. 230.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 42.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 252.

окремих краях України, наприклад, зі степовим говором української мови рослини цього виду називають волошками, а з гуцульським і закарпатським говорами – дикою гвоздиною¹. Однак загальнопоширеною є все-таки назва кукіль, а також дещо видозмінені в частині місцевостей її варіанти, зумовлені діалектним впливом розмовної мови².

Очевидно, такому широкому вжитку в народі цієї назви сприяє географія куколю в Україні, який добре пристосувався до різноманітних її природних умов, а надто до екологічних умов і технології вирощування зернових культур, зокрема, пшениці і жита, посіви яких найчастіше засмічуються цим, примітним своїми гарними квітками, бур'яном.

ЛУТИГА

На початку своєї творчості, перебуваючи в Петербурзі, Тарас Шевченко деякі свої поетичні твори написав російською мовою, серед яких поема «Слепая», яка привертає нашу увагу тим, що в ній її автором ужито чимало ботанічної лексики, зокрема фітонімів, або назв рослин, що належать до різних життєвих форм – дерев, кушів, багаторічних та однорічних трав.

Абсолютна більшість цих назв, писаних російською мовою, серед яких *осока*, *груша*, *барвінок*, *рута*, *любисток*, *калина*, *пшениця*, є фактично такими ж назвами рослин і в українській мові, за винятком назви *лебеда*, не властивої українській мові. Їй відповідає нашою мовою назва *лутига*³. У систематиці рослин цим словом називають таксономічну категорію рангу роду, науковим відповідником якої по-латині є назва *Atriplex*.

Рід лутига, що належить до родини лободових (*Chenopodiaceae*) у флорі України представлений 13 видами⁴, серед яких 6 видів поширені по всій її території переважно по засмічених та забур'янених місцях. Із цих видів, очевидно, найбільш відомою людям є *лутига городня* (*A. hortensis*), яку нерідко культивують як харчову рослину, проте поза межами своєї культури вона стає звичайним бур'яном на городах та по садках.

Як і більшість видів роду, лутига городня є високорослим однорічником, гранчасті стебла якої досягають заввишки до 150 см. Листки її черешкові, трикутні, при основі широкосписовидні. Квітки в безлистих колосовидно-волотистих суцвіттях⁵ (мал. 129).

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 42.

² Там само.

³ Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 216.

⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 76–77.

⁵ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 227–228.

Чи то завдяки культивуванню людьми, чи то завдаючи людям прикрощів як бур'ян на культурних угіддях, лутига городня стала об'єктом народної пісенної творчості, про що було відомо Тарасові Шевченку, оскільки одну з таких пісень, де співається про цю рослину, він увів у поетичну тканину поеми «Слепая». Її співає, пританцьовуючи Оксана, дочка сліпої матері, яка перебуває в стані афекту після вбивства нею розпусника пана – свого батька, що обезчестив тепер її та колись і її матір, коли та була молодою.

У пісні вже в першому її словесному рядку розповідається про те, що дівчина, яка вважає, що вона «красавица», перейнята особистим доріканням за те, що посіяла «лебеду» собі на біду («Посеяла лебеду на беду»). Зміст цього дорікання дівчини викликає здивування своєю нелогічністю. Адже лутига («лебеда») не отруйна, а харчова, салатна, рослина, і сіють її люди собі на користь, а не на біду.

Мал. 129. Лутига городня¹.

Однак здивування розсіюється, коли знайомишся з наступними пісненими рядками, у яких ідеться про не менш дивні речі, зокрема, про те, що: «А доли-на калиною поросла, А у меня, красавицы, Змеи – серьги в ушах, Через плечи висят, И шипят, и шипят». Подібними за змістом є також і наступні рядки пісні Оксани. Вони, як і вся пісня, не залишають байдужою сліпу матір дочки, яка знаходиться біля неї, повернувшись із прощі в Київ та Почаїв. А ще не може вона бути байдужою також тому, що відчула і пережила страшну картину пожежі панського будинку, призвідницею якої стала її дочка та ще й убивцею власника будинку. Вона благально звертається до дочки і просить її: «Оксано бедная, молися, Молися Богу, ты поешь Все песни страшные такие!».

Оксана, як бачимо зі змісту її пісні, з його дивних і алогічних місцями зворотів, справді за висновком матері співає страшні пісні. А інших, думаємо, вона

¹ Лутига городня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.supersadovnik.ru/plant/lebeda-sadovaja-1458

й не могла співати, перебуваючи в стані надзвичайного психічного збудження після тих страшних вчинків, які вона здійснила, виявляючи тим самим свій протест супроти жорстокої дійсності, у якій вони з матір'ю опинились.

Повертаючись до першого рядка пісні, у склад якого входить фітонім «лебеда», відзначимо також у його словесній організації наявність римованого словосполучення з наголошенням обставини дії: «Посеяла лебеду на беду», надаючи їй високої експресивності та відповідної змістової тональності наступним пісенним рядкам і всій пісні загалом.

Присутність у структурі пісні, яку співає Оксана, дочка сліпої матері, назви «лебеда» (нагадаємо, що по-українськи ця рослина називається «лутига») вже вкотре засвідчує про творчу практику Шевченка вплітати у свої поетичні твори або рядки народних пісень, або їх повний текст з присутньою в них ботанічною лексикою.

РОМАН

За весь період поетичної творчості Тараса Шевченка назва *роман*, однієї з трав'янистих дикорослих рослин, була вжита ним лише один раз у її прямому номінативному значенні у вірші «Ой по горі роман цвіте». Ознайомлення з обставинами написання цього вірша дають підставу висловити припущення, що поява й самого вірша та назви роман зумовлені тими враженнями, які охопили поета під час безпосереднього споглядання ним цієї рослини в конкретних умовах її природних оселищ.

Вперше, думаємо, Шевченко побачив рослину роман в околицях хутора Лихвин, що знаходився на теренах тодішнього Лебединського повіту Харківської губернії. Завітав він у цей хутір на запрошення його власника Д. О. Хрущова, свого знайомого і земляка, з яким, виїхавши з Москви, разом поверталися в Україну. Гостював поет у маєтку Д. О. Хрущова лише 3 дні (з 6 по 9 червня 1859 року), однак провів їх дуже активно та продуктивно для себе. Найперше, як художник, ознайомився з природою околиць маєтку гостинного господаря, намалював два пейзажі, один із яких виконаний тушшю, пером і сепією, а другий тільки тушшю з авторським написом російською мовою – «В Лихвени»¹.

Репродукції цих двох малюнків Шевченка вміщені в четвертому томі його «Мистецької спадщини»². Для нас цікавим є другий малюнок, де зображено куточок природи хутора з частиною ставка на передньому плані, у водній поверхні якого віддзеркалюється старе, але ще здорове дерево з могутньою густою кроною, а поза ним ще дерева, що ростуть уздовж берега ставка, а також розташовані на ньому ліворуч і праворуч дерев хатки і ще якісь споруди.

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 358.

² Шевченко Т. Г. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Мал. 73, 75.

Справа на малюнку видніється ділянка з багатьма деревами, які ростуть так густо, що їхні крони повністю зімкнулися. Розташована вона на доволі крутому схилі, який спадає до ставка. Окрім групи дерев, на схилі не видно зображень інших предметів, що, напевно, свідчить про те, що його поверхня вкрита однорідною і невисокою трав'яною рослинністю.

Знаючи про закоханість Шевченка в рідну природу, прагнення його, як художника, віднайти в ній непересічні для його ока краєвиди, можемо не сумніватися, що він обходив і цей гористий схил, у травостої якого й побачив квітучу рослину, яка вразила його своїм виглядом. Він, напевно, зірвав один чи кілька її квітучих пагонів, приніс їх у маєток і дізнався від його мешканців назву цієї рослини, яка не залишила його байдужим, налаштувала на лірико-пісенний лад.

Так під його впливом на папір лягли рядок за рядочком три строфи вірша, який написаний у народнопісенному стилі: «Ой по горі роман цвіте, Долиною козак іде Та у журби питається; Де та доля пишається? Чи то в шинках з багачами? Чи то в степах з чумаками? Чи то в полі на роздоллі З вітром віється по волі? – Не там, не там, друже-брате, У дівчини в чужій хаті, У рушничку та в хустині Захована в новій скрині». Сталося це поетичне дійство 7 червня 1859 року, вже на другий день перебування поета в маєтку Д. О. Хрущова.

Однак, напевно, не тільки вигляд цієї квітучої рослини налаштував поета на лірико-пісенний лад, під впливом якого писався ним вірш «Ой по горі роман цвіте». Думаємо, що чи не вирішальну роль у написанні цього твору відіграв емоційно-душевний стан поета, який у цей час був охоплений, як вважає Є. Нахлік¹, великим бажанням одружитися. Саме в такому стані квітуча рослина роман сприймалася ним, як щось особливе й прекрасне. Під таким емоційно-чуттєвим враженням, очевидно, склався у поета зміст вірша, в якому «в народнопісенній формі передається традиційна тема шукання долі»².

Проте, зауважимо, що не просто шукання людиною долі як чогось нездійсненого і непевного за своїм кінцевим результатом, а чітка вказівка в творі конкретного місця, у якому вона перебуває і де її можна знайти, а саме: «У дівчини в чужій хаті, У рушнику та в хустині Захована в новій скрині».

Безперечно, наведені рядки вірша, як і цілий вірш, за твердженням Є. Нахліка, переконливо засвідчують, що «свою долю поет у мріях пов'язував не з “козакуванням», а з одруженням», з великим бажанням створити сім'ю і зажити щасливим сімейним життям.

Окрім з'ясування епізодичної ролі рослини роман в особистому і творчому житті Шевченка, важливо з'ясувати також питання її систематики. Це важливо

¹ Нахлік Є. Екзистенційний вимір людини в літературній творчості Шевченка // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 2: Г – З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2012. – С. 465–475.

² «Ой по горі роман цвіте» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 65.

в тому стосунку, що в систематиці рослин однослівна назва роман є назвою таксономічної категорії рангу роду (її відповідником по-латині є назва *Anthemis*), до якого тільки в Україні належить 17 видів¹, то цілком природно виникає запитання щодо того, який же з цих видів зустрів поет на трав'яному гористому схилі в околицях хутора Лихвин і рослини якого не тільки своїми суцвіттями, але також і зовнішнім виглядом своїх стебел і листків так полонили його уяву.

Очевидно, що таких видів могло бути кілька, які розповсюджені по всій території України, але, на наш погляд, серед них найбільш імовірним міг бути роман фарбувальний (*Anthemis tinctoria*), зокрема його підвид роман фарбувальний несправжній [*Anthemis tinctoria* L. subsp. *subtinctoria* (Dobrocz.) Soo] [науковий синонім: роман напівфарбувальний (*Anthemis subtinctoria* Dobrocz.)]² з родини айстрових (*Asteraceae*).

Рослини цього підвиду виділяються серед інших сіро-зеленим забарвленням від густого опушення їхніх стебел, що досягають заввишки до 60 см, та розвинених на них перисторозсічених листків. Прикметною ознакою стебел є їхнє розгалуження у верхній частині на окремі гілки, що завершуються кожна порівняно великим (до 3,5 см в діаметрі) суцвіттям кошик зі світложовтими або золотисто-жовтими крайовими язичковими квітками (мал. 130)³.

Мал. 130. Роман напівфарбувальний:

1 – генеративний пагін із суцвіттями; 2 – стебловий листок; 3 – суцвіття кошик⁴.

Оскільки гілки бувають різними за своєю довжиною (нижні довщі від верхніх), то їхні кошики розташовуються на пагоні в одній горизонтальній площині, складаючи разом негусте щитковидне суцвіття.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 58-59.

² Там само. – С. 59.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 675.

⁴ Там само. – Мал. 523 (частина малюнка).

Починають цвісти рослини цього підвиду у червні і поширені переважно на горішніх частинах трав'яних степових схилів. Саме в такий час і в таких місцях Шевченко, думаємо, й зустрів цю рослину під час своїх мандрівок околицями хутора Лихвин, увіковічнивши її вже в першому рядку вірша «Ой по горі роман цвіте».

Спориш

Можна не сумніватися в тому, що рослина під назвою *спориш* була відома Тарасові Шевченку ще з малих літ. Власне, що це так і було дізнаємося з епізоду розповіді його самого в написаній ним російською мовою повісті «Княгиня». У ньому автор розказує про те, як він маленьким хлопчиком хотів дійти до того місця на краю землі, де залізні стовпи підпирають небо, але заблудився і замість повертатися в рідне село, попрямував у чуже. На щастя, його перестріли чумаки й підвезли до рідного села. Уже вечоріло, коли він підійшов до перелазу, дивиться через нього «на двор, а там, около хаты, на темном зеленом бархатном шпорыше, все наши сидят себе в кружке и вечеряют»¹.

Звернімо увагу на три епітети, якими надто докладно вирізнено травостій споришу, який, судячи з цих епітетів, густо розрісся на подвір'ї батьківської хати хлопчика. Зауважмо, що так докладно описати стан вкриття споришу на подвір'ї міг тільки він, хлопчик, який не один день і не один рік ходив по ньому, сидів чи забавлявся з сусідськими дітьми на його м'якому килимі або не одним літнім ранком до схід сонця, виганяючи чи то гуси, чи то ягнята на пасовище, обмивав свої босі ноги об рясну росу, що з ночі вкрила споришеву листву.

Ще одним підтвердженням того що Шевченко ще з дитинства знав рослину, названу в народі споришем, служить теж написана ним російською мовою повість «Наймичка», у якій з великою художньою майстерністю відтворено епізод, як у «вечернюю пору возвращались в село с поля молодые прекрасне жницы. И как в этот день жнива были окончены, то они, каждая для себя и для освящения в церкви, сплели венки из колосьев пшеницы, жита и васильков и, увенчавшись венком, возвращались с песнями ввечеру в село, выбрав сначала из среды себя царицу, чтобы было кому песни припевать»².

Підійшовши до хати цариці, яка називалася Лукією, «с поклоном и честью» жниць зустрів її батько та попросив милостиво зайти до оселі й повечеряти, «что Бог дал». Жниці з вдячністю прийняли це запрошення і «с песнями вошли на двор, а на дворе уже, на зеленом шпорыше, была разостлана большая белая скатерть. Девушки, по приглашению хозяина и хозяйки, сели вокруг скатерти»³.

Із наведених епізодів із прозових творів Тараса Шевченка про вечерю його родини в підвечірню пору біля хати на зеленому килимі споришу чи гостина жниць на такому ж килимі споришу на подвір'ї батьківської хати їхньої цариці

¹ Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 341.

² Там само. – С. 287.

³ Там само.

Лукії можемо зробити висновок, що автор цих творів не міг не вжити назву цієї рослини в змалювання одного з якихось епізодів своїх поетичних творів.

Підтвердження цьому припущенню таки знаходимо в соціально-побутовій поемі «Мар'яна–черниця», у якій від імені сліпого кобзаря розповідається про нещасливе кохання убогого хлопця з нерівнею – заможною дівчиною, яка його палко покохала, однак обставини тогочасних соціальних відносин між людьми перешкодили здійсненню сподівань закоханих¹. Цим убогим хлопцем, про якого розповідає сліпий кобзар, є не хто інший, як він сам у свої молоді роки.

Ужив Шевченко назву спориш в описі епізоду в другій частині поеми, у якому за словами Ф. Ващука², на найвищому піднесенні почуттів, овіяних елегійним смутком, розгорнено розповідь старого кобзаря дівчатам про своє нещасне кохання до нерівні: «Тяжко, діти, вік одинокому прожити, А ще гірше, мої квіти, Нерівню в світі полюбить». Після своєї розповіді «Заридав кобзар, заплакав Сліпими очима».

Почувши цю розповідь, «Дивувалися дівчата: Вже смерть за плечима, А він, сліпий, сивоусий, Про колишнє плаче». Тут, після цих слів здивування дівчат од почутого від кобзаря, потрібно зауважити, що відповідає їм на їхній подив не сам кобзар, а за нього це робить автор поеми.

Як відзначає уже згадуваний нами Ф. Ващук, у творах раннього Шевченка, до яких належить і поема «Мар'яна-черниця», часто трапляється роздум автора твору над долею свого героя³. В описуваному епізоді Шевченко пояснює дівчатам: «Не дивуйтеся, дівчата, На старі козачі Щирі сльози. То не роса Вранці при дорозі На спориші і не ваші Дуже дрібні сльози».

Перед тим, як потрактувати ці поетичні рядки поеми, а також виявити відповідність природним умовам життя і поширення рослини, що носить ужиту Шевченком її назву спориш, доцільно спочатку з'ясувати питання стосовно того, про який саме спориш тут ідеться, адже на території України в її різних екологічних оселищах росте більше десятка видів, що належать до одного роду, який має латинською мовою наукову назву *Polygonum*, а українською – дві назви, а саме: *гірчак* і *спориш*, при цьому одні види роду мають його назву *гірчак*, а інші – *спориш*⁴. Так, наприклад, рослина, що росте по берегах рік, канавах, на вогких луках майже по всій Україні має назву *гірчак перцевий*, або *водяний перець* (*Polygonum bistorta*), а рослина, яка росте на річкових пісках в Лісостепу і в Степу має вже назву *спориш пісковий* (*Polygonum arenaarium*).

¹ Кодацька Л. Ф. «Мар'яна-черниця» // Шевченківський словнику двох томів. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 385.

² Ващук Ф. Т. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 60.

³ Там само. – С. 51.

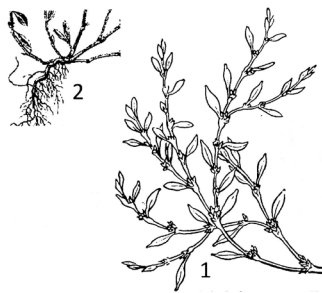
⁴ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 320–323.

Судячи з наведених вище з повістей «Княгиня» та «Наймичка» епізодів опису вечері родини Шевченка біля хати на подвір'ї «на темном зеленом бархатном шпорыше», а також вечері жінок-жниць теж біля хати і теж на зеленому спориші, вважаємо, що цим споришем був *спориш звичайний* (*Polygonum aviculare*) з родини гречкових (*Polygonaceae*). До такого висновку прийшли також раніше Г. К. Смик, В. В. Капустян та Н. Г. Юніцой¹, які дали цьому виду правдиву і живописну характеристику, яку ми вважали доцільним навести її тут дослівно: «Спориш, або гірчак звичайний (*Polygonum aviculare* L.) – звичайна в усій Україні маленька однорічна рослина, яку можна зустріти біля кожної хати.

Спориш – це символ виживання. З'являється він першим напровесні, листя ще фіолетове, але недосвітків (приморозків) він не боїться – живе й зростає. Скубуть його гуси, кури, качки, горобці, поросята й велика рогата худоба та ще кози, вівці, топчуть його ногами, а він – живе! Як і народ український!».

Спориш звичайний – це справді своєрідна і витривала до природних і антропогенних впливів рослина. Цьому сприяють як еколого-біологічні, так і морфоструктурні особливості її вегетативного тіла. Стебла споришу загалом невисокі (20–40 см), здебільшого лежачі або висхідні з розвиненими на них широко еліптичними або широколопатковидними листками. Прикметною особливістю рослин цього виду є також властивий їм розтягнутий період цвітіння, який триває з травня аж по жовтень місяць (мал. 131).

Мал. 131. Спориш звичайний:
1 – верхня частина рослини; 2 – нижня частина рослини².

Спориш звичайний росте по всій території України не тільки на подвір'ях біля сільських хат, а й на узбіччях доріг, біля господарських будов, на вигонах, толоках тощо, загалом повсюдно по відкритих місцях, у тому числі засмічених і занедбаних³.

¹ Смик Г. К., Капустян В. В., Юніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 85.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – Фітосоціоцентр, 2001. – С. 167, мал. 73 (частина малюнка).

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 219.

Тепер, коли ми з'ясували видову назву споришу, про який ідеться в поемі Тараса Шевченка «Мар'яна-черниця», повернемося до наведених вище її поетичних рядків, у яких ужито цю назву та саме в якому смисловому значенні. Найперше варто наголосити на доброму знанні Шевченком основних рис екології споришу, чому, безперечно, сприяла властива йому як художнику професійна спостережливість за предметами навколишнього світу.

Як у прозових творах, так і в наведених вище віршованих рядках з цієї поеми з наявною в них назвою цієї рослини, поет цілковито правильно називає одне з типових і характерних місць її поширення та умов життя, зокрема «при дорозі». По-друге, хоча назва спориш ужита Шевченком у прямому номінативному значенні, однак це тільки так видається на перший погляд. Адже за своїм змістом і структурою поетичні рядки з цією назвою рослини являють собою заперечне порівняння, в якому порівнюються між собою три образи, з яких два протиставляються одному з них.

Цей один із трьох образів виражений поетичними рядками поеми такого змісту: «Не дивуйтеся, дівчата, На старі козачі Щирі сльози». Цьому образу заперечують два інші, зміст яких передають рядки: «То не роса Вранці при дорозі На спориші і не ваші Дуже дрібні сльози».

Як бачимо з цих рядків, основою другого образу хоч і є лексема *роса*, проте без лексеми *спориш*, ужитою, як вважаємо, цілком свідомо Шевченком, вона була б функціонально інертною і не повноцінно образотворчою. У реальній природі спориш є живим рослинним організмом, на листках якого ще з ночі осідає роса, крапельки якої, осяяні промінням ранішнього сонця, виграють безліччю яскравих блискіток. образу роси на спориші співзвучний образ дрібних дівочих сліз, який теж є заперечно порівнюваним із образом «старі козачі Щирі сльози».

Звичайно, центральним із трьох названих образів є образ старих козачих щирих сліз, які полилися зі сліпих очей кобзаря, коли він заридав, закінчивши розповідь про своє нещасливе юнацьке кохання з нерівнею.

Шевченко завжди виявляв велику повагу до сліпих кобзарів, і не був винятком кобзар, як оповідач в поемі «Мар'яна-черниця». Коли хвилююча і щира розповідь цього кобзаря викликала у дівчат, що її слухали, не співчуття, а здивування, що людина геть похилого віку «про колишне плаче», поет рішуче за нього заступився. Він нагадує і пояснює дівчатам, що «старі козачі Щирі сльози» – це біль сліпого кобзаря за втраченою юнацькою надією на особисте щастя, який глибоко запав у його душу і серце, і не полишав його ніколи аж до самої старості. Ці сльози завжди будуть із ним, поки він живе і поки його пам'ять береже юнацькі мрії і надії. Отже, це не прості людські сльози, а сльози людського болю.

На завершення відзначимо, що хоч лексема спориш як назва рослини була ужита Шевченком у поемі «Мар'яна-черниця» в її прямому номінативному значенні, все ж вона стала важливою складовою у створенні образу ранкової роси

на спориші як заперечного порівняння до образу «старі козачі Щирі сльози», яким поет стає на захист сліпого кобзаря, що зберіг до старості почуття свого нещасливого юнацького кохання, спогади про яке викликають у нього лише сльози, хоч і щирі, й козачі.

Щириця

Зі всіх поетичних творів Тараса Шевченка фітонім *щириця* ужито ним лише один раз у перших рядках третьої частини поеми «Катерина», якими змальовано нічну ідилію у природі, яка нікого не може залишити байдужим – ні людей, ні птахів, ні дрібних тварин: для одних – це час активних дій, для інших – час відпочинку під зоряним покривом нічного неба.

Вчитаймося у ці Шевченкові рядки: «Кричать сови, спить діброва, Зірочки сіяють, Понад шляхом, щирицею, Ховрашки гуляють. Спочивають добрі люде, Що кого втомило: Кого – щастя, кого – сльози, Все нічка покрила». Правдивість намальованої поетом цими рядками картини діяльної нічної природи є, звичайно, вражаючою, як і вражаючою є правдивість зображення в ній не ботаником і не зоологом місця поширення і росту щириці та гуляння в її травостой ховрашків.

Рід щириця (*Amaranthus*) з родини щирицевих (*Amaranthaceae*) у флорі України нараховує 14 видів¹, які за життєвою формою та господарським значенням є однорічними бур'янами на городах, у садах, на полях, хоч деякі види ростуть також поза межами культурних угідь, зокрема, при дорогах, по насипах залізниць, по засмічених місцях і біля жител².

Зважаючи на такі особливості екології та поширення видів роду щириця, можна припускати, що щирицею, яка росла «понад шляхом», про яку згадує в поемі «Катерина» Тарас Шевченко, могли бути щириця біла (*Amaranthus albus*), щириця лободова (*A. blitoides*) або щириця загнута (*A. retroflexus*).

Перші два з названих видів є загалом низькорослими травами, висота кожного з яких становить відповідно 15–20 і 20–40 см. Натомість третій із цих видів можна вважати високорослим, оскільки за сприятливих для свого розвитку умов його рослини досягають заввишки до 80 см. Їхні листки мають розвинений черешок, довжина якого майже дорівнює пластинці, верхівка якої є заокругленою та має виїмку. Завершуються стебла рослин цього виду короткими, але густими, знизу розгалуженими, суцвіттями зеленого кольору, утвореними одностатевими тичинковими і маточковими квітками³ (мал. 132).

Важливо відзначити, що місця поза культурними вгіддями, де росте той чи інший згаданий вище вид щириці, а особливо ті, що «понад шляхом», є одними

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 53–54.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 238–239.

³ Там само. – С. 238.

з типових місць, де оселяються ховрахи¹. Отже, як бачимо, такі відомості про оселища цих тварин були добре відомі й Тарасу Шевченкові, інакше чи зміг би він так об'єктивно описати про місця «гуляння» цих тварин понад шляхом у травостой щиріці.

Мал. 132. Щиріця загнута:

1 – верхня частина стебла з суцвіттям; 2 – система головного кореня².

Введення Шевченком назви щиріця в її прямому номінативному значенні у віршовану структуру опису картини нічної природи в одному з епізодів поеми «Катерина» стало важливим компонентом повноцінного зображення у ній багатогранного життя нічної природи, в якій одні її творіння після денної активності перейшли у стан сонного відпочинку («спить діброва»), а інші після денного пасивного стану тільки входять в активне, для них звичке, нічне буття («Кричать сови»; Зірочки сіяють, Понад шляхом, щиріцею, Ховрашки гуляють»).

7.5.3.2. Трави однорічні культивовані

Серед однорічних трав'яних рослин група культивованих однорічників виділяється найбільшою кількістю видів, назви яких були вжиті Тарасом Шевченком у його поетичних творах. Пояснюється це, напевно, тим, що змальовуючи у своїх творах духовну і матеріальну культуру українського села, побут і соціальне становище його одвічних трудівників, поет не міг не вводити у свої твори назви багатьох вирощуваних ними однорічних культур, які були основними об'єктами їхньої господарської діяльності та засобами для підтримання і збереження свого життя.

¹ Біологічний словник / За редакцією академіків АН УРСР І. Г. Підолічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – С. 509.

² Щиріця загнута [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Pidruchniki.com/15041226/geografiya/klasifikatsiya_buryaniv (частина малюнка).

Складають цю групу однорічників найбільш широко культивовані види, серед яких хлібні злаки (жито, пшениця), зернобобові (квасоля, горох), круп'яні (гречка), олійні та лікарські (мак), олійні та технічні (льон, коноплі), кормові і продовольчі (кукурудза) та ефіроолійні (васильки). Поступається цим видам за масштабами культури тютюн, який вирощують як наркотичну рослину.

Нижче подається розгляд особливостей ужиття у творах Тараса Шевченка культивованих однорічних рослин за алфавітом їхніх назв.

ВАСИЛЬКИ

В українській міфології рослини, які називають *васильками*, мають пречудову гуманістичну символіку¹. Вони є виразниками символів святості, чистоти, привітності і чемності. Ці високошановані в українському народі загальнолюдські чесноти відіграли і відіграють важливу роль у підтриманні популярності цих рослин у людей, бажанні вирощувати їх на своїх грядках біля садиб, у тому числі також з певною корисною метою як джерела отримання пахучих ефірних олій.

Хоча в Україні росте два види васильків, проте найбільш давньою і широко розповсюдженою на її території є культура *васильків справжніх* (*Ocimum basilicum*), які належать до родини губоцвітих (*Lamiaceae*)². Це невеликі, 15–50 см заввишки, однорічні рослини з чотиригранними стеблами і черешковими яйцевидно-ромбічними листками. Квітки з двогубими віночками жовтуватого-білуватого або червонуватого забарвлення, зібрані в китицевидні або волотисті суцвіття. Відзначаються тривалим періодом цвітіння – з червня аж по вересень³ (мал. 133).

Мал. 133. Васильки справжні:

1 – квітконосний пагінь; 2 – розквіта квітка з двогубим віночком⁴.

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 427.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 241; 288.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 583.

⁴ Васильки справжні [Електронний ресурс]. Режим доступу: Agroua.net/plant/medicative/f-9/c-10/

Васильки давно використовувалися в народних і християнських обрядах, з ними пов'язана низка народних повір'їв. Ними разом з калиною прикрашали різдвяний сніп, який вважався не лише символом достатку, але й уособленням пам'яті про наших предків¹. Васильки освячували на Маковія, на Великого Спаса, а на Зелені свята із них плели вінки, які зберігали в хаті протягом року як оберіг від усього поганого. Застосовували їх також у похоронній обрядовості. Нерідко пахучим настоєм васильків на весіллі мати кропила молодих².

Зауважимо, що всі ці відомості з народної міфології про васильки, безсумнівно, були відомі Тарасу Шевченкові. Підставою для такого твердження може служити те, що ним назва васильки вжита не тільки в поетичному творі, яким є поема «Гайдамаки», але й також в одному прозовому, зокрема, у повісті «Капітанша», написаній російською мовою в Новопетровській фортеці в 1855 році³.

Доцільно підкреслити, що в обох цих творах, часова, до речі, різниця в написанні яких сягає 14 років, назва васильки вживається Шевченком не формально, а з урахуванням їх значення в певній обрядовості або як об'єкта певного повір'я. Так, у повісті «Капітанша» Шевченко описує епізод, коли він під час подорожі з Москви до Києва «на большой крытой телеге», запряженій «парою невзрачных лошадак» з її власником Єрмолаєм, переїхавши дві або три версти за Есманню (перша після перетину межі Орловської губернії станція на території Чернігівської губернії), він побачив недалеко від дороги «уже не серый бревенчатый, с крепкими воротами постоялый двор, а белую, под соломенной крышей, между вербами, корчму». Шевченкові вона дуже сподобалася, була старанно вибілена, і він вирішив у ній заночувати.

Господар корчми, який теж сподобався Шевченкові за увагу до нього, запросив його до хати і попросив пройти у світлицю, яка була просторою і чисто вибіленою, біля стін стояли лави, а між ними вивищувався дубовий, чисто вимитий стіл. У цій світлиці, oprіч іншого, Шевченко звернув увагу на образ, що висів на стіні в кутку, який був прикрашений свіжою вербовою гілкою і пучком засохлої м'яти та васильків⁴.

З приводу цього опису, думаємо, варто зробити дві зауваги. По-перше, обрамлення господарями образу засохлою м'ятою і васильками свідчить про дотримання ними народної традиції зберігати в хаті обидві ці рослини й васильки зокрема, що служили їм, напевно, оберегами від усякого лиха.

По-друге, вражає спостережливість і допитливість Шевченка, який звернув увагу й на образ і на рослини, що його прикрашали. Нам не відомо, чи знав він

¹ Українське народознавство: навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 131.

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 427.

³ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 276–277.

⁴ Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 422–425.

ці рослини, чи дізнався про їх назви від господарів, однак, безсумнівним є те, що вони не пройшли повз його увагу як реальні свідки дотримання гостинними господарями народної традиції.

Цікавим є також з точки зору використання васильків в обрядових діях опис Шевченком другого епізоду в цій повісті, який пов'язаний з його приїздом на хутір до свого приятеля. Зайшовши у світлицю, а був це перший день після посту, він добре подивувався, що не побачив у ній нічого такого, щоб можна було розговоритися. Господар дому, побачивши Шевченкове здивування, повів його в сіни й мовчки показав на невеликі двері. Коли Шевченко відчинив їх, то побачив бенкетну залу, посередині якої стояв «бесконечный стол, покрытый белой скатертью. И, Боже, чего на этом столе не было!».

Однак гостина не починалася. Шевченко вважав про себе, що «Можно бы, кажется, приступить и к делу, или он кого дожидает?» Я, – думав він, – хотя и не был голоден, но и равнодушно не мог взирать на все сии блага, особенно на порося...». Коли Шевченко був увесь у роздумах з цього приводу, раптом двері відчинилися і в неї ввійшла бабуся, яка в руках тримала тарілку, в якій була священна вода та кропило із сухих васильків¹.

Увійшовши в залу, бабуся промовила: «Уже на гребли!», що для Шевченкового приятеля, господаря дому, означало про швидкий приїзд гостей. Він вийшов їх зустріти і незабаром у залу увійшли господар із священником, церковники та інші гості.

Очевидно, думаємо, бабуся в руках із тарілкою зі свяченою водою і кропилом із васильків брала участь у «священнодействии», яке проводив священник, після якого всі між собою похристосувалися і, розговівшись скибочкою чорного хліба, «приступили, кто к чему имел поползновение».

Із опису Шевченком цього епізоду можемо дійти висновку, що васильки в народі використовували також для виготовлення ритуальної речі, зокрема, кропила, з допомогою якого проводилося освячення кропленням відповідних предметів, можливо, й столу з наїдками для розговіння гостей.

Нам зараз важко сказати, як Шевченко, який, напевно, не був поруч із бабусею, упізнав, що в тарілці, яку вона тримала зі свяченою водою, було кропило з васильків. Можна припустити, що з цікавості для себе він розпитав про це в бабусі або знав сам, що таке кропило є традиційно використовуваним у нашому народі в різних ритуалах освячення відповідних речей.

Поет, опираючись на свої знання про васильки з української міфології як рослини, що використовувалася в народі в похоронній обрядовості, уживає її назву в тісному поєднанні з назвою *рута* (підрозділ 7.5.1.2 розділу 7.5) в описі епізоду похорону Гонтою своїх дітей у нічному степу під Уманню.

¹ Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 451.

Горох

У поезії Тараса Шевченка назва *горох*, подібно як і низка інших рослинних назв, знаходяться у віршованій тканині твору винятково опосередковано. Появляється це тим, що вжита вона не в оригінальній частині авторського тексту, а в народних піснях, які введені у цей текст його автором. Так, у соціально-побутовій поемі «Мар'яна-черниця», на якій позначився вплив усної народної творчості, прикладом чого може бути пісня «Ой гоп, не пила», що є вільною інтерпретацією народної пісні¹.

Цією жартівливою і до певної міри сороміцькою піснею починається другий розділ поеми, у другій строфі якої співається про горох. Співають цю пісню п'яні придани: «Ой гоп, не пила, На весіллі була, До господи не втрапила, До сусіда зайшла, А в сусіда До обіда В льоху спати лягла. Із льоху та в льох Завертали в горох, І в коморі і на дворі З нежонатим удвох Пустували, Жартували, Зіпсували горох».

Другим Шевченковим твором, у який також уведено народну пісню з назвою горох, є поема «Сотник», у якій поет із позицій народної моралі осуджує вчинок старого багатія стосовно рідного сина та чужої дівчини-сирітки, яку він узяв на виховання. Водночас виразно висловлює він також своє бачення щодо того, яким повинен бути обов'язок батьків перед своїми дітьми².

Адже, як бачимо з поеми, старий багатій, а ним є ніхто інший як сотник, справді свідомо знехтував своїм батьківським обов'язком, проганяє сина в Київ, щоб перешкодити кохання його з Настусею, яку ще малою, чужою сиріткою він узяв собі за дитину, виховував її з тим, коли підросте, «щоб з нею Собі зроби́тися ріднею».

Не встиг Петрусь, син сотника, напівсирота, на вимогу закоханого в Настусю батька, покинути рідну хату, як сотнику не терпиться повінчатися з Настусею, і він запитує її про те, чи можна вже вінчання здійснити в цю неділю. Почувши від Настусі фактично ствердну відповідь, хоча й з конкретною умовою («Авжеж! Так ми ще не говіли; Як одговіємось – тоді»), сотником опанував стан радісного збудження. Він цілує Настусю, називає її голубкою сизокрилою, ягідкою, опісля чого пішов у танець, приговорюючи: «У горох Вчотирьох Уночі ходила. Уночі ходячи, намисто згубила».

Після наведених вище уривків пісень із поем «Мар'яна-черниця» і «Сотник», у текстах яких ужито Шевченком назву горох, доцільно відзначити, що під цією народною назвою мається на увазі рослина, яка по-науковому називається *горох звичайний* (*Pisum sativum*) і належить до родини бобових (*Fabaceae*)³.

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 385.

² Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 233.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 315.

Стверджувати подібне дає нам право той факт, що з трьох видів гороху, які ростуть в Україні, саме горох звичайний є найбільш широко вирощуваним у всіх районах України у багатьох сортах як цінна овочева і кормова зернобобова культура. За життєвою формою горох звичайний – це однорічна рослина з кволим стеблом, унаслідок чого її вирощування потребує відповідної опори, наприклад, завчасно заготовлених галузистих гілок якогось з куців, чіпляючись за які своїми вусиками листової природи, вона може досягати заввишки до 120 см. Її листки складні, на головному черешку яких послідовно розташовані 2–3 пари бокових листочків із яйцевидними цілокрайми пластинками, а решта пар (одна-дві) і верхній листочок видозмінилися у вусики. Характерною особливістю складних листків гороху звичайного є розвинена біля їх основи пара досить великих зелених прилистків.

Квітки у цього виду відносно великі (до 2,5 см завдовжки) з білими або блідо-рожевими, метеликовидної форми, віночками, розміщені здебільшого по дві на коротких пазушних квітконосах. Із них утворюються плоди боби до 10 см завдовжки з багатьма кулястими насінинами¹ (мал. 134), які є тим основним органом гороху звичайного, заради практичного значення якого й зародилася давня культура цієї рослини в Україні та світі.

Однак насіння цього виду використовується в народі не тільки для задоволення його життєвих та господарських потреб. Люди в побутовому спілкуванні називають це насіння горохом, тобто назвою, якою називається сама рослина, що утворила це насіння. Під цією несправжньою для себе назвою воно увійшло в певні жанри усної народної творчості і використовується в такому виді тропів, як, наприклад, порівняння.

Мал. 134. Горох звичайний:

1 – пагін з квітками та плодами; 2 – окрема квітка².

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 426.

² Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 256, рис. 121 (частина рисунка).

Очевидно, саме під впливом фольклорних мотивів Шевченко вживає не слово «насіння» гороху, а тільки назву горох у творі «Меж скалами, неначе злодій» для порівняння дрібних сліз, якими залилася зрадлива жінка козака, коли той вернувся пізно вночі додому з далеких світів, по яких довго блукав, шукаючи свою долю.

У творі цю зустріч змальовано декількома віршованими рядками, але як художньо правдиво й емоційно вражає: «Прийшов додому уночі. Стогнала мати на печі, А жінка у коморі спала (Бо пан нездужа). Жінка встала, Неначе п'явка та, впилась І, мов водою, залилась Дрібними, як горох, сльозами».

Підсумовуючи все викладене вище, відзначимо, що назву горох ужито Шевченком лише в трьох творах, причому в поемах «Мар'яна-черниця» і «Сотник» опосередковано, як лексема в народних піснях, вплетених їх автором у поетичну тканину цих творів, а в поемі «Меж скалами, неначе злодій» – за творчим задумом поета в значенні тропу порівняння для підсилення образності аморальної поведінки героїні твору.

ГРЕЧКА

Фітонім *гречка* належить до тієї групи назв рослин, які в поетичній творчості Тараса Шевченка вживалися лише в одному творі і не більше, як один раз. Таким твором є поема «Кавказ», в якій її автором осуджується загарбницька війна царської Росії, спрямована на поневолення волелюбних і гордих народів Кавказу. Центральною частиною цієї поеми, як відзначає Ю. О. Івакін¹, є монолог, звернений до горців, у якому поет засобами сатири викриває антинародну і антигуманну політику російського самодержавства, виявом якої є деспотизм, національне гноблення, кріпосництво, тісна співпраця з церквою як ідеологічною його служницею.

Хоч за своїм змістом цей монолог є сатиричним викриттям царського самодержавного устрою, однак, на думку Ю. О. Івакіна², він водночас зберігає форму іронічної похвалби певними «благами», які властиві цьому устрою і які є підставою йому для самовихваляння: «У нас! Чого то ми не вмієм? І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм».

Останні два поетичні рядки, за Ю. О. Івакіним, у яких дається перелік «благ» самодержавства, складається з трьох однорідних речень, перші два з яких сприймаються нібито серйозно, проте в них помітним все ж є ледве прихований сарказм автора.

Щодо третього речення, як вважає Ю. О. Івакін, то ним порушується уявна серйозність тону поета і воно не позбавлене комічного ефекту. Адже, говорить

¹ Івакін Ю. О. «Кавказ» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 266–268.

² Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 145–146.

він, «якщо й можна хвалитися умінням лічити зорі (астрономія!) і сіяти гречку (землеробство!), то похвальба лайкою смішна і безглузда». Тут, продовжує він, Шевченко мав на увазі Францію з її двома революціями 1789 і 1830 років, які були ненависні Миколі I, а також і певну частину російської преси, яка підтримувала царську позицію, паплюжачи на своїх сторінках цю європейську країну.

Цікаво, що до аналізованого Ю. О. Івакіним у його праці про Шевченків твір «Кавказ» поетичного речення «І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм», ним за допомогою виноски додатково подається ще, за його висловом, «реальний коментар» до слів «зорі лічим», яким, на його думку, може служити факт будівництва в часи Шевченка Пулковської обсерваторії, місце для якої визначив сам Микола I. Щодо слів «гречку сієм», то вони, за Ю. О. Івакіним, можливо також натякають на якусь злободенну подію.

Викладені вище матеріали оригінального і цікавого аналізу Ю. О. Івакіним Шевченкових рядків «І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм» з поеми «Кавказ» важливі, на нашу думку, в тому аспекті, що вони певним чином мають стосунок до питання можливого з'ясування мотивів ужиття поетом в цих рядках фітоніму гречка, про який автор аналізу згадує лише побіжно.

Як нам здається, домогтися результатів такого з'ясування можливо за умови аналізу речення «гречку сієм» у поєднанні з реченням «І зорі лічим», які семантично між собою є тісно пов'язаними, оскільки дії людей, про які в них говориться (одні лічать зорі, інші сіють гречку) за своїми кінцевими результатами, як побачимо згодом, є однотипними.

Не забуваймо, що в цих реченнях, про що згадує Ю. О. Івакін, є ледве помітний прихований сарказм, тобто глузлива насмішка над тим, що в них зображується. Нам здається, що ними Шевченко насміхається над тими аж занадто самовпевненими вихваляннями самовідданих виразників самодержавства, що чого то тільки вони не вміють робити. Ну, хоча б, лічити зорі.

Однак подивуймося дотепності нашого поета, який чомусь не вжив слів «вивчати» чи «досліджувати» зорі, а саме обрав дієслово «лічити» зорі. Цим він домігся того, що за нібито серйозним звучанням речення, йому вдалося скрити глибокий саркастичний зміст, спрямований проти російського самодержавства і його інтелектуальних досягнень. Адже кожній тверезо мислячій людині стає ясно, що стояти вночі і, вдивляючись у безмежжя зоряного неба, лічити зорі, а їх міриади – це не що інше, як безглуздя. Розглянемо тепер і друге речення – «гречку сієм», зміст якого стосується вже не тіл космічних просторів, а харчової круп'яної рослини, вирощуваної на нашій матінці-землі людиною для задоволення своїх життєвих потреб. Виразники царського самодержавства теж, як видно з Шевченкових рядків поеми, вихвалялися («У нас! Чого то ми не вмієм?») не тільки вмінням лічити зорі, але й сіяти гречку.

Задумуючись над цими рядками, мимоволі виникає запитання: «А чому це Шевченко обрав гречку, а не іншу культуру російського рільництва, скажімо,

жито, пшеницю чи ячмінь, для того, щоб поставити в заслугу самодержавству, як якесь велике його досягнення у сільськогосподарському виробництві, вмінню сіяти саме гречку?

Думаємо, що вчинив тут поет подібно, як зі словосполученням «лічим зорі», також свідомо, скривши за цілком серйозним виразом слів «гречку сієм» глибокий іронічний, близький до саркастичного, підтекст. Адже сіяння гречки в Росії в часи Шевченка, та й, напевно, і в нашу пору, не є якимсь агрономічним дивом, не є чимось особливим у рільництві, щоб ним можна було вихвалитися. Це звичайна десь з X ст. для Росії, тодішньої і теперішньої, сільськогосподарська справа. З усіх країн світу найбільші площі гречки зосереджені на теренах колишнього Радянського Союзу (понад 2 млн. га), з яких 65 % припадає на долю Росії¹.

Наукова назва цієї широко культивованої рослини – *гречка звичайна* (*Fagopyrum esculentum*)², що належить до родини гречкових (*Polygonaceae*). За життєвою формою – це однорічник з голим, розгалуженим, червонуватим стеблом заввишки 30–70 см і черговими стріловидно-трикутними листками та рожевими квітками, що зібрані в щитковидні суцвіття³ (мал. 135).

Мал. 135. Гречка звичайна: 1 – квітучі пагони з щитковидними суцвіттями; 2 – нижня частина пагона з кореневою системою⁴.

У часи царського самодержавства в Росії гречка була однією з важливих харчових круп'яних рослин, плоди (тригранні горішки) якої йшли на виготовлення каші, другої за значенням національної страви. Про це засвідчують

¹ Гречка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Agrosience. Com. ua/plant/grechka

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 184.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 220.

⁴ Гречка звичайна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Dic.academic.ru/dic.nsf/natural_science/3352/ГРЕЧИХА (частина малюнка).

народні приказки: «Щі та каша – їжа наша», «Каша – мати наша», «Гречана каша – матінка наша, а хлібець житній – батько рідний»¹.

Отже, розглянувши все вище викладене, віддамо належне Тарасу Шевченкові, який за нібито серйозним змістом віршованих рядків «І зорі лічим» і «Гречку сієм» у поемі «Кавказ» зумів у них умістити глибоку іронію, навіть з прихованим сарказмом на російське самодержавство, його загарбницьку політику стосовно волелюбних народів Кавказу.

Жито

Серед однорічних, культивованих людиною, корисних рослин, ужитих Тарасом Шевченком у його поетичних творах, назва *жито* посідає одне з чільних місць. Як жодна з інших назв рослин цієї господарської групи, назва жито мала для поета, очевидно, якесь особливе значення, бо вжив він її аж у 13 творах із частотою повторення в них 20 разів.

Така увага Шевченка до цієї рослини була зумовлена, як нам здається, давньою і широкою її культурою на теренах України. Нею засівали великі площі ріллі, які до жнив ставали ланами з густим і високим стеблостоем рослин, верхівки яких завершували ваговиті колоски, налиті стиглим зерном.

Такі лани зеленого або вже достиглого жита повсюдно бачив поет ще в роки дитинства та особливо в зрілому віці, коли подорожував Україною. У його душі, чуйній до всього прекрасного в природі, вони викликали хвилі емоційного збудження, що згодом виливалися на папері рядками чудових поезій.

Зауважимо, що народна назва жито, яке культивують в Україні, має науковий відповідник *жито звичайне*, синонімом якого є назва *жито посівне* (*Secale cereale*)². Належить воно як окремий вид до родини злакових (Poaceae).

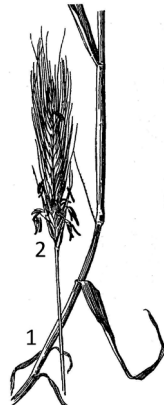
Його голубувато-зелені від воскового нальоту тонкі, циліндричні з порожистими міжвузлями стебла та з розвиненими на них черговими листками з властивими їм довгими стеблообгортними піхвами та лінійними пластинками досягають заввишки до 200 см і завершуються густим, з двоквіткових колосків, дворядним колосом до 15 см завдовжки (без остюків)³ (мал. 136).

Хоча назву, або інакше фітонім, жито Шевченко вживав у багатьох своїх тематично різних творах, однак тропеїчний діапазон такого вживання є надто обмеженим. Так, із усієї кількості вживань у творах цього фітоніму, половину становлять уживання в його прямому номінативному значенні, а вживання в системі образної мови зведено до двох тропів – алегорії та іронії.

¹ Гречка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ua.newspark.net.ua/життя/гречка-тяжелая судьба русской гречици.

² Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 372.

³ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 108.

Мал. 136. Жито звичайне: 1 – нижня частина пагона;
2 – верхня частина стебла зі складним колосом під час цвітіння¹.

Для ілюстрації сказаного, розглянемо спочатку особливості вживання в Шевченкових творах назви жито в його прямому номінативному значенні. Прикметним є те, що поет ужив цю назву вже в першому творі «Кобзаря» – баладі «Причинна», в прикінцевій її частині, у якій розповідається про похорони громадою козака та дівчини, яких у їхньому першому коханні було силоміць розлучено, що й призвело до їх трагічної загибелі. На пам'ять про нещасних козака і дівчину громада не тільки поховала їх, «як слід по закону», але ще їм «Насипали край дороги Дві могили в житі», на яких «Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину». Завдяки цьому, «Прилітає зозуленька Над ними кувати; Прилітає соловейко щоніч щебетати».

У подібному сумному і тужливому тоні вжито Шевченком фітонім жито в його прямому значенні у вірші «До Основ'яненка», у якому поет висловлює свою громадянську позицію про історичне минуле України, про зруйнування Січі. Ним змальована картина загального суму «на степу козачім» всього живого – очеретів, що питають у Дніпра: «Де-то наші діти ділись?», чайки, яка «скипить, літаючи, Мов за дітьми плаче», і неживого, тобто могил на цьому степу, які не тільки «Стоять та сумують», але й питаються у вітра буйного про те, де поділися «наші» і просять їх: «Верніться!» І звертаються з проханням, переконуючи їх у цьому: «Дивіться – Жита похилились, Де паслися ваші коні, Де тирса шуміла, Де кров ляха, татарина Морем червоніла... Верніться!».

У такому ж значенні, як і в розглянутих вище творах, ужив Шевченко назву жито також і в поемі «Слепая». Однак прикметним є те, що в цьому творі ця назва поєднується невидимою ниткою суму, а скоріше трагедії з долею його героїв, зокрема, сліпої матері-покритки.

¹ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 419, мал.. 210 (частина малюнка).

Як це видно з її повчальної розповіді дочці Оксані про свою нерозсудливу молодість, все у неї розпочалося зі звичайної у жнива справи – жаття жита та за квітання своєї голови після закінчення роботи вінком із жита та пшениці, що, власне, й стало спонуюкою для зміни її щасливого життя на подальше трагічне. А почалося, за словами матері, все так: «Мы были в поле, жито жали; Окончив жатву, шли домой, Подруги пели и плясали, А я с распушенной косой, В венке из жита и пшеницы Вела перед, была красавица».

Та як з'ясувалося згодом, на нещастя, їх зустрів молодий дідич, унаслідок чого згодом: «И все смеялись надо мной. Покрыткой, дурой называли, И даже нищие чуждались. Во всей Украине родной Мне места не было одной».

Ужив Шевченко назву жито в її прямому номінативному значенні також у єдиній ним написаній байці «На ниву в жито уночі» («Сичі») для створення образу нічної житньої ниви, на яку злітаються сичі з наміром «бідне птаство заступить, Орлине царство затопить І геть спалить. Орла ж повісить на тичині. І при такій годині Республіку зробить».

Не вдаючись у виклад тлумачень алегоричних образів байки, відзначимо, що намірам сичів не судилося збутися, а доля їх самих закінчилася трагічно. Як бачимо, й у цьому творі вжитий Шевченком фітонім жито тісно пов'язаний із його змістом, фінал у якого має трагічне завершення.

У такому ж значенні, як і в усіх попередніх творах, ужито Шевченком фітонім жито у творі «Буває в неволі іноді згадаю», у якому автор розказує про те, що йому приснилось. А приснилось йому спочатку таке, що він нібито ще малим край могили пасе ягнята і раптом бачить, що могила ніби розвернулася, а з неї виходить неначе козак, який бере його, переляканого, неначе на руки і несе в могилу, яка ще більше розкрилася і він бачить, що в ній лежать «усе козаки». І тут козак, що ніс хлопця, ніби каже йому, що всі ці козаки і він з ними за волю лягли, однак, каже далі він, «Усі ми і встанем та Бог його знає, Коли – то те буде». Продовжуючи говорити, козак просить хлопця, щоб добре на все дивився, слухав його розповідь «За що Україна наша стала гинуть» і щоб про все це людям розказав, як виросте.

Наведений стислий виклад першої частини сну поета, у якій, за висловом Ю. О. Івакіна¹, він «уславлює саможертвоне служіння батьківщині», зроблений нами для органічного поєднання її з другою частиною сну, яка має зовсім інший зміст, побудований на описі випадку, що не раз, напевно, траплявся під час випасання хлопцем ягнят у степу, вкритого високими могилами. А ще це зроблено для того, що саме в цій, другій, частині сну Шевченком ужито назву жито, лексему, якою означено житній лан, надто важливе за своєю життєдайністю поле, нанесення шкоди якому чи то випадковим випасанням свійських тварин або

¹ «Буває, в неволі іноді згадаю» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С 88.

в інший спосіб каралося не тільки морально, але й фізично. Художньо правдиво ця ситуація передана поетом саме в цій, другій частині його сну: «А потім ягнята Приснилися у житі, лановий біжить, Та б'є мене добре, і ніби проклятий Свитину здирас, І досі болить, як сон той згадаю».

Окрім цього сну, поету згадується також і сон із козаком у могилі, про який, каже він, і «досі не знаю, Чи то було справді, чи то було так, Мара яка-небудь». Однак він добре запам'ятав про що козак йому розказував. А розказував йому козак про те, як «Ляхи прийшли до нас війною!», про нелюдські знущання над нашими людьми і про знущання їх над дочкою оповідача, за що їх разом з чурою Данилом спіткала помста-кара: «Не встануть прокляті, оп'ять Дітей козачих мордувать, Усі до одного згоріли!».

Отже, як бачимо, й у цьому творі, що завершується трагічним фіналом, ужитий у його поетичній тканині фітонім жито, функціонально обмежується теж винятково прямим номінативним значенням.

Тепер, перш ніж перейти до розгляду вживання Шевченком назви жито в його наступних творах, наголосимо на тому, що не завжди у них це слово є назвою рослини. Пов'язано це з тим, що в народі, а за ним і в художній літературі словом жито часто називають плоди рослини жита, які за морфологічною класифікацією цих генеративних органів належать до виду *зернівка*, що являє собою сухий, нерозкривний, однонасінний плід, у якого плівчастий оплодень повністю зростається з шкіркою насінини. Нерідко в побуті плоди жита, пшениці, ячменю та інших злакових рослин у їх множинному числі ще називають також *зерном* або *насінням*.

Очевидно, що цей народний звичай називання плодів жита був відомий Тарасові Шевченку, бо в поемі «Княжна» він вживає слово жито саме у значенні як *насіння* рослини, що носить цю назву. В цьому творі, як вважають В. М. Смілянська та Н. П. Чамата¹, поет прагне розкрити антигуманну сутність кріпацтва, його вплив на життя людей у сільській місцевості. Особлива увага ним приділена викриттю особи князя, «кріпосника «класичного типу» – огидно жорстокого і себелюбного в усіх проявах дикунської природи: він знущається з дружини, гвалтує дочку, морить голодом селян»².

Слово жито в цій поемі вжито Шевченком як засіб для посилення контрасту в порівняльному зображенні дій і поведінки освіченої та інтелігентної дочки князя та самого князя. Вихована ще з малку матір'ю-княгинєю доброю та ніжною, вона, повернувшись з інституту в село, перейнялася турботою про його знівечений стан. Княжна побувала в усіх людей на селі («Там словами привітала, Там нагодувала...»), обходила його кожен день, всякому помагаючи.

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 176–180.

² Там само. – С. 176–177.

За доброту княжни бідні сільські сироти звали її «матір'ю своєю святою», а все село за неї молилося.

А що ж робив у цей час князь, її батько? Ще як дочка навчалася в Києві, в Україні лютував голод, а князю «байдуже – п'є, гуляє Та жида з грішми виглядає. Нема жидка... Хліби зійшли, Радіють люде Бога просять...». І таки князь дочекався того, що гроші має. Сталося це в час, коли дочка повернулася з Києва, щоденно помагаючи сільським людям.

Саме під час її добродійної діяльності «жиди в селі З грішми появились. Радіє князь, запродує З половою жито. І молотить виганяє Людей недобитих. Змолотили, нівроку їм, За одну годину І з клунею провіяли... Князь і не спочинув, На могорич закликає, Та п'є, та гуляє Аж у гаї...».

Із викладеного вище опису епізоду поеми бачимо, що Шевченко вживає слово жито як основний предмет торговельної угоди між покупцями й князем гульвісою та п'яницею у значенні не назви рослини, а її плодів зернівок, які, як ми вже згадували вище, у народі називають *зерном* або *насінням*. Разом з тим, із цього приводу може виникнути запитання стосовно того, чи предмет торговельної угоди обраний поетом формально, тобто міг же він замість слова жито вибрати слова пшениця, ячмінь або овес, що означають насіння цих рослин, чи цей предмет усе-таки є об'єктивним відображенням тодішніх виробничих реалій на селі?

Думаємо і в цьому, напевно, немає жодного сумніву, що вжите Шевченком слово жито в описі цього епізоду торговельної угоди саме і є відображенням цих реалій. Адже насіння цієї зернової культури було в цей час основним джерелом для вироблення основного продукту харчування людей, що й зумовлювало потребу її повсюдного вирощування, належного догляду та вчасного і якісного збирання врожаю. З огляду на це, Шевченко як людина і митець, що чесно і правдиво відображає у своїх творах навколишній світ, інакше не міг учинити з вибором предмету торгової угоди між покупцями і князем, яким стало жито або інакше насіння нового урожаю цієї основної зернової культури, рослини, яка має назву жито і яка використовується в побуті для найменування її плодів – однонасінних зернівок.

Розглянувши особливості вживання Тарасом Шевченком у творах назви жито в її номінативному значенні, перейдемо тепер до ознайомлення з творами, у яких ця назва вживається поетом у тропеїчному аспекті.

Однак перш ніж приступити до такого розгляду, наголосимо на тому, що в частині цих творів слово жито в його алегоричному сприйнятті вживається як назва рослини, тобто жито, тоді як в інших – як назва множини її плодів зернівок, виражена словами зерно або насіння. Подібна ситуація, як бачимо, є аналогічною тій, яка описана вище при розгляді творів, у яких назва жито вживалася в її прямому номінативному значенні.

Розпочнемо з поеми «Гайдамаки», у якій слово жито, як у жодному іншому творі, повторено 4 рази: три рази його вжив поет у її оригінальному тексті, а

четвертий раз воно зустрічається в тексті вплетеної в тканину поеми народної пісні, яку виконує сліпий кобзар Волох на прохання гайдамаків.

Уперше в цій poemі Шевченко вживає лексему жито в одному з епізодів розділу «Три півні», в поетичних рядках якого висловлює своє дорікання молодому поколінню за неувагу і байдужість до своєї історії, за забуття звитяжних битв своїх дідів із ворогами української землі та її народу.

Спочивають вони в рідній землі, а над ними насипані високі могили. Та що з того, що ці могили високі, сумно каже поет, коли «Ніхто їх не знає, Ніхто щиро не заплаче, Ніхто не згадає». Добре, продовжує далі поет, що про них не забуває рідна природа: «вітер тихесенько Повіє над ними..., роси ранесенько Сльозами дрібними Їх умиють. Зійде сонце, Осушить, пригріє».

Після змалювання такої сумної картини, у поета з болем у душі виникає резонне запитання: «А онуки?». Адже це свята справа всього їх життя, – думав, напевно, так поет. І на поставлене запитання: «А онуки?» з тяжкою душею відповідає: «Їм байдуже, Жито собі сіють».

Як бачимо, вживши словосполучення «жито сіють», поет через цей художній образ дав осудливу зі значною долею іронії характеристику тим нащадкам «славних прадідів великих», які збайдужіли до власної історії, до героїчної боротьби своїх попередників проти ворогів нашої Батьківщини.

Не можемо не зауважити, що наведені вище рядки: «А онуки? Їм байдуже, Жито собі сіють», докладно розглянув Ю. О. Івакін¹, який дійшов висновку, що ці рядки містять у собі не лише докір поета онукам за безпам'ятство про славних своїх предків, але й гіркий докір сучасникам, що стали покірними слугами російського царизму, у цих рядках – загалом викриття пасивності всього народу до непротивлення злу, протиставлення його предкам, які вели активну боротьбу за свою волю і незалежність.

Ще двічі вживає Шевченко слово жито в poemі «Гайдамаки», але тим разом в її «Епілозі». Вживає його як у значенні насіння цієї рослини, так і як її назву. У першому випадку через цей образ він у стислій формі прагне розказати про могутній гайдамацький національно-визвольний рух, який охопив Правобережну Україну, запалив народні маси до боротьби за вільне і незалежне від польських поневолювачів життя, пробудив національну пам'ять і гордість народу.

Та, на жаль, незважаючи на неймовірну мужність і героїчний опір гайдамаків, ворог виявився сильнішим, і вони зазнали тимчасової поразки. Не вдалося гайдамакам і всьому народу скористатися результатами свого повстання. Святкували на якийсь час перемогу наші вороги.

Весь цей сумний епізод нашої історії, пов'язаний з гайдамацьким повстанням та його поразкою, Шевченко відтворив через алегоричний художній образ посіяного жита, урожаєм якого не судилося скористатися його сівачам. Лише

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 39–40.

трьох поетичних рядків достатньо було поету, щоб створити такий образ, який увібрав у себе весь обсяг часу, героїства, жертв, перемог і поразки гайдамацького руху. Цими рядками починається сумна оповідь поета про завершення повстання гайдамаків: «Посіяли гайдамаки В Україні жито, Та не вони його жали».

Не жали гайдамаки посіяного ними жита через свою долю, яка обернулася для них недолею – тяжкою поразкою і важкими після неї життєвими випробуваннями. Сумну, дуже сумну картину цієї гайдамацької неолі рисує Шевченко у прикінцевому уривку поеми. Після того, як «Погуляли гайдамаки, Добре погуляли: Трохи не рік шляхетською Кров'ю наповали Україну та й замовкли – Ножі пощербили», мусіли вони розійтися «куди який знає»: «хто додому», «хто на Кубань, хто за Дунай», а за цей час «стародавню Січ розруйнували» та «Україна навіки, Навіки заснула».

Очевидно, поет вважає намальовану ним картину незавершеною і продовжує накладати на її тканину нові словесні мазки: «Не чуть плачу, ні гармати, Тільки вітер віє, Нагінає верби в гаї, А тирсу на полі. Все замовкло».

Картина, яка вщерть переповнена песимізмом і болем поета, завершена. Та таке завершення гнітить поета і він вирішує внести у неї хоч маленький заряд оптимізму, заряд надії. І ось на полотно ним накладається останній словесний штрих алегоричного змісту: «З того часу в Україні жито зеленіє».

Через художній образ жита, що зеленіє, тобто лану живого жита, яке знаходиться у фазі вегетації, росте і розвивається, а, отже, й виросте, віддячивши людям щедрим урожаєм, Шевченко стверджує, що зерна волі і непокори гнобителям і чужоземним поневолювачам, що посіяли гайдамаки в народні душі, впали на благодатний ґрунт, дружно проросли, живуть і житимуть у пам'яті народній, як свідчення живучості гайдамацького руху в Україні, як складові національної ідеї українського народу в його споконвічній боротьбі за своє національне і соціальне визволення, за здобуття, розбудову і утвердження незалежної, самостійної Держави Україна.

Одним із прикладів такої визвольної боротьби нашого народу є зображений Шевченком в ліро-епічній поемі «Гамалія» морський похід запорожців під проводом їх ватажка Гамалії з метою визволення своїх братів-бранців з османсько-турецької неволі. Запеклі бої запорожців з ворогами, як описує поет у цьому творі, відбулися в Скутарі – передмісті Візантії (Стамбула), у підземеллях якого мучилися бранці («Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають Козаки-сердеги. Чого вони ждуть? По своєму Бога в кайданах благають»).

Під натиском козаків «покотились яничари. Гамалія по Скутарі – По пеклу гуляє, Сам хурдигу розбиває, Кайдани ламає». У розпалі бою він звертається до козаків-бранців, називаючи їх птахами: «Вилітайте, сірі птахи, На базар до паю!». Почувши таке, давно жадане і очікуване до них звертання: «Стрепенулись соколята, Бо давно не чули Хрещеної тії мови. Водночас, як описує далі поет запал бою, стрепенулися не тільки козаки-бранці, але «І ніч стрепенулась:

Не бачила стара мати Козацької плати». Могла ж бо й злякатися від побаченого. Та поет звертається до неї і просить: «Не лякайся, подивися На бенкет козачий».

Як бачимо з викладеного, героїчний і самовідданий бій козаків на чолі з Гамалією за визволення своїх побратимів з турецької неволі, що завершився їх перемогою, зображений Шевченком як насичена метафорами та алегоричними художніми образами картина, яку, йдучи за поетом, можна назвати узагальнено метафорою «бенкет козачий».

В. Л. Смілянська та Н. П. Чамата¹, які докладно з літературознавчого боку розглянули Шевченкову поему «Гамалія», вважають, що її автором «бій Гамалії з персоніфікованою Візантією-яничаром у малоазійському передмісті Стамбула Скутарі зображено за допомогою старої фольклорно-книжної метафори як «бенкет козачий», тоді як цей же бій у стилізованій уславлювальній історичній пісні про Гамалію ним зображається як жнива».

До наведеного додамо, що саме в цій пісні поеми, яку співають, пливучи, як «звичайне запорожці» після того, як закінчився бій, як «Горить Скутар, стиха робота, І хлопці сходяться, зійшлись, Люльки з пожару закурили, На байдаки – та й потягли, Рвучи червоні гори-хвилі», Шевченко вживає фітонім жито, повторюючи його двічі. Уживає він його в тексті пісні після закличних слів до братів-запорожців, що сидять у неволі, про те, щоб не втрачали надії на визволення, що ще всі разом «Будем жити, вино пити, Яничара бити».

Цікаво, що на противагу докладному зображенню в тексті поеми бою запорожців із яничарами, названим самим поетом метафорично «бенкетом козачим», у тексті пісні козаків, яка прославляє Гамалію «На весь світ великий, На всю Україну» за те, що він не дав «товариству Згинуть на чужині!», цей бій відтворений ним теж метафорично, але уже як жнива і то лише трьома поетичними рядками: «Вилітали запорожці На лан жито жати, Жито жали, в копи клали». Виникнувши в оці рядки, не важко здогадатися, що лан, на який вилітали запорожці, – це поле бою, жито на ньому – яничари, а жаття цього жита і складання його в копи, – це процес переможного бою з його звичними в такому випадку наслідками.

В іншому алегоричному значенні вжито Шевченком назву жито в поезії «І Архімед, і Галілей», яку Ю. О. Івакін², незважаючи на її невеличкий обсяг (усього 14 рядків), вважає найбільш загадковою і важкою для коментування. За його твердженням у літературі наявні декілька тлумачень цієї поезії, але всі вони, на його думку, є такими, що не можуть бути визнані задовільними. Стосовно себе, то він уважає, що його спроба інтерпретації цього поетичного твору претендує лише на постановку питання, а не на його розв'язання, хоч і висувуються при цьому «робочі гіпотези».

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 174–175.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 357–365.

Звичайно, нас із цієї інтерпретації Ю. О. Івакіна цікавить його розуміння рядків вірша з фітонімом жито та їх логічний зв'язок із змістом решти рядків цього поетичного твору. Наведемо їх повністю, починаючи рядками з фітонімом жито: «Буде бите Царями сіяєє жито! А люде виростуть. Умруть Ще незачатіє царята... І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі!».

На думку Ю. О. Івакіна, Тарас Шевченко під словом жито розумів російське самодержавство. Водночас він пропонує як «робочу гіпотезу» і більш вузьке тлумачення, яке не заперечує висловленої ним попередньо думки, що жито – це «царський рід», «царі, породжувані царями ще від Архімедових і Галілеєвих часів».

Щодо речення «Буде бите Царями сіяєє жито», то ним, вважає Ю. О. Івакін, починається друга половина вірша революційного спрямування, у якій ідеться про революційну дію, про яку засвідчують сповнені гніву і революційної рішучості слова: «Буде бите...», «Умруть ще незачатіє царята». Цими та наступними рядками вірша поет висловлює, як і у низці інших поезій, революційне пророцтво про майбутнє торжество правди, перемогу над гнобителями та встановлення справедливого суспільного ладу.

Думаємо, що тлумачення Ю. О. Івакіним вірша «І Архімед, і Галілей» можна вважати задовільним, особливо щодо алегоричного значення його рядків з фітонімом жито: «Буде бите Царями сіяєє жито!».

Думаємо також, що не зайве додати до тлумачення слів і словосполучень «самодержавство», «царський уряд», «царі, породжувані царями» як інституціональних понять державного устрою Росії притаманну їм функцію стосовно соціуму, що виражалася у багатомісячному соціальному і національному гнобленні народних мас, зокрема, в такому огидному для людини кріпосному устрої, запровадженому царизмом Росії. Саме ними, народними масами, це, «царями сіяєє жито» й «буде бите» шляхом революційних дій. І не тільки «бите», але й з корінням вирване, на місці якого народом буде збудовано новий, із новим поколінням людей, справедливий суспільний лад.

Загалом, як відзначає Ю.О. Івакін¹, для творчості Шевченка притаманний образ символічного посіву і жнив, який є для нього улюбленим і трапляється часто в різних варіаціях у низці написаних ним творів.

Про такий посів, зокрема жита, а з ним і пшениці, йдеться у вірші «Якби з ким сісти хліба з'їсти» та про посів самого лише жита і його збирання під час жнив мовиться у вірші «Не нарікаю я на Бога».

У першому з цих творів, у якому поет передає особисті переживання і роздуми, викликані втраченою надією на родинне щастя та передчуттям життя в

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 363.

самотності¹, під час яких ні «з ким сісти хліба з'їсти», ні з ким «промовить слово», загалом, сумно каже поет: «Нема з ким».

З гіркотою оглядає він пройдений свій життєвий шлях і доходить втішного висновку, що все ним робилося в житті з добротою, для блага людей і ради їх кращого прийдешнього писалися ним твори, які гнівно викривали народних гнобителів і чужоземних поневолювачів та які засівали в душі людей зерна любові і порозуміння між ними, любові до своєї землі та України.

Свої роздуми Шевченко ховає в алегоричну форму, передаючи їх лише двома поетичними рядками, що складають однісіньке речення: «Пшениця, жито на добрім сіялись лану». Цим добрим ланом був для поета український народ, який душею і серцем сприйняв його поезію, визнав його своїм речником, захисником і Пророком.

Думаю, що Шевченко помилявся, напевно, зі своєї скромності, коли писав, що «люде так собі пожнуть» те, що вродилося на пшеничному і житньому полях, тобто те, що все було зроблене поетом для них і заради них. Знаємо, що не «так собі» «люде» пожинали і пожинають Шевченків засів пшениці й жита, а всеньке, до останньої стеблинки, до останнього колосочка.

Повніше і конкретніше про свою творчу діяльність для свого народу та її наслідки висловлюється Шевченко в поезії «Не нарікаю я на Бога». Важку, як бачимо з цієї поезії, обрав поет для себе працю. «Орю, – каже він, – Свій переліг – убогу ниву! Та сію слово».

Кожному, хто мав справу з рільництвом, добре відомо, що переліг – це або заросле травою поле, яке кілька років не оброблювалося, або це земля, яка ніколи не «бачила» плуга, інакше кажучи, це цілина². Справді, не так легко таку ниву обробляти та засівати зерном. Та поет вірить у свій успіх: «Добрі жнива Колись-то будуть».

«Переліг», «убога нива» – це алегоричні художні образи, якими Шевченко відтворює надважкий стан свого народу, до якого його довели не однією сотнею літ панування на його рідних землях по обидва боки Дніпра чужинських держав – імперської Росії та шляхетської Польщі. Неперервний, що постійно посилювався, національний і духовний гніт українського народу з боку поневолювачів, з якими він ніколи не мирився і яким неодноразово виявляв спротив, негативно позначився на сфері його життєзабезпечення, освіти, культури та інших людських цінностей.

Шевченко, як син свого народу, як один із не багатьох інших з його покоління, не міг миритися з таким його жакливим становищем, що було рівнозначне «перелогу», було «убогою нивою», яку перш, ніж засівати добірним зерном, потрібно було розорювати, обробляти і довести до придатного для господарювання

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред.. УРЕ, 1978. – С. 402.

² Словник української мови. Т. VI. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 215.

стану. І він стає рільником і сівачем на цій ниві. Добірним зерном для цієї благородної справи стає для нього *Слово*, його *Поезія*.

Вражає широчінь і глибина бачення Шевченком засіву цієї ниви, інакше свого народу, виведення його зі стану фізичного й духовного занепаду до рівня цивілізованих націй світової спільноти. Він просить і благає цю «ниву», щоб вона оралася повсюдно («долом і горою») на всіх теренах нашої великої України, щоб засівалося «волею ясною», посіялася «добрим житом», полилася долею, а ще, щоб засівалася не тільки словами, але й «розумом».

Власне кажучи, у цій своєрідній молитві-монологі бачимо поетично викладену Шевченком програму соціально-економічного і духовного відродження нашого народу. Її здійсненню сприятиме посів «добрим житом», інакше кажучи, волелюбним поетовим словом, зрозумілим усім людям, з любов'ю і щирою вірою сприйняте ними, бо виражає їхні надії і прагнення щасливого прийдешнього. Шевченко вірить, що засів «добрим житом», яке проросте, розвинеться і стане, гарним житнім ланом, на який прийдуть з радістю його жати люди, і жнива стануть для них щасливими і веселими.

Не можемо не відзначити ще одне, дуже важливе в поетовому монологі-звертанні до ниви його прохання, щоб вона, коли засіється волею, добрим зерном жита, долею і розумом, коли виросте на ній гарний урожай жита, не стала інертною, нерухомою, байдужою, а діяльною, дослухалася до його слів: «Розвернися ж на всі боки, Ниво-десятино!», «Розвернися ж, розстелися ж, Убогая ниво !!!».

Цими благальними рядками звертання до «убокої ниви», що на переконання Шевченка за своєю суттю є надзвичайно актуальними і важливими, адже даремно він виділяє їх аж трьома знаками оклику, насправді є втілене в алегоричну форму звертання до свого народу, щоб коли він стане вільним, освіченим і заможним, то повинен старатися зайняти своє місце у «народів вольнім колі», виділятися творчою активністю, посісти чільні позиції у світовому співтоваристві, заслужити до себе у нього пошану й товариське ставлення.

Люблячи свій народ, ревниво працюючи над його відродженням, караючись за нього на засланні, Шевченко водночас залишався поборником дружби між народами, а надто між слов'янськими народами. У «Передмові» до поеми «Гайдамаки» він з болем у серці згадує про братовбивчу війну слов'янських народів – поляків і українців, а «надто, – говорить він, – як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне»¹.

Щоб проголосити своє знамените гасло, якому в часовому вимірі не судилося втратити свою злободенність, Шевченко уживає в його композиції два фітоніми – пшениці й жита, назви двох життєво надважливих для людини рослин. Адже буде ними засіяна слов'янська земля, буде вона вічно щасливою і нероз-

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Прoсвіта», 2003. – С. 70.

межованою. Звучить це гасло вже майже два століття, бо невмирущими є його слова: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля»¹.

З прикрістю і болем мусимо сказати, що не завжди на слов'янській землі окремі її народи чують і пам'ятають це Шевченківське гасло, а якщо й чують, то зневажають і беруться, як уже не раз бувало, далі за старе.

Узагальнюючи викладене вище, можемо стверджувати, що назва жито як важливої у житті людини харчової рослини у творчості Тараса Шевченка посідає справді чільне місце. Таке високе положення назви цієї злакової рослини не могло не бути таким, бо в реальному житті українців, яке відображав у своїх творах поет, жито було основним джерелом для виготовлення головного продукту харчування, яким був хліб. Описувані Шевченком життєві колізії, побутові стосунки та господарські заняття людей, історичні події та суспільні явища часто були пов'язані саме з цією популярною в народі культурою, з різними способами її використання (сівбою, станом розвитку посівів, жнивуванням, обмолотом), чого він не міг не відобразити у своїх творах. За цих обставин не здаються особливо дивними кількісні параметри вживання Шевченком назви, або фітоніму, жито в його творах, яких нараховується більше десятка, а його повторюваність у них доходить до двох десятків разів.

Немало уживань цього фітоніму здійснено Шевченком у формі алегоричного образу, який відзначається доволі різноманітним спектром переносних значень. Так, наприклад, сіяння онуками жита, що забули про пошанівок справи дідів, які загинули в боротьбі за волю України, – це дорікання молодому поколінню за байдуже ставлення до своєї історії і примирення з гнітом царизму («Гайдамаки»), або про вилітання запорожців на лан жита, його жнивування і складання в копи, – це переможна битва козаків за звільнення своїх братів із турецької неволі («Гамалія»), або орання перелогу, окультурення його поки що в убогу ниву, засівання її добрим житом, яке виросте і дозріє, і яке вийдуть люди жати і жнива для них будуть веселими – це просвітницька праця Шевченка, це його поетичне слово, яке він засівав у душі покріпаченого і пригнобленого свого народу, що звало його до боротьби за своє національне і соціальне визволення, це й Шевченкове пророцтво про прийдешнє щасливе життя людей на рідній землі («Не нарікаю я на Бога»).

Уживав Шевченко фітонім жито також у його прямому номінативному значенні для характеристики природного середовища, в умовах якого відбуваються певні події («Причинна», «До Основ'яненка») чи при описі людських життєвих ситуацій («Слепая», «Буває в неволі...», «Княжна»). Прикметним у цьому стосунку є те, що вжиття цього фітоніму у такому його значенні здійснене поетом у творах, що мають сумний чи навіть трагічний фінал.

¹ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – С. 70.

Поєднання Шевченком у його поетичних творах уживання назви жито в її номінативному та тропеїчному значеннях дозволило йому створити багатогранний художній образ цієї рослини, завдяки якому відображувані ним у цих творах різноманітні події та явища української історії та реального життя набувають яскравого емоційного сприйняття та осмислення.

КВАСОЛЯ

З-поміж поетичних творів Тараса Шевченка слово *квасоля* як назва рослини було вжите ним лише один раз в поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...»). Написав поет цей твір далеко від України на острові Косарал під час його перебування у складі Аральської описової експедиції¹.

Прикметною особливістю вживання Шевченком назви цієї рослини є не тільки те, що згадав він про неї, перебуваючи за тисячі кілометрів від рідної землі, але й те, що не забув відзначити її найхарактернішу біолого-морфологічну ознаку, якою є наявність у неї витких і розгалужених пагонів.

Ці надземні вегетативні органи квасолі, маючи тонкі, зі слабо розвиненими арматурними елементами стебла, не здатні самостійно підтримувати своє тіло у просторі, і тому для нормального росту та розвитку потребують вертикальної опори, якою їм служать вертикально поставлені тичини, яких ще називають тичками, що мають вигляд довгих палиць². Навколо кожної з тичин пагони квасолі спіральньо обкручуються, поступово просуваючись щораз вище до їхніх верхівок.

Рослина квасоля, назву якої вжив у своєму творі Тарас Шевченко, – це *квасоля звичайна* (*Phaseolus vulgaris*)³ з родини бобових (*Fabaceae*). В Україні культивують, як звичайно, дві різновидності цього виду, які за життєвою формою є однорічниками – це квасоля звичайна тичкова (*Phaseolus vulgaris vulgaris*) і квасоля звичайна піща (*Phaseolus vulgaris var. nanus*)⁴.

Перша з них має виткі пагони завдовжки до 300 см, тоді як у другої, навпаки, пагони пряморослі (30–80 см заввишки) та добре розгалужені. На їхніх пагонах розвиваються складні листки, кожен з яких має три достатньо великих яйцевидних листочки, загострених на верхівці. У листових пазухах формуються суцвіття китиці, утворені з квіток, що мають метеликовидні різноколірні віночки – жовтувато-білі, білувато-фіолетові або фіолетові. З квіток розвиваються плоди боби, що можуть досягати до 24 см завдовжки і бути різної форми залежно від сорту рослин⁵ (мал. 137).

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 233.

² Тичина, тичка // Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 134.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 308–309.

⁴ Там само.

⁵ Флора УРСР. Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 570.

Мал. 137. Квасоля звичайна¹.

Як бачимо, рослинам квасолі притаманні чимало різних біолого-морфологічних ознак, однак Шевченко, як уже відзначалося вище, обрав лише одну, чи не найхарактернішу з них, зокрема, наявність у них витких пагонів, здатних у процесі свого росту і розвитку витися навколо опори, якою служить тичина. Ужив він назву цієї рослини в її прямому номінативному значенні в поетичних рядках на початку поеми, якими змальовано сільський пейзаж Оглава білохатого. А він, цей пейзаж, справді чудовий: «І досі ще стоїть любенько Рядок на вигоні тополь, Неначе з Оглава дівчата Ватагу вийшли виглядати. Та й стали. Буде вже давно – Отут, бувало, із-за тину Вилась квасоля по тичині, І з оболонками вікно В садочок літом одчинялось. І хата, бачите, була За тином, сотникова хата».

Цікаво, що на картину цього пейзажу, а особливо на поетичні рядки, в яких ужито назву квасоля, звернув увагу Іван Франко у своїй праці «Із секретів поетичної творчості»², у якій глибоко і всесторонньо проаналізував поетове творче надбання. Ці рядки з назвою квасоля Іван Франко розглядає в контексті естетичних основ поетичної творчості. Він прагне зосередитися на «виказання ролі поодиноких змислів і прийнятих ними образів у поезії, а також на тім, якими способами поезія, в аналогії або в суперечності до інших штук, передає своїм слухачам і читачам ті змислові образи, щоб викликати в їх душах саме таке враження, яке в даній хвилі хоче викликати поет»³.

Тобто, як зазначають Б. Кубланов і О. Мороз у їхній «Передмові» до цієї Франкової праці, її автор ставив своєю метою показати специфічні особливості різних видів мистецтва, зокрема, музики і малярства та довести, що література, оперуючи словами, має значно ширші можливості для відображення навколишнього світу, ніж окремі види мистецтва, «бо всі вони користуються враженнями

¹ Квасоля звичайна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Lecherbs.com/fasol/fasol-obyknovennaya-phaseolus-vulgaris.html

² Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – 144 с.

³ Там само. – С. 76–77.

одного органу чуття і апелюють до одного органу чуття, а література містить у собі все, що дають нам усі органи чуття, і зачіпає властивими їй способами всі органи чуття (змисли) читачів»¹.

Образ квасолі, створений Шевченком лише двома поетичними рядками в поемі «Сотник», Франко використовує як приклад для показу того, як поезія може малювати мертву природу. Він доводить, що поезія і малярство – два види мистецтва, які істотно відрізняються між собою щодо відображення природи. Маляр, стверджує Франко, малює природу за допомогою ліній і кольорів. Маляючи, наприклад, пейзаж, він закріплює контури його предметів «на папері так, як вони являються його оку в своїй лінійній нерухомості, в спокою».

Поет, навпаки, стверджує Франко, «малює природу – оживляючи її, малює лінії при допомозі рухових образів. На підтвердження своїх слів він наводить Шевченкові рядки: «Оттут бувало із-за тину В и л а с ь квасоля по тичині». Із цих слів, каже далі Франко, «немовби ми могли бачити той спіральний рух, який робить фасоль; на ділі ми бачимо тільки його результат»².

Отже, хоча Шевченко в поемі «Сотник» фітонім квасоля з характерною біологічною властивістю її тонких і довгих пагонів витися вгору по тичині ужив у прямому номінативному значенні, це, однак, не завадило йому мистецтвом поетичного слова створити її динамічний образ як одного з характерних компонентів навколишньої сільської природи, у якій воєдино переплелись її неповторна краса і невпинна здатність до вічного руху.

Конопля

Як не дивно, слово *конопля* як назва рослини, що внесена нами у список рослин, використаних Тарасом Шевченком у його творах, тим не менше в жодному з них безпосередньо не була ним ужитою. Природно, виникає запитання щодо своєрідності подібної ситуації із цією назвою, яка на перший погляд видається алогічною.

Щоб відповісти на це запитання, розглянемо спочатку ботаніко-господарські особливості конопель, в яких знайдемо пояснення того, чому Шевченко не вжив назву цієї рослини у своїх творах і які для цього в нього були підстави.

Розглянемо спочатку ботанічні особливості конопель, бінарна наукова назва яких *коноплі звичайні*³, або *коноплі посівні*⁴ (*Cannabis sativa*). Належать вони до невеличкої в Україні родини коноплевих (*Cannabaceae*), яка представлена у нашій флорі, крім роду коноплі (*Cannabis*), ще лише одним монотипним родом під назвою хміль (*Humulus*).

¹ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – С. 21.

² Там само. – С. 121–123.

³ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 97.

⁴ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 206.

За життєвою формою коноплі звичайні є однорічними дводомними рослинами з пряморослими високими (до 150 і більше см) стеблами і довгочерешковими, пальчаторозсіченими листками. Квітки у них одностатеві – тичинкові, або чоловічі, і маточкові, або жіночі, які розвиваються окремо на різних рослинах¹ (мал. 138). Ті з рослин, на яких розвинулися чоловічі квітки в народі називають *плоскінню*, а ті, у яких квітки жіночі, отримали назву *матірка*.

Мал. 138. Коноплі звичайні².

Розрізняються вони між собою не тільки за ознакою статі, але також за низкою інших відмінних ознак. Так, чоловічі рослини порівняно з жіночими мають тонше стебло, менші листки і квітки у них зібрані у волотисті суцвіття. Вони також швидше ростуть, раніше зацвітають і швидше досягають. Жіночі особини, навпаки, мають більш облиствене і розгалужене стебло, щільне колосовидне суцвіття і досягають пізніше³.

Окрім відмінних біолого-морфологічних ознак у чоловічих і жіночих особин, тобто плоскіні та матірки, відмінні ознаки між ними спостерігаються також у їх внутрішній, анатомічній, будові, з якими безпосередньо пов'язане господарське використання конопель як важливої прядильної та олійної рослини.

У всі часи джерелом волокнистої сировини конопель є їхнє стебло, в анатомічній будові якого в шарі лубу розвинені волокнисті тяжі (пучки), або луб'яні волокна, які складаються з видовжених клітин, оболонки яких потовщені. Такі клітини являють собою елементарні волокна, які склеєні між собою пектиновими речовинами. На луб'яні волокна припадає 20–22 % ваги конопляного стебла⁴.

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 206.

² Там само, мал. 180. Коноплі посівні (частина малюнка).

³ Посібник по сільському господарству (для керівних працівників обласних і районних організацій, директорів МТС, голів колгоспів і фахівців сільського господарства) / Гол. ред. чл.-кор. АН УРСР В. Ф. Старченко. Кн. 1. – К.: Держ. вид-во с.-г. л-ри УРСР, 1946. – С. 424–433.

⁴ Там само. – С. 424–425.

Хоча ці волокна розвинені в шарі лубу стебла плосконі та матірки, однак вони в них не є однаковими. Луб'яні волокна плосконі більш м'які і гнучкіші, вони дають відповідно більш тонке волокно, тоді як такі ж волокна матірки є грубішими і, як правило, їх використовують для виготовлення грубого волокна, вірвовок та канатів¹.

Біологічні та морфолого-анатомічні відмінності між плоскінню і матіркою суттєво позначаються на технології збирання урожаю конопель.

У посіві цієї культури приблизно однаковим є співвідношення між кількістю плосконі та матірки. Однак, оскільки особини плосконі в такому посіві дозрівають на 30-40 днів скоріше від особин матірки, то їх у час масового цвітіння доводиться вчасно вибирати вручну з поміж стеблестою особин протилежної статі. Запізніле збирання плосконі є недоцільним, оскільки під впливом вологості, тепла і мікроорганізмів стебла їх ламаються, що призводить до зниження якості луб'яних волокон і зменшенню урожаю волокна².

Отже, як бачимо, технологія збирання урожаю конопель не зводилася до одночасного загального збирання їх стеблестою на полі вирощування, є розтягнутою в часі й починається етапом ручного вибирання плосконі серед особин матірки.

Не може не вражати те, що ця поетапна технологія збирання урожаю конопель, свідком якої, безсумнівно, був у часи свого дитинства Тарас Шевченко, коли пас ягнята за селом чи за інших життєвих обставин, зберігалася в його пам'яті й у зрілому віці, який припав на період поетового перебування на заслання в далеких від України краях – в Орській фортеці та на острові Косарал.

Підтвердження цьому знаходимо у двох його віршах, зокрема, «N. N.» («Мені тринадцятий минало») та «Ой пішла я у яр за водою», перший з яких написаний після прибуття до місця заслання в Орську фортецю, а другий десь роком пізніше, коли вже був учасником Аральської описової експедиції на острові Косарал.

Неважко собі уявити душевний стан рядового солдата Тараса Шевченка, якому йшов 34-ий рік від роду, в казарменій атмосфері Орської фортеці. Щоб розвіяти тугу за рідним краєм, напевно, мимоволі, всупереч царській забороні писати і малювати, лягають на папір віршовані рядки зі спогадами про мить щасливого дитинства, коли минало йому тринадцять років. Та ця, на його нещастя, радісна мить тривала недовго, і він з жалю за нею заплакав («І хлинули сльози, Тяжкі сльози!..»).

¹ Жизнь растений. В 6. т. / Гл. ред. Ал. А. Федоров. Т. 5. Ч. 1. Цветковые растения. / Под ред. А. Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1980. – С. 279–280.

² Посібник по сільському господарству (для керівних працівників обласних і районних організацій, директорів МТС, голів колгоспів і фахівців сільського господарства) / Гол. ред. чл.-кор. АН УРСР В. Ф. Старченко. Кн. 1. – К.: Держ. вид-во с.-г. л-ри УРСР, 1946. – С. 432–433.

Та світ, дає зрозуміти поет, не без добрих людей. Йому на допомогу, як говорить він сам у своєму вірші «N. N.» («Мені тринадцятий минало»), прийшла дівчина, яка «При самій дорозі Недалеко коло мене Плоскінь вибирала, Та й почула, що я плачу, Прийшла, привітала, Утирала мої сльози І поцілувала...».

У цитованих рядках Шевченкового вірша, звичайно, найбільшу нашу увагу привертає словосполучення «плоскінь вибирала», оскільки до його складу входить слово плоскінь, яке є назвою чоловічих особин конопель звичайних. Уживає його Шевченко у прямому номінативному значенні для пояснення роботи дівчини на конопляному полі, яка перебувала на ньому недалеко від місця знаходження малого Тараса – пастушка ягнят.

Цікаве це словосполучення ще й тим, що Шевченкова пам'ять, як видно з його вірша, надовго зберегла особисті враження тринадцятирічного хлопця, що «пас ягнята за селом», про навколишній світ, який відкривався йому то світлою («І не знаю, Чого маленькому мені Тоді так приязно молилось, Чого так весело було. Господнє небо, і село, Ягня, здається, веселилось!»), то темною сторонами («Мов прокинувся, дивлюся: Село почорніло, Боже небо голубее І те помарніло»).

Та попри опис у вірші збережених пам'яттю хлопця його ліричних вражень про змінний світ природи, нею збережено й правдиво передано те, що, здавалось би, ще не мало б так цікавити хлопця у такому віці, а саме: технологію збирання урожаю конопель початково шляхом вибирання вручну її чоловічих особин, або плосконі.

Якби не запам'ятав поет ще з дитинства цього процесу збирання урожаю конопель, то, напевно, пишучи вірш у зрілому віці, міг би написати, що дівчина жала чи виривала всі рослини коноплі з їхніми коренями. Однак так написати не міг, бо знав ще з дитячих літ, що збирання конопель починається з виривання плосконі.

Так само правдиво передав поет словами героїні його вірша «Ой пішла я у яр за водою» про збирання нею конопель у полі. У цьому вірші, який є варіацією народнопісенного мотиву про зраду дівчини милим¹, йдеться про те, як зраджена дівчина, побачивши як її милий у яру гуляє з другою, зі спересердя розповідає, що вона ще «вчора з нею, З сією змією, В полі плоскінь вибирала Та все їй розказала, Що як мене любить, Женитися буде».

Отже, з усього викладеного доходимо висновку, що Шевченко у зрілому віці, перебуваючи далеко в чужих краях, зберіг у своїй пам'яті ще з дитинства знані ним відомості про різностатевість особин конопель – чоловічих і жіночих. Знав, що вони мають народні назви: перші називаються плоскінню, а другі – матіркою. Знав, як збирається урожай цієї культури, знав, що диференційовано: спочатку вручну вибиранням плосконі серед особин матеріки. Завдяки цим

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 65.

знанням ужита ним у двох творах («N. N.» («Мені тринадцятий минало» і «Ой пішла я у яр за водою») назва плоскінь уїї прямому номінативному значенні в поєднанні з дієсловом *виривати* правдиво передає здійснюваний героїнями цих творів процес збирання урожаю цієї своєрідної прядильної та олійної культури.

Хоча Шевченко не вживав у своїх творах назви коноплі, а лише плоскінь як назви чоловічих особин конопель, стає очевидним, що ця обставина аж ніяк не перешкоджає внесенню у список рослин, ужитих в його творах, першої із цих назв.

КУКУРУДЗА

Слово *кукурудза* вживається в народі у двох значеннях: в одних випадках як однослівна назва широко культивованої в Україні цінної продовольчої, кормової і технічної рослини, а в інших – як назва її плодів, незважаючи на те, що вони мають свою наукову назву, якою є зернівка. Що це справді так, можемо судити з того, що в побуті навіть на декілька зернівок, які лежать, наприклад, на столі або на доверху наповнений зернівками великий мішок ніхто з людей не скаже, що це є зернівки кукурудзи, а скажуть, що це *зерно* (в розумінні *насіння*) кукурудзи, а найчастіше відповідь буде ще простішою, зведеною до однослівної народної назви рослини, тобто, що це є *кукурудза*.

Українська наукова назва цієї рослини на відміну від однослівної народної є двослівною, або бінарною і звучить як *кукурудза звичайна*, відповідником якої латинською мовою є назва *Zea mays*¹. Належить вона до родини злакових (Gramineae). За життєвою формою кукурудза звичайна є однорічною однодомною рослиною, яка впродовж вегетаційного періоду розвиває потужне і міцне стебло завтовшки до 6 см і заввишки до 3–4 м з розвиненими на ньому листками, які мають довгі широколанцетні пластинки та трубчасті піхви, що обгортають це стебло.

Квітки кукурудзи звичайної є одностатевими і зібрані в суцвіття з тичинкових квіток у вигляді розлогої волоті на верхівці стебла та маточкових квіток, які розміщуються щільно поздовжніми рядами на потовщеній осі, утворюючи суцвіття початок, або качан, що розміщені на вкорочених пазушних гонах і обгорнуті листовидними піхвами² (мал. 139).

Тарас Шевченко вжив назву кукурудза лише один раз у соціально-побутовій, антикріпосницькій поемі «Відьма», у якій поєдналися, як відзначає Ю. О. Івакін³, характерні для творчості поета мотиви, зокрема, мотив зведеної паном дівчини-кріпачки, мотив божевілля покритки та мотив кровозмісного злочи-

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 441.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 56; 61–62.

³ Івакін Ю. О. «Відьма» («Осика») // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 126–127.

ну батька. Характерно, що слово кукурудза поет уживає не як назву рослини, а в значенні плодів цієї рослини в епізоді нічної розмови героїні поеми відьми, а насправді молодиці-покритки, яка прибудила до циганського табору у степу, і старим циганом, що ще не ліг спати з усіма циганами, а залишився «коло огню ... і з люлькою куняє. Позирає на прибуду Й на подзвін не дбає».

Мал. 139. Кукурудза звичайна:

1 – загальний вигляд рослини; 2 – суцвіття початок (качан) із зернівками¹.

Позирає він на «прибуду» зі співчуттям і навіть пропонує їй: «Чому не ляжеш, не спочинеш?», бо стан її був жахливий, а вигляд жалюгідний: «На ногах І на руках повиступала Од стужі кров; аж струпом стала. І довгі коси в реп'яхах О поли бились в ковтунах». Ведучи розмову зі старим циганом, молодиця з болем у серці, а то й з обуренням розказала йому про свою нещасну долю в молоді роки, про те, як занастив її пан, як стала покриткою, про повернення в Україну з далеких країв, у які її забрав із собою пан, про зустріч у селі в рідній хаті з батьком, що знаходився при смерті та його похорони, після яких, розказує вона далі, «одна я, як билина На полі, осталась На сім світі... Були діти, І тих не осталось».

Очевидно, молодиця вела свою розповідь у такому тоні, що вона не викликала співчуття у старого цигана, і він звернувся до неї з проханням: «Не скигли, бо ти всіх побудиш». Ці слова і тон, яким вони були сказані, образили молодицю, і вона розгнівалася на свого співрозмовника, відповівши йому: «Хіба я скиглю, навісний?». Циган, зрозумівши, що передав куті меду, промовив: «Та добре, добре. Що дальш буде? Розкажуй дальше». Тут молодиця-відьма, відчувши свою перевагу, вирішила поторгуватися зі старим циганом, перш ніж продовжити розповідь, звернулася до нього: «Що даси? Навариш завтра мамалиги? Я кукурузи принесу».

¹ Тихомиров Ф. К., Навроцька А. А., Григора І. М. Ботаніка: підручник. – К.: Урожай, 1996. – С. 322, рис. 151 (частина рисунка).

Як бачимо зі слів молодиці, вона мала на увазі не рослину кукурудзу, а саме її плоди зернівки, з яких, після помолу, отримують борошно, з якого варять смачну мамалигу. До цього додамо, що тут слово кукурудза вжите Шевченком у його прямому номінативному значенні, яким у народі називають як саму рослину, так і її плоди зернівки.

Льон

Хоча рід льон (*Linum*) з родини льонових (*Linaceae*) у флорі України представлений чималою кількістю видів, число яких доходить до 28¹, однак у поетичних творах Тараса Шевченка «увіковічений» серед них лише один вид, а саме: *льон звичайний* (синонім: льон посівний) (*Linum usitatissimum*), при цьому вжито його поетом лише один раз у поемі «Мар'яна-черниця».

Думаємо, що таке становище з видами льону легко знаходить своє пояснення. Справа в тому, що за винятком льону великоквіткового (*Linum grandiflorum*), якого розводять як декоративну рослину, льону-стрибунця (*L. serpitans*), який культивують заради доброго волокна, льону низького (*L. humile*), що вирощується для отримання олії та льону звичайного, який набув з давніх часів широкої культури в народі завдяки дуже розвиненим у його стеблах луб'яним волокнам, решта видів льону є дикорослими, загалом невисокими рослинами заввишки від 40 до 70 см, що поширені в різних районах України – рівнинних та гірських, не відзначаються своєю привабливістю і тому є менше або зовсім не знаними в народі².

Звичайно, з цих декількох відомих у культурі видів льону жоден із них не може зрівнятися з льоном звичайним ні за прадавньою історією культивування, ні за лінійними розмірами стебел, що досягають заввишки до 120 см і за що він отримав ще назву льон-довгунець, ні за своїм господарським значенням як прекрасної волокнистої та олійної рослини.

Відзначимо також, що стеблам цього виду притаманне добре розвинене облиствлення з численних сидячих, порівняно коротких (завдовжки до 3 см), довгозагострених, лінійно-ланцетних листків, які в середній частині стебел перевищують за довжиною листки, що розташовані в їх нижній і верхній частинах.

Щодо квіток, які завершують верхівки багатьох розгалужень стебел, то вони знаходяться у китицевидних суцвіттях, що зібрані волоттю. Виділяються також привабливістю від голубого забарвлення їхніх віночків. Після процесів запилення і запліднення з них розвиваються плоди коробочки, при яких зберігається чашечка квітки³ (мал. 140).

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 256–257.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 433–437.

³ Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 54–55.

Мал. 140. Льон звичайний¹.

Льон нарівні з хлібними злаками та іншими культурами вирощувався в кожному українському селі. Полотно, виткане з пряді льону, було основним матеріалом для виготовлення відповідних видів одягу, використовувалося для різних цілей у сільському побуті. Тому й не дивно, що Шевченко, щоб відтворити елементи сільського побуту та праці селян у поемі «Мар'яна-черниця» вживає назву цієї рослини в епізоді, що стилістично являє собою суперечливий діалог між матір'ю та її дочкою, у якому мати старається переконати дочку в тому, що вона віддасть її «за пана, За старшого, багатого, За сотника Івана», за яким, як каже вона, «будеш панувати, Будеш діток годувати».

На ці намагання матері здійснити задумане, «Заплакала, заридала Сердешна Мар'яна», щось про себе подумала і знайшла, на її думку, гарантовані на успіх мотиви, якими вона зможе переконати матір у недоцільності її намагань, бо не на часі є їх здійснення. Мотивація Мар'яни була більш, ніж переконливою: «Я ще, мамо, не виросла, Ще не дівувала. Бо ти мене не пускала Вранці до криниці, Ні жита жать, ні льону брать, Ні на вечорниці».

Ці слова Мар'яни, сказані матері в оправдання своєї позиції, цікаві для нас є ще й тим, що в них Шевченко одним рядком відобразив основні види жіночої праці в літню пору, коли дозрівають жита, а з ними й посіви льону. Дуже правдиво наголосив він на особливостях способів праці зі збиранням урожаю цих культур, зокрема, що жито потрібно жати, тоді як льон треба вибирати.

А ще відзначимо, що вжив поет назву льон, як і разом з нею назву жито в їх прямому номінативному значенні, чим показав словами, сказаними Мар'яною, що залучення батьками в літню пору до жаття жита і вибирання льону юних сільських дівчат є тим критерієм, що свідчить про їх дорослішання і настання пори дівування.

¹ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 295, рис. 121. Льон посівний (частина рисунка).

МАК

Рослина, яка має назву *мак*, віддавна є найбільш знаною і пошанованою в українському народі. Про цю рослину, як розповідається в чудовій новелі А. Кондратюка¹, складено багато пісень, легенд, повір'їв та загадок. Із красою макового цвіту найчастіше порівнюється українська дівоча врода. Оспівано також мак у хороводних та ігрових веснянках, дитячих іграх, коломийках, обрядових дійствах, пов'язаних із висівом його насіння рано навесні.

Особливим виявом пошанування в народі маку є свято Маковія (14 серпня), яким за християнськими віруваннями є свято Першого Спаса, або Спаса на воді. У цей день у церкві посвячували названі в народі «маковійчики», які являли собою перев'язані стрічками букети з зібраних напередодні жінками та дітьми лісових і лучних квітів, до яких додавалися головки маку та воскова свічка². Після посвячення ці букети зберігалися вдома під образом як своєрідний оберіг від усіляких недуг³. Характерно, що в українському фольклорі та в українській міфології мак має віками витворений позитивний образ, чому, безперечно, сприяла своєрідна краса його поодиноких квіток з великими, здебільшого червоними пелюстками, на верхівках високих стебел, а також його незвичні корисні властивості – харчові, лікарські та декоративні.

Завдяки красі своїх червоних квіток мак став вважатися символом молодості, дівочої вроди, а вінок із його квіток на голові дівчини – символом дівочої чистоти⁴. Використання квіток маку як прикраси сприймалося також як ознака пишності⁵. Ось у такому, однозначному позитивному, символічно прекрасному розумінні слово мак, як назва рослини з народної світоглядної сфери ввійшло в поетичну творчість Тараса Шевченка, який ужив його в трьох своїх творах – в поемах «Тарасова ніч», «Чернець» та «Марія».

Однак, перш ніж розглянути особливості вживання поетом назви, або фітоніму, мак у текстах цих поем, з'ясуємо наперед питання про те, який саме вид маку мав він на увазі, адже в рослинному світі України на її просторах у різноманітних еколого-фітоценотичних умовах росте аж 12 видів маку, які належать до родини макових (Papaveraceae)⁶.

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 60–69.

² Українське народознавство: навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 158.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 64.

⁴ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 439.

⁵ Галайчук В. Рослинна символіка в народних піснях: (На польових матеріалах з Київського Полісся) // Народознавчі зошити. – 1996. – Зошит 2 (березень–квітень). – С. 125–129.

⁶ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 301–302.

Напевно, було б помилкою думати, що Шевченко мав на увазі, вписуючи у віршований рядок фітонім мак, тільки той мак, що його вирощують на селянських городах для приготування куті чи інших народних страв, для отримання олії чи ліків від різних недуг.

Рослини цього маку, наукова назва якого *мак городній* (синонім: *мак снотворний*) (*Papaver somniferum*) є однорічниками з розвиненим у них високо-рослим (до 120 см), міцним стеблом, яке завершується однією квіткою, віночок якої утворений із чотирьох великих пелюсток переважно фіолетового або білого кольорів, рідше вони бувають іншого забарвлення, зокрема рожевого або червоного. Із квіток цього маку згодом утворюється плід – велика куляста або барильцеподібна коробочка (по-народному – маківка), наповнена численним дрібним насінням, що містить 40–50 % високоякісної олії¹. Власне, ради цього насіння і з надією на його гарний урожай щорічно висівається воно весною, забезпечуючи господарську тяглисть цієї давньої культури.

Все ж із прочитання згаданих вище Шевченкових поем, у яких ним ужито фітонім мак, доходимо висновку, що під цією назвою він мав на увазі не стільки мак городній, а інший мак, саме той, що найбільш часто оспіваний в усній народній творчості та увіковічнений українською міфологією. Цей інший мак – це фактично збірна назва двох однорічних дикорослих видів роду, зокрема таких, як *мак дикий* (*P. rhoeas*) і *мак сумнівний* (*P. dubium*), що достатньо широко розповсюджені по всіх регіонах України в оселищах з різними екологічними умовами: на лучних і степових схилах, уздовж шляхів, на полях як бур'ян у посівах жита, пшениці та інших злакових культур.

Залежно від умов життя рослини обох видів можуть досягати висоти своїх стебел, яка не перевищує 60–80 см. Їхні верхівки завершуються в період цвітіння великими яскраво-червоними квітками, ширина пелюсток яких, наприклад, у маку дикого доходить до 6 см і перевищує їх довжину. Нерідко забарвлення пелюсток квіток у цих видів може змінюватися і вони стають білими або рожевими² (мал. 141).

Нерідко на рясно забур'яненних маком ділянках посівів зернових культур у пору масового цвітіння мак дикий чи мак сумнівний справляють своїми квітками небувале враження на людину, надовго залишаючи в її пам'яті ні з чим незрівнянну красу цього дивовижного явища в житті рослинного світу.

Думаємо, що в дитинстві Тарас Шевченко, пасучи влітку ягнят за селом, не раз бачив подібні ділянки на полі з масово розквітлим червоними квітками маком диким, що надовго запам'яталися йому в житті.

Можна не сумніватися, що саме така картина виринула з його пам'яті уже на самому початку, коли він узявся за перо, щоб писати поему «Тарасова ніч».

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 292.

² Там само. – С. 292–293.

Написавши перші два її рядки, зокрема: «На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає», і додавши третій: «Кругом хлопці та дівчата», Шевченко, засвідчив з якою величезною повагою і вдячністю ставився він до кобзарів за їх важливу для народу справу, а також із не меншою повагою ставився до тих, хто, обступивши колом кобзаря, слухав його гру на кобзі та спів, що западав глибоко в їхні душі.

Мал. 141. Мак дикий¹.

Ці хлопці і дівчата, захоплені і зачудовані грою та співом кобзаря, викликали в поета не тільки повагу, але й велике емоційне збудження подібне тому, яке він відчував колись у дитинстві, милуючись, пасучи за селом ягнят, ділянкою житнього поля з рясно розквітлим у ньому червоним маком. Така картина, що зринула в уяві поета, спонукала його дописати й четвертий рядок: «Як мак процвітає».

Таким чином, вже першими чотирма послідовними рядками поеми «Тарасова ніч» Шевченко намалював нам геніально просто, але емоційно вражаючу звичну для українського села в ті, вже далекі історичні часи, картину співу мандрівного кобзаря та молодого гурту вдячних його слухачів: «На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає, Кругом хлопці та дівчата, Як мак процвітає».

Зовсім в іншому значенні, ніж у поемі «Тарасова ніч», уживає Шевченко назву мак у поемі «Марія», в основу сюжету якої він поклав біблійний міф про Марію та Ісуса Христа², як і в попередній поемі, поет дотримується одного з фольклорних образів вінка із квіток маку як символу дівочої чистоти. Саме в такому значенні вживає поет назву мак в епізоді опису пророцтва про гірку майбутню долю Марії та її сина: «І, недобитая, за сином Повинна будеш перейти Огонь пекельний! Вже пророчить, Тобі вже зазирає в очі Твоє грядущее».

Поет переймається майбутньою долею Марії і звертається до неї: «Не зри! Сльозу пророчую утри! Заквітчай голову дівочу Лілеями та тим рясним Червоним маком» і просить її заспокоїтися сном від цих неприємних для неї очікувань

¹ Мак дикий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sueverija.narod.ru/Muzei/Мак.htm

² Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 381.

долі хоч тимчасово: «Ти засни Під явором у холодочку, Поки що буде», а далі, думає він, видно буде, що треба робити.

Як бачимо, лексема мак, у наведених рядках поеми, ужита Шевченком не в значенні назви рослини, а в значенні її квіток, які є суттєвою і визначальною складовою фольклорного образу вінка з квіток цієї рослини в розумінні символу дівочої чистоти, яким пропонується героїні поеми Марії уквітчати разом з квітками лілеї її «голову дівочу».

Однак, щоб надати більшої художньої виразності цьому образу, поет вдається до використання засобу епітетизації основної його складової лексеми мак. Цей засіб художньої мови, на думку В. С. Ващенко¹, є одним із характерних для поетичної творчості Шевченка. Його поетичні тексти, як далі відзначає цей автор, пронизані епітетами високої художньої якості, серед яких заслуговують уваги ті з них, що ґрунтуються на назвах кольору, яким є, наприклад, прикметник *червоний*, що декілька десятків разів ужитий у його творах.

Одним із таких творів, власне, і є поема «Марія», у якій цей епітет ужитий з лексемою мак, при цьому в логічній сув'язі зі ще одним епітетом *рясний*, завдяки чому образ вінка з квіток лілеї та рясного червоного маку набуває більшої експресивності, емоціональної насиченості та загалом художньої об'ємності.

Доповнення до словосполучення *червоний мак* ще епітета *рясний*, на нашу думку, здійснене поетом не випадково, а пов'язане зі збереженням у його пам'яті ще з дитинства, коли пас за селом ягнят, картини рясного цвітіння червоного маку на якійсь ділянці житнього чи пшеничного поля, на якій він масово поширився, створивши своєрідний аспект зі своїх червоних квіток.

Що ж до поеми «Чернець» Тараса Шевченка, головним персонажем якої виступає Семен Палій – народний герой, один із керівників національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників на Правобережній Україні, потрібно відзначити, що хоч у її тексті присутній фітонім, або назва, мак, проте ця його присутність не пов'язана з оригінальним авторським текстом.

У цій поемі, яка написана Шевченком на багатій фольклорній основі про Семена Палія, піснях і легендах про героїчну боротьбу нашого народу з ворогами України, структурно виділяються короткий ліричний заспів – вступ і дві контрастні за змістом і настроєм картини², у першій з яких ми зустрічаємося з тим художнім засобом, який використовувався поетом у низці інших творів, коли, як відзначає В. М. Русанівський³, у їх поетичну тканину вплітаються рядки з народних пісень із наявною в них рослинною лексикою.

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

² Микитась В. Л. «Чернець» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 337–338.

³ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 240 с.

Відзначимо, що в текст першої частини цієї поеми вплетені не рядки народної пісні, а ціла пісня, що стає невід'ємним елементом змальованої ним сцени гуляння козаків «у Києві на Подолі», які «Як ту воду, цебром-відром Вино розливають... А музика реве, грає, Людей звеселяє». Та в якийсь момент гуляння, напевно, призупинилось і люди з музикою когось обступили. Ним виявився козак, уже не молодий («Ох, літа! літа! Що ви творите?»), «в червоних штанях оксамитних Матнею улицю мете», «ударив в закаблуки, Аж стала курява! Отак! Та ще й приспівує козак: «По дорозі рак, рак, Нехай буде так, так. Якби таки молодіці Посіяти мак, мак».

Отак співаючи, дотанцювався сивий козак, «А за ним і товариство, І весь святий Київ» аж до брами «Межигірського Спаса», сиріч монастиря, щоб прийняти в ньому чернечий сан.

У кінці опису цієї сцени автор поеми запитує з цікавістю: «Хто ж цей сивий Попрошався з світом?, адже «Свята брама одчинилась, Козака впустили, І знов брама зачинилась, Навік зачинилась Козакові» і сам відповідає, що цим козаком був «Семен Палій, запорожець, Лихом не добитий»

Отже, як бачимо, у народній пісні, яка вплетена в текст першої частини поеми «Чернець», двічі повторюється назва мак, яка вживається в ній поза рамками образної мови, а винятково в її прямому номінативному значенні.

Стосовно ж поем «Тарасова ніч» і «Марія», не можемо не відзначити, що Тарас Шевченко, вживаючи в їх текстах назву рослини мак, не виходив за межі її народно-міфологічного образу з притаманним йому символічним означенням молодості, дівочої вроди та дівочої чистоти. Він уміло вводив у віршовану тканину кожного з цих творів ті смислові грані образу цієї назви, які повніше розкривали б характерні риси головної героїні твору як втілення в ній дівочої чистоти («Марія») або ідейну сутність сільської побутово-культурної сцени, коли хлопці і дівчата, що слухають гру і спів кобзаря, своїм захопленням особою виконавця, своєю одностайною згуртованістю навколо нього, своїм демонструванням краси людських взаємин між молодим і старшим поколінням народу в їх вічній нерозривній сув'язі уподібнюються емоційно вражаючій красоті рясно вкритого червоним маком ділянки пшеничного чи житнього поля («Тарасова ніч»).

Пшениця

Ботанічна назва *пшениця* за кількістю її вживань у творах Тараса Шевченка посідає друге місце серед назв 11 однорічних, культивованих людиною, корисних рослин, поступаючись лише назві жито. Таке кількісне співвідношення назви рослини пшениця стосовно назв інших рослин цієї сільськогосподарської групи є цілком закономірним у поезії Шевченка, оскільки не міг він, відображаючи життя і побут українського народу, відсторонитися від того, що пшениця нашим народом ще з сивої давнини вирощується як головна хлібна культура.

Із шести видів пшениць родини злакових (Gramineae)¹, що поширені в Україні, як у минулому, так і тепер основними культивованими видами є *пшениця звичайна* (синонім *пшениця м'яка*) (*Triticum aestivum*) та *пшениця тверда* (*T. durum*), основні площі вирощування якої зосереджені в південній частині Степової зони².

Як у світі, так і в Україні провідне місце в зерновому господарстві посідає пшениця звичайна – однорічна рослина, що в культурі вирощується у вигляді ярих або озимих форм. Стебла її круглі, мають добре розвинені вузли і порожнисті міжвузля, на підставі чого їх ще називають соломиною. Листки за будовою, подібно як і в інших представників родини, поділені на трубчасту піхву, що обгортає нижню частину міжвузля стебла, та видовжену пластинку, яка у пшениці має ланцетоподібну форму. Генеративна сфера рослин цього виду представлена довгастолінійним складним колосом, що завершує пряморосле стебло заввишки 100–120 см. Утворюють такий колос 4–5-квіткові колоски, нижня квітка луска кожної з їх квіток буває без остюка або з довгим остюком. За цією виразною ознакою рослини пшениці поділяють на безості та остисті форми. З їх квіток на пору жнив розвиваються плоди зернівки, які мають борошнисту або склисту структуру³ (мал. 142).

Мал. 142. Пшениця звичайна (нижня та верхня частина рослини)⁴.

Незважаючи на високий соціальний статус пшениці, народ не обмежувався лише споживанням випеченого з її зерна хліба, але й уводив також її у свій духовно-обрядовий світ, у якому вона була чи не найбільш пошанованою росли-

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 415–416.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 109.

³ Там само.

⁴ Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 417, рис. 209. Пшениця м'яка (частина рисунка).

ною – годувальницею людей. У деяких народних віруваннях, які відзначаються оригінальністю в дусі християнських легенд, говориться, наприклад, про посів самим Богом пшениці для людей, при чому спочатку колос у неї починався при самій землі і йшов до верхівки стебла, що створювало незручності під час її збирання. Наявність нині колоса на верхівці стебла пшениці за однією з легенд зумовлено також діянням Спасителя¹.

Поруч з низкою злакових культурних рослин, які використовувалися в народних обрядах і були предметом пісенної народної творчості, пшениця не була серед них виключенням. Вона вважалася символом нареченої, про неї склали пісні, які виконувалися особливо під час святкування весілля².

Звичайно, цих відомостей із міфології та усної народної творчості про пшеницю не міг оминати Шевченко, щоб не ввести її у свої твори, вплести в їх поетичну тканину. І справді таких творів нараховується дев'ять, у яких назва пшениця повторена 10 разів. Уживає її Шевченко як в прямому номінативному значенні, так і для творення певних алегоричних образів відповідно до ідейного спрямування твору, а також використовує фразеологізми з цією назвою.

Яскравим прикладом уживання поетом цієї назви, або фітоніму, в структурі поетичного речення, що має чітко виражений фразеологічний характер, є політична, гостро сатирична поема «Сон» («У всякого своя доля»), у першій картині якої, він, пролітаючи уві сні над Україною, описує нелюдську і надто жорстоку життєву ситуацію людей різного віку і соціального стану в поневоленій царизмом його батьківщині.

Наведемо лише декілька поетичних рядків із цієї, описаної Шевченком із висоти його сонного лету, картини: «Ось глянь, у тім раї, що ти покидаєш, Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають, бо нічим обуть Княжат недорослих; а он розпинають Вдову за подушне, а сина кують, Єдиного сина, єдину дитину, Єдину надію! В військо оддають! Бо його, бач, трохи! А онде під тином Опухла дитина, голоднее мре, А мати пшеницю на панщині жне».

В. С. Ващенко³, розглядаючи фразеологічні риси Шевченкової мови, вважає, що вони стали її органічним складником. Ці риси добре простежуються у поетичних рядках наведеного вище короткого уривку поеми, які, на його думку, відзначаються самостійним змістом, більше того, вони, будучи винесеними з великих контекстів, можуть функціонувати як окремі фразеологічні одиниці, подібно як таким функціонуванням відзначаються приказково-фразові одиниці. Прикладом такого відчekanеного, глибоко філософського вислову, є поетичні рядки поеми: «Опухла дитина, голоднее мре, А мати пшеницю на панщині жне».

¹ Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.

² Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 442.

³ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

Зовсім в іншому контексті вжито Шевченком фітонім пшениця, при цьому навіть у пестливій формі *пшениченька*, в поемі «Іржавець», першому з історичних творів, написаних ним на засланні¹. Його докладний літературний аналіз було здійснено Ю. О. Івакіним², за матеріалами якого в основному й викладаються нижче особливості вживання цього фітоніму. На його думку, Шевченко цим твором прагнув якось розвіяти свою тугу за батьківщиною, згадати про славне минуле в історії України, висловити своє ставлення до багатьох драматичних подій у цій історії, що викликали у нього гіркі роздуми, якими хотів поділитися зі своїми сучасниками, щоб уникнути повторення в майбутньому історичних помилок.

В основу поеми «Іржавець» Шевченко поклав події, що відбувалися в Україні після Полтавської битви: про відступ шведського короля Карла XII з рештками свого війська та еміграцію гетьмана Івана Мазепи і кошового отамана Запорозької Січі з невеликим загоном козаків до молдавського міста Бендер; про зруйнування Січі військами російського царя Петра I, їх жорстоке знущання над населенням України, зокрема, повне винищення усіх жителів – чоловік, жінок, дітей гетьманської столиці міста Батурина; про примусове залучення козаків та селян до будівництва Петербурга, каналів та укріплень у його навколишній болотистій місцевості, де вони тисячами гинули; про поневіряння козаків, які взяли з собою тільки образ Матері Божої, до володінь кримського хана, де вони теж зазнали гіркої долі; про повернення запорожців в Україну з чудовним образом Пресвятої, який поставили в храмі в Іржавиці.

Назву пшениченька Шевченко вживає вже на початку твору, у його другій строфі з трьох, поєднаних римою і змістом, рядків: «Нарадила мати, Як пшениченьку пожати, Полтаву достати». Ужито її поетом, як бачимо, в алегоричній формі. Судячи з контексту початку твору, можна думати, що мова тут іде про те, як військовою силою перемогти ворогів і захопити місто Полтаву.

За твердженням Ю. О. Івакіна, згідно з історичними джерелами, що були відомі Тарасові Шевченку, піти на Полтаву Карлу XII та її «дістати» порадив («Нарадила мати») Кость Гордієнко. Цікавим і важливим є твердження Ю. О. Івакіна щодо безпосереднього вживання поетом назви пшениченька в цьому творі. Виявляється, що рядки з цією назвою мають своїм першоджерелом окремі рядки з пісні «Гордієнко» («Запорожці небожата»), у чому можна переконатися, ознайомившись із наведеним Ю. О. Івакіним текстом цієї пісні: «Запорожці небожата! Пшениця не жата: Ой підіте, оглядіте, Пшеницю зажніте. Ой хоч підеш оглядати, Не будемо жати! – Хвалилися запорожці Полтави достати. Ще Полтави не достали, А вже швед іздався».

¹ Івакін Ю. О. «Іржавець» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.

² Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 19–32.

Як знаємо, ні шведи, ні козаки пшениці не пожали і Полтави не дістали. Шевченко наслідки цієї історичної події сприйняв із тяжкою душею і не міг не висловити свого бачення, чому так сталося. Його суть він викладає стисло і чітко декількома рядками: «Ой пожали б, якби були Одностайне стали Та з фастовським полковником Гетьмана єднали».

З приводу суті цих Шевченкових слів не можна не погодитись із висловленою про них думкою Ю. О. Івакіна, який вважає, що ними поет дорікає провідникам козацьких військових сил за те, що не було в них національної єдності, оскільки вона і тільки вона на переконання поета, могла б привести до перемоги над ворожими російськими військами.

Якщо в розглянутому вище творі «Іржавець» Шевченко вживає фітонім пшениченька в алегоричному значенні, то в невеличкій поезії «Сон» (На панцині пшеницю жала») творить із нього образ подвійного значення. Уже в першому її рядку фітонім пшениця несе пряму номінативну функцію, означаючи предмет, що зумовлює стосовно нього дію конкретного суб'єкта в умовах відповідного суспільно-політичного устрою. Цим суб'єктом, звичайно, є молода мати, селянка-кріпачка, яка в умовах кріпосницького ладу в Росії, змушена на панському лану жати пшеницю та й ще з маленьким дитятком – сином Іваном.

Характерно, що Шевченко, вживши вже в першому рядку цього вірша фітонім пшениця, надав йому значення одного з головних образів, навколо якого розгортається ідейна спрямованість твору, що має явно антикріпосницький характер. Виділено його поетом уже в першій частині вірша в діях настільки втомленої молодої матері, що вона не змогла навіть звичною ходою піти в снопи погодувати сина, бо сили її геть покинули, і вона спромоглася туди лише пошкандибати.

Зовсім іншого значення набуває фітонім пшениця, вжитий Шевченком у другій частині вірша, яка являє собою опис ідилічного сну матері, що задрімала над сином Іваном. У сні вона бачить щасливу синову долю, вже одруженого, вільного, що разом із дружиною «на своїм веселім полі Свою таки пшеницю жнуть, А діточки обід несуть».

Як відзначає Ф. Ващук¹, у формі ідилічного сну матері поет виразив найзаповітніші мрії покріпаченого українського селянства про вільну працю на вільній землі. Опредметнення цих мрій у цьому сні фокусується через фітообраз пшениці, і не просто пшениці, а «своєї пшениці» і «свого поля», що для бідної і замученої працею жінки сприймаються як символ матеріального достатку і вільного та щасливого життя.

Розглядаючи особливості вживання Шевченком фітоніму пшениця в його поетичних творах, потрібно зауважити, що не в усіх із них він ужитий як само-

¹ Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 221.

стійний фітонім, що змістовно і логічно пов'язаний з іншими словами речення. У такому статусі його вжито Шевченком в уже розглянутих вище поемах.

Однак в інших творах поет уживає його не самостійно, а в поєднанні з іншим фітонімом – одним або навіть із чотирма, при чому узгодженим з ним у числі та за змістом у структурі речення. Такими фітонімами є *жито*, *кукіль*, *зіновать та будяк*. Для прикладу фітонім пшениця поєднано з фітонімом жито у «Передмові» до поеми «Гайдамаки» («Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита...»), в поемі «Слепая» («Подруги пели и плясали, А я с распушенной косой, в венке из жита и пшеницы Вела перед, была царица»), в поезії «Якби з ким сісти хліба з'їсти» («Пшениця, жито На добрім сіялись лану»).

Таке ж поєднання фітоніму пшениця спостерігається з фітонімом кукіль у поемі «Петрусь» («Нехай радіє, Поки надія серце гріє, Поки росте з того зерна Або кукіль, або пшениця») та з декількома фітонімами одночасно у вірші «Во Іудеї во дні они» («Біжить почтар із Віфлієма І каже: – Царю! Так і так! Зіновать, кукіль і будяк Росте в пшениці. Кляте плем'я Давидове у нас зійшло!»).

Принагідно зауважимо, що про особливості асоціювання фітонімів зіновать, будяк, кукіль та жито з фітонімом пшениця у згаданих творах Шевченка йдеться також у відповідних підрозділах цієї праці, зокрема, про зіновать у підрозділі 7.2.1, про будяк – у 7.5.2.1, про кукіль – у 7.5.3.1 та про жито – у 7.5.3.2, в яких кожен з них підлягає докладному розгляду.

На завершення викладеного вище не можемо не відзначити ще однієї особливості вживання Шевченком в одному з творів, зокрема, «Буває, в неволі іноді згадаю» фітоніму пшениця. Справа в цьому, що вжитий у цьому творі цей фітонім насправді не є ним за своєю суттю, тобто не є назвою цієї рослини, а назвою її плодів зернівок, які в народі називають просто пшеницею або зерном чи насінням пшениці.

До речі, це не окремий випадок уживання поетом у такому значенні назв рослин, якими в народі називають їхні плоди. Прикладами таких назв, або фітонімів, можуть служити *горох*, *жито*, *квасоля*, *кукурудза*, *гречка*, про що відзначалося уже нами при розгляді особливостей їх уживання в Шевченкових творах.

Тютюн

Слово *тютюн* – це українська наукова назва одного з родів родини пасльонових (Solanaceae) флори України, латинським відповідником якої є назва *Nicotiana*. На наших теренах із цього роду росте три види, а саме: *тютюн крилатий*, або *тютюн запашний* (*Nicotiana alata*), *тютюн-бакун*, або *тютюн-махорка* (*N. rustica*) та *тютюн справжній* (*N. tabacum*)¹. Усі вони є прибульцями в нашій флорі, яких, зокрема перших двох, було завезено з Південної,

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 285–286.

а останнього – з Центральної Америки та успішно впроваджено в культуру в різних районах України.

За життєвою формою наші види тютюну є однорічниками з достатньо високими стеблами (до 150–200 см) та з розвиненими на них цілісними або дещо виїмчастими по краях листками. Квітки рослин цих видів мають лійковидні, з п'ятилопатеvim відгином віночки, які є відмінними у них за довжиною трубочки та за забарвленням: у тютюну-бакуну трубочки віночка є короткими, а його забарвлення зеленувато-жовте, тоді як у тютюну справжнього, навпаки, віночки виділяються довгими трубочками і рожевим забарвленням. На верхівках пагонів квітки зібрані у волотевидні суцвіття¹ (мал. 143).

Як стебла, так і листки тютюну-махорки і тютюну справжнього містять в собі алкалоїд нікотин, унаслідок чого їх використовують після відповідної технологічної обробки в основному на куриво, а також у медицині та для виготовлення інсектицидних препаратів².

Мал. 143. Тютюн справжній³.

Курильні вироби з тютюну, як відомо, при їх використанні людиною негативно позначаються на її здоров'ї. Однак, незважаючи на це, й у давні часи, а також і в нашому сьогоденні, на жаль, чимало чоловічого населення України, і не тільки, до речі, чоловічого, достатньо широко користуються цими виробами для їх паління. Цьому сприяє нав'язлива їх реклама на кіосках з тютюновими виробами з зображеннями часто усміхнених козаків під довгим вусом і з люлькою в зубах, з якої в'ється голубий димок.

Напевно було б дивним, якби Тарас Шевченко, який у своїх творах стільки таланту віддав прославленню звиятного життя запорозьких козаків та не зга-

¹ Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 587.

² Там само.

³ Тютюн справжній [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://leporelo.info/tabak>

дав про тютюн, який у багатьох із них таки був у доброму пошанівку. Згадав, але лише один раз, у соціально-побутовій поемі «Катерина». Згадав і вжив цю лексему не як назву рослини, а як назву курива, виготовленого з її листків, яке в повсякденному вжитку називають тютюном, тобто назвою, що її має сама рослина. Ужив він цю назву в такому її розумінні в ліричному вступі, яким починається третя частина поеми. Кожна строфа цього вступу, кожний його поетичний рядок – це переживання поета за долю Катерини, яку разом із позашлюбною дитиною батько і мати попросили покинути їх, не вертатися до них, піти в Московщину та знайти того, хто понівечив її долю і долю її дитини.

Малюючи ідилію ночі, яка «Всіх покрила темнісінька, Як діточок мати», поет бідкається про те, де ж ця нічка пригорнула Катрусю, що покинула рідний дім і в ньому своїх батьків: «Чи в лісі, чи в хаті? Чи на полі під копою Сина забавляє, Чи в діброві з-під колоди Вовка виглядає?».

Виною цьому, вважає поет, чорні брови Катерини («Бодай же вас, чорні брови, Нікому не мати»), які стали причиною її горя. Співчуття поета до героїні поеми ще більше посилюється у зв'язку з його передбаченням важкого лиха, з яким зустрінеться Катерина по дорозі в Московщину, а це «жовті піски І чужії люде» та «зима люта», до того ж немає впевненості у тому, чи зустріне вона того, «Що пізнає Катерину, привітає сина?».

Щодо шляху в Московщину, то поет говорить, що цей шлях є далеким, знаний йому, та так, що «Аж на серці похолоне, Як його згадаю», бо сам, каже він, «Поміряв і я колись – Щоб його не мірять!..». Очевидно, що на цьому шляху поет зустрів теж багато лиха, міг би про це розказати та сумнівається, чи люди повірять. І сам визнає, що таки не повірять («Бреше, – скажуть, – сякий-такий!») і будуть мати рацію, бо навіщо їм про це знати, про що він буде перед ними сльозами виливати. «Нащо воно?», – запитує сам у себе й сам відповідає: «У всякого І свого чимало...».

Дійшовши такого висновку, поет подумки рішучим вигуком «Щур же йому!» обриває свої сумні спогади про шлях у Московщину, а час, вивільнений від розповіді, вирішує з користю використати для себе. «Кете», – тобто дайте, – звертається він до уявних людей, – «лиш кресало Та тютюну, щоб, знаєте, Дома не журились». Він вважає, що йому ліпше закурити, бо все-таки «то лихо розказувать, Щоб бридке приснилось! Нехай його, – каже він, – лихий візьме!» і замість розповіді про лихе вирішує чинити благородніше: «Лучче ж поміркую, Де-то моя Катерина З Івасем мандрує».

Уживши в цьому ліричному відступі поеми назву тютюн, причому вживши її в структурі народної приказки, Шевченко домігся тим самим своєрідного «перекуру», зумовленого курінням цього тютюну тим, хто просив його водночас обов'язково з кресалом, завдяки чому перервано сумну сув'язь розповіді про долю Катерини з дітям на руках та й позбавлено людей такої ж розповіді про шлях у минулому поета в Московщину.

Цим художнім засобом з ужиттям назви тютюн Шевченко у своєму ліричному відступі з усією повнотою розкрив свій, від природи властивий його еству, глибокий гуманізм, виявивши його водночас через вболівання за долю зневаженої москалем селянської дівчини Катерини, так і турботою про людей, про збереження їх звичного, нормального психологічного стану від розповіді про шлях в Московщину, яку не інакше, як сльозами треба виливати.

До цього треба додати, що введення Шевченком у цей твір фразеологічної одиниці приказкового типу не є одиничним випадком, а як відзначає В. С. Ващенко¹, носить системний характер і є органічним складником його поетичної мови.

---

¹ Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

Розділ 8

Гриби, що традиційно належали до світу рослин, у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

Підставою для написання цього розділу нашої праці послужило вживання Тарасом Шевченком у його трьох поетичних творах «Кобзаря» слова *опеньок*, яке є назвою відомого в народі їстівного гриба. На перший погляд, уведення в план цієї праці, яка цілковито присвячена розгляду світу рослин у Шевченковій мистецькій та поетичній творчості, розділу про гриби може здатися, якщо не помилковим, то дуже дивним, адже вже сучасний школяр, а тим більше студент вишу біологічного факультету добре знають, що гриби та рослини – це різні за своєю будовою, функціями і значенням у природі та житті людини організми. Вони настільки різні, що сучасною біологічною наукою беззаперечно визнані окремими царствами органічного світу, які відповідно йменуються як царство Гриби і царство Рослини.

Справді, за таких відмінностей між цими царствами, аж ніяк не має підстав розглядати гриби у цій праці, яка за своєю суттю має винятково ботанічне спрямування. Більше того, з огляду на ці відмінності, можна було б зовсім не брати до уваги вживану Шевченком у його творах саму назву *опеньок* чи в значенні її множини – *опеньки*. Однак, якщо розглядати в історичному аспекті погляди вчених на систематичне положення грибів і рослин, а також і його сучасне бачення, то мусимо наголосити, що ситуація в цьому питанні не завжди була і є вже аж такою однозначною.

Відомо, що ще з часів старогрецького вченого Аристотеля (IV ст. до н. е.) весь органічний світ біологи поділяли на рослин і тварин. Цікаво, що такий поділ виявився загальноприйнятим і зберігався в науці протягом багатьох наступних століть. Він був прийнятим і Карлом Ліннеєм (XVIII ст.), який у своїй знаменитій праці «Система природи» дав їм латинські назви, відповідно *Vegetabilia* та *Animalia*¹.

Подальший розвиток біологічної науки призводив до відкриттів нових груп організмів, наприклад, грибів, бактерій, найпростіших, яких, зважаючи на загальноприйнятий поділ живих організмів на рослини і тварини, відносили відповідно перші дві групи, тобто грибів і бактерій, до рослин, а третю – до тварин.

Проте, наука продовжувала відкривати нові організми, які вже неможливо було віднести ні до рослин, ні до тварин. Подібне становище склалося в біології

¹ Жизнь растений. В 6 т. Гл. ред. чл.-кор. АН СССР, проф. А. А. Федоров. Т. 1. Введение. Бактерии и актиномицеты / Под ред. чл.-кор АН СССР, проф. Н. А. Красильникова и проф. А. А. Уранова. – М.: Просвещение, 1974. – С. 54.

в тридцятих роках ХХ ст., унаслідок чого традиційний поділ органічного світу на два царства – царство Рослини і царство Тварини практично став вважатися історичним курйозом¹.

Однак перманентний розвиток біологічної науки з часом призвів до того, що цей курйоз було остаточно подолано. Всередині та впродовж другої половини ХХ ст. багатьма вченими вже визнавалось, що органічний світ складається з організмів не двох царств, як вважалося раніше, а з більшої їх кількості, число яких на сьогоднішній день залишається остаточно не з'ясованим, а принципи їх виділення продовжують залишатися дискусійними.

Так, одні вчені визнають, що таких царств існує чотири, зокрема, царство Дроб'янки (Mychota), царство Тварини (Animalia), царство Гриби (Mycetalia, Fungi, або Mucota) та царство Рослини (Vegetabilia, або Plantae)², натомість інші виділяють їх п'ять – царство Monera, царство Protista, царство Fungi, царство Animalia і царство Plantae³. Однак і це число царств не є остаточною. Окремі вчені виділяють хто шість, а хто сім і навіть 10 і більше царств органічного світу⁴.

Відзначаючи вагомий науковий прогрес систематики органічного світу, не можемо не акцентувати увагу на тому, що переважно в дидактичному аспекті досягнення цієї науки залишаються все-таки «втисненими» в традиційні рамки диференціації живого часів Аристотеля – Ліннея, тобто поділу на рослини і тварини. Такий аспект властивий для підручників і навчальних посібників з ботаніки, а також програм навчальних курсів з цього предмету біологічних факультетів класичних університетів та галузевих вищих навчальних закладів, у структуру яких внесено відділи дроб'янки, або бактеріоподібні, синьо-зелені водорості та гриби, які традиційно відносяться до царства Рослини у його широкому розумінні.

Однак це не значить, що таким навчальним підручникам і навчальним програмам властива архаїчність. Навпаки, в їхніх виданнях уже знаходимо нові відомості про ці організми з наголосом на них, як представників царства Дроб'янки і царства Гриби. Здійснюється це з метою інформування тих, що навчаються про сучасний науковий рівень пізнання розмаїття живого на нашій планеті. Для прикладу наведемо два з таких підручників, один із яких «Biology of Plants»

¹ Рейвн П., Эверт П., Айкхорн. Современная ботаника. В 2-х т. Т. 1. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – С. 145.

² Жизнь растений. В 6 т. Гл. ред. чл.-кор. АН СССР, проф. А. А. Федоров. Т. 1. Введение. Бактерии и актиномицеты / под ред. чл.-кор. АН СССР, проф. Н. А. Красильникова и проф. А. А. Уранова. – М.: Просвещение, 1974. – С. 54–57.

³ Рейвн П., Эверт П., Айкхорн С. Современная ботаника. В 2-х т. Т. 1. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – С. 150–152.

⁴ Ботаника с основами фитоценологии. Анатомия и морфология растений. Учеб. для вузов / Т. И. Серебрякова, Н. С. Воронин, А. Г. Еленевский и др. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2007. – С. 5–8.

американських авторів, що переведений на російську мову і названий «Современная ботаника»¹, і другий українських авторів під назвою «Ботаника»².

Окрім навчальної літератури з ботаніки для вищої школи, традиційно широко розуміння царства Рослини з включенням до нього бактерій, синьо-зелених водоростей і грибів спостерігаємо також і в такому фундаментальному науковому виданні як «Жизнь растений»³.

Отже, хоча сучасною біологічною наукою гриби виділяються як окреме царство органічного світу, однак у ботанічній, особливо в навчальній літературі, визнаючи їх систематичну окремішність, все ж продовжують їх традиційно розглядати в системі рослинного світу. Слідуючи цій традиції, нами й було вирішено *опеньок* як одного і єдиного з представників численного й різноманітного царства Гриби, назву якого уживав Шевченко у своїх поетичних творах, розглядати разом з усіма рослинами, назви яких ужиті ним в творах «Кобзаря» в окремому розділі цієї праці. Нижче викладаються результати цього розгляду з висвітленням характерних еколого-біологічних і морфологічних особливостей *опенька* та особливостей уживання його назви в поетичних творах «Кобзаря».

8.1. Опеньок та його основні мікологічні особливості

Для повнішого висвітлення особливостей уживання Тарасом Шевченком у його поетичних творах назви *опеньок* доцільно хоча б ескізно нарисувати його мікологічний образ (від слова *мікологія* – наука про гриби), бо саме він, як думаємо, будучи, напевно, ще з дитинства в загальних рисах відомий поету, став взірцем для створення відомого сатиричного образу російської цариці в поемі «Сон» («У всякого своя доля»).

Лексема *опеньок* є українською науковою назвою одного з роду грибів, якій відповідає по-латині назва *Armillaria*. Найбільш поширеним і в такій же мірі відомим у народі з грибів цього роду вважається гриб, видова наукова назва якого звучить як *опеньок осінній справжній* (*Armillaria mellea*) із родини лепіотових (*Lepiotaceae*)⁴. Росте він повсюдно в Україні в різноманітних еколого-фітоценотичних умовах – в листяних і хвойних лісах, на стовбурах і корінні дерев і чагарників, на пенях, у присадибних садках та в інших природних оселищах.

¹ Рейвн П., Эверт Р., Айкхорн С. Современная ботаника. В 2-х т. Т. 1. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – 348 с.

² Тихомиров Ф. К., Навроцька А. А., Григора І. М. Ботаника: підручник. – К.: Урожай, 1996. – 413 с.

³ Жизнь растений. В 6 т. Гл. ред. чл.-кор. АН СССР, проф. А. А. Федоров. Т. 1. Введение. Бактерии и актиномицеты / Под ред. чл.-кор АН СССР, проф. Н. А. Красильникова и проф. А. А. Уранова. – М.: Просвещение, 1974. – С. 54–57.

⁴ Зерова М. Я., Єлін Ю. А., Коз'яков С. М. Гриби: їстівні, умовно їстівні, неїстівні, отруйні. – 4-те вид., доп. і перероб. – К.: Урожай, 1984. – С. 134.

Для морфологічної будови опенька властива добре розвинена грибниця (міцелій), яка знаходиться переважно в ґрунті чи в іншому субстраті, яким є середовище, де він росте, та плодове тіло, яке формується у нього в надземній сфері в період його плодоношення і має вигляд шапки, яка прикріплена до центральної ніжки. Розмір цієї шапки буває мінливим – від 2 до 8 (15) см в діаметрі. Такою ж змінною є і її форма – від опукло-кулястої на початку розвитку плодового тіла до пласкорозпростертої, іноді з горбиком у центрі, на етапі його повної сформованості. Нестабільними є також в опенька розміри щільної, а з віком жорсткої його центральної ніжки з білуватим кільцем під шапкою, які коливаються в межах 5–10 (18) см заввишки і 0,4–2,5 см завтовшки¹.

Вельми прикметною ознакою морфологічної будови опенька є нижній бік його шапки, на якому розвинені численні, вертикально спрямовані пластинки, які радіально розходяться від центру до її країв. На них з обох їхніх боків розвивається шар гіменію, утвореного з густо розташованих одноклітинних базидій (голубазидій), які являють собою основний орган статевого спороношення опенька. На кожній із цих базидій розміщені 4 спори, що прикріплені до її поверхні за допомогою коротких відростків (мал. 144).

Мал. 144. Опеньок осінній справжній

(справа – схема будови плодового тіла в поздовжньому розрізі і дві базидіоспори)²

За наявності цих морфолого-біологічних ознак у будові плодового тіла опенька осіннього справжнього, зокрема, пластинчастого гіменофору на нижньому боці шапки, за якого його раніше відносили до великої родини пластинчастих (*Agaricaceae*), а також наявність на цих пластинках гіменіального (спороносного) шару з одноклітинних базидій (голубазидій) як основного органу спороношення, цей вид належить до класу базидіальних грибів³.

¹ Зерова М. Я., Єлін Ю. А., Коз'яков С. М. Гриби: їстівні, умовно їстівні, неїстівні, отруйні. – 4-ге вид., доп. і перероб. – К.: Урожай, 1984. – С. 134.

² Там само. – С. 135, мал. 85.

³ Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – С. 152–158.

8.2. Образ гриба опенька в поетичних творах Шевченкового «Кобзаря»

Викладена вище стисла мікологічна характеристика опенька осіннього справжнього дає можливість об'єктивного визначення у нього тієї істотної ознаки, яка спонукала Тараса Шевченка саме до її вживання у його творах. Тією ознакою у нього, безперечно, є його плодове тіло, яке, як уже знаємо, складається з шапки, прикріпленої до центральної ніжки. Окрім інших ознак гриба, по зовнішньому вигляду цього плодового тіла в природі визначається його видова приналежність та систематичне положення.

Більше того, почувши назву опенька осіннього справжнього в людини виникає в уяві зоровий образ саме його плодового тіла. Така ж сама асоціація виникає у читача Шевченкових творів, у тексті яких він зустрічається із назвою опенька. Відзначимо, що вживав Шевченко назву цього гриба лише по одному разу в трьох своїх творах, зокрема, в поемі «Гайдамаки», в поезії «У перетику ходила» та в поемі «Сон» (У всякого своя доля).

У першому з цих творів назва опеньок вжита Шевченком у множині (*опеньки*) і при цьому опосередковано, тобто не в його оригінальному тексті, а в народній пісні, яку поет ввів у цей текст. Її виконавцем є сліпий кобзар, у якого Залізник під час бенкету гайдамаків у Лисянці узяв кобзу, і попросив його потанцювати, на що той «Навприсядки... по базару Оддирає постоломи, Додає словами: «Ой сип сирівець Та криши опеньки: Дід та баба, То й до ладу, – Обое раденькі».

Щодо поезії «У перетику ходила», то написана вона в жартівливій пісенній формі, на якій виразно помітний вплив народних пісень. Зокрема, це стосується як першої строфи, так і другої з її поетичними рядками: «У перетику ходила По опеньки, Лимаренка любила, Молоденька», яка дуже нагадує пісню «Ой піду я в ліс по опеньки»¹. Як бачимо, назва опеньки в цій поезії вжита Шевченком у її прямому номінативному значенні.

Значно у вагомішому та гострішому за ідейним спрямуванням і в порівняльно-образному аспекті вжито поетом назву опеньок у сатиричній поемі «Сон» («У всякого своя доля»). Уживає він цю назву в епізоді опису побаченого ним уві сні в царських палатах, у які йому незримим вдалося пропхатися. Те, що відкрилося поету, напевно, перехопило у нього дух, бо з подиву він про себе, а може впівголоса вигукнув: «Боже мій єдиний! Так от де рай!». Після такого емоційного вияву несподіваного враження від побаченого, поет уже спокійніше ділиться своїми спостереженнями: «Уже нащо Золотом облити блюдолизи; аж ось і сам, Високий, сердитий, Виступає; обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога, Та ще, на лихо, сердешне, Хита головою».

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 284–285.

Ю. О. Івакін¹, який здійснив докладний літературний аналіз поеми «Сон» («У всякого своя доля»), вважає, що в цьому творі, oprіч іншого, Шевченко створив типовий образ російського самодержця Миколи I, істотним елементом якого є його сатиричний портрет.

У цитованому вище епізоді поеми наведені лише елементи («Високий, сердитий») цього портрета, який детально описується у наступних поетичних рядках цього твору. Прикметним для цього портрета є те, як відзначає Ю. О. Івакін, що він цілком відповідає оригіналові царя, а також тим зображенням, які на той час існували в літературних джерелах і в карикатурі.

Нас, звичайно, більше цікавить образ цариці, яку Шевченко порівняв із засушеним опеньком. На думку Ю. О. Івакіна, сатиричний образ цариці, який змальований Шевченком у цитованому вище уривку поеми, теж близький до оригіналу. Цінними доповненнями до цього її образу можуть, за словами Ю. О. Івакіна, служити записки маркіза де Кюстіна у його книзі про Росію часів царя Миколи I, яка була видана у Франції в 1843 році, таємно поширювалася в Росії і відзначалася критикою миколаївського деспотизму. Ним же висловлюється також припущення, що ця книга могла бути відомою й Тарасу Шевченкові, в усякому разі окремі її місця, перекладені йому його друзями.

У своїх записках маркіз де Кюстін відзначає надзвичайну худорлявість цариці, її хворобливий вигляд та потьмянілий погляд. Вказується також, що вона зазнавала нервових конвульсій, які спотворювали риси її обличчя, а іноді заставляли навіть трясти головою.

Ю. О. Івакін наголошує також, що Шевченко, створивши безжалісно правдивий шарж на російську царицю, ще й посилює його своїм різко негативним ставленням до царициних «тупорилих віршомазів», які писали улесливі вірші на догоду собі і цариці.

У продовження викладеного вище бачення щодо особливостей створеного Шевченком сатиричного портрета російської цариці варто, очевидно, також зупинитися на питанні мотивів вибору ним серед численних, знаних людям, грибів саме опенька, порівняння з яким особи цариці надає неперевершеної сатиричності її портретному образу.

Справді, що керувало поетом, що він обрав опеньок осінній справжній для порівняння з ним російської цариці, «тонкої» і «довгоногої», а не, скажімо, такий предмет, як «тика», яке згідно із Словником української мови є галицьким діалектним словом, якому відповідає слово «тичина», що означає те саме, що «тичка» – «довга палиця, жердина для підтримування гілок плодкових дерев і т. ін.», або «одна з довгих палиць, жердин, що, застромлені в землю у певній кількості, вказують напрямок шляху...»².

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 73–76.

² Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 110; 134.

Адже ці слова використовуються як в розмовах між людьми для порівняння з предметами, яких вони означають, високих і худорлявих осіб, а також у таких же значеннях зустрічаємо їх у літературних творах, приклади з яких наводяться у Словнику української мови. Ось декілька з них: «Високий, як тика» (Гал.-руські... приповідки, I, 1901-1905, 189)¹, «Сам то який собі удався: як тичина, високий, худорлявий» (Барв., Опов., 1902, 81), «Не піду заміж, бо ще не зросла. І трохи засміялася собі: «Добре не зросла! 22 роки, а висока, як тичка...» (Л. Укр., III, 1952, 737)².

Подібною є також семантика слова «жердина», тобто «довгий, тонкий, без гілок кусок дерева». За приклад використання цього слова у порівнянні може служити речення одного з літературного твору: «Була і цариця в колі придворних дам, худа й висока, як жердина, з тонкою шиєю» (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 316)³.

Та як знаємо, жодного з цих слів для порівняння з предметами, яких вони означають, Шевченко не вжив у своїй поемі. Потрібно було якесь інше слово, що означало предмет, із яким він міг би більш виразно, з сарказмом порівняти царицю, створити безпрецедентний її сатиричний портрет. Напевно, на думку поета, це мало би бути слово, що означало б предмет не такий уже й контрастний за формою до людської фігури, як, наприклад, тичка чи жердина, а, навпаки, за цією ознакою він мав би хоча б бути подібним до неї.

Після цих роздумів, Шевченко, очевидно, зупинився на слові опеньок. У гриба, що носить цю назву, плодове тіло відзначається антропоморфністю, багато чим є подібним до людської фігури. Його тонка, циліндрична, центральна ніжка може слугувати аналогом тонкого тулуба з довгими нижніми кінцівками, а шапка, яка на початкових етапах розвитку плодового тіла має опукло-кулясту форму, бути аналогом голови. Однак порівнювати тонку, довгоного царицю з живим опеньком Шевченкові здалося, напевно, не зовсім доречним, бо створений таким чином її сатиричний портрет не досягне саркастичної довершеності. Тому він вдається до одного з властивих його творчому методу художньому способу епітетизації⁴. До слова опеньок, яке, почуте чи прочитане, переважно завжди в уяві людини викликає образ живого гриба, якого вона збирала в лісі чи на лісовому зрубі або в інших місцях його знаходження в природних оселищах, або бачила на ринку, де його купками продавали сільські жінки, поет додає епітет *засушений*, який ураз міняє в людській уяві попередній образ плодового тіла цього гриба на його протилежний образ, відмінний не тільки за виглядом і консистенцією тіла, але й за суттєво іншим емоційним сприйняттям.

¹ Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 110.

² Там само. – С. 134.

³ Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 520.

⁴ Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 111.

Образ засушеного опенька – це образ нежиттєвого, сухого від втраченої пло- довим тілом вологи, шапка і центральна ніжка якого хоч і стали надто тонкими і крихкими, проте все-таки зберігають риси його антропоморфності. Завдяки цьому одному слову-епітету, доданому до слова опеньок, поет, порівнюючи з ним російську царицю, зумів досягти найвищого рівня вияву сарказму, ство- ривши її сатиричний портрет.

Проте маємо мати на увазі, що епітет *засушений* підкреслює лише статич- ні риси портрета цієї особи жіночої статі («тонка», «довгонога») і не забувати також, що це портрет живої особи, яка «Та ще, на лихо, сердешне, Хита голо- вою». На цю рису Шевченкового портрета цариці звернув увагу Ю. О. Івакін, який вважає, що словосполучення «хита головою» – це є «не просто глум над фізичним недоліком цариці, а ущипливий натяк на обставини, дуже неприємні для царського дому»¹.

Тут, думаємо, мається на увазі революційне повстання 14 грудня 1825 року, яке здійснили дворяни-декабристи проти кріпосного права і царського само- державства в Росії. Ю. О. Івакін, посилаючись на уже цитованого вище маркіза де Кюстіна, повідомляє, що ця фізична вада цариці була наслідком її переляку, викликаного цим грудневим повстанням.

Погоджуючись з Ю. О. Івакіним, що відзначена Шевченком властивість ца- риці хитати головою, є водночас і глумом над цією її фізичною вадою, і ущипли- вим натяком на неприємні обставини для царського дому. Все ж цікавим зали- шається питання щодо фактів, на підставі яких поетом було створено словесний портрет цариці з особливим наголосом на її фізичній ваді – утраченій здатності контролювати рухи своєї голови.

Як ми вже згадували вище, в коментарях до поеми «Сон» («У всякого своя доля»), видрукуваній у Зібранні творів Тараса Шевченка², висловлюється при- пущення, що такий «шаржований і водночас безжалісно точний портрет» росій- ської цариці поет міг написати на підставі власних вражень, оскільки, будучи в Петербурзі, можливо, міг особисто її бачити або чути розповіді про неї, зокре- ма, від Карла Брюллова.

Справді, як дізнаємося з записів у його «Щоденнику»³, зроблених 1 липня 1857 року, Шевченко міг бачити царицю двічі, коли він побував, на царському святі в Петергофі – замській царській резиденції. Перший раз, як йому при- гадується, це було «когда-то давно, в 1836 году, если не ошибаюсь», коли він, зачарований цим чудовим святом, «не спросясь хозяина (я был тогда в ученьи

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 76.

² Шевченко Тарас. Зібрання творів. У 6-ти т. Т. 1. Поезія 1837–1847. – К., 2003. – С. 265–278; 699–706.

³ Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 665.

у маляра, или так называемого комнатного живописца, некоего Ширяева, человека грубого и жестокого) и пренебрегая последствиями самовольной отлучки (я знал наверное, что он меня не отпустит), с куском черного хлеба, с полтиной меди в кармане и в тиковом халате, какой обыкновенно носят ученики-ремесленники, убежал с работы прямо в Петергоф на гулянье».

Опускаючи враження Шевченка про цей, як він пише, «волшебный праздник», цариці на цьому святі йому не довелося побачити, оскільки він, натомість, несподівано побачив у натопті свого грізного хазяїна з пишнотілою його хазяйкою, від чого у нього «это-то последнее обстоятельство вконец помрачило блеск и великолепие праздника» і він, не дочекавшись його завершення ілюмінацією, завчасно змушений був повернутися назад до місця свого навчання.

Загалом, треба відзначити, якщо б Шевченко на цьому святі й побачив царицю, то, безсумнівно, про цю подію він би конче залишив запис у своєму «Щоденнику». Також нічого не згадує він про царицю і під час другого відвідання петергофського свята в 1839 році. Та й, власне кажучи, Шевченко сам це підтверджує своїми поетичними рядками в поемі «Сон» («У всякого своя доля»), коли він уперше й лише уві сні побачив царицю в палатах «обок його», тобто біля царя, вигукнув з подиву, бо виявилася вона не такою вже красивою, як про неї писали «тупорилі» «віршомазі». Поет картає себе за те, що «не бачивши Тебе, цяце, й разу» (курсив наш. – Авт.), взяв та й повірив тим «віршомазам».

Отже, на підставі цього можна дійти висновку, що Шевченко особисто, в усякому разі, на час написання поеми, не бачив цариці, а це значить, що її портрет у цьому творі створений за розповідями, які він чув від близьких йому людей.

Не виключено, що Шевченко для створення портрета цариці міг скористатися також її характеристикою в книжці маркіза де Кюстіна. Однак цікавим є те, що поет, якщо й скористався нею, то не повністю дотримуючись її. Так, якщо за цією характеристикою нервові конвульсії спотворювали риси лица цариці і спонукали її іноді навіть трясти головою, то Шевченко, навпаки, пише в поемі, що вона «на лихо, сердешне», не трясє, а «хита головою».

На правдоподібність того, що Шевченко міг скористатися портретною характеристикою цариці, наведеній маркізом де Кюстіном у своїй книзі, засвідчує практично майже повна їх аналогія з портретом цієї царственої особи, який ним був створений у поемі. Однак ця аналогія стосується лише суті обох портретів, а не стилю їх виконання. Маркіз де Кюстін створив портрет цариці документально реалістичний, тоді як у Шевченка він є художнім витвором майстра слова.

Так, якщо в характеристиці де Кюстіна, виписки з якої подаю за Ю. О. Івакіним¹, цариця надзвичайно худорлява, має хворобливий вигляд і потьмянілий погляд, то у Шевченка вона відповідно «цариця-небога», тобто у застарілому

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 76.

значенні цього слова – «бідолаха, сердега»¹. Однак цього Шевченкові для створення повного образу цариці виявилось замало і він знаходить для неї уїдливо-глузливе ущипливе порівняння: «Мов опеньок засушений», та ще й додаючи до нього слова-епітети – «тонка, довгонога».

Що ж до де Кюстінівського твердження, що нервові конвульсії спотворювали риси її обличчя, заставляючи її іноді трясти головою, то Шевченко у своєму портреті цариці цю фізичну її ваду, що зорово як для особи жіночої статі є вельми неприємною і жалісливою для сприйняття, трансформував, можливо, з поваги до цієї статі взагалі, у більш етичну площину, замінивши вияв цієї вади на хитання головою, тобто на спокійні коливальні рухи, які є природною реакцією цього органу людського тіла на дії відповідних життєвих обставин².

Поет, можна думати, знав, що слово «трясти» означає «швидко й рвучко рухати, штовхати, хитати вгору й униз, з боку на бік, вперед і назад»³. Можливо, він не вважав цю її фізичну ваду «трясти головою» властивою для дружини царя, бо виявлялася вона в неї лише іноді, напевно, під час сильного хвилювання. Проте, пом'якшивши сприйняття цієї фізичної вади цариці, поет аж ніяк не понизив ступінь сарказму її портрета. Змалювавши царицю небогою, бідолашною, нещасною людиною, надзвичайно худорлявою, яку видають тонкий торс і занадто довгі ноги, поет іронічно додає, що замість поводитись спокійно і берегти фізичні сили, вона їх розтринькує, бо ще «на лихо, сердешне, хита головою».

Із викладеного вище найцікавішим все-таки є те, що Шевченко для здійснення своєї мети створити сатиричний портрет російської цариці в поемі «Сон» («У всякого своя доля») зумів серед безлічі видів грибів, що живуть у різних природних оселищах, вибрати лише один із них, при цьому не якийсь аж особливо незвичайний, а дуже звичайний, відомий усім нам *опеньок осінній справжній*. Правда, використано поетом не його образ як живого організму, а, навпаки, образ, який він має у засушеному стані, завдяки чому було досягнуто найвищої емоційної планки сприйняття, хоч шаржованого, але такого безжалісно точного і сатиричного за своїм спрямуванням портретного зображення російської цариці.

¹ Словник української мови. Т. V. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 249.

² Словник української мови. Т. XI. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 62–63.

³ Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 306.

Розділ 9

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОСЛИН ПОЕТИЧНИХ
ТВОРІВ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗА ЇХ НОМІНАТИВНИМ
ТА ТРОПЕЇЧНИМ ЗНАЧЕННЯМ**

Світ рослин як характерний і невіддільний компонент поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка представлений у них 62 представниками різних назв, відмінних за життєвою формою, морфоструктурними ознаками, еколого-біологічними особливостями та господарським використанням.

Володіючи належними відомостями про ці рослини, абсолютна більшість з яких належать до української флори, Шевченко широко вводив їх у склад тропів його поетичних творів, завдяки чому вони відзначаються винятковим видовим багатством цих спеціальних засобів образної мови. Прикметною рисою тропів є також і те, що творення ними словесного образу хоч і здійснюється різними формами, проте вони «завжди служать мистецькому описові й оцінці певного явища»¹.

Однак Шевченко не обмежувався вживанням у своїх творах рослин лише в їх тропеїчному значенні. Ним не менш широко, а в кількісному вимірі навіть значно більше рослин порівняно з тропеїчним значенням, уживалося також у прямому номінативному значенні.

Дуже часто вживання поетом назв рослин у творах здійснювалося шляхом поєднання їх в обох значеннях – тропеїчному і номінативному. З'ясування особливостей такого значеннєвого поєднання рослин у поетичних творах, у тому числі в їх кількісному співвідношенні, дає можливість повніше пізнати одну з характерних рис використання Шевченком рослинного компонента в його поетичній творчості. Та чи не найповніше, думаємо, пізнання специфіки використання поетом цього компонента можливе шляхом розгляду тропеїчного значення рослин у межах конкретних тропів, серед яких нами обрано лише п'ять із них, а саме: алегорію, іронію, порівняння, символ та уособлення.

У такий же спосіб заслуговує окремого розгляду також вживання Шевченком у поетичних творах рослин різних назв у їх прямому номінативному значенні. Результати вивчення кількісного співвідношення вживання Шевченком у його творах рослин різних назв у номінативному та тропеїчному значеннях, а також особливостей цього вживання в цих творах відповідних рослин тільки в номінативному значенні та у значенні конкретних тропів викладаються нами нижче окремими самостійними підрозділами.

¹ Шаховський С. М. Тропи // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 277–278.

9.1. Кількісне співвідношення рослин у поетичних творах «Кобзаря» за їх номінативним та тропеїчним значенням

На підставі вивчення особливостей уживання Тарасом Шевченком у поетичних творах «Кобзаря» рослин у їх номінативному¹ та тропеїчному значеннях з'ясувалося, що за цією значенневою ознакою усі рослини ботанічного компонента цих творів виразно поділяються на три групи, які позначимо великими буквами латинського алфавіту – А, В і С. Назви рослин кожної з груп представлені в таблиці 12.

Г р у п а А. Належать до цієї групи рослини, які вжиті в поетичних творах тільки в прямому номінативному значенні. Представлені вони 25-ма назвами, більшість з яких (17 назв, або 68 %) за життєвою формою належить до трав – багаторічних, дворічних та однорічних, а за умовами існування – до дикорослих або культивованих.

За віковою категорією трави кількісно неоднорідні: дещо більше половини з них становлять однорічники – дикорослі, здебільшого бур'яни, що ростуть на засмічених місцях по всій Україні (лутига, спориш, щиреця) та культивовані, відмінні за своїм господарським використанням – кукурудза, квасоля, льон, конопля та тютюн.

Натомість рослини, що належать за життєвою формою до дерев, кущів та кущиків, назви яких Шевченко вживав у своїх творах у номінативному значенні, представлені у цій групі лише майже третьою від усіх назв, ужитих ним у цьому значенні. До представників цих життєвих форм, як це видно з таблиці 12, належать як дикорослі (берест, осока, верболіз, плющ), так і культивовані рослини (вишня, платан, смоківниця, виноград).

Г р у п а В. Вона являє собою об'єднання рослин, своєрідність якого полягає в тому, що в Шевченкових поетичних творах вони вживаються двояко: як у їх номінативному, так і в тропеїчному значеннях. Інакше кажучи, рослина відповідної назви в одному творі вживається в номінативному значенні, тоді як у цьому ж самому творі або в інших вона вжита у складі різних видів тропів – порівняння, символу, алегорії тощо.

Особливості такої різної варіантності вживання Шевченком назв рослин у їх номінативному та тропеїчному значеннях добре засвідчує таблиця 13. Як бачимо з неї, наприклад, рослина осока, крім номінативного значення, вжита ще у складі тропу уособлення, горох – у складі тропу порівняння, пшениця – у складі тропу алегорія. Більше того, інші рослини вживалися Шевченком за їх номінативного значення також ще у двох і навіть у трьох тропях. Так, назва рослини очерет ужита у складі двох тропів – порівняння та уособлення. У складі

¹ Номінативний – це такий, який називає, позначає предмети, явища, дії, якості // Словник української мови. Т. V. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 441.

такої ж кількості тропів ужиті назви рослин ясен, ряст, хміль, лілія, жито і мак. Натомість назва рослини верба вжита у складі трьох тропів – порівняння, символу та уособлення. У такий же спосіб ужито назви рослин дуб, тополя, явір, ялина, калина і барвінок.

Щодо кількісного представництва різних назв рослин у групі В, то їх нарахується 21 назва, тобто лише на чотири менше від кількості рослин групи А. Цікавою ця група рослин є ще й тим, що в ній, окрім півкущика барвінок, порівно (по 10 назв) представлені рослини, що за життєвою формою належать до дерев (верба, дуб, тополя та ін.) і кущів (калина), більшість з яких є дикорослими, та до трав, одні з яких є дикорослими багаторічниками (осока, очерет, ряст, хміль), інші – культивованими однорічниками (горох, жито, мак, пшениця), окрім багаторічної лілії.

Насамкінець відзначимо, що за різних особливостей рослин групи В, все-таки найбільш прикметною її рисою є те, що в ній об'єднані рослини різних назв, які уживалися Шевченком у його творах шляхом поєднання їх номінативного та різних варіантів тропеїчного значень, завдяки чому досягалося якнайповніше розкриття образності цих рослин у контексті художнього відтворення у поезіях творчого задуму їх автора.

Г р у п а С. Виділяється ця група рослин стосовно двох попередніх груп А і В, ужитих Шевченком у його творах відповідно у номінативному та поєднано в номінативному і тропеїчному значеннях тим, що вжиті вони були ним лише в тропеїчному значенні. Виділяється група С від згаданих груп ще й у кількісному вимірі, оскільки об'єднує у своєму складі лише рослини 16 назв, що на 9 назв менше від числа назв рослин групи А і на 5 назв від групи В (табл. 12).

Поруч із тим, група С у цьому ж вимірі виявляє подібність і до групи А за ознакою співвідношення числа рослин, які належать до деревно-чагарникової і трав'яної життєвої форм. Ця подібність виявляється в тому, що в обох порівнюваних групах домінують рослини, що за життєвою формою належать до трав. У групі А на їх долю припадає 68 %, а в групі С навіть 81,2 % від загального числа рослин кожної з цих груп. За такого високого відсотка трав у групі С цікаво з'ясувати питання щодо того, якими рослинами представлена ця життєва форма та які ознаки і властивості їм притаманні, що спонукали Шевченка вживати їх тільки в тропеїчному значенні.

По-перше, за способом життя, тобто в дикому стані в природних оселищах або в культурі, ці трав'яні рослини групи кількісно суттєво не відрізняються між собою: в умовах першого екотопу росте 7 рослин різних назв (блекота, бугиля, кропива, кукіль, латаття, підсніжник, рябчик), тоді як в умовах другого екотопу – на одну рослину менше (васильки, гречка, капуста, картопля, любисток, рута).

Трав'яні рослини групи С достатньо різноманітні за їх ботанічними ознаками та господарським використанням. У їх складі присутні широко культивовані

овочеві (картопля, капуста), та круп'яні (гречка) рослини, а також декоративні пряні (любисток), ефіроносні (рута), ефіроолійні і ритуальні (васильки), ранньовесняні (підсніжник, рябчик) та водяні (латаття) рослини.

Т а б л и ц я 12

Перелік рослин поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка за їх життєвою формою та способом життя, вжитих у номінативному та тропеїчному значеннях

Життєва форма та спосіб життя рослин	Групи рослин за їх значенням, ужитому в поетичних творах		
	Група А (номінативне)	Група В (номінативне і тропеїчне)	Група С (тропеїчне)
I. Дерева дикорослі	Берест, осокір	Верба, дуб, тополя, явір, ялина, ясен	Кедр
Ia. Дерева культивовані	Вишня, платан, смоківниця	Груша, черешня, яблуна	
II. Чагарники (кущі) дикорослі	Верболіз	Калина	Зіновать, терен
IIa. Чагарники (кущі) культивовані	Виноград		
III. Чагарнички (кущики) дикорослі	Плющ		
IV. Напівчагарнички (півкущики) дикорослі		Барвінок	
V. Трави багаторічні дикорослі	Ковила, куга, ряска, сон, хрін	Осока, очерет, ряст, хміль	Бугила, кропива, латаття, підсніжник, рябчик
Va. Трави багаторічні культивовані		Лілія	Картопля, любисток, рута
VI. Трави дворічні дикорослі	Лопух	Будяк	Блекота
VIa. Трави дворічні культивовані	Пастернак, петрушка		Капуста
VII. Трави однорічні дикорослі	Лутига, роман, спориш, щириця		Кукіль
VIIa. Трави однорічні культивовані	Квасоля, Коноплі, кукурудза, льон, тютюн	Горох, жито, мак, пшениця	Васильки, гречка
Разом назв рослин	25	21	16

Представлені у складі групи С і малоцінні (бугиля, кропива) та навіть шкідливі рослини, які забур'янюють посіви сільськогосподарських культур (кукіль) або володіють отруйними властивостями (блекота).

Завдяки такому розмаїттю ознак і властивостей трав'яних рослин групи С, а також і представників деревно-чагарникових рослин (кедр, зіновать, терен), Шевченко використовував їх у складі різних видів тропів, створюючи відповідно до змісту та ідеї твору образи алегоричного (блекота, зіновать, кукіль, терен), символічного (бугиля, васильки, кропива, любисток), персоніфікованого (підсніжник, рябчик), порівняльного (капуста, кедр, латаття, рута) та іронічного (картопля, гречка) спрямування.

Практикував Шевченко також уживання у своїх творах назв окремих рослин групи С і в двох тропеїчних образах. Так, кушова рослина терен була вжита як в алегоричному, так і в символічному образах, трави рута – в порівняльному й символічному, кропива – в іронічному та символічному образах (табл. 13).

Підсумовуючи викладене вище стосовно кількісного співвідношення 62 рослин різних назв, ужитих Тарасом Шевченком у всіх своїх поетичних творах у їх номінативному та тропеїчному значеннях, можемо відзначити таке.

Усі 62 рослини за названими двома ознаками в його творах уживалися в трьох варіантах: а) тільки в прямому номінативному значенні, б) шляхом поєднання прямого номінативного і тропеїчного значень і в) тільки в тропеїчному значенні. У кількісному вираженні ці варіанти виглядають таким чином: за першим варіантом Шевченко вжив 25 назв рослин, або 40,3 %; за другим – рослини 21 назви, або 33,9 %; за третім – 16 назв рослин, або 25,8 % (табл. 12).

Отже, як бачимо, найбільше вживалися в Шевченкових творах рослини у їх прямому номінативному значенні. Таких рослин, узятих разом з першого і другого варіантів нараховується 46, або 74,2 %.

Щодо рослин, ужитих Шевченком у тропеїчному значенні, то їх кількість, яку становлять разом рослини другого і третього варіантів, а це 37 рослин, або 59,7 %, є близькою до кількості рослин, ужитих у прямому номінативному значенні. Різниця між ними становить 9 рослин, або 14,5 %.

Отже, із наведених порівняльних матеріалів напрашується висновок про те, що Шевченко, володіючи належними ботанічними відомостями про рослини, уживав їх назви у своїх поетичних творах майже однаково широко як у їх прямому номінативному, так і в тропеїчному значеннях.

Очевидно, що такий широкий діапазон значеннєвого розмаїття вживання Шевченком рослин у своїх поезіях зумовлювався його творчими задумами, прагненням за допомогою створюваного ним широкого спектру рослинних образів досягати багатства образної мови його поезій, їх геніальної художньої та ідейної значущості.

9.2. Рослини поетичних творів «Кобзаря» з номінативним значенням

Розгляд особливостей уживання Тарасом Шевченком у поетичних творах «Кобзаря» рослинної лексики в її значеннєвому аспекті – прямому номінативному і тропеїчному, важливо розпочати з мовознавчої праці В. М. Русанівського, присвяченої ґрунтовному дослідженню мови Шевченкових творів.

Як одну з прикметних рис цієї праці з досліджуваного нами питання виділимо застосування її автором диференційованого підходу до висвітлення обсягів уживання Шевченком назв рослин у прямому номінативному та тропеїчному значеннях, визначенням засобів образної мови, у складі яких уживалися назви рослин, а також виділенням конкретної тематики (природоописової, соціальної, побутової та ін.), художнє зображення якої у творах можливе завдяки використанню назв рослин у відповідному їх значенні.

Так, на думку В. М. Русанівського, Тарас Шевченко «дуже мало використовує специфічно побутову і сільськогосподарську лексику, досить обмежено вводить слова на позначення рослинного і тваринного світу. Ті ж із них, що все ж таки увійшли в лексикон Шевченкових творів, у більшості випадків не мають прямих номінативних функцій»¹. Ці назви рослин, що позбавлені номінативних функцій, як вважає В. М. Русанівський, увійшли у склад різних видів тропів, найчастіше порівнянь (прямих і опосередкованих). Помітна частина таких назв увійшла також у склад фразеологізмів, а нерідко й у рядки народних пісень².

Таким чином, як бачимо, певний обсяг рослинної лексики в Шевченкових творах, за В. М. Русанівським, ужитий поетом у системі образної мови, або в тропеїчному значенні.

Однак, приділивши значну увагу вживанню Шевченком у його творах рослинних лексем у їх тропеїчному значенні, В. М. Русанівський не оминає своєю увагою також питання щодо використання поетом цього виду лексем у їх прямому номінативному значенні. Він навіть вважає за доцільне застерегти читача від того, щоб у нього не створилося враження, ніби в поезії Шевченка побутова рослинна і сільськогосподарська лексики вживаються тільки в складі образів.

Щоб не склалося такого враження, В. М. Русанівський вважає за потрібне з'ясувати, коли така лексика у творах виступає в її прямому номінативному значенні. Поставивши таке запитання, він же сам дає на нього конкретну відповідь, яка, за його словами, є простою: «... тоді, коли змальовується пейзаж, коли з'ясовується соціальне становище персонажів і, зрештою, коли передаються особливості побуту»³.

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – С. 37.

² Там само. – С. 37–39.

³ Там само. – С. 39–40.

Не можемо не відзначити, що, виділивши усі ці три, чітко окреслені теми для змалювання яких у Шевченкових творах використовуються назви рослин за їх номінативним значенням, В. М. Русанівський обмежився лише їх найменуванням без подальшого розгляду кожної з них у його праці.

Зважаючи на цю обставину, нами було проведено вивчення поетичних творів «Кобзаря» як в контексті виділених В. М. Русанівським тем, так і загалом у контексті використання поетом у його творах рослинної лексики в її прямому номінативному значенні.

Виклад результатів такого вивчення розпочнемо, природно, з встановлення усієї кількості назв рослин, ужитих поетом у творах у прямому номінативному значенні й спробуємо з'ясувати, з якою творчою метою таке вживання тих чи інших назв рослин здійснювалося їх автором.

Результати проведеного вивчення виявилися такими: з усіх, встановлених нами раніше 62 назв рослин, ужитих у Шевченкових поетичних творах, у прямому номінативному значенні ужито в них більшу половину з цих назв, а саме: 46, або 74,2 % (табл. 13).

Оскільки В. М. Русанівським відзначено вживання Шевченком у поетичних творах рослинної лексики в її номінативному значенні для змалювання пейзажів, то, природно, наш розгляд з цього питання розпочнемо саме з цієї тематики.

Згідно з нашими дослідженнями, Шевченко для змалювання пейзажів у своїх творах ужив 23 назви рослин, тобто половину з 46 назв, ужитих ним у прямому номінативному значенні. Цими рослинами виявилися як представники деревних, так і трав'яних життєвих форм, зокрема: а) дерева дикорослі: верба, дуб, осокір, тополя, явір, ялина, ясен та культивовані вишня та черешня; б) кущі дикорослі: калина, верболіз та дикорослий півкущик барвінок; в) трави дикорослі: будяк, ковила (тирса), кропива, куга, осока, очерет, ряска, ряс, сон, щиріця, а з культивованих лише жито.

Як видно з переліку наведених назв рослин, Шевченко у своїх творах для змалювання пейзажу вживав, за винятком трьох культивованих рослин, зокрема вишні, черешні і жита, виключно дикорослі рослини, що є цілком зрозумілим, зважаючи на об'єкт змалювання – пейзаж як переважно об'єкт дикої природи.

Варто відзначити також у цьому переліку назв рослин різноманіття трав за умовами їхнього життя, серед яких суходільні зернові – жито, степові – ковила, або тирса, лісові – ряс, бур'яни – будяк та щиріця, болотяні – осока та водяні – ряска, куга й очерет.

У змальованих Шевченком у його творах картинах пейзажу рослини, звичайно, є невіддільними його складовими елементами, однак при цьому вони часто використовуються автором творів у значенні індикаторів стану пейзажу шляхом зображення зміни положення в просторі їхнього тіла під впливом, наприклад, вітру, відзначення наявності в них нормальних або пригнічених життєвих процесів, а також використання з символічною метою.

Враховуючи ці особливості зображення рослин у змальованих картинах пейзажу, а також характер і стан інших компонентів його живої і неживої природи, найперше за ознакою їх динамічності, пейзажі Шевченкових творів можна поділити на такі 3 типи: а) діяльний і надто діяльний пейзаж; б) спокійний пейзаж; в) елегійний пейзаж.

Діяльний і надто діяльний тип пейзажу відзначається змалюванням природи, її неживих (вітер, річка, місяць та ін.) і живих (рослини, тварини) компонентів, які перебувають у певному стані руху – активного або дуже активного. Власне яскравим прикладом останнього типу пейзажу є змальований Шевченком і виражений ним поетичними рядками широко відомий пейзаж, яким починається перший твір «Кобзаря» – балада «Причинна». За винятком сплячих передсвітанкових півнів і людей, які одні тому не співали, а другі не гомоніли, всі інші компоненти пейзажу – сердитий вітер, верба, блідий місяць, сичі та ясен знаходяться в постійному русі. Високі верби як елементи цього пейзажу виступають індикаторами надзвичайної сили вітру, який «Додолу верби гне високі», від дії якого «Реве та стогне Дніпр широкий» і «... ясен раз у раз скрипів».

Подібні за станом активності, особливо завдяки силі вітру, до пейзажу з «Причинної», змалював Шевченко пейзажі також в інших творах, природними елементами яких, oprіч інших, є переважно деревні рослини. Для прикладу наведемо кілька замальовок із таких пейзажів: «Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе» («Мар'яна-черниця»); «Сонце гріє, вітер віє З поля на долину, Над водою гне з вербою Червону калину» («На вічну пам'ять Котляревському»); «По діброві вітер віє, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу» («Тополя»).

Для змалювання пейзажів діяльного типу Шевченко залучав, oprіч назв деревних рослин, також низку представників дикорослих трав. Для прикладу наведемо також кілька замальовок таких пейзажів із Шевченкових поезій: «Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють, Понад шляхом, щирцею, Ховрашки гуляють» («Катерина»); «Готово! Парус розпустили, Посунули по синій хвилі Помеж кугою в С[ир –] Д[ар'ю] Байдару та баркас чималий» («Готово! Парус розпустили»); «Тече вода з-під явора яром на долину. Пишається над водою Червона калина. ... А кругом їх верболози й лози зеленіють. ... Хлюпочуться качаточка помеж осокою. ... Ловить ряску, розмовляє З дітками своїми» («Тече вода з-під явора»).

До пейзажів спокійного типу, змальованих у творах Шевченка з ужиттям у них назв рослин у прямому номінативному значенні, ми віднесли такі, у яких живі і неживі компоненти природної місцевості перебувають у стані відносного спокою, з ледь помітною руховою активністю.

Характерно, що для змалювання такого типу пейзажу Шевченко надавав перевагу вживанню назв рослин, належних до життєвої форми дерева, ніж до дикорослих трав. Прикладами вживання назв дерев у таких пейзажах можуть бути

такі їх замальовки: «У яру гребля, верби в ряд, Ставок під кригою в неволі І ополонка – воду брать» («Катерина»); «Між ярами над ставами Верби зеленіють» [«Сон» («У всякого своя доля»)]; «Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколисті тополі, А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає над селом»; «Високі на горі палати, Чималий у яру ставок, Зелений по горі садок, І верби, і тополі, І вітряки на полі, І долом геть собі село Понад водою простяглось» («Княжна»); «Над Дніпровою сагою Стоїть явор меж лозою, Меж лозою з ялиною, З червоною калиною» («Над Дніпровою сагою»); «Зеленіють по садочку Черешні та вишні» («Катерина»).

Як уже було відзначено нами вище, описів пейзажів спокійного типу в Шевченкових творах, у яких уживаються назви дикорослих трав, є обмаль. Прикладом можуть служити їхні описи в поемі «Гайдамаки», в яких зображається пробудження природи після зимового сну з настанням весни («Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, уквітчала її рястом, Барвінком укрила») або у вірші «У Бога за дверима лежала сокира», у якому змальовано зовсім протилежний попередньому пейзаж пустині після багаторічної в ній пожежі, яка сама «циганом чорніла» і на якій: «Червоніє по пустині Червона глина та пичина, Бур'ян колючий та будяк, Та інде тирса з осокою В яру чорніє під горою».

Порівняно з двома попередніми типами пейзажу в Шевченкових творах з ужиттям в описах назв рослин у їх прямому номінативному значенні, елегійний тип пейзажу є в них порівняно менше представлений. Настрої смутку й журби виражаються в цих пейзажах через опис пригніченого стану рослин або розростання вздовж по людських шляхах та окультурених місцевостях бур'янових рослин чи колючих чагарників.

Прикладом пейзажів цього типу можуть служити, зокрема, такі їх описи: «На тім степу скрізь могили Стоять та сумують; Питаються у буйного: «Де наші панують? Де панують, бенкетують? Де ви забарились? Верніться! Дивіться – Жита похилились, Де паслися ваші коні, Де тирса шуміла» («До Основ'яненка»); «З того часу ставок чистий Заріє осокою; Не купаються дівчата, Обходять горою» («Утоплена»); «дні минають, Минають місяці – село Навік замовкло, онімело, І кропивою поросло» («Чума»); «А три шляхи широкії Терном заростають» («Ой три шляхи широкії»); «Заросли шляхи тернами На тую країну, Мабуть, я її навіки, Навіки покинув («Заросли шляхи тернами»).

Окрім уживання назв рослин в їх прямому номінативному значенні для змалювання пейзажів різних типів, Тарас Шевченко уживав їх у такому ж значенні для відображення взаємин людей із представниками рослинного світу, які їх оточують у повсякденному житті, служать їм для задоволення різних потреб та особистих уподобань. Серед таких рослин Шевченко виокремив виключно дерева, одні з яких дикорослі – дуб, явір, а інші – культивовані людиною, зокрема вишня, платан та смоківниця, або смоква. Ці дерева з їхніми гарними і пишними кронами, як відомо, люди використовують не тільки з господарською метою, але

й як місця навколо підніжжя їхніх стовбурів для свого перепочинку чи відпочинку під зеленим наметом крон.

Цими звичаями людей у їхньому реальному житті Шевченко наділяє також героїв і героїнь своїх творів, які, перебуваючи в описуваних у цих творах різних життєвих ситуаціях, використовують затишок, який знаходять під кронами дерев, що ростуть поруч або недалеко від людських поселень. Так, у поемі «Марія» Шевченко, говорячи своїй героїні про тяжке її «грядущее», яке «вже зазирає в очі», пропонує їй поки що цим не дуже перейматися й каже: «Та засни Під явором у холодочку Поки що буде».

У прикінцевій частині поеми, у якій описується турбота Марії про сина, коли вона з криниці в яру: «І принесе Води погожої, і вмие Утомлені стопи святисе, І пити дасть, і отрясе, Одує прах з його хітона, Зашиє дірочку», для перепочинку вона обирає вже дерево смокви, під яким «І сидить, І дивиться, о всесвятая! Як син той скорбний спочиває».

У вірші «Колись-то ще во время оно» Шевченко його героїню, якою є завітчане дівча, а насправді одна з весталок – жриця богині домашнього вогнища Вести у Римі¹, зобразив сплячою під платаном такими поетичними рядками: «У холодочку під платаном Дівча завітчанеє спить... Дріадам нічого робить Перед такою красою, Перед богинею такою!».

Не менш затишним для відпочинку є місце під кроною широко культивованої в українських селах вишні, про що розповідає Шевченко у своєму вірші «Сестрі». Судячи зі змісту вірша, поету приснився сон, у якому він, опріч хатини в садочку на пригорі і Дніпра, що «геть-геть собі розкинувсь», побачив також як «у темному садочку Під вишнею у холодочку, Моя єдина сестра! Многострадалиця святая! Неначе в раї спочиває Та з-за широкого Дніпра – Мене небога, виглядає».

Однак не завжди у своїх творах Шевченко вживає різні назви дерев для того, щоб описати їх згідно зі змістом твору, як природні об'єкти, під кронами яких створюється сприятливе середовище для відпочинку людей. Уже в першому творі «Кобзаря» «Причинній» серед декількох названих у ньому дерев поет на перший план виводить лісового велетня дуба, однак не в образі відпочинкового об'єкта, а для опису низки подій реального й міфологічного характеру, що відбуваються під густою кроною цього дерева та й у самій цій кроні, завершуючись трагічним фіналом.

Дуб став місцем, навколо якого розташувалися знані з української міфології русалоньки, які дожидалися дівчиноньки, що вилізла по його стовбуру «до самого краю», і «На самий верх на гіллячці Стала... В серце коле! Подивилась на всі боки Та й лізе додолу».

¹ Нахлік Є. Примітки // Тарас Шевченко. Кобзар / Передмова П. Мовчана; Примітки Є. Нахліка, – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 325.

Була це незвичайна дівчина, а причинна, якій «Так ворожка поробила, щоб менше скучала, Щоб, бач, ходя опівночі, Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув». Русалоньки, дочекавшись дівчини, що злізла з дерева, «взяли її, сердешную, Та й залоскотали». Наслідок їхнього вчинку виявився трагічним: «А дівчина спить під дубом При битій дорозі. Знать, добре спить, що не чує, Як кує зозуля».

Не прокинулася дівчина, коли побачив її козак, її милий, що повернувся з походу, під знаним їм обом кучерявим дубом. Як не старався козак розбудити дівчину («Кличе її та цілує...»), та все даремно. Побачивши, що ніщо «вже не допоможе», з розпачу «Зареготавсь, розігнався – Та в дуб головою!». Згодом, дівчата, що йшли в поле жито жати, побачили як «під дубом зелененьким Кінь замордований стоїть, А біля його молоденький Козак та дівчина лежить».

Із викладених вище трагічних подій, що за сюжетом балади «Причинна» відбуваються під дубом, може скластися враження, нібито назва цього дерева випадає із низки інших назв дерев, зокрема, вишні, платана, смоківниці, явора, вжитих Шевченком у його творах в номінативному значенні як рослинних об'єктів, що використовуються персонажами цих творів як затишне місце під їхніми кронами для перепочинку чи здорового сну.

Але це тільки так на перший погляд. Місце під дубом теж є тим клаптиком землі під його короною, де знайшли відпочинок залоскотана русалоньками дівчина та її милий молоденький козак. За зовнішньої подібності їхнього відпочинку з відпочинком персонажів інших творів, між ними однак існує надто суттєва різниця, яка полягає в тому, що відпочинок під дубом для козака й дівчини є вічним. Уживав Тарас Шевченко у своїх творах назви дерев також для позначення й опису місця, де зустрічаються закохані, де приходять вони посумувати, будучи тимчасово нещасними в коханні, або, навпаки, у пісні виявити радість свого щасливого кохання.

Як не дивно, ведучі позиції у цьому питанні серед українських дерев посідає традиційна супутниця українських сільських поселень верба. На підтвердження цьому вчитаймося в поетичні рядки Шевченкових творів, у яких є присутньою назва цього дерева. Ось вони ці рядки: «Не співає чорнобрива, Стоя під вербою, Не співає – сиротою Білим світом нудить» («Тополя»); «Якби знала – не ходила б Пізно за водою, Не стояла б до півночі З милим під вербою. Якби знала!...»; «Як дівчина під вербою *Гриця* заспіває» («До Основ'яненка»); «Як козак чорнявий Під вербою, над водою, Обнявшись, сумує; А Оксана, як голубка, Воркує, цілує; То заплаче, то зомліє, Головоньку схилить» («Гайдамаки»); «Давно, давно колись Я чув, як, стоя під вербою, Тихенько дівчина співала» («Ну що б, здавалося, слова...»).

З інших назв дерев, окрім верби, Шевченко ще вживав назву тополі в епізоді поеми [Сотник] («У Оглаві... Чи по знаку...»), у якому з великою прихильністю описав взаємини закоханих її персонажів – Настусі та Петра-богослова: «Ось

дивіться: у садочок Вийшли погуляти. Удвох собі похожають, Мов ті голуб'ята. А старого нема дома, То їм своя воля Награтися. Дивіться: Там, коло тополі, Стали собі та й дивляться Одно на другого. Отак ангели святії Дивляться на Бога, Як вони одно на друге».

Із назв кущів у подібному контексті в деяких творах Шевченко вживає лише назву калина. Героїня однойменної поеми «Катерина» приходиться до цього куща ще щаслива своєю надією на те, що москалик повернеться до неї з походу, і вона «буде собі московкою». Скрито від чужого ока, Катерина опівночі йде по воду: «Прийде до криниці, Стане собі під калину, Заспіває *Гриця*. Виспіває, вимовляє, Аж калина плаче. Вернулася – і раденька, Що ніхто не бачив».

Про те, що кущ калини є улюбленим місцем для закоханих дізнаємося з Шевченкового вірша «Зацвіла в долині...», у якому розповідається, як пара закоханих «йдуть по долині І йдучи співають. Як діточок двоє, Під тую калину Прийшли, посідали І поцілувались».

Потрібно також відзначити, що низку назв рослин, в основному тих, що належать до життєвої форми трав, уживав Шевченко в номінативному значенні для опису різних життєвих і господарських ситуацій людей, у змалюванні природи тощо. Так, назви таких традиційно декоративних рослин як лілія і мак, а також навіть зернових злаків жита й пшениці вживаються Шевченком як засоби дівочої прикраси. Наприклад, у поемі «Марія» читаємо поетичні рядки, у яких ужито перші дві назви цих рослин, якими поет пропонує героїні поеми, щоб вона завітчала «голову дівочу Лілеями та тим рясним Червоним маком».

Натомість героїня поеми «Слепая», розповідаючи донечці Оксані про свою гірку долю покритки, з власної волі себе уквітчала вінком, сплетеним із колосків жита і пшениці після того, як з подругами закінчили жнивування в полі жита. Про це вона розповідає таким поетичними рядками поеми: «Мы были в поле, жито жали; Окончив жатву, шли домой, Подруги пели и плясали, А я с распушенной косой, В венке из жита и пшеницы Вела перед, была царица. Нас встретил дидыч молодой».

Додамо, що цей епізод розповіді сліпої сільської жінки-матері був, можливо, найсвітліший і найрадісніший у її житті, бо після зустрічі з молодим дідичем, про що легко здогадатися, розпочалася нова і трагічно довга історія її життя.

У номінативному значенні вживає Шевченко у творах також назви культурних рослин, описуючи різні життєві ситуації їхніх персонажів, у тому числі й із власного дитинства. Так, наприклад, у вірші «N. N.» («Мені тринадцятий минало...») Шевченко згадує своє гірке дитинство й особливо той його епізод, коли він, випасаючи ягнят за селом, усвідомив, що «Не дав мені Бог нічого!.. І хлинули сльози, Тяжкі сльози!..». Розрадою йому в цьому важкому горі стала дівчина, яка саме в цей час «При самій дорозі Недалеко коло мене Плоскінь вибирала, Та й почувала, що я плачу. Прийшла, привітала, Утирала мої сльози І поцілувала ...».

У поемі «Мар'яна-черниця» Шевченко вживає назви двох культурних рослин – жита і льону, вводячи їх у словесну аргументацію дівчини, якою та хоче переконати свою матір, що зарано вона хоче її видати заміж за старого і багатого сотника Івана, що їй ще не пора, бо, каже вона: «Я ще, мамо, не виросла, Ще не дівувала. Бо ти мене не пускала Вранці до криниці, Ні жита жать, ні льону брать, Ні на вечорниці».

Назву ще одної широко культивованої рослини кукурудзи, однак у розумінні її плодів зернівок, що в народі називаються так само, як і рослина, яка їх утворила, Шевченко ввів у зміст нічної розмови старого цигана з молодичею-покриткою, названою відьмою, в однойменній поемі «Відьма». Циган просить свою співрозмовницю продовжувати розказувати про її трагічну долю покритки, однак вона ставить йому умову, запитуючи: «Що даси? Навариш завтра мамалиги?» і додає: «Я кукурузи принесу», тобто, пояснимо ще раз, принесе вона плодів кукурудзи – зернівок, із яких шляхом їх помелу отримують борошно для приготування страви, названої мамалигою.

Уживає Шевченко в прямому номінативному значенні також назву харчової рослини квасолі як примітної на обійсті багатого сотника: «Буде вже давно – Отут, бувало, із-за тину Вилась квасоля по тичині, І з оболонками вікно В садочок літом одчинялось» [Сотник] («У Оглаві... Чи по знаку...»).

У цьому ж значенні в поезіях Шевченка зустрічаємо наявні в них назви низки інших культивованих рослин, окремі з яких нерідко дичавіють, зокрема, хрін, пастернак, петрушка, горох і мак. Правда, зустрічаємо їх не в оригінальних текстах, а в народних піснях, рядки яких, насичені рослинною лексикою, поет, як зазначає В. М. Русанівський¹, нерідко вплітав у віршовану тканину цих творів.

На підтвердження сказаного наведемо рядки з пісень окремих таких творів: «Із льоху та в льох, Завертали в горох, І в коморі і надворі З нежонатим удвох Пустували, Жартували, Зопсували горох» («Мар'яна-черниця»); уривки з пісень кобзаря, який «Навприсядки Сліпий по базару Оддирає постоломи, додає словами: «На городі постернак, постернак; Чи ж я тобі не козак?» та «Ой сип сирівець Та криши петрушку: Ой сип сирівець та накриши хрину» («Гайдамаки»); «По дорозі рак, рак, Нехай буде так, так. Якби такі молодиці Посіяти мак, мак» («Чернець»).

Однак потрібно зауважити, що Шевченко у поезії вводить не тільки народні пісні з наявною у них рослинною лексикою. За твердженням В. С. Ващенко², ним вводяться також народні приказки і прислів'я, завдяки яким зростає художня сила його поезій. Цікаво, що окремі з таких приказок виділяються наявною в них рослинною лексикою, що надає їм особливої своєрідності звучання і сприйняття.

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – С. 38.

² Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид. Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

Такі приказки зустрічаємо, наприклад, у поемі «Катерина», зокрема, в епізоді, у якому йдеться про той далекий шлях на Московщину, який повинна пройти Катерина, щоб зустріти батька свого сина. Співчуваючи героїні поеми, поет стверджує, що шлях цей надзвичайно важкий («Поміряв і я колись – Щоб його не мірять»), і сумнівається чи варто про це розказувати, бо невідомо, чи люди в це лихо повірять. І він вирішує: «Цур же йому! А тим часом Кете лиш кресало Та тютюну, щоб, знає, Дома не журились. А то лихо розказувать, Щоб бридке приснилось!».

Окрім наведеної приказки, ще одну серед них із назвою рослини у її складі, зокрема, хрину, вводить Шевченко у зміст розмови трьох старшин – персонажів розділу «Свято в Чигирині» поеми «Гайдамаки». Вони як і решта козацького панства тихенько собі розмовляють і поглядають на Чигирин. Один із них, а це Старшина перший, просить присутніх: «Цитьте лишень, здається, дзвонять!», на що Старшина другий його поправляє: «Та ні, то люде гомонять». На цю відповідь Старшини другого зреагував Старшина перший, який з легким докором на сказане співрозмовником відповідає по-народному мудро та красномовно: «Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні; химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти; плачте очі, хоч повилазьте: бачили, що купували – грошам не пропадять! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються – от тобі й пшик!».

Цим, наведеним вище коротким уривком розмови нічної пори трьох гайдамацьких старшин неподалік Чигирини, ми завершили розгляд особливостей уживання Тарасом Шевченком у його поезіях назв рослин у їх прямому номінативному значенні. Як висновок із цього розгляду найперше вкажемо на доволі високе число назв рослин, ужитих поетом саме в цьому їх значенні, яке, як уже згадувалося вище, сягає 46 назв, або 74,2 % від 62 назв, ужитих у всіх його творах.

Другою особливістю вживання Шевченком назв рослин у номінативному значенні є те, що майже половина з них, зокрема 21, або 45,6 % уживалася ним ще також у складі тропів, тобто кожна з таких рослин у творах була вжита як у номінативному значенні, так і в складі одного-трьох різних тропів. Решту назв рослин були вжиті тільки в номінативному значенні.

До інших особливостей вживання Шевченком назв рослин у номінативному значенні не можемо не назвати залучення половини з них, а це 23 рослини, або 50 %, для змалювання пейзажів різних типів за станом динамічності їхньої природи. Чимало інших назв рослин було використано поетом для опису деревних рослин як природних об'єктів, що слугують місцем для затишного відпочинку, а також улюбленим місцем для зустрічі закоханих чи місцем, де нещасливі в коханні шукають тимчасову розраду і самозаспокоєння. Низка назв рослин у номінативному значенні вживалася Шевченком для позначення їх як культур сільськогосподарського використання, а також поіменованих у народних піснях, вплетених поетом у тексти власних творів.

9.3. Рослини поетичних творів «Кобзаря» з тропеїчним значенням

Тропи як спеціальні засоби образної мови вельми притаманні поезії Тараса Шевченка, найперше винятковим багатством усіх своїх видів. Важлива їх роль у створенні словесного образу та в мистецькому описі й оцінці певного явища. Творення їх поетом відбувалося на засадах його ідейних переконань, мистецьких уподобань та індивідуального стилю творчої діяльності. Прикметною рисою створених ним оригінальних тропів є їх невіддільний зв'язок із образністю українського фольклору, його пісенним багатством¹.

Чималу роль у творенні Шевченком тропів у процесі його поетичної творчості, збільшенні їх числа та видової різноманітності відіграв також і ботанічний чинник, який широко він використовував, залучаючи для цієї мети різні назви рослин, належних до широкого спектру життєвих форм (дерева, кущі пряморослі і лазячі, кущики, півкущики, трави багаторічні, дворічні й однорічні), відмінних між собою за екологічними особливостями (наземні і водяні) та господарським використанням (дикорослі і культивовані).

Підтвердженням цьому служать відомості, наведені в таблиці 13, у якій показано у складі яких тропів – алегорії, іронії, порівняння, символу та уособлення, або персоніфікації, – була вжита Шевченком назва тієї чи іншої рослини, а також подаються підсумкові кількісні показники щодо чисельності рослин, ужитих поетом у конкретному виді тропу.

Найбільше назв рослин, зокрема по 20 назв, ужив Шевченко у складі тропів порівняння і символ. Відчутно менше, відповідно 8 та 12 назв, ужито поетом у складі тропів алегорії та уособлення. І зовсім мало, лише 5 назв, використано ним для творення тропу іронії. Загалом же в тропеїчному значенні Шевченком ужито 37 назв рослин (21 назва, що уживалися як в номінативному, так і в тропеїчному значеннях, а також 16 назв, ужитих тільки в тропеїчному значенні; див. табл. 12), що становить 59,7 % від усіх 62 назв, які вживав поет у творах «Кобзаря».

Таким чином, як бачимо, більше половини із цієї загальної кількості назв рослин Шевченко вважав доцільним використати у складі творених ним тропів у процесі написання поетичних творів.

Звичайно, наведені вище відомості кількісного порядку дають лише загальне уявлення про вживання Шевченком назв рослин у поетичних творах «Кобзаря» в їх тропеїчному значенні й не розкривають усіх особливостей такого вживання назв у складі поіменно кожного з тропів, а саме: алегорії, іронії, порівняння, символу та уособлення. Зважаючи на цю обставину, розглянемо особливості вживання поетом рослин різних назв у такому їх значенні конкретно у складі

¹ Шаховський С. М. Тропи // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 277–278.

кожного з тропів, починаючи з тропів порівняння і символ, у складі кожного з яких було вжито найбільшу кількість назв рослин.

Відомості такого розгляду викладаються нами нижче окремими підпунктами підрозділу 9.3.

9.3.1. Образи рослин у складі тропу порівняння

Троп порівняння, як уже згадувалося вище, і як це видно з таблиці 13, водночас із тропом символ виділяється серед інших, узятих нами для розгляду тропів, найбільшою кількістю вжитих у його складі назв рослин Шевченкових поетичних творів. Їх нараховується, нагадаємо, 20 назв, що становить 32,2 % від усіх 62 назв рослин цих творів.

Т а б л и ц я 13

Рослини різних назв, ужиті в номінативному та тропеїчному значеннях у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Життєва форма, спосіб життя та назва рослини*	Номіна- тивне значення	Види тропів				
			Але- горія	Іронія	Порів- няння	Символ	Усоб- лення
<i>I. ДЕРЕВА дикорослі</i>							
1.	Берест	+					
2.	Верба	+			+	+	+
3.	Дуб	+			+	+	+
4.	Кедр				+		
5.	Осокір (<i>Сокорина</i>)	+					
6.	Тополя	+			+	+	+
7.	Явір	+			+	+	+
8.	Ялина	+			+	+	+
9.	Ясен	+			+	+	
<i>Ia. ДЕРЕВА культивовані</i>							
10.	Вишня	+					
11.	Груша	+	+		+	+	
12.	Плаган	+					
13.	Смоківниця (<i>Смоква, фіга</i>)	+					
14.	Черешня	+			+		
15.	Яблуна	+				+	
<i>II. Чагарники (кущі) дикорослі</i>							
16.	Верболіз	+					
17.	Зіновать		+				
18.	Калина	+			+	+	+
19.	Терен		+			+	
<i>IIa. Чагарники (кущі) культивовані</i>							
20.	Виноград	+					
<i>III. Чагарнички (півкущички) дикорослі</i>							
21.	Плющ	+					
<i>IV. Напівчагарнички (півкущички) дикорослі</i>							
22.	Барвінок	+			+	+	+

<i>V. Трави багаторічні дикорослі</i>							
23.	Буги́ла (<i>боги́ла, боги́лова</i>)					+	
24.	Кови́ла (<i>тирса</i>)	+					
25.	Кропи́ва			+		+	
26.	Куга	+					
27.	Лага́ття (<i>лі́ля</i>)				+		
28.	Осо́ка	+					+
29.	Оче́рет	+			+		+
30.	Підсні́жник (<i>Лі́ля-снігоцві́т, Лі́ля</i>)						+
31.	Ря́бчик (<i>Короле́вий Цві́т</i>)						+
32.	Ря́ска	+					
33.	Ря́ст	+			+	+	
34.	Со́н (<i>сон-тра́ва</i>)	+					
35.	Хмі́ль	+			+		+
36.	Хрiн	+					
<i>Va. Трави багаторічні культивовані</i>							
37.	Карто́пля			+			
38.	Лі́лія	+			+	+	
39.	Люби́сток					+	
40.	Ру́та				+	+	
<i>VI. Трави дворічні дикорослі</i>							
41.	Блекота		+				
42.	Будя́к	+	+	+		+	
43.	Лопух	+					
<i>VIa. Трави дворічні культивовані</i>							
44.	Капу́ста				+		
45.	Пастерна́к (<i>постерна́к</i>)	+					
46.	Петру́шка	+					
<i>VII. Трави однорічні дикорослі</i>							
47.	Кукі́ль		+				
48.	Лути́га (<i>лебе́да</i>)	+					
49.	Рома́н	+					
50.	Спо́риш	+					
51.	Щири́ця	+					
<i>VIIa. Трави однорічні культивовані</i>							
52.	Васи́льки					+	
53.	Горо́х	+			+		
54.	Гре́чка			+			
55.	Жи́то	+	+	+			
56.	Квасо́ля	+					
57.	Коно́плі (<i>плоскі́нь</i>)	+					
58.	Кукурудза (<i>кукуруза</i>)	+					
59.	Льо́н	+					
60.	Ма́к	+			+	+	
61.	Пше́ниця	+	+				
62.	Тю́тюн	+					
Р а з о м		46	8	5	20	20	12
<i>У тому числі в % від 62 назв рослин, ужитих у поетичних творах «Кобзаря»</i>		74,2	12,9	8,1	32,2	32,2	19,3

Примітка. * У таблиці подаються наукові назви рослин згідно зі Словником українських наукових і народних назв судинних рослин (Кобів, 2004). Переважна більшість цих назв відповідають їхнім народним назвам, які вживав Тарас Шевченко у своїх поетичних творах.

Щодо народних назв рослин *лілея* та власних назв *Лілея (Лілея-снігоцвіт)* та *Королевій Цвіт*, то, судячи зі змісту творів «N. N.» («Така, як ти, колись лілея») та «Лілея» («За що мене, як росла я»), у яких їх ужито поетом, то, як ми думаємо, ймовірно цим назвам, зокрема, першій із них відповідає видова наукова назва латаття біле (*Nymphaea alba*), другій – підсніжник звичайний (*Galanthus nivalis*) і третій – рябчик руський (*Fritillaria ruthenica*).

Для більшої повноти відомостей про ці рослини їх зведено в таблицю 14, у якій вони розділені за двома ознаками, а саме: а) за належністю до життєвої форми та б) за способом життя.

Як бачимо з цієї таблиці, рослини за належністю до дерев і до трав чисельно виявилися однаковими, становлячи в кожній групі відповідно по 9 назв, однак за іншими показниками між ними наявні певні відмінності. Так, за способом життя деревні дикорослі рослини суттєво переважають деревних культивованих, тоді як серед трав за цією ознакою різниця між рослинами дикорослими і культивованими не є такою значною: перші переважають других лише за однією назвою.

Окрім цього, група трав виділяється значною різноманітністю за умовами життя та господарським використанням. Так, дикорослі трави приурочені до суходільних і водяних середовищ, тоді як культивовані усі поширені на суходолі, однак відмінні за господарським значенням: одні з них володіють декоративними ознаками, а інші є широко вирощуваними городніми культурами.

Т а б л и ц я 14

Назви рослин різних життєвих форм та способу життя, вживаних Тарасом Шевченком у поетичних творах «Кобзаря» у складі тропу порівняння

Дерева		Кущі; півкущики	Трави	
дикорослі	культивовані	дикорослі	дикорослі	культивовані
1. Верба	1. Груша	1. Калина;	а) суходільні	а) декоративні
2. Дуб	2. Черешня	2. Барвінок	1. Мак	1. Лілія
3. Кедр			2. Ряс	2. Рута
4. Тополя			3. Хміль	б) городні
5. Явір			б) водяні	3. Горох
6. Ялина			4. Латаття	4. Капуста
7. Ясен			5. Очерет	

Таким чином, із цього розподілу назв рослин за належністю до відповідної життєвої форми напрашується висновок, що Шевченко однаково залучав для творення тропу порівняння як деревні, так і трав'яні рослини різних назв, однак серед перших надавав перевагу їхнім дикорослим представникам, а серед других – майже однаково, як дикорослим, так і культивованим.

Цікавою виявилася картина розподілу назв рослин за показником частоти їхнього вживання у складі тропу порівняння. Перше місце, як це видно з таблиці 15, серед усіх 20 назв рослин посідає тополя (вжита в 9-ти порівняннях), натомість друге місце ділять між собою дуб і калина (вжиті назви кожної з рослин у 4-ох порівняннях). Третє місце також ділять між собою лілія і мак (у 3-ох порівняннях кожна з рослин). Далі цей низхідний ряд продовжують верба, капуста, явір, ялина (кожні у 2-ох порівняннях), і решта 11 назв рослин ужиті кожна лише у складі одного порівняння.

Таким чином, лише одну назву рослин із 20 їхніх назв, а це дикоросле дерево тополя, найчастіше вживав Шевченко у створених ним порівняннях. Назві тополя за частотою вживання в порівняннях більш, ніж удвічі поступаються рослини під назвами дуб і калина, втричі – трави лілія та мак, і більш ніж учетверо – верба, явір, ялина та капуста. Варто додати, що всі вони не менш, ніж тополя, добре відомі в народі, більшість із них оспівана в його піснях, використовуються в господарстві та обрядових діях. Однак, як бачимо, такими до цих рослин були творчі задуми поета.

Не менш цікаву отримуємо картину, яка доповнює вищеописану, підсумувавши кількісні значення частот уживання кожної з 20 назв рослин у тропі порівняння Шевченкових поезій. Унаслідок здійснення цієї дії з'ясується, що у цих поезіях загальна кількість уживань назв рослин різних за життєвою формою та способом життя у складі 39 порівнянь (у двох порівняннях поетом ужито в кожному з них відповідно дві і три назви рослин) становить 42, причому дещо більше половини з них, зокрема 23, або 54,8 %, припадає на порівняння, у складі яких ужито назви деревних рослин, більшість з яких належать до дикорослих.

Відчутно менше у складі порівнянь поетичних творів Шевченко уживав назви трав'яних рослин. Як видно з таблиці 15, кількість таких уживань становить 14, або 33,3 %. За частотою вживання серед цих рослин помітно виділяються трави з гарними квітками лілія й мак.

Розглянувши як загальний, так і пойменний перелік назв рослин, ужитих Шевченком в поетичних творах у складі тропу порівняння, їхні кількісні співвідношення за типом життєвої форми, способом життя та господарським використанням, перейдемо тепер до з'ясування особливостей самих порівнянь із наявністю в їхньому складі такого розмаїтого ботанічного компонента.

Суть порівняння як одного з видів тропів, за визначенням А. Могили¹, «полягає в зіставленні певних рис, ознак якогось предмета з іншим (за спільними для них обох ознаками) з метою увиразнити зображуване, виділити його істотну рису». Вони, як відзначає далі цей автор, «посідають важливе місце в системі художньо-образних засобів Шевченка», відзначаються значною різноманітністю

¹ Могила А. П. Порівняння // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 133–134.

за основними чинниками їхнього творення, дуже багато з них мають у своєму складі представників рослинного і тваринного світу, завдяки яким стає можливим поету дати повнішу емоційну характеристику персонажам своїх творів.

Т а б л и ц я 15

Кількісні відомості про частоту вживання назв рослин різних за життєвою формою та способом життя у складі порівнянь поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка

Життєві форми рослин						
Дерева		Кущі; півкущики		Трави		Разом
Назви рослин	Частота вживання у складі порівнянь	Назви рослин	Частота вживання у складі порівнянь	Назви рослин	Частота вживання у складі порівнянь	
<i>а) Дикорослі</i>		<i>а) Дикорослі</i>		<i>а) Дикорослі</i>		
1. Тополя	9	1. Калина;	4	<i>- суходільні</i>		
2. Дуб	4	2. Барвінок	1	1. Мак	3	
3. Верба	2			2. Ряст	1	
4. Явір	2			3. Хміль	1	
5. Ялина	2			<i>- водяні</i>		
6. Кедр	1			4. Латаття (лілея)	1	
7. Ясен	1			5. Очерет	1	
<i>б) Культивовані</i>				<i>б) Культивовані</i>		
8. Груша	1			<i>- декоративні</i>		
9. Черешня	1			6. Лілія	3	
				7. Рута	1	
				<i>- городні</i>		
				8. Капуста	2	
				9. Горох	1	
<i>Разом</i>	23		5		14	42
<i>У тому числі в %</i>	54,8		11,9		33,3	100

На багатство Шевченкових порівнянь з рослинами вказував у свій час В. С. Ващенко¹. Він наводить низку таких порівнянь із наявними в їхньому складі різних за назвою та життєвою формою рослин, які, на його думку, споріднені з типово народними порівняннями. Загалом, як вважає цей автор, Шевченкові твори багаті порівняннями, через які в його мову входить живий народний струмінь.

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

Розглядаючи народнорозмовну основу як одне з джерел Шевченкової мови, багато уваги вживанню Тарасом Шевченком у його поетичній творчості назв рослин у системі засобів образної мови приділив у своїй мовознавчій праці В. М. Русанівський¹. За його дослідженнями назви рослин, які вживав Шевченко у своїх творах, найчастіше виступають у складі порівнянь. Для ілюстрації цього висновку автором наводиться низка порівнянь з участю в них таких назв рослин, як горох, капуста, лілія, тополя, явір.

Зі свого боку відзначимо, що твердження В. М. Русанівського про участь назв рослин у Шевченкових поезіях найчастіше у складі порівнянь підтверджується також нашими дослідженнями з цього питання, які наводяться в таблиці 13. Нагадаємо, що згідно з цією таблицею, у складі тропу порівняння Шевченком ужито 20 назв рослин, стільки ж, як і в складі тропу символ, тобто відносно найбільше порівняно з іншими художніми тропами, які властиві його поетичним творам.

Про вагому роль порівнянь у системі художньо-образних засобів Шевченка наголошує також Ф. Т. Ващук², за твердженням якого в поезії Шевченка спостерігається рідкісне багатство і різноманіття порівняльних форм, які зазнали завдяки його поетичному таланту суттєвого розширення їхньої зображальної, ідейно-естетичної та емоційно-оціночної функції.

Здійснюючи глибокий аналіз Шевченкових порівнянь у його поетичних творах, Ф. Ващук серед них виділяє за типологічною схожістю три основні їхні типи, першим із яких є тип портретного живописання героїв творів, що ґрунтується здебільшого на уподібненні назвам рослин, їхнім генеративним органам – квіткам і плодам, а також життєвій формі дерева. Ці порівняння, за твердженням цього автора, виявляють споріднення з фольклором, для них характерне символічне осмислення людських долі, становища героїв, із ними пов'язана емоційна насиченість викладу. На його думку, джерелом Шевченкових порівнянь була рідна йому природа, що стала для нього невичерпним поетичним арсеналом.

Свої твердження про ці порівняння Ф. Ващук переконливо обґрунтовує на прикладах різних назв рослин із різних поетичних творів. Відзначається ним також, що подібних порівнянь з ботанічним компонентом багато спостерігається в ранній період творчості Шевченка, відіграючи в його поезіях образотворчу роль і посилюючи відповідне ставлення до їхніх героїв.

Докладні відомості про назви рослин у складі порівнянь Шевченкових поетичних творів викладаються в статті О. Тараненка³, вміщеній у Шевченківській

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – С. 37–38.

² Ващук Ф. Т. Ідейно-естетична роль порівнянь у поезії Шевченка // Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 251–266.

³ Тараненко О. Порівняння // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 277–284.

енциклопедії. Відзначаючи важливе місце порівнянь серед виражально-зображальних засобів мови поезії Шевченка, автор статті виділяє і розглядає основні форми побудови порівнянь та низку інших характерних для них особливостей, ілюструючи їх прикладами порівнянь із різних творів з участю у їхньому складі назв рослин.

Достатньо багато уваги О. Тараненко приділяє з'ясуванню таких складових Шевченкових порівнянь, як їхні суб'єкти та особливо об'єкти. Дослідження з цього питання, на думку автора, є важливим з метою пізнання особливостей світосприймання етичних та естетичних орієнтирів Тараса Шевченка. Виходячи з таких засад, О. Тараненко докладно розглядає суб'єкти Шевченкових порівнянь як серед людей, так і серед неістот, ілюструючи свої судження прикладами порівнянь з участю у їхньому складі назв рослин або їхніх органів – квіток чи плодів.

Із не меншою докладністю розглядаються ним також об'єкти порівнянь поетичних творів Шевченка. Серед них він виділяє і конкретизує об'єкти порівнянь, якими серед людей найчастіше виступають члени родини, наприклад, дитина, діти або інші особи, зокрема, дівчинка. Усі такі об'єкти ілюструються відповідними поетичними рядками з творів з присутніми в них порівняннями з назвами рослин.

Конкретно розглядає автор статті об'єкти порівнянь серед представників флори, причому наголошує, що такі порівняння Шевченко вживав, з одного боку, для повнішого унаочнення суб'єктів порівнянь, увиразнення їхніх позитивних характеристик, зокрема, зовнішньої краси, сили, стрункості, а з другого – для підкреслення співчутливого або пестливого ставлення до них із боку автора твору.

На підтвердження сказаного, О. Тараненко наводить низку таких порівнянь, у яких їхні суб'єкти уподібнюються з квіткою, лілією (лілеєю, крином), маківкою, тополею, дубом, явором, ясенем, кедром.

Викладені нами вище з різною мірою докладності матеріали зі статей названих авторів про порівняння з наявністю у їхньому складі назв рослин із Шевченкових поетичних творів мали своєю метою показати інтерпретацію їхнього багатства та різноманітності фахівцями в галузі української мови та літератури загалом і шевченкознавства зокрема.

Наведені матеріали цікаві ще й тим, що насправді, на наукових підставах, свідчать про багатство і різноманітність Шевченкових порівнянь, у тому числі з наявністю в їхньому складі назв рослин, оскільки виділені фахівцями-мовознавцями і літературознавцями типи, види, структури та особливості порівнянь ілюструються переважно завжди саме такими порівняннями з ботанічним компонентом у їхньому складі.

Матеріали про порівняння Шевченкових творів, у тому числі з назвами рослин, наведених вище з літературних джерел, мають ще й ту особливість, що їхні автори ці порівняння інтерпретують із позицій філолога.

Натомість ми, розглядаючи ці порівняння, спробуємо потрактувати їх ще й під ботанічним кутом зору, щоб виявити ті характерні для кожної рослини чи групи рослин ознаки та властивості, що зумовлені їхніми біологічними, ботанічними, екологічними, географічними та іншими особливостями, а також з'ясувати роль цих рослин у природі та практичній діяльності людини, у задоволенні її естетичних та духовних потреб, які привернули увагу Шевченка, виявилися тими мотивами, які спонукали його до залучення рослини тієї чи іншої назви з відповідними її ознаками та властивостями до творення тропу порівняння, суголосному ідейно-художньому спрямуванню твору.

Виклад їх проводиться за окремими групами порівнянь, кожна з яких характеризується низкою ознак і властивостей, притаманних рослинам, назви яких є складниками порівняння і виступають у значенні їхніх суб'єктів або об'єктів. Подібних груп порівнянь у Шевченкових поетичних творах нами виділено сім за такими ознаками і властивостями рослин:

1. Особливості росту (рівень інтенсивності), форма росту (виткі стебла) та розвитку (фенофаза дозрівання плодів) рослини.

Різні за назвою та життєвою формою рослини з таким особливостями виступають як об'єкти порівнянь.

2. Морфологічні ознаки надземної частини тіла рослини (велика висота, потужний розвиток, величний вигляд).

Деревні рослини різних назв з такими ознаками виступають об'єктами порівнянь.

3. Біологічні особливості рослини (ранньовесняний розвиток, фенофаза цвітіння, життєвий стан, гнучкість стебел), особливості розташування в просторовій структурі сільського пейзажу.

Рослини різні за назвою та життєвою формою (дерева, кущі, трави) з такими ознаками й особливостями є суб'єктами порівнянь, що порівнюються поетом із людьми різного віку й статі (дідами, молодим козаком, дівчатами і навіть із чоловіком у стані сп'яніння).

4. Зовнішній вигляд рослин (висота, стрункість) та їх органів (колір квіток і плодів), які відзначаються естетичністю, красою та привабливістю і служать об'єктами порівнянь в основному жіночих персонажів творів.

5. Зовнішні ознаки та властивості рослин (похилений вигляд, вимушеність нахилитися під дією зовнішніх обставин, самотність росту в просторі), з якими уподібнюються душевні страждання суб'єктів порівнянь, якими є переважно людські персонажі творів.

6. Морфологічний образ незавершеного етапу розвитку овочевої рослини, неякісний стан плодів фруктового дерева як об'єкти порівнянь, ужиті з метою негативної оцінки їхніх суб'єктів – людських персонажів творів.

7. Рослини життєвої форми дерева і рослини життєвої форми трави: уподібнення першої життєвої форми другій як об'єкта порівняння.

Виклавши характерні ознаки рослин наведених вище груп порівнянь з поетичних творів Тараса Шевченка, перейдемо до розгляду кожної з них зокрема.

Порівняння першої групи. Представлена ця група лише 4 порівняннями, у склад яких Шевченком введено 4 назви рослин – верба, капуста, хміль і черешня, особливості біології яких ним використано для створення порівнянь відповідних ідейно-художньому змісту творів «Сова», «Москалева криниця», «Утоплена» та «Буває, в неволі іноді згадаю». Такими особливостями цих рослин, як уже згадувалося вище, є властивий окремим із них різний рівень інтенсивності ростових процесів та форма їх прояву.

Найвищий рівень інтенсивності росту притаманний вербі, що свідчить про високі життєві потенції цієї деревної рослини. Цією особливістю поет вирішив скористатися для протиставлення описуваних ним у поемі «Сова» гарних умов життя дітей, які вони мають у багатій родині, з умовами життя однієї дитини та ще й до того бідної вдови. Порівняння соціальної нерівності цих дітей поет вражаюче вдало відтворює такими рядками: «У багатих ростуть діти – Верби при долині, А у вдови одним одно, Та й те як билина».

Як бачимо, у створеному поетом порівнянні наявний пропуск сполучника, що, очевидно, надає при сприйнятті цієї тропічної конструкції більшої експресивності та контрастності у протиставленні умов життя дітей багатих родин з життєвими умовами дитини бідної вдови.

Думаю доречним доповненням такому сприйняттю цього порівняння служить і вказівка поета на екологічні умови життя верби, завдяки яким їй властиві високі життєві потенції, виявом яких є інтенсивні процеси росту і розвитку. Шевченкові, звичайно, було відомо, що такі життєві потенції властиві вербі не в оселищах з екстремальними для неї умовами існування, а, навпаки, в оптимальних, тобто в пониженнях, «при долині», з наявними в ній нормальним, або навіть завищеним режимом забезпечення цієї рослини вологою та поживними речовинами.

Не менш вражаюче вдало послуговується Шевченко властивою рослинам здатністю рости і розвиватися з різною інтенсивністю у створенні порівняння в поемі «Москалева криниця», у склад якого ввійшла назва широко культивованої городньої овочевої рослини капусти.

Порівняння з назвою цієї рослини вжито в розмові двох персонажів поеми, які, за твердженням Ф. Т. Ващука¹, є носіями двох різних житейських філософій, мають різні погляди на життя, на покликання і мету людини в житті. Їхня розмова цілком суголосна головній ідеї поеми, суть якої полягає у викритті потворних явищ кріпосницької системи російського царизму і уславлення високих моральних якостей українського селянина-трудівника.

¹ Ващук Ф. Т. Дві редакції поеми Т. Г. Шевченка «Москалева криниця» (З творчої лабораторії поета) // Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 130–141.

Один із співрозмовників – це ліберальний панок, виразник поміщицьких інтересів, зневажливо висловлюється про селян, уважає їх простолюдом, що не знає як жити, не знає, що таке благодать і любов. І далі в цьому ж тоні, словами Шевченкового порівняння, говорить: «Вони, кажу вам, прозябають, Або, по-вашому, ростуть, Як та капуста на городі».

Із наведеного порівняння мимоволі виникає запитання: «Чому Шевченко у зневажливій висловлювання панка про селян вставляє саме назву капуста, з якою цей панок порівнює життя покріпачених трудівників села, а не назву якоїсь іншої рослини?». Думаємо, що Шевченкові, як і людям, які вирощують або тільки споживають страви з капусти, добре відомі особливості її росту і розвитку. А вони, відзначимо, у неї як дворічної рослини, є достатньо повільними на першому році життя, внаслідок чого за цей час ця рослина досягає висоти 30–40 см, формуючи лише метаморфізовану верхівкову бруньку, яка має вигляд великої, соковитої, багатолистої, щільної головки з вкороченим стеблом, що називається качаном, власне, ради якого й вирощується ця корисна овочева рослина.

Навівши зневажливе висловлювання ліберального панка про селян, не можемо не навести відповіді на нього другого співрозмовника – представника трудового народу, носія здорової народної моралі, який, опонуючи йому, розкриває справжню суть панства, говорячи: «Отак по-вашому! Ну, годі ж, Нехай собі і не живуть... А все скажу-таки: як хочеш, А ви їм жить не даєте, Бо ви для себе живете, Заплющивши письменні очі».

До викладеного вище про два Шевченкові порівняння додамо, що поет на прикладі двох рослин – верби і капусти, які відзначаються різною інтенсивністю росту у висоту (у верби вона висока, в капусти – низька на першому році життя), вживши їх у складі порівнянь, зумів глибоко реалістично і художньо образно змалювати два різні суспільні (кріпаки і пани) та соціальні (діти багатів і дитина бідної вдови) явища життя його сучасників на теренах тодішньої України.

Окрім назв рослин, відмінних за різним рівнем інтенсивності ростових процесів, Шевченко вживав як об'єкти порівнянь також назви рослин, у яких розвиваються довгі пагони з тонкими стеблами, верхня частина яких у процесі росту здійснює колові рухи, обвиваючись навколо якоїсь опори, тягнучись угору до світла.

Рослини з такою морфологічною структурою тіла називаються ліанами, представником яких у нашій флорі є добре відомий у народі хміль. Назву цієї ліани Шевченко й використав у складі створеного ним порівняння в поетичній тканині балади «Утоплена», щоб показати якою небайдужою для козаків є дівчина Ганнуся, яку дитиною мати покинула в чужому селі чужим людям, а ті її вигодували й виплекали та так, що виросла вона красунею на диво всім. Звичайно, що козаки не могли оминати увагою таку дівчину, прагнули сподобатися їй та, напевно, й залицятися. Їхня поведінка стосовно Ганнусі була такою, що, на думку Шевченка, дуже нагадувала колові рухи верхніх частин пагонів хмелю,

які в'ються навколо якоїсь опори. І він уживає для зображення дій козаків як залицяльників до дівчини Ганнусі образ хмелю, передаючи його такими поетичними рядками: «А козаки, як хміль отой, В'ються круг Ганнусі».

Додамо, що це порівняння з образом хмелю у його складі, як і, до речі, інші з образами тополі, маку, калини, що слугують об'єктами уподібнення Ганнусі в цій же баладі «Утоплена», за твердженням В. С. Ващенка¹, мають ще ту особливість, що вони належать до типово народних порівняльних зворотів, через які поетична мова Шевченка стає невіддільною від мови його народу.

Очевидно, до цієї категорії порівнянь належить і порівняння у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю», у якому за його об'єкт прийнято, як впливає зі змісту твору, не назву дерева черешня, а її плоди, якими є кістянки. У народі їх називають просто ягодами або черешнями за назвою самої рослини. Подібно вчинив і Шевченко, уподібнивши в розповіді козака про трагічну долю його донечки Прісі в часи, коли «Ляхи прийшли на нас війною!», процес її фізичного розвитку, як підлітка, з початковим ще процесом розвитку плодів черешні, які у творі названо зменшувально-пестливо черешеньками.

Розпач батька Прісі від того, що вороги вчинили наругу з його донечкою, поет передає такими віршованими рядками: «Воно ще тільки вир[ос]тало, Ще тільки-тільки наливалось, Мов та черешенька!..».

Завдяки порівнянню підліткового віку розвитку Прісі, донечки козака, з раннім етапом дозрівання плодів черешні, Шевченко зміг відтворити глибокий трагізм події, що сталася з козаковою донечкою і відбилася в такій же мірі на його майбутній долі.

Порівняння другої групи. До цієї групи віднесено лише два порівняння, у складі яких ужиті Шевченком назви рослин, що належать до життєвої форми дерева. Цими рослинами є кедр ліванський, який в Україні культивується в Криму та дикорослий представник української флори ясен.

Увів Шевченко назви цих дерев у склад порівнянь завдяки такій спільній для них обох ознаці, якою є потужний розвиток надземної частини їхнього тіла, зокрема, могутнього стовбура заввишки 30–40 м із добре розвиненою на ньому крислатою кроною.

Зовнішній вигляд цих дерев у дорослому стані не може залишати байдужою будь-яку людину, бо сприймаються вони як дивовижні й величні творіння природи. Не дивно, що в усній народній творчості ця ознака дерев використовується як символ міцності, сили, величності людини. У такому значенні її й використовує у своїй поетичній творчості також і Тарас Шевченко.

Щоб показати велич особистості й силу духу Яна Гуса, головного героя поеми «Єретик», якого вселенський католицький собор засудив до страти через спалення, Шевченко подає його постать, яка з'явилася перед кардиналами, ла-

¹ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.

вою прелатів, баронством і вінчаними главами не як звичайна, звична щодень для людського ока, а, навпаки, як незвичайна, велична, героїчна і дивовижна.

А причиною набуття нею такого образу стало те, що Шевченко її уподібнює з могутнім і величним кедром ліванським. І коли «Мов кедр серед поля Ліванського, у кайданах Став Гус перед ними!», перед тим сварливим, гомінким, ревучим і виючим зібранням присутніх його ненависників, то від побаченої по-статі Гуса «... всім разом заціпило», більше того, коли він «окинув нечестивих Орліми очима», то вони «Затрусились, побіліли, Мовчки озирали Мученика».

В іншому творі, яким є соціально-побутова поема «Сова», Шевченко за об'єкт порівняння обирає дерево ясен. Його він використовує для увиразнення ідилічної картини, що малює собі в уяві мати для свого сина, мріючи про те, щоб її син виріс високим, здоровим і міцним, як ясен, щоб його життя було щасливим і радісним. Для здійснення цієї материнської мрії вона готова жертвувати своїм особистим щастям, лиш би добре було сину. Про це Шевченко висловлюється у рядках поеми, в яких виражені мрії матері-вдови: «Буду сто літ жити, Тебе годувати, В жупані ходити, Буду панувати, Ой виростеш, сину, За півчварта року, Як княжа дитина, Як ясен високий, Гнучкий і дебелий, Щасливий, веселий І не одинокий».

Отже, розглянувши викладені вище два порівняння з присутніми в їх складі образами деревних рослин кедра і ясена, наголосимо на тому, що хоча вплетені вони кожен окремо в поетичну тканину тематично різних творів – історичну поему «Єретик» та соціально-побутову поему «Сова», однак все ж за своїми виражально-зображальними особливостями ці образи могутніх дерев стали для поета основним мотивом щодо використання їх як символу сили і величності людини для уподібнення з нею головного героя поеми «Єретик» та майбутнього дорослого сина матері-вдови з поеми «Сова».

Порівняння третьої групи. Відзначаються порівняння цієї групи наявністю в їхньому складі рослин різних назв із властивою їм низкою спільних і відмінних ознак та особливостей, а також однозначністю, за окремим винятком, щодо суб'єктно-об'єктного статусу цих рослин і щодо поєднання частини порівнянь групи з іншими видами тропів.

Такою спільною ознакою порівнянь є перш за все те, що всі назви рослин у складі тропів мають статус суб'єктів. За життєвою формою ці рослини неоднорідні між собою, оскільки одні з них є деревами (дуб, тополя, ялина), інші – кущами (калина) і півкущиками (барвінок) та травами (ряст, рута й очерет). Об'єктами, з якими вони порівнюються, є людські персонажі поетичних творів Шевченка, серед яких діди високочолі, козак, сторожа, дівчата, дівчина-дитина, сестри-черниці та навіть сп'янілий чоловік. Виняток становить одне з порівнянь, об'єктом якого є нематеріальна річ, а саме: диво.

Другою спільною ознакою для порівнянь цієї групи є персоніфікація їхніх суб'єктів, що представлені, як згадувалося вище, рослинами різних назв.

Образи цих рослин наділені властивостями живих істот, зокрема людей. Одні з них у Шевченкових порівняннях перебувають у русі (виходять, одхожають, прогулюються, гнутья, борються), інші – розмовляють, співають, сміються.

Персоніфікація, або уособлення «одухотворює порівняння, становить основний зміст метафоричної асоціації»¹.

Натомість за низкою різних біологічних і морфологічних ознак та властивостей рослин, назви яких Шевченко вжив у складі порівнянь, останні є достатньо відмінними між собою, про що засвідчує наведений нижче їхній розгляд.

Так, малюючи ідилічну картину природи в ліричній поезії «Зацвіла в долині...»², Шевченко використовує назву кущової рослини калина двояко: як один з основних компонентів цієї картини, так і її біологічну властивість цвісти, показуючи, що саме ця фенофаза початку її цвітіння стала своєрідним імпульсом настання ідилії в довіллі долини, бо саме через те, що «Зацвіла в долині Червона калина, Ніби засміялась дівчина-дитина», то цьому цвітінню зраділи й пташечка, й «дівчина в білій свитині», й козак молоденький, що обоє «Під тую калину Прийшли, посідали І поцілувались».

В іншій картині природи, описаній Шевченком у вірші «Над Дніпровою сагою», правда, не ідилічній, а їй протилежній, показано різні рослини, що ростуть по краю берега затоки чи стариці Дніпра, і за своїм життєвим станом не рідня між собою. Цими рослинами є старий, похилений над водою явір та протиставлені йому поетом у розквіті життєвих сил, байдужі до долі явора калина, ялина та гнучка лозина. Очевидно, що життя у них б'є через край, бо «А калина з ялиною Та гнучкою лозиною, Мов дівчаточка із гаю Вихожаючи, співають; Повбирані, завітчані Та з таланом заручені, Думки-гадоньки не мають, В'ютья-гнутья та співають».

І ще в одній картині природи, описаній Шевченком у творі «Ми в купочці колись росли», однак на цей раз природи рідного йому села, куди він повернувся в уже, як він вважав, у поважні роки, і яке, як він сам пише: «Чомусь тепер мені, старому, Здавалось темним і німим, Таким, як я тепер, старим», однак такими не виглядають окремі з рослин, що ростуть у цьому селі. Наприклад, дуб зелений перебуває в доброму життєвому стані, який «мов козак Із гаю вийшов та й гуляє Попід горою». За іншого життєвого стану дуба Шевченко не порівнював би його з козаком, сама назва якого символізує міцне здоров'я, силу і мужність.

Такою ж високою життєвістю, як і дуб зелений із вірша «Ми вкупочці колись росли», відзначаються й дві високі тополі, що ростуть на самій могилі, у поетичній зарисовці куточка природи на початку балади «Коло гаю в чистім полі». Образ цих тополь Шевченком персоніфікований, а їхні дії є такими, які викликають у нього навіть певне захоплення і неприхований подив. Це видно

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УР Е, 1978. – С. 294.

² Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 239.

з його уподібнення тополь до сестер-чарівниць. Підтвердженням цьому слугують наведені нижче поетичні рядки балади: «Коло гаю в чистім полі, На самій могилі, Дві тополи високії Одна одну хилить. І без вітру гойдаються, Мов боються в полі. Ото сестри-чарівниці – Отії тополи».

Окрім певних біологічних властивостей, Шевченком для створення порівнянь використовувалися також як морфологічні ознаки рослин, зокрема, потужний розвиток надземної частини їхнього тіла, так і особливості розташування їхніх особин у просторі сільського пейзажу. Останню з цих ознак у порівняннях поет використовував стосовно вживання в них назви тополя. Прикладом такого порівняння може бути опис поетом вранішньої української природи у поемі «Сон» («У всякого своя доля»), у якій поруч із соловейком у темному гаї, що зустрічає сонце, за легесенького вітру, замріяних ланів і ставів, верб, що зеленіють над ставами і похиленими рясними садами, стоять «Тополі по волі, Стоять собі, мов сторожа, Розмовляють з полем».

Як бачимо, своєрідністю цього порівняння з участю у його складі образу тополь є те, що вони не тільки порівнюються за своїм розташуванням у просторі сільського пейзажу зі сторожею, але ще й персоніфікуються, наділені людською здатністю розмовляти і вести розмову. Волею поета їх співрозмовником у поемі обрано поле, яке теж наділене здатністю говорити.

Змалював Шевченко ще образ тополь і в невеличкій картині сільського пейзажу в поемі [Сотник] («У Оглаві... Чи по знаку...») у порівнянні, яке виражене ним такими поетичними рядками: «І досі ще стоїть любенько Рядок на вигоні тополь, Неначе з Оглава дівчата Ватагу вийшли виглядати. Та й стали».

Цікаво, що майже таким же за змістом порівнянням, але дещо видозміненим від нього стилістично, завершує Шевченко згадану поему. Однак потрібно відзначити, що хоча ці два порівняння з найменуваннями тополь є фактично тотожні за змістом, проте у сюжетній лінії твору несуть різне семантичне навантаження.

Як уже згадувалося вище, перше порівняння на початку тексту поеми є складовою опису звичайної картини сільського пейзажу села Оглав, де серед хат була й хата багатого сотника, головного героя поеми, то друге порівняння, рядками якого завершується цей твір, є остаточною констатацією трагічного завершення того несправедливого життєвого шляху сотника, усього того, що залишилося по ньому. А залишилося фактично нічого («Умер сотник, і покої Згнили, повалились, Все пропало, погинуло»), ... «Тільки і осталися, Що тополи на вигоні Стоять, мов дівчата Вийшли з Оглава ватагу З поля виглядати».

Окрім назви тополя, ужитої Шевченком у множині в порівняннях третьої групи, у складі цього виду тропів у двох тематично різних творах знаходимо також назву дуб, що теж ужита поетом у множині з акцентом на такій характерній для його дерев морфологічній ознаці, якою є потужний розвиток стовбура з не менш потужним розвитком на ньому крилатої крони.

Цікаво, що в першому з цих творів, у поемі «Катерина», в описі зимової природи Шевченко й словом не згадує про стан розвитку дубів, потужність їх надземного тіла. Але зроблений ним наголос на тому, що ці дерева пам'ятають Гетьманщину, цю славу сторінку в історії України, для нас є достатнім для того, щоб уявити їх могутній зовнішній вигляд, як наслідок його розвитку впродовж не одної сотні літ.

Однак для поета важлива не тільки ця зовнішня ознака дубів. Для нього не менш важливим є те, що ці дуби є свідками Гетьманщини, а отже, – це не прості дуби, а особливі, величні, з закарбованою в них історичною пам'яттю.

І він знаходить їм достойне порівняння в особі поважних, збагачених життєвим досвідом і знаннями, шанованих людьми дідів високочоліх. Саме так сприймаються ці дерева з поетичних рядків поеми «Катерина»: «Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять».

Образ дубів як визнаних велетів серед представників української флори, правда, без історичного підґрунтя, використовує Шевченко й у поемі «Княжна». Такими вони уявлялися героїні цього твору, запертої в покоях батьком, до речі, своєрідним батьком, що був наділений княжим титулом, але в побуті опустився до становища звичайного пияка. Огорнена глибоким сумом княжна дивиться у вікно й спостерігає за життям нічної природи, за рухом червоного місяця, за поведінкою пугача і сови, вслухається в крякання жаб, а також із здивуванням бачить, як «Дуби з діброви, мов дива, У поле тихо одхожають». Наголосимо, що в уяві княжни такий стан здивування могли викликати лише дуби-велети. А ще, напевно, зболена сумом під час перебування запертою в покоях, ця ж уява дівчини малювала цих велетів як живих істот, як людей, що з діброви направлялися в поле.

Варто також відзначити, що наведене порівняння за особливостями його об'єкта є винятком серед усіх інших порівнянь третьої групи, у яких об'єктами, з якими порівнюються суб'єкти, що є рослинами, виступають людські особи різного віку і статі як персонажі різних поетичних творів. У цьому ж порівнянні, навпаки, об'єктом обрано нематеріальний витвір, яким є диво, подив, здивування людини.

Насамкінець серед описуваної групи порівнянь розглянемо ще два порівняння, які, на наш погляд, цікаві поєднанням у них як спільних, так і відмінних ознак. Маємо на увазі одне з порівнянь із поеми «Невольник», а саме: «І барвінком, і рутою, і рястом квітчає Весна землю, мов дівчину В зеленому гаї» та одне з вірша «І небо невмите, і заспані хвилі» такого змісту:

«І небо невмите, і заспані хвилі; І понад берегом геть-геть, Неначе п'яний очерет Без вітру гнеться». При цьому, характерним для цих порівнянь є те, що їх спільні та відмінні ознаки займають чітко положення у структурі кожного порівняння, зокрема, спільні ознаки відображає його перша половина, назовемо її суб'єктною, тоді як відмінні – друга половина, або об'єктна.

Отже, першою спільною ознакою для обох порівнянь є те, що в них подається поетом здійснена ним зарисовка природи, проте природи різних пір року і географічних країв. У першому порівнянні поеми «Невольник» – це пора весни в Україні, у другому порівнянні з вірша «І небо невмите, і заспані хвилі» – це осіння пора року на острові Косаралі в Аральському морі, де певний час у складі Аральської описової експедиції перебував Тарас Шевченко.

Для створення зримого і справжнього образу весни, що пробуджує рідну землю від довгого зимового сну, уквітчує її розмаїтим рослинним вкриттям, поет уживає назви рослин – виразників її приходу й наступного буяння пурпурово-, рожево- або білоцвітою рясту та голубоцвітою барвінку й жовтоцвітої рути, розквітання якої засвідчує завершення весни і настання наступної найтеплішої пори року – літа.

Зовсім протилежною зарисовці природи весняної пори року в першому порівнянні є зарисовка природи на острові Косарал у північно-східній частині Аральського моря. Природа цього острова й море навколо нього, і небо над ним справляють на поета гнітюче враження, стають для нього «незамкнутою тюрмою», у якій невідомо скільки ще доведеться йому «нудити світом».

Неабияким виразником у поетовій зарисовці природи косаральського краю чи не єдиним представником його рослинного світу, добре примітним для людського ока, є очерет, що росте заростями у прибережній смузі моря. Знаючи про значну висоту його багатовузлових стебел, Шевченко використовує як ознаку для порівняння їхню гнучкість, при цьому зумовлену не силою вітру, а якимсь внутрішнім чинником, унаслідок чого він нагадує людину у стані сп'яніння.

Використання Шевченком тропу персоніфікації для образу очерету, що веде себе серед доквілля ніби п'яна людина, думаємо, забезпечило набагато виразніше відтворення непривабливості природи цього морського острова. До речі, цей же троп поет використовує й у першому порівнянні, що надає рис спільності обом цим поетичним конструкціям. Однак, зауважимо, лише рис спільності за цією ознакою. За образами порівнянь вони виявляють повну протилежність один одному. Якщо в першому порівнянні весна квітчає землю, «мов дівчину В зеленому гаї», то в другому порівнянні – це очерет, що «без вітру гнеться», «неначе п'яний».

Розглядаючи ці два порівняння, вказуючи на їх спільні та відмінні ознаки, ми, здається, можемо виокремити у них ще одну, не виражену в їх текстах, спільну рису. Нею, думаємо, є однаково нещасна доля батька Степана з поеми «Невольник» і автора вірша «І небо невмите, і заспані хвилі». До героя першого твору, який прибитий горем, бо не вертається єдиний син Степан із Запорожжя, прихильною виявилась навколишня природа буянням весни і квітчанням землі в час його прогулянки по саду з наміром хоч на хвилинку - другу звільнитися від важких дум про сина. Для поета Шевченка, що перебуває на засланні, навпаки, природа Косаралу не сприяє полегшенню його життєвої долі, а є похмурою,

з її невмитим небом, заспанними хвилями Аральського моря, неначе п'яним очеретом і безлюдним степом із його пожовклою та мовчазною травою, що став для нього «незамкнутою тюрмою».

Завершуючи розгляд порівнянь третьої групи поетичних творів Тараса Шевченка, відзначимо, що всім їм властива однорідність за їх суб'єктами, якими є назви переважної частини персоніфікованих деревних і трав'яних рослин, та об'єктами, якими виступають людські персонажі різного віку і статі. За такої однорідності порівнянь за названими ознаками, їм, однак, притаманна значна різнорідність за біологічними властивостями та морфологічними ознаками рослин, назви яких уживаються поетом для створення порівнянь згідно зі змістом твору, його ідейним спрямуванням та системою зображально-виражальних засобів.

Порівняння четвертої групи. Об'єднано в цю групу порівняння з поетичних творів Тараса Шевченка, які мають у своєму складі назви рослин різних життєвих форм, що вжиті завдяки певним морфологічним ознакам їхнього надземного тіла (висота, стрункість форми дерева) або зовнішнім виглядом їхніх органів – квіток та плодів, які відзначаються красою, привабливістю, естетичністю і служать для порівняння з ними в основному образів жіночих персонажів творів.

У групі нараховується 10 порівнянь, кожне з яких виписане з текстів 9-ти поетичних творів. Ужив поет у їхньому складі 6 назв рослин, чотири з яких належать до трав і по одній – до кущів та дерев. Трави, зокрема, представлені такими рослинами, як лілея (вона ж, як ми вважаємо, водяна лілія, або латаття), лілія (та, що культивується), крин сільний (дика польова лілія, що не має наукового відповідника) і мак. Натомість кущі представлені калиною, а дерева – тополею.

Ужиті у складі порівнянь назви цих рослин як об'єкти, з якими порівнюють суб'єкти – переважно особи жіночої статі в дитячому, юному або дорослому віці. Як виняток, в одному з порівнянь його суб'єктом виступають разом з дівчатами також хлопці, а в іншому – козак у багатому вбранні.

На підтвердження викладених узагальнень про порівняння групи, розглянемо кожне з них зокрема.

Розпочнемо розгляд із порівняння «Така, як ти, колись лілея На Йордані процвіла» з вірша під заголовком «N. N.». Присвячений цей твір вродливій землячці поета, яку він побачив на студентському вечорі в Медико-хірургічній академії в Петербурзі¹. Красу цієї дівчини Шевченко порівнює з лілеєю, яка розцвіла в річкових водах Йордану. Немає сумніву, що мав він на увазі лілею як водяну рослину.

Доречно зауважити, що слово *лілея*, яке вважається застарілим і вживаним частіше в поезії, є синонімом слова *лілія*², яким називають відому і широко ви-

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 18.

² Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 515.

рощувану як декоративну цибулинну рослину з родини лілійних (Liliaceae). До слова, в народі лілією називають також водяну рослину, що росте в стоячих та повільно текучих водах. Однак це не лілія з родини лілійних, а рослина з зовсім іншої родини, наукова назва якої лататтеві (Nymphaeaceae). Наукова назва ж самої рослини – латаття біле (Nymphaea alba)¹.

Прикметною ознакою цієї рослини є великі, округло-овальні, глибокосерцевидні, цілокраї листки, що плавають на поверхні води, та поодинокі, великі (12–16 см у діаметрі) квітки з численними білими пелюстками².

Вірш «Така, як ти, колись лілея» – єдиний серед поетичних творів Шевченка, у якому з порівняльною метою ужито назву лілея, під якою він, про що ми вже згадували вище, безсумнівно, розумів не суходільну, а водяну рослину, якою є водяна лілія, або латаття.

Натомість у вірші «Полякам» та в поемі «Неофіти» Шевченко з метою увиразнення жіночих суб'єктів порівняння, головним чином для підкреслення їхньої достойної поведінки, краси і благородства вживає назву лілія, рослини, яка, судячи зі змісту цих творів, належить до широко культивованих в Україні на квітниках, клумбах та в парках.

Так, у першому творі, в якому поет подає ідилічну картину взаємин українців зі своїми сусідами поляками на певному відтинку спільної історії, коли «... унії не чуть було, Отам-то весело жилось! Братались з вольними ляхами, Пишались вольними степами» і не тільки ними. Пишалася, як пише далі поет, у цей час «синами мати, Синами вольними», а «В садах кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата».

Як бачимо з цих останніх поетичних рядків, дії дівчат викликають у Шевченка симпатію, адже він їх уподібнює з цвітінням лілій, які здавна стали улюбленими в народі за пречудову красу їхніх квіток.

У поемі «Неофіти» Шевченко теж використовує у створюваному ним порівнянні назву лілія. А створює він це порівняння для того, щоб уподібнити дивну красоту малого дівчати, яке росло в Італії, з красою квіток лілії. Ця краса була не просто дивною. Вона для Шевченка була святою, була первинно чистою. У цьому можна переконатися з порівняння, вираженого такими поетичними рядками: «Росії Тойді й на світі не було, Як у Італії росло Мале дівча. І красою, Святою, чистою красою, Як тая лілія цвіло. Дивилася на неї мати І молоділа».

Із цих високих слів Шевченка про красоту малого дівчати можемо дійти висновку про те, що не менш високо він цінував і красоту лілії, оскільки, напевно, без вагань вирішив увести її у склад створеного ним порівняння.

¹ Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 288.

² Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С.265.

Можливо, таке високе поцінування Шевченком краси квіток культивованої людьми лілії, завдяки яким з цією рослиною він порівнював і красоту малого дівчати, і дорослих дівчат як позитивних персонажів у творах «Неофіти» та «Полякам», до яких він ставився прихильно, унеможливило його порівняння з цими квітками краси дівчини Самантянини, за якою вона виділялася серед групи дівчат, яких «отроки» одряхлілого царя Давида, одного з чільних персонажів поеми «Царі», направили до нього, щоб вони гріли його «кров'ю молодую». Та «старий котюга» обрав серед них найкращу своєю вродою, обрав Самантянину, яку Шевченко порівнює не з лілією, культивованою людьми, а з застарілим у вживанні фразеологізмом *крин сельний*, що є синонімом назви *дика польова лілія*¹.

У поетичній тканині поеми «Царі» порівняння вроди Самантянини з крином сельним, після того як вона з подругами була приведена до одряхлілого царя Давида, звучить так: «Облизався старий котюга, І розпустив слини, І пазорі простягає, До Самантянини. Бо була собі на лихо Найкраща меж ними, Меж дівчатами; мов крин той Сельний при долині – Меж цвітами. Отож вона І гріла собою Царя свого».

Описувана в цих рядках подія, очевидно, не викликала в поета прихильності, а, навпаки, була осудом хтивості іудейського царя, а тому вроду обраної для своєї користі цим царем дівчини він не вважав, думаємо, за потрібне порівнювати з лілією садовою – символом святої і чистої краси. Однак поет, напевно, співчував становищу вродливої Самантянини, розумів, що її дії зумовлені стосовно неї силою примусу, а тому вирішив порівняти все-таки її з лілією, хоч і дикою, хоч і польовою. Як ми уже згадували раніше, Шевченко використовував у складі порівнянь своїх творів, окрім назви лілії, назви інших рослин, квітки яких виділяються своєю декоративністю. До таких рослин належить мак, назву якого поет ужив у порівняннях у трьох творах, зокрема, в поемах «Тарасова ніч» і «Мар'яна-черниця» та баладі «Утоплена».

У поемі «Тарасова ніч» Шевченко вже в її першій строфі описує звичайну для українського села часів XVII століття картину приязного ставлення сільської молоді до гри кобзаря, який сидить на розпутті, оточений хлопцями і дівчатами. Поетові, очевидно, таке захоплення молоді кобзаревою грою не було байдужим, а викликало в нього почуття радості та схвалення. Адже порівняв він хлопців і дівчат, що кругом обступили кобзаря, з полем, вкритим квітучим маком. Для створення такого порівняння йому було достатньо лише чотири поетичні рядки такого змісту: «На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає, Кругом хлопці та дівчата, Як мак процвітає».

Безперечно, таке поетичне порівняння могло з'явитися тільки з-під пера великого прихильника і знавця кобзарського мистецтва в рідній йому Україні, в людини, що раділа з високого рівня культури сільської молоді.

¹ Словник української мови. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 120.

З окремою квіткою маку, що розцвітає, названою маківкою, порівнює Шевченко молодого хлопця з пісні дівчини Мар'яни, яку та співає, щоб нею переконати або вблагати матір не віддавати її за старого, а тільки за молодого. Бо молодий, як співається в Мар'яниній пісні, її не тільки любить, а ще є господарським, і що він, а для неї це найголовніше, «... між парубками, Як маківка меж квітками, Цвіте, розцвітає».

Як бачимо, наведене порівняння є цікавим ще й тим, що, по-перше, гарного молодого хлопця Шевченко порівнює з маківкою, назвою квітки жіночого роду і, по-друге, які ж невідомі причини до цього спонукали автора?

Натомість у баладі «Утоплена» поет уже дотримується співвідносності в роді між суб'єктом і об'єктом порівняння. Суб'єктом у ньому є дівчина Ганна, дочка лютої матері, яка її ненавидить і хоче звести зі світу. Ненавидить вона дочку з заздрості, бо бачить, що «Незчулася, як минули Літа молодії», що вона «в'яне», а «Дочка червоніє, Виростає», стає щораз красивішою. Цьому не можуть завадити ні катування, ні мордування дочки злою матір'ю, всупереч яким, «Як маківка¹ на городі, Ганна розцвітала».

Обравши за об'єкт цього порівняння чудову своєю красою квітку маку, названу маківкою, Шевченко, безсумнівно, виявив тим самим як своє співчуття до становища дівчини, так і захоплення її вродою.

Варто відзначити також, що хоча з квіткою маку, або маківкою, поет уподібнює в порівнянні з поеми «Мар'яна-черниця» вродливого молодого хлопця, в якого закохана дівчина Мар'яна, а в порівнянні з балади «Утоплена» ще вродливішу дівчину Ганну, все ж обидва ці порівняння з двох цих різних творів подібні між собою за нещасною долею їхніх героїнь. У першому творі – це дівчина Мар'яна, дочка матері, яку всупереч її волі та хоче видати заміж за якогось старого пана, а в другому – дівчина Ганна, дочка матері, яка зі злості, відчуваючи, що старіє, і бачить, як дочка молодіє, розцвітає своєю красою, нещадно знущається над своєю дитиною і навіть хоче звести її з білого світу.

Наголосимо, що з метою порівняння вроди персонажів творів Шевченко використовує не тільки трав'яні рослини різних назв, що відзначаються декоративністю та красою, але й також і деревні. Представники останніх уживаються ним перш за все для порівняння з ними жіночих персонажів творів за їхнім зовнішнім виглядом, фігурою, її стрункістю та гнучкістю. Таким представником цілком оправдано з ботанічної точки зору він обрав за об'єкт порівняння широко розповсюджену в Україні тополю.

Так, у баладі «Утоплена» вже згадувана вище її героїня Ганна не тільки виділяється вродою, що розцвітає, як маківка на городі, але й ще красою своєї

¹ У баладі «Утоплена» Шевченком ужито слово «маківка» як синонім квітки городньої рослини маку. В інших творах поет, на нашу думку, вживає слова «маківка» і «мак» відповідно як квітка і назва дикорослої рослини мак.

фігури. Поки мати Ганни пила та гуляла з чоловіками, віддана нею на людські руки дочка помаленьку виростала: «Та й виросла Ганна кароока, Як тополя серед поля, Гнучка та висока».

Уживає Тарас Шевченко назву тополя як об'єкт порівняння також у поемі «Княжна». Уживає для того, щоб показати, як подібно тополі, день за днем росте дочка, мати якої княгиня замужем за пияком князем. Княгиня плекала, доглядала, пестила і виховувала свою княжну змалечку. З вдячності за це «Що день Божий Радості приносить Своїй матері щасливій Дочка уродлива. Мов тополя, виростає Світові на диво».

Не можемо не відзначити, що хоча обидва розглянуті вище порівняння подібні за їхнім об'єктом, яким поетом обрано струнку тополю, з якою порівнюються в баладі «Утоплена» дочка, яку мати ненавидить, а в поемі «Княжна» дочка княгині, яка душі не чує у своєму дитяті. Ці порівняння подібні також і за нещасною долею обох дочок – суб'єктів порівняння, яка виявилася для них такою з вини злої матері у першому творі, а в другому – з вини п'яного батька.

На завершення розгляду порівнянь четвертої групи Шевченкових творів звернемо нашу увагу ще на порівняння з поеми «Титарівна», у складі якого ужито назву кущової рослини калини. Ужито її поетом заради використання в порівнянні не ознак зовнішнього вигляду цієї рослини, не краси її квіток, а заради кольору її плодів кістянок, який у них є червоним.

Використовує Шевченко колір плодів калини для створення ним образу багатого у своєму вбранні козака, колись найкращого в селі парубка Микити, однак бідного, в сірій свиті та ще й до того байстрюка, якому відмовила у танці багата титарівна. Щоб помститися їй за таку зневагу, Микита покинув село, пішов у далеку дорогу, що й «не чуть його стало». І лише «На четвертий год, в неділю» повернувся і попадає просто на танці, але вже постає перед дівчатами, що «дрібно танцювали» не у сірій свиті, як колись, а в зовсім іншому образі: «Завзятий, У синій шапці, у жупані, В червоних, як калина, штанях, Навприсядки вліта козак, Та ще й приспіває...».

Як підсумок розгляду порівнянь четвертої групи поетичних творів Тараса Шевченка відзначимо добру обізнаність їх автора з морфологічними особливостями вжитих у їхньому складі рослин різних назв і життєвих форм – лілеї (водяної лілії, або латаття), садової лілії, крину сельного (дикої польової лілії), маку, що росте на полі та маку, що люди вирощують на городі, забарвленням плодів калини, а також зовнішнім виглядом тополі, які він уміло використовує з естетичною метою, найперше для увиразнення вроди головно жіночих персонажів своїх творів.

Порівняння п'ятої групи. У цю групу ввійшло 11 порівнянь з 9-ти Шевченкових поетичних творів, у складі яких ужито назви рослин, які виступають переважно як їхні об'єкти. Обрано поетом рослини цих назв за ознаками і властивостями зовнішнього вигляду їхнього вегетативного тіла, які спричинені

в одних із них внутрішніми процесами розвитку, в інших – дією чинників зовнішнього середовища. В обох випадках наслідком дії цих процесів і чинників є негативний результат, що виявляється у вигляді цих рослин, візуальне сприйняття якого засвідчує про несприятливі умови їх життя.

Із такими ознаками і властивостями вигляду рослин Шевченко уподібнює фізичний і психологічний стан суб'єктів порівнянь – людських персонажів творів, що символізує їхні немічність, душевні переживання та страждання.

Цікаво, що в порівняннях цієї групи Шевченко вживає переважно назви деревних рослин – верби, дуба, тополі, явора та ялини, а також кущової рослини калини. Цікаво також і те, що стосовно вживання в порівняннях частини цих рослин поет надає перевагу тополі, назву якої він ужив 4 рази, тоді як назву явора – 2 рази і решта назв рослин ужив лише по одному разу.

Із трав'яних рослин у складі порівнянь Шевченко ужив лише назву городньої рослини горох, при чому не як назву самої рослини, а її насіння, яке в народі називають також за назвою рослини, що його утворила.

Поет послуговується для увиразнення важкого фізичного чи психологічного стану суб'єктів порівняння винятково за допомогою 6 дієслів, а саме: *нахилятися* (*похилитися*), *заливатися* (*залитися*), *нагинати*, *митися*, *стати* і *червоніти*.

Варто також відзначити, що частота вживання цих дієслів у порівняннях творів є доволі неоднаковою. Так, дієслово *похилитися* поет ужив аж 6 разів, тоді як кожне з інших дієслів уживав лише по одному разу.

На підтвердження висловлених вище відомостей перейдемо до розгляду кожного з порівнянь зокрема.

Розпочнемо з розгляду порівнянь з ужитою в них назвою тополя, яка присутня у складі більш, ніж третини порівнянь групи.

Із образом похиленої тополі Шевченко порівнює героїнь двох своїх творів – соціально-побутової поеми «Наймичка» та поеми з євангельським сюжетом «Марія». Обидві героїні поем – наймички. Героїня першої поеми, до того ж ще й мати позашлюбної дитини, зазнає великих страждань у своєму нещасному житті, яких їй несила знести, і вона під їх вагою, опинившись одного дня на могилі, як описує поет уже в першій строфі прологу поеми, «Як тополя, похилилась Молодиця молодая».

Щодо героїні другої поеми, то вона наймичкою жила і росла у старого Йосипа, «тесляра чи бондаря того святого», підрісши й ставши «на порі», задумалась про те, «Якая доля вийде нам з старим Йосифом?». А подумавши, дійшла не зовсім бажаного для неї висновку і, напевно, тяжко мовила: «О доле? – І похилилась, мов тополя Од вітру хилиться в яру».

До поетично змальованого в наведеному вище порівнянні з поеми «Марія» душевного стану її героїні Марії дуже близький такий же душевний стан одинокої дівчини з вірша «Не тополлю високою». Певна відмінність між цими станами героїнь обох творів полягає хіба лише в тому, що Марія похилилась мов тополя

від того, що не знає, якої долі їй очікувати зі «старим Йосифом», а одинока дівчина, навпаки, знає про свою долю, про те, що ця доля не дала їй щастя «ні з ким полюбитися» і доведеться, бідолашній, «Увесь свій вік дівувати».

Для змалювання душевного стану дівчини Шевченко вдається до засобу заперечного порівняння, яке за структурою має форму психологічного паралелізму. У ньому образ тополі подається з заперечною часткою «не», тобто, що це: «Не тополю високою Вітер нагинає, Дівчинонька одинока Долю зневажає». Завдяки вживанню цього фольклорного засобу Шевченком створено цілісний поетичний образ, у якому засоційовано два близькі, порівняльні за значенням явища зі світу природи і людського життя: вимушеність тополі нагинатися під силою вітру і зневажання одинокою дівчиною нещасливої її долі.

З образом тополі, яка самотньо росте в полі понад битим шляхом уподібнює Шевченко теж важкий психологічний і душевний стан дівчини Катерини, героїні однойменної поеми, яка з позашлюбною дитиною на руках вийшла з села й направилась у Московщину шукати свого москалика, батька дитини. Цей, повний важких страждань, стан дівчини Шевченко передає дуже правдиво і реалістично, що викликає в читача глибоке співчуття до героїні поеми: «Вийшла з села – серце мліє; Назад подивилась, Покивала головою Та й заголосила. Як тополя, стала в полі При битій дорозі; Як роса та до схід сонця, Покапали сльози».

Образ тополі, яка похилилася, створений Шевченком для порівняння з ним жіночих образів героїнь творів «Наймичка» і «Марія», фактично за своєю подобою та суттю тотожний образам інших назв дерев, ужитих поетом у порівняннях інших творів. Такими, зокрема, є образи похилених дерев дуба, явора і ялини, які Шевченко створив у порівняннях поеми «Невольник» і з якими уподібнює відповідно її персонажів – старого батька, його названого сина Степана та дочку Ярину.

Усі трое персонажів цього твору перейняті однією подією, повною переживань, – від'їздом Степана у новий для нього край, у славне Запорожжя, і його розлукою з коханою Яриною та старим батьком. Перейнятий думами про невідоме прийдешнє, «Як той явор над водою, Степан похилився, Щірі сльози козацькїї В серці запеклися, Мов у пеклі».

Правдиво зобразив Шевченко тугу дівчини за коханим Степаном, коли той, попрощавшись за селом з батьком і Яриною, подався в путь. Із Яриною сталося те, що в таких випадках буває: «А Ярина, Мов тая ялина При долині, похилилась...». «Минають дні, минає літо, Настала осень, шелестить пожовкле листя», однак Степан не вертається додому. Настала весна, немічна Ярина ледве «вийшла з хати На світ Божий глянуть» та від важких дум «Як билина підкошена Ярина схилилась; Як з квіточки роса вранці, Сльози полилися. Старий батько коло неї, Як дуб похилився».

Потрібно відзначити, що в окремих порівняннях п'ятої групи їхніми суб'єктами є не образи прибитих горем людських персонажів творів, а образи де-

ревних рослин, зокрема верби і явора, які поетом персоніфікуються й уподібнюються відповідно журбі, тобто важкому психічному стану людини, що переповнений сумом, печаллю чи тугою, та реальній людині в особі козака, що перебуває у стані зажури.

Наведемо ці порівняння. Перше з них знаходимо в поетичному тексті вірша «Ми вкупочці колись росли», у якому Шевченко описав вигляд села, куди повернувся через багато років відтоді, коли його покинув і коли воно було, як йому пам'ятається, веселим селом. А зараз воно здалось йому чомусь непривітним, хоч особливо нічого такого в ньому не змінилося, хіба що «І над криницею верба Нагнулася, як та журба Далеко в самотній неволі». Очевидно, нагнулася вона від старості, бо не належить до довговічних дерев.

Стосовно другого порівняння, то ним є друга строфа вірша «Над Дніпровою сагою», у якій ідеться про старе дерево явора, яке похилилося не стільки від поважного віку, як від незалежних від нього причин, зокрема, від дії чинників середовища існування. А воно є таким: «Дніпро берег рие – рие, Яворові корінь мие. Стоїть старий, похилився, Мов козак той зажурився». Можна не сумніватися в тому, яким буде кінцевий результат процесу підмивання берега водою Дніпра, на якому росте старий явір. Дерево явора, позбавлене опори коренів, оголених від ґрунту водою, настільки похилиться під власною вагою, що впаде у воду Дніпра. До слова, про це розказує й сам явір: «Явор каже: – Похилюся Та в Дніпрові скупаюся».

Із кущових рослин для створення образу уподібнення з ним людського персонажу твору, перейнятого особистими гіркими переживаннями, Шевченко використовує широко знану в народі калину, однак має на увазі не її суцвіття, а червоні плоди. Такий образ створено поетом у баладі «Утоплена», з яким порівнюється Ганнуся, дочка злої матері, яка те й робить, що знущається над своєю дитиною («Катувала, мордувала») від задрості до її молодості та вроди. Однак намагання злої матері є марними, хоч переносить їх дочка нелегко: «Як калина при долині Вранці під росою, Так Ганнуся червоніла, Милася сльозою».

Не відрізняється за ідеєю від порівнянь п'ятої групи, розглянутих вище поетичних творів Шевченка, порівняння з поеми «Меж скалами, неначе злодій», у якому об'єктом виступає не назва деревної, а трав'яної рослини горох, при цьому не в розумінні її назви, а утвореного нею насіння кулястої форми, яке так, як і рослину, у народі називають горох, а одну насінину, відповідно, горошиною.

Насіння з такою назвою поет використав для того, щоб порівняти з величиною кожної його горошини фальшиві сльози, якими залилася зрадлива жінка в момент зустрічі свого чоловіка, коли той повернувся вночі з чужих країв, де був, шукаючи долі. Шевченко так описує зустріч цих пошлюблених осіб: «Прийшов додому уночі. Стогнала мати на печі, А жінка у коморі спала (Бо пан нездужа). Жінка встала, Неначе п'явка та, впила І, мов водою, залилась Дрібними, як горох, сльозами».

Принагідно зауважимо, що хоча в цьому порівнянні героїня поеми як його суб'єкт не обтяжена важкими переживаннями чи стражданнями, як це властиво жіночим суб'єктам вище розглянутих порівнянь, а, навпаки, перейнята показною, фальшивою радістю, яку вона демонструє чоловікові, коли той повернувся додому з чужих країв, то може скластися враження, що це порівняння випадає за його змістом із порівнянь, об'єднаних нами в п'яту групу. На перший погляд, нібито так.

Однак із цим порівнянням, як це видно з подальшого змісту поеми, безпосередньо пов'язані переживання та різні митарства чоловіка зрадливої жінки, яка, змовившись із паном, своїм коханцем, щоб позбутися свого чоловіка, силою запроторили його, сіромаху, до війська. З огляду на ці обставини, розглянуте порівняння з поеми «Меж скалами, неначе злодій», думаємо, цілком вписується в п'яту групу порівнянь Шевченкових поетичних творів.

Насамкінець, розглянувши всі 11 порівнянь п'ятої групи з 9-ти поетичних творів Тараса Шевченка, відзначимо добру візуальну обізнаність їх автора з різними, переважно деревними, рослинами, умінням виділити в їхньому зовнішньому вигляді ті характерні ознаки, завдяки яким, вони, як об'єкти порівнянь, переконливо підкреслюють і увиразнюють важкий душевний стан суб'єктів цих порівнянь, якими, за окремими винятками, є людські персонажі різної статі та віку.

Порівняння шостої групи. У цю групу порівнянь поетичних творів Тараса Шевченка віднесемо лише два порівняння з двох творів, об'єктами яких є назви рослин, ознаки яких використовуються поетом для негативної характеристики суб'єктів цих порівнянь, якими є людські персонажі творів.

Так, у розділі «Гупалівщина» поеми «Гайдамаки» Шевченко порівнює з грушами та ще й гнилобокими польських конфедератів, які стерегли скарб у лісі під горою і від страху перед гайдамаками, що наближалися до них, повилізали на дерева, надіючись заховатися в їхніх кронах, Гайдамаки, ставши кругом лісу, спочатку нічого не побачили на деревах, але придивившись, вигукнули: «Ту їх достобіса! Які груші уродили! Збивайте, хлоп'ята! Швидче! Швидче! Отак! Отак!» – І конфедерати Посипалися додолу, Груші гнилобокі. Позбивали, упорались».

У цьому поетичному уривку, як бачимо, поет ужив слово «груша», яке є назвою фруктової деревної рослини, що в Україні росте дико в лісах, а також широко культивується на всіх її теренах. Однак ужив її в розумінні не як назву рослини, а як назву її плодів, яких так у повсякденному вжитку називають у народі, як і саму рослину.

Зауважимо, якщо розглянуте вище порівняння з поеми «Гайдамаки», створене Шевченком у загальному руслі опису розмаїтих подій гайдамацького руху в Україні проти польської шляхти, то друге порівняння шостої групи має безпосередній стосунок до душевного стану поета, який перебував на засланні, беручи водночас участь в Аральській описовій експедиції.

Поет відчував гнітючу самотність від того, що колишні друзі і знайомі не писали йому листів, думалося йому, що вони забули про нього. За таких обставин у Шевченка, аби розрадити себе, виникло навіть бажання «Хіба самому написать Таки посланіє до себе». Так появляються, викладені на папері, нижченаведені поетичні рядки, якими поет сам підбадьорював себе і вирішив, як йому чинити в цій ситуації. І він обрав такий варіант вирішення: «Нічого, друже, не журися! В дулевину себе закуй, Гарненько Богу помолися, А на громаду хоч наплюй! Вона – капуста головата. А втім, як знаєш, пане-брате, Не дурень, сам собі міркуй».

Очевидно, коли писав поет ці рядки, був він у дуже збудженому стані, насмілившись назвати громаду, тобто своїх друзів і знайомих, капустою головою. Думаю, Шевченко не випадково обрав назву цієї овочевої городньої дворічної рослини, щоб порівняти з нею тих, кого він назвав громадою. Велике, головчастої форми, надземне утворення з укороченим стеблом і розташованими на ньому щільно спресованими різного розміру і віку листками – це ще «дитячий», а не зрілий вік цієї рослини. Це перший рік її життя, це лише вегетативний етап її розвитку.

Ось із чим, з яким станом розвитку капусти головної, як нам здається, порівняв Шевченко, не виключено, що й спересердя, громаду його друзів і знайомих, які забули про нього на засланні.

А, може, він ще мав на увазі, як про це говорять у народі, що велика голова в людини – це ще не ознака великого розуму. Може...

Порівняння сьомої групи. Серед усіх груп порівнянь Шевченкових поетичних творів, сьома група є особливою, оскільки відрізняється від них як кількісно, так і якісно. Кількісно відрізняється тому, що до неї входить лише одне порівняння із твору «У Бога за дверима лежала сокира», а якісно – однотипністю природи суб'єкта і об'єкта цього порівняння. Якщо в порівняннях усіх попередніх груп, за винятком третьої, виступають людські персонажі творів, а їх об'єктами є різні назви рослин, то в порівнянні сьомої групи його суб'єктом і об'єктом є представники тільки рослинного царства.

Правда, однотипними його суб'єкт і об'єкт є лише за цією ознакою. Натомість за іншою ознакою, зокрема, за життєвою формою вони суттєво відрізняються між собою. Суб'єктом у цьому порівнянні Шевченко вжив назву рослини дуб, а також вислів «і всякі дерева», тобто різні рослини, що належать до життєвої форми дерева. Рослини цієї життєвої форми мають добре розвинений здерев'янілий багаторічний стовбур і добре розгалужену на ньому крону.

Натомість об'єктом порівняння автор твору обирає не конкретну назву рослини, а загальну назву *трави*, під якою розуміють різні багаторічні і однорічні рослини, особливістю життєвої форми яких є: а) у багаторічників, які багато разів плодоносять (полікарпіки), наявність переважно пряморослих трав'янистих стебел, які щорічно з закінченням вегетації відмирають (валеріана, пирій,

кропива, лілія, деревій, очерет та ін.) і б) в однорічників, які живуть один рік і після цвітіння і плодоношення відмирають повністю (жито, пшениця, кукурудза, квасоля та ін.). Окрім однорічників, відомі рослини, що живуть два або декілька років, на останньому з яких зацвітають, плодоносять і повністю відмирають. Разом з однорічниками такі рослини називають монокарпіками.

Порівняння з таким суб'єктом і об'єктом у творі «У Бога за дверима лежала сокира» Шевченко використав для того, щоб змалювати картину тих подій, що творяться в лісі сокирою, яка лежала в Бога за дверима і яку вкрав кайзак та й пішов із нею до лісу по дрова. Однак рубаючи дерево, сокира вирвалася кайзаку з рук і «Пішла по лісу косовиця. Аж страх, аж жаль було дивиться. Дуби і всякі дерева Великолітні, мов трава В покоси стелеться».

Отже, вчитуючись у це порівняння, бачимо, як вражаюче вміло Шевченко використав контрастні ботанічні особливості дерев і трав, щоб показати силу Божої сокири. Адже вона справлялася з деревами «великолітніми», з розвиненим у кожного з них здерев'янілим потужним стовбуром так, що вони, ніби трава на луці, яку косять косарі, стелилась у покоси. Думаємо, що таке порівняння з надто відмінними у його складі за будовою свого вегетативного тіла суб'єкта («Дуби і всякі дерева Великолітні») та об'єкта (трави з пагонами, які щорічно відмирають) є надзвичайно вдалим з точки зору вираження ідейного задуму автора твору і засвідчує про добру його обізнаність із особливостями світу рослин.

Завершивши розгляд порівнянь Шевченкових поетичних творів, у складі яких ужиті назви рослин, що відмінні між собою за ботанічними, екологічними та господарськими характеристиками, у підсумку коротко відзначимо їхні найбільш прикметні особливості.

На підставі вивчення поетичних творів «Кобзаря» з'ясовано, що в 29-ти з них Тарасом Шевченком створено 39 порівнянь із наявним у їхньому складі ботанічним компонентом. Представлений він рослинами 20 назв, належних до різних життєвих форм (дерев, кущів, півкущиків, трав) і приурочених до різних умов середовища існування (суходільні, водяні), причому одні з них є первинно природними, інші – окультуреними. Деревні і трав'яні життєві форми рослин кількісно є рівними між собою: одні і другі нараховують по 9 назв рослин. За умовами життя серед дерев явно переважають дикорослі представники над культивованими, тоді як серед трав це співвідношення є майже однаковим.

Важливо відзначити, що вживання Шевченком назв рослин у порівняннях його творів було не формальним, а добре усвідомленим і продуманим, яке базувалося на доброму знанні морфологічних і еколого-біологічних особливостей цих рослин, доповненим знаннями про них із українського фольклору.

Із численних представників української флори поетом уживалися назви рослин, яким були притаманні ознаки і властивості, за допомогою яких вдавалося

найбільш виразно і своєрідно відтворити виражально-зображальні функції порівняння. У переважній більшості цих порівнянь вони стосувалися їхніх суб'єктів, представлених людськими персонажами творів.

Серед багатьох ознак і властивостей рослин різних назв, які використовувалися поетом переважно як об'єкти порівнянь, відзначимо, зокрема, у їхніх деревних життєвих форм такі, як інтенсивність росту і потужність розвитку, величність вигляду в просторі, а в трав'яних життєвих форм – це вражаюча краса квіток і плодів.

Потрібно відзначити, що всі ці ознаки і властивості рослин належать до категорії тих, які Шевченком використовувалися з метою вираження позитивних характеристик відповідних суб'єктів порівнянь його поетичних творів.

Проте йому властиве й часте використання з порівняльною метою ознак рослин, які символізують мінорні стани в житті героїв і героїнь його творів, які виступають суб'єктами порівнянь. Цими станами бувають, особливо в осіб жіночої статі, смуток, горе чи печаль. Ознаками рослин, які уподібнюють такі стани людини є неприродний вигляд тих чи інших деревних рослин різних назв, тобто не пряморослий, як звичайно, а похилений чи нагнутий.

Використання Шевченком у складі порівнянь відмінних за значенням і символікою ознак та властивостей рослин різних назв зумовило значну різноманітність цього виду тропів у його поетичних творах, що стало підставою виділення серед нього 7 груп, у кожній з яких нараховується від 1 до 11 порівнянь.

У процесі розгляду 39 порівнянь з участю в їхньому складі назв рослин поетичних творів Тараса Шевченка виявлена значна їх різноманітність за ознаками і властивостями цих рослин, що використовувалися з порівняльною метою. Це може вважатися, як ми думаємо, ще одним аргументом щодо висловленого Ф. Ващуком¹ твердження про «рідкісне багатство і різноманітність порівняльних форм» у Шевченкових творах.

9.3.2. Символічні образи рослин

Символічність – одна з прикметних тропеїчних особливостей багатогранної поетичної творчості Тараса Шевченка. Надзвичайне багатство її у цьому виді творчої діяльності поета відзначав ще в кінці XIX і на початку XX століть Іван Франко² у праці «Із секретів поетичної творчості», вважаючи, що символічні образи, створені Шевченком, є присутніми майже в кожному його творі. Більше того, вважав він також, що, окрім такої багатой присутності у творах цих образів, їм ще властиві натуральність і пластичність, які є найліпшим свідченням великого поетичного таланту їх автора.

¹ Ващук Ф. Т. Ідейно-естетична роль порівнянь у поезії Шевченка // Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 251.

² Франко І. Із секретів поетичної творчості. – Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – С. 74–75.

Про високий рівень символічності Шевченкових поетичних творів, «про факт стихійного творення багатогранної й розгалуженої системи символіки» в цих творах, дають підстави стверджувати, як відзначає М. Бондар¹, уже перші підступи до розгляду їх поетичних текстів.

Основним ґрунтом для створення символічних образів поетичних творів для Шевченка слугувала народна символіка, використання ним символічних образів, які були характерні для народної поетичної традиції². Однак, широко використовуючи народнопоетичну символіку, Шевченко, за твердженням М. Бондаря³, розкривав її глибинний зміст і водночас створював і збагачував образи новими відтінками значень, спрямованих на об'єктивне бачення суспільних і національно-історичних проблем.

Серед багатой і різноманітної символіки Шевченкових творів вагоме місце посідає рослинна символіка, яка, на думку Г. В. Микитова⁴, є «однією з найбільш активних у творчості Т. Г. Шевченка». Цей вид символіки відзначений нами в 27 творах «Кобзаря», у яких поет ужив у символічному значенні 20 назв рослин, різних за життєвою формою, умовами життя та практичним використанням у людському повсякденні.

Список назв цих рослин представлений у таблицях 13 та 16, з яких бачимо, що він містить назви рослин, переважна більшість із яких добре відома в народі й широко вживана в його пісенній творчості.

Т а б л и ц я 16

Назви рослин різних життєвих форм, ужитих Тарасом Шевченком у поетичних творах «Кобзаря» у складі тропу символ

Дерева		Кущі; півкущики	Трави	
<i>дикорослі</i>	<i>культивовані</i>	<i>дикорослі</i>	<i>дикорослі</i>	<i>культивовані</i>
1. Верба	1. Груша	1. Калина	1. Буги́ла	1. Васильки
2. Дуб	2. Яблу́ня	2. Терен	2. Будяк	2. Лілія (лілея)
3. Топо́ля		3. Барвіно́к	3. Кропи́ва	3. Любисток
4. Яві́р			4. Ма́к	4. Ру́та
5. Яли́на			5. Ря́ст	
6. Ясе́н				

¹ Бондар М. Символ // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 737.

² Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 211.

³ Бондар М. Символ // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 738.

⁴ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 1.

Наступною особливістю цього списку, як це видно з таблиці 16, є незначна перевага (лише в одну назву) в ньому трав'яних рослин над тими, які належать до дерев. Цікавим є також і те, що Шевченко, вживаючи у творах із символічним значенням рослини відповідних назв, перевагу надавав їхнім дикорослим представникам, сумарне число яких (дерева, кущі, півкущики, трави) більш як удвічі перевищує число рослин, вирощуваних у культурі.

І на кінець, завершуючи кількісні відомості про назви рослин-символів творів «Кобзаря», відзначимо ще частоту, з якою вони були вжиті в цих творах їхнім автором. Ці відомості наведені нами в таблиці 17, з якої бачимо доволі строкату картину щодо частоти вживання Шевченком у творах назв рослин із символічною метою. Свідченням цього є те, що одні з рослин уживалися лише по одному разу, тоді як інші – по два, три, п'ять і навіть шість разів.

Т а б л и ц я 17

Кількісні відомості про частоту вживання назв рослин різних життєвих форм у складі тропу символ у поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

Дерева		Кущі; півкущики		Трави	
Назва рослин	Частота вживання	Назва рослин	Частота вживання	Назва рослин	Частота вживання
<i>- дикорослі</i>		<i>- дикорослі</i>		<i>- дикорослі</i>	
1. Тополя	3	1. Калина	6	1. Буги́ла	2
2. Явір	3	2. Терен	6	2. Будяк	1
3. Ясен	3	3. Барвінок	5	3. Кропива	1
4. Вербa	1			4. Мак	1
5. Дуб	1			5. Ряст	1
6. Ялина	1			<i>- в культурі</i>	
<i>- в культурі</i>				6. Рута	5
7. Груша	1			7. Лі́лія (лі́лея)	2
8. Яблу́ня	1			8. Васи́льки	1
				9. Любисток	1

Найбільше кількісне значення частоти вживання серед цих рослин власне двом, широко знаним і оспіваним у народі їхнім представникам, а саме: дикорослим кущам калині й терну. Мінімально за частотою вживання (лише 5 разів) їм поступаються не менш знані і шановані людьми дикорослий півкущик барвінок і культивованій трав'яний багаторічник рута. Із деревних рослин на увагу поета, як рослини-символи, заслужили тополя, явір і ясен, назви кожної з яких тричі були введені в поетичну тканину творів. На один раз менше, тобто по двічі, у творах були вжиті назви «мешканки» наших лісів і чагарників дикорослої трав'яної багаторічної бугили і вирощуваної в культурі декоративної рослини лілії.

На противагу рослинам 9-ти назв, що були вжиті Шевченком у творах за- лежно від їхньої назви по два-шість разів, усі решта рослин 11 назв, що стано- вить 55 % від 20-ти рослин-символів, уживалися в поетичних творах лише по одному разу. За життєвою формою та способом життя ця група є неоднорідною, утвореною з дикорослих і культивованих деревних рослин і таких же трав'яних багаторічників і однорічників.

Однак, незважаючи на таку мінімальну частоту вживання Шевченком ба- гатьох назв рослин із символічною семантикою в поетичних творах, зміст її вражає широким і контрастним тематичним різноманіттям, яке складається з виділених нами 20-ти тем, що відображають як мінорні, так і мажорні сторо- ни життя і буття людини (табл. 18). Проте не можемо не зауважити, що в цьому розмаїтті рослинної символіки співвідношення його мінорної і мажорної частин не є рівнозначним: виразно переважає в ньому перша, яка властива переважній кількості творів.

Т а б л и ц я 18

Тематика рослинної символіки поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Теми символічних значень назв рослин	Назви рослин – символів	Назви творів із ужитими в них назвами рослин-символів
1.	Увіковічення пам'яті про людину; на спомин людині	Явір-ялина-калина;* калина; калина; калина; дуб; ясен-тополя-явір-калина; тополя; яблуня-груша	«Причинна»; «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний!»); «Чого ти ходиш на могилу?»; «Катерина»; «Москалева криниця»; «Ой три шляхи широкії»; «Коло гаю в чистім полі»; «Подражаніє Едуарду Сові».
2.	Засихання пам'ятних про родичів дерев – ознака вічної розлуки з ними	Ясен-тополя-явір-калина	«Ой три шляхи широкії»
3.	Розлука, безнадія, самотність, важкі переживання	Терен	«Думка» («Тече вода в синє море»); «Ой три шляхи широкії»; «Не кидай матері, казали»; «Заросли шляхи тернами».
4.	Зневага, осуд, обурення	Терен	«Княжна»
5.	Страждання	Терен	«Неофіти»
6.	Розчарування від нездійсненої надії	Рута	«Н. Костомарову»
7.	Нездійснена надія дівчини на щасливе подружнє життя	Рута	«Ой умер старий батько»
8.	Традиційність використання рослин в поховальній обрядовості	Рута-васильки	«Гайдамаки»
9.	Болісне переживання за невдачі визвольних змагань народу	Рута	«Чигрине, Чигрине»

10.	Надія на краще майбутнє народу	Рута-барвінок	«Чигрине, Чигрине»
11.	Турбота матері про щасливу долю і чоловічу вроду сина	Барвінок-ясен	«Сова»
12.	Щастя і радість добродійної людини	Барвінок	«Буває, іноді старий»
13.	Нездійснена надія поета на щасливе подружнє життя	Барвінок	«Барвінок цвів і зеленів»
14.	Запустіння обійстя багатого сотника та трагічний фінал його життя	Барвінок	«Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку»)
15.	Забур'янення барвінкового вкриття на закинутому сільському обійсті й занепад природного середовища околиць села	Бугиля, верба	«Не кидай матері, казали»
16.	Запустіння села та його околичних місць	Кропива; будяк	«Чума»; «Марія»
17.	Глибоке переживання поета за безрезультатність його творчих старань в ім'я величі свого народу, тимчасове несприйняття цих старань народом	Бугиля	«Гоголю»
18.	Легковажне ставлення дівчини, психічно травмованої долею, до зради кохання	Любисток	«Слепая»
19.	Квітчання дівчини	Ряст; лілея-мак	«Мар'яна-черниця»; «Марія»
20.	Віра у відродження життєздатності рідної землі, пророцтво щасливого майбуття її народу	Лілія (крин)	«Ісаія. Глава 35» (Подражаніє)

Примітка. * Назви рослин, поєднані рискою, вжиті у творі зі спільним символічним значенням.

Розпочнемо, аналізуючи таблицю 18, розгляд цього розмаїття з першої теми, символом якої є збереження пам'яті про людину через висадження на її могилі чи в інших місцях (поле, «при долині») різних деревних рослин, а також кушової рослини калини. Виразниками цієї символічної теми Шевченко обрав як окремі рослини (дуб, тополя, калина), так і поєднання декількох рослин із трьох (явір-ялина-калина) і навіть із чотирьох (ясен-тополя-явір-калина) різних назв із спільним символічним значенням.

Із названих вище рослин символом збереження пам'яті про людину в Шевченкових творах частіше за інших обрано калину. Обирається вона в такому значенні в тих творах, у яких ідеться про трагічну долю дівчини та її коханого, про її готовність до жертвовного вчинку, перебуваючи в палкому коханні, про висадження дівчиною калини на могилі милого. Обирається калина не випадково, а тому, що у весняно-літню пору з її гарними білими квітками, зібраними в пласку, парасолькоподібну волоть, та в осінню пору з гронами червоних плодів

кістянок, званими в народі ягодами, асоціюється символ дівчини з її не завжди щасливим коханням, а також з іншими подіями, пов'язаними з особистим життям цієї молоді особи¹.

Так, у баладі «Причинна» змальовано співчутливі дії громади, яка над могилами закоханих козака і дівчини, кохання яких закінчилося трагічно, «Посадили над козаком, Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину».

Як бачимо, у цьому творі Шевченко разом із образом кущової рослини калини як символом пам'яті про людину в такому ж символічному значенні поєднав і образи деревних рослин, зокрема, явора і ялини. Однак такий художній засіб як поєднання в одному символічному образі разом назв рослин різних життєвих форм та систематичного статусу застосував Шевченко не тільки в баладі «Причинна». Застосовано його також у вірші «Ой три шляхи широкії».

За змістом цього вірша дерева ясена, тополі, явора і кущ калини посадили стара мати, невістка, сестра і заручена дівчина задля того, щоб вони нагадували їм, зберігаючи в їх пам'яті, відповідно: старій матері – про трьох синів, невістці – про чоловіка, сестрі – про трьох братів, а зарученій дівчині – про найменшого брата, які їх покинули, подавшись на чужину з України в пошуках кращої долі. Посаджені були ці дерева і кущ калини кількісно неоднаково, а з належним дотриманням відповідно тими, що їх садили родинних і особистих почуттів. Так, стара мати за кожним сином посадила по ясеню («Посадила стара мати Три ясени в полі»), невістка за чоловіком посадила високу тополь, сестра за кожним братом посадила по явору («Три явори посадила Сестра при долині»), а заручена дівчина – червону калину.

Звичайно, посаджені ці рослини були ще й як символи надії на повернення трьох братів із чужини додому. Однак надія рідних і близьких на повернення братів до родинної оселі надто швидко розвіюється як ранковий туман. За символічний образ неповернення братів додому, бо блукають вони десь по світу та й шляхи широкі, по яких вони розійшлися з України на чужину, заростають тернами, Шевченко обирає фізіологічну ознаку дерев ясена, тополі, явора і куща калини, яка проявилася у них після їх висадження, а саме: ясени не прийнялися, тополя почала всихати, зовсім повсихали три явори, а калина повністю зів'яла.

Таким чином, завдяки поєднанню образів ясена, тополі, явора і калини, що, висаджені рідними і близькими на згадку про повернення з чужини трьох братів, але, однак, не прийнялися і приречені на повне засихання, Шевченко створив дуже почуттєво експресивний, символічний образ, що виражає вічну розлуку між цими братами та їм рідними та близькими людьми. По-різному переносять цю розлуку героїні вірша «Ой три шляхи широкії»: якщо мати, не-

¹ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 2.

вістка і сестра переносять її, постійно плачучи, то заручена дівчина з горя, що милий не вернувся з чужини, не може жити без нього, і все завершується тим, що її «кладуть в домовину».

Надзвичайну вірність у коханні української дівчини до свого милого, який опинився далеко від неї аж за синім морем, яскраво відображено поетом у творі «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний!»). Уявляючи різні життєві митарства милого, дівчина готова розділити їх із ним, щоб полегшити його долю. Навіть і тоді, коли, не дай Боже, милий загинув, вона, не вагаючись готова теж загинути, але перед тим буде просити допомоги у вітра буйного, щоб той поніс її душу «Туди, де мій милий, Червоною калиною Постає на могилі. Буде легше в чужім полі Сироті лежати, Буде над ним його мила Квіткою стояти. І квіткою, й калиною Цвісти над ним буду».

Прагнення зарученої дівчини зберегти пам'ять про свого милого, що відійшов у засвіти, з надією, що він може прилинути до неї, зумовлює її до висадження на його могилі калини. Однак, щоб приховати свої почуття кохання, висаджує вона її не вдень, а вночі, в умовах таємничості, символом якої, як вважає Г. В. Микитів¹, є образ сон-трави, що розцвітає в цю пору доби. Ця дія дівчини передана Шевченком у вірші «Чого ти ходиш на могилу?» такими поетичними рядками: «Не сон-трава на могилі Вночі процвітає. То дівчина заручена Калину сажає».

Визнання в народі калини як надмогильної рослини Шевченко відтворив також у поемі «Катерина», зокрема, в гірких для матері словах монологу своїй доні, яку разом із батьком виряджають із дому в Московщину в пошуках свекрухи і батька її незаконно народженої дитини. Бажаючи доні бути щасливою в чужих людях і не вертатися додому, мати водночас із болем у серці думає про свою майбутню старість, що її очікує без рідної дитини: «А хто ж мою головоньку Без тебе сховає? Хто заплаче надо мною, Як рідна дитина? Хто посадить на могилі Червону калину?».

Як уже відзначалось нами вище, Тарас Шевченко у своїй поезії, окрім образу калини, явора, ялини і ясена як символу людської пам'яті, вживав з такою ж метою й назву велета наших лісів, яким вважається деревна рослина дуб. Наприклад, у поемі «Москалева криниця» з нагоди освячення викопаної калікою москалем Максимом криниці громада «на прикмету проїзжачим» посадила дуб, який у народі вважається символом довголіття і могутності. На нещастя, наступного літа москаля Максима не стало, але й криниця і дуб стали символами пам'яті про нього, бо «Хто йде, їде – не минають Зеленого дуба, В холодочку посідають Та тихо та любо, П'ючи воду погожую, Згадують Максима».

За багатозначного в поезії Шевченка символу тополі, у баладі «Коло гаю в чистім полі...» це струнке дерево набуває ще одного значення – надмогильного

¹ Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 4.

дерева. Таким воно стало з вини героїнь твору – двох сестер, які отруїли козака Івана, в якого вони обидві закохалися, отрутою-зіллям за те, що їхній коханець «Обох їх не ганив, А лицявся то з тією, То з другою любо...». Згодом обидві сестриці, щоб спокутувати свій гріх, цим поганим зіллям і самі отруїлися. Ось за це «... Бог людям на науку Поставив їх у полі На могилі тополями», позбавивши будь-якого спокою: «І тії тополі Над Іваном на могилі, Коло того гаю, І без вітру гойдаються, І вітер гойдає».

Потрібно відзначити, що Шевченко у своїх творах із символічною метою, зокрема, на пам'ять про людину чи з нагоди певних життєвих ситуацій, уживав назви не тільки дикорослих деревних рослин, але й культивованих, серед яких фруктові яблуня і груша. Правда, живив він їх лише в творі «Подражаніє Едуарду Сові», у якому відображені настрої самотності та його сподівання на одруження¹.

Судячи зі змісту вірша, поет живе солодкою мрією про майбутнє щасливе сімейне життя. Мріючи про нього, на спогад про день шлюбу він вирішує: «Посажу коло хатини На спомин дружині І яблуньку і грушеньку, На спомин єдиній!».

Не можемо не наголосити на тому, що своїм наміром посадити біля хати на спомин дружині не дикорослі дерева, скажімо, ясен чи явір, а фруктові, є яскравим свідченням знання Шевченком української традиції створювати біля свого сільського житла садок із фруктових дерев – різних сортів яблунь, груш, слив тощо, які слугують важливим чинником задоволення духовних і матеріальних потреб мешканців українських сіл.

Сад біля хати, як відзначає О. Боронь, є прикметною особливістю селянського обійстя українців. Гармонійне поєднання селянської хати і зеленого садочка – це «мікрокосм селянського життя: сад біля хати – ознака добробуту, сімейного затишку, споконвічного ладу»².

Власне про це й говорить поет у вірші, надіючись, що посаджені дерева: «Бог дасть, виростуть. Дружина Під древами тими Сяде собі в холодочку З дітками малими. А я буду груші рвати, Діткам подавати... З дружиною єдиною Тихо розмовляти».

Прикметною темою рослинної символіки, яка відображена Тарасом Шевченком у його поетичних творах, про яку частково вже згадувалося вище у процесі розгляду вірша «Ой три шляхи широкії», є тема розлуки з родиною тих багатьох українців, які покинули свою батьківщину через тяжкі в ній умови життя і подалися на чужину в пошуках кращої долі. Завершуються такі пошуки людей як безнадією на сподіване щастя, так і втратою надії на повернення в рідні краї.

¹ Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 118 – 119.

² Боронь О. Образ саду у творчості Тараса Шевченка: генеза та семантика // Слово і час. – 2008, № 5. – 61.

Символом такого нещастя для шукачів кращої долі в чужих землях Шевченко вдало обирає кущову рослину терен, яка в процесі життя утворює густі зарості з колючими пагонами. У поетових творах образ таких заростей та ще якими заростають шляхи, по яких мали б вертатися ті, хто покинув рідну домівку, є чи не найбільш яскравим символічним вираженням болісної розлуки з родиною і безнадії на повернення на батьківщину.

Шляхи, зарослі колючими заростями терну, як відзначає М. Бондар¹, подібно як у фольклорі, так і в поезії Шевченка поняттєво означають перш за все те, що вони є непрохідними. Через марне сподівання пройти такими шляхами втратив надію на повернення додому персонаж вірша Шевченка «Думка» («Тече вода в синє море...») – молодий козак, який «покинув Батька, неньку стареньку, Молоду дівчину» й думав, що на чужині «доля зустрінеться», а натомість «спіткалося горе». Усвідомивши все, що з ним сталося, сів бідолашний та й у безнадії плаче («Плаче козак – шляхи биті Заросли тернами»).

Образ тернових заростей, якими заросли шляхи, як символ безнадії на зустріч з Україною, зі своїм народом створює Шевченко й стосовно самого себе у вірші «Заросли шляхи тернами...», написаному в укріпленні Раїм на річці Сирдар'ї, коли він, охоплений почуттям самотності, перебував у складі Аральської описової експедиції.

Цей же символічний образ створює Шевченко й у поезії «Не кидай матері, казали...», осуджуючи дочку, яка втекла від матері в панські палати, від чого з горя мати помирає, а все обійстя перетворюється на закинуте пустище. Навіть стежечка, по якій вона ходила і та «колючим терном поросла», що означає, зважаючи на символічний зміст цього образу, що ганебний вчинок дочки є безповоротним і вже ніколи для неї не буде повернення до рідної оселі.

Насамкінець можна зауважити, що фольклорний образ тернових заростей був для поетичної творчості Шевченка в часовому вимірі достатньо тривким. Він зберігався в його пам'яті понад 10 років, про що засвідчують дати написання уже згаданих вище поезій. Перша з них, а саме: «Думка» («Тече вода в синє море») була створена в Петербурзі в 1838 році, опісля неї теж у цьому місті, але аж через 9 років у 1847 році – «Не кидай матері, казали...» та «Ой три шляхи широкії...» і через 2 роки після них уже в далекому Раїмі, укріпленні на річці Сирдар'я, – «Заросли шляхи тернами».

Як бачимо, хоча поіменовані вище поезії і відрізняються між собою за часом написання, а одна з них і за місцем написання, проте в усіх них і в кожній зокрема образ колючих заростей терну, яким заростають шляхи і навіть стежки, має однакове символічне звучання, що виражає сумні стани людини – розлуку, безнадію, страждання і самотність.

¹ Бондар М. Символ // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 742.

Проте, зауважимо, подібне символічне звучання образу колючих заростей терну в наведених вище чотирьох поезіях Шевченка, виражене в різних елегійного змісту психічних станах їхніх персонажів, у інших його поезіях може мати й інший вияв. Так, у поемі «Княжна», якою поет виявляє своє різко негативне ставлення до існуючого феодально-кріпосницького ладу, викриває моральний занепад одного з його представників, яким є «приблуда князь» із княгинею, що поселилися в селі й жили у високих на горі палатах, що були «неначе диво».

Знаючи, що ці «веселі здалека палати» є осередком жажливого гніту селян, поет, щоб виразити своє ставлення до них, вдається до рослинної символіки, зокрема, образу заростей терну як символу різкого осуду, вияву зневаги і обурення. Вживає він, як можна думати, семантику цього символу у стані високої емоційної напруги, про що, безперечно, говорять такі поетичні рядки поеми: «Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, Бодай ви терном поросли!». А оскільки місцевість, яка заросла колючим терном, є непрохідною для людей, то до значення цього символу можна додати ще поняття людського забуття про ці «веселі здалека палати». Відзначимо, що символічний образ колючих заростей терну в поезії Шевченка, якими заростають шляхи, стежки і навіть за побажанням поета, щоб ними заросли панські палати, має стосовно певної людини опосередкований вияв, означаючи певні стани її елегійного настрою.

Протилежним цьому образу заростей терну з його переважно елегійною символікою є в поезії Шевченка образ самого терну з його колючими гілками. Таким є образ цієї рослини в поемі «Неофіти», з колючих гілок якої розпинателі Христа сплели вінок і увінчали його голову. Колючість вінка при дотику до тіла людини, викликаючи в неї відчуття болю, стає символом людського страждання. У пролозі поеми Шевченко прагне дізнатися і, як можна думати, навіть обурюється тому, чому так повелися з Христом, питаючи самого себе: «А що він їм зробив той святий, Той Назорей, той син єдиний Богом ізбранної Марії, Що він зробив їм? І за що Його, святого, мордували, Во узи кували; І главу його честную Терном увінчали?». Однак запитання залишається без відповіді.

Отже, розглянувши вжиття Шевченком у його поезіях образу колючого терну та образу його непрохідних заростей, якими заростають шляхи, як символи важких душевних станів людини – розлуки, безнадії, зневаги і осуду, а також страждання, можемо говорити, що таке символічне значення цієї рослини практично цілком базується на її екологічних особливостях (невибагливості до умов існування) та ботаніко-морфологічних ознаках будови вегетативного тіла, однією з прикметних ознак якої є наявність колючих пагонів та гілок.

Цікавою в контексті душевного стану як окремої людини, так і сприйняття українським суспільством певних історичних подій є тема розчарування, носієм символічного значення якої в поетичних творах Шевченка наділена широко культивована людьми декоративна, лікарська та ефіроносна трав'яна рослина рута запашна, яка відзначалася невибагливістю до умов вирощування.

Перебуваючи під арештом у казематі «Третього відділу» в Петербурзі, звикнувши трохи до тюремних умов, поет пише вірш «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось»), у якому задумується над своїм становищем, над тим, що було до того зроблене ним, безсумнівно, для добра свого народу, скільки для цього було затрачено фізичних і духовних сил. Поетові не жаль цих сил, яких було затрачено таки достатньо і які він порівнює з кровавими тяжкими сльозами, що розлилися на марне поле, тобто розлилися даремно між людською спільнотою, яку він, як можна думати, порівнює з таким полем. Жаль йому, що затрачені ним зусилля не дали сподіваного результату. Поета охоплює глибоке розчарування від даремно потрачених зусиль, від розлитих на марному полі його «кравих тяжких сльоз», з яких нічого не зійшло. Хоча б зійшла рута, розчаровано каже поет, але й вона не зійшла.

Символом свого душевного стану, глибокого розчарування від затрачених для загального блага, але ніким не оцінених зусиль, поет наділяє руту в розумінні культивованої і невибагливої до екологічних умов рослини, яка могла б зійти на политуому його кровавими тяжкими сльозами полі, однак і вона, на жаль, не зійшла.

Розчарування, яке охопило в тюремній камері Шевченка, й спричинилося до появи з-під його пера таких поетичних рядків: «... і мені не жаль було давно одбутих, Давно похованих, забутих, Моїх кравих тяжких сльоз. А їх чимало розлилось На марне поле. Хоч би рута, А то нічого не зійшло!».

Подібне до Шевченкового глибоке розчарування від нездійсненого сподівання, пов'язане з символічним образом рути з твору «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось»), охопило героїню вірша «Ой умер старий батько» – осиротілу дівчину, яка висаджує в зеленому гаї руту, сподіваючись, що коли вона зійде, на прихід до її хати милого, з яким вона буде жити-хазяйнувати. Та, на жаль, хоч зійшла рута, надія дівчини на прихід очікуваного милого і на щасливе подружнє життя не здійснилася, і вона, гірко розчарована від такого повороту її долі, змушена вести своє нещасливе життя не у батьківській хаті, а «у наймах марніти».

Створений Шевченком у творі «Ой умер старий батько» образ рути був навіяний йому, очевидно, народною міфологією, за якою ця рослина вважається також символом туги і гіркого життя¹.

Очевидно, завдяки такому тужливому значенню образу рути, Шевченко, змальовуючи в поемі «Гайдамаки» трагічну подію поховання одним з ватажків гайдамацького руху в Україні Іваном Гонтою своїх дітей у нічному степу, щоб посилити трагізм цього вчинку, поєднує з образом рути образ іншої рослини, зокрема, васильків, які використовувалися традиційно в поховальній обрядовості.

Здійснюючи цей неприродний як для батька вчинок, Гонта розумів, що він повинен за народним звичаєм поховати дітей з рутою та васильками, однак

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 443.

за їх відсутності, він з гірким жалем і проханням вибачити звертається до дітей такими словами: «Без васильків і без рути Спочивайте діти» і тут же просить: «Та благайте, просить Бога, Нехай на сім світі Мене за вас покарає, За гріх цей великий».

Образ рути вживається Шевченком також у творі «Чигрине, Чигрине», однак уже не як розчарування від безрезультатності особистих діянь для загально-го добра рідного народу, змальованого у вірші «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось»), а розчарування і болісного переживання від безрезультатності тривалої боротьби багатьох поколінь українців зі своїми численними ворогами.

До такого важкого психологічного стану поета призвели сумні враження від відвідин ним улітку 1843 року Чигирини – гетьманської столиці 1648–1676 років. Відвідавши її майже через 200 років із часу набуття нею столичного статусу, Шевченко побачив страшну картину запустіння, що й спонукало його поставити собі та співвітчизникам цілком доречні в такій ситуації запитання: «За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? За що скородили списами Московські ребра??». Опріч цього, далі додає він, що ще землю нашу «Засівали, І рудою поливали... І шаблями скородили».

Цілком природно, що після таких дошкульних поетових запитань, щоб з'ясувати наслідки наших тривалих військових змагань із ворогами, слідує його підсумкове запитання: «Що ж на ниві уродилось??!». І тут же сам на нього, думаємо, болісно переживаючи, дає тяжку для сприйняття відповідь: «Уродила рута... рута... Волі нашої отрута».

Отже, вважає поет, наші військові змагання виявилися марними, безрезультатними. На символічній ниві, яку не раз засівали, поливали кров'ю і скородили шаблями, вродилася лише одна з рослин, а саме: рослина рута. Образ рути – це, таким чином, символ наших невдач у боротьбі з ворогами. При цьому, щоб наголосити на цих невдачах, акцентувати на них суспільну увагу, щоб унеможливити їх у майбутньому, поет назву цього символу повторює аж двічі. Образно кажучи, ці невдачі визвольної боротьби народу і є отрутою нашої волі, оскільки вони не призводили тривалий час до бажаного її здобуття.

Символічний образ рути у вірші «Чигрине, Чигрине» Тараса Шевченка як рослини в розумінні «волі нашої отрута», можна думати, викликав, напевне, і в його автора, і викликає в усіх патріотів болісні переживання за нещасливі епізоди нашого героїчного минулого.

Потрібно зауважити, що символічне звучання образу рути, вжите Тарасом Шевченком у поетичних рядках: «Що ж на ниві уродилось??! Уродила рута... рута... Волі нашої отрута», як відзначає М. Бондар¹, привертало увагу окремих інтерпретаторів твору «Чигрине, Чигрине», які висловили з цього питання свої

¹ Бондар М. Символ // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 741–742.

міркування, наведені ним у його статті. Водночас і сам автор цієї ґрунтовної праці викладає своє розуміння символічного звучання назви рута у творі поета. На його думку, згідно з контекстом вірша, рута в ньому «фігурує як буйна, швидкоростуча (на позначення її великого масиву вжито подвоєння номінації: «Уродила рута... рута...») і майже непотрібна пусторосль».

Цікавим є також відзначення автора про те, що хоча образ рути у розгляданому творі має яскраво-символічне звучання, він вибудовується в ньому не з залученням ознак народної символіки, а на підставі природних характеристик рослини, а також народних відомостей про її отруйні властивості. Таким чином, за твердженням М. Бондаря, образ рути у наведених вище рядках вірша «тлумачиться у форматі буйно розрослого отруйного бур'яну, що символічно може розумітися як знак запустіння історичної «ниви», байдужості нащадків до минулих героїчних діянь».

Наголосимо, що викладені вище міркування щодо символічного значення назви рута стосуються тільки тієї назви, яка вжита Шевченком у початковій частині вірша «Чигрине, Чигрине».

Натомість зовсім іншого символічного значення надає поет назві рута, яку вдруге вживає в цьому творі в його прикінцевій частині. Семантика її символічного вияву поступово розкривається у творі в процесі викладу Шевченком своїх патріотичних дій, спрямованих на унеможливлення повторення в майбутньому того гіркого становища, в якому опинилася гетьманська столиця Чигирин.

Як справжній патріот, основною зброєю якого є слово, поет прагне викувати з нього нові леміші і чересло до старого плуга, зорати переліг, засіяти його своїми щирими сльозами, надіючись, що з них «зійдуть і виростуть Ножі обоюдні», тобто національно-визвольні сили народу, які розправляться з усіма його негативними явищами, оздоровлять його святим козацьким духом і вселять віру у свої сили та нескореність ворогам («Розпанахають погане, Гниле серце, трудне, І вицдіять сукровату, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої !!!»).

Поет надіється, хоча ця надія в нього є ще слабкою, що внаслідок такого оздоровлення народу виростуть покоління людей – здобувачів і будівничих власної держави. Символами таких поколінь слугують ужита вдруге поетом назва рута і спільно з нею назва барвінок у таких поетичних рядках вірша: «Може... може... а меж тими Меж ножами рута І барвінок розів'ється – І слово забуде, Моє слово тихо-сумне, Богобоязливе».

Нам здається, що вживання Шевченком назв двох рослин рути та барвінку є не випадковим. Ці назви в нього символізують два різних покоління народу: рута як літньоквітуча рослина – це колишнє покоління часів неволі, яке ще не звільнилося повністю від атрибутів минулого, але яке вже стало на шлях свободи і буде включатися у розбудову нового життя; барвінок як рослина, цвітіння якої розпочинається вже у весняну пору, – це нове покоління народу, що народилося і зросло в умовах державної незалежності, відзначається притаманним

йому глибоким патріотизмом, високою соціально-політичною активністю, формуванням нових засад державного будівництва та управління.

Не випадковим, а винятково закономірним, суголосним державотворчим уявленням і переконанням Шевченка, є його надія, що між символічними ножами обоюдними розів'ється не тільки рута і барвінок – символічні образи покоління народу, але ще й його «слово забуте», яке він скромно оцінив як «тихо-сумне» і «богобоязливе».

Це слово, нехай тимчасово «забуте», скромне, «тихо-сумне», символізує геніальну творчість поета, спрямовану на служіння своєму народу, заклик його до боротьби за своє національне і соціальне визволення.

Це поетове слово в поєднанні з віковичною культурою і усною творчістю нашого народу стає життєдайним джерелом його духовності, національної ідентичності, націєтворчості і національної єдності та братерства, стає фундаментальною основою національної ідеології, без якої, на глибоке переконання Шевченка, здобуття, будівництво і розвій власної держави позбавлені очікуваного успіху.

Таким чином, як бачимо, вжита двічі Шевченком назва рута у творі «Чигрине, Чигрине», має у ньому виразно контрастне символічне значення, кожне з яких зумовлене різним змістовим та ідейним звучанням цього твору, що виражається на його початку болісним переживанням автора за наслідки визвольних змагань народу, а в прикінцевій частині – надії на краще його майбуття. У такому переконанні поета, на чому не можемо не наголосити, яскраво розкрилася ще одна риса багатогранної геніальної особистості Шевченка, зокрема державотворча, виявом якої є глибоке розуміння ним ще в надрах кріпосницького ладу в Україні в ХІХ столітті провідної ролі національної ідеї як єдиної і об'єднувальної сили народу в його національно-визвольних змаганнях, а згодом у державотворчих процесах.

Щодо назви барвінок, ужитої Шевченком, як це видно з викладеного вище в поезії «Чигрине, Чигрине» в поєднанні з назвою рута у значенні образів-символів, у інших його творах ця назва вживається ним винятково як самостійний образ, символіка якого відзначається достатньо широким тематичним діапазоном. Так, у соціально-побутовій поемі «Сова» вживання поетом назви барвінок суголосне народним віруванням про цю вічнозелену півкущикову рослину як символ краси, внаслідок чого матері, турбуючись про вроду своїх дітей, змалечку купали їх у барвінку, а дорослі дівчата вмивалися барвінковою водою¹.

У подібний спосіб, не відступаючи від народної традиції, чинить і героїня поеми – молода мати, яка народила сина і, турбуючись про щасливу його долю, про його майбутню чоловічу вроду, вона: «До схід сонця воду брала, В барвінку купала. До півночі колихала, До світа співала...».

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського. Худож. В. І. Баріба. – К.: Молодь, 1991. – С. 53.

Оптимістичного символічного звучання надає Шевченко лексемі барвінок у вірші «Буває, іноді старий». Ліричний герой цього вірша, поіменований «старим», відчуває душевне піднесення і радість лише від того, що його осяйнула думка зробити комусь якесь добро.

Сповідуючи і підтримуючи між людьми високі морально-етичні цінності, серед яких і добродійність, поет виділяє провідну думку цього твору, стверджуючи, що у випадку, коли людина здійснить іншій людині добро, то «Добре жить Тому, чия душа і дума Добро навчилася любити!». Більше того, далі стверджує він, людині не тільки «добре жить», а ще все єство її охоплює невимовна радість від здійснених, можливо, вперше таких благих дій, від чого «Не раз такому любо стане, Не раз барвінком зацвіте».

Назву барвінок, отже, живає Шевченко як символ радості, подібно тій, яка охоплює людину, що вперше побачила весною у лісах або садках після довгої зимової пори розквітлу голубими квітками цю вічнозелену рослину, що густо розрослася на поверхні землі.

Своєрідним символічним значенням виділяється образ барвінку, створеного поетом у коротенькому вірші «Барвінок цвів і зеленів». Полягає ця своєрідність у тому, що образ барвінку, а з ним і образ недосвіту (весняний ранішній приморозок) виступають, по-перше, як центральні образи вірша, по-друге, символічно вони пов'язані з особою самого поета та його намірами на одруження і по-третє, – обидва ці образи, як відзначають В. Л. Смілянська та Н. П. Чамата¹ не мають однозначного тлумачення їхнього символічного значення в шевченкознавчій літературі.

Наводячи у своїй праці тлумачення окремих дослідників з цього питання, В. Л. Смілянська та Н. П. Чамата дають ґрунтовний виклад власного розуміння символічних образів барвінку та недосвіту, згідно з яким: барвінок – це не тільки символ весілля та одруження Шевченка з Ликерою Полусмак, але й водночас і образ його сподівання на родинне щастя, а недосвіт – це не тільки пересуди знайомих і близьких друзів поета, спрямованих на перешкоду його весіллю, це й обставини, що роз'єднали наречених, але й також власні його сумніви щодо правильності власного наміру.

Незважаючи на активні підготовчі старання Шевченка одружитися, його намірам, а надто надії на щасливе подружнє життя не судилося збутися. Свої остаточні судження про те, чим завершилися його особисті старання і наміри, він викладає двома кінцевими рядками вірша: «Шкода того барвіночка Й недосвіта шкода».

В. Л. Смілянська та Н. П. Чамата стосовно цих рядків вважають, що вони є емоційним завершенням пережитого поетом епізоду його життя, пов'язаного з намірами створити сім'ю. У цих рядках викладено його узагальнений погляд

¹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 95.

на життя, примирення з долею, моральне просвітлення, у якому немає ні відчаю від пережитого, ні ворожості до всіх учасників цієї непересічної для поета життєвої події.

Однак потрібно відзначити, що не в усіх Шевченкових поетичних творах образ барвінку є символом загалом позитивних аспектів людського життя і людських взаємин. В одному з творів, зокрема, в поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку...») символ цього образу є одним із вказівників негативних процесів, що відбуваються з сільським обійстям багатого і старого сотника. Причиною розвою таких процесів стала особиста трагедія самого господаря обійстя, який «Розігнав дітей по світу, А добро осталось, Немає з ким поділити». Залишившись самотнім, сотник закинув господарювання, так що «вже на городі Не осталось нічого, Свині та телята Уже бродять ... А барвінок! Барвінок хрещатий! Притоптаний, коло тину Засихає, в'яне!».

Наголосимо, що хоча Шевченко продовжує після цих рядків із назвою барвінок малювати картину глибокого запустіння сотникового обійстя («А сам сотник у кожусі, Одутлий, поганий, Коло клуні похожає. І стоги не вкриті, І покої не мазані, І сволок не митий, І челяді нема дома, Й худоби немає») все ж визначальним символом цієї картини з поміж інших її живих і неживих предметів є барвінок та його життєвий стан, який наділений поетом подвійною семантикою: символізує як запустіння маєтку сотника, так і віршованими словами «Притоптаний, коло тину Засихає, в'яне!» невідворотний трагічний фінал його життєвого шляху («Недовго жив На свій заробіток П'яний сотник. Ще минуло Літо коло світа, А восени на улиці Сотника убито! А може, вмер неборака, Од шинкарки йдучи?»).

Потрібно відзначити, що тема запустіння давно окультурених людиною місцевостей (сільські обійстя, околиці сіл), зумовленого різноманітними суб'єктивними і об'єктивними причинами, розкривається Шевченком з використанням рослинної символіки не тільки в поемі «Сотник» («У Оглаві... Чи по знаку»), але й в інших творах, зокрема, у віршах «Не кидай матері, казали...», «Чума» та в поемі «Марія». Символами цього явища в цих творах, переважно трагічного за своїми наслідками, поетом уживаються рослини, які за своїм господарським значенням є малокорисними, а окремі з них належать до широко розповсюджених бур'янів. До них, зокрема, належать бугиля, яка росте в лісових угрупованнях та по чагарниках, добре відома всім кропива, що поселяється біля жител і по засмічених місцях, а також не менш відомий рудеральний бур'ян будяк, що поширений по всій території України.

Назву першої з цих рослин Шевченко ужив у вірші «Не кидай матері, казали...», у якому змальована дуже сумна картина запустіння сільського обійстя та загалом природного середовища околиць села, що зумовлена недостойним вчинком дочки, яка покинула матір, утікши в панські палати заради особистої вигоди, а найперше в надії на розкішне життя.

Мати, не змогла знести над собою такої наруги з боку рідної дитини, «умерла, плачучи», а все обійстя, позбавлене догляду, перетворилося з часом у страшну пустку. Невблаганний плин часу не оминув і ділянки барвінку хрещатого, якого, напевно, з любов'ю плекала дочка матері, а тепер, після її втечі, він, покинутий напризволяще, вщент забур'янився, «заріс бугилою».

Можна думати, що вжив Шевченко в цьому вірші слово бугила не випадково, а, висловлюючись за В. М. Русанівським¹, із підкреслено символічним значенням, виразно показуючи, як колись окультурена і доглянута ділянка землі на обійсті, що густо вкрита повзучими пагонами вічнозеленого барвінку, тепер занедбана, перетворюється на здичавілу місцину, рясно забур'янену лісовою дикорослою травою бугилою.

Водночас відзначимо, що Шевченко своїм описом зарослого бугилою барвінкового вкриття, закинутого і недоглянутого дочкою, що втекла від матері в панські палати, виразно показує її моральний занепад від втрати природних почуттів до найріднішої людини, яка привела її у земний світ.

Не оминув показати Шевченко у змальованій ним картині занепаду материного обійстя після недостойного вчинку її дочки й зумовлений ним такий же занепад природи околиць села, де колись, до втечі з дому, вона гуляла в гаї, слухала спів пташок, купалася у ставочку, брала воду з криниці і стояла, напевно, під вербою, що росла біля неї. Тепер все живе і неживе цієї околиці одне висихає, інше руйнується, а ще інше, як, наприклад, ця ж верба, один із символів подібного стану околиці, «усохла, похилилась».

Символом запустіння сільських місцевостей, окрім уже описаної вище бур'янової рослини бугили, Шевченко вживає також відому й широко розповсюджену бур'янову рослину кропиву. Ужито її назву у вірші «Чума», в якому змальована трагічна доля села, яке зазнало страшної епідемії чуми, що «з лопатою ходила, та гробовища рила, рила, Та трупом, трупом начиняла І со святими не співала».

Щоб показати нечувані наслідки «чорної роботи» в селі чуми, поет змальовує у вірші дві, різочче контрастні одна одній, сповнені експресивності картинки – село до нашестя чуми і село після її епідемії. Якщо перша картинка засвідчує чудову красу природи села, адже на дворі: «Весна, садочки зацвіли; Неначе полотном укриті, Росою Божою умиті, біліють. Весело землі, Цвіте, красується цвітами, Садами темними, лугами», то друга – це суцільний вияв трагізму і смутку, залишений чумою впродовж її тривалого панування в селі: «дні минають, Минають місяці – село Навік замовкло, оніміло І кропивою поросло».

Як бачимо, Шевченко напрочуд вдало обирає за символ запустіння села саме кропиву, багаторічну рослину, яка за своїми еколого-біологічними особливостями

¹ Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – С. 61.

(приурочення до запуццих місць біля людських оселищ, вегетативна рухомість завдяки розвитку довгих і розгалужених підземних кореневищ) відносно швидко захоплює в минулому окультурені людською працею закинуті землі.

Як символ запусциння освоєних людиною місць для своїх життєвих потреб використовує Шевченко назву кропива, правда, в поєднанні з назвою будяк також у поемі «Марія», зокрема, в одному з епізодів сюжету, у якому змальована картина, яка відкрилася Йосипові та Марії, коли вони разом з дитиною повернулися з берегів Нілу до рідного дому. Що ж таке побачили наші подорожні? А побачили вони таке, як пише автор поеми: «Бодай не довелось нікому Узрїть такеє... І хатина, Все, все сплюндровано. В руїні їм довелось ночувати». Більше того, вражаюча картина запусциння відкрилася Марії, коли вона вранці наступного дня направилася до криниці в ярк – місця для неї пам'ятного, адже «Там колись-то з нею яснолиций Зустрівся гость святий»

Безсумнівно, пам'ять Марії зберегла також враження й про криницю, яку колись давно викопали люди, щоб брати з неї життєдайну воду. Брали воду, пам'ятає вона, але ж і старанно її доглядали та берегли. Однак, що ж побачила біля криниці Марія? А побачила Марія таке, на що ніколи не сподівалася. Криниця виявилася закинутою людьми. Запуцченою була також місцевість коло неї, на якій рясно поросли «Бур'ян, Будяк колючий з кропивою».

Враження від побаченого було таким сильним, що «Небога трохи не втопилась У тій криниці». Та згодом, опанувавши себе, Марія «Схаменулась І тяжко, важко усміхнулась, Та й заридала. Полились на цямрину святиє сльози Та й висохли. А їй, небозі, Полегшало».

Подібна поведінка Марії, як бачимо з поеми, зумовлена тим видовищем, яке вона побачила коло криниці. Створюють його не що-небудь, а уживані Шевченком назви рослин бур'янової флори. Однак не просто назви рослин, а створений поетом своєрідний збірний їхній образ, візуальне сприйняття якого людиною не може залишити її байдужою, не вводити її у стан емоційної напруги.

Цікавою є структура цього образу. Виділена в поетичному рядку лексема «бур'ян» є узагальненим образом трав'яної бур'янової рослинності, що розвинулася коло криниці, а тому уявно та емоційно сприймається порівняно спокійно. Інша справа, коли цей образ доповнити образом конкретних бур'янів, навіть уявне сприйняття яких викликає відповідне психологічне збудження, особливо при згадці про контакт із ними в живій природі.

Це, безсумнівно, розумів Шевченко, і тому образ «бур'ян» він доповнює образами «будяка колючого» і кропиви, всім відомої з наявними в неї на листках і стеблї жалючими волосками. Саме такий збірний «бур'яновий» образ, створений поетом, і міг викликати таку емоційно збуджену поведінку Марії, яка, на щастя, нею була контрольованою і згодом доведеною до звичного психоемоційного стану.

Варто відзначити, що вжиті Шевченком у розглянутих вище віршах «Некидай матері, казали...», «Чума» та в поемі «Марія» назви рослин бугиля, кро-

пива та будяк як символи запустіння культурних місцевостей, в інших творах уживаються ним у зовсім відмінних символічних значеннях, підтвердженням чому є вірш «Гоголю». У цьому творі поет уживає назву богилова, яка відповідає нормативній назві бугила.

Не вдаючись у пояснення особливостей відповідності цих, а також споріднених їм рослинних назв, оскільки вони докладно розглянуті у підрозділі 7.5.1.1. («Бугила») розділу 7, відзначимо, що фітонім богилова Шевченко вживає, безсумнівно, з глибоким душевним болем як символ даремності його творчих старань, спрямованих на пробудження свого народу від національної інертності, виведення його з національної глухоти і байдужості.

Не важко уявити душевний стан поета, коли він, відвідавши Україну, не зустрівши там однодумців, виливає свій біль у таких віршованих рядках: «Всі оглухли – похилились В кайданах... байдуже...». Звертаючись у вірші до Гоголя, творчість якого, спрямовану на висміювання російського самодержавно-кріпосницького ладу, високо цінував, поет говорить: «Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже». І сам себе запитує: «А що вродить з того плачу? І сам собі відповідає: «Богилова, брате...». Інакше кажучи, вродить рослина – бур'ян як символ даремності його творчих зусиль для свого народу. Не сприйняття цих зусиль тими, що «оглухли – похилились», і надалі продовжують зумовлювати їх морально-духовну стагнацію, що так художньо образно описана поетом у його вірші.

Однак Шевченко твердо вірить, що, такий стан збайдужіння народу скоріше історично тимчасовий, а тому, вважає він, потрібні його подальші творчі старання у формі метафоричного плачу задля щасливого майбутнього цього народу, рідного йому по духу і по крові. Що діятиме він саме так, а разом із ним і Гоголь, переконливо засвідчують його запевнення, викладені в останніх рядках цього вірша: «А ми будем Сміятися та плакати».

Як знаємо, зі сліз цього «плачу» поета уродились добірні жито–пшениця і всяка пашниця, а ще безсмертна слава поета і безмежна народна любов.

Серед тем, пов'язаних із символічним значенням назв рослин, ужитих Шевченком у поетичних творах, своєрідне вираження має тема любові, або кохання в поемі «Слепая», написаній російською мовою в Петербурзі. Із символом, що цілком є ідентичним з народною ботанічною символікою¹, поет обрав назву любисток, широко культивованої в народі рослини. Цю назву поет вкладає в уста дочки сліпої матері-покритки, яка перебуває у стані афекту після вбивства пана-негідника, який збезчестив колись її матір.

Вона пропонує матері повернутися до огорожі панського будинку, де та «просидела двадцять лет», щоб знову там сидіти і водночас співати. Вона просить матір: «Пойдем опять туда сидеть. Пойдем же, мамо, будем петь, Пока народ не пробудился». Про що, на думку дочки, мають бути їхні співи? А вони

¹ Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 437.

будуть про те, «как снарядился Козак с ордою воевать, И как покинул он девчину, И как другую полюбил. Ведь это весело – покинуть В чужой далекой стороне Листок с любистка на огне».

Як бачимо з цих слів Оксани, подібні речі може говорити тільки дівчина, яка перебуває в стані сильного нервового збудження, у якому не здатна критично мислити й свідомо оцінювати події навколишньої дійсності. Адже замість того, щоб обурюватися й осудити недостойний вчинок козака, який легковажно повівся з першою дівчиною, полюбивши другу, перебуваючи в поході в далекій чужій стороні, Оксана натомість вважає це звичною річчю в стосунках між колишніми закоханими. Більше того, такий вчинок козака викликає в неї навіть радість («Ведь это весело»). Їй радісно від того, що символ першого кохання козака – «листок с любистка» для нього нічого не значив, бо інакше не кинув би він його у вогонь і не згорів би він, образно кажучи, «на огне».

Можна думати, що вживши в поемі «Слепая» фітонім любисток у значенні символу любові, до речі, вперше і востаннє у своїй поетичній творчості, і вклавши його в уста Оксани в її зверненні до мами, Шевченко використовує його як чи не найоб'єктивніший тест для показу її психологічного стану після вбивства нею негідника пана.

Таким ціннісним цей тест є тому, бо, як відомо, в здоровому людському середовищі у взаєминах між його членами любов, кохання вважаються найбагатороднішим і найчистішим почуттям, властивим закоханим хлопцеві і дівчині. Зрада однієї зі сторін цьому почуттю – це осуд і зневага людей.

Однак, як показує Шевченко, не таким сприймає це почуття героїня його поеми Оксана, що перебуває в стані сильного нервового збудження. У її сприйнятті зрада козака дівчині – це якесь звичне, буденне явище, ба, більше – це навіть веселість і байдужість.

Аж три назви рослин ужив Шевченко в двох своїх поемах, зокрема «Мар'яна-черниця» та «Марія», у значенні символів дівочої краси. Цими рослинами він обрав добре відомі в народі трави з гарними, декоративними ознаками їхніх квіток чи суцвіть, зокрема, дикоростучі ряст і мак та культивовану лілею, або лілію. Цікаво, що вживає Шевченко назви цих рослин в обох поемах, до речі, написаних з великим часовим інтервалом одна від другої – аж у 18 років, у віршованих реченнях однакового функціонального типу, а саме: спонукального.

Завдяки такій конструкції цих речень поет висловлює своє прохання до кожної з героїнь обох поем, спонукаючи їх виконати його бажання, яке позначається ним дієсловами-синонімами, зокрема, *уквітчати* і *заквітчати*. Так, у віршованому вступі до поеми «Мар'яна-черниця», яка присвячена подрузі його дитинства Оксані Коваленко, Шевченко, звертаючись до неї, просить: «Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива, І сестру Мар'яну рястом уквітчай».

До речі, в подібному значенні словосполучення «рястом уквітчай», поет вживає його не вперше у своїх поезіях. Подібне словосполучення, але з дещо

іншим розташуванням слів, він ужив у поемі «Гайдамаки», описуючи в ній картину оновлення природи після зимового сну з настанням весни.

Прочитуємо на підтвердження ці віршовані рядки поеми: «Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її рястом, Барвінком укрила».

У поемі «Марія» Шевченко, співчуваючи майбутнім тяжким випробуванням, які змушена буде перенести героїня поеми, звертається до неї з проханням, щоб вона хоч на певний час ухилилася від такого грядущого, а тому говорить він їй: «Не зри! Сльозу пророчую утри! Заквітчай голову дівочу Лілеями та тим рясним Червоним маком. Та засни Під явором у холодочку, Поки що буде».

Рекомендації Шевченка Марії, героїні однойменної поеми, заквітчати її голову лілеями і червоним маком мають, безсумнівно, ширший символічний зміст, ніж тільки як символ дівочої краси. Очевидно, прикрашення голови Марії квітами, на думку поета, матиме ще для неї заспокоююче значення, бо тільки в такому психологічному стані за бажанням людини може вона перейти до сну, інакше не пропонував би він заснути їй «під явором у холодочку», незважаючи ні на які події, що можуть згодом статися.

Підходячи до завершення розгляду тематичного розмаїття рослинної символіки в поетичних творах Тараса Шевченка, відзначимо наявність у нього також і теми високого патріотичного звучання, зокрема, віри в пробудження і відновлення життєздатних сил рідної землі й пророцтво щасливого прийдешнього для свого народу.

Поетичне і змістовне втілення цієї теми здійснене Шевченком у вірші «Ісаїя. Глава 35», написаному в Петербурзі в останні роки його творчого і життєвого шляху. Символом цієї теми поет обирає назву *крин*, яка належить до категорії застарілих ботанічних назв зі світу рослин. Синонімічно їй відповідає назва *лілея*¹, яка, за винятком сфери поезії, теж вважається застарілою стосовно свого синоніма, яким є широко вживана в науковому і народному ботанічному називництві назва *лілія*².

Таким чином, назва *крин*, як бачимо, має два синоніми: застарілу назву *лілея* і сучасну назву *лілія*. Проте доцільно зауважити, що, незважаючи на таку «вікову» відмінність між цими назвами, обидві вони все ж наводяться в «Примітках» окремих видань «Кобзаря», у яких подається пояснення слова *крин*. Так, у виданні «Кобзаря» 2014 року³ відзначається, що семантика слова *крин* така ж, як слова *лілея*, тоді як у виданні «Кобзаря» 2003 року слово *крин* – це «лілія, символ чистоти й непорочности»⁴.

¹ Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 347.

² Там само. – С. 515.

³ Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: ВД «Школа», 2014. – С. 448.

⁴ Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Проміт», 2003. – С. 329.

До викладеного вище варто додати, що назва крин відзначається ще й тим, що в народному вжитку, особливо в районах зі степовим і гуцульським говорами української мови¹, вона використовується не для найменування рослин якогось конкретного виду нашої флори, а, навпаки, як єдина назва для найменування рослин зовсім різних видів з родини лілійних (Liliaceae), зокрема, культивованих *рябчика царського* (*Fritillaria imperialis*) і *лілії білої* (*Lilium candidum*).

Одначе, незважаючи на всі особливості семантики і вживання народної ботанічної назви крин, Шевченко, безперечно, знав, що рослини, які носять цю назву, ще називаються також лілея, або лілія. Напевно, він знав ще й те, що зі словом крин пов'язується вислів-фразеологізм *сельний крин*², що має два значення, перше з яких є застарілою назвою дикої польової лілії, а друге сприймається як «символ чистоти, юності, краси»³.

Шевченко не тільки знав про сельний крин як про гарну польову рослину лілію, але й вживав цю назву в двох своїх поемах, зокрема, «Царі» та «Марія» з метою акцентуації уваги на образах певних персонажів цих творів. Так, у поемі «Царі» він із сельним крином порівнює найкращу дівчину між дівчатами, яких отроки навели царю Давиду, щоб ті гріли його своєю кров'ю молодою.

Натомість у поемі «Марія» поет уживає цю назву, злегка видозмінюючи епітет *сельний* на *зельний* у символічному значенні з метою возвеличення героїні твору Марії, звертаючись до неї: «О ти, пречистая в женах! Благоуханный зельний крине!».

Як уже згадувалося вище, назву рослини крин Шевченко вживає також у творі «Ісаія. Глава 35», однак не з епітетом сельний чи зельний, як у поемах «Царі» та «Марія», а з епітетом *рожевий*. Уживає він це словосполучення уже в першій строфі твору, у якій, персоніфікуючи образи рідної ниви і рідної землі, піднесено закликає обох їх до радості і процвітання. Звучить цей заклик такими поетичними рядками: «Радуйся, ниво неполита! Радуйся, земле, не повитая Квітчастим злаком! Розпустись, Рожевим крином процвіти!».

Як бачимо, кожен рядок цієї строфи наповнений алегорично-символічним змістом. Адже і неполита нива і не повита квітчастим злаком земля – це, безперечно, його покріпачена і поневолена Україна, зі становищем якої він не може змиритися, не може бути байдужим, а тому всією силою свого слова закликає її пробудитися із цього тривалого напівсну, встати на повен зріст, змобілізувати свої внутрішні сили і процвісти рожевим крином.

Ужитий поетом у алегорично-символічному розумінні вислів «процвісти рожевим крином», означає не одну і не множину лише цих гарних рослин,

¹ Кобів Ю. Словник українських і народних назв судинних рослин. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 191; 253.

² Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 347.

³ Словник української мови. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 120.

а, як можна думати, величезне розмаїття всіх чудових, як лілія, квітучих трав, що лише таким чином можуть рясно вкрити обширні простори ниви, політої і доглянутої працею людських рук.

Цікавим, на нашу думку, є життя Шевченком у сполученні зі словом-назвою рослини крин, або лілія, епітета рожевий. Цей епітет, як відомо, відзначається багатоманітністю семантикою¹, однак у словосполученні *рожевий крин* поет, як думаємо, вжив його не для означення кольору квіток крину, а в переносному значенні, тобто в розумінні *радісний, світлий*². За такого розуміння цього епітета вислів «рожевим крином процвісти» означатиме бажання поета персоніфікованим образами ниви і загалом землі вкритися радісним буянням квітучого різнотрав'я, споглядання якого викликати в людей радісний настрій за рідну землю і такі ж сподівання на краще майбуття.

Окрім цього, таке розуміння епітета рожевий у згаданому вислові логічно завершує думку поета, виражену в двох перших реченнях вірша, в яких він закликає і ниву, і землю до радості пробудження й процвітання.

В. С. Ващенко³, аналізуючи епітети Шевченкових поезій, відзначає властиве для них майстерне осмислення поетом функціонування кожного епітетного слова, що надає їм великої епітетної сили, робить їх з цього погляду неповторними і неперевершеними.

Серед епітетів, як відзначає далі цей автор, привертають увагу ті, які ґрунтуються на назвах кольору і виділяються глибоким осмисленням та можливістю до художнього відображення предметів і явищ навколишньої дійсності. Очевидно, до цієї категорії епітетів належить згадуваний вище епітет рожевий у сполученні зі словом крин у поезії «Ісаія. Глава 35». Його ж, як думаємо, можна віднести також до комплексу «яскравих фольклорно-забарвлених авторських розгорнутих епітетів» у Шевченкових поетичних творах, виділених Ю. Дядищевою–Росовецькою⁴ на підставі вивчення нею інтерпретації поетом української народної епітетики.

Звертання Шевченка до ниви неполітої і не повитої квітчастим злаком землі, спонування їх до радості розкриття своїх життєдайних сил, до процвітання рожевим крином є яскравим проявом його патріотичних почуттів, постійним вболіванням за майбутню долю свого знедоленого краю і свого покріпаченого чужинцями роботящого і талановитого народу.

Патріотичні почуття Шевченка, виражені в перших трьох реченнях вірша «Ісаія. Глава 35» – це почуття, зцементовані твердою вірою в щасливе майбутнє

¹ Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 599.

² Там само.

³ Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1963. – С. 77.

⁴ Дядищева-Росовецька Ю. Шевченкова інтерпретація української народної епітетики // «Орю свій переліг... та сію слово» (Шевченкознавча монографія). – К.: Логос, 2012. – С. 211.

своєї землі, в її радісне процвітання, що неминуче настане. Інакше він й ниві, спраглий води, і землі, майже спустошеній, не вкритій квітчастим злаком, не пророкував би таку щасливу долю: «І процвітеш, позеленієш, Мов Йорданові святис Луги зелені, береги!».

Додамо, що це лише початок пророцтва Шевченка про процвітання рідної землі, яке першими поетичними рядками описується в цьому творі. Всі його наступні рядки – це пророцтво про щасливу долю знедолених людей цієї землі, про пробудження і оживлення рідної природи, про їх взаємну залежність і взаємне процвітання.

Викладеними вище рядками про символіку рожевого крину та пророцтво Шевченка у вірші «Ісаія. Глава 35» завершимо розгляд рослинної символіки його поетичних творів, яка відзначається властивою їй своєрідністю та багатою тематичною різноманітністю, що охоплює широке коло тем, які стосуються особистого життя і духовного світу героїв цих творів, історії і долі рідного народу, його надії та віри у щасливе майбуття.

Подібна тематична різноманітність цієї символіки зумовлена, безперечно, використанням поетом у сюжетах його творів чималої кількості рослин-символів, що нараховує 20 назв. Причому, всі ці рослини суттєво відмінні між собою за систематичним положенням, еколого-біологічними особливостями та за життєвою формою, за якою, зокрема, вісім із них належать до дерев, дві – до кущів, одна – до півкущиків, а дев'ять – до багаторічних, дворічних та однорічних трав.

Звичайно, пріоритетну роль у наявності багатой тематичної різноманітності рослинної символіки Шевченкових творів належить народнопоетичній рослинній символіці, образи якої, будучи залучуваними їх автором у свою поетичну творчість, суттєво ним осмислювалися, доповнювалися і збагачувалися новим змістом символічної семантики.

Варто відзначити, що властива поетичним творам Шевченка значна тематична різноманітність рослинної символіки може бути поділена на окремі групи з певною кількістю належних до них тем, об'єднаних за відносною їх змістовою подібністю. Таких груп серед усіх 20 тем рослинної символіки, виділених у процесі її розгляду в Шевченкових поетичних творах і зведених у таблицю 19 нараховується лише три.

Так, група I об'єднує теми символіки з явно вираженим сумним змістом, що стосуються увіковічення пам'яті про людину. Віднесено в цю групу також одну з тем, яка є вираженням доброзичливої дії однієї людини на спомин іншій людині про якусь важливу подію в її особистому житті. Рослини-символи в цій групі представлені в основному життєвою формою дерева, якими виявилися дикорослі дуб, тополя, явір, ялина, ясен і культивовані груша та яблуня, а також кущова дикоросла рослина червона калина.

Натомість група II об'єднує теми рослинної символіки подібні за їх песимістичним змістом, пов'язаним здебільшого з різними аспектами особистого

фізичного і духовного життя героїв Шевченкових поетичних творів, серед яких розлука, безнадія, розчарування, страждання, переживання та інші, подібні їм, людські почуття.

Т а б л и ц я 19

Розподіл тем рослинної символіки поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка на групи за їх змістом

№ з/п	Групи тем рослинної символіки	Назви рослин-символів
Г р у п а I		
1.	Увіковічення пам'яті про людину; на спомин людини	Дуб, груша, калина, тополя, яблуня, явір, ялина, ясен
Г р у п а II		
1.	Засихання пам'ятних про родичів дерев – ознака вічної розлуки з ними	Калина, тополя, явір, ясен
2.	Розлука, безнадія, самотність, важкі переживання	Терен
3.	Зневага, осуд, обурення	Терен
4.	Страждання	Терен
5.	Розчарування від нездійсненої надії	Рута
6.	Нездійснена надія дівчини на щасливе подружнє життя	Рута
7.	Болісне переживання за невдачі визвольних змагань народу	Рута
8.	Традиційність використання рослин в поховальній обрядовості	Васильки, рута
9.	Нездійснена надія поета на щасливе подружнє життя	Барвінок
10.	Запустіння обійстя багатого сотника та трагічний фінал його життя	Барвінок
11.	Запустіння і забур'янення барвінкового вкриття на сільському обійсті	Бугиля
12.	Запустіння села та його околичних місць	Будяк, кропива
13.	Глибоке переживання поета за безрезультатність його творчих старань в ім'я величі свого народу, тимчасове несприйняття цих старань народом	Бугиля
14.	Легковажне ставлення дівчини, психічно травмованої долею, до зради кохання	Любисток
Г р у п а III		
1.	Надія на краще майбутнє народу	Барвінок, рута
2.	Турбота матері про щасливу долю і чоловічу вроду сина	Барвінок, ясен
3.	Щастя і радість добродійної людини	Барвінок
4.	Квітання дівчини	Лілея, мак, ряс
5.	Віра у відродження життєдайності рідної землі, пророцтво щасливого майбуття її народу	Лілія (крин)

Група II включає 14 тем рослинної символіки, виразниками якої, окрім деревних (тополя, явір, ясен), кущових (калина, терен) та півкущикових (барвінок) рослин, є також і різні за життєвою формою трав'яні рослини, зокрема, багаторічні буги́ла, кропива, любисток, рута, дворічні – будяк і однорічні – васильки.

Стосовно групи III рослинної символіки поезій Шевченка, то виділена вона за темами, зміст яких відзначається оптимістичною спрямованістю. Такими, наприклад, є надія на краще майбутнє народу, турбота матері про гарне майбутнє свого сина, квітчання дівчини, віра у відродження життєдайності рідної землі. Рослинами-символами цих та інших тем цієї групи є деякі рослини, що присутні в групі II, зокрема, барвінок, рута, ясен, однак уже в іншому символічному значенні, а також властиві тільки цій групі: провісник весни ряст і звичний на трав'яних схилах, вздовж шляхів і як бур'ян сільських полів червоний мак, та найкраща красою своїх квіток лілея, лілія, або тотожна їй, але без наукового відповідника рослина, що названа поетом рожевий крин.

Як видно з викладеного вище, а також з таблиці 19, три групи тем рослинної символіки поетичних творів Шевченка кількісно дуже відмінні між собою. Найбільшою кількістю тем виділяється група II, що містить 14 тем, частка яких становить 70 % від усіх 20 тем рослинної символіки Шевченкових поезій.

Такий високий відсоток рослинної символіки групи II з притаманною їм песимістичною спрямованістю їхнього змісту не тільки свідчить про переважаючий аспект цієї символіки в поетичних творах Шевченка, але й також є об'єктивним відображенням у цих творах реальної дійсності життя покріпаченого його народу в царській Росії, яке він зображує через призму розмаїтих життєвих обставин як окремої людини, так і цілих громад.

Однак, наголосимо, що тематика рослинної символіки поезій Шевченка не є суцільно песимістичною. Четверту частину цієї символіки, тобто 25 %, становлять теми, наповнені оптимістичним звучанням, а саме: прославлення добродетності в житті людини, турбота і віра в кращу долю окремої людини, а разом з нею й всього українського народу. Така тематика загалом невіддільна від творчості Шевченка – мистецької і поетичної, вона органічно притаманна його багатогранній особистості, йому як справжньому патріоту і громадянину, Пророку і великому Гуманісту.

Як великий людинолюб, Шевченко у своїх поетичних творах, збагачених рослинною символікою, приділив значну увагу темам, присвяченим увіковіченню пам'яті героїв його творів, які перейшли за межу життя. Хоча ця тематика становить у загальній структурі символічних тем невеличкий відсоток, однак вона яскраво засвідчує уважне ставлення поета до окремої людини як унікальної особистості всесвітнього людського суспільства та дивовижного феномена органічного світу планети Земля.

9.3.3. Уособлення та його вегетативна модель

Серед різних спеціальних засобів образної мови в поетичній творчості Тараса Шевченка значне місце посідає уособлення, або персоніфікація, під якими розуміється «перенесення властивостей живих істот на предмети, явища природи чи абстрактні поняття, в одухотворенні їх»¹.

Про вагоме значення, яке надавав Шевченко у своїх поетичних творах цьому тропу переконливо засвідчують праці низки вітчизняних авторів, відомих шевченкознавців, які пізнають тайни його поезії і в яких дається ґрунтовний аналіз з цього актуального для шевченкознавства питання.

Так, наприклад, Ю. Тимошенко², у своїй праці, присвяченій з'ясуванню функції персоніфікації у творах поета, відзначає, що уособлення, які ним були використовуваними, найтіснішим чином пов'язані з народним світосприйняттям, з українським менталітетом, якому властивий антропоморфізм природних предметів і явищ. Будучи генетично поєднаними з фольклорними персоніфікаціями, вони належним чином переосмислювалися поетом, трансформувалися в його сприйнятті, внаслідок чого дедалі набували ознак індивідуального витвору.

Характерною особливістю персоніфікації Шевченка, як відзначає далі Ю. Тимошенко, є те, що у своїй поезії він одухотворяє весь довколишній і внутрішній світ. За такого світосприйняття поета його персоніфікації властива всеосяжність, яка «зростала не лише внаслідок синтезу романтичного світовідчуження з давнім міфопоетичним світоглядом, а й посилення психологічно-особистого, індивідуально-авторського бачення й відтворення дійсності» (с. 43).

На значній ролі персоніфікації у художній творчості загалом та й у творчості Шевченка зокрема наголошує Н. Слухай³, причину чого вона вбачає у виконанні цим тропом функції медіатора між архаїчним міфологічним і сучасним раціональним мисленням людини. Окрім цього, вона вважає персоніфікацію посередником між космоцентричною і антропоцентричною моделями світу, діалог між якими впливає на визначення цього засобу образної мови.

Завдяки впливу цього чинника, на думку Н. Слухай, персоніфікація розглядається як перенесення: а) людських ознак і властивостей на феномени світу живої і неживої природи, б) ознак і властивостей одних феноменів світу живої і одухотвореної природи на інші феномени світу природи, в) як метонімічне перенесення і г) як перенесення ознак і властивостей живого на абстрактні реалії психічного і етичного планів.

¹ Уособлення, персоніфікація, прозопопея // Шевченківський словник. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 294.

² Тимошенко Ю. Функції персоніфікації в поетичній творчості Т. Шевченка // Слово і час. – 2008, № 3. – С. 43.

³ Слухай Н. Персоніфікація // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 62–68.

Характерною особливістю цих варіантів персоніфікації є те, що перенесення феноменів у першому, третьому і четвертому з них наділено такими людськими властивостями, як даром мови, здатністю мислити, відчувати і виявляти подібність до людського тіла.

На підставі ґрунтового дослідження персоніфікації в поетичній творчості Тараса Шевченка, Н. Слухай доходить висновку, що вона посідає не тільки значне місце, але виразно пов'язана з двома етапами цієї творчості, перший з яких охоплює час перебування поета на волі, тобто до заслання, і другий – перебування його на засланні та після звільнення з неволі. Упродовж обох цих етапів поетичної творчості Шевченко достатньо різноманітно використовував персоніфікацію, що дало підстави Н. Слухай виділити її 4 типи, серед яких у контексті нашого дослідження найбільший інтерес представляє перший тип, що йменується як уособлення феноменів світу природи всіх моделей, якими є орнітальна, вегетативна, анімальна, астральна, орологічна, а також моделі першоелементів буття, наприклад, персоніфікація води як першоелемента буття.

Як встановлено Н. Слухай, не всі моделі за частотою реалізації в творчості Шевченка рівнозначні між собою. Найбільш уживаними поетом виявилися лише дві моделі, серед яких вегетативна та першоелементів буття. Звичайно, нас найбільше цікавить вегетативна модель, що представлена уособленими суб'єктами рослинного світу, а саме: рослинами різних назв, належних до різних типів життєвих форм та відмінних між собою за способом життя.

Згідно з нашими даними, із 62 назв рослин, ужитих у поетичних творах «Кобзаря», уособленими із них виявилися рослини 12 назв, що становить 19,3% від їх загальної кількості. Назви цих рослин, їх кількісна приналежність до відповідної категорії життєвих форм представлені в таблицях 13 і 20, з яких вириковується одна цікава їх особливість: усі вони достатньо різноманітні за спектром життєвих форм, однак однорідні за способом життя.

Підтвердженням першого висновку, як це видно з таблиці 20, слугує належність цих рослин до 4 типів життєвих форм, зокрема, до дерев, чагарників (кущів), напівчагарничків (півкущиків) та тра'яних багаторічників, або полікарпів. Кількісно переважають серед них дерева і тра'яні полікарпіки (по 5 назв рослин), тоді як два інші типи життєвих форм представлені лише рослинами однієї назви.

Знайомлячись із наведеними в таблиці 20 назвами рослин, бачимо, що всі вони є добре знані в народі та широко представлені в різних жанрах його фольклору. Адже, напевно, не злічити пісень, складених народними піснями про вербу, дуба, тополю, явір, калину, барвінок чи про хміль.

З таблиці видно також, що за частотою уособлення ці рослини доволі різняться між собою. Переважають серед них за цією ознакою з дерев верба і тополя, серед чагарників – калина, а серед трав – підсніжник і рябчик. Назви останніх двох рослин, на нашу думку, ймовірно є науковими відповідниками на-

родних назв рослин, ужитими Шевченком в баладі «Лілея», зокрема, Лілея-снігоцвіт і Королевий Цвіт.

Т а б л и ц я 20

Рослини, уособлені в поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Життєва форма та умови життя рослин	Кількість назв рослин	Назви рослин (у дужках – частота їх уособлення у творах)
1.	Дерева дикорослі	5	Верба (6), тополя (5), явір (3), дуб (1), ялина (1)
2.	Чагарники (кущі) дикорослі	1	Калина (5)
3.	Напівчагарнички (півкущики) дикорослі	1	Барвінок (2)
4.	Трави багаторічні (полікарпічні) дикорослі	5	Підсніжник (Лілея-снігоцвіт) (5), рябчик (Королевий Цвіт) (4), осока (4), очерет (2), хміль (1)
Разом		12	

Хоча ці рослини відмінні за життєвою формою і частотою уособлення, однак подібні між собою за способом життя: усі вони є дикорослими у різних екологічних умовах природних оселищ.

Думаємо, що уособлення Шевченком ужитих у його творах передовсім дикорослих рослин не є випадковим, а виявляє тісний зв'язок із народною традицією їх персоніфікації. У цьому стосунку не можемо не послатися на Ю. Тимошенка¹, який вважає, що уособлення рослин у поезіях «Кобзаря» є «закоріненими в народному світосприйнятті, у самому українському менталітеті з притаманним йому антропоморфізмом природи». Більше того, ці уособлення на думку цитованого автора, виявляють генетичну залежність від фольклорних персоніфікацій, однак із часом вони щораз більше набували рис індивідуального характеру.

Відзначимо, що уособлені Шевченком ужиті в його творах дикорослі рослини різних назв відрізняються між собою не тільки за типом життєвої форми та частотою реалізації цього художнього засобу. Власне сам процес їх уособлення, що докладно розглянутий у праці А. К. Мойсієнка², здійснювався поетом на основі відповідних ознак і властивостей, характерних для людини.

Однією з таких визначальних ознак Шевченкової антропоморфізації, за А. К. Мойсієнком, є динамічна ознака, в межах якої він виділяє її складові,

¹ Тимошенко Ю. Функції персоніфікації в поетичній творчості Т. Шевченка // Слово і час. – 2003, № 3. – С. 40.

² Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – С. 165–169.

а саме: динамічну звукову ознаку, почуттєво-психологічні ознаки, а також зовнішньо-відчуттєві сприйняття людини, її рухи тощо. Дотримуючись такого поділу антропоморфізації, або уособлення об'єктів і явищ природи на основі динамічної ознаки, розглянемо стосовно дикорослих рослин кожен із її видів зокрема.

9.3.3.1. Уособлення рослин за динамічною звуковою ознакою, властивою людині

Серед рослин, назви яких уживав Шевченко у своїх поезіях, троп уособлення на основі динамічної звукової ознаки, що властива людині, і виражена дієсловами *розмовляти, питати, казати і шептати*, використовувався стосовно невеликої групи рослин, що належать до різних життєвих форм, а саме: дерев, зокрема, тополя і ялина, кущів – калина і багаторічних трав – осока, очерет та ймовірно підсніжник (Лілея-снігоцвіт).

Оскільки уособлення цих рослин здійснено поетом з переважним використанням лексики говоріння, то цілком очевидно вона передбачає наявність не менше двох суб'єктів, спілкування між якими здійснюється у формі діалогу. При цьому, як з'ясувалося, цими суб'єктами є не тільки рослини як представники живої природи, але також суб'єкти неживої природи. Цікаво, що ініціаторами діалогу між ними є як і ті, так і другі з них.

Узявши до уваги цю особливість діалогу між суб'єктами спілкування за динамічною звуковою ознакою, можемо виділити три чіткі його напрямки, кожен із яких проілюструємо рядками з поетичних творів «Кобзаря».

Перший із цих напрямків характерний тим, що відбувається від суб'єкта живої природи до суб'єкта неживої природи. Суб'єктами живої природи виступають тут дикорослі деревна рослина тополя і відмінна від неї за життєвою формою та екологією трав'яна водяна рослина очерет, при цьому не в статусі одиничних особин, а їх чисельно невизначених сукупностей.

Натомість суб'єктами неживої природи в цьому діалозі поетом обрано типовий компонент сільського ландшафту, яким є поле та оспіваний народом компонент всеукраїнського ландшафту, його визначальний образ, яким, звичайно, є могутній Дніпро. Прикладом цього напрямку спілкування слугують поетичні рядки із поеми «Сон» («У всякого своя доля»), зокрема, з фрагменту опису настання світанку: «Сади рясні похилились, Тополі по волі Стоять собі, мов сто-рожа, Розмовляють з полем».

Як другий приклад розглядуваного питання наведемо рядки з поезії Шевченка «До Основ'яненка» з її вступної частини, у якій поет виражає свою громадянську, патріотичну позицію щодо сумної сторінки нашої історії, пов'язаної зі знищенням російським царатом козацької республіки – Запорізької Січі: «Нема Січі, пропав і той, Хто всім верховодив! Нема Січі; очерети У Дніпра питають: «Де–то наші діти ділись, Де вони гуляють?»».

Другий напрям спілкування між суб'єктами уособлення відзначається тим, що здійснюється він від суб'єкта живої природи до суб'єкта живої природи. Суб'єктами такого діалогу є персонажі балади «Лілея» – рослина по імені Лілея, у яку за фольклорними переказами перетворилася дівчина, та рослина, що росте поруч із нею на ймення Королевий Цвіт. Щоб полегшити свій важкий душевний стан, Лілея розказує Королевому Цвіту про свою трагічну долю і загибель своєї матері-покритки і, надіючись знайти в нього співчуття, звертається до нього за порадою: «Скажи ж мені, мій братику, Королевий Цвіте, Нащо мене Бог поставив Цвітом на сім світі? Щоб людей я веселила, Тих самих, що вбили Мене й матір?.. Милосердний, Святий Боже милий!» І заплакала Лілея».

Як бачимо, щоб показати всю глибину трагізму становища Лілеї, Шевченка наділяє її ще однією властивістю людини, що виявляється в неї у стані розпачу, а саме: здатністю плакати.

Третій із названих вище напрямів спілкування суб'єктів уособлення Шевченкових поезій характеризується тим, що здійснюється він від суб'єкта неживої природи до суб'єкта живої природи. Першим із цих суб'єктів є вітер, другим – трав'яна рослина осока, діалог між якими в одних випадках починається із запитання вітру до осоки, наприклад, «Вітер в гаї не гуляє – Вночі спочиває, Прокинься – тихесенько в осоки питає: «Хто се, хто се на сім боці Чеше косу? Хто се? («Утоплена») або здійснюється способом шептання, як-то: «Тільки вітер з осокою Шепче: «Хто се, хто се, Сидить сумно над водою, Чеше довгі коси? («Утоплена»).

Окрім діалогу між двома різними суб'єктами спілкування, які можуть являти собою предмети і явища живої або неживої природи, у Шевченкових творах знаходимо також ще й інший вид діалогу, що відбувається не між двома, а більшою кількістю суб'єктів – сукупностями особин рослини певної таксономічної категорії, наприклад, роду *тополя* чи роду *осока*. Прикладом такого діалогу є опис Шевченком у поемі «Слепая» епізоду про те, як бідна сліпа мати-покритка, зневажена паном, сиділа біля його закинутого двору разом із своєю красунею дочкою Оксаною, яка заснула, притулившись до її колін, і «лишь пела и грустила». Однак не тільки була огорнута сумом. «Но звуки дочерних речей», які водночас спливали в її пам'яті, «В ней радость тихую будили, Быть может, прежних светлых дней».

Однак не тільки хвилини радості охоплювали її ество при згадці про світлі дні молодості. Тиху радість у ній збуджували також «ограда и тополи, что грустно шепчут меж собой, Свидетели минувшей доли». Олюднюючи тополі, які росли біля огорожі панського двору і були свідками «днів минулих, молодих» і «минулих радостей святих» молодій дівчини, яка вчинила нерозсудливо, зблизившись із паном, що докорінно поламало її прийдешню долю – вона стала покриткою й осліпла.

Тарас Шевченко, як автор поеми, безсумнівно, співчував її героїні, оскільки таким же почуттям наділяє уособлені ним тополі, які з сумом говорять між

собою про те, свідками чого вони були, однак говорять не вголос, що могло б навкруг рознести відомості про знеславлення дівчини, а лише пошепки, залишаючи все відоме їм таємницею.

Даром мови наділяє Шевченко персоніфіковану ним рослину осоку, назву якої вжито в поемі «Со́ва». Однак скористатися тим даром говорити в повний голос осока не має такої можливості, бо з волі поета спілкування з собою подібними може здійснюватися лише пошепки, про що й засвідчують поетичні рядки поеми: «Понад ставом увечері Шепочеться осока». З цього приводу мимоволі виникає запитання стосовно того, чому Шевченко обирає для осоки такий спосіб спілкування? Думаємо, що інакше не міг вчинити поет, адже її спілкування відбувається у вечірню пору, коли вся навколишня природа готується до нічного відпочинку після активно проведеного дня.

Наділити осоку в такий час можливістю говорити в повний голос, про що добре розумів Шевченко, було б не тільки неприродно, але й, зважаючи на олюднену осоку, то й нетактовно з її боку. Враховуючи цю обставину, поет, не позбавляючи осоку можливості спілкуватися увечері з собою подібними в місцях їхнього проживання понад ставом, суттєво понижує висоту звучання голосу співрозмовників, прийнятої для цієї пори доби, внаслідок чого розмова між ними переходить в іншу звукову площину і здійснюється тільки винятково пошепки.

Олюднені дикорослі осока, як і олюднені такі ж тополі, наділені Шевченком, як бачимо, не тільки даром мови, але й умінням цим даром користуватися згідно з життєвими (для тополі) чи природними (для осоки) ситуаціями, в яких вони ведуть себе з належним знанням правил поведінки в навколишньому світі.

9.3.3.2. Уособлення рослин на основі почуттєво-психологічних ознак, властивих людині

За почуттєво-психологічними ознаками, властивими людині, Тарасом Шевченком уособлено невелику групу з 7 рослин, назви яких ужиті ним в поетичних творах «Кобзаря» різних жанрів. Серед представників цієї групи, що належать до різних життєвих форм наявні листопадні (верба, явір) і хвойні (ялина) дерева, кущі (калина), а також багаторічні трави, двоє з яких цвітуть навесні – імовірно підсніжник (Лілея–снігоцвіт) і рябчик (Королевий Цвіт), а один – цвіте в літню пору – це хміль звичайний.

Для уособлення цих рослин поет скористався низкою почуттєво-психологічних ознак, властивих людині, виражених дієсловами *сміятися, пишатися, молодіти, плакати, співати, схилити, сохнути і похилитися*

Здійснивши семантичний розгляд цих дієслівних ознак і з'ясувавши особливості використання кожної з них поетом з метою олюднення відповідних рослин у ідейно-художньому контексті того чи іншого твору, доходимо висновку, що на підставі отриманих матеріалів, їх можна розділити на дві чіткі групи, одна з яких містить дієслова, що служать для вираження бадьорого, радісного

настрою людини, тоді як друга з них, навпаки, включає дієслова за значенням протилежні першій групі, оскільки вони виражають смутний, пригнічений, меланхолійний настрій людини.

Розглянемо особливості кожної із цих груп зокрема, почавши з першої з них, тобто мажорної за настроєм. Для уособлення рослин відповідних творів «Кобзаря» цієї групи Шевченком були використані дієслова *молодіти*, *пишати*, *сміятися* і *співати*. Перші два із чотирьох цих слів він використав для уособлення калини і явора вже в першій строфі вірша «Тече вода з-під явора», описуючи чудовий пейзаж частини річкової долини, яка зеленіє порослими на ній верболозами і лозами над берегом її річки: «Пишається над водою Червона калина. Пишається калинонька». Бадьорий настрій калини передається явору, який росте десь тут поблизу, від якого він теж радіє і навіть «молодіє».

Таким же настроєм наділяє Шевченко олюднену ним вербу, що росте в долині, у вірші «На вічну пам'ять Котляревському», описуючи, яким буде діяльним вранішнє пробудження життя в цій долині після її нічного сну. А буде воно таким: «Корови підуть по діброві, Дівчата вийдуть воду брать, І сонце гляне – рай, та й годі!». Атмосфера вранішнього пробудження всього суцього в долині охоплює, природно, й вербу. Переїнята радістю цього пробудження, «Верба сміється», бо «свято скрізь!».

Таким же веселим настроєм, властивим людині, наділені Шевченком у його творі «Над Дніпровою сагою» «калина з ялиною Та гнучкою лозиною». Не тільки вони наділені поетом гарним настроєм. Наділив він їх ще іншими рисами людських, особливо дівочих, взаємин, а саме: здатністю дружити, гарно вбратися та завітчатися. Не забув наділити їх також і талантом.

Поселившись на березі стариці могутнього Дніпра, вони не можуть не відчувати його благодатного на них впливу. Це видно з того, що: «А калина з ялиною Та гнучкою лозиною, Мов дівчаточка із гаю Вихожаючи, співають; Повбирані, завітчані Та з талантом заручені, Думки-гадоньки не мають, В'ються-гнуться та співають».

Стосовно рослин другої групи, у складі яких представлені калина, Лілея, Королевий Цвіт, хміль і верба, то вони, про що вже згадувалося вище, наділені в ужитих поетом творах ознаками, властивими людині, мінорного звучання, що виражені дієсловами *плакати*, *схиляти*, *похилятися* і *сохнути*.

Розпочнемо розгляд особливостей емоційних станів цих рослин, їхніх особистісних взаємин з іншими суб'єктами, описаних Шевченком у його творах, із калини, уособлений образ якої цікавий, зокрема, протилежністю притаманних йому ознак настроєвого типу, що зумовлено наявністю її як серед описаних вище суб'єктів першої групи з їх мажорним настроєм, так і серед суб'єктів другої групи, життєві обставини яких обмежують їхній настрій рамками мінору. Щодо калини, то вони викликають у неї хвилю переживань, які супроводжуються її щирим плачем.

А причиною плачу калини є спів Катерини, героїні однойменної поеми, яка, полюбивши москалика, так дожартувалася з ним, що про неї «слава на все село Недобрая стала». Та закоханій дівчині про це все байдуже. Опівночі, взявши відра і вмившись сльозою, приходять вона до криниці, але спочатку стає під кущем калини й співає собі *Гриця*. Спів її настільки зворушливий, що навіть не залишає байдужою й калину, і вона, перейнята любовними почуттями Катерини, не може стримати свої переживання і щиро плаче.

Окрім калини, серед рослин другої групи, Шевченко наділяє також здатністю плакати рослину під назвою Лілея, героїню однойменної балади. За фольклорним повір'ям Лілея не є справжньою рослиною, а рослиною, у яку перетворилася дівчина. Двічі за сюжетом твору плаче бідна Лілея, задумуючись над своєю нещасною долею, про яку розказує своєму братчику, теж оживленій поетом на основі дієслівної ознаки рослині під назвою Королевий Цвіт, надіючись знайти у нього співчуття і пораду.

Перший раз звертається вона до нього, щоб дізнатися про те, чому тепер її «В палатах вітають, Царівною називають», тоді як раніше («Як росла я») її «Люде не любили»?». На жаль, Королевий Цвіт не дав відповіді Лілеї, щиро признавшись: «Я не знаю, моя сестро» і зі співчуттям «Схилив свою Головоньку Червоно-рожеву До білого пониклого Личенька Лілеї». Нічого не залишалося робити Лілеї від такої відповіді, як заплакати «росою-сльозою».

Удруге заплакала Лілея, коли вона звернулася до Королевого Цвіту, розказавши йому про недобре ставлення до неї людей, як до позашлюбної панської дитини, про те, що умерши зимою, вона процвіла весною і люди на неї дивилися, як на диво, а дівчата почали звати Лілеєю-снігоцвітом.

Не діставши відповіді від Королевого Цвіту на поставлене Лілеєю запитання: «На що мене Бог поставив цвітом на сім світі? Щоб людей я веселила, Тих самих, що вбили Мене й матір?.. Милосердний, Святий Боже милий!», Лілея заплакала, а Королевий Цвіт лише зі співчуттям схилив свою голову до її пониклого личенька. Таким сумним, як бачимо, змальовано Шевченком діалог двох олюднених ним рослин, для одної з них, зокрема, Лілеї він так і закінчився плачем, а для другої, Королевого Цвіту, лише виявом співчуття жестом голови.

Таким же, як і калина, Лілея і Королевий Цвіт, мінорним настроєм наділені Шевченком олюднені ним дві інші рослини другої групи – хміль і верба за допомогою мистецького засобу психологічного паралелізму. Назви цих рослин ужиті поетом у вірші «Навгороді коло броду», який, як відзначає Н. П. Чамата¹, композиційно і тематично весь побудований саме на основі психологічного паралелізму, завдяки чому досягається створення цілісного поетичного образу, у якому поєднуються особливості як із життя природи, так і з людського життя.

¹ Чамата Н. П. Паралелізм // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 84.

У вірші відображено важкий душевний стан дівчини, яка «Плаче, плаче та ридає, Як рибонька б'ється... А над нею, молодою, Поганець сміється».

Зрада її «поганцем» позначається на життєвій поведінці дівчини, яка стала відмінною від колишньої, коли вона вірила своєму коханому. Цю поведінку дівчини зауважили і перейнялися її долею рослини – хміль і верба, перший з яких росте на тичині коло тину, а друга – коло річкового броду.

Переживання хмелю зеленого стали настільки глибокими, що вони позначилися на його життєвому стані: замість рости і розвиватися, він, бідолашний, «сохне на тичині». Очевидно, такими ж глибокими стали переживання за зражену і зажурену від цього дівчину й верби, бо під їх тягарем вона «похилилася нагороді коло броду».

На завершення розгляду особливостей уособлення Тарасом Шевченком семи, ужитих у його поетичних творах рослин, серед яких верба, калина, Королевий Цвіт, Лілея, хміль, явір і ялина, на основі почуттєво-психологічних ознак, властивих людині, відзначимо, що: а) кожна з більшості цих рослин уособлена поетом лише на основі якоїсь однієї з багатьох дієслівних ознак, зокрема, *сміятися, пишатися, молодіти, плакати, співати, схилити, сохнути і похилитися*. Виняток становлять дві рослини – верба і калина, уособлення першої з яких здійснено на основі двох дієслівних ознак, а саме: *пишатися і плакати*, а другої – на основі ознак *сміятися і похилитися*; б) усі, ужиті поетом для уособлення рослин дієслівні ознаки за характером вираження ними настрою суб'єкта виразно поділяються на дві, майже чисельно однакові, групи, зокрема, мажорного і мінорного типів.

9.3.3.3. Уособлення рослин на основі зовнішньо-відчуттєвих сприйнять людини, її рухів тощо

Із рослин, ужитих Шевченком у його поетичних творах, уособленими на основі зовнішньо-відчуттєвих сприйнять людини виявилися лише 4 рослини, зокрема деревні – верба, дуб і явір та трав'яний багаторічник очерет. Виражені ці людські сприйняття рослинами через семантику дієслів *слухати, дивитися, купати, одходжати, похилитися, скупатися і хитатися*. При цьому окремі з рослин уособлюються поетом залежно від твору, де їх ним ужито шляхом застосування двох або трьох із зазначених вище дієслів. Так, одинока верба в поемі «Гайдамаки» стає діяльним учасником вечірньої природи завдяки наділенню її поетом здатністю і слухати, і дивитися. Про таку поведінку верби в цю пору дізнаємося з таких поетичних рядків твору: «Зорі сяють; серед неба Горить білолиций; Верба слуха соловейка, Дивиться в криницю».

В іншому місці поеми, в епізоді опису Шевченком любовної зустрічі Оксани з козаком чорнявим, під час якої вона виявляє до нього своє палке кохання, поводиться «як голубка, Воркує, цілує; То заплаче, то зомліє, Головоньку схилить: «Серце моє, доле моя! Соколе мій милий! Мій!..», свідками цієї сцени стає група

верб, які настільки були вражені почутими гарячими словами дівчини, повними вияву кохання, що вони «Аж ... нагиналися слухать тую мову. Ото мова!».

Якщо в поемі «Гайдамаки» верба чи група верб наділені Шевченком здатністю слухати відповідно спів соловейка і палку мову закоханої дівчини, то у вірші «Якби ви знали, паничі» вони зображені у змальованому ним в одухотвореному ідилічному сільському пейзажі як його не віддільний і водночас діяльний суб'єкт, що турбується про належний вигляд гілок своїх крон («А верби геть понад ставом Тихесенько собі купають Зелені віти... », у той час, коли «гай зелений похилився», а «з-за гаю виглядає Ставок, неначе полотно»).

Щодо інших одухотворених Шевченком рослин, ужитих у його поетичних творах, зокрема дуба в поемі «Княжна», очерету в поемі «Сова» та явора у вірші «Над Дніпровою сагою», то всі вони наділені дієслівними ознаками, що виражають напрямний рух («Дуби з діброви, мов дива, У поле тихо одхожають») або рух коливальний («Понад ставом увечері Хитається очерет»), відповідну позу («Дніпро берег рие-рие, Яворові корінь мие. Стоїть старий, похилився...») та здійснення особистого наміру («Явор каже: – Похилося Та в Дніпріві скупаюся»).

Завершуючи розгляд особливостей уособлення Шевченком на основі зовнішньо-відчуттєвих сприйнять людини, виражених відповідними, наведеними вище, дієслівними ознаками 4-ох рослин – верби, дуба, явора та очерету, назви яких були ним вплетені у змістову тканину його поезій, відзначимо, що за семантичної різноманітності цих ознак, використовувалися вони двояко. Так, одні рослини, зокрема дуб і очерет, уособлені кожна на основі лише якоїсь однієї ознаки, відповідно *одхожати* і *хитатися*, тоді як дві інші – верба і явір – на основі двох ознак, відповідно *слухати* і *купати* та *похилитися* і *скупатися*.

9.3.3.4. Дружні стосунки дівчини з уособленими нею рослинами

Серед творів Тараса Шевченка, які відзначаються широким спектром уособлення рослин, певним чином виділяються два з них, зокрема, балада «Тополя» та поема «Сотник». Виділяються вони, як нам здається тим, що в них яскраво відображено притаманний українському менталітету антропоморфізм природи¹, виражений у художніх образах героїнь цих творів, у їх внутрішній культурі та в культурі взаємин зі світом рослин.

У баладі «Тополя», в основі сюжету якої закладено народне повір'я про перетворення дівчини на тополю², поетом змальовано образ української дівчини, вірної у своєму коханні козакові навіть тоді, коли він її покинув і пішов від неї

¹ Тимошенко Ю. Функції персоніфікації в поетичній творчості Шевченка // Слово і час. – 2006, № 3. – С. 40.

² Хропко П. П. «Тополя» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 273.

в чужий край та там і загинув. Сумуючи за ним, бо «Минув і рік, минув другий – Козака немає; Сохне вона, як квіточка». Не вірячи в те, що з милим щось сталося, дівчина звертається до ворожки, щоб вона сказала їй правду: «Чи жив-здоров, чи він любить? Чи забув-покинув?». Напившись і вперше, і вдруге-втретє зілля, що їй дала ворожка, Полетіла вона, мов на крилах, аж у степ, серед якого «пала, Пала, стала, заплакала І... і заспівала».

За своїм змістом її пісня цікава тим, що в ній поет змальовує особу дівчини, яка ментально сприймає навколишній світ у розмаїтті його одухотворених нею живих і неживих природних феноменів. Тополя у степу для неї – це олюднена істота, з якою можна говорити і радитись, просити допомоги, щоб дізнатися де її милий. Так вона й чинить, співаючи: «Рости, рости тополенько! Все вгору та вгору, ... Спитай Бога, чи діжду я, Чи не діжду пари?». Вона благально просить тополю, щоб та подивилася чи є її милий, а якщо немає, то нехай вона заплаче з дівочого горя..

Унаслідок благань дівчини до тополі, все закінчилося для неї тим, як говорить автор балади, що: «Отак тая чорнобрива Плакала, співала... І на диво серед поля Тополею стала».

Якщо в однойменній баладі деревна рослина тополя для вірної у своєму коханні дівчини, що жде-виглядає свого милого з далеких країв, є живою порадицею в її горі, то в поемі «Сотник» тополя разом з хрещатим барвінком є для її героїні Насті олюдненими істотами, з якими у неї встановилися і підтримуються дружні стосунки. Що такими вони є насправді переконаємося в тому, що перш, ніж покинути дім сотника і направитися доганяти Петруся, щоб з ним піти в Київ і по дорозі в Броварах повінчатися, Настя, як вірна подруга, підходить як до живих до своїх друзів – тополі і барвінку і звертається до них із словами прощання: «Оставайтесь здорові, мої високі тополі і хрещатий мій барвіночку». Подібний жест Насті стосовно суб'єктів тополі і барвінку, безумовно, засвідчує про високу етичну культуру героїні поеми «Сотник» – пересічної сільської дівчини.

Варто зауважити, що за переліком субкодів соціального коду переосмислення феноменів світу природи, який ґрунтовно розглядається у праці Н. Слухай¹, наведений вище вчинок Насті стосовно своїх друзів – суб'єктів тополі і барвінку може бути віднесеним до субкоду дружніх стосунків, який у поезії Шевченка демонструє, за твердженням автора цієї праці, високу активність.

Потрібно відзначити також, що у праці цього ж автора вказується і на характерну особливість персоніфікації в поезії Шевченка, пов'язану з двома періодами його творчості, зокрема, до заслання і в період заслання та після повернення з заслання.

¹ Слухай Н. Персоніфікація в поетичній мові Шевченка // Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія. – К.: Агромедіагруп, 2011. – С. 87–104.

Сприймавши цю ідею Н. Слухай, нами було здійснено порівняльний аналіз поетичних творів Шевченка з ужитими в них уособленими рослинами різних назв, однак не між двома періодами, виділеними Н. Слухай, а розділивши їх на три періоди, а саме: до заслання, у час заслання і після повернення з заслання. Результати цього аналізу наведені в таблиці 21. Вони підтверджують наявність кількісної залежності написаних поетом творів з ужитими в них уособленими рослинами різних назв і відповідними періодами його поетичної творчості.

Т а б л и ц я 21

Рослини різних назв, ужиті з застосуванням тропу уособлення в поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка, написаних ним до заслання, під час заслання і після звільнення з заслання

Періоди творчості поета	Назви пронумерованих рослин (повторні назви не враховано)	Назви пронумерованих творів (повторні назви творів не враховано)
I. Період до заслання (1837–5 IV.1847)	1. Верба	1. На вічну пам'ять Котляревському (1838 р.) 2. Гайдамаки (1841 р.): (ужито двічі)
	2. Тополя	3. Тополя (1839 р.): (ужито двічі) Гайдамаки (1841 р.) 4. Слепая (1842 р.) 5. Сон «У всякого своя доля» (1844 р.)
	3. Калина	6. Катерина (1838 р.)
	4. Осока	7. Вітер з гаєм розмовляє (1841 р.) 8. Утоплена (1841 р.): (ужито двічі) 9. Сова (1844 р.)
	5. Очерет	10. До Основ'яненка (1839 р.) Сова (1844 р.)
	6. Лілея (підсніжник)	11. Лілея (1846 р.)
	7. Королевий Цвіт (рябчик)	Лілея (1846 р.)
II. Період заслання (5 IV. 1847–2 VIII. 1857)	1. Калина 2. Дуб 3. Верба 4. Барвінок 5. Хміль 6. Тополя; барвінок	1. Чого ти ходиш на могилу (V.1847 р.): (ужито двічі) 2. Княжна (XII. 1847 р.) 3. Навгороді коло броду (1848 р.) 4. Якби ви знали, паничі (1850 р.) Навгороді коло броду (1848 р.) Навгороді коло броду (1848 р.) 5. Сотник (1850 р.)
III. Період після заслання (2 VIII.1857–10 III. 1861)	1. Калина; явір 2. Явір 3. Ялина; калина	1. Тече вода з-під явора (1860 р.) 2. Над Дніпровою сагою (1860 р.): (ужито двічі) Над дніпровою сагою (1860 р.)

Як бачимо з цієї таблиці, найбільш продуктивним щодо кількості написаних творів і кількості ужитих у них уособлених рослин різних назв був період до заслання, під час якого Шевченком було написано 11 поезій, у яких уживалися

уособлені рослини 7 назв. У наступні два послідовні періоди ці показники в кожному з них поступово зменшуються до найнижчих кількісних значень. Так, у період заслання поетом було написано 5 творів, у яких було вжито уособлені рослини 6 назв, тоді як після повернення з заслання – лише 2 твори з трьома уособленими рослинами.

Викладом цих матеріалів, про що принагідно зауважимо, ми й завершимо розгляд особливостей використання Тарасом Шевченком кількісних значень. Так, в період заслання поетом було написано 5 творів, у яких було вжито уособлені рослини 6 назв, тоді як після повернення з заслання – лише 2 твори з трьома уособленими рослинами.

Найперше відзначимо, що хоча цей мистецький засіб Шевченком було застосовано до п'ятої частини, тобто до 12 рослин різних назв і різних життєвих форм із 62-ох, ужитих у всіх його поетичних творах «Кобзаря», проте спектр перенесення на них поетом характерних для людини ознак і властивостей відзначається значним розмаїттям за мінорним і мажорним настроєм, виявом позитивних чи негативних емоцій, наділенням даром мови і здатністю розмовляти та спілкуватися з іншими суб'єктами, виявом співчуття до ближнього, приймати певні пози і здійснювати рухи, аналогічні людському тілу тощо.

Семантичне розмаїття цих ознак зумовлюється, безперечно, значною їх кількістю, яку становлять 28 ознак, виражених дієсловами *витися, вихожати, гнутися, дивитися, заплакати, купати, молодіти, нагинатися, одхожати, оставатися, питати, пишатися, плакати, подивитися, похилитися, розмовляти, сказати, скупатися, слухати, сміятися, сохнути, спитати, співати, схилити, сходити, хитатися, шептати* і *шуміти*.

Усі ці ознаки, що властиві людині, як за своєю сутністю, так і в кількісному вимірі, по-різному використовувалися Шевченком для уособлення рослин відповідних назв, ужитих у його поетичних творах. Підтвердженням цьому слугує таблиця 22, з якої бачимо, що олюднення поетом окремих рослин, зокрема, барвінку, дуба, осоки, рябчика, хмелю здійснювалося поетом на основі лише одиничних, але семантично відмінних дієслів.

Натомість низка рослин, а це верба, очерет, підсніжник, явір, ялина уособлювалися залежно від сюжету твору чи в різних творах вже на основі двох-чотирьох ознак, властивих людині, виражених дієсловами з різним семантичним звучанням. Виняток становлять дві, широко вживані Шевченком у багатьох своїх поезіях, рослини – це калина і тополя, які ним олюднювалися на основі низки семантично різних, але, як виявилось, кількісно однакових для кожної з них дієслівних ознак, які визначаються числом 7. За цими ознаками, наприклад, калина наділена здатністю пишатися собою, розмовляти і плакати з дівчиною, милий якої загинув, разом з ялиною і гнучкою лозиною завітчатися і мов дівчаточка, вийшовши з гаю весело співаючи, демонструють різні рухи своїм гнучким станом.

Т а б л и ц я 22

Рослини різних назв поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка, уособлені на основі властивих людині дієслівних ознак

№ з/п	Назви рослин	Дієслівні ознаки, властиві людині
1.	Барвінок	Оставатися
2.	Верба	Купати, похилитися , слухати, сміятися
3.	Дуб	Одхожати
4.	Калина	Витися, вихожати, гнутися , пишатися, плакати, розмовляти, співати
5.	Осока	Шептати
6.	Очерет	Питати, хитатися
7.	Підсніжник (Лілея-снігоцвіт)	Заплакати , сказати
8.	Рябчик (Королевий Цвіт)	Схилити
9.	Тополя	Заплакати , подивитися, розмовляти , сказати, спитати, шептати , шуміти
10.	Хміль	Сохнути
11.	Явір	Молодіти, похилитися , скупатися
12.	Ялина	Витися, вихожати, гнутися, співати

Примітка. У таблиці грубим шрифтом виділено ті ж самі дієслова, на основі яких уособлені рослини різних назв.

Не менш розмаїтими ознаками, властивими людині, як це видно з таблиці 22, наділена й тополя. Варто відзначити також ще одну прикметну особливість способу уособлення Шевченком рослин різних назв, ужитих у його поетичних творах, яку демонструє нам уже згадувана вище таблиця 22. Вона засвідчує ще й те, що поет одну й ту ж дієслівну ознаку, властиву людині, використовував для уособлення рослин різних назв із різних творів. До таких рослин належать верба, калина, осока, підсніжник (Лілея-снігоцвіт), тополя, явір і ялина, тобто більше половини одухотворених рослин. Наприклад, здатністю *розмовляти* наділені калина і тополя, *похилитися* – верба і явір, *шептати* – осока і тополя, *заплакати* – підсніжник (Лілея-снігоцвіт) і тополя, *співати* – калина і ялина.

Таке розмаїття ознак, властивих людині, і перенесене Шевченком на порівняно невелику групу рослин різних назв, є цілком закономірним для його творчості, бо ним, як відзначає Ю. Тимошенко¹, уособлювався «весь довколишній і внутрішній світ». Немає, – наголошує далі цей автор, – либонь такого явища, предмета, поняття, яке не підвладне було б стихії персоніфікації – універсального способу осягнення цілості Космосу».

Значне розмаїття і багатство людських ознак, перенесених Шевченком на світ рослин, створених ним поезій, є характерним для його творчості ще й тому, що, як

¹ Тимошенко Ю. Функції персоніфікації в поетичній творчості Т. Шевченка // Слово і час. – 2006, № 3. – С. 45.

вважає Ю. Тимошенко, персоніфікація з її різновидами, або уособлення, належать до чутливих виразників поетового мислення і поетичного світовідчуття.

9.3.4. Алегоричні образи рослин

Прочитання під тропеїчним кутом зору поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка засвідчує про обмежене використання ним рослин різних назв для створення на основі їхніх ознак і властивостей алегоричних образів, що може викликати певний подив, оскільки алегорія як елемент тропеїчної системи в Шевченковій поезиці посідає чільне місце¹ і становить самобутній та повноцінний компонент його мислення².

Підтвердженням цьому слугує, зокрема те, що з 62 рослин різних назв, введених поетом у свої твори, лише 8 з них, або 12,9 % були вжиті ним в алегоричному розумінні. До групи цих рослин за їхньою життєвою формою і способом існування належить груша, яка є культивованим деревом, дикорослі кущі терен і зіновать, дикорослі трави блекота, будяк і кукіль, а також культурні злаки жито і пшениця.

Рослини цих назв з характерними ознаками морфологічної будови їхнього вегетативного тіла, корисними або шкідливими біологічними та господарськими властивостями Шевченко використовував для створення алегоричних художніх образів, за допомогою яких він прагнув інакомовно відобразити у своїх творах різні події історичного плану в Україні та поза її межами, тяжку долю жінки-покритки, надію покріпачених людей на щасливе прийдешнє життя та чимало чого іншого.

Ставлення поета до таких подій та життєвих явищ у переважній більшості полягало в їхньому осуді, що не могло не позначитися на виборі ним рослин з ознаками і властивостями, завдяки яким вони серед людей заслужили негативну оцінку. Не дивно тому, що з 8-ми згаданих вище рослин поетом було обрано 5 саме з такими характеристиками, зокрема, терен, що відомий як широко розповсюджений на узліссях і по чагарниках невисокий розлогий кущ з колючими гілками, який утворює густі, важко прохідні зарості, зіновать – теж кущ, але з отруйними властивостями, будяк – дворічник з колючо-крилатим стеблом заввишки до 150 см, що є рудеральним бур'яном і росте по засмічених місцях, блекота – отруйна і бур'янова рослина полів та узбіч доріг, а також кукіль – однорічний сегетальний бур'ян, що засмічує посіви сільськогосподарських культур. Кожна з цих рослин прислужилася Шевченкові для створення відповідно до її ботанічних ознак та біологічних і господарських властивостей своєрідного алегоричного образу з чітко окресленим ідейно-тематичним спрямуванням.

¹ Моклиця М. Виразальні функції алегорії у поезиці Т. Г. Шевченка // Волинь філологічна: текст і підтекст. – 2014. – С. 30–40.

² Бондар М. Алегорія // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 1: А – В / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К. 2013. – С. 161–164.

Натомість інакомовно описувані Шевченком події та явища, до яких він виявляв переважно співчутливе ставлення чи вірив у їхнє щасливе здійснення, для створення алегоричних образів ним обиралися цінні господарські рослини, зокрема, хлібні злаки жито і пшениця. Обидві ці рослини, як відомо, володіють широким спектром корисних ознак і властивостей, однак у залученні їх для створення алегоричних образів перевагу Шевченко надавав все-таки одній із них, а саме: житю.

На підтвердження викладеного вище висновку стисло розглянемо спочатку алегоричні образи рослин, які були створені та ужиті Шевченком для негативної оцінки описуваних у творах подій та явищ, тим паче, що для створення таких образів і з таким оціночним значенням ним було залучено, як уже відзначалося вище, переважно їх більшість із групи 8 рослин.

Очевидно, що серед цієї більшості рослин своїм різко негативним вираженням виділяється блекота, зокрема блекота чорна, яка належить до повсюдно поширених по теренах України видів цього роду. Відома в народі як дуже отруйна рослина, дія речовин якої згубно позначається зовнішньо на поведінці людини, яка набуває ознак невідповідності її нормальному життєвому стану.

Негативна дія блекоти зумовлює також алогічність мовлення людини, викликає запаморочення її свідомості, виникнення галюцинацій та інших станів. Знаючи про ці отруйні властивості блекоти, а надто її одурманливий вплив на свідомість людини, Шевченко створює алегоричний образ цієї рослини в поемі «Сон» («У всякого своя доля») з метою осуду певної частини своїх земляків, які, покинувши Україну, перебравшись до Петербурга і ставши писарчуками в адміністративних закладах, швидко забули свою мову, втратили національну гордість, відірвалися від свого національного коріння. Осуджуючи своїх земляків за національну забудькуватість, поет, за словами Івана Франка, який зробив розбір цієї Шевченкової поеми у своїй статті, названій «Темне царство»¹, розумів, що причиною цьому є російське царство, те царство тьми, яке своєю гнітючою атмосферою, а надто панівною ідеологією упокорення і вірнопідданого служіння російському самодержавству поступово перетворювало його одноплемінників на перевертнів, що відцуралися від своєї землі, свого народу, своєї батьківщини України.

Цю пануючу в російському царстві ідеологію, яка отруювала свідомість потових земляків, він ототожнює з дією отруйної блекоти на організм людини, при цьому не просто блекоти, а блекоти московської, підкреслюючи тим самим її визначальну ідеологічну сутність. Емоційно вражаюче, з виявом болю за Україну та її молоде покоління, для інакомовного зображення впливу на земляків отруйної ідеології російського царизму Шевченкові достатньо було лише 8

¹ Франко І. Я. Твори в 20-ти т. / Ред. колегія: Корнійчук О. Є. та ін. Т 17. Літературно-критичні статті. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1955. – С. 9–28.

поетичних рядків: «Україно! Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії, Чорнилом політі, Московською блекотою В німецьких теплицях Заглушені!.. Плач, Україно! Бездітна вдовице!».

Осуджуючи і то досить гнівно своїх земляків за національне відступництво («По-московській так і ріжуть, Сміються та лають Батьків своїх, що змалечку Цвенькати не навчили по-німецькій – а то тепер І кисни в чорнилах! П'явки! П'явки! Може, батько Останню корову Жидам продав, поки вивчив Московської мови»), поет розумів не тільки масштаби впливу на них московської ідеології, але й розумів, за словами уже цитованого Івана Франка, що за відсутності цієї ідеології, сиріч отруйної «блекоти», вони не стали б перевертнями, а залишилися б в умовах петербурзького середовища гідними людьми.

Продовжуючи розгляд алегоричних фітообразів поетичних творів Шевченка, звернемо увагу на один із таких образів, створених поетом для інакомовного зображення важких життєвих ситуацій, у яких опинилися героїні його поем «Відьма» та «Марія». Віддамо належне Шевченкові, який для цієї мети обрав дуже вдалого представника нашої флори, зокрема, кущову рослину терен з розвиненими у неї дуже колючими пагонами. Необережне поводження з цими утвореннями супроводжується для людини болісними ранами її рук та інших відкритих частин тіла.

Описуючи важку дорогу повернення додому молодій матері з двома діточками-близнятами, яку зневажив і безжално покинув пан («А він мене і покинув, Не вступив і в хату, На дітей своїх не глянув, Люципер проклятий! Пішов собі з москалями...»), Шевченко вдається до алегоричного способу зображення усього того, що перенесла його героїня на шляху до рідної оселі.

Про це надто виразно й вражаюче говорить вона сама: «А я з байстрюками Повертала в Україну Степами, тернами, Острижена».

Думаємо, немає потреби декодувати алегорію останньої фрази молодій матері. Адже у людини, яка здатна розуміти чуже горе і йому співчувати, ця фраза, а надто образ терну, миттєво викличе асоціацію, цілком відповідну тим реаліям, які долала по дорозі додому нещасна героїня поеми.

Майже функціонально ідентичним алегоричному образу терну поеми «Відьма» створює Шевченко такий же образ цієї кущової колючої рослини й у поемі «Марія». Різниця між ними полягає хіба що в тому, що в першій поемі цей образ інакомовно зображає подорожні страждання матері-покритки з дітьми, яких вона зазнала, долаючи відкриті степові простори України, тоді як у поемі «Марія» він є зображенням злої долі, яка «Колючим терном провела, Згнушталася над красотою!» молодій дівчини. Вона саме «на порі ... стала» і була наділена дивною красою, якої «Ніколи Такої Божої краси Ніхто не узрить!».

Цікавий збірний алегоричний образ шляхом поєднання аж трьох назв рослин – отруйного куща зіноваті і двох різних бур'янів – сегетального куколю та рудерального будяка створив Шевченко в антимонархічному творі «Во Іудеї во

дні они», написаному на основі євангельської легенди. В образі цих трьох назв рослин, що як бур'яни зійшли на пшеничному полі, Шевченко приховано зобразив плем'я Давидове, яке підпилий «почтар із Віфлієма», доповідаючи про цю подію п'яному царю Іроду, говорить: «Царю! Так і так! Зіновать, кукіль і будяк Росте в пшениці! Кляте плем'я Давидове у нас зійшло!» і просить його: «Зотни, поки не піднялось!».

Очевидно, поєднавши в одному збірному образі три різні рослини у значенні бур'янів пшеничного поля, Шевченко прагнув у цьому образі показати одночасно як живучість Давидового племені, так і масштаби його небезпеки для царя Ірода, жорстокого правителя Юдеї. Напевно з розумінням загрози своєму царюванню Ірод і розпорядився «По всьому царству постинать Малих дітей; а то погані, Нам не дадут доцарювать».

До викладеного вище варто додати, що Шевченко інакомовно відображаючи у своїх творах події та явища, до яких його ставлення було явно негативним, послуговувався для створення відповідних алегоричних образів не тільки рослинами з комплексом властивих їм ознак і властивостей, прикладом чому є окремі образи блекоти і терну чи збірний образ за участю зіноваті, куколю і будяка, але й також окремими органами відповідних рослин, як наприклад, їхніми плодами, назва яких у повсякденному народному вжитку є ідентичною назві кожної з таких рослин.

Серед нечисленних подібних рослин поетом була обрана широко культивована деревна фруктова рослина груша, однак не для створення алегоричного образу самої рослини, а її плодів, які, як і саму рослину, в народі називають грушами. Вибір Шевченком плодів груші як об'єкту для створення алегоричного образу, думаємо, гідний подиву, бо на основі самої рослини неможливо було б створити подібний образ, який з такою високою об'єктивністю інакомовно відтворив би описувану у творі подію, до якої він виявляє неприховане осудне ставлення.

Цим твором є поема «Гайдамаки», а описуваною подією один із епізодів розділу «Гупалівщина», у якому йдеться про приїзд до лісу гайдамаків з метою пошуку льохів із лядським скарбом. Не виявивши можливої коло них варті, хлопці несподівано побачили на деревах численні груші, від чого вони здивовано вигукнули: «Ту їх достобіса! Які груші уродили!». Грушами поет приховано зображає чималий гурт ворогів гайдамаків – польських конфедератів, які заховалися на деревах, однак це їм мало допомогло, бо присуд хлопців щодо них був однозначним: «Збивайте, хлоп'ята! Швидче! швидче! Отак! Отак! – І конфедерати Посипалися додолу, Груші гнилобокі».

У цій алегорично зображеній події, Шевченко, як бачимо, виявляє своє негативне, осудне ставлення до конфедератів, уподібнивши їх до груш гнилобоких, і водночас показав кмітливість і хоробрість гайдамаків у боротьбі з поневолювачами українського народу.

Зазначимо, що тема боротьби українців зі своїми ворогами, oprіч інших тем, простежується в алегоричному аспекті також і в образах хлібних злаків пшениці і жита, ужитих Шевченком у низці своїх поетичних творів. Так, у поемі «Іржавець», у якій поет, описуючи події в Україні після Полтавської битви, висловлює свої міркування про причини поразки військ Карла XII та Івана Мазепи. Починаються ці розмірковування другою строфою поеми її поетичними рядками: «Нарадила мати, Як пшениченьку пожати, Полтаву дістати». З ужитого в цих рядках пестливо названої пшениці пшениченькою поет приховано говорить про похід шведів на Полтаву з метою здобуття перемоги над своїм противником – військами російського царя Петра I.

Як відзначає Ю. О. Івакін¹, пожати пшениченьку і дістати Полтаву шведам порадив кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко. З іменем цього отамана, за Івакіним, пов'язано вживання поетом і назви пшениченька, оскільки вона була запозичена з пісні «Гордієнко», у якій мовиться про проблеми жнивування запорожцями цього хлібного злаку. Шевченко з тяжкою душею сприйняв невдачу шведів і козаків, які й пшениченьку не пожали і Полтаву не дістали. Що саме так він ставився до події під Полтавою видно, зокрема, з таких рядків його поеми: «Ой пожали б, якби були Одностаїне стали Та з фастівським полковником Гетьмана єднали». Цими рядками, як відзначає Ю. О. Івакін, поет дорікає керівникам козацьких військових сил за відсутність у них національного єднання як основи здобуття перемоги в національно-визвольній боротьбі з будь-яким ворогом.

Зовсім в іншому алегоричному ключі наділено Шевченком образ пшениці в соціально-побутовій поемі «Петрусь», у якій змальовано взаємини між молодістю поміщицею-генеральшою і Петрусем – пастухом-кріпаком, якого вона взяла у свої палати й стала ним опікуватись аж до того, що згодом «сердешна, одуріла, Вона, небога, полюбила Свого Петруся».

У поемі назва пшениця вжита поетом в епізоді, у якому мовиться про те, як поміщиця віддала Петруся до школи, від чого її переповнили благородні почуття, від яких їй стало любо. Такий її емоційний стан не міг не прокоментувати автор поеми, який передає його зміст такими рядками: «Нехай радіє, Поки надія серце гріє, Поки росте з того зерна Або кукіль, або пшениця. Бо ми не знаєм, що твориться У його там».

Алегорично уподібнивши школяра Петруся зерну, яке буде проростати, рости і розвиватися впродовж відповідного його природі часу, Шевченко відводить цей час молодій поміщиці для радості і надії на фізичне й освітнє зростання її підопічного. Поет не доводить його до того зрілого віку, коли стане видно, що виросте з цього зерна, а вирости може шкідливий бур'ян кукіль або корисний хлібний злак пшениця.

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 19–32.

І кукіль, і пшениця – це алегоричні образи Петруся, яких він може набути за час свого росту, розвитку, навчання в сільській школі і навіть у школі Києва, коли досягне зрілого віку. Обидва образи контрастні за своїм психоемоційним значенням, яке для першого з цих образів є негативним (адже кукіль – це бур'ян!), а для другого – позитивним (адже пшениця – корисний хлібний злак!).

Інакомовний негативний образ у реальному зображенні – це Петрусь, що виріс із цілим «букетом» негативних рис: не вивчився, нетактовний, лінивий до роботи... Натомість інакомовний позитивний образ у реальному житті – це вже не Петрусь вернувся після навчання з Києва, а вернувся Петро і вже панич, та ще інтелектуал, освічений, тактовний у спілкуванні з людьми. До викладеного вище можемо додати, що молода поміщиця, чорноброва генеральша, оддавши Петруся до школи, за весь час його навчання була перейнята скритою радістю, а серце обігрівалося надією на щасливе завершення її благородного вчинку, завдяки якому, як знаємо, з пастуха-кріпака виріс омріяний нею панич Петро.

Розглянувши алегоричні образи пшениці, перейдемо тепер до аналізу особливостей таких же образів, створених Шевченком на основі ознак ужитого в його творах другого представника родини злакових, яким є широко культивоване в Україні жито. Не виключено, що завдяки такому значному поширенню цієї культури, назва жито посідає чільне місце серед усіх 62 рослин, ужитих поетом у його творах. Ужито ним назву цього злаку в 13 поезіях, у яких частота його повторення становить 19 разів. Однак, зауважимо, що не тільки цією кількісною ознакою виділяється назва жито серед інших, ужитих Шевченком у його творах рослинних назв. Якщо розглянути це питання в алегоричному контексті, то з'ясовується, що на відміну від кожної з інших рослин, представлених у творах одним, рідше двома алегоричними образами, рослина жито стала чимось особливим для поета, бо інакше він би не створив на основі її ознак і властивостей цілої низки різноманітних за своєю суттю образів алегоричного значення.

Однак перш ніж приступити до розгляду таких образів, зауважимо, що слово жито Шевченко у своїх творах вживає удвох значеннях: як назву рослини жито і як назву її плодів зернівок, які називає житом, зерном або насінням. Так, у поемі «Гайдамаки» гайдамацький рух в Україні, що був спрямований на її визволення від польських поневолювачів, Шевченко зобразив через алегоричний образ посіяного жита, а невдачу цього руху теж через алегоричний образ, що приховано відображав неможливість сівачам скористатися його урожаєм.

Поетично цей місткий алегоричний образ історичного гайдамацького руху в Україні та його невдале завершення Шевченко створив лише трьома рядками поеми: «Посіяли гайдамаки В Україні жито, Та не вони його жали». Так, справді, не довелось, на жаль, їм скористатися плодами свого національно-визвольного руху. Однак, як засвідчують наступні рядки поеми, боротьба гайдамаків з польськими поневолювачами, незважаючи на її невдачу, не була даремною. Вона

залишила по собі в українському народі дух непокори ворогам, дух боротьби за національне визволення, оживила одвічне прагнення до волі та незалежності.

Ці здобутки гайдамацького руху Шевченко передає в поемі в алегоричній формі дуже містким одним поетичним реченням: «З того часу в Україні Жито зеленіє». Інакше кажучи, цим надзвичайно вдалим алегоричним образом жита, що зеленіє, поетом передано безсмертність гайдамацького духу, героїзм українського народу, готового завжди стати до боротьби за свою національну і соціальну свободу, захист своїх національних і культурних надбань.

В алегоричному зображенні використовує Шевченко образ жита також у поемі «Гамалія» для змалювання бою запорожців під проводом свого ватажка Гамалії з яничарами у передмісті Стамбула Скутарі за визволення своїх братів – невільників, що перебували закутими в кайдани в його підземеллях. Картина цього бою змальована Шевченком всуціль алегоричним способом трьома поетичними рядками з використанням образів житнього лану, його жаття і складування снопів. Звучать ці рядки таким чином: «Вилітали запорожці На лан жито жати, Жито жали, в копи клали».

Учитуючись у ці рядки, неважко здогадатись, що вони зображають, а зображають вони таке: виліт запорожців на лан жито жати – це поле бою з яничарами, жаття жита – це безпосередньо бій з яничарами, а складання жита в копи – це процес переможного бою з ворогом та з відповідними для нього наслідками.

Своєрідним алегоричним змістом наділений фітонім жито, зокрема в поезії «І Архімед і Галілей», яка порівняно з іншими творами з цим фітонімом вважається, як відзначає Ю. О. Івакін¹, загадковою і важкою для коментування. Слово жито в поетичному реченні «Буде бите Царями сіяє жито!», яким, власне, починається друга частина вірша, що за змістом в'яжеться з наступними його рядками, а саме: «А люде виростуть. Умруть Ще незачатиє царята... І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі».

На думку Ю. О. Івакіна, під фітонімом жито Шевченко приховано зобразив самодержавний устрій Росії і в додачу пропонує вужче його тлумачення цього як «царський рід» з його багаторічною тяглістю. Вислів «Буде бите Царями сіяє жито» і всі наступні рядки цієї поезії являють собою пророцтво поета, що шляхом революційних дій народу здійсниться його надія на торжество правди і свободи, на встановлення справедливого суспільного ладу для людей.

Розглядаючи вживання Тарасом Шевченком назви жито в алегоричному розумінні для зображення подій і явищ різного ідейного і тематичного спрямування, не можемо не наголосити на тому, що в поезіях, написаних наприкінці його творчого шляху, це слово використовується ним для створення інакомовних образів з його особистого життя, зокрема, з самоаналізу здійснюваної ним впродовж життя творчої діяльності.

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 357–365.

Такий образ жита зустрічаємо у вірші «Якби з ким сісти хліба з'їсти», про-йнятому елегійним настроєм, викликаним відчуттям самотності і втраченою надією на родинне життя. У ці сумні роздуми поета про свій життєвий і творчий шлях спонтанно вплітається самоаналіз і самооцінка результативності цього шляху, яка вважалася ним позитивною і в алегоричній формі була виражена чітко й лаконічно: «Пшениця, жито На добрім сіялись лану».

Цим добрим ланом для поета був його рідний український народ, а пшениця, жито, які засівалися ним на цьому лану – це його Слово, його Поезія. Їх, своє палке слово та свої геніальні поетичні твори, Шевченко поставив на службу своєму народові, на захист його честі, гідності і свободи, на введення в коло розвинених націй світу, на викриття чужоземних поневолювачів і на переможну боротьбу з ними. Ще багато і багато чим значущим у Слові і Поезії прислужився поет своєму народу.

Не міг не прислужитися, бо знав і був впевнений, що його Слово і Поезія душею і серцем сприймаються українськими людьми, які ще за життя поета визнають його своїм речником, захисником і Пророком.

Більш повно і значно місткіше, використовуючи алегоричний спосіб зображення, розкриває Шевченко обраний ним шлях творчої діяльності у вірші «Не нарікаю я на Бога». Уже з перших рядків цього вірша дізнаємося, що надто важкий у житті і для творчої праці шлях обрав собі поет. Обрав собі не нарікаючи ні на Бога, ні на нікого, що засвідчує про його мужність і визначеність обраної мети. Цим шляхом, інакомовно кажучи, став для нього переліг – убога нива, яку він оре і на якій сіє своє Слово.

Хоча зображена праця поета в переносному значенні, проте безпомилково здогадуємося, що переліг – це його народ, покріпачений російським царизмом і польськими поневолювачами. Орання перелогу і засівання його Словом – це його геніальна Поезія, яку він поставив на службу своєму народу, на його просвітництво, на плекання в ньому національного духу, свободи, непримиренності до ворогів.

Не одразу завдяки праці поета переліг стане урожайною нивою. Попервах – це тільки убога нива, але він вірить: «Добрі жнива Колись-то будуть». Але для того, щоб так сталося, вважає поет, мало тільки його зусиль. Він зробив початок, розорав переліг, цю убогу ниву, а далі, геніально вважає він, справа за самою убогою нивою. Тому він закликає її: «Розвернися ж на всі боки, ниво-десятино! Та посійся не словами, А розумом, ниво!».

Не тільки закликає, але дає чітку і реальну програму для ниви, як їй діяти. Зміст цієї програми з яскраво вираженим дидактичним спрямуванням полягає в тому, що їй і далі треба продовжити з року в рік оратися й оброблятися, засіватися волею, розстелятися полем, засіятися добрим житом, политися долею, засіятися не тільки словами, а ще й розумом. За такої старанної праці ниви, на ній виросте добрий урожай жита і для людей жнива на ній стануть веселими й радісними.

Інакомовно зображаючи в образі ниви свій поневолений чужинцями народ, Шевченко у вірші «Не нарікаю я на Бога» викладеною засобами алегорії та дидактики програмою дій ниви, показує йому, своєму народові, що шлях до національного і соціального відродження залежить винятково від нього самого, від залучення і використання ним усіх, властивих йому, матеріальних, духовних і розумових ресурсів.

Побажання поета ниві, тобто народу, засіятися добрим житом – це здобути своєю повсякденною невтомною працею достаток у всіх сферах життя, яким з радістю користуватимуться люди, що його створили на рідній землі.

Розглядом художнього образу жита, під яким Шевченко засобами алегорії у своїх творах зобразив різні події історичного плану та власні роздуми і самооцінку власної творчості щодо відродження, звільнення з-під чужоземного ярма, духовного, матеріального і соціального розвою рідного йому народу, завершимо виклад аналітичної характеристики багатьох алегоричних образів, створених ним за допомогою залучення лише 8 рослин різних назв, відмінних між собою за комплексом тільки їм притаманних ознак і властивостей.

Справді, на фоні тієї значущої ролі, яку відіграла алегорія в поетичній творчості Шевченка¹, використання ним з 62 рослин, ужитих у всіх поезіях його «Кобзаря», лише 8 з них з алегоричною метою може сприйматися по-різному. Очевидно, що не кількість рослин була вирішальною для Шевченка в досягненні його мети. Безсумнівно, що вирішальним для нього у цьому питанні був вибір таких рослин, морфолого-біологічні ознаки і властивості та практичне значення яких виділяли б їх серед інших рослин особливими своїми рисами, які могли б використовуватися для алегоричного зображення тих чи інших подій та явищ.

Саме з такою метою, як відзначає М. Моклиця², перш за все використовувалася Шевченком алегорія в його поетичних творах. Вибір рослин із природної і культурної флори України, які він міг використовувати у своїх творах з алегоричною метою, базувався на відповідному знанні ним ботанічних і біологічних властивостей певних рослин, здобутих у часи дитинства і в підліткові роки, а згодом у зрілому віці під час подорожей Україною. Немало знань про рослини черпав він із багатомісячних надбань народної ботаніки.

Майже всі алегоричні образи 8 рослин різних назв, життєвих форм і способів існування, зокрема дикорослих кущових зіноваті і терну, трав'яних блекоти, будяка, куколю та культивованих деревних груші і однорічних хлібних злаків –

¹ Бондар М. Алегорія // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 1: А - В / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін]. – К., 2013. – С. 162.

² Моклиця М. Виразальні функції алегорії у поезиї Т. Г. Шевченка // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Т. Г. Шевченка: традиції і сучасність: Зб. наук. пр. / Упоряд. О. В. Яблонська. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Вип.. 18. – С. 30–40.

жита і пшениці, як це видно з викладеної вище їх аналітичної характеристики, були вжиті Шевченком із високою експресивністю в контексті ідейно-тематичного спрямування поетичних творів саме з акцентом на їх виражальне значення та в поєднанні його в окремих з них також із чітко вираженою дидактичною функцією.

9.3.5. Рослини в іронічних образах

Іронія як художній засіб у поетичній творчості Тараса Шевченка посідає вагоме місце поряд з іншими засобами образної мови. Специфічність цього художнього засобу, яким широко користувався поет, зводиться до того, що в ньому, за П. П. Плющем¹, «переносне значення слів і виразів ґрунтується на контрастності позитивного значення, яке вони мають при звичайному вживанні їх, і негативного значення, яке вкладається в них як прихований підтекст».

Іронію як явище, за твердженням Р. Семкова², визначають у двох аспектах: як стилістичний прийом інакомовлення, що виражає насмішку або лукавство, і в сфері естетики як вид комічного, ідейно-емоційного оцінювання, праобразом якого є структурно-експресивний принцип мовної іронії, Шевченко, як відзначають цитовані нами П. П. Плющ і Р. Семків, майстерно володів прийомом іронії у своїх творах, завдяки чому вона представлена в них багатством нюансів і відтінків.

Шевченкова іронія – це цілий спектр різної емоційної напруги чи насмішок – жартівливих, скептичних, осудливих і навіть гнівних та дошкульних, які за своєю сатиричністю зближують її навіть із сарказмом.

Джерелом засобів такої різноманітної іронії Шевченкових творів, за твердженням уже згадуваних вище авторів, була передовсім народна мова з її багатим народним гумором, а також літературні традиції і, безперечно, багатий власний життєвий і творчий досвід, на підставі якого поет знаходив оригінальні чинники для відповідного рівня іронічного оцінювання зображуваного.

Очевидно, саме з набутого життєвого досвіду спостережень за живою природою, її рослинним і тваринним світом, Шевченко в коло джерел іронічного зображення гострих політичних, соціальних і національних проблем у тогочасній поету Україні та Росії вводить ботанічний компонент, який, незважаючи на широке використання Шевченком засобу іронії в його поетичних творах, як не дивно, нараховує лише 5 назв. Проте за такої мізерної кількості використання назв рослин, створені поетом із кожною з них іронічні образи виявилися надзвичайно емоційно місткими та іронічно глибоко виражальними.

¹ Плющ П. П. Іронія // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.

² Семків Р. Іронія // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 3: І – Л / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський [та ін.]. – К., 2013. – С. 148–151.

У п'ятірку цих рослин входять будяк, гречка, жито, картопля і кропива. Усі вони за життєвою формою належать до трав, а за умовами існування чітко діляться на дві групи: дикорослі – будяк і кропива та культивовані – гречка, жито і картопля. На дві групи діляться вони і за своїм практичним значенням. Так, першу групу представляють будяк і кропива – звичайні бур'яни відкритих і за-смічених місць, тоді як другу групу утворюють надзвичайно життєво важливі для людини і широко нею вирощувані гречка, жито і картопля.

Цікаво також відзначити, що рослини цих обох груп, виділених за їх господарським значенням, певним чином відрізняються між собою за хронологією та географією написання творів, у яких їх ужито поетом. Так, крім назви жита, яка вживається Шевченком в поемі «Гайдамаки», написаній ним у 1839–1841 роках у Петербурзі, назви двох інших рослин із цієї групи, зокрема, гречки і картоплі, вжиті відповідно в поемі «Кавказ» та в посланні «І мертвим, і живим...», написаних під час перебування поета в Україні в листопаді–грудні 1845 року.

Натомість рослини кропива і будяк із першої групи ужиті Шевченком у вірші «Бували війни й військовії свари», написаному наприкінці свого життєвого і творчого шляху в Петербурзі в листопаді 1860 року.

Як побачимо з подальшого викладеного нами тексту, Шевченко, очевидно, не випадково відібрав з багатьох відомих у народі і широко розповсюджених рослин української флори саме цю п'ятірку рослин. Очевидно й те, що за своїми еколого-ботанічними ознаками, а найперше за господарським значенням ці рослини найбільш підходили для створення таких художніх образів, які з усією повнотою експресії можна було б використати з іронічною метою, виходячи з ідейно-тематичного спрямування того чи іншого поетичного твору.

Розпочнемо розгляд ужиття Шевченком у його творах назв рослин з іронічною метою з групи цінних господарських представників, зокрема з хлібного злака жито. Зустрічаємо назву цієї рослини в поемі «Гайдамаки», в її ліричному монолозі розділу «Три півні», у якому поет дорікає нащадкам своїх славних предків-гайдамаків, які вели героїчну боротьбу з чужоземними поневолювачами за свою свободу і незалежність рідного народу («Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла – червоніла. Текла, текла та й висохла»), за збайдужіння їх до гайдамацького визвольного чину та навіть за його забуття («Діди лежать, а над ними могили синіють. Та що з того, що високі? Ніхто їх не знає, Ніхто щиро не заплаче, Ніхто не згадає. ... а хто скаже, де Гонти могила, Мученика праведного Де похоронили? Де Залізняк, душа щира, Де одпочиває?»).

Поетично виклавши забудькуватість нащадків або інакше онуків героїчного покоління гайдамаків, Шевченко водночас дає лаконічну і надто містку за своїм змістом відповідь щодо такого їх ставлення до своєї історії. Причина цьому, говорить він з гіркою іронією, дуже проста: «А онуки? Їм байдуже, Жито собі сіють». Тобто, головний сенс їхнього життя не у духовному розвитку, не в освіті, культурі, знанні свого героїчного минулого, а у звичайному матеріальному

забезпеченні свого фізіологічного існування. А провідною умовою цього існування є вирощування жита – основного в часи Шевченка та й в пізніші часи джерела головної для людини їжі, якою є хліб.

Ось чому, з упевненістю думаємо, Шевченко, щоб показати духовну обмеженість онуків славних гайдамаків свідомо не називає інші злакові зернові рослини, наприклад, ячмінь, чи навіть пшеницю, а саме хлібний знак жито, чим, безсумнівно, досягає успішного здійснення свого творчого задуму. Однак, зауважимо, що успішність здійснення Шевченком цього задуму, судячи з приміток Ю. О. Івакіна, наведених у його працях 1959¹ і 1961² років про ранню сатиру в поемі «Гайдамаки» щодо різних у ній редакцій поетичного рядка, у якому вжито лексему жито, не була досягнута остаточно з першого разу.

Свідченням цьому, за Ю. О. Івакіним, є те, що в першому виданні поеми «Гайдамаки» 1841 року цей поетичний рядок був викладений у редакції «Жито собі сіють». Натомість у примірнику «Чигиринського Кобзаря и Гайдамаков» Шевченко власноручно зробив поправку вказаного рядка на «Панам жито сіють». З цього приводу Ю. О. Івакін висловлює думку, що залишається відкритим питання стосовно того, чи відновив своєю поправкою Шевченко свій первісний задум, спотворений цензурою, а чи дав нову редакцію цього рядка. Так чи інакше, вважає Ю. О. Івакін, в обох випадках маємо один і той же зміст образу, який зводиться до викриття поетом пасивності народу. Погоджуючись з наведеним висновком Ю. О. Івакіна, вважаємо доцільним зауважити, що своєю поправкою поетичного рядка Шевченко різко посилив сатиричність іронії, спрямованої на онуків героїчних предків – учасників гайдамацького руху в Україні.

Порівняємо для кращого прочитання і сприйняття обидва взаємопов'язані поетичні рядки: «А онуки? Їм байдуже, Жито собі сіють» та «А онуки? Їм байдуже, Панам жито сіють». Отже, зі співставлення наведених рядків бачимо, що зміст рядка «Жито собі сіють» засвідчує про гірку іронію поета щодо онуків, які забули про своїх предків, самоізолювалися від злободенних проблем життя свого народу, думаючи, якби тільки посіяти жито і мати для себе хліб насущний.

Зовсім по-іншому сприймається зміст, вкладений Шевченком у рядок: «Панам жито сіють». З цього рядка чітко випливає, що онуки не тільки стали забудькуватими до своєї героїчної минувшини, але ще й дозволили запрягти себе в панське ярмо, сіючи не для себе, а для своїх поневолювачів жито, забезпечуючи їх хлібом.

Цим виправленим рядком Шевченко, як це яскраво видно, свою гірку іронію про онуків славних гайдамаків, що те й роблять, що «жито собі сіють», змінює на злу іронію, посилює ступінь її сатиричності за те, що онуки стали покiрними рабами влади панів, сіють для них життєдайне жито, сприяючи тим самим довшому

¹ Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 40.

² Івакін Ю. О. Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 103.

їх пануванню над ними покірними. Від розуміння цього поет з болем промовляє слова свого гіркого висновку: «Тяжко! Важко! Кат панує, А їх не згадають».

Зауважимо, що якщо назву цінної в господарському стосунку рослини жито Шевченко вживає з іронічною метою в поемі «Гайдамаки» проти своїх забудькуватих одноплемінників – онуків гайдамацьких звияжців у боротьбі з польськими панами за свою свободу, то іншу, не менш цінну за господарським значенням круп'яну рослину гречку він уживає з цією ж метою проти російського самодержавства в поемі «Кавказ». Цим твором поет гостро засудив війну царської Росії, спрямовану на загарбання Кавказу і поневолення його волелюбних народів.

Ужив Шевченко слово гречка в монолозі, зверненому до горців, який є центральною частиною твору і в якому дається, за Ю. О. Івакіним¹, розгорнута сатирична характеристика основних структур суспільно-політичного ладу імперської Росії. Поруч з тим, у монолозі в іронічній формі поетом наводяться і певні «досягнення» російського самодержавства щодо «просвіщення» і «благоденствія» народу, викладені поетом, зокрема, в таких рядках: «У нас! Чого то ми не вмієм? І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм».

Докладний розгляд цих рядків, а фактично складносурядного речення, що складається з трьох самостійних речень, здійснив в одній зі своїх праць Ю. О. Івакін². У примітці щодо речень «зорі лічим», «гречку сієм» він висловлює припущення, що написання Шевченком першого з цих речень, можливо, пов'язано з будівництвом Пулковської обсерваторії в час, коли він перебував у Петербурзі, а другого речення, напевно, теж із якоюсь злободенно подією.

Можливо, що й так. Однак нас цікавить більше друге речення стосовно того, чому Шевченко перелік «досягнень» царського самодержавства в рілній справі обрав культуру гречки, а не якоїсь іншої сільськогосподарської культури, скажімо, жита, пшениці чи ячменю.

Думаємо, що обрав цілком свідомо. Адже перелік у монолозі «досягнень» російського царизму Шевченком дається в іронічному плані, а навіть близько до саркастичного його вираження, У такому ж розумінні подано й вислів «гречку сієм». Подано нібито як особливе агрономічне досягнення, хоча кожному, хто трішки обізнаний з сільським господарством Росії, було відомо, що гречка не могла бути якимось із досягнень агрономічної науки, бо здавна в цій імперії, і в часи Шевченка та й у часи теперішньої Росії сіяння цієї круп'яної культури було і є звичайною справою для сільського трудівника.

Отже, віддаймо належне ідейному задуму поетичної майстерності Тараса Шевченка, який на прикладі звичайної сільськогосподарської культури царської Росії зумів добре поіронізувати над її суспільним ладом, його правлячими колами, що чванилися своїми «досягненнями» в галузі «просвіщення» і науки.

¹ Івакін Ю. О. «Кавказ» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 266–268.

² Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 145–146.

Третя з групи цінних господарських рослин картопля, як і перша з них жито, використана Тарасом Шевченком для сатиричного висміювання суто «домашніх» українських проблем, які йому дуже боліли і з якими він не міг змиритися. Маємо на увазі його твір «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», у якому ним гостро критикується українське панство ліберального штибу за його фальшивий патріотизм, схильність до демагогії, демонстрування свого народолюбства і водночас рабського плазування перед царизмом, відкритого схиляння перед іноземною «премудрістю»¹.

Уживає Шевченко в цьому творі назву картопля як дуже важливу для харчування людей рослину з великою долею гіркої іронії до українського панства, яке змирилося з тим, що не воно, а чужинці, німецькі колоністи, які прибули з дозволу царського уряду ще з середини XVIII століття на південні землі України, на терени колишньої Запорозької Січі, й успішно на них господарюють, вирощуючи цю культуру.

«І на Січі мудрий німець картопельку садить» – гірко іронізує зі своїх земляків поет. Іронічність свого гірого докору він посилює ще й тим, що називає слово картопля не як звичайно прийнято її називати, а подає його у зменшувально-пестливій формі. Гірке іронізування Шевченка зі своїх земляків за те, хто садить цю картопельку в наступних рядках послання переходить у гнівну іронію з долею сарказму, викликану тим, що «свої пани» ще й сприяють німцю у її садінні. Сприяють тим, що вирощену німцем картопельку вони купують, даючи йому, таким чином, прибуток і стимулюючи його господарювання. Про це поет відкрито говорить їм: «А ви її купуєте, Істе на здоров'я Та славите Запорожжя».

Однак на цьому не вичерпується критична оцінка поетом українського панства, бо вона не охоплює всіх його дій у ставленні до панування чужинців на теренах славної Запорозької Січі. Вона набуває апогею гніву у поставленому Шевченком своєму панству звинувачувальному його запитанні: «А чиєю кров'ю Ота земля напоєна, Що картопля родить, – Вам байдуже. Аби добра була для городу!».

Опріч усіх інших звинувачень українського панства, Шевченко не поминув звинуватити їх у байдужості до своєї землі, народу, України. Думаємо, не випадково. Ця ганебна риса, як зауважив Шевченко, властива певній частині його земляків, що йому дуже боліло. Згадаймо, що про це з гіркою іронією поет писав і в «Гайдамаках» про онуків, які збайдужіли до свого минулого, до визвольних змагань їх предків – славних гайдамаків.

І насамкінець, до вище викладеного не можемо не додати, що зупинився Шевченко на виборі назви картопля й вжитті її у своєму посланні землякам не випадково, а вважаємо, що цілком осмислено, співзвучно з історичними подіями, про які в ньому описується. Німецькі колоністи, поселяючись на південноукраїнських землях, у тому числі й на землях Запорозької Січі, займалися

¹ Івакін Ю. О. «І мертвим, і живим...» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 245–246.

виращуванням, окрім інших сільськогосподарських культур, також і картоплі, культура якої у ті часи набула активного поширення в Україні та Росії.

Очевидно, саме тому вживання назви іншої корисної рослини, наприклад, жита чи пшениці, не відповідало б реаліям тогочасної дійсності в сільському господарстві Півдня України. Із цих міркувань Шевченко, очевидно, використав образ картоплі для саркастично-іронічного осудження непатріотичної діяльності якоїсь частини українського ліберального панства.

Потрібно відзначити, що тема сатиричного викриття Шевченком певних кіл українського панства, які займали антинародну позицію і плазували перед російським самодержавством із використанням образів групи цінних господарських рослин з іронічно-саркастичною метою не обмежується лише поетичним посланням «І мертвим, і живим...».

Фактично майже рівно 15 років від написання свого послання в українському селі В'юнищі, поет повертається до цієї теми вже наприкінці свого життєвого і творчого шляху під час перебування в Петербурзі, у якому в останніх числах листопада 1860 року пише сатиричний твір на українське панство, використовуючи теж ботанічний компонент, однак не з групи корисних рослин, а, навпаки, тих, що в народі називають бур'янами.

Як відзначає Ю. О. Івакін¹, Шевченко у цьому творі для сатиричної дискредитації українського панства використовує форму медитації, завдяки якій розкриває долю України в трьох часових вимірах – в минулому, сучасному і майбутньому.

Говорячи про минуле України, поет гнівно осуджує ті старовинні козацькі роди Галаганів, Киселів і Кочубеїв-Нагаїв, які зраджували свій український народ і служили його поневолювачам. Хоча ці роди відійшли в історію, та залишилися їх нащадки, певні кола українського панства, які продовжують вже в сучасних умовах погану справу своїх предків, наносячи своєю діяльністю шкоду Україні та її народу.

Та не все, вірить поет, є таким безнадійним. Він пророкує щасливе майбутнє Україні. Його пророцтво базується на тому, що молоді сили України своєю революційною дією призведуть до загибелі царизму, а разом із ним і ворожого народу панства. Шевченко впевнено вірить у щасливе прийдешнє України. Він з іронією, навіть із сарказмом говорить цьому панству: «Няньки, Дядьки отечества чужого! Не стане ідола святого, І вас не стане, – будяки Та кропива – а більш нічого не виросте над вашим трупом».

Як бачимо, Шевченко не тільки пророкує настання в майбутньому нової України, але й повне забуття народом того свого панства, яке нехтувало інтересами народу і вірно служило царським можновладцям. Бачимо теж, як вдало Шевченко підібрав серед рослин назви двох із таких, до яких ставлення в народі

¹ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 388–393.

є зневажливим не тільки через їх некорисність, шкідливість, як бур'янів, а ще за їхні властивості: кропива є жалючою рослиною, а будяк має колюче стебло й листки. Назви цих рослин ще більше посилюють іронію, що межує з сарказмом про те українське панство, яке відмежувалося від народу і співпрацювало з його гнобителями ради власного блага.

На завершення розгляду питання про використання Шевченком образів рослин з іронічною і саркастичною метою у своїх поетичних творах і зокрема в політичній ліриці відзначимо таке.

У своїй поетичній творчості Тарас Шевченко дуже мало залучав представників рослинного світу для створення образів, за допомогою яких він досягав би посилення іронічності чи саркастичності змісту поетичних творів. Справді, на перший погляд здається дивним, що з 62 різних рослин, ужитих поетом у всіх поезіях «Кобзаря», ним залучено лише 5 трав'яних рослин різних назв, різної екології та різного господарського значення.

Однак дивуватися доводиться іншому, зокрема тому, що за такої мізерної кількості вжитих у творах рослин, Шевченко зумів створити високо іронічні, а в окремих із них і з елементами сарказму рослинні образи, з допомогою яких розкрито його ставлення до зображуваних ним подій і явищ історичного, соціального і національного планів.

Уживши в поезіях назви лише трьох корисних за господарською вартістю рослин, поет зумів посміятися над нібито досягненням російського самодержавства в галузі рільництва (образ гречки), гірко покепкувати над онуками, що забули своїх героїчних предків-гайдамаків (образ жита) та гостро осудити українське панство, що збайдужіло до того, що на землях славної Запорозької Січі чужинці, як на власній землі, вирощують цінні господарські культури, які те панство ще навіть із задоволенням у них купує (образ картоплі).

Також лише 2-х рослин, однак не по-господарському корисних, а вибраних поетом із групи бур'янів, при цьому наділених природою жалючими волосками (кропива) і колючими стеблом та листками (будяк), достатньо було, щоб на їх прикладі створити іронічний образ, що переходить у сарказм для викриття окремих старовинних козацьких родів та їх нащадків за зраду національних інтересів і за покірне служіння ворогам народу.

Таким чином, володіючи належними відомостями про еколого-біологічні та господарські властивості лише 5-ти рослин української флори, Тарас Шевченко зумів створити у своїх творах відповідні їм образи, наділивши їх різними видами і відтінками іронії та сарказму, які мистецьки використав для викриття негативних явищ у житті рідного йому українського народу.

Післямова

Народжений серед чудової української природи з її розмаїтим світом зелених рослин, Тарас Шевченко впродовж усього життєвого і творчого шляху виявляв до них своє глибоке благоговіння, по-синівськи любив їх безмежно і щиро, пензлем і словом увіковічнив їх неповторну красу для прийдешніх поколінь свого народу.

Немає сумніву, що ці природні феномени не залишалися байдужими до Шевченкових гарячих почуттів і відповідали йому на них такою ж вдячністю і взаємністю: за споглядання і милування ними вони збуджували його творчу уяву, спонукали в ньому зародження й утвердження нових ідей і помислів, були осердям його естетичних, моральних та світоглядних переконань, якими він повсякчас керувався, створюючи свої неперевершені мистецькі та поетичні твори.

Природно, що за таких постійних і тривалих людських і творчих взаємин Шевченка-художника і Шевченка-поета з навколишнім розмаїтим світом рослин, ним вибирались серед них такі, які виділялися чимось прикметним, суголосним його творчим уподобанням і замислам. За такого усвідомленого підходу Шевченка до використання рослин різних назв при створенні ним мистецьких і поетичних творів, у кожного з їх видів склався відповідний ботанічний компонент, що набув вагомого значення у його творчості.

Водночас не можемо не наголосити на дотриманні Шевченком меж реалізму і доцільності щодо введення у свої твори представників цього компонента, розмаїтого за своїми якісними характеристиками та кількісними показниками. Захоплюючись світом рослин, Шевченко, як з'ясувалося, зображував у мистецьких та опоетизовував у поетичних творах ті рослини, які за однією, двома чи декількома ботанічними, біологічними, екологічними та господарськими ознаками і властивостями відповідали ідейному спрямуванню твору та посиленню його зображально-виражальних особливостей, сприяли повнішому розкриттю образності його героїв, а також сутності описуваних різних за своєю природою подій та явищ.

За такого підходу Шевченка до живання у його мистецьких та поетичних творах представників рослин, не дивно, що їх присутність у них спостерігається лише в межах певних їх кількісних значень, відомості про які викладаються в нижченаведеному матеріалі.

Розпочнемо цей виклад з розгляду 830 творів (без врахування «Сумнівних») Тараса Шевченка, описаних і репродукованих у його «Мистецькій спадщині у чотирьох томах» (1961–1964 рр.), у яких зображення рослин різного ступеня докладності наявні лише в 249 творах, або в 30 % від їх загальної кількості. За характером зображення рослин твори виразно поділяються на дві групи, першу з яких становлять твори, де зображення рослин є тільки мистецькою деталлю, тоді як до другої групи належать ті з них, у яких рослини є основним зображуваним об'єктом.

Обидві групи творів відмінні між собою також і за іншими ознаками, на підставі чого їх поділено на 7 підгруп. Так, у межах першої групи творів за видами

жанрів виділено три підгрупи: жанрові композиції, пейзажі (красвиди) та архітектурні пейзажі, а в межах другої групи творів поділ їх на 4 підгрупи здійснено за біолого-морфологічними та екологічними ознаками рослин, що у них зображені, а саме: групи дерев, одинокі дерева або їх частини, суходільні та водяні трави.

Відмінні обидві групи творів з ботанічним компонентом і за кількісними показниками. Найбільше (202, або 81,1 %) створив Шевченко творів першої групи, у яких зображувані рослини є лише мистецькою деталлю. Решта творів, а це 47, або 18,9 % складають ті, у яких рослини є основним об'єктом зображення.

З усіх жанрів творчості Шевченка чільне місце у ній посідає жанр пейзажу з його 108 творами, кількість яких майже удвічі перевершує твори, що належать до жанрових композицій, майже втричі твори з зображенням архітектурного пейзажу, більш ніж утричі твори з зображенням дерев (їхніх груп або одиноких), у дев'ять разів твори, об'єктом яких є зображення суходільних та в 36 разів – водяних трав.

Перевага пейзажних творів над творами інших жанрів зумовлена реаліями Шевченкового життя, зокрема, двома подорожами, особливо другою, в Україну та його роботою в Київській археографічній комісії, а також участю як художника у складі Аральської описової експедиції. За ці два часові періоди творчого життя ним створено 79 пейзажних творів з ботанічним компонентом, що становить 73,1 % від усіх його творів цього жанру. Найбільше творів із зображенням архітектурного пейзажу, що цілком закономірно, Шевченком було створено під час його роботи в археографічній комісії, відповідні завдання якої він виконував, відвідуючи і замальовуючи архітектурні об'єкти у різних місцевостях України.

Із чисто «ботанічних» творів, тобто тих, у яких рослини є основним зображуваним об'єктом, кількісно виділяються ті, на яких зображені групи або одинокі дерева чи їх окремі частини. Найбільше їх створив Шевченко, змальовуючи дерева дивовижних форм Мангишлацького саду, коли він перебував на засланні в Новопетровському укріпленні. Перевага творів із зображенням дерев над творами з зображенням трав має своє пояснення, яке повністю в'яжеться з особою Шевченка як художника, з його професійними уподобаннями.

Дерева привертали його увагу перш за все своєрідністю своєї життєвої форми, відмінної з-поміж інших життєвих форм рослин, виглядом їхніх крон, складністю системи галушення, нерідко дивовижністю і химерністю своєї будови, зумовленою здебільшого екстремальними умовами життя або своїм старечим віком. Із такими ознаками форми і конструкції елементів тіла дерева, на переконання Шевченка, ставали чудовими зеленими «натурниками» для вдосконалення професійної майстерності художника.

Зарисовування дерев набуло для нього характеру *студій дерева*, завдяки яким він досягнув не тільки високого професіоналізму щодо довершеності зображення рослин цієї життєвої форми, але й заслуженого авторитету в колі інших художників (Б. Бутник-Сіверський).

Цікавими своєю різносторонністю відзначаються взаємини Тараса Шевченка зі світом рослин також у царині його поетичної творчості. У їх основі – ба-

ганий і незрівнянний своєю поетичністю та пісенністю ботанічний фольклор рідного народу, яким він заслуховувався ще з дитячих літ, надбання якого збирав і записував у зрілому віці, подорожуючи Україною.

Набуті знання про світ рослин із фольклорних джерел та власного його споглядання та пізнання в природі, Шевченко широко використовував у своїх поезіях, творчо вплітаючи їх у поетичну тканину цих творів. Із 237 поезій «Кобзаря» видання 2003 року назви рослин ужиті ним у 90 поезіях різних жанрів, що становить практично 38 % від їх загальної кількості. Ужито в цих 90 поезіях Шевченком 66 народних назв рослин, для 62 з яких нами встановлені наукові відповідники українською та латинською мовами; чотири народні назви виявилися збірними поняттями і тому таких відповідників не мають.

Оскільки вжиті Шевченком народні назви рослин є однослівними, то такими ж однослівними, за деякими винятками, є також і їх наукові відповідники. Зауважимо, що, крім назв рослин з однойменного царства, поет ужив у поезіях «Кобзаря» одну назву гриба, зокрема, опенька осіннього справжнього, який належить до іншої таксономічної категорії організмів, а саме: до царства Гриби.

Однослівні наукові назви рослин є назвами, які в ботаніці вживаються для найменування таксономічної категорії рангу роду. У системі таксономічних категорій систематики рослин вони належать до 59 родів і 36 родин. Найбільше з родин властиві класу двосім'ядольних (30 із 36) та відділу покритонасінних (35 із 36).

Характерно, що рослини 62 назв є також надто відмінними між собою за кількістю творів, у яких їх ужито поетом. За цією ознакою вони утворюють низхідний ряд відповідно зменшенню числа творів. Перші 12 назв цього ряду є такими: верба – 21 твір, тополя – 17, калина – 16, жито – 13, барвінок – 10, дуб – 10, терен – 9, осока – 8, пшениця – 8, очерет – 6, рута – 6, явір – 6.

Наступні 23 назви рослин цього ряду вжиті в 5–2 творах, а решта за ними 29 назв рослин ужиті кожна лише в одному творі.

Відмінними між собою рослини 62 назв є також за частотою вживання у поетичних творах. За цією ознакою вони, подібно кількості творів, у яких ужито їхні назви, також утворюють низхідний ряд, перші 12 назв якого розташовуються в ньому в такому порядку: калина – 40 разів, тополя – 32, верба – 30, дуб – 20, жито – 19, барвінок – 18, осока – 11, рута і явір – по 10, терен – 9, пшениця – 9, очерет – 8. Наступні рослини 27 назв ужиті у творах від 6 до 2 разів, а решта 23 назви – лише по одному разу.

Відзначимо також, що прикметною особливістю рослин різних назв поетичних творів «Кобзаря» є не тільки їх відмінність за систематичною ознакою, кількістю творів, у яких їх ужито та за частотою вживання у цих творах, але й за належністю до основних життєвих форм, зокрема, дерев, чагарників (кущів), чагарничків (кущиків), напівчагарничків (півкущиків), полікарпічних (багато-річники) і монокарпічних (дво- і однорічники) трав.

Найбільш чисельними серед ужитих у поезіях рослин 62 назв є ті, що належать до дикорослих та культивованих монокарпічних трав (22, або 35,5 %), яким

дещо поступаються такі ж за умовами життя полікарпічні трави (18, або 29,0 %) та дерева (15, або 24,2 %). Значно менше обох типів трав і дерев ужито поетом виключно дикорослих рослин, що за життєвою формою належать до чагарників (5, або 8,1 %), чагарничків (1, або 1,6 %) та напівчагарничків (1, або 1,6 %).

Наведена вище різноаспектна кількісна характеристика рослин 62 назв, ужитих Шевченком у поетичних творах «Кобзаря» є наочним свідченням належного рівня його знань з української флори, а також флори тих регіонів, в яких йому довелося відбувати довгі роки царського заслання. Нас не може не вражати різноманітний систематичний склад ужитих ним у поезіях рослин різних назв, як і практично такий же спектр життєвих форм, до яких вони належать. Все це говорить про осмислений підхід поета щодо використання у своїй творчості тих рослин, які за своїми ботанічними, біологічними, екологічними та господарськими ознаками і властивостями логічно вписувалися у зміст поетичного твору, ставали важливою складовою його образно-емоційного та ідейно-змістового вираження.

Володіючи належними відомостями про розмаїтий світ рослин, Шевченко широко вживав їх як у прямому номінативному значенні, так і не менш широко вводив їх у багатий видовий склад тропів своїх творів. Дуже часто вживання назв рослин відбувалося також шляхом поєднання їх тропеїчного і номінативного значень. За такого творчого способу поета всі 62 рослини різних назв виразно поділяються на три групи, а саме: а) рослини 25 назв (40,3 %), що вжиті тільки в прямому номінативному значенні, б) рослини 21 назви (33,9 %), що вжиті як в номінативному, так і тропеїчному значеннях та в) рослини 16 назв (25,8 %), що вжиті тільки у тропеїчному значенні.

Співставлення кількісних величин цих трьох груп дає підстави говорити про те, що в номінативному значенні рослини різних назв вживалися Шевченком порівняно частіше, ніж у тропеїчному значенні. Цей висновок не втрачає своєї ваги навіть тоді, коли рослини з номінативним значенням проміжної групи додати до рослин із таким же значенням першої групи, а рослини з тропеїчним значенням цієї групи додати до рослин із таким же значенням третьої групи. Різниця сумарних величин рослин із номінативним і рослин із тропеїчним значеннями буде хоч не дуже значною (лише 9 рослин, або 14,5 %), однак володіють цією перевагою все ж рослини з номінативним значенням.

У розділі 7 цієї книги подається докладна номінативно-тропеїчна і стисла ботанічна характеристика кожної з 62 рослин, ужитих Тарасом Шевченком у своїх творах у порядку їх належності до основних типів життєвих форм дерев, чагарників, чагарничків, напівчагарників та полікарпічних (багаторічники) і монокарпічних (дво-, однорічники) трав.

Повнішу картину щодо вживання Шевченком у поезіях рослин різних назв у тропеїчному значенні отримуємо, якщо розглянути цей його творчий процес у контексті конкретних видів тропів, зокрема, алегорії, іронії, порівняння, символу та уособлення. Виявилось, що найбільше назв рослин поетом ужито

у складі тропу порівняння і символ (по 20 назв), відчутно менше відповідно 8 та 12 назв у складі тропів алегорії та уособлення і лише 5 назв використано для творення тропу іронії.

Уживання Шевченком назв рослин у складі кожного з цих видів тропів відзначається певними, тільки йому характерними особливостями. Так, для творення тропу порівняння поетом, як уже згадано вище, залучено рослин 20 назв різних за життєвими формами та умовами життя, серед яких дикорослі (верба, дуб, кедр, тополя, явір, ялина, ясен) і культивовані (груша, черешня) дерева, дикорослі кущі (калина), півкущикові (барвінок) а також трави: дикорослі суходільні (мак, ряст, хміль), водяні (латаття, очерет) і культивовані декоративні (лілія, рута) та городні (горох, капуста).

Відрізняються названі рослини між собою і за частотою вживання у складі порівнянь у творах. Першість за цією ознакою належить тополі (вжита в 9 порівняннях), їй поступаються дуб і калина (в 4 порівняннях), лілія і мак (в 3 порівняннях). Інші рослини вжиті у складі двох або одного порівняння.

Потрібно відзначити, що наведені вище кількісні показники дають лише загальне уявлення про вживання Шевченком назв рослин у складі тропу порівняння. Насправді цей процес творчості поета був складнішим і багатограннішим, який базувався на доброму знанні морфологічних і еколого-біологічних ознак і властивостей рослин, доповнених знаннями про них з багатого українського фольклору.

Завдяки такому знанню цих ознак і властивостей рослин, яких нараховується близько 20, зокрема, такі як висота, форма і потужність розвитку крони дерева, ступінь і особливості її галуження, величність вигляду у просторі, гнучкість стебел, інтенсивність росту, фенофаза розвитку, колір і краса квіток, колір плодів та інші, поет досягав виразнішого і реалістичного відтворення виражально-зображальних функцій порівняння, його відповідності художньому рівню та ідейному спрямуванню твору.

Наголосимо ще й на тому, що послуговуючись багатьма ознаками і властивостями рослин, Шевченко досягав вираження як позитивних характеристик суб'єктів порівнянь, так і протилежних їм, що виражають мінорні стани в житті головних героїв і героїнь його творів.

Використання Шевченком відмінних за значенням ознак і властивостей рослин зумовило значну різноманітність порівнянь, на підставі чого нами виділено 7 їхніх груп із різною кількістю порівнянь (від 1 до 11) у кожній з них. Загалом же Шевченком створено 39 порівнянь із наявністю у їхньому складі назв рослин.

Подібно як і в тропі порівняння, Шевченком ужито, як уже згадувалося вище, 20 назв рослин, різних за життєвою формою, умовами життя та практичним використанням у тропі символ. Така відносно висока (практично третина із 62 назв) наявність назв рослин у складі цього виду тропу є цілком закономірним відображенням багатства символічних образів у творах поета, основним ґрунтом для яких слугувала багата народна символіка, яку він урізноманітнював

власним творчим баченням, доповнював новими відтінками і смисловим наповненням, відповідно до змістового та ідейного спрямування твору. Характерно, що серед ужитих у складі тропу символ назв рослин, перевагу Шевченко надавав не культивованим (груша, яблуня, рута, лілія, васильки та любисток), а дикорослим деревним (верба, дуб, тополя, явір, ялина, ясен), кущовим (калина, терен), півкущиковим (барвінок) та трав'яним (бугиля, будяк, кропива, мак, ряст) представникам української флори.

Прикметним можна вважати також і те, що на протигагу тропу порівняння, у складі якого за частотою вживання чільне місце належить тополі, то у складі тропу символ таку позицію займають кущові рослини калина і терен та трав'яний багаторічник рута запашна. Більшість інших рослин ужиті поетом у цьому тропі лише по одному разу.

Однак, незважаючи на невелику частоту вживання рослин різних назв з символічною семантикою в поетичних творах, зміст її вражає контрастністю та тематичним різноманіттям. Нами виділено 20 тем символічних значень рослин різних назв, серед яких переважають теми з сумним, песимістичним змістом, пов'язаним здебільшого з різними аспектами фізичного і духовного життя героїв поетових творів, зумовлених розлукою, безнадією, розчаруванням, стражданням, переживанням та іншими, подібними їм, людськими почуттями.

Таке переважання цього типу рослинної символіки у творах поета є відображенням у них реальної дійсності життя покріпаченого народу в царській Росії, яке він зображає через призму життєвих обставин як окремої людини, так і цілих громад людей.

Однак все ж, на чому не можемо не наголосити, четверту частину рослинної символіки становлять теми, наповнені оптимістичним звучанням, серед яких – прославляння добродетності в житті людини, турбота і віра в кращу долю окремої людини, а разом з нею й усього українського народу. Така тематика невіддільна від творчості Шевченка, властива його геніальній особистості – справжньому Патріоту, великому Гуманісту і Пророку свого народу.

Великого значення у процесі своєї творчості Тарас Шевченко надавав також тропу уособлення, або персоніфікації, тобто перенесенню на рослини властивостей живих істот, у тому числі й людини, прагнення до їх одухотворення. Серед різновидів використання поетом тропу уособлення найбільш часто вживаною виявилась вегетативна модель, що представлена суб'єктами рослинного світу, а саме: рослинами різних назв, належних до різних життєвих форм, але однорідних за способом життя, що здійснюється в дикорослому стані у природних оселищах (Наталія Слухай).

Із 62 рослин різних назв, ужитих у творах «Кобзаря», уособленими виявилися лише рослини 12 назв, що становить 19,3 % від їх загальної кількості. Представлені вони деревами (верба, дуб, тополя, явір, ялина), кущами (калина), півкущиками (барвінок) і трав'яними багаторічниками (підсніжник, рябчик, осока, очерет, хміль. Кількісно різні вони й за частотою уособлення в поетичних

творах. За цією ознакою вони утворюють низхідний ряд такого порядку: верба (6 разів), калина (5), підсніжник (5), тополя (5), осока (4), рябчик (4), явір (3), барвінок і очерет по 2, а дуб, ялина і хміль лише по одному разу.

Процес уособлення рослин здійснювався Шевченком на основі певних ознак і властивостей, характерних для людини (А. К. Мойсієнко). Однією з визначальних цих ознак є динамічна ознака, в межах якої виділяються її складові, а саме: а) динамічна звукова ознака, що виражається дієсловами *розмовляти, питати, казати, шептати*, б) почуттєво-психологічні ознаки, виражені дієсловами *сміятися, молодіти, плакати, співати, схилитися, сохнути і похилитися* та в) зовнішньо-відчуттєві сприйняття людини, що виражені дієсловами *слухати, дивитися, купати, одхожати, похилитися, скупатися і хитатися*.

Усі ці ознаки, що властиві людині, по-різному використовувалися Шевченком для уособлення рослин відповідних назв у поетичних творах. Так, олюднення поетом рослин барвінку, дуба, осоки, рябчика, хмелю здійснювалося на основі лише одиничних, але семантично відмінних ознак (дієслів). Натомість низка інших рослин, зокрема, верба, очерет, підсніжник, явір і ялина уособлювалися залежно від змісту твору на основі 2–4 ознак, а широко вживані калина і тополя олюднювалися поетом на основі аж 7 ознак кожна.

Значне розмаїття ознак живих істот, у тому числі й людини, перенесених Шевченком на світ рослин, є характерним для його творчості ще й тому, що персоніфікація з її різновидами належить до чуттєвих виразників поетового мислення і поетичного світовідчуття (Ю. Тимошенко).

Як і розглянуті вище види тропів, у поезиці Тараса Шевченка чільне місце посідає також і такий вид тропу, яким є алегорія (М. Моклиця). Однак, потрібно відзначити, що за такого вагомому значення цього тропу у творчості поета, використання ним рослин різних назв для створення алегоричних образів, як не дивно, було достатньо обмеженим. З цією метою ним було вжито лише 8 назв рослин із 62, що представлені в усіх його творах.

Проте, на чому потрібно наголосити особливо, створення Шевченком художніх образів за допомогою тропу алегорії з використанням у його складі назв рослин здійснювалося не так за їхньою кількістю, як за комплексом якісних ознак, включаючи ознаки позитивного і негативного плану.

Використовуючи рослини з такими ознаками для створення алегоричних образів, поет прагнув інакомовно відобразити різні історичні події в Україні та за її межами, важку долю жінки-покритки, надію покріпачених людей на щасливе майбутнє життя та чимало іншого.

Ставлення поета до таких подій та життєвих явищ у переважній більшості було виразно негативним, наприклад, осудження ним національного відступництва певною частиною земляків, що стали писарчуками в петербурзьких канцеляріях, яке яскраво змальованого в поемі «Сон» («У всякого своя доля»). Подібні явища і життєві обставини не могли не позначитися на виборі Шевченком рослин з ознаками і властивостями, завдяки яким якнайвиразніше ставало

можливим створення відповідного алегоричного образу. Не дивно, що з 8 рослин ним обрано 5 таких, що заслужили в народі негативне до себе ставлення. Серед них кущові рослини терен з колючими гілками та зіновать з отруйними властивостями, будяк з колючо-крилатим стеблом, блекота – сильно отруйний бур'ян та кукіль – теж злісний бур'ян посівів зернових культур.

Натомість інакомовно описувані події та явища, до яких Шевченко ставився співчутливо, об'єктом для створення алегоричних образів ним обиралися цінні в господарському стосунку рослини, зокрема, хлібні культури жито та пшениця. Наприклад, у поемі «Гайдамаки» алегоричним образом жита, що одне зеленіє в полі серед навколишньої тиші («Не чуть плачу, ні гармати... Все замовкло»), яка наступила після поразки гайдамацького руху, поетом передано вічну живучість цього чину, героїзм українського народу, готового завжди стати на боротьбу за національну і соціальну свободу.

Зауважимо, що фітонім жито є прикметним ще тим, що Шевченко вживав його в алегоричному значенні в низці поезій для зображення подій і явищ різного ідейного і тематичного спрямування, а наприкінці свого життєвого шляху також із особистих питань, зокрема, для самоаналізу своєї поетичної творчості. Такий образ жита створено в поезії «Якби з ким сісти хліба з'їсти», у якій, окрім іншого, в алегоричній формі чітко виражена позитивна самооцінка власної творчої і громадянської позиції, виражена висловом: «Пшениця, жито На добрім сіялися лану». Не важко зрозуміти, що цим ланом був його рідний український народ, а пшениця і жито, що засівалися на ньому – це його Слово, його Поезія, які він поставив на службу своєму народові, на захист його честі, гідності і свободи. Це Слово і Поезія з душею і серцем сприймалися і сприйняті навічно українським народом, що одноставно назвав його своїм речником, захисником і Пророком.

Не менш вагоме значення, ніж інші, вже описувані вище види тропів, у творчості Шевченка має також іронія, прийомами якої він майстерно володів, завдяки чому представлена вона в його творах багатством нюансів і відтінків. Її джерелом була передовсім народна мова, літературні традиції і, безперечно, багатий власний життєвий і творчий досвід, на підставі чого він знаходив оригінальні засоби для належного іронічного оцінювання зображуваних явищ та подій (П. П. Плющ, Р. Семків).

Як і в інших тропях, у склад тропу іронії Шевченко також вводить ботанічний компонент, однак, незважаючи на широке використання цього тропу в поетичній творчості, обмежується лише 5 рослинами різних назв. Проте за такої мізерної кількості назв рослин, створені ним на їх основі іронічні образи виявилися надзвичайно емоційно місткими та іронічно виражальними. У п'ятірку цих рослин входять як цінні культивовані рослини, зокрема, гречка, жито і картопля, так і дикорослі бур'яни будяк і кропива. Очевидно, за своїми еколого-ботанічними ознаками і властивостями ці рослини якнайбільше підходили Шевченкові для іронічної, на межі з сарказмом і сатирою оцінки в його творах суб'єктів історичних, національних та соціальних подій та явищ.

Обмежимося лише декількома прикладами. Іронічний образ жита Шевченко використав для осуду забудькуватості нащадків героїчного покоління гайдамаків, їх духовної обмеженості та байдужого ставлення до власної історії («Гайдамаки»).

Назву рослини картопля використано як іронічний образ для гірко висміювання частини ліберального українського панства, яке змирилося з тим, що чужинці, німецькі колоністи, на теренах колишньої Запорозької Січі садять картопельку, а вони її ще й купують («І мертвим, і живим...»).

За допомогою іронічно-саркастичних образів будяка і кропиви поет гнівно засуджує старовинні козацькі роди, які зраджували свій народ, залишили нащадків, які продовжують погану справу своїх предків, наносячи своєю діяльністю шкоду Україні та її народу («Бували війни та військові свари»).

Зауважимо, що за допомогою іронічних образів рослин Шевченко не тільки висміює і осуджує негативні явища і події з життя свого народу. В сатиричній поемі «Сон» («У всякого своя доля») він засобами іронії, гротеску та карикатури створив сатиричні портрети російського царя та цариці, порівнявши останню з широко знаним у народі істивним представником царства Гриби опеньком осіннім справжнім, до того ж ще й таким, що перебуває у засушеному стані.

Підсумовуючи узагальнений виклад образів рослин, створених Шевченком у системі різних видів тропів з метою кращого увиразнення зображально-виражальних функцій поетичного твору, його героїв та ідейного спрямування, відзначимо, що базувалися вони на належному знанні ним розмаїття рослинного світу, ботанічних, біологічних, екологічних ознак і властивостей їхніх представників, а також їхнього географічного поширення та господарського використання. Прикладом цього може служити використання ним близько 20 різних за природою ознак і властивостей рослин для створення відповідних змісту та ідеї твору багатьох різновидів тропу порівняння, що дало підстави виділити за цими ознаками 7 груп порівнянь із різною їх кількістю в кожній із цих груп.

Подібна картина властива також для ужитої в його творах рослинної символіки, до складу якої Шевченком було залучено 20 рослин різних назв із відмінними ознаками і властивостями, за якими виділено 20 тем символічних значень, які виражають ці рослини. Вони стосуються особистого життя і духовного світу героїв цих творів, історії і долі рідного народу, його надії та віри в щасливе майбуття. Не є виключенням у подібному контексті й тропи уособлення, алегорії та іронії поетових творів.

Наголошуючи на знанні Шевченком ознак і властивостей рослин, на їхньому логічно вмотивованому вживанні в поетичних творах, не можемо не наголосити й на тому, що ця риса його поетичної творчості властива в такій же мірі і його творчості в царині образотворчого мистецтва. Правда, його діяльність у цій царині впродовж усього його мистецького шляху має одну важливу особливість: вона не була однотипною, не була незмінною. Навпаки, для

неї властива зміна поглядів, їх еволюція на суть і значення зображення рослин у мистецьких творах.

Вираженням її є поступовий відхід Шевченка від зображення у картинах, малюнках та інших творах малярства рослин із романтично-естетичною метою, що, як він говорив «дуже пригоже на картині», а якщо їх ще «змалювать на передньому стані, то воно дуже гарно», до переходу на позиції реалізму, народності та загальнолюдських ідеалів.

Ілюстрацією подібної трансформації поглядів Шевченка слугують жанрові композиції, у яких зображення рослин є мистецькою деталлю і здійснене воно не стільки з метою надання твору мистецької привабливості, як з метою виконання ним відповідних символічних функцій, посиленню його ідейного звучання, чіткішого виявлення мистецької позиції автора твору. Наведемо лише кілька прикладів на підтвердження висловленої думки.

Так, у творі «Самаритянка», героїня якого відмовилася від своєї віри, на передньому його плані зображено рослину не привабливу на вигляд, а, навпаки, з колючими листками. На малюнку «Диоген», герой якого проповідує відмову від цивілізації і повернення до «природного стану» життя і живе в перекинутій бочці, весь правий нижній бік цього малюнка «декорований» колючими листками будяка. На малюнку «Програвся в карти», герой якого, що програв «останню сорочку» і залишився напівголим, для більшого увиразнення його стану і загальною ідеєю твору Шевченком зображено на третьому плані дерево не з пишною зеленою кроною, а з покрученим стовбуром і такими ж покрученими, до того ж голими, безлистими гілками. Подібних прикладів із мистецької спадщини Шевченка можна навести чимало.

У підсумку з викладеного вище можемо дійти висновку, що багатий і різноманітний світ рослин України, доповнений бідним світом рослин територій заслання, посідає вагоме місце в мистецькій та поетичній творчості Тараса Шевченка. Адже вжито ним у номінативному та тропеїчному значеннях різних за назвами, життєвими формами, еколого-біологічними ознаками та властивостями 62 представники цього світу в 30 % малярських і 38 % поетичних творах з метою суттєвого посилення їхніх зображально-виражальних функцій, ідейно-спрямування та емоційно-психологічного сприйняття.

Чільна роль у здійсненні цього творчого задуму в поезиці Шевченка належить системі тропеїчних образів рослин, створених із використанням тропів порівняння, символ, уособлення, алегорія та іронія з елементами сарказму та сатири, з допомогою яких поетом дано своє бачення відомих подій та осіб в історії українського народу, сучасного йому життя покрупачених селян в умовах панування російського царизму в Україні, пророцтва настання в ній у прийдешньому для всіх її громадян вільного і щасливого суспільного ладу.

ЛІТЕРАТУРА

*(зведений список посторінкових позатекстових
бібліографічних посилань)*

- Антонович Д. В. Шевченко – маляр / вступ. сл. С. А. Гальченка; післямова Т. І. Андрущенко). – К.: Україна, 2004. – 270 с.
- Баган М. «Нема з ким тихо розмовляти, Ані порадитись, нема! Анікогісінько нема» (Заперечні конструкції в поетичних творах Тараса Шевченка) // *Культура слова*. – 2014, № 80. – С. 126–133.
- Барбарич А. І. Осокові – *Suregaseae* // *Визначник рослин України*. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – С. 111–117.
- Берко Й. М. Ботаніко-тропéїчний аналіз поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка // *Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького*. – 2012. – Т. 14, № 3 (53), част. 4. – С. 137–144.
- Берко Й. М. Ботанічний аспект мистецької творчості Тараса Шевченка // *Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького*. – 2013. – Т. 15, № 3 (57), част. 4. – С. 346–359.
- Берко Й. М. Про текстуальні відмінності вірша «Бували воїни й військовії свари ...» в різних виданнях поетичних творів Тараса Шевченка // *Наук. вісник Львівськ. нац. ун-ту ветеринар. медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького*. – 2015. – Т. 17, № 1 (61), част. 4. – С. 267–282.
- Білецький П. О. Метод творчий Шевченка-художника // *Шевченківський словник у двох томах*. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 394–395.
- Білецький П. О. Творчий процес Шевченка-художника // *Шевченківський словник у двох томах*. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.
- Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 439 с.
- Біологічний словник / За ред. академіків АН УРСР І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 552 с.
- Бондар М. Алгоритм // *Шевченківська енциклопедія*. В 6 т. – Т. 1: А – В / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2013. – С. 161–164.
- Бондар М. Символ // *Шевченківська енциклопедія*. В 6 т. – Т. 5: Пе – С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – С. 736–757.
- Боронь Олександр. Образ саду у творчості Тараса Шевченка: генеза та семантика // *Слово і час*. – 2008. – № 5. – С. 57–63.
- Ботаника с основами фитоценологии: Анатомия и морфология растений: учеб. для вузов / Серебрякова Т. И., Воронин Н. С., Еленевский А. Г. и др. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2007. – 543 с.
- Бутник-Сіверський Б. С. Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка // *Шевченківський словник у двох томах*. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 399–402.
- Бутник-Сіверський Б. С. Пейзаж Т. Г. Шевченка // *Шевченківський словник у двох томах*. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 88–89.
- Бутник-Сіверський Б. Передмова // *Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах*. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. V–XXXV.

- Вандровская Е. Б. Т. Г. Шевченко-художник. – Алма-Ата: Казах. гос. изд-во, 1963. – 62 с.
- Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Видав. Харківськ. ун-ту, 1963. – 252 с.
- Ващук Ф. Шевченкознавчі праці / Упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агенство «Україна», 2011. – 304 с.
- Визначник рослин України. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Урожай, 1965. – 880 с.
- Вічний як народ: Сторінки до біографії Т. Шевченка: навч. посіб. / Автори-упоряд. О. І. Руденко, Н. Б. Петренко – К.: Либідь, 1998. – 272 с.
- Войтович В. М. Первовічне коріння Світового дерева життя // Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – С. 622–632.
- Войтович В. М. Українська міфологія. 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 663 с.
- Волинський П. К. «Єретик» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 179; 215–217.
- Галайчук В. Рослинна символіка в народних піснях: (На польових матеріалах з Київського Полісся) // Народознавчі зошити. – 1996. – Зошит 2 (березень-квітень). – С. 125–129.
- Гаско М. Е. Про що розповідають малюнки Тараса Шевченка: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1970. – 227 с.
- Гнатюк М. П. «Сон» («У всякого своя доля») // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 230.
- Говдя П. Т. Г. Шевченко-художник. Нарис. – К., 1955. – С. 37.
- Голубець М. А. Геосоціосистемологія. – Львів: Компанія «Манускрипт», 2013. – 264 с.
- Голубець М. А. Ельники Українських Карпат. – К.: Наук. думка, 1978. – 264 с.
- Гординський С. Тарас Шевченко-маляр, 1814 – 1861. – Краків: Львів: Українське вид-во, 1942. – 30 с.
- Грицай П. С. «Плач Ярославни» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 110.
- Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-ге, доопрац. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
- «Добрий господар», газета. – 2013, № 16 (серпень). – С. 24.
- Добролюбова Г. Мовне сприйняття рослинного світу у творчості Тараса Шевченка та в поліській фразеології: лінгвокультурологічний аспект // Волинь – Житомирщина. – 2010, вип. 21. – С. 232–243.
- Дядишева-Росовецька Ю. Шевченкова інтерпретація української народної епітетики // «Орю свій переліг... та сію слово» (Шевченкознавча монографія). – К.: Логос, 2012. – С. 177–221
- Жизнь растений. В 6 т. / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР, проф. А. А. Федоров. Т. 1. Введение. Бактерии и актиномицеты / Под ред. чл.-кор. АН СССР, проф. Н. А. Красильникова и проф. А. А. Уранова. – М.: Просвещение, 1974. – 487 с.
- Жизнь растений. В 6 т. / Гл. ред. Ал. А. Федоров. Т. 5. Ч. 1. Цветковые растения / Под ред. А. Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1980. – 430 с.
- Жизнь растений. В 6 т. / Гл. ред. А. Л. Тахтаджян. Т. 6. Цветковые растения / Под ред. А. Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1982. – 543 с.
- Жулинський Микола. Шевченко – вчитель нації // «Літературна Україна», газета. – 2019, 18 травня. – № 19–20. – С. 1.
- Жур П. Встречи на Мангишлаке (Из новых материалов к биографии Т. Шевченко) // Звезда. – 1966, № 8. – С. 178–186.

- Зубков М. П. Українська мова. Універсальний довідник. – Х.: ВД «Школа», 2004. – 496 с.
- Івакін Ю. О. «Відьма» («О с и к а») // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 126–127
- Івакін Ю. О. «І мертвим, і живим...» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 245–246.
- Івакін Ю. О. «Іржавець» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.
- Івакін Ю. О. «Ісаія. Глава 35» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 260.
- Івакін Ю. О. «Кавказ» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 266–268.
- Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. (Поезії 1847–1861 рр.). – К.: Наук. думка, 1968. – 416 с.
- Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наук. думка, 1984. – 239 с.
- Івакін Ю. О. «Чигрине, Чигрине» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 345.
- Іванов П. Ф. «Садок вишневий коло хати» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 191–192.
- Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. – Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 592 с.
- Каганець І. В. Пшениця без куколю: Христове Євангеліє без вставок і спотворень. – Київ: «Інститут метафізичних досліджень ПЕРЕХІД – IV», Тернопіль: «Мандрівець», Львів: Агенція релігійної інформації, 2006. – С. 486.
- Кархут В. В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1974. – 448 с.
- Касіян В. І. Рисунки Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 166.
- Киричок П. М. «Лілея» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 359.
- Клебанов Д. «Буває, іноді старий» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 88.
- Кобзарь Тараса Шевченка. Част. перша. – Женева: Печатня «Громади», 1878 / [Репринтне відтворення женецького видання 1878 року. – К.: Добровільне Тов-во любителів книги Української РСР, 1991].
- Кодацька Л. Ф. «Капітанша» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 276–277.
- Кодацька Л. Ф. «Мар'яна-черниця» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 385.
- Кондратюк А. І. З вишневого саду. Наук.-худож. оповідання / Передм. В. Т. Скуратівського; Худож. В. І. Бариба. – К.: Молодь, 1991. – 192 с.
- Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Редакція й упорядкування Олега Ільницького, Юрія Гавриша. Т. I–IV. – New York (Shevchenko Scientific Society, USA) – Edmonton–Toronto (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press), 2001. – 3230 с.
- Колесник П. Й. Поетика // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 125–126.
- Комаринець Т. І. Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 29–33.

- Кравченко В. Григорій Нудьга – шевченкознавець // Народознавчі зошити. – 2014, № 3 (117). – С. 478–480.
- Крекотень В. І. «Марія» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 381.
- «Літературна Україна», газета. – 2015, 3 вересня, № 33 (5612). – С. 11.
- Левченко Олена. Рослинна символіка у фразеологічних системах (лінгвокультурологічний аспект) // Од слова путь верстаючи й до слова... Збірник на пошану Роксолани Петрівни Зорівчак, доктора філологічних наук, Заслуженого працівника освіти України / Редкол.: О. І. Чередниченко (голова) та ін. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 552–566.
- Липа О. Л., Добровольський І. А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.
- Мацапура М. І. Т. Г. Шевченко. Живопис. – К.: Мистецтво, 1964. – 34 с.
- Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.
- Микитась В. Л. «Чернець» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 337–338.
- Микитів Г. В. Рослинна символіка як засіб творення жіночих образів у поезії Т. Г. Шевченка // Вісник Запорізьк. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999, № 1. – С. 1–4.
- Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Сталь, 2006. – 304 с.
- Моклиця М. Виразальні функції алегорії у поезії Т. Г. Шевченка // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Т. Г. Шевченка: традиції і сучасність: 36 наук. пр. / Упоряд. О. В. Яблонська. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Вип. 18. – С. 30–40.
- Нахлік Є. Примітки // Шевченко Тарас. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 293–332.
- Нахлік Є. Екзистенційний вимір людини в літературній творчості Шевченка // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 2: Г – З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2012. – С. 465–475.
- Нахлік Є. К. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України, Ін-т Івана Франка. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 20). – Львів, 2014. – 471 с.
- Незнайдені твори // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 65–75.
- Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини: підручник. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 432 с.
- Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф., Погребенник В. П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 456 с.
- Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. – Львів–Москва: Накладом Наук. Т-ва імени Шевченка. 1914. – 89 с.
- Носаль М. А., Носаль І. М. Лекарственные растения и способы их применения в народе / Под ред. акад. АН УССР В. Г. Дроботько. – К.: Гос. мед. изд. УССР, 1960. – 256 с.
- Нудьга Г. А. «Колись то ще, во время оно» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 311.

- Описи та коментарі // Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. 1 (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 1–59.
- Острик М. М. «Неофіти» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 44–45.
- Паламарчук Г. П. Каратауська експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 279.
- Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850–1857 рр. – К.: Мистецтво, 1968. – 111 с.
- Паламарчук Г. «Циганка-ворожка» (картина). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 3 л.
- Пастух Тарас. Чари «вишневого садка» Тараса Шевченка (Спроба мікроаналізу) // Дивослово. – 1999. – № 9 (511). – С. 2–4.
- Плющ П. П. Іронія // Шевченківський словник у двох томах. Т.1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 259.
- Попов П.М. Лікарські рослини в народній медицині. – К.: Здоров'я, 1970. – 312 с.
- Посібник по сільському господарству (для керівних працівників обласних і районних організацій, директорів МТС, голів колгоспів і фахівців сільського господарства) / Гол. ред. чл.-кор. АН УРСР В. Ф. Старченко. Кн. 1. – К.: Держ. вид-во сільського сподар. літератури УРСР, 1946. – 1271 с.
- Потульницький П. М., Первова Ю. О., Сакало Г. О. Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин: підручник. – К.: Вища школа, 1971. – 356 с.
- Рейвн П., Эверт П., Айкхорн С. Современная ботаника. В 2-х т. Т. 1. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1990. – 348 с.
- Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури / Укладачі Д. Я. Афанасьєв, А. І. Барбарич, Д. К. Зеров та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 340 с.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
- Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 239 с.
- Русско-украинский словарь. Т. 3. – К.: Наук. думка, 1968. – 727 с.
- Рябчук В. П. Біблійна ботаніка. Науково-популярне видання. – Львів: 2002. – 113 с.
- Семків Р. Іронія // Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т. 3: І – Л / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський [та ін.]. – К., 2013. – С. 148–151.
- Серебряков И. Г. Жизненные формы растений и их изучение // Полевая геоботаника. Т. III. – М.–Л.: Наука, 1964. – С. 146–205.
- Скринник М. Семантика української ідентичності в поезії «Кобзаря» // Вісник Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2007. – № 84–86. – С. 143–146.
- Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – 208 с.
- Словник мови Шевченка. В 2-х т. Т. 2. [Ред. колегія: д-р філол. наук В. С. Ващенко – відп. ред., та інші]. – К.: Наук. думка, 1964. – 566 с. Словник української мови. Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – 800 с.
- Словник української мови. Т. II. – К.: Наук. думка, 1971. – 550 с.
- Словник української мови. Т. III. – К.: Наук. думка, 1972. – 744 с.

- Словник української мови. Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.
- Словник української мови. Т. V. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.
- Словник української мови. Т. VI. – К.: Наук. думка, 1975. – 832 с.
- Словник української мови. Т. VII. – К.: Наук. думка, 1976. – 724 с.
- Словник української мови. Т. VIII. – К.: Наук. думка, 1977. – 928 с.
- Словник української мови. Т. IX. – К.: Наук. думка, 1978. – 917 с.
- Словник української мови. Т. X. – К.: Наук. думка, 1979. – 659 с.
- Словник української мови. Т. XI. – К.: Наук. думка, 1980. – 700 с.
- Слухай Н. Персоніфікація в поетичній мові Шевченка // Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія. – К.: Агромедіагруп, 2011. – С. 87–104.
- Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К.: Вид. дім А+С, 2006. – 164 с.
- Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. – Варшава, 1934. / Праці Українського наукового інституту. Т. XXV. Серія літературно-історична, книга 1. – 243 с.
- Смілянська В. Л. Аральська описова експедиція // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 42–43.
- Смик Г. К., Капустян В. В., Іоніцой Н. Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 120 с.
- Таранущенко С. А. До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка // Мистецька спадщина Тараса Шевченка. (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). Вип. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 159.
- Тарахан-Береза З. П. Шевченко поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення). – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
- Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Т. II (1847–1860) / виданий під ред. Івана Франка. – Львів: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1908. – 423 с.
- Тимошенко Ю. Функції персоніфікації в поетичній творчості Шевченка // Слово і час. – 2006, № 3. – С. 37–45.
- Тихомиров Ф. К., Навроцька А. А., Григора І. М. Ботаніка: підручник. – К.: Урожай, 1996. – 416 с.
- Толстой Федір Петрович // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 272.
- Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
- Українське народознавство: навч. посібник / За загал. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Гориня, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Вид. центр «Фенікс», 1997. – 608 с.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники Опанаса Марковича і других. (Впорядкував і видав Матвій Номис. Перевидав Дмитро Гулей. – Торонто – Київ: Друкарня Бескид, 1993. – 326 с.
- Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1966. – 856 с.
- Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 856 с.
- Український Радянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. Т. 3. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – 856 с.
- Фененко М. Земля говорить. Вид. 2-ге, перегл. і доп. – К.: Веселка, 1969. – 127 с.

- Флора УРСР. Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – 691 с.
- Флора УРСР. Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 612 с.
- Флора УРСР. Т. VII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – С. 459.
- Флора УРСР. Т. X. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
- Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1961. – 144 с.
- Франко І. Я. Твори в 20-ти т. / Ред. колегія: Корнійчук О. Є. та ін. Т. 17. Літературно-критичні статті. – К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1955. – С. 9–28.
- Хінкулов Л. Ф. «Княжна» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 302.
- Хінкулов Л. Ф. «Ми в купочці колись росли» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 396.
- Хржановский В. Г., Пономаренко С. Ф. Ботаника: учебник. – М.: Колос, 1982. – 432 с.
- Хропко П. П. «Тополя» // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 273.
- Чамата Н. П. Паралелізм // Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – С. 84.
- Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – 254 с.
- Шевченківський словник у двох томах. Т. 1. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – 416 с.
- Шевченківський словник у двох томах. Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. – 411 с.
- Шевченко Тарас. Кобзар / Видання третє; зред. та приміт. давали І. Айзеншток та М. Плевако. – Х.: Література і мистецтво, 1932. – 304 с.
- Шевченко Тарас. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. л-ри, 1947. – 398 с.
- Шевченко Тарас. Повна збірка творів. У 3 т. Т. 1: Поезії / редкол.: О. С. Корнійчук (голова) [та ін.]. – К.: Держлітвидав України, 1949. – 649 с.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961–1964.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. I (1830–1847), кн. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II (1847–1850). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. III (1851–1857). – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.
- Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. IV (1857–1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
- Шевченко Тарас. «Близнець» // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 453–519.
- Шевченко Тарас. «Капитанша» // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 424.
- Шевченко Тарас. Щоденник // Усі твори в одному томі. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 649–760.
- Шевченко Тарас. Альбом 1845 року: факсимільне відтворення / [упоряд., передмова та коментарі Сергія Гальченка]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Дніпро-дзержинськ: Андрій, 2012. – 50 с. + 1 альбом ([21] арк. рис.).

- Шевченко Тарас. Більша книжка. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – С. 698.
- Шевченко Т. Г. Живопис; Графіка: Альбом / Авт. вступ. ст. та упоряд. Д. В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1986. – 175 с.
- Шевченко Т. Г. Зібрання творів. У 6 т. Т. 1. Поезія 1837–1847. – К.: Наук. думка, 2003. – 784 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав, 1939. – 742 с. – [До 125- річчя від дня народження; ред. колегія: О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Ф. А. Редько, Д. Д. Копиця].
- Шевченко Т. Г. Кобзар (Повна збірка поезій). – К.: Держлітвидав, 1940. – 389 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держлітвидав України, 1960. – 540 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1972. – 584 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худож. л-ри УРСР, 1964. – 380 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1993. – 519 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Іл. І. С. Марчука. – К.: Дніпро, 1994. – 687 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Видання ілюстр. худож. творами Т. Шевченка. – К.: Преса України, 2001. – 640 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 344 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 480 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана. Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 352 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар (текст): (поезія). – Львів: Каменярь, 2011. – 871 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2012. – 736 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. та приміт. Р. Полянського; худож. оформ. Г. В. Кісель. – Х.: Фоліо, 2012. – 736 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар (Вибрана поезія). – Х.: Віват, 2014. – 448 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше з щоденником автора / упоряд. та коментар С. А. Гальченка; передм. І.М. Дзюби. – Х.: Книжк. Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 960 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2014. – 576 с.
- Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 10 т. Т. 1. Поезії 1837–1847. (Друге доп. і випр. видання). – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – 615 с.
- Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 2. Поезія 1847–1861. – [Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.
- Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 7. Мистецька спадщина. Живопис і графіка. 1830–1843. – К.: Наук. думка, 2005. – 504 с.
- Шевченко Т. Г. Поезії у двох томах. Т. 1. – К.: Веселка, 1988. – 264 с.
- Шевченко Т. Г. Твори. У 5 т. Т. V. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – 544 с.
- Шевченко Т. Г. Художник. – К.: Молодь, 1961. – 116 с.
- Яцюк В. М. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – 302 с.
- Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / Зредагував Володимир Козирський. – К.: РАДА, 2003. – 368 с.

ДОДАТОК

ВІДОМОСТІ ПРО НАЗВИ РОСЛИН У ТВОРАХ «КОБЗАРЯ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА¹

№ з/п	Назва твору	Назви рослин у творах (на відміну від текстів творів назви рослин подаються лише в однині та називному відмінку без збереження зменшувальних та пестливих форм)
1.	Причинна	Верба (1; с. 15); 1* ясен (1; с. 15); осока (2; с. 16); очерет (2; С. 16); дуб (8; с. 16, 17); лоза (1; с. 16); жито (1; с. 17); явір (1; с. 17); ялина (1; с. 17); калина (1; с. 17).**
2.	Думка («Тече вода в синє море...»)	Терен (1; с. 17).
3.	Думка («Вітре буйний, вітре буйний!...»)	Калина (2; с. 18).
4.	Думка («Тяжко - важко в світі жити...»)	–
5.	Думка («Нащо мені чорні брови...»)	–
6.	Тарасова ніч	Мак (1; с. 19).
7.	На вічну пам'ять Котляревському	Верба (3; с. 21, 22); калина (7; с. 21, 22); лоза (1; с. 21).
8.	Катерина	Калина (3; с. 23, 25); черешня (1; с. 24); вишня (2; с. 24, 25); тополя (1; с. 26); щиряца (1; с. 26); тютюн (1; с. 27); лоза (1; с. 28); дуб (2; с. 29, 31); верба (1; с. 29).
9.	Перебендя	Тополя (1; с. 32).
10.	Тополя	Тополя (6; с. 33, 35); верба (2; с. 33); калина (1; с. 33).
11.	До Основ'яненка	Очерет (1; с. 35); жито (1; с. 36); тирса (1; с. 36); верба (1; с. 36).
12.	Іван Підкова	–
13.	«Думи мої, думи мої...»	–
14.	Н. Маркевичу	–

¹ Шевченко Тарас. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Вид. центр «Промісвіт», 2003. – 344 с.

* Тут і далі в дужках: перша цифра – частота вживання назви рослин у творі, наступні цифри – номери сторінок «Кобзаря» з назвами рослин.

** Перелік назв рослин дається у послідовності, в якій вони вживаються у тексті твору.

15.	На незабудь Штернбергові	–
16.	Гайдамаки	Очерет (2; с. 41, 55); тополя (2; с. 41, 57); верба (4; с. 46, 48, 69); калина (1; с. 46); хрін (2; с. 50, 62); дуб (2; с. 50); жито (5; с. 52, 54, 69, 70); лоза (1; с. 55); груша (2; с. 59); пастернак (2; с. 62); петрушка (1; с. 62); ряс (2; с. 65); барвінок (1; с. 65); васильки (1; с. 68); рута (1; с. 68); тирса (1; с. 69); пшениця (1; с. 70).
17.	«Вітер з гаєм розмовляє...»	Осока (1; с. 71).
18.	Мар'яна - черниця	Лоза (1; с. 71); тополя (1; с. 71); дуб (1; с. 71); ряс (1; с. 71); черешня (1; с. 72); жито (1; с. 74); льон (1; с. 74); горох (2; с. 74); спориш (1; с. 75).
19.	Утоплена	Осока (3; с. 76, 78); тополя (1; с. 76); хміль (1; с. 76); калина (2; с. 77).
20.	Песня караульного у тюрми	–
21.	Слепая	Тополь (1; с. 81); плющ (1; с. 81); жито(2; с. 83, 84); пшениця (1; с. 84); барвінок (1; с. 87); рута (1; с. 87); лебеда (1; с. 89); калина (1; с. 89); осока (1; с. 89); груша (1; с. 89); любисток (1; с. 91).
22.	Гамалія	Жито (2; с. 93).
23.	Тризна	–
24.	Розрита могила	–
25.	«Чигрине, Чигрине...»	Рута (3; с. 101, 102); барвінок (1; с. 102).
26.	Сова	Барвінок (1; с. 102); ясен (1; с. 102); верба (1; с. 103); очерет (1; с. 104); осока (1; с. 104); лоза (1; с. 104); кропива (1; с. 105).
27.	Дівичії ночі	–
28.	Сон («У всякого своя доля...»)	Верба (1; с. 107); тополя (1; с. 107); пшениця (1; с. 107); блекота (1; с. 112).
29.	«У неділю не гуляла ...»	–
30.	«Чого мені тяжко, чого мені нудно...»	–
31.	«Заворожи мені, волхве...»	-
32.	Гоголю	Богилова (1; с. 114).
33.	«Не завидуй багатому ...»	-
34.	«Не женися на багатій ...»	–
35.	Єретик	Кедр (1; с. 118).

36.	Невольник	Постернак (1; с. 121); петрушка (1; с. 121); явір (1; с. 123); ялина (1; с. 124); барвінок (1; 124); рута (1; с. 124); ряс (1; с. 124); дуб (1; с. 124).
37.	Великий льох	Фіга (1; с. 128); дуб (1; с. 130); мох (1; с. 130); берест (2; с. 133, 134).
38.	Наймичка	Тополя (1; с. 135); фіга (1; с. 141); виноград (1; с. 141).
39.	Кавказ	Гречка (1; с. 143).
40.	І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє	Картопля (2; с. 146).
41.	Холодний Яр	–
42.	Давидові псалми 1. («Блаженний муж на лукаву...»)	–
43.	12. («Чи ти мене, Боже милий ...»)	–
44.	43. («Боже, нашими ушима...»)	–
45.	52. («Пребезумний в серці скаже:..»)	–
46.	53. («Боже, спаси, суди мене...»)	–
47.	81. («Меж царями-судіями...»)	–
48.	93. («Господь Бог лихих карає...»)	–
49.	132. («Чи є що краще, краще в світі...»)	–
50.	136. («На ріках круг Вавілона...»)	Верба (2; с. 150).
51.	149. («Псалом новий Господеві...»)	–
52.	Маленькій Мар'яні	–
53.	«Минають дні, минають ночі...»	–
54.	Три літа	–
55.	«Як умру, то поховайте...»	–
56.	«За що ми любимо Богдана?»	–
57.	Лілея	Королевий Цвіт (4; с. 154, 155); Лілея, Лілея-снігоцвіт (6; с. 154, 155).
58.	Русалка	Лозина (1; с. 155).
59.	Відьма	Реп'ях (1; с. 156); терен (1; с. 159); кукурудза (1; с. 160).
60.	В казематі («Згадайте, братія моя...»)	–
61.	I. «Ой одна я, одна...»	–
62.	II. «За байраком байрак...»	–
63.	III. «Мені однаково, чи буду...»	–

64.	IV. «Не кидай матері, казали...»	Барвінок (1; 163); богила (1; с. 163); верба (1; с. 163); терен (1; с. 163).
65.	V. «Чого ти ходиш на могилу?...»	Сон-трава (2; с. 163, 164); калина (9; с. 163, 164).
66.	VI. «Ой три шляхи широкії...»	Ясен (2; с. 164); тополя (2; с. 164); явір (2; с. 164); калина (2; с. 164); терен (1; с. 164).
67.	VII. Н. Костомарову («Веселе сонечко ховалось...»)	Рута (1; с. 165).
68.	VIII. «Садок вишневий коло хати...»	Вишня (1; с. 165).
69.	IX. «Рано-вранці новобранці...»	—
70.	X. «В неволі тяжко, хоча й волі...»	—
71.	XI. Косар	—
72.	XII. «Чи ми ще зійдемося знову?»	—
73.	«Не спалося, а ніч як море...»	—
74.	«Думи мої, думи мої...»	—
75.	Княжна	Сокорина (1; с. 167); верба (2; с. 167, 168); сон-трава (1; с. 168); тополя (3; с. 168, 170); терен (1; 168); ряст (1; с. 168); лопуцьки (1; с. 170); жито (1; с. 171); дуб (1; с. 171); лоза (1; с. 172).
76.	N.N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)	—
77.	N.N. («Мені тринадцятий минало...»)	Плоскінь (1; с. 173).
78.	«Не гріє сонце на чужині...»	—
79.	Сон («Гори мої високії...»)	Верба (1; с. 175); осока (1; с. 175); калина (1; с. 175).
80.	Іржавець	Пшениця (1; с. 176).
81.	N.N. («О думи мої! О славо злая!..»)	—
82.	Полякам («Ще як були ми козаками...»)	Лілія (1; с. 177).
83.	Чернець	Мак (2; с. 178).
84.	«Один у другого питаєм...»	—
85.	«Самому чудно. А де ж дітись?»	—
86.	«Ой стрічечка до стрічечки...»	—
87.	Хустина	—
88.	А.О. Козачковському	—
89.	Москалева криниця (1847) [Перша редакція]	Капуста (1; с. 184); верба (1; с. 185); груша (1; с. 185); дуб (3; с. 186).
90.	«То так і я тепер пишу...»	—

91.	«А нумо знову віршувать»	–
92.	Варнак	–
93.	«Ой гляну я, подивлюся...»	–
94.	«Та не дай, Господи, нікому...»	–
95.	«У Бога за дверима лежала сокира»	Дуб (1; с. 190); будяк (1; с. 190); тирса (1; с. 190); осока (1; с. 190).
96.	[Царі] («Старенька сестро Аполлона»)	Крин сельний (1; с. 192).
97.	«Добро, у кого є господа...»	–
98.	Титарівна	Калина (3; с. 195, 196); жито (1; с. 195); верба (1; С. 196).
99.	«Ну що б, здавалося, слова...»	Верба (1; с. 197).
100.	«Мов за подушне, оступили...»	–
101.	П. С. («Не жаль на злого, коло його...»)	–
102.	Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)	–
103.	«Як би зустрілися ми знову...»	–
104.	[Марина] «Неначе цвяшок в серце вбитий...»	–
105.	Пророк	–
106.	[Сичі] («На ниву в жито уночі...»)	Жито (1; с. 203).
107.	«Меж скалами, неначе злодій...»	Горох (1; с. 205).
108.	«За сонцем хмаронька пливе...»	–
109.	«І небо не вмите, і заспані хвилі...»	Очерет (1; с. 206).
110.	«І виріс я на чужині...»	–
111.	«Не для людей, тієї слави...»	–
112.	«Коло гаю в чистім полі...»	Тополя (4; с. 208); дуб (1; с. 208).
113.	«Як би мені черевики...»	–
114.	«І багата я...»	–
115.	«Полюбилася я...»	–
116.	«Породила мене мати...»	–
117.	«Ой я свого чоловіка...»	–
118.	«Ой вигострю товариша...»	–
119.	«По улиці вітер віє...»	–
120.	«Ой сяду я під хатою...»	–
121.	«Заковала зозуленька...»	–
122.	Швачка	–
123.	«Ой не п'ються пива-меди...»	–
124.	«На улиці невесело...»	–

125.	«У тієї Катерини...»	–
126.	«Із-за гаю сонце сходить...»	–
127.	«Ой пішла я у яр за водою...»	Плоскінь (1; с. 214).
128.	«Не так тії вороги...»	–
129.	«Ой люлі, люлі, моя дитино...»	Калина (1; с. 214).
130.	«Ой чого ти почорніло...»	–
131.	«Туман, туман долиною...»	–
132.	«У неділеньку у святую...»	–
133.	«У перетику ходила...»	–
134.	«У неділеньку та ранесенько...»	–
135.	«Не тополю високою...»	Тополя (1; с. 127).
136.	«Утоптала стежечку...»	–
137.	«І широкою долину...»	–
138.	«Навгороді коло броду...»	Барвінок (1; с. 218); хміль (1; с. 218); верба (1; с. 218).
139.	«Якби мені, мамо, намисто...»	–
140.	«Не хочу я женитися...»	–
141.	Чума	Кропива (1; с. 219).
142.	«І знов мені не привезла...»	–
143.	«В неволі, в самоті немає...»	–
144.	«Ой умер старий батько...»	Рута (3; с. 220).
145.	«Не вернувся із походу...»	–
146.	«У Вільні, городі преславнім...»	–
147.	«Заступила чорна хмара...»	–
148.	«Не додому вночі йдучи...»	–
149.	«Неначе степом чумаки...»	–
150.	[Сотник «У Оглаві... Чи по знаку...»]	Тополя (4; с. 224, 226, 229, 230); квасоля (1; с. 224); барвінок (9; с. 225; 229; 230); горох (1; с. 228).
151.	«Як маю я журитися...»	–
152.	«Нащо мені женитися?...»	–
153.	«Ой крикнули сірії гуси...»	–
154.	«Якби тобі довелося...»	Верба (1; с. 232).
155.	«Заросли шляхи тернами...»	Терен (1; с. 233).
156.	«Зацвіла в долині...»	Калина (2; с. 233).
157.	«У нашім раї на землі...»	–
158.	«На Великдень, на солomé...»	–

159.	«Було, роблю що, чи гуляю...»	–
160.	«Буває, іноді старий...»	Барвінок (1; с. 236).
161.	«Хіба самому написати...»	Капуста (1; с. 236).
162.	«Дурні та гордії ми люди...»	–
163.	«І золотої й дорогої...»	–
164.	«Ми вкупочці колись росли...»	Тополя (1; с. 238); верба (1; с. 238); дуб (1; с. 238).
165.	«Готово! Парус розпустили...»	Куга (1; с. 238).
166.	«Ми восени такі схожі...»	Лоза (1; с. 239).
167.	«Лічу в неволі дні і ночі...» (1850) [Перша редакція]	–
168.	«Лічу в неволі дні і ночі...» [Друга редакція] (1850-1858)	–
169.	«Ми заспівали, розійшлись...»	–
170.	«Не молилася за мене...»	Тополя (1; с. 241).
171.	Петрусь	Кукіль (1; с. 242); пшениця (1; с. 242).
172.	«Мені здається, я не знаю...»	–
173.	«Якби ви знали, паничі...»	Верба (1; с. 246).
174.	«Буває, в неволі іноді згадаю...»	Жито (1; с. 247); пшениця (1; с. 247); черешня (1; с. 247).
175.	«І станом гнучим, і красою...»	–
176.	«Огні горять, музика грає...»	–
177.	«Чи то недоля та неволя...»	–
178.	«На батька бісового я трачу...»	–
179.	«І досі сниться: під горою...»	Верба (2; с. 249, 250).
180.	Москалева криниця (1857) [Друга редакція]	–
181.	Неофіти	Терен (1; с. 255); лілія (1; с. 256).
182.	Юродивий	–
183.	Доля	–
184.	Муза	–
185.	Слава	–
186.	Сон («На панщині пшеницю жала...»)	Пшениця (2; с. 264).
187.	«Я не нездужаю, нівроку...»	–
188.	Подражаніє 11 псалму	–
189.	Марку Вовчку	–
190.	Ісаія. Глава 35	Крин (11; с. 266).
191.	N. N. («Така, як ти, колись лілея...»)	Лілея (1; с. 267).

192.	«Мій Боже милий, знову лихо»	–
193.	«Ой по горі роман цвіте...»	Роман (1; с. 267).
194.	«Ой маю, маю я оченята...»	–
195.	Сестрі	Вишня (1; с. 268).
196.	«Колись, дурною головою...»	–
197.	«Якби-то ти, Богдане п'яний...»	–
198.	«Ходить собі по церковці...»	–
199.	Во Іудеї во дні они...»	Зіновать (1; с. 269); кукіль (1; с. 269); будяк (1; с. 269); пшениця (1; с. 269).
200.	Марія	Тополя (1; с. 270); терен (1; с. 270); лопух (2; с. 270); крин зельний, лілея (2; с. 270); мак (1; с. 270); явір (1; с. 270); верба (1; 274); лоза (2; с. 274); очерет (1; с. 274); будяк (1; с. 275); кропива (1; с. 275); смоква (1; с. 277).
201.	Подражаніє Едуарду Сові	Яблуня (1; с. 278); груша (2; с. 278).
202.	Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19	Лоза (1; с. 278).
203.	Осія. Глава XIV	–
204.	«Дівча любе, чорнобриве...»	–
205.	«Ой діброво - темний гаю!»	–
206.	Подражаніє сербському	–
207.	Молитва	–
208.	«Колись-то ще, во время оно...»	Лоза (1; с. 281); платан (1; с. 281).
209.	«Тим неситим очам...»	–
210.	[Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] Плач Ярославни	Тирса (1; с. 282).
211.	«В Путивлі-граді вранці рано...»	–
212.	«З передсвіта до вечора...»	–
213.	«Умре муж велій в власниці»	–
214.	Гімн черничий	–
215.	«Над Дніпровною сагою...»	Явір (3; с. 284); лоза (1; с. 284); ялина (2; с. 284); калина 2; с. 284).
216.	«Росли у купочці, зросли...»	–
217.	«Світе ясний! Світе тихий!»	–
218.	Ликері («Моя ти любо! Мій ти друже!...»)	–
219.	«Барвінок цвів і зеленів...»	Барвінок (2; с. 285).
220.	«І Архімед, і Галілей...»	Жито (2; с. 285).
221.	Л. («Поставлю хату і кімнату...»)	–

222.	«Не нарікаю я на Бога...»	Жито (2; с. 286).
223.	Саул	Терен (1; с. 287).
224.	«Минули літа молодії...»	–
225.	«Титарівна-Немирівна...»	–
226.	«Хоча лежачого й не б'ють...»	–
227.	«І тут, і всюди – скрізь погано»	–
228.	«О люди! люди небораки!»	–
229.	«Якби з ким сісти хліба з'їсти...»	Пшениця (1; с. 289); жито (1; с. 289).
230.	«І день іде, і ніч іде»	–
231.	«Тече вода з-під явора...»	Явір (2; с. 289); верболіз (1; с. 289); лоза (1; с. 289); калина (2; с. 289); осока (1; с. 289); ряска (1; с. 289).
232.	«Якось-то йдучи уночі...»	–
233.	«Бували війни й військовії свари...»	Будяк (1; с. 290); кропива (1; с. 290).
234.	Н.Т. («Великомученице кумо!»)	–
235.	«Зійшлись, побрались, поєднались...»	–
236.	«Кума моя і я...»	–
237.	«Чи не покинуть нам, небого...»	–

Наукова монографія

Йосип Берко

**СВІТ РОСЛИН
У МИСТЕЦТВІ ТА ПОЕЗІЇ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Комп'ютерний набір автора

Редагування (за винятком посторінкових
позатекстових бібліографічних посилань):

Михайло Падура (стор. 1–44)

та Тетяна Денисюк (стор. 45–618)

Комп'ютерний макет

Ростислав Рибчанський

Підписано до друку 22.10.2019. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Умовн. друк. арк.51,7. Обл.-вид. арк. 44,4.

Друк: ТЗОВ «Компанія “Манускрипт”»
вул. Руська, 16, м. Львів, тел.: (+38032) 235-51-40
Свідоцтво про реєстрацію ДК 3628 від 19.11.2004